

ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆՕ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. М. АБЕГЯНА

АКСЕЛЬ БАКУНЦ

СОЧИНЕНИЯ

В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

ТОМ

II

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1979

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Ե. ԱՔԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆՕ

ԵՐԿԵՐ

ՉՈՐՍ ՀԱՏՈՐՈՎ

ՀԱՏՈՐ

II

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1979

56673
A
" 62513

Խմբագրական կոլեգիա

ԱՂԱՐԱՐՅԱՆ Ս., ԶԱՔԱՐՅԱՆ Ա., ԻՇԽԱՆՅԱՆ Ռ.,
ՀԱԿՈՐՅԱՆ Պ., ԶՐԲԱՇՅԱՆ ԷԴ.

Հատորի խմբագիր
Ա. Գ. ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Բնագրերը պատրաստեց և ծանոթագրեց
ՌԱՅԱՅԵԼ ԻՇԽԱՆՅԱՆԸ

Բակունց, Ա.,

Բ 228 Երկեր: 4 հատորով /Խմբ. կոլեգիա Աղաքարյան Ա.
և ուրիշ.— Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1979.

Հ. 2 /Բնագրերը պատրաստեց և ծանոթագրեց
Ռ. Իշխանյանը: Խմբ. Ա. Գ. Զաքարյան. 715 էջ,
3 թ. նդ.

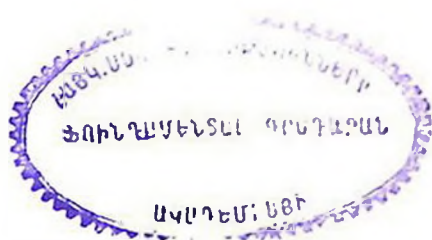
Հայ գեղարվեստական արձակի խոշորագույն ներկայացուցիչ-
ներից մեկի՝ Ակսել Բակունցի երկերի գիտական հրատարակության
երկրորդ հատորն ընդգրկում է գրողի պատմվածքներն ու պատկեր-
ները, ակնարկները և Վարդան Այգեկցու «Աղվեսագիրքը»՝ Բակունցի
փոխադրությամբ, առաջարանով (Նախաշավիղ) և ծանոթագրու-
թյուններով:

Ա $\frac{4702080200}{703 (02) - 79}$ 83—78

Ար 2
ԳՄԴ 84.27

Ա. Բախիտնյ (1927 թ.)

ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐ
ԵՎ
ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

ՀԻՄՆԸ ՄԱՐԴԸ

(Հեքիաթ)

Լինում է շի լինում, մի հարուստ մարդ է չինում. նա ունենում է 7 աղջիկ, բայց ոչ մի տղա: Մարդը կամաց-կամաց սկսում է ծերանալ: Նա իր յոթ աղջիկներին ամուսնացնում է և ունեցած-չունեցածը ծախելով ճանապարհ է ընկնում Աստծու մոտ գանդաովելու, թե ինչո՞ւ իրեն տղա զավակ չի պարգևել:

Ճանապարհին նա տեսնում է մի մարդու, որ տխուր ու տրտում, վիզը ծռած կանգնած էր իր արտի մոտ:

10

— Բարի օր,— ասում է մարդը:

— Աստծու բարին,— պատասխանում է արտատերը տխուր:

— Ինչո՞ւ ես տխուր,— հարցնում է մարդը:

— Ինչ անեմ, որ չտխրեմ. ամեն տարի արտումս 100 սոմար ցորեն եմ ցանում, բայց որ զալիս է հնձելու ժամանակը, իսկույն ժանդը պատում է արտս: Չեմ իմանում՝ ո՞ր մեղքիս համար է այդպես լինում:

— Ես գնում եմ Աստծու մոտ. եթե կուզես, քո դարդն էլ կպատմեմ:

20

— Շատ լավ կլինի,— ասում է արտատերը ուրախացած:

— Մարդը շարունակում է իր ճանապարհը: Անցնում է շատ երկրներ, սարեր ու ձորեր, և մի խիտ անտառում պատահում է նրան մի գայլ, որ տխուր կանգնած էր ճանապարհի վրա:

— Բարի օր,— ասում է մարդը:

— Բարով եկար,— պատասխանում է գայլը տխուր:

— Ինչո՞ւ ես այգսկա տխուր, գայլ աղբիր,— հարցնում է մարդը,— թե մի դարդ ունեւ, ասա՛, ես գնում եմ Աստծու մօտ, քո դարդն էլ կպատմեմ նրան:

— Իմ դարդն այն է,— պատասխանում է գայլը ուրախացած,— որ ես ինչքան միւս եմ ուտում, չեմ կշտանում. չեմ իմանում՝ ինչո՞ւ: Խնդրում եմ խնդիրքս կատարես:

Մարդը շարունակում է խոր ճանապարհը և վերջապես հասնում է Աստծու մօտ ու պատմում իր դարդը:

10 — Աստված պատասխանում է.

Քո վերջին օրերը շատ փառավոր կլինեն, եթե դու ցանկանաս, և քո դարդն էլ կմոռանաս: Կգնաս Մ..... Թագավորի մօտ, որը կին է, կհայտնես նրան այդ գաղտնիքը և դու փոխարենը կթագավորես:

— Բայց այն մարդու արտը ինչո՞ւ է այնպես փշանում:

— Որովհետեւ,— շարունակում է Աստված,— նրա արտի մեջ գտնվում է յոթ կարաս ոսկի: Ամառ ժամանակ ոսկին տաքանում է, և արտը ժանդով է պատում:

— Իսկ գայլը ինչո՞ւ է այնպես քաղցած մնում,

20 — Նա կկշտանա, եթե մի հիմար մարդու միւս ուտի:

Մարդը գնում է այն թագավորի մօտ և հայտնում նրան գաղտնիքը:

— Խնդրում եմ,— ասում է թագավորը,— դու հագիր շորերս և իմ փոխարեն թագավորիր: Ոչ ոք չի իմանա, բացի մեզնից:

— Չէ՛, չեմ ուզում,— ասում է մարդը և հեռանում:

Հասնում է արտատերին, որը էլի կանգնել էր տխուր իր արտի մօտ:

30 — Էլ մի՛ տխրիր. Աստված ասել է, որ քո արտում գտնվում է յոթ կարաս ոսկի, և դրանից է, որ քո արտը ժանդով է պատում:

— Խնդրում եմ,— ասում է արտատերը,— ոչ ոքի չասես, թե չէ կթափվեն, ոսկին կտանեն և արտս կկոխարեն: Այս գիշեր շորս կարաս տանենք, իսկ մյուս գիշեր՝ երեքը:

Ասացին ու կատարեցին:

— Այժմ,— ասում է արտատերը,— կամ կեսը քեզ, կե-

սը ինձ, կամ, եթե ցանկանում ես, ինձ մոտ մնա և մինչ մահ
փառավոր ապրիր՝:

— Չէ՛, չեմ ուզում,— ասում է մարդը և հեռանում:

Վերջապես նա սխառահում է գայլին:

— Գայլ աղբեր, Աստված ասաց, որ եթե դու մի հի-
մար մարդու միտ ուտես, կկշտանաս:— Եվ մարդը պատմեց
իր գլխի անցածը՝ թագավորության, փառքի և ոսկու մասին:
Գայլը մտածում է.

— Այս մարդը ոչինչ չունի այլևս և բավականին ծեր է:
Նրան առաջարկել են թագավորություն, փառք ու ոսկի, չի 10
վերցրել. սրանից էլ հիմար մա՛րդ:

Մինչ այդ մարդը մի քիչ հեռացել էր:

— Էյ, մարդ աղբեր,— կանչում է գայլը և մոտենում,—
ոտքիդ թելը բացվել է:

Մարդը կռանում է, որ կասկի ոտքի թելը: Իսկ գայլը,
հարմար համարելով և ցատկելով մարդու մեջքի վրա, հռչո-
տում է հիմար մարդուն:

ԱՂՈԹՔ

Միայն Քեզ, Տե՛ր, միայն Քեզ եմ աղոթում:

Ընդունիր Տեր, իմ աղոթքը—սրտիս խորքերից բխած, թող քեզ հաճելի լինեն իմ տանջված հոգու մրմունջները, և աղերսանքս մի՛ մերժիր, Տե՛ր: Այս ուշ գիշերին, այս խավար գիշերին, երբ հոգիներն են զրուցում աստղերի հետ, և հաղարավոր մարդիկ աղոթք են կարդում Քեզ, այս մութ գիշերին մի մերժիր հոգնած ու մոլար մարդու աղերսը:

10 Իմ միակ ապավենն ես Դու, Տե՛ր, և հույս ու հանգրվանս: Քեզնից հզոր ու կարող չկա երկրում, Քո արդարութունը միակն է, Տեր, ինչպես վրեժդ: Հաղարավոր կարոտյալների ու տանջվածների հոգուց եմ խոսում Քեզ հետ, և նրանց հոգուց,— որոնք աղոթել չգիտեն, աղոթքի են պապակ:

Տե՛ր, հզոր ես և կարող...:

20 Հեռացրու տանջանքն այս ահավոր, զրկանքները բլուրավոր, էլ թող արցունքներ չհոսեն, թող հեռց չլինի, թող հրդեհ չլինի: Տե՛ր, թռչունները բնակություն են, այգիներն ամացի են, և շենները ավերակ, մարդ չկա՝ վարդի հոտով զմայլվող, Տե՛ր, ծուխ է ամենուր, տաճարներիդ գմբեթները հողի հետ են հավասարվում, Քո տները ավերվում են: Մոխիրը շատ է, արյունով հագեցավ երկիրը:

Հեռացրո՛ւ, հեռացրու, հեռացրու...

Խաղաղութուն տո՛ւր երկրին, թող ծաղիկները բույր տան, թող առաջվա պես առունները կարկաչեն, և աստեղաղարդ երկընթի տակ մարդիկ գովքդ մրմնջան, աղոթեն Քեզ:

Ամացի դաշտերում գալչերն են ոռնում, մենավոր շիրիմներն են աղերսում Քեզ: Տե՛ր, անթաղ մեռելները Քեզնից

հանգիստ են խնդրում, մի կտոր տեղ,— Նրկրի գրկում՝ պառկելու:

Տե՛ր, հաղարավոր մատաղ կյանքեր մահացան, երազներ տրորվեցին, խինդն անցավ, և արցունքից մեր աչքերը կուրացան: Ի՞նչ եղան հին երգերը, ո՞վ էր այն անդուլը, որ խլեց բոլորը, հրդեհեց տաճարները և հոգիները ամայի, ավերակ դարձրեց:

Քո երկնքի տակ, օրերից մեկում Հերդային տեսա, քոջ պես ջերմ սիրեցի, և կարոտը հոգուս մեջ — հեռացա նրանից: Նախճիր էր, Տե՛ր, հեռացա նրանից... Բայց ես արյուն չհեղուցի, ես ավեր չարի, ես երազներ չավրեցի: 10

Տե՛ր, չէ՞ դու բարի ես և զթոտ, ինչպես հայր...

Աղերսանքս ընդունի՛ր:

Հին լավ օրերը տուր, լավ օրերը բեր, ինձ Հերդային տուր: Խնայիր Հերդային, նրա հոգուն խնայիր:

Այնքան շատ են Հերդաները:

Քանիսներն են աղոթում, կարոտը հոգում, լավ օրեր տեսնելու հույսը սրտում: Շատերն են երազում հին պալատները, որ կառուցել են խինդով, եռանդով, վայելքի ու աղոթքի համար: 20

Հոգնել ենք, Տե՛ր, էլ ուժ չունենք, էլ դիմանալ չենք կարող: Մանր է բեռը, մեր ուսերը կքվեցան, մեր ծունկերը կորացան: Մարեցին, մարեցին բյուրավոր հույսեր, և խավարի մեջ հանդան մատաղ կյանքեր, երազներով, հույզերով հարուստ, մոմի պես հալվեցին, ոչնչացան սերունդներ:

Տե՛ր, հղոր ես, ավերը դադարեցրո՞ւ... Թող վայելիմ Հերդայի սերը, ես դեռ գուրգուրանք եմ ուզում, ես ապրիլ ու վայելիլ եմ ուզում, ես ստեղծել եմ ուզում, իմ հոգին կերտել է ցանկանում: 30

Արյունը վայելք չէ, ավերը կերտվածք չէ՞, Տե՛ր:

Տե՛ր, բոլորին իրենց Հերդաները տուր, հին պարտեզներում թող սիրո բառերը հնչվեն, թող երգեն առաջվա պես և ստեղծագործեն, նոր շենքեր կերտեն:

Թող կառուցեն, Տե՛ր, թող հորինեն:

Արյունը հերիք եղավ, մոխիրը շատ-շատ է...

ԱՇՈՏԸ

Աշոտը մեր վաշտի զինվորներից էր:

Բարձրահասակ, գունատ մի սլառանի էր նա, Շիրակի դաշտից: Նոր էր եկել զինվորական ծառայության և անվարժ էր դեռ զորանոցի անհետաքրքիր, միապաղաղ ու դաժան կյանքին: Երբեմն, ծանր աշխատանքից հոգնած, Աշոտը նրսատում էր քարի վրա, և ունկնդիր խաղաղ գիշերվա հերիաթին, երգում էր հայրենի մեկամաղձոտ երգերից: Անուշ են Շիրակի երգերը, երկար ու ծործորուն, — Շիրակի արգավանդ դաշտերի նման, և խորհրդավոր, ինչպես գիշերն այդ երկրի... Լավ էր երգում Աշոտը. նրա հոգու մեջ թախիժ կար, վշտի շեշտ կար երգերի մեջ: Իսկ ո՞վ չէր թախժոտ այն ժամանակ, երբ հայրենի երկրի վրա շարագուշակ ամպեր էին կուտակված:

Օրեցօր հալվում էր Աշոտը, դեմքը գունատվել էր, համարյա դեղնել. այտերը փոս էին ընկել, քունքերի երակները կապտին էին տալիս և թույլ-թույլ բաբախում: Աչքերը հրազկոտ, մարվող ճրագի պես մեկ բոցավառում էին, մեկ նսեմանում: Բոլորն էլ ամիսոսում էին նրան, ցավն էին ուզում իմանալ, բայց ոչ ոք չէր կարողանում, շատ քչերն էին իմանում, թե ինչո՞ւ երբեմն աչքերը կարոտով հառում էր դեպի հայրենի դաշտերը:

— Էն սարերից դենը մեր դաշտերն են, ծաղկունքով, կանաչով հարուստ մեր դաշտերը: Էնքան նախշուն է մեր երկիրը:

Աշոտը հայրենի գյուղն էր ուզում գնալ: Մի քանի անգամ խնդրեց վաշտապետին, բայց նա մերժեց: Հայրենի երկրի կարոտը մաշում էր նրան, և օրեցօր նիհարում էր:

— Մեկ տեսնեմ մեր դուրանը, էլ մեռնեմ, հեշ դարդս չի...

Հայրենի երկրում Լուսնթագը կար, Աշոտի սիրած աղ-
ջիկը: Շատ էր սիրում Աշոտը իր Լուսնթագին, ու ամեն ան-
գամ, երբ իր հայրենիքի մեկամաղձոտ երգերն էր երգում,
Աշոտը իր երգերով սիրածի հետ էր խոսում, սիրածի գովքն
էր անում և կարոտում, կարոտում:

— Ղուշ էղնի թռչի, կարոտս առնի, էլ հետ գալի,—
այսպես էր երգում Աշոտը:

Երբեմն էլ տկնապիշ նայում էր բարձր սարերին, որոնց
հատեր հայրենի դուրանն էր, ուր ապրում էր Շիրակի աղջիկը՝
Լուսնթագը, խաժ աչքերով, հյուսերը՝ երկար, շինարու պես 10
բոյով ու բարակ, և սիրող, դուրգուրող:

Աշոտը ինձ շատ էր սիրում, շատ բան էր պատմում, և
ոչինչ չէր ծածկում... «Լուսնթագը հեռանալիս, համփի էղրին
կանգնեց և թաշկինակը ճոճելով օդում մնաս բարե էր ասում
ինձ...»,— այսպես էր վերջացնում Աշոտը իր պատմությունը
նրա մասին: Հիշում էր, թե ինչպես միասին արտը քաղհանի
էին գնում, ինչպես աղբյուրի մոտ նստած իրար ջրով էին տա-
լիս և խնդում, ծիծաղում: Հիշում էր, էն որ դարնանը, ծառի
տակ առաջին անգամ համբուրեց Լուսնթագի նռան պես կար-
միր շուրթերը:

Եվ ժամերով փութփութում էր Աշոտը իր հիշողություննե-
րը, հաճույք զգում, երբ անցյալն էր հիշում: Աշոտը միայն
մտածում էր, թե ինչպես անի, որ սիրածին մեկ էլ տեսնի:
Սպասում էր, որ մի քանի շաբթից հետո, վաշտապետից
իրավունք խնդրի՝ տուն դառնալու:

Ու մի գիշեր մեր վաշտը հրաման ստացավ դուրս ելնել
կովի դաշտ: Կես գիշերին, կազմ ու պատրաստ վաշտը ճամ-
փա ընկավ քաղաքի լճու, կիսամութ փողոցներով:

Լուսաբացին՝ առաջին համազարկի ձայներն եկան: Ու
կռիվը սկսվեց:

Մեզ հրամայված էր գրավել դիմացի լեռները, որոնք իշ-
խում էին ամբողջ դաշտի վրա:

Թշնամին գիտեր մեր նպատակը, համառում էր և չէր
ուզում թողնել այդ լեռները:

Գալլերի պես թնդանոթներն էին ոռնում և քերում հսկա

լեռների կուրծքը: Գնդացիների միալար կտկտոցը կարծես
լրացնում էր այդ դժոխքի պատկերը, որին կոխվ են ասում:
Կեսօրից անց, մեր ձախ թևը անցավ թշնամու թիկունքը, և
թշնամին դերի շքնկնելու համար սկսեց նահանջել: Արևը
մայր մտնելիս մենք լեռների դադաթին էինք և հաղթողի հա-
յացքով դիտում էինք, թե ինչպես հեռվում ցան ու ցրվ նա-
հանջում էր հակառակորդը:

Ակսեցինք դիակները ժողովել, թաղելու համար: Մի բա-
նիսն էլ գերեզման էին փորում: Ու հանկարծ...

10 Ասվի հզրին, որտեղ մեր շղթան բիշ հետ նահանջեց,
Աշոտի գեռ տար դիակն էր քնկած, արշունալիաթախ, հալացքը
դեպի հալթենի դուրանը, ուր Շիրակի աղջիկը, Լուսնթագն է
սպասում Աշոտին...

Աշոտին թաղեցինք մշուսների հետ ու փալատե մի պարզ
խաչ ցցինք հողաթմբի մեջ, զլխիկոր ու տրտում հեռացանք
դեպի նոր դիրքերը:

Բոլորն էլ ափսոսում էին Աշոտին:

— Ափսոս Աշոտ, բեմուրազ մեռավ, — ասաց մեկը:

ԱՆՏԱՌՈՒՄ

(Բնկերոջս՝ Վաղույին)

Երկար ճամփից հոգնած ու դադրած մի օր, լուսաբացին
ես անտառ մտա, հինավուրց անտառը, որի միջով ճամփես էր
անցնում, և պառկեցի կիսաշոր կաղնու տակ՝ կանաչի վրա:

Վաղույց էր, որ անտառում չէի եղել: Ծառերը մի քանի
անգամ ծաղկել էին այն օրից, երբ ես արևամուտին, անտառի
կանաչագարդ ուղիով անցա գեպի անհայտ հեռուները, այն-
տեղ, ուր արեն էր հանդչում:

Եվ անտառն աչքիս փոխված երևաց:

10

Կարծես մի շար ձեռք ամենալավ ծառերն էր ջարդել և
արմատախիլ արել փոքրիկ ցարասենիները, որոնց մեղմ սո-
սափն ինձ հիշեցնում էր մանկույց լսած հեքիաթներն անուշ:
Եվ ամեն անգամ, երբ անտառ էի գալիս, հոգիս անհունորեն
իր ծալքերն էր բացում, ես ինձ երջանիկ էի զգում, որ ան-
տառի անուշ բույրն եմ վայելում, և ունկնդիր ծառերի սոսա-
փին, մտորում էի վաղուց մոռացված բաների մասին: Փոք-
րիկ ցարասենիները չկային... Ինչքա՞ն հաճելի էր փեթթել
նրանց տերևները և մեկ-մեկ նետել պաղ ջրի մեջ:

... Իսկ այժմ ոչինչ չկար, անտառն ասես մեռել էր: Առաջ- 20
վա գրավչություներ չկար: Ծառերը կարծես պառավել ու կորա-
ցել էին և հովի ամենաթեթև շնչից օրորում էին իրենց կա-
տարները, ճիշտ այնպես, ինչպես ծերունին է երերում իջ
ղլուխը, երբ հին, անցած-գնացած օրերի հաճույքն է հիշում:

Ճղակոտոր ու կիսաշոր ծառերը հուսահատորեն իրենց
մերկ կատարները գեպի վեր էին ուղղել և մի անհայտ Աստծու

սլատմում, թե ինչքան ծանր է ճյուղերից զրկվելը: Անտառն
երկնքին իր ցավն էր սլատմում, իր մեծ ցավը, և անբարբառ
զրուցում աստղերի հետ և խավարի մեջ՝ լրումով սլատմում,
որ մարդիկ անգուլթ են ու չար:

— Թրախկ-թրուխկ, թրախկ-թրուխկ, — լսեցի հս ան-
տառի խորքից: — Փայտահատն է, — մտածեցի հս և միտս
ընկան իմ մատաղ ցարասենյակները, որոնք բուսել էին շար-
քով, առվի եզրին: Հիշեցի մի հերիաթ այն մասին, թե ինչ-
պես ծառերը հեծում են կացնի հարվածների տակ, և արշունը
10 կաթիլ-կաթիլ դուրս է ծորում նրանց վերքերից: Խեղճ ցարա-
սենյակներ...

* * *

Հիշեցի այն օրը, երբ վերջին անգամ անցա անտառով
դեպի հեռավոր մի աշխարհ, ծառազուրկ ու սառնամանիքոտ.
ուր այնքան շատ արյուն էր հոսել, և ուր դաշտերում կարմիր,
ճիշտ արնագույն ծաղիկներ էին բուսնում:

Հրաշալի մի աշխարհ, ուր սարալանջերին, երբ գարնա-
նամուտ է լինում, կանաչը բարձրացնում է գլուխը և դիտում
հսկա դաշտերն ու ձորերը: Հերիաթի մի աշխարհ, ուր ամեն
ինչ հերիաթ էր, մի լուսնոլեն երազ, որ կար և չկար:

20 Անտառը գիտեր ամեն բան: Նա ականատես էր, երբ հս
իմ հառաչները ծաղիկների սոսափին էի խառնում, երկնքի
կապույտը դիտում, ասես երկնի անհունություն մեջ էի որո-
նում այն աշխարհը, ուր երբեք հս չէի եղել, բայց որի մասին
հրաշալի սլատմություններ էի լսել: Պատկերները խուռներամ
ուղեղիս մեջ էին լեցվում, հս զգում էի մի հաճելի թմրու-
թյուն, կարծես արբեցել էի ծաղիկների բույրով:

Հայրենի աշխարհս անհայտ հեռուններից կանչում էր ինձ,
հմայում: Ես դիտում էի ձյունապատ շղթան, որի մյուս փե-
շերը հայրենի աշխարհի ջրերով էին ոռոգվում: Գիտեի, որ
30 այնտեղից երևում են իմ հեթանոս հայրենիքի արգավանդ և
բերրի դաշտերը, և սրբազան Նփրատը ոլոր-մոլոր, լեռան փե-
շերը քերելով, անցնում է դաշտերի միջով և ցողում ծաղիկ-
ներն եղեմական:

Նվ մի օր, երբ արևի մարվող շողերը փայլվում էին լե-
ռան կատարին, հս իմ երազած աշխարհի ճամփին բռնեցի:

Ես ցանկացա մարմինս թրջել սրբազան գետի մեջ, և բա-
րեպաշտորեն երկրպագել հեթանոս հայրերիս աստվածներին՝
ամենաճերմակ արջառները զոհելով: Ես կամեցա դիտել, թե
ինչպես արևի հրաշեկ գունդը տաքացնում է այն պտղավետ
երկիրը, ուր ամեն բան առատ էր և զեղեցիկ:

Անտառը ամեն բան գիտեր:

... Ու քայլեցի ես, ուրիշների հետքով, շատերի պես:
Ճամփեն երկար ու դժվարին, ճամփեն արնոտ ու մո-
լոր, բայց քայլեցինք մենք հավատով և անտրտունջ: Եվ
հոգնած, արևառ ճակատով, հյուժված ու վտիտ, գալիք օրերի
կարոտով էինք ջերմանում, երբ մի օր մեր երգիկից ծուխը
պիտ հլներ և վաչելքի, աշխատանքի երգերը պիտի լսվեին
զաշտերում, սարերում:

10

Մեր ոտքերը մաշվեցին քայլելուց, մեր ծնկները կքվե-
ցին ծանր բռնից, բայց մենք մեր աշխարհը շտեպանք:

Իզո՞ւր, իզո՞ւր, իզո՞ւր...

Ե՛վ արլուն, և՛ քրտինք, և՛ զոհ ու զրկանք, և՛ արցունք:

Մենք վերադարձանք այդ ճամփաները նվազելով, այդ
ճամփաները, որ հազար-հազար մատաղ կյանք լափեցին և
չհագեցան: Մեր ուխտը մեզ անմիտ թվաց, մեր ճամփան
կորստաբեր, և մնացինք շվարած: Մեկը չեղավ, որ մեզ նոր
ճամփաներ ցույց տար, որ ամոքեր մեր հիվանդ սիրտը և թե
տար, նոր թևեր, ապրելու, ստեղծելու:

20

Հինավուրց անտառը բոլորը գիտեր:

* * *

Ծառերը մեղմիկ օրորվում էին, ասես սգում էին բոլոր
անթաղ մեռելների համար, որ այնպես առատորեն մենք ցրվե-
ցինք այդ անարև երկրի սար ու դուրանում:

Հաստաբուն կաղնիները սգում էին մեր կյանքի վախ-
ճանը, և լուսվյան մեջ՝ անտառը մտորում էր խորախորհուրդ
և մեծ գաղտնիքների մասին, որոնց հասկանալու համար մար-
դու միտքն անդոր է հավիտյան:

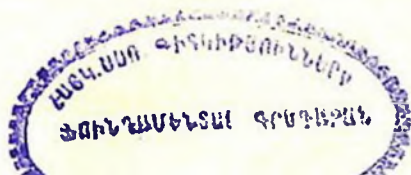
30

* * *

Ճամփորդ էի ես՝ հոգնած ու ջարդված:

Ոտքերիս վրա դեռ մեծ ճամփի փոշին կար, այն ճամ-

17

փի, որով գնացինք մենք հեռունեբում հրաշքի աշխարհը որո-
նելու:

Կանաչադարդ անտառում, այնտեղ, ուր մեծացել էի ես,
ուղեցի անէմնալ, սուզվել անտառի խորության մեջ, մտովին
գրկել նրա մեծ գաղտնիքները և թափուտների կիսախափաշի
մեջ վերհիշել բոլոր պատրանքները հին ճամփի:

Տերէները սկսեցին երերալ, հովը կամացուկ հալում էր
խոտերին, ծաղիկներին, ասես զգուշանում էր նրանց նիրհը
վրդովել: Եվ մեղմաբար, քրտնական գուրգուրանքով շոյում էր
10 քրտնաթոր ճակատս, կարծես հանգիմանում էր ինձ՝ թափա-
ռումիս ու որոնումիս համար: Թռչունները սկսեցին ձայնել,
ճյուղից ճյուղ ոստոստել: Մի քանի թիթեռներ, օդում հան-
դուլցներ կազմելով թռան անցան: Փայտփորը հավասար զար-
կերով և միապաղաղ կացել սկսեց ծառի բունը:

— Անտառն էր զարթնում, հինավուրց անտառը:

Արեւը դանդաղ և վեհափառորեն բարձրանում էր, արծաթե
շողերով ողջ երկիրը ողողում: Լեռների կատարները սկսեցին
հուրհրալ, ձյունը փայլում էր և խնդում արևի անդորության
վրա՝ փափկացնելու դարավոր սառնությունը:

20 Մի թմրություն իջավ ինձ վրա, և ես քնեցի կաղնու տակ,
ճամփի եզրին:

* * *

Երբ զարթնեցի, կեսօրից բավական անցել էր: Արեւն ար-
դեն թերվել էր ղեպի արեւմուտ:

Ծուլ-ծուլ մոտեցա առվակին, պաղ ջրով երեսս լվացի և
նորից պառկեցի՝ այս անգամ սալորենու ստվերի տակ:

Զգիտեմ ինչու փշոտ սալորենու թուփը ինձ հիշեցրեց
դանդրահեր մի գլուխ, և վաղեմի հուշերս վերակենդանու-
ցան, կարոտեցի նրան, որի հետ ես միշտ անտառ էի գնում:

30 Ես այժմ չեմ հիշում, թե ի՞նչի մասին էինք խոսում,
միայն այդ զրույցների քաղցրությունը չեմ մոռացել:

Իմ մեջ մի անդուսպ կարոտ ծնվեց ղեպի իմ մտերիմը,
որին վաղուց չէի տեսել: Յանկացա նրա հետ լինել, պատմել
բոլոր զրկանքները և թույլ տալ, որ գուրգուրի կամացուկ, շո-
յի ղեմքս և հոգիս լեցնե աղոթքով, խինդով:

— Սիրտս գուրգուրանքին կարոտեց, իսկ անտառում ոչ որ չկար:

...Ու հիշեցի Հերդային:

— Ո՞ր է նա, ո՞ր աշխարհում: Արդյոք հիշո՞ւմ է նա ինձ, արդյոք գիտե՞, որ ես մի մոլոր ճամփորդ եմ, մի անտուն շրջիկ, որ քնում է անտառում, ճամփի եզրին:

Եվ կարոտը մարեց իմ հոգում, այնպես ինչպես առաջացել էր: Ոչ որ չեկա՞վ ցավս հարցնելու, մեկը չկար, որին պատմեի, թե ինչքան ծանր է նստել հինավուրց անտառում և հին օրերը վերհիշել:

10

Զգաղի, որ մենակ եմ, մեն-մենակ...

* * *

Իրիկունն իջավ:

Եվ հեռացա ես վիրավոր անտառից, հեռացա՝ տրտում, դիտիկոր, ճամփես շարունակելու մինչև նոր հանգրվան, այնտեղից նորից քալելու, քանի ճամփա կա, քանի ոտքերս չեն թուլացել:

Ճամփես երկար էր, ճամփես դժվար էր...

ԷՆ ՏԱՐԻՆ

Այնտեղ, ուր այժմ պետական թատրոնի ղեկաւանը շնորհիւ խաղում է «Երեւակայական հիւանդը», հենց այդ նույն սրահում հավաքվել էին 97 վարժապետ՝ 97 երեւակայական հիւանդ, Քլավաոօից՝ մի Եփրեմ, Գլումբուց՝ մի Մխո, Ղարսեցի Տիկոն՝ «ծխական» պատգամավոր: Այդ տարին ամենքն էլ ավելորդ տնուն ունեին՝ Ղաշաղ Սիմոն, Դալի Սյուրաս, Սարսաղ Եփրեմ, Դժոխք Դավիթ:

10 Համարյա ամեն իրիկուն՝ մութն իջնելուն պես (այն տարին աշտարակի ժամացույցն էլ չէր խփում) պետական թատրոնի սրահում հավաքվում էին 97 պատգամավոր, մեկը զանգահարում էր, մի քանիսը հաղում, աջ նստած «ճաղատ զլուխ» խմբից կաղլիկ մեկն ամբիոն էր բարձրանում և սալի շուղած անիվի պես ճռնչում՝ զեկուցում բյուջեի մասին (եթե կար այդպիսին):

«Ձախը» անպատճառ պիտի հարցապնդում աներ, աղմկեր, նախազահր երկու անգամ զանգահարեր, իսկ երրորդ անգամ՝ քվեստորին աչքով աներ, որ դուրս տանեն հարցապնդման հեղինակին:

20 Հարցապնդումից հետո՝ կենտրոնը, որ փռված էր ձախից աջ, առաջարկ էր մտցնում հավանություն տալ կառավարութեանը և ընթացիկ հարցերին: Կենտրոնից խոսում էր մեկը՝ մի Դժոխք Դավիթ կամ Ղուրդու Բալա, և 97 վարժապետի ձեռքեր աղոթող մոլլալի ձեռքերի պես ցցվում էին վեր:

Քվեարկելիս մտածելու կարիք չկար, ձեռքի համբարձումն այն ժամանակ մարմնի մարդանքի պես մի բան էր:

Ես կարող էի պատմվածքս սկսել և այսպես.

«Այն տարին էլ ծիրանը դեղնել էր ժամանակին, ինչպես միշտ», բայց գերադաս եմ համարում ծիրանով չսկսել, այլ վարժապետարանի նկարագրով, որովհետև կենդանի վկանորդեռ շատ կան, նախկին «նախարար հանրային վարուց», որոնք կարող են հաստատել, թե իրոք այդպես էր սուաջ, պետական թատրոնի սրահում:

* * *

Անձրևոտ աշնան սկիզբն էր:

Ցիխոտ ու խաղար փողոցներ, մայթերը դար ու փոս, ամեն քայլի տիղմոտ լճակներ, նեղություն հացի, շաքարի, բնակարանի: Այն տարին տարածված զգեստը վանեցոց զուլ- 10
զուլ շալից էին կարում, շապկը՝ ջուլհակի գործած քաթան:

Մի արտոնյալ դաս կար միայն, որի համար իզուր չէին ծխում հրկիզվող գյուղերը, մայթերի վրա, ավերակ շենքերի մեջ և խաներում աղտոտ իզուր չէր մահանում գաղթական ամբոխն անտեր:

«Զինված, պատրաստված» դասն այդ շուայլում էր թալանը, ջարդում, ավերում: Այն տարին նրանց համար չկար ո՛չ դատ ու օրենք, ո՛չ կարգ ու կանոն:

«Սահման տղերանց էին մառուղերքն յուրյանց»:

Ու մութ գիշերին (չգիտեմ լուսին կա՞ր այն տարին) քա- 20
ղաքի խուլ թաղերից մեկում Դժոխք Դավիթի տղերքը խմում էին, հետո կրակում աջ ու ձախ, ծովից ծով:

Հենց այդ նույն գիշեր թատրոնի սրահում վտիտ մի էսեռ դարձյալ հարցապնդում էր, իսկ կենտրոնը լսում էր, քնդու-
նում ի գիտություն:

* * *

Պատասխանատու այդ տարին ես խիստ անպատասխա-
նատու պաշտոն ունեի: Ամեն օր պիտի շրջեի հիմնարկները պետական, լուրեր հավաքեի, թե ի՞նչ է պատահել, ո՞ւմ են սպանել, գողերք քանի տուն են կտրել, քանի խանութ թալա- 30
նել:

Լուրերիս համար տողավարձ էի ստանում, և որովհետև հունձն առատ էր, պատահարները բազմաթիվ, շաբաթվա վեր-

ջին մի քիչ դրամ էր ընկնում գրականս, մյուս շաբաթ շոգիանալու համար:

Հիշողութեանս մեջ աղոտ՝ այն տարուց մնացել է իմ պատկերը՝ անկարգ, աղտոտ մազեր, ինչպէս մացառուտ, բեղի տեղերը նոր ծլած մաղ և զգեստի սկես մի բան, որի մեջ եւ ավելի խրտվիւակի էի նման:

Զինվորի ոջլոտ շորերից նոր էի ազատվել:

Սակայն այս ամենը կարևոր չէ մի ամբողջ շրջան քնորոշելու: Այն ժամանակ պատմական օրեր էին, երբ յուրաքանչյուր հայ լուսավորչական «միացյալ էր և անկախ» գութան-
10 ջին՝ աբող գրվող, պատվով մեռնող:

* * *

Աշնան անձրևոտ մի օր էր:

Խմբագիրը լուր էր ուղում, գրաշարը՝ նլււթ, քնթերցողը՝ օրվա թարմ լրագիր:

Հենց ներս մտա գրասենյակ թե չէ, հրամանը պատրաստ էր:

— Տասներկու լուր մինչև հաշ:

Դուրս ելա փողման ու ջղային: Անձրևոտ ալդ օրը, ցեխին ու կիսաքաղց, եւ ամենեին հալած շունէի իմանալու, թե որ
20 մինիսարութեան մեջ են զողութեան արել, ո՞ւմ տունն են թաւանել, ո՞ւմ է հետապնդում միլիցիան:

Մի րոպե կանգնեցի փողոցում, հիշեցի, որ մի մինիսարութեան պահեստից տասներկու հազար գերանդի է կորել, մտածեցի, որ սլարենավորման գործ է, քայլերս ուղղեցի զեպի
ծանոթ մի գործավար:

Իզուր հույսեր:

Գերաւորները կորել էին և ոչ որ չգիտեր, թե ո՞վ է զողացել: Մի բաժնի վարիչ նաւնիսկ տհաճորեն պատասխանեց
ինձ ու չկամ ըրթմնջաց.

30 — Վերջապէս ալդ թերթի բան չի:

Հեռացա հուսահատ, մի լուր թխեցի, որ բաղաբի փողոցները շուտով սարքելու են (երկարաճիտ կոշիկներս ծակ էին և իմ ուժեղ ցանկութեանն էր փողոցները մայթած տեսնել), մի երկու հին լուր թարմացրի, ենթադրական ձևով և այնպէս

մութ, որ քնթեցողը չպիտի կարենար իմանալ, թե որտեղ է կատարվել այդ:

* * *

Գնացի միլիցիա:

Այդ գիշեր, անշուշտ, մի բան պատահած կլիներ՝ սպանություն կամ թալան:

Հե՛յ գիտի ժամանակ... ամեն մարդ մութը շունի աչնտեղ, շատ անգամ, երբ զոզություն էր լինում, տուժած կողմը դերապասում էր միլիցիային չգիմել, թե չէ իրեն հանցավոր կհանեին և դեռ վզակոթին էլ կտային: Այդ մի տարի էր, երբ բռնեցրով «շփելը» մարմնի զանազան մասերին, քնքուշ շոյել էր նշանակում: Միլիցիոները ռոճիկ համարյա չէր ստանում, ինքն էր հայթայթում իր պարենը, և կամավոր այդ ծառայության հաճար ամբողջ մի թաղամաս նրան պարգև էր տրված:

Ինձ ճանաչում էին ու մի քիչ էլ քաշվում: Ես գգում էի, որ հաճելի հյուր չեմ և գիշերվա կերուխումից ուռած աչքերով անքուն հերթապահի դեմքի վրա շատ դյուրին կարգում էի:

— Ո՞քի, զահլա տարավ էլի՞...

Բացյ այս անգամ ես գնացի միլիցիապետի մոտ:

Այդ մարդուն հրավիրել էին արտասահմանից, չգիտեմ, որ շնորհի համար: Ծաշ ու կինարմատ շատ էր սիրում: Մի գեպը հիշելու համար օրն այսպես էր որոշում.

— Էն որ Եգորի տանը փլավ կերանք:

Եթե շատ էր զայրանում, հայհոյանքի հետ դուրս էին թռնում զանազան խորտիկների անուններ:

— Շան որդուն աչնքան կծեճեմ, որ լուլաքյաբաբ կդառնա:

Նրա տիրապետության օրոք ստորադրյալ պաշտոնյաները գիտեին, թե ի՞նչ պատիժ է գողին «թակել, ինչպես դոլմա», «կարմրած բուդ շինել» և այլն:

Դեպի իգական սեռն ունեցած վերաբերմունքը նույն մըտապատկերից էր բխում: Եթե նա մի գեր կին էր տեսնում, նայում էր այնպես, ինչպես մսագործը՝ չաղ մսացուին:

Խոսելուց առաջ սրտալի հաղում էր, վիզը թեքում այնպես, որ դեմքն ինչ-որ վճռական առնականություն էր ստա-

նում, ձեռքերը կոխում էր գրպանը և անսպասձառ ցույց տալիս տասնոցի մի ծալրը:

— Օ՛, բարով տեսանք,— երկարեց ձեռքն ինձ՝ տնավարի:— Խաբար ես ուզում, նոր լուր, հըմ...

— Այս քանի օր բան չի՞ պատահել քաղաքում,— հարցրի ես:

— Զատ չի եղել, ուտում են, խմում, ազգը բազմացնում,— հռհռաց նա:

10 Ես նրան սպանության մի երկու գեսք հիշեցրի, բայց նա ընդհատեց ինձ, ասելով, թե այդ առաջ է եղել, գրելու կարիք չկա:

Քոռ ու փոշման գուրս եկա:

* * *

Հերթապահի սենյակում աղմուկի ձայն լսեցի: Մեկը թուրքերեն բարձրագուշ հայհոյում էր: Հանկարծ դուռը բացվեց, հաղթանդամ մի մարդ ալևոր մեկի վզակոթին «շփեց», ու նա երեսնիվալը գլորվեց սանդուղքից մինչև մուտքի դուռը:

— Դե դնա, քո...— ու հիշոց լրբենի, դուռը շրխկոցով ծածկեց:

Մնացի քարացած:

20 Խեղճ ալևորը մուտքի մոտ մնաց պառկած, հետո տրնքալով վեր կացավ ու նստեց քարին: Գլուխը ճղվել էր, և արյունը կաթ-կաթ թափվում էր միրուքին: Ծերունին արյունը չէր սրբում: Նստել էր գունատ, ասես հիմա շունչը պիտի տա:

Մոտեցա նրան, նայեց այնպես խեղճ, կարծես ուզում էր ասի, որ ոչ ոք իրեն այդ վիճակից չի կարող ազատի:

— Ալլա՛հ, հոգիս առ:

Ասաց ու հենվեց պատին: Մեկը իջավ վերեից, զայրացավ ծերունու վրա, բրթմնջալով սկսեց արյունը սրբել: Ծերունին թողեց հեռացավ, դանդաղաքայլ, մի ձեռքը գլխի ճեղքվածին:

30 Մուտքի դռան մոտ արյունը լերդացել էր:

— Հալա տես՝ ի՞նչ արյուն ունի,— դարձավ ինձ ավլող պաշտոնյան այնպես, կարծես ամոսոսում էր, որ ծերունու երակներում դեռ արյուն կա:

Հետո իմացա, թե բանն ինչո՞ւմն էր:

Այդ ծերունուն իր մի ընկերոջ հետ շուկայում բռնում են, բերում միլիցիա և ստիպում, որ միլիցիայի համար փայտ սղոցեն, իհարկե, անվարձ: Մարդիկ վախից համաձայնում են:

Սղոցում են մինչև իրիկուն, մյուս առավոտ մի ընկերը չի գալիս: Ծերունին մնում է մենակ, սպասում է մի քիչ, հետո հերթապահին հայտնում, որ մենակ չի կարող սղոցել, թող մի մարդ տան:

Հերթապահը զայրանում է, հրամայում, որ մենակ սղոցի: Երբ ծերունին հայտնում է, որ չի կարող, հերթապահը տուր թե կտաս վղակոթին, մի աքացի էլ մեջքին և սանդուղքներով 10
զլտրում վար:

* * *

Ես արյուն շատ եմ տեսել՝ կռիվ, կոտորած...

Սակայն ծերունի փայտհատի արյունոտ պատկերն ամուր մեխվել է ուղեղիս:

Եվ երբ հիշում եմ «երանելի» այդ տարին, ինձ թվում է, թե այն ժամանակ կար միայն անարդար մի բռնուցք, կոշտ մի սապոգ, որ շարտում էր սանդուղքից վար այն ամենը, ինչ խեղճ էր ու թշվառ:

«ԱՐՏԵՆԼԻԱ»

Ամռան կեսօրվա կիզիչ արևը խանձում է: Մի նեղ կաժմանով ձին զգուշ փոխում է քայլերը, իջնում, նորից բարձրանում:

Գլուղը դեռ չի երևում:

Կաժանը ցորենի արտերի միջով է անցնում: Բերք չկա այս տարի. ձմռան ցրտերը կտրել են, երաշտն էլ մի կողմից է աչրել: Արտերում՝ լճարիկ հասկեր, հատ ու կենտ, թզաշափ բարձրություն:

10 Կանաչն է փրփոտում միայն բազմերանգ ծաղիկներով բնական մարգերում, որ նախշուն գորգերի պես փռվում են սառալանջերին:

Հեռվից, ասես, բաթանի կանաչ գույնի վրա մեկը վրձնով բմահաճ գծեր է քաշել՝ մի տեղ կարմիր, մյուս տեղ՝ դեղին:

Բանուկ ճանապարհ չէ: Գնում եր ժամերով, ոչ ոքի չեր հանդիպում: Հնձի ու վարի ժամանակ միայն մի քանի օր բանում է ճամփան: Գլուղից-գլուղ երթևեկ քիչ կա: Ամեն գլուղ ինքնամփոփ է, հարևանի մոտ գնալ-դալ չունի:

20 Կաժանն իջնում է դեպի ձորը, անցնում սրածայր ժայռերի տակով: Վայրէջքը դժվար է, բարոտ, առապար: Ներքեն անդունդ է. մի անզգուշ քայլ՝ և մեծ կտորը ականջդ կմնա:

Վերևում ժայռեր են, որոնց հիմքը հեղեղը փորել է, մաշել, և մի թեթև ցնցումի են սպասում, որ գլորվեն ներքև:

Մի հեղեղ լինելիս՝ ավազախառն սևլավը սրբում է կաժանը, քար ու հողով ծածկում և տեղ-տեղ դժվար անցանելի խորխորատ կազմում:

Քերծի տակից մեկը հերսոտ «թռչ-թռչ» է անում և հայհոյում: Հալսասարվում ենք: Գյուղացի է, հանդ է գնում: Մի սրածայր մահակով բզում է իշին, զարկում զայրացած, իշատիրոջ հերն անիծում:

Լզար բոսոտ էլ է, գովանի խոփն ու թևը բարձած: Բարակ ոտքերը զգույշ է փոխում և ամեն քայլափոխին տնքում բռնան տակ:

Գյուղացին էլ է շալակել, և քափ-քրտնքի մեջ կորած, գժվարին վերելքով և՛ ինքն է բարձրանում շալակն ուտին, և՛ էշին բզում, հրում:

10

Մի կողմ հմ կենում, որ անցնի:

Շալակը մի քարի է գնում, մեջքը դեմ է տալիս և փափախով բրտինքը սրբում: Գեղի ճանապարհն էմ հարցնում:

— Հենց էս կածանը գեղի վրա յա իջնում,— ասում է և հարցնում, թե ինչո՞ւ հմ գնում:

Պատասխանում հմ. նա մի քիչ մտածում է, ասում, որ լավ գործով հմ գնում:

— Բարի նպատակ ա...

Եվ ոտից-գլուխ մի հայացքով շափում է ինձ, նայում ձիուս սարքուկարգին:

20

— Ես էս կառավարության մի բանը գլխի չեմ ընկնում: Էդ ո՞նց ա, գյուղերը ման եք գալիս ու մի նշան չունեք, որ տեսնողն էլ իմանա, թե օրերի մարդ ես: Առաջ է՛, էն քյոխվեն, որ էլի անուսում մի մարդ էր, մի մեծ ղինջիլ վղին կախ էր ման գալիս: Տեսնողն էլ իմանում էր, որ հա՛, սա քյոխվա յա...

Ասաց ու բրտինքը նորից սրբեց:

Այնքան շարքաշ դեմք ուներ, խեղճ արտաքին: Տեղով մի միտք էր, թե՛

— Ես հեշ, հա՛, բո ասածն ա...

30

Էշը բավական հեռացել էր: Նա մի անգամ էլ կրկնեց, թե կածանն ուղիղ գյուղի վրա է իջնում, բեռը շալակեց և ոտնեւրը ծանրության տակ կքելով՝ սկսեց բարձրանալ սարն ի վեր:

Քիչ հետո նորից լավեց նրա բարկացած «թռչ-թռչը»:

Ներքե՛ ձորի մեջ, լեռնային գետակն էր աղմկում, ճերմակ փրփուրներ բաշին ցատկոտում քարի վրայով:

Մի պահ դժվար թվաց ինձ աշխատանքը գյուղում, որպես առապարը քարոտ, անհատակ՝ անդունդի պես և անդուլ, ինչպես հոսանքն աղմկող գետակի:

* * *

Անավաղ պատերով մի մեծ սենյակում տեղավորված է և՛ «խրճիթը», և՛ գյուղխորհուրդը, և՛ ֆՕկ-ը:

10 Սենյակում տաշեղների կիտուկներն են թափված հատուկին, ռանդած տախտակներ և հյուանի գործիքներ: Դպրոցի համար նստարաններն են պատրաստում: Լենինի նկարը՝ սևացած քարից խմորով փակցրած և սլակատներ՝ մի հատը թարս կախած և լողունդների շարեշար, իբր նախշ:

Գյուղում իսկույն իմանում են, որ քաղաքից մարդ է եկել: Եվ մեկ-մեկ հավաքվում են, անպատճառ մոտենում, ձեռք տալիս, քեֆ-հալ հարցնում և հեռվից, կեռ ու մեռ ճանապարհով, մոտենում զալուդ նպատակին:

— Տեսնում եք, ինչքան քանդված տներ կան մեր գեղում:

— Յոթն անգամ ենք գաղթել,— ասում է մեկը:

20 Ավերակ տներ շատ կան, պատերը փլված, դուռ ու պատուհան ալյրած, հանած տեղից: Ազգամիջյան կռիվների ընթացքում մի քանի անգամ տեղահան են եղել, թալանվել և նորից վերադարձել, դոմ ու մարազ նորոգել, տունը կարգի բերել:

Ավերակ տնատեղերում փարթամորեն աճել են սոխ, կաղամբ, ծխախոտ:

Տան դիմաց, ծառի շվաքում, իր աժդահա հասակով մեկ փուլել է մեկը, քնել մուշ-մուշ:

— Զա՛ն նրան: Աչք էլ չունի, աչքացալ էլ,— ասում է մեկը և ալեկացնում, որ քնողը գեղի աղքատներից է, տանն ուտելիք չկա, գյուղում էլ՝ աշխատանք:

30 Բաքվից մի բանվոր է եկել, նույն գյուղացի: Ընկերները նրան ուղարկել են գյուղի ապրուստն իմանալու, դպրոցի կառուցմանը հսկելու: Փող են հավաքել դպրոցի համար, գրքեր է բերել և մի դրոշակ, որ մի քանի օր առաջ առանձին շքով գյուղին է նվիրել: Բաքվի բանվորների վրա մեծ հույս ունեն:

Դպրոցի կառուցման աշխատանքը նրանց վղին է ընկած:

Գլուղը միայն աշխատավոր ձեռք է տալու, քար ու կիրն է բերելու:

Մի քանի հոգի գանգատվում են, որ թերթերը կանոնավոր չեն ստացել: «Մաճկալը» երկամսյա թերթ է այդ գլուղի համար: Վեց ամսում երեք համար են ստացել:

— Հենց միայն անունն ենք լսում, բայց իրան չենք տեսնում:

* * *

Նախագահը ժողովը բացում է: Հավաքվել են, նստոտել գետնին, տաշած տախտակի վրա, պատուհանին:

— Էդ մահակները մի քիչ քաշ պահեք, — նկատում է նախագահը դուռն մոտ կանգնած մի քանի հոգու, որոնց բարձր պահած մահակները ներս մտնողին խանգարում են:

Օրակարգում խնդիրների շատ կան: Արտել, հողային հարց, դաշտապահի ընտրություն և զանազան գործեր:

Նախագահն ինքն է խոսում արտել կազմելու մասին, պատմում է, թե ինչքան դժվար է աղքատ գլուղացու համար մենակ աշխատել:

Տասներկու տնտեսություն միացել են և մի գութան կազմել: Այդ գութանի հետ է կապված արտել կազմելու գաղափարը:

— Մենք պետք ա «արտելիա» կազմենք, որպեսզի մենք էլ մարդկության շարքերում դասակարգվենք, — վերջացնում է նա իր խոսքը:

Ոմանք դժվար են համոզվում: Մեկը, մահակին հենված, օրինակով ու առակով է իր միտքն ասում.

— Գութանում բոլոր եղները մին չեն. դալբ եղ կա, որ հա ծրից դուրս ա քաշում, ծուլություն անում: Նմանապես և «արտելիան»: Եթե բարկանամ՝ արնակոլով անեմ, տերության առաջ մեղավոր եմ, չանեմ՝ ընկերս թամբալ ա, ինձ հետ չի գալիս, բա էդ ո՞նց անենք:

Շատ են խոսում, աշխատում են իրար համոզել: Մի փոքրիկ խումբ է նկատվում, աչքաբաց ջահելներ, որոնք ինչ էլ լինի, որոշել են «արտելիան» հիմք դնել:

— Քյասիրը թող մեզ հետ գա, Մուրի ապեր: Մենք ջուրի տղերք ունենք, մինը մինից ասլան:

Մուրի ապերը «ղալը» եղան պատմութիւնն անողն է: Դարձլալ առակով և օրինակով է խոսում, բայց վերջում ջահէնները հաղթում են: Մուրի ապերը մի անկյուն է քաշվում, շիրութինն զոռ տալիս և փափախի տակից ունքերը կիտած նայում ջահէններին, որոնք իրեն հակառակ խոսեցին:

Մի բանի սպիտակ գլուղացիք թիկն են տվել պատին, թաղբն են քաշում, ժպտում են ծերի ժպիտով, բարի ու զարմացած են, որ իրենց կյանքի վերջում ջահէնները չլսած, չտեսած բաների մասին են խոսում:

* * *

10 Հողային վեճ կա, ավելի ճիշտը՝ մի ծառի հարց: Մառք երկուսի սահմանում է բուսել, արտի միջնակում, Հին վեճ է. ամեն տարի նույն բանը կրկնվում է, երբ պատերը նորոգում են, փլվածք պատում: Մեկն ասում է, թե՛ ծառն իմն է, մյուսն էլ՝ իմն է: Չեն էլ ուզում ծառը կտրել, բայց այնքան պինդ են պատել ծառի շուրջը, որ ծառի բունը չի հաստանում:

Վեճին վերջ են տալիս, ծառը համարում գալրոցի սեփականութիւն: Կողմերը մի պահ վարանում են, հետո համաձայնվում:

— Թող ձեր ասածը լինի...

20 Հանդում մի ոչխար է կորել, թուրք բռնվորի ոչխար: Տերը գլուղի խորհրդից խնդրել է իմանալ, թե ո՞վ է տարել: Էլի Մուրի ապերն է խոսում:

— Էդ մի նամուս չի մեզ համար, այ ժողովուրդ. հարեան ենք, էդուց էլ մեր տավարը նրանց հանդում կարող ա կորչի: Եվ Մուրի ապերն առաջարկում է, ոչխարը եթե չգտնվի, գլուղի ոչխարներից մեկը նվիրել քոչվորին:

Առաջարկներ են անում, կասկած հայտնում, թե կարող է գալլը կերած լինի: Բայց Մուրի ապերը չի համաձայնվում:

— Գելը որ ուտի, մի հետք կմնա, — և ավելացնում է.

30 — Հիմա ոչ ծեծ կա, ոչ էլ երդում տալ: Գողն էլ չի ասելու, էլ ի՞նչպես իմանանք, թե ով ա կերել էդ քյասիբի ոչխարը: — Եվ առաջարկում է կասկածավորին մի քանի ոռղգի հասցնել, ու ոչխարն իսկույն մեկդան կհանի:

— Մութի ապեր, հիմա թակ չկա,— ասում է Բաքվից
Եկած բանվորը:

— Էդ ա փիս է... պիտի թակես, որ գողի աչքը վախե-
նա,— պատասխանում է Մութի ապերը:

Մի քանի հոգի գլխով հավանության նշան են տալիս,

* * *

Ժողովը վերջանում է: Մեկը մոտենում է ինձ, հայտնում,
որ առանձին ասելիք ունի:

Բղթակից է, գլուղի ժրաջան աշխատողներից մեկը:
«Արտելիալի» մասին առաջին անգամ նա է խոսել գլուղում:
Մի պակաս տեսնելիս գրում է, իմաց է տալիս թերթին: 10

— Ինչ չէ՞ մի բանի տուն կա, որ չվախենան, գեղի աղ-
քատներին հում-հում կուտեն:

Հոգված է գրել, որ այդ ունեւորներից մեկը մի աղքատի
խաբել է և հողը վավթել: Հոգվածը տպել են, լրագիրը գլուղ է
հասել, կարդացել են ժողովում: Եվ հալածանքը ծայր է առել:
Սպառնացել են, թե՛

— Խելքդ գլուխդ հավաքիր. եթե մի անգամ էլ մեզ խայ-
տառակ անես, մեր պատվին դիպչես, գլուխդ ուտերիդ վրա չի
մնա:

Ափաշկարա չեն հալածում, ծածուկ են անում: Բղթակցի 20
արան են արածացնում գիշերով, տավարը նրա խոտատեղին
քշում, ծառը կտրում, բաշած պատը փլցնում:

Երկու կրակի մեջ է: Դատարանի տա, վախենում է, որ
ավելի կվնասեն: Չտա, չի լինում:

— Էսպես մտքիս հետ կռիվ եմ տալիս:

Գլուղում մենակ է, Հուսահատության բուսկներ են եղել,
տատանվել է, մտքում գրել է հրաժարվել գրելուց, հաշտվել
իրեն հալածողի հետ, բայց դիմացել է: Վճռել է շարունակել:

* * *

Մութ է արդեն:

Գլուղի դիմաց ողորկ լանջով մի սար է ցցված՝ սրագա- 30
պաթ ու լերկ: «Դադ-Մելիքի» սարն է: Նստել ենք տան առաջ:

Ընկերս պատմում է, թե ինչու սարին «Դադ-Մելիք» են
ասում:

— Մեր գլուխն առաջ մեկիքին էր պատկանում: Պատկան էր պատմում, թե մեկիքն ինչ ուզեր, անում էր գլուղում: Մի լավ օր չէին տեսնում նրա ձեռից:

Ու եթե մեկը հակառակ գնար մեկիքի կամքին, ուղածը չկատարեր, մարդ էր ուղարկում, բռնել տալիս, ոտ ու ձեռ կապոտում և սարի գլխից գլորում... էն օրից էլ սարի անունը մնացել է «Դագ-Մեկիք»...

«ՏՐԱԽՏՈՐԻ ՄԱՇԻՆ»

Գյուղը հեռվից քարակույտների է նման: Աթարի սրածայր կիսաուկներն են, խոտի դեղնած դեղերը, մեկ էլ երդիկներից քարձրացող ծխի քուլաները, որոնք անցորդին իմաց են տալիս, թե այդտեղ գյուղ կա, մարդիկ են ապրում:

Շատ հին անցյալ ունի գյուղը: Տների պատերը մամուռտեղ են, գերեզմանատան քարերը փխտով չափի թաղվել են հողի մեջ, չեչոտել՝ արևից, անձրևից: Ինչե՛ր չի անցել գյուղի գլխով: Քանի՜ դարեր քարվանի պես եկել են, անցել ու հետք թողել: Հալածիկ են գյուղին, ավերել, հրդեհել մի քանի անգամ, բայց էլի հավաքվել են, քարերը դաբսել իրար վրա, հնացած գերանները շարել և սլատսպարվել նրանց տակ ու շատացել՝ իրենք էլ, դոմի տավարն էլ:

Հեռվից այդպես է թվում: Ու եթե տեսել ես գյուղը տարիներ առաջ, նայում ես հիմա էլ և մտածում, որ գյուղում ոչինչ չի փոխվել, դեռ ավելի են հնացել գուցե տները, քարերն ավելի մամուռտել:

Այդպես չէ սակայն:

Գյուղի ներսում, մզլուտած, ծխից սևացած պատերով խրճիթներում ամեն ինչ տալին ու վրա է եղել: Անդարձ մեռնում է հինը, ու նորը դարձան կանաչի պես հերվա դեղնած ցողունների արանքից ծլում է փարթամորեն:

Ավելի շատ գիտեն, ավելի բանիմաց են: Զինաստանով էլ են հետաքրքրվում, բյաղի գնով էլ, կոոպերատիվի հաջողությամբ էլ: Երբեմնի աղքատը, որ անխոս հարսն էր ունեորի առաջ, հիմա համարձակ նրա երեսովն է տալիս.

— Էն անցավ, գիտեցածդ մոռացիր...

Կոմսոմոլը մերվում է գյուղի հետ, բջիջը գնալով ուժեղանում է. հիմա ավելի շատ են թերթ կարդում, ժողովներն ավելի բաղձամարդ են, քան առաջ, երբ շարժի կար, բլոխվա ու պրիստավ:

* * *

Գյուղ ենք դնում ընկերոջս հետ: Նոր գործիքներ ենք ուղարկել՝ սերմադալիչ, շարքացան, բամհար: Գնում ենք՝ ցույց տալու, աշխատեցնելու:

10 Այնք թերվել է արդեն, իրիկնանում է: Հնձած արտերում խրճերը դեռ չեն հավաքել: Մի մեղմ խաղաղություն կա գաշտերում, որ մերկացել են ցորենի գեղին հասկերից: Մարդ չկա, և խաղաղության հետ ամայություն էլ կա դաշտերում: Ճնճղուկներն են միայն, որ խմբերով թռչկոտում են հնձած արտերում:

— Ինչքան դժվար էր առաջ գյուղում աշխատել,— ասում է ընկերս, որ քսան տարի անընդհատ, իր գործին հավատարիմ, շրջել է մեր գյուղերում, տարիներ առաջ նոր ագրո-խոսք ասել: Մերացել է այդ գործում, հերմակել են մազերը, բայց ձեռքերում հեռ ուժ ունի աշխատելու:

20 — Առաջին անգամ էս գյուղը ես եմ եկել: Լավ հիշում եմ, խոսեցի, ցույց տվեցի նոր գործիքներ, բայց չուղեցին ձեռքերել: Մի քանի «աղսախկալներ» խանդարեցին, նույնիսկ շաբաթանը տնադ տվին, ասացին, թե մեր հողերում էս մաշինը որ երևա, մեր սերմը կկտրի:

Պատմում է, թե ինչպես ժողովից հետո քնելու էլ տեղ չեն տվել, հուսահատ ու փռչման ուղեկ է քաղաք վերադառնալ: Քյոտվան մի էշ է տալիս, խուրջինը զցում է վրան և ոտով, էշին բղկով, գյուղից հեռանում:

— Ինքս ինձ վրա բարկանում էի, թոնթորում, նղովում, թե ինչու ուրիշ արհեստ չսովորեցի...

30 Կես ճանապարհին իշատերը նրա հտեից հասնում է, էջը ետ տալիս, խուրջինն էլ, իրեն էլ թողնում կիսաճանապարհին:

— Հետո իմացա, որ գյուղում նրան ասել էին, թե էջը սատկելու է, եթե ես եմ տարել: Տեսա էլ ճար չկա, խուրջինն ուսս առա և ճանապարհս շարունակեցի: Կես գիշերին բեղաբած տուն հասա:

Իսկ հիմա թամբած ձիով ենք գնում. իրենք են մեղ
կանչել...

* * *

Գյուղի վերևում նոր շինած վարձակալյանի առաջ գյուղա-
ցիք են հավաքվել: Ընդարձակ կալում մի տեղ քամհարն է աշ-
խատում, քամած ցորենը սերմալստիչի մեջն են լցնում, և մե-
քենայի ներքևից թափում է սերմացուն ջուկ, հավի կուտը ջուկ,
ուտելու ցորենն էլ ջուկ:

Կայանի քաց դռներից երևում են շարքացան մեքենաները,
որ պսպղին են տալիս: Նոր ձևի գուլանների կան, երկաթե փոց-
խեր և ուրիշ մեքենաներ:

10

Աղմկում է քամհարը, փռչի է հանում, մեկը փռչու մեջ
անընդհատ վիակն է լարձրացնում, հարգախառն ցորենը
լցնում մեքենայի մեջ: Իսկ տրիերն էլ գոգում է, ոսկեհատ
ցորենը թափում պարկերի մեջ:

Մի քանի օր է, որ բացվել է կայանը: Բոլոր գործիքները
նոր են ստացված. վարձակալանն էլ նոր է շինված: Գյուղի
նեղլիկ ծուռ ու մուռ փողոցները, ցածր դռները ոչ մի հարմա-
րություն չունեն շարքացան կամ մի ուրիշ մեքենա տեղավո-
րելու, փոխադրելու գյուղամեջ: Ստիպված կայանը շինել են
գյուղի գլխին, հանդ տանող ճանապարհի բերանին:

20

Հավաքված են գյուղացիք, նայում են զարմացած: Ոմանք
կոտնում են, տակից նայում կամ վիզը երկարացնում վերից
նայելու, տեսնեն, թե միջին փնչ կա, որ այդպես լավ մաք-
րում է:

— Մեր կնանոնց կռները դինչացան, խախալները կոտր
ընկան,— ասում է մեկը:

Մյուսը հարցնում է, թե՝

— Էս «ազրանովը» Ռուսիթի հողում կաբա՞ն շինեն:

Գյուղատնտեսական մեքենաներին շատերն են «ազրա-
նով» ասում: Լեզուն դեռ պատ չի գալիս, որ շարքացան ասի,
գտիշ, քամհար:

30

— Էս «ազրանովը» սիրմ ա գցում, էս մինն էլ ջոկում
ա,— իրար բացատրում են:

Նայում հմ ընկերոջս: Թիկն է տվել պատին և անշարժ

նայում է նրանց, որոնք տարիներ տոաջ էշ էլ շտվին, հիմա խռնվել են մեքենաների շուրջը, ինչպես երեխաները նոր խաղալիք տեսնելիս:

Մայր մտնող արևի շողերի հետ երանության մի ժպտ խաղում էր նրա հոգնած, տարիների կնճիոներով ակոսած դեմքին:

* * *

— Ա. խալխը, հավատալս չի գալիս, թե էս իմ ցորենն ու էսպես իստակ:

10 Զտիչը դադարում է: Մաքրած ցորենի մեջ տասնյակ ձևեր են մտնում, մի-մի բուռ անում ու մատներով խառնում, տեսնեն ինչպես է մաքրել: Ցորենի տերն է, որ զարմացել է լավ սերմացու ստանալուց:

— Հլա շատ կդարմանաս, Մուրի ամի.— պատասխանում է մի ուրիշը, որ ճախքան այդ, ներքին պարծանքով պատմում էր, թե ինքն ինչ մաշիններ է տեսել Գերմանու պլենում: Երևե տարի աշխատել է ինչ-որ անտեսությունում, ծանոթ է մեքենաներին:

20 — Հմի էդ ինձ համար ոնց որ խաղ ու պար.— վերջացնում է նա իր պատմությունը Գերմանու պլենում տեսածների մասին:

— Մուրի ամի, աստված կարա՞ մեղավորին արդարից էսպես ջոկի.— ձայնում է մի ջահել, և կողքին կանգնած մի ուրիշ ջահել պատասխանում է.

— Աստված էդ հունարը շունի:

Իսկ Մուրի ապերը գտած ցորենը շալակում է, դանդաղ քայլերով հեռանում դշուղի նեղլիկ փողոցներով:

Գլխը կտորներից ձեն է տալիս, որ ժողով կա, ու հետո էլ, թե՛ մի ոչխար է կորել հանդում, տեսնողը գա իմաց տա խորհրդին:

30 Ժողովի են գալիս, բայց բոլորի բերանում էլ մի խոսք կա միայն.

«Աղբանովի» մաշինը:

Գալիս են մեկ-մեկ, նստառում բակի քարերին: Գյուղ-խորհրդի նախագահը մինչև ժողովի բացելը մի քանի դորժեր է քննում, դանդաղաբար ընդունում:

Մանր գործեր են. մեկի ոչխարն է ընկել մյուսի արտը կամ հերվա ցորենից տալացուք կա, որ դեռ չի ստացել: Գործերը քննվում են շատ արագ, բանավոր գանգատի հիման վրա. բոլորին էլ հայտնի է, թե ինչ որոշում պիտի տա խորհուրդը: Գյուղական աղաթն է՝ բանավոր մի օրենսդիրը առանց մի հողվածի, առանց հատվածի:

Գործերը պրծան: Արդեն բավական բաղմոթյուն է հավաքվել:

— Հա՛, ընկերներ, դե կանգնածը մի նստի հալա,— ասում է նախագահը:

10

— էսօրվա ժողովում մին օրակարգ ունենք, բոլորիս էլ սրտակից բան ա...

Եվ մի քանի խոսք է ասում այն մասին, թե ինչքան դժվար է գյուղում հղնհրով վարուցանք անել, օրինակ բերում, թե մի օրվա վարելու համար մի եղան վրա քանի ճիպոտ են ջարդում, և հանկարծ խոսքը ընդհատելով՝ դառնում է մեկին, վկա կանչում.

— Քո ալա եղը վար անելիս սատկեց ո՞չ...

Նա էլ ասում է.

— Բա սատկեց ո՞չ:

20

Եվ խոսքը շարունակում է, ուրիշ օրինակ բերում՝ ապացուցելու, որ հղնհրով վարուցանքը ձեռնառու չի:

— Պետք ա մենք տրախտորի մաշին բերենք:

Այդ ասելիս մի թեթև շարժում է նկատվում ունկնդիրների մեջ, որոնց դեմքերը կիսամութի մեջ պարզ չեն երևում: Թուլության կրակներն են, որ պսպղին են տալիս:

Ընկերս է խոսում տրակտորի առավելությունների մասին, բացատրում է, որ հարկավոր է ընկերություն կազմել, ընկերության կանոնադրությունն է կարդում:

— Մեր հողերում բան կանի՞ էդ տրախտորի մաշինը,— հարցնում է մեկը, մյուսն էլ, թե՛

30

— Մաշինն առանց հղան ո՞նց ա շուռ տալու ծրելիս...

Էլի այն գյուղացին է, որ Գերմանու պլենում հաղար հրաշք է տեսել. պատմում է հինգ տարի, և դեռ չի վերջանում տուտը տեսածի: Նա էլ մի կողմից է ավելացնում տրակտորի առավել կողմերի մասին:

— Մաշին ա էլի, մեծ մաշին. խոսիւրը հտնան քաշ տալիս: Մին օրում հինգ օրավար ցիլ կանի:

— Հինգ օրավա՞ր... էդ հո հրաշք ա:

Գնի մասին են հարցնում, ուղում են իմանալ, թե՞

— էդ տրակտորի մաշինի լեզուն հասկացող կճարվի՞ գյուղում:

Սկսում են թեկնածուների անուններ տալ, թե ով կարող է տրակտորով վարել: Գյուղը տասնյակ շոֆեր ու մեխանիկ ունի Բաքվում, պետք է մեկին գրել, որ տրակտորի լեզուն սովորի և գյուղ դա:

— Դե ի՞նչ եք ասում, այ ժողովուրդ.— ասում է նախագահը.— էն «ազրանովի» մաշինին էլ հավան չէիր, ասում էիր, թե մեր հողերում կարալ չի աշխատի:

— Ինչ պիտի ասենք: Որոշ դեներ. մարդս մի եղ տա տրակտորի մաշինը բերենք... Նս իմ ազին ծաղիկ եղբ էս գըլ-խից տալիս եմ էդ նպատակին,— ասում է մեկը, տեղից կանդնում և սպասողական դիրքով նայում, թե մյուսներն ինչ կասեն:

Քսանից ավելի գյուղացիք համաձայնվում են իրենց եղ-
20 ները տալ, տրակտոր առնել:

Բայց ժողովը որոշում է ցորեն հավաքել, ընկերության ամեն մի անդամից հինգ փութ ցորեն: Հենց տեղնուտեղը ցուցակ են անում, գրվում են ներկաները, բացակաների կողմից էլ են երաշխավորում:

Ուշ է արդեն: Գյուղացիք ցրվում են, հարեանը հարեանի հետ մինչև տուն խոսում է տրակտորի մաշինի մասին:

Մի խումբ երիտասարդներ շրջապատել են մեղ, ուղում են ավելին իմանալ, անհամբեր սպասում են տրակտորին:

— Մի պրծնենք էս շարչարանքից, էն ժամանակ տես
30 գեղում ապրելն ինչքան կհեշտանա,— ասում է նախագահը, որ մինչև այդ ցորենի և անդամների քանակն էր հաշվում:

Նվ քանի՞ ուղեղներ մզլոտած, ծխից սեպացած խրճիթնե-րում այդ գիշեր միտք արին քաղաքի տրակտորի մասին:

ԱՐԳԱՐՆՆՑ ԻՎԱՆԻ ԴԱՏՐ

1

Գյուղում Արգարենց Իվանից հարուստը չկա: Ձիեր ունի, եղներ, բազ ու բոստան, տարին Ձ բատրակ է պահում, իսկ գարունքին մի շորան էլ ավել է վարձում՝ ոչխարը սար տանելու համար:

Ձմեռն էլ պարապ չի նստում, ուշքը փողի վրա է, մի քամի մանեթ աշխատելու Ձեռաց փող է տալիս, առանց մուրհակ, մանեթին քսան-երեսուն կոպեկ էլ վրա դնում: Ոչխար է մորթում, եզ ու կով առնում, ծախում, մի խոսքով, մի ձեռքը միշտ փողի հետ է խաղում, մյուսը՝ ամբարների բանալիներին հետ:

Արգարենց Իվանի ավել անունը դրել են «քյասիբ ուտող»:
— Էդ կայքդ ո՞վ ա ուտելու, Իվան, ժառանգ էլ չունես,— հարցնում էին գյուղացիք, երբ աշխատանքից ազատ ժամերին զրույց էին անում պատի սակ:

Իվանը խեղճ էր ձևանում, վիզը ծռում և կամաց ասում.

— Է՛, ինչ ունեմ, որ է... Երկու լղար եզ, մի քանի կով: Էն ա, ծախում եմ, տուրքը տամ...

— Դե լավ, լաց մի լինի, մեզ էլ չես խաբելու, Իվան,—
ասում էին գյուղացիք:

Իվանը մի հոգս ուներ՝ ժառանգ ունենալ: Եվ երբ այդ հարցը տալիս էին նրան, թե կայքդ ով պիտի ուտի, խեղճանում էր, մտքում նդովում իր շքերք կնոջը, տուն դառնալիս ուշունց տալիս դարդից դեղնած կնոջը:

Իվանը մտքում դրել էր ժառանգ ունենալ, թեկուզ ուրիշ կնոջից:

Մի ուրիշ հոգս էլ ունեւր Աբգարենց Իվանը, նոր տուն շինել:

Նստել, հաշիւ էր արել, թե ի՞նչ պիտի նստի տունը. հաշիւ էր և ձեռքի փողը, բայց ոչ ոքի չէր ասել, թե ինքը իր տունը կշինի ունեցած փողով:

Մի քանի օր հետո Իվանը, իրիկնաղեմին, իր կալի մոտ խոսեց հարեան Սրապի հետ: Սրապն աղքատ էր, կայքը վառեիր՝ ծուխ էլ չէր բարձրանա:

10 — Սրապ, ուզում ե՞ս հարստանաս, — ասաց Իվանը: Սրապը զարմացած նայեց:

— Էդուց կացինն առ, գնա անտառում գերաններ պատրաստի տանս համար, գիշերով բեր:

— Բա բիւհ՞թ, — հարցրեց Սրապը.

— Առանց բիւհթ, ծածուկ բեր.

— Բա որ բռնե՞ն, — էլի հարցրեց Սրապը:

— Ա, տնաշեն, բռնեն, քեզ ի՞նչ պիտի անեն, ինչ ունես, որ ի՞նչ տանեն: Չես իմացե՞լ, որ էս կառավարությունը աղքատի համար է հոգս քաշում, դու էլ աղքատ ես էլի...

20 Սրապը մինչև միտք կաներ, Իվանը նրա ձեռքում մի քանի արծաթ դրեց, արծաթից Սրապը տաքացաւ: Տանը հաց չկար, շոր չկար:

— Կալ, — ասաց: Եվ գիշերով կացինն առաւ, գնաց անտառ:

3

Սրապը տասներկու գերան կտրել էր, վեր դրել, կլլկել. Երեքն էր մնացել: Քրտինքը փրփուր էր դառել, Սրապը չէր բեղարում:

30 Երբ վերջին ծառը ընկաւ, Սրապը կռացաւ, որ ճյուղերը կտրատի, ոտնաձայնի վրա էտ նայեց: Ծառի մոտ անտառապահն էր կանգնել:

Սրապը դունատվեց, կացինը ձեռքից վեր ընկաւ: Երկու օր հետո, անտառապետի կաղմած արձանագրությունը դատարան գնաց:

Էջմիածնի ճեմարանի երգչախումբը 1913 թ. (Բակունցը վերջին շարքի աջից երկրորդը)

Ս. Բախչյան (1917 թ.)

— Իվան, տունս քանդեցիր, խայտառակ արիր,— ասում էր Սրապը:

— Բան չկա, կասես, որ քեզ համար ես կտրեի: Աղքատ ես, բան չեն առնի, կներեն,— սիրտ էր տալիս Իվանը:

Դատարան զնալուց առաջ Աբգարենց Իվանը զիշերով Սրապի տունը երկու փուխ ցորեն ուղարկեց, նոքարին պատվիրեց թե՛

— Ասա, որ կալին էլ կտա...

4

Դատավորը հարց ու փորձ էր անում Սրապին:

10

— Ինչո՞ւ ես բերել, քեզ համար է, թե չէ: Ասում եմ, սուտ որ ասես, օրենքը քեզ խիստ կպատժի,— ասաց դատավորը:

Սրապը հանկարծ հետ նայեց: Իվանը նստեի էր առաջին շարքում, որպես թամաշա անող: Սրապը նայեց Իվանին, Իվանը աչքով արեց.

— Պիտի ասեմ, Իվան, պիտի ասեմ: Հոգուս վրա մեղք մի դնի, ես անմեղ եմ:

Եվ բոլորը պատմեց: Հետո մոտեցավ դատավորին.

— Ահա չորս աբասին, երկու փուխ էլ ցորեն կա տանը, ձեռք չեմ տվել... 20

Դատավորը, թե՛

— Ապրե՛ս, Սրապ:

Երկու օր հետո Իվանին պիտի դատեին:

Ժառանգ ունենալուց ավելի ծանր հոգս թվաց Աբգարենց Իվանին դառը, որ երկու օր հետո պիտի լիներ:

ԻՎԱՆ ԲԵՅՐ

Գաւառական մի քաղաք. լայն և ուղիղ փողոցներ, կանաչ խոտ մայթերի վրա, տների առաջ բոստաններ և բարձր, ըստ-վերախիտ ծառեր, որոնց շվաքի տակ իրիկվա հովին նստում են հարեան կանայք, դրուցում, մինչև նախիրը հանդից գա, կիթ անեն, թեյ պեն ու թեյից հետո խաղան նարդի, հետո՝ խոր քուն, մինչև լուսաբաց, մինչև նոր կիթ:

Մի քաղաք, ուր այսօր երեկվա պես է, վաղն էլ դժվար թե մի բան լինի: Մի խուլ անկյուն, ուր ավտո տարին մի անգամ է գալիս, փողոցներում մարդ էլ չկա, որ անցնելիս դիպչես:

Ինչ ու արձակ, տան կարած վերամակի պես, իրա քեֆին քաշվել է սարերի հոտ, միտք էլ չունի մեծ քաղաքին միանալու: Զարթնում է արևի հետ, մի քիչ շարժվում և երեկոյան նարդուց հետո քուն մտնում:

Այդ փոքր քաղաքում մի խուլ փողոց... տասներկու տուն: Իրար լավ գիտեն, հարեանի աքլորն էլ են ճանաչում ու գիտեն, թե դրկիցն այսօր ճաշին ի՞նչ է եփել կամ ինչպես երեկ նրանց տանը մի բաժակ ընկավ, կոտրվեց:

Այդ խուլ փողոցում՝ դարձյալ կանաչ խոտ, ցածլիկ տներ, պատերի տակ բանջար վայրի, ցերեկվա տոթին հաճելի շվաքարան նախիրից փախած հորթերի համար:

Մի պատշան, որի մեջ քաշվում է խիտնջը, հենց որ անդուրեկան մի ինչ է շոշափում:

* * *

Իվան բեյի տունը այդ խուլ փողոցի տներից միսն է: Տան

այգին է, փողոցից քարե պատով բաժանված: Եւ ամեն տարի այգում ու բոստանում փարթամորեն հասնում են արեւածաղիկն ու գլուխ սոխը, խնձորն ու սերկեկը. վայրի խաղողի ճյուղերը, ջղերի պես, փաթաթվում են պատին, կախվում փողոցի վրա:

Ամռան զով երեկոյան Իվան բեյը սիրում էր նստել դարպասի առաջ, քարի վրա և թաղբահի հատիկների հետ խաղալ, մինչև որ տնից ձեն տային, թե սամավարը սառչում է կամ մի հարեան գար, Իվան բեյի հետ նարդի խաղար:

Հե՛յ գիդի ժամանակ: Ասես երազ էր, իսկի շէր եղել: 10
Ի՛նչ մարդիկ էին գալիս Իվան բեյի տունը, նրա այգում ինչ քեֆեր են արել, քանի պրիստավ է լեզգինկա պարել՝ խանչալով կամ զինու շիշը գլխին:

Իվան բեյի այգում մի տանձենի կա, բունը ճեղքված: Տարիների ընթացքում այդ ճեղքվածքի շուրջքողորն ուռել է, հաստացել նեղրի պուշի պես ու սպի կաղմել:

Երմուով պրիստավն էր, թրով ծառը ճղեց.— կասեր Իվան բեյը ու դանդաղ, ծիրի դողդոջ ձայնով, ծոր տալով կպատմեր, թե Երմուով պրիստավն ուժ շուն էր պահում, լավ որսկան էր, կնիկն էլ թաթար էր, համեղ խմորեղեն էր պատրաստում: 20

Հերիք էր հիշողության տուտը բացվեր. կծիկը վերջ չուներ: Ետ կտար, ամեն մի հանդույցի մի պատմութուն կաներ ու գլուխը կերերար, աչքերում հին օրերի կարոտը կփայլեր մեղմ, լուսաբացին հալվող աստղի պես:

Տունն էլ էր հին: Սանդուղքի գերանները փակ էին, տախտակները տեղ-տեղ վայր թափել, ինչպես Իվան բեյի ատամները ժանգոտ, տան սյուների վրա տեղ-տեղ բորբոսը բուն էր դրել:

Սանդուղքով բարձրանալը դժվար էր: Իվան բեյի ոտ- 30
քերում առաջվա ուժն էլ չկար:

Հին տանը երկուսով էին ապրում՝ ինքը և պառավ կինը, որ միշտ թոնթորում էր իր վիճակից, ամեն օր ամուսնու երեսով աալիս, թե ինչ է շաքարավազ չի բերում, որ ինքը մուրաբա ևփի: Ցավն ավելի էր շատանում, երբ պահարանի դա-

րակաների վրա դարսած պնականներն ու մուրաբայի դատարկ ամաններն էր տեսնում:

Ծաղկում էր կեռասը, բալը, կարմրին էր տալիս կեռասը, հետո բալն էր սեանում, իսկ իրենք կարոտ էին մնում մուրաբի: Հարեանի ժիր մանուկներն էին պլոկում Իվան բեյի ընդարձակ աչգին, օգտվում նրա բարիքներից և զրպան ու ծոց պտուղներով լցնում, ծլկվում մի ապահով տեղ: Երբեմն էլ ճղակոտոր էին անում մի ծառ, պտուղ քաղում, իսկ ճյուղը թողնում ընկած, մորթած անասունի պես:

10 Իվան բեյը տուն էր գալիս, կինը լացակումած կոտրած ճյուղն էր ցույց տալիս և ասում, որ զանգատ տա... Իվան բեյը նայում էր, երերում գլուխը, սուս անում:

Հե՛յ գիտի ժամանակ: Առաջ ծիտն իր թևով կվախենալ Իվան բեյի ծառից մի կեռաս կտցելու:

Այսպես էր մտածում Իվան բեյը, մտքի ծովն ընկնում, լող տալիս դեպի հտ, տասնյակ տարիներ հտ, երբ պրիստավի զրազիր էր, կանցելարի շեմքով ներս մտնելիս գետնին պպլած գյուղացիք սիտի ոտքի կանգնեին, մինչև գոտկատեղ խոնարհ գլուխ տալին:

20 Իսկ ինքը հաղում էր խրոխտ, աչքերն աջ ու ձախ մանածում, տեսնի թե ի՞նչ նոր մարդ է եկել կամ ո՞վ է երեկվա խոսք տված փեշքեշը բերել: Նայում էր ու, կանցելարի դուռը բաց անելիս, դռան շեմքին արձանի պես կանգնած ծառային ամեն օր հարց անում:

— Ակո՞ւփ, օթաքս լավ ևս սրբե՞լ, տես հա՛...

Ու մատը թափ էր տալիս: Իսկ Հակոբը մեջքն ավելի էր դեմ անում պատին, ձգվում, վիզը երկարում հնդուհավի պես և աչքերը առաստաղին գցելով ասում.

— Հրամե՛կ ևս, աղա, քո ուղածն ա...

30 Այդ էր վերհիշում Իվան բեյը դարպասի քարին նստած ժամանակ, Թաղբեհի հատիկների միալար ձայնն ասես դանդերի ծանոթ ղողանջներ էին՝ հարազա՛տ ու հին:

Փողոցում իրիկվա դեմ քամին էր սուրում մեղմ, իրար էին քսվում տերեւները վաչրի խաղողի. մի հաճելի խշշոց կար իրիկվա կիսամութին: Իվան բեյը վիսախուփ էր անում աչքերը, այդ ձայնին ունկնդրում:

Այնքան մոտիկ, այնքան հարազատ էին թվում օրերը, որ անցան: Երազ էր, ասես չէր եղել...

* * *

— Իվան, դե եկ էլի, սամավարը սառավ, — ձայն էր տալիս կինը ներսից:

Իվան բեյը տնքալով վեր էր կենում տեղից, թազբեհը պահում դրպանում և դարպասով ներս մտնում:

Ամեն իրիկուն դարպասի երկաթ կապն ինքն էր դրում ու մի բար էլ դռան դեմ անում: Առաջ հեշտ էր քարը տեղից ժաժ տալ. կոներում ուժ կար, տանը ծառա կար:

Դարպասն ամրացնելուց հետո պարտեզի դռան պիտի նայեր ու տեսներ, թե պառավը չի՞ մոռացել հավաքունը ծածկել: Հետո տնքալով բարձրանում էր գերանները փտած սանդուղքով, նստում սեղանի առաջ և դեղնած, կաշին կուշ եկած ձեռքերով պինդ բռնում տաք բաժակը:

Իվան բեյը մի փոքրիկ կտոր շաքար էր դնում լեզվի վրա և ծպացնելով թեյը կում-կում խմում, կում անելիս գլուխը բարձրացնում, իջեցնում:

Իսկ կինը միշտ թոնթորում էր, թե էլ առաջվա թեյը չկա, կամ միան է լղար, կամ էլի մուրաբի պատմությունն անում:

Թեյից հետո Իվան բեյը սովորություն ուներ հին ժուռնալներ նայելու: Եվ անպատճառ ակնոցը պիտի դներ քթի ծերին ու պատկերին նայեր ակնոցի վրայից:

— Այ թե հա՛, — ասում էր երբեմն, նրա փոքրիկ, ջրակալած աչքերը ժպտում էին, մատը դողալով դնում էր նկարի վրա և պառավին ցույց տալիս այն, ինչ հաղար անգամ տեսել էին միասին: Հետո շրջում էր նկարը, մի ուրիշը բաց անում և էլի ուրախացած ասում.

— Ա պառավ մի տես է՛...

Հետո պառավը ժուռնալն իր տեղն էր դնում, իսկ Իվան բեյը հանվում էր քնելու: Բայց առաջվա քունն էլ չկար. անկողնում տապակ-տապակ էր գալիս, օֆ անում, մի կողքից մյուսը դառնում ու հանկարծ, միտը մի բան ընկնելուց, պառավին դարթնեցնում էր, ասում թե.

— Էգուց իմ պալտոնիս էն կոճակը կարի, այ պառավ:

Իվան բեյի վերարկուն...

Օձիքը մաշված, վրան մի մատ շորացած քրտինք ու կեղտ, որ փայլում էր մոմած հատակի պես: Իվան բեյը վերարկուն ուսին էր գցում կամ մի թևը հագնում, իսկ մյուս ազատ թևով վերարկուի տակ էլի թաղբհի հատիկները գործում:

Այդ տեսքով թևը ջարդած սադի էր նման Իվան բեյը, մի պառավ սադի, որ ընդլնդալեն է գնում ու կախ ընկած թևը գետնի վրայով քարշ տալիս:

10 Քսան տարուց ավել էր, որ այդ վերարկուն նրա ուսին էր: Պարզե էր ստացել իր մի վաղեմի ծանոթից: Այնքան պսպղան կոճակ կար վրան և այնպես լավ էր սաղում այդ վերարկուն Իվան բեյին:

Նրբ թագավորը գահընկեց եղավ, Իվան բեյը գոմի մի անկյունում թաղեց արքայական նկարները և իր պղնձյա կոճակներն էլ մի ամանի մեջ լցրեց ու թաղեց նկարների հետ:

Այն օրվանից նա սովորույթ էր դարձրել վերարկուի մի թևը հագնել, իսկ մյուս ձեռքով վերարկուի տակ թաղբհի հատիկների հետ խաղալ...

* * *

20 Իվան բեյը ծառայում էր:

Ո՞վ էր, խղճացել էր նրան և տեղ տվել մի հիմնարկի արխիվում: Նրա պաշտոնն էր արխիվը կանոնավոր պահել:

Հիմնարկում առավոտյան նրանից կանոնա հետո չկար: Ամեն առավոտ նա իր ձեռքով պիտի սրբեր թանաքամանը, գրչածայրը մաքրեր թղթով, ասպա շտկեր աթոռն ու փալատի կտորը, որ աթոռի վրա էր դնում, տեղն ավելի փափուկ լինելու համար:

30 Հետո սկսվում էր Իվան բեյի աշխատանքը: Նրան մեկը նայեր նրան, անշուշտ, կմտածեր, թե Իվան բեյը սովորական մի գործավար չէ, որ համարագրում է արխիվը հին, այլ ուսյալ գիտնական, որ դեղնած, մզլոտած թղթերի մեջ փնտրում է վաղուց մոռացված վավերագրեր:

Իվան բեյի ձեռագիրը...

Ասես ավետարան արտագրող, մաքրակրոն դպիրի գիր

էր, դպիր, որ դարեր առաջ խուցի կիսախավարում արտագրել է, ծագականկարել, համոզված, որ դալ սերունդը միոշնայատ մատչանի մեջ որոնելու է դարերի մոռացված անց ու դարձը:

Սակայն Իվան բեյը դալ սերունդի համար չէր սովորել գեղեցիկ և վայելուչ գրել: Տասնյակ տարիների ընթացքում նա այն համոզմանն էր եկել, որ վայելուչ գիմումը շատ ավելի ուժ ունի, քան նույն գիմումը մի քիչ անփուլթ գրած:

Ամբողջ քաղաքում Իվան բեյի ձեռագիրը հայտնի էր: Ինքրն էլ միշտ սիրում էր պատմել, թե ինչպես բարձրաստիճան մի պաշտոնյա մեջքն էր շփել և խոստացել պարզև՝ գեղեցիկ գրելու համար: 10

— Առաջվա դիրն էլ չկա, այ կնիկ,— դանդատվում էր Իվան բեյը,— ձեռքս հիմա դողում է, ես էլ չեմ իմ գրածին հավան:

Աշխատանքի ժամանակ, երբ հին թղթերն էր համարազրում, Իվան բեյը երբեմն ինքն իրեն ժպտում էր, ակնոցները շտկում և թուղթն ավելի մոտեցնում աչքերին: Դողում էին ձեռքերը, աշնան տերևի պես երերում էր թուղթը հին, իսկ Իվան բեյի գլուխը հանդարտ շարժումով դառնում էր մեկ աջ, մեկ ձախ: 20

Ժպտում էր Իվան բեյը երանության ժպիտով, աչքերը փալում էին ակնոցների ճաքած ապակու ետև, միտքը թև առած թռչում էր դեպի ետ, երբ Իվան բեյի վերարկուն դեռ նոր էր, կոճակները պղնձափայլ, ձայնը խրոխտ:

Նա ժպտում էր, որովհետև արխիվի թուղթը հին հանկարծ հիշեցնում էր վաղուց մոռացված մի պատմություն: Նայում էր ստորագրության, թվականին, մի պահ դեռ դնում թուղթը և թողնում, որ մտքերը տաշեղի պես լողան հիշողության ծովում:

Եվ այդ օրը նա ուրախ էր տուն դառնում, ճաշի ժամանակ էլ պատմում պատմություն. 30

— Մի՞տո՞ է, էն տարին մի ռեիդոր եկավ... Դու էլ ասում էիր, թե ինչ աղոթասիր մարդ ա...

— Էն, որ արադ խմելուց առաջ խաշակներում էր երեսին,— ավելացնում էր կինը և հիշողության ուժ տալիս: Ու նրա մտքի առաջ, քարավանի պես անցնում էին ծանոթ դեմ-

բեր՝ կոկարդով, մեծ բեղերով, ակնոցավոր և առանց ակնոց, քեֆ սիրող, որսկան, ձիարշավի սիրահար: Պառավի մաշված միտքը կառչում էր մեկին, փոշին թափ տալիս, մոտեցնում աչքերին, ավելի լավ զննում:

— Էն, որ մի գիշեր մեր բալկոնից բիշ մնաց բնկնիր...

— Հա՛, հա՛. խմել էր, ուշունց էր տալիս օրհնածը... — ասում էր Իվան բեյը, և երանության ժպիտը դեմքին խաղում էր, մայր մտնող արևի պես:

Պատմում էր Իվան բեյը, որ այդ օրը արխիվի թղթերի մեջ նրա զրածն է կարդացել՝ ուղղած դավառապետին, մի թուրքի տուգանելու մասին:

— Գրադիրն էլ էն ժամանակ Սարգիս աղան էր:

Հետո զրույցը խորանում էր, և եթե մի բան նրան չըսթափեցներ, Իվան բեյը չէր էլ նկատի, որ խոսում է:

Այդպիսի դեպքերում կիսն էր նրան սթափեցնում, էլի դժգոհում, որ մսի հետ ոսկոր շատ են տվել կամ թե հավա-րունի տախտակը կոտրվել է, պետք է նորոգել:

Իվան բեյի մտքի թևը կտրվում էր, չքանում էր հինը, անիմաստ հայացքով նայում էր ապուրին՝ կարծես ուզում էր ստուգի, թե իրո՞ք մսի հետ ոսկոր շատ են դրել: Մի քանի ան-գամ դժալով ապուրն էր խառնում և մի բան ասած լինելու համար դառնում էր կնոջը:

— Ա. կնիկ, կերակուրն էսօր աղի է...

Սակայն այդ չէր մտքինը: Այդ ավելորդ խոսք էր, հենց այնպես:

Մռայլվում էր Իվան բեյի դեմքը, ասես թունդ հարբելուց հետո քնել էր խոր, ինչպես առաջ, և զարթնել թթված դեմքով:

Առաջ վա՛յ եթե մեկն այդ ժամանակ նրան խնդրեք աներ: Քիթ ու մուրթը կծումներ, կխոսեր կոշտ ու բարձրաձայն, իսկ 30 գիմացիներ՝ մի գյուղացի անօդ, գլխաբաց, դժալը թևի տակ, կկռանար, գլուխ կտար, ձեռքերը կրծքին, ինչպես պառավ կա-նայք են կանգնում գյուղի եկեղեցու սեպցած խաչքարի առաջ:

Մռայլվում էր դեմքը և էլի հին հարցն էր տալիս իրեն, ծանոթ հարցը, որ կրծում էր նրա ուղեղը, ինչպես որդն է կրծում տերեր կաղամբի:

Ինչպես եղավ, որ աշխարհը այսպես փոխվեց, ուր զը-

նացին երջանիկ օրերը երբեմնի, երբ սանդուղում ղրնգում էր ոսկին, ամեն օր գառ ու յուղ էր ընծա ստանում գյուղերից, քայլերը հաստատ էին, կեցվածքը հպարտ:

Ինչպե՞ս եղավ... հարցնում էր, ճգնում շաղկապել երբեմնին՝ գառ ու յուղով, այսօրվա ոսկրոտ մսի հետ, բայց թեև կտրվում էր, ծայրերը ձեռքից բաց ընկնում:

Եվ Իվան բեյին այնպես էր թվում, թե երբեմնին է երազ, բայց միտն էր բերում արխիվում տեսած թուղթը դեղնած, մզկոտած ու հաշիվ չէր կարողանում տալ ինքն իրեն, թե ինչու առաջ, այն լի օրերին իր մտքով երբեք չէր անցնում այսօրվա օրը: 10

Մի կասկած օձի պես աննկատ սողում էր, սրտի մեջ կծիկ դառնում, մի ծանր կասկած, թե խանդարված է միտքը իր, մաշվել է մեքենան, շարժումները անկանոն են, ընդհատ: Խառնվել է գլխում հին ու նորը, միտքը սառել է ձյունի տակ մնացած զոռմի պես, էլ երբեք չպիտի իմանա, թե ինչ է բերում օրը վաղվա:

Սոսկում էր Իվան բեյը իր մտքից ահավոր, կծկվում էր, կուշ գալիս ինչպես հավը հավաքից հետո, առնում էր ուսին հնամաշ վերարկուն, գլուխը կախում էր կրծքին, աչքերը կիսախուփ անում և ակնապիշ նայում մի կետի: 20

Այդ օրերին նա հնամաշ ժուռնալին էլ չէր նայում:

* * *

— Մամա՛, ավթանաբիլ...

Եվ փոքրիկ ու փայլուն ավտոն, փափուկ անիվների վրա մի արև առավոտ սահեց քաղաքի փողոցով, կանչեց ղիլ և կանչեց անսովոր: Մառի շվաքի տակ նստած հորթերը կիտ արին, պոչը կեռ բարձրացրած փախան քաղաքի փողոցներով:

Ավտոն դեսուդեն վազեց, նորից կանչեց և ոչ ոք գարաժի դռները չբացեց, որովհետև գավառական քաղաքում գարաժ դեռ չկա: Նորից հետ եկավ, կանգնեց ծառի շվաքի տակ, ուր հորթերն էին նստոտած, փրթփրթաց դժգոհ ու շունչը կտրեց: 30

Ասես ումբ էր, որ հեռվից մեկը շպրտեց փոքրիկ քաղաքի վրա: Ռումբ պայթեց, և աղմուկի անսովոր ականջները

գավառական ցնցում զգացին, պատուհանի վարագույրները հետ քաշեցին սահող ավտոն տեսնելու, մանուկները դուրս թափվեցին և ճղրտոցով ուրախ՝ ավտոյի հետևից սկսեցին վազվզել:

— Մամա՛, ավթանաբիլը...

Կարմրաթուշ մի մանուկ էր, առավոտվա մածունը շուրթերին, ոտաբոբիկ ու գլխաբաց, որ մոր փեշից բռնած փողոց էր քաշում և կանչում:

10 Իսկ մաման, որ տասը ծին է անցրել և լիմոնի սմբած կճեպ դարձել, մաման, որ իր օրում ավթանաբիլ գեռ տեսած չէր, շատ էլ չէր վազում, լիանովն էր խառնում:

— Ավթանաբիլը չի փախչի, կտեսնենք...

Մի մեծ դիպված էր ավտոյի գալը: Իգուր էր շոֆերը մանուկներին դեն քշում. մի քիչ հետո նրանց խիտ շարքերը օղակաձև սեղմվում էին ավտոյի շուրջ, իսկ մի քանիսն էլ մատով դիպչում էին ավտոյին ու էլի հտ փախչում:

Մի մեծ դիպված էր ավտոյի գալը: Խոսում էին հազար ու մի առասպել, բերնե-բերան լուրեր էին պատմում և այդ ամենը ավտոյի շուրջ, որ քնել էր ծառի շվաքի տակ:

20 Ավելի շատ խոսք ու զրույց կար զրասենյակներում, ուր գրագիրը տեղացի ալարկոտ շարժումով շորրորդ անգամ նույն գրությունն էր մոծում մտից մատչան և նոր թուղթ ծալում ուղարկելու «համաձայն մակագրության»:

Մանր շահերի, բամբասանքի, քարացած ըմբռնումի ի՞նչ մեծ ազբակույտ կար զանգերում հրեմնի սրատամ գալերի, որոնք թե առան իսկույն, շարժվեցին և պատի ճեղքում սմբած մլնկի պես արյան հոտ առան, կենդանացան:

30 Դող, ներքին դող զգացին նրանք, ովքեր ճահճուտում այդ խուլ գոմեշի փնչոցով պառկել էին ապահով և ցեցի պես կրծում էին հիմքերը նոր շինուլյան:

Մի պահաստապետ, ստորակետի պես կախ բեղերով, որ ամսավերջի դեկուցման մեջ գրում էր, թե «չորացել է այսքան փութ, մկները կերել են այսքան փութ և թափվել է այսքան», մի գիրուկ նախկին, որ հաղիվ էր մաղլցել հիմնարկի պատից և տաքուկ անկյուն պատրաստել, ինչպես նապաստակը ձմեռելուց առաջ, մի հաշվապահ, որ մայր մատչանի լուսանցքում

սովորույթ ունեւր «Տիգրանին տվի հիսուն կոպեկ», «բրինձի համար առա մի մանեթ», «ևս առա մի մանեթ», «ձեռաց տվի Ն-ին մի մանեթ» և այլն.— սպահաստապետը բեղավոր, նախկինը գիրուկ, հաշվապահը «ևս տվի» խառնվել էին իրար: Սիրտ էր, որ տրոփում էր, մտքեր էին, որ խառնվում էին: Երեկ էլ արեւ էր, մյուս օրն էլ... բայց ոչ մի ավտո չեկավ և ով էր սպասում, թե պիտի գան:

Ավտոն երեք հոգու բերավ, երեք սովորական մարդու, աչք ու ունքով, շարժ ու ձևով հասարակ: Նրանցից մեկը, հոր իջավ ավտոյից, շուրջիալ արած մանուկներից մեկին առավ 10 ու նստեցրեց կաշվի բարձին:

Այդ էլ տարածվեց քաղաքում ռադիոյից էլ արագ, հավելումով ձրի, որ երեխին գրկողը գթառատ է, քաղցրաբար:

* * *

Իվան բեյն էլ իմացավ, որ ավտոն մարդիկ է բերել:

Ծառան էր, հիմնարկի ծառան, որ կուլան ջրով լի դրեց սեղանի վրա և Իվան բեյին ասաց շշուկով.

— Քննիչներ են եկել...

Իվան բեյը նախ չհասկացավ, նայեց ծառային, որը ժլատում էր խորամանկ, ակնոցները շտկեց ու նորից հարցրեց:

Կուրը նրա վրա սկզբում չազդեց: Նա շարունակեց համարագրել և դարսել թղթերն ըստ «գործի», բայց հանկարծ մտաբերեց, որ քննիչներ են եկել: 20

Նա փորձեց վաճել այդ միտքը, նույնիսկ ժպտաց, որովհետեւ էլի աչքովն ընկավ մի ծանոթ գիր, բայց այս անգամ ժպիտը շուտ հավիւց, և դեմքի վրա քարացավ մի բույժ արտահայտութուն:

Նոր միտքը էլի եկավ, աներես ճանճի պես, թառեց գլխի կատարի վրա և էլ պոկ չեկավ, տիղի պես կառչեց մորթուն:

Գրեկիս սխալվեց, ուրիշ երես պիտի բաց աներ: Այդ ավելի շփոթեց նրան, ձեռքը շփեց ճակատին և սրբեց լորձոնքի պես սառը քրտինքը ճակատի: Իվան բեյը վեր կացավ, աթոռը շտկեց, փալասի կտորն ավելի ուղղեց, գրիչն էլ ձեռքն առավ: Նա զգաց, որ քիմքը շորանում է, լեզուն շարժեց բերա- 30

նում, շրթունքները շարժեց, բայց դարձյալ չկարողացավ հավաքել իրեն:

Այդ օրը նա չորս գրություն միայն համարագրեց: Ամեն մի գրության վրա ժամերով կախում էր գլուխը, թերթում, իբր թե կարգում է (նա չէր ուզում ընկերներին իր հուզմունքը մատենել) և ապա դեն դնում:

10 Նույն օրը, ճաշից առաջ, դուռը բացվեց և նորեկ երեք հոգին ներս մտան, բարեկեցին և անցան վարիչի մոտ: Իվան բեյը փորձեց օտի կանգնել, բայց չկարողացավ, ծնկերը դողացին և նստեց:

Երեք հոգուց և ոչ մեկը չտեսավ Իվան բեյի ջրակալած աչքերը, որ ակնոցի ճաքած ապակիների հետեից նայում էին նրանց, մինչև դուռը ծածկեցին:

Փայտե վանդակների հառ, անկյունում, ուր ջրի կուլան էր և ավելը, նստել էր Իվան բեյը իր սեղանի առաջ, ուժը կորցրած թղթերի հետ, որպես թեք ջարդած թուղուն:

Տուն գնալուց առաջ տեղեկմը հայտարարեց, որ երեկոյան ժամը 6-ին բոլորը հավաքվեն:

* * *

Իվան բեյը չճաշեց էլ:

20 Նստել էր սլոտշգամբում, նայում էր բակին, ուր հավերժ էին բուշուշ անում, բակում բուսած խնձորենուն, որ սլոտշի ծանրությունից ճղերն էր կրել: Նայում էր, բայց միտքը բակից ու պարտեզից հեռու էր թռչում:

Երբ կինը հարցրեց նրան, թե ովքեր են եկողները, Իվան բեյը չկարողացավ իսկույն պատասխանել, նայեց կնոջը, կարկամեց և լեզուն թուրվելով պատասխան տվավ:

— Այ մարդ, վրադ գուցն չկա, — ասավ կինը: — Հերվա մուրաբից մի քիչ կա, ուզում ես մուրաբով չալ...

30 Իվան բեյը ավելի երկյուղեց, մեջքն ասես ասեղներով ծակծկեցին: Հետո ինքն իրեն սիրտ տվավ, նույնիսկ ձեռքերը շփեց:

Հանկարծ որդուն մտաբերեց, միակ որդուն, որ փախել էր ճերմակների հետ և տարին մի նամակ էլ չէր գրում: Իվան բեյի սրտում հույսը փայլեց մի հատիկ շողի պես, հույսը

տկար, թի լավ օրեր էլ կգան, որդին կդառնա հետ, կփոխվի աշխարհը, էլի հին ճամփով կերթա ջուրը առաջվա: Հույսը առկայծեց մի պահ՝ մարվող խարույկի պես, ջերմություն տվավ ու հանգավ:

Սառնություն զգաց Իվան բեյը, մարմինը փշաքաղվել էր՝ վերարկուն ուղեց, կոլոլվեց վերարկուի մեջ և անմիա հայացքով էլի նայեց բակի խնձորենուն, կիսակարմիր խնձորենուն:

Մտածում էր. մտքերը ցրիվ ոստոստում էին, ինչպես ճնճղուկները ցանկապատի վրա. չէր կարողանում կապակցել իրար: 10

Ժողով պիտի լինի, գուցե հարց ու փորձ անեն, հին արածները երեսով տան, բանտարկեն, տանեն ուրիշ քաղաք, պաշտոնից արձակեն:

Ուրիշ քաղաք տանելու մասին մտածելիս քիչ մնաց լաց լինելու: Նա գլուխը թևեց խոհանոցի կողմը, ուր կինը տնքալով սամավարն էր տաքացնում Իվան բեյին հերվա մուրաբով չայ տալու: Այդպես նայում է հորթը այն դռնակին, որով մայրը պիտի գա: Այդքան խեղճություն կար նրա հայացքում, և այնպես թշվառ զգաց իրեն Իվան բեյը: 20

— Մի վեր կաց, բաղեն զնա, քամին տա, աչքդ-ունքդ բացվի,— կինն էր ասաց Իվան բեյին,— ի՞նչ ես միտք անում, տղադ սաղ լինի...

— Հե՛շ, ասում եմ տես ինչքան խնձոր կա ծառի վրա,— շփոթված ասաց Իվան բեյը և մտքում ավելացրեց,— ո՞վ է այսքանն ուտելու...

Նվ խարխուլ սանդուղքներով վար իջավ, մի քանի անիմաստ քայլեր արավ բակում ու մոտեցավ մառանի դռան: Սանդուղքով իջնելիս նա ուզում էր հավաքելի կոտրած տախտակը տեսնել, բայց մառանի դռան մոտեցավ, դուռը թեթև հրեց ու ներս մտավ: 30

Ինքն էլ զարմացավ հանկարծ, թե ինչու է առանց ճրագ մառանը մտել, դատարկ մառանը, ուր դերանների վրա սարդերը ոստայն են հյուսել: Մի քիչ էլ կանգնեց ու մառանից դուրս եկավ:

Պարտեզի դուռը բանալիս նա հիշեց, որ մառանի աջ

անկյան մոտ հողի տակ մի փոքրիկ տուփ է թաղել, միջին լուսանկարներ՝ որդու և իր հին մեծավորների, էստլետով ու շքանշանով մեծավորների թղթադրամ և պղնձե կոճակներ փայլուն։ Նա մեկ էլ ուղեց հետ դառնա, բայց կինը վերից ձայն տվավ, թե.

— Էն քաղցր սալորից մի բուռ քաղի, չայի հետ լավ է լինում:

10 Իվան բեյը սալորենուն մոտեցավ, ցածիկ ճյուղից մի քանի հատ սալոր պոկեց: Հանկարծ աչքին ընկավ ծառը, բունը ճեղքած, որ Երմոլով պրիստավը թրով խփել էր: Սալորենին դեռ չկար այն ժամանակ, տեղը մի հին կոճղ էր:

Սաղանդարը դրմփացնում էր դժուր ու զուռնա, քու Աթան համ թառ էր ածում, համ բլբուլի պես կլկլացնում, Երմոլովի կնիկն էլ նստել էր կոճղի վրա, քահրաֆ ծիծաղում էր, իսկ մարդը գինու կուլան ձեռքին պարում էր կանաչի վրա:

Երմոլովի կինը կռացավ, թեքվեց Իվան բեյի վրա, քիչ էր մնում ընկնի, իսկ Իվան բեյը հրե ուղեց պահել նրան, տեսավ Երմոլովի կնոջ սպիտակ ծծերը, ոնց որ ճերմակ խմորի հրկու գունդ:

20 Պարեցին մինչև կեսդիշեր, Երմոլովը բոյով մին մեկնվել էր կանաչի վրա, իսկ Իվան բեյը ձիաճանճի պես պոկ շէր գալիս նրա կնոջից, բլբլացնում էր լեղվով և ուզում էր իրիկվա կիսամութին մի անգամ էլ տեսնել այն, ինչ պատահամբ աչքին ընկավ:

Այդ նույն գիշեր Իվան բեյի կնիկը թոնթորաց, կոխվ սարեքեց, չեկավ նրա մոտ: Եվ Իվան բեյը մեծակ քնեց ընկուղենու լայնարձակ մահճակալի վրա:

— Սամավարը սառավ, Իվան,— կանչեց կինը պտտըշգամբից:

30 Իվան բեյը վեր ելավ սանդուղքով խարխուլ, ձեռքին մի քանի սալոր, եվ երբ կինը հարցրեց, թի ինչու քիչ է բերել, Իվան բեյը շփոթված պատասխանեց.

— Լավերը չկային...

Ժողովի մասին Իվան բեյը կնոջը ոչինչ չէր ասել: Գործից գալուց ուղեց ասի, բայց փոշմանեց: Կնիկ է, ի՞նչ պիտի հասկանա ժողովից:

Քիչ խմելու ժամանակ, երբ կիներ հերվա մուրաբան մեծ գդալով էր լցնում բաժակի մեջ, Իվան բեյի սիրտը կակղեց և նա որոշեց հայտնել:

— Ժամի 6-ին ժողով են մեզ կանչել էն նոր եկած քննիչները,— ասեց և ունքերի տակից հայացքն ուղղեց կնոջը, ասես ուզում էր իմանալ, թե լուրը նրա վրա ինչպես պիտի ազդի:

— Դե ասի կանչված ևս էլի, դրա համար ևս ախորժակ պահում,— պատասխանեց կինը:

Այդ միտքը հանկարծ հավանական թվաց նրան: Գուցե 10 ժողով չէ, այլ ընթրիք: Առաջ ընդունված ձև էր. գուցե տեղկոմն էր սխալվում:

Բայց ներքին հրճվածքը կարճատև եղավ: Ընթրիք չպիտի լիներ: Եթե լիներ, ծառան կասեր Իվան բեյին:

— Երեկ մի բան կա, որ...— և բաժակը թեյի հոտ տվավ: Ժամանակից շուտ նա պատրաստվեց ժողով գնալու:

— Այ կնիկ, ասում եմ պալատոս շհագնեմ, էն անտեր կոճակներին տեղերը երևում են,— ասաց նա գնալուց առաջ:

— Բան չկա, գնա, կմրսես առանց պալատո:

Եվ Իվան բեյը դուրս եկավ դարպասից, վերաբերուն ուսե- 20
րին, մի թևը կախ, ձեռքին թավբեհը անբաժան:

* * *

Դեռ ոչ որ չէր եկել: Միայն ծառան էր ավելում:

— Ի՞նչ շուտ ես եկել, Իվան բեյ,— ասաց նա:

— Մի քիչ դործ ունեմ, եկել եմ վերջացնեմ,— պատասխանեց Իվան բեյը, իր սեղանին մոտեցավ, գլորոցը քաշեց, որ գրիչը հանի: Բայց ծառան չհավատաց և ժպտաց խորամանկ:

Քիչ հետո մեկ-մեկ սկսեցին հավաքվել: Վեցից անց էր, որ ցերեկվա սկս գուռը բացվեց և վարիչի հետ միասին երեք հոգին ներս մտան: 30

Իվան բեյը նայեց նրանց, բայց նրանք դարձյալ շտեպան նրան, փայտե ցանկապատի հետևում, իր սեղանի առաջ:

Նրեք հոգին առանձնացան մի սենյակում: Քիչ հետո նը-

րանք կանչեցին տեղկոմի նախագահին և խնդրեցին մեկ-մեկ ներս կանչել հիմնարկի աշխատակիցներին:

Ամենից առաջ կանչեցին ղլխավոր հաշվապահին: Տասը րոպե շանցած նա դուրս եկավ, բափ-քրտինքի մեջ, ասես բաղնիք էր գնացել: Դուռն առաջ սպասողները շրջապատեցին նրան: Դլխավոր հաշվապահը մի խոսք միայն ասեց.

— Խիստ են քննում, մինչև յոթը պորտը:

Ասեց ու հեռացավ:

10 Իվան բեյն էլ լսեց այդ: Ի՞նչ են հարցնելու իրեն, գիտեն արդյոք, թե ինչ է արել ինքը անցյալում, ի՞նչ պատասխան պիտի տա: Թիկնել էր պատին, մերթ մի ոտի վրա էր հենվում, մերթ՝ մյուս:

Հերթը Իվան բեյին հասավ: Տեղկոմի նախագահը դուռը բացեց, և երբ Իվան բեյը ներս մտավ, վերարկուն ուսին, երեք զույգ աչքեր ժպիտով նայեցին նրան: Աթոռ առաջարկեցին:

20 — Ոչինչ, կկանգնեմ,— ասաց Իվան բեյը և նոր միայն զգաց, որ վերարկուն ավելորդ ծանրություն է: Հանկարծ մեկը հարցրեց, թե ծեծե՞լ է գյուղացուն այնքան, որ նա հիվանդանա և անկողին մտնի: Հարցրեց և ուղիղ Իվան բեյի աչքերին նայեց:

Իվան բեյը կմկմաց. լեզուն կարծես սառել էր, չէր շարժվում: Հետո մի ուրիշը հարցրեց, թե քանի տարեկան է, և մինչև կպատասխաներ, ակնոցները կուղղեր,—մյուսը, որ ամենից ջահելն էր, ասաց.

— Աղատ եք, կարող եք դնալ ձեր տուն և հանդստանալ:

* * *

Իվան բեյին կրճատեցին: Այդ մասին հայտնեցին նրան հենց նույն իրիկուն:

30 Նա չկարողացավ ոչինչ ասել և դանդաղ քայլերն ուղղեց դեպի տուն: Հեռվից նայողը կկարծեր, թե Իվան բեյը հարբած էր:

Ավտոմոբիլը, որ գիշերը մնաց ծառի տակ, որովհետև դավառական քաղաքում դեռ դարած չկա, հաջորդ առավոտ նորից կանչեց դիւ, փրթփրթաց, ոնց որ ձին էր վրնջում հեծվորին սպասելիս և երբ երեք հոգին տեղավորվեցին ավտոյի մեջ,

Ա. Բախմբը որդու՝ Սեպուհի հետ

Ա. Ռաֆայել (1934 թ.)

մեկ էլ կանչեց զիւ, մնաս բարով ասաց քաղաքին և փափուկ անիվների վրա սուրաց արագ:

Մանուկը կարմրաթուշ, որ առավոտյան մածուն էր ուտում, նորից կանչեց ուրախ.

— Մամա՛, ավթանաբիւր...

* * *

Աւտոյի առավոտյան կանչը Իվան բեյն էլ լսեց, ցնցվեց և մնաց անշարժ, քարացածի պես: Հեռացող ավտոն իր հետ անվերադարձ տարավ տասնյակ տարիների մի պատմութիւն, հեղեղի պես ավերեց այն, ինչ առօրյա էր և հաստարմատ, որպէս դարավոր կաղնի:

10

Իվան բեյը գիշերը չէր քնել:

Ժողովից տուն եկաւ՝ գունատւած, ջրատար: Մի քանի ժամում ասեւ ավելի էր ծերացել, կռացել: Պատմեց, ինչ ասել էին:

Պառավը փորձեց հուսադրել, նույնիսկ երեքի եկած ճամփան հղովեց և ավելացրեց.

— Հողեմ դրանց գլուխը, միշտ հո աշխարհն էս ճամփով չի գնալու:

Բայց Իվան բեյի վրա չազդեց այդ: Եթե սրտի խորքում, որպէս ապահով թաքստոց, պահել էր մի միտք և առանձնութեան մեջ շոյել այն, թե աշխարհն այս ճամփով միշտ չի գնալու, — այժմ այդ միտքն էլ էր չքացել, հալվել դարնան ձյունի պես:

20

Էլ ոչինչ չկա վաղվա համար, կտրվեց թիւը այնքան սովորական օրերի:

Նստել էր Իվան բեյը անկողնի ծայրին, աչքերը հառել հատակին: Եվ միտք էլ չէր անում, որովհետեւ դատարկ էր ոչ միայն վաղը, այլ այսօր, դատարկ էր և դանգի խոռոչում, սրտի մեջ, շկար մի շող անգամ, որ լուսավորեր խավարը թանձր:

30

Նստել էր և Ռազբեհի դեղին հատիկներն էր համարում:

Ջքեց մինչև լույս:

Մեկ մտածում էր գնալ, խնդրել, գուցե մեղքանան, բայց երբ հիշում էր երիտասարդին, որ ժպտալով հարցրեց, թե ինչպէս է ծեծել մի գյուղացու...

Մտքի առաջ բացվեց մի էջը հին օրերի: Սկսեցի և անսովազ պատեր, ծալքատեղում մի բանի ձևը կեղտոտ տեղաշոր, անկյունում կոծկած կճուճներ և սենյակի մեջտեղ քուրսին՝ կարկատած թաղիքով ծածկած: Ոտաբոբիկ, պորտը բաց, անլվա մանուկներ կուշ են եկել տան անկյունում, իսկ փափախի մորթին ցրիվ եկած մի գյուղացի գալարվում է ի վան բեյի մտրակի հարվածների տակ, ցավից մեջքը ծռմուստում. բառաշում մորթվող անասունի պես: Երեխաների վայնասուն, վախից շռած աչքեր, որ նայում էին անկյունից, և մտրակի
10 ձայնը, կտրուկ և խիստ:

Վերմակի տակ տապակվում էր ի վան բեյը, շուտ ու մուտ գալիս, բաց քունը չէր գալիս աչքին:

Մութի մեջ աչքին մտրակի հարվածի տակ ծռմուստող գյուղացին էր երևում, մանուկները՝ անսպաշտպան գառներ, իսկ սենյակի կիսամութ անկյունից երիտասարդն էր ժպտում:

Մինչև լուսաբաց իր ասրած տարիները հազար անգամ վերհիշեց, արարքն անարգար, երգումները սուտ, կեղծիքները անհամար:

Փոքրիկ զիշերալամպը լույս էր տալիս աղոտ, և նրա աչքին
20 երևում էին կարկատած ձևեր, որոնք մեկնվում էին, ձգվում գետի ի վան բեյը, կոկորդը դուրս ընկած: Շուտ էր գալիս մյուս կողքին, չքանում էին տեսիլքները վառ, աչքերը խուփ էր անում, և դարձյալ անկյուններից կիսամութ ձգվում էին բազումներ՝ մաշված, դեղնամորթ:

Վեր կացավ երկու անգամ, վերարկուն ուսին գցեց և շապկանց դուրս եկավ պատշգամբ:

Քնել էր քաղաքը հոգնած, տներում լույս չէր երևում, ոտնաձայն չէր լսվում փողոցներում: Միայն ի վան բեյն էր կես զիշերին արթուն պահակի պես հսկում քնած քաղաքին:

* * *

30 Օրերն անցան: Ի վան բեյն էլ գործի չէր գնում: Առավոտյան թեյից հետո նստում էր պատուհանի առաջ և նայում աշխատանքի ղնացող պաշտոնյաներին, որոնք թղթերի մի մի կապոց կռան տակին գործի էին շտապում:

Ի վան բեյը նայում էր նրանց հոռից, նախանձում սրտի

խորից: Օրվա ընթացքում նրա համար ամենից ծանր բուսկներն էին տուալտոն ու ճաշվա հրեքը, երբ դործից տուն էին դառնում իր ընկերները նախկին:

Ցերեկով փողոց դուրս չէր գալիս, աշխատում էր ոչ ոքի չհանգիստել: Երբեմն, երբ ծառան ծրարները թևի տակ, անցնում էր պատշգամբի տակով դեպի փոստը, Իվան բեյը ներս էր կանչում նրան, մի թաս արագ տալիս կամ թեյի կանչում և հարցում: Բայց անում, թե ինչ կա այնտեղ, ով է նստում իր սեղանի առաջ, ինչ նորություն կա:

Երբ մուլին իջնում էր, փողոցում արթնանալը դադարում, 10
Իվան բեյը դուրս էր գալիս փողոց և զգուշ քայլերով մոտենում հիմնարկի դռան, կանգնում դռան առաջ և հենց որ ոտնաձայն էր լսում, շտապում էր մի տեղ պահվել կամ տուն վերադառնալ:

Իդուր էր վիզը հրկարում, որ տեսնի շենքի ներսը, սենյակը ծանոթ և սեղանը անկյունի մոտ, ջրի կուլան և ավելը կողքին, Մի հատիկ ճրագը, որ կախված էր առաստաղից, շատ թույլ էր լուսավորում:

* * *

Ձմեռն հեղուկ, ձմռան հետ էլ ցրտերն հեղուկ: Իվան բեյի տան կտուրը ձյունի հաստ շերտի տակ թաղվել էր, ծառերի 20
ճյուղերին ձյուն էր նստել, կտուրի անկյուններից սառուցե լույաներ էին կախվել: Բիթեղյա վառարանից ծուխը բարակ ելնում էր, հալվում ցուրտ օդի մեջ:

Մրսում էր Իվան բեյը: Վառարանի մոտ նստած՝ վերարկուն ուտելից չէր հանում: Շատ քիչ էր շուկա գնում, գնալիս էլ մի քանի օրվա պաշար միանգամից էր առնում:

Նվ օրերով դարպասի կապը դժգոհ էր մնում, ներս ու դուրս անող չկար: Առավոտյան սրբում էր սանդուղքների ձյունը: Հավերին էր կուտ տալիս, պառավն էլ ջրի էր գնում և հետո գալիս թեյ գցում: 30

Իվան բեյը շաքարի մի փոքրիկ կտորով մի քանի օր էր թեյ խմում: Նկամուտ չունեի, ունեցածը սպառվում էր, հարկավոր էր խնայել, ձիգ տալ մինչև մի լավ օր:

Բայց քանի գնում լավ օրվա հույսը հալվում էր, խողո-

վակից ելնող ծուխի պես: Եվ երբ մտածում էր այդ մասին, նրան թվում էր, թե սենյակն ավելի ցուրտ է, կռանում էր վառարանի վրա, փայտի նոր կտորներ դնում և կոլովում վերարկուի մեջ: Վառարանի մեջ փայտը ճարճատում էր, բոցը թրթռում էր կարմիր լեզվակներով, Իվան բեյը մտքի ծովն էր ընկնում, փորփորում մարած հուշերը, անցած ճամփին հաշյում, երանի տալիս:

Պառավն էր, որ էլ չէր թոնթորում առաջվա պես: Նրան պահողը, խոսեցնողը պառավն էր, որ օրնիբուն շարժման մեջ էր: Լվանում էր ափսհները, որ իսկի չէին էլ դորժադրվում, սանդուղն էր քրքրում, պահարանի շորերը դարսում, ուտելիքի հոգս քաշում:

Իվան բեյին երբեք այնքան հարազատ չէր թվացել իր կինը, այնպես մտերիմ չէր եղել, ինչպես այդ ձմռան: Երեխա էր դարձել, մի երեխա, որ մոր փեշից է բռնում և մոր զրկում էլ քնում: Երբեմն ինքը վարձանում էր, թե ինչու մինչ այդ չի մոտեցել պառավին այդպես, սրտին այդքան մոտ չի եղել:

Պառավն աշխատում էր նրան միշտ մի բանով զբաղեցնել, հին ժուռնալն էր բերում կամ թե բրինձ էր տալիս ջուր կելու: Իվան բեյը խոնարհ երեխայի պես նստում էր վառարանի մոտ, սինու մեջ լցրած բրինձը մատով մեկ մեկ ջուրում:

Ձմռան երկար գիշերներին, երբ ձյունամրրիկը սուրոցով ուժգին զարկում էր պատուհանի ապակիներին և գայլի պես ոռնում բուխարիկի անցքում, Իվան բեյը երկյուղ էր զգում և ցուրտ, զլուխը կոխում էր հաստ վերմակի տակ, կծիկ դառնում և աշխատում շլսել, թե ինչպես է ոռնում ձմռան քամին:

— Այ պառավ, մեջքդ ծածկի,— ասում էր վերմակի տակ և ավելի մոտենում պառավին:

Ժամերով քունը չէր տանում: Աչքերը կիսախուփ, վերմակի տակ կծիկ դառած, Իվան բեյի մաշված միտքը շարունակում էր աշխատել: Հին օրերի դեպքերը թաղբհի հատիկների պես մեկ մեկ դարսվում էին իրար վրա:

Ֆերեկով նա եթե սրտնեղում էր, թղթի մի կտորի վրա լրագրից կամ հին ժուռնալից արտագրություն էր անում, գրածը դարսում, համարակալում, ճիշտ առաջվա պես: Սա-

կայն էր սթափվում էր և զգում, որ այդ միայն ժամանակի համար է, սիրտը կոտրվում էր, հեռանում էր սեղանից և էլի ձեռքերը թիթեղյա վառարանին մոտեցնում:

Հին ծանոթներից երբեմն այցելության էին գալիս: Բայց ամեն անգամ, երբ ծանոթը գուրս էր գնում, և Իվան բեյը մընում էր մենակ իր մտքերի հետ, սիրտը տակնուվրա էր լինում, արկածվում էր լճի մակերեսը, որի վրա տեղ-տեղ ջրախոտերը արդեն ճահիճ էին գոյացրել:

Չկամ էր ընդունում եկողին, նրանք էլ հաճախ չէին գալիս:

* * *

Ձմռան մի գիշեր էլ պառավը մեռավ: Հիվանդ չէր, միայն 10
քնկույց առաջ սրտի ծակոցից էր գանգատվում:

Իվան բեյը ուշք չդարձրեց, որովհետև պառավն այդ հիվանդությունը վաղուց ուներ և շատ անգամ էր սիրտը բռնում, անքում:

Առավոտը կանուխ վեր կացավ Իվան բեյը, հավերին կուտ տվավ, եկավ, որ պառավին զարթեցնի:

— Վեր է՛, այ պառավ,— ասաց ու թեթև շարժեց:

Հանկարծ աչքին ընկավ պառավի գունատ դեմքը և աչքերը բաց, ապակու անկենդան փայլով: Իվան բեյը հասկացավ, ցավից կանչեց դիւ և ընկավ պառավի դիակի մոտ 20

Ծանոթ ու հարևան հավաքվեցին և ձմռան մի ցուրտ օր, երբ նոր եկած ձյունը պսպղում էր արևի տակ, որպես ասեղի ծայրեր և ճոճում՝ նոր գնած կոշիկի պես, պառավին թաղելու տարան:

Ցուրտ էր, տերտերը շտապում էր: Սառել էր գետինը, գերեզմանն էլ խոր չէին փորել:

Երբ գազաղն իջեցրին և ձյունախառն հողը բահով փոսի մեջ լցրին, Իվան բեյը, որ գլխաբաց կանգնել էր և լեցվող փոսին էր նայում, մտածեց, թե ինչքան ցուրտ է լինելու պառավի համար: Ավելի կուշ եկավ վերարկուի մեջ, արցունքները 30
զլորվեցին այտերի վրայով:

— Մի բուռ հող էլ դու լցրու, Իվան բեյ,— ասաց տերտերը:

Իվան բեյը կոացավ, որ հող վերցնի: Այնքան դժվար թվաց նրան այդ: Մի պահ կանգնեց, հողը բռան մեջ, ասես չէր ուզում գերեզմանին լցնել:

— Անհաղորդ մեռավ,— ասաց հարեան մի կին, զոգնոցի ծայրով կարմրած աչքերը սրբելով:

Տուն վերադարձան: Ճամփին տերտերը հին պատմություն էր անում, բայց Իվան բեյը չէր լսում, մտքերը հետ էին, թարմ հողաբլուրի շուրջը: Գլխաբաց էր և չէր նկատում այդ Գլխաբաց էլ տուն եկավ:

10 Հարեանի կանայք մնացին մինչև իրիկուն: Նրանցից մեկը վառարանը վառեց, իրիկվա համար փայտ դարսեց, մյուսը ինքնանոր տաքացրեց:

Իվան բեյը անպաշտպան մանկան խեղճ հայացքով մեկ սրան էր նայում, մեկ նրան: Անճարություն կար նրա դեմքի վրա, կսկիծոտ մի հարց.

— Ես ո՞ւր մնացի...

Երբ կանայք հեռացան, քիչ հետո էլ տերտերը գնաց և գնալուց առաջ Իվան բեյին ասաց, թե ինչ լավ թեյաման ունես, և որ ինքը փող չի ուզում,— երբ տերտերը սանդուղքի ձյունը ճռճռացնելով գնաց և իր հետևից էլ դարպասի դուռը ծածկեց,— Իվան բեյին այնպես թվաց, թե դարպասի դռան հետ փակվեց և ամեն ինչ:

Պարբայ գլաց, անասելի գատարկություն սրտի մեջ, կսկիծ, որ մրմուռ ունի:

Հանգավ վառարանի կրակը, մարեց և լույսը ճրագի: Մութի մեջ անկողնու վրա, հին վերարկուով կոտրված պառկեց Իվան բեյը, գլուխը թաղեց բարձի մեջ:

Էլի քամի էր փողոցում, քամին ձյուն էր շարտում, և պատուհանի ապակիները ղնգում էին կամացուկ: Կոշմարի պես ծանր էր սենյակի խավարը Իվան բեյի համար և մի միտք չէր հեռանում գլխից.

— Ինչքա՞ն ցուրտ է պառավի համար...

Եվ ոչ ոք չլսեց Իվան բեյի զսպած հեծկտանքը ձմռան ցուրտ գիշերին:

Մանր օրեր էին Իվան բեյի համար: Ձմեռվա կարճ ցերեկըն անցնում էր մի կերպ, և երբ իրիկուն էր դառնում, մութի հետ էլ երկյուղն էր իջնում Իվան բեյի սրտին:

Երբեմն էլ վառարանը չէր վառում. իրիկնանալու պես տեղաշորի մեջ էր մտնում, որ քնի: Բայց քունը չէր գալիս աչքին, գլուխն էլ վերմակի տակից չէր հանում սենյակի մութը շտեմելու համար:

Մրսում էր Իվան բեյը, կծիկ էր դառնում առաջվա պես, բայց էլ պառավը չկար, որ մոտենար նրան և ասեր առաջվա պես.

10

— Կմրսես, ա՛յ պառավ...

Հարեաններն էին օգնում: Մեկը մի բաժակ կաթ էր ուղարկում, մյուսը մի աման տաք կերակուր: Երբեմն հարեւանի երեխան էր գալիս փայտ կտրատում վառարանի համար կամ ջուր բերում:

Իվան բեյը ոչինչ չէր ասում, կարծես չէր էլ տեսնում եկող գնացողին:

Նստում էր առաջվա աեղը, վառարանի կողքին, գլուխը կախում վառարանի մոտ:

Գնացող եկողից մեկն էլ, հարեանի մի կին, մի օր կամացուկ հայտնեց իր ծանոթներին, թե Իվան բեյը ցնդվածի պես է դառել: Ժպտում է ինքն իրեն, ձեռքերը մոտեցնում է սառը վառարանին և շփում իրար:

20

Մյուսն էլ լսել էր, որ Իվան բեյը խոսում է ինքն իր հետ: Մեկն էլ ավելացրեց, թե ինքը տեսել է Իվան բեյին իր նախկին հիմնարկի առաջ գլխաբաց կանգնած:

Իվան բեյը ժամերով վառարանի մոտից չէր հեռանում: Ցուրտ սենյակն էր, թե սովորույթը հին, որ մեխում էր նրան աթոռին, վերարկուն ուսին, թաղբհն էլ ձեռքին:

Մի իրիկուն էլ, երբ փողոցի անցուղարձը դադար էր առել, կողպ էին արդեն դարպասները, երբ սառած ապակիների ետևից կաթնանման լույս էին տալիս ճրագները,— Իվան բեյը իջավ բակ, դեռ ու դեռ խլշած նաչից, ասես մարդու սովեր էր փնտրում բակում կամ լսում, թե մարդ կա՞ արդյոք այգում կամ փողոցում:

Հետո կամացուկ մոտեցավ և դարպասի դռները բացեց։ Մի քիչ կանգնեց փողոցում, դարձյալ նայեց շորս կողմ և ժպտաց ինքն իրեն։

Տարօրինակ էր այդ ժպիտը. զարվանդ կար դեմքին, աչքերի մեջ մի անիմաստ փայլ։ Ժպտաց, մտածեց, ծոմատեց շրթունքները, ատամները կրճտաց և արագ քայլերով իջավ փողոցով։

Գողի պես էր զնում, պատի տակով։ Մի ոտնաձայն կամ խշշոց լսելիս հենվում էր պատին, անշարժ մնում, մինչև վտանգն անցնի։

Քիչ հետո նա իր պաշտոնատան դռան առաջ էր։ Վիզը երկարացրեց և փողոցից տեսավ ներսի ճրագը, որ առաստաղից էր կախված։

Ապա վճռական մոտեցավ և դռան դարկեց բռնեցքով՝ մեկ, երկու, հետո սկսեց դուռը թափահարել։ Դողում էր ամբողջ մարմնով, բայց ցուրտ չէր զգում։ Նրան թվում էր, թե բազումների մեջ ուժ կա անշափ, ասես ուզում էր կրնկահան անի դուռը։

Աղմուկի վրա ծառան ներսից ձայն տվավ և դուռը կիսաբաց արավ։

— Ակո՛ւփ, լա՞վ ես սրբել,— հարցրեց Իվան բեյը և դուռը հրեց։

Ծառան ճանաչեց նրան և դուռը նորից կողպեց։ Նվ դռան հետևից կանչեց վախից դողացող ձայնով.

— Իվան բեյ, զնա՛ քնիր, զնա՛...

Էլի կանգնեց մի պահ, հետո սկսեց նորից ծեծել, խոսել ինքն իրեն։ Մեկ էլ վերարկուն, որ ընկել էր ձյունի վրա, ուսին գցեց, ճղրտաց, հեռացավ արագ. Ծառան մինչև վերջ էլ չէր հավատում, թե այդ ձայնը Իվան բեյինն էր. այնպես ղիլ էր.

խռպոտ։

Իվան բեյը արագ վաղելուց քրտնել էր։ Ներս մտավ, դարպասի դուռը կողպեց ու սանդուղքով վեր բարձրացավ։ Բայց մեկ էլ հանկարծ հետ դարձավ, իջավ բակն և էլի սկսեց ուշադիր լսել, թե ոտնաձայն չկա՞ այդում, ստվեր չի՞ երևում։

Մեկ էլ հետ նայեց և նրա աչքին ընկավ մառանի բաց

դուռը: Իվան բեյը ներս մտաւ: և մառանի մութի մեջ պատե-
լաւ ընկնելուց հետո հասաւ անկյունին, կռացաւ, նստեց,
ձեռքերով շոշափեց գետինը, հռհռաց և սկսեց փորել գետինը:

Նա չէր փորում: Չանգոտում էր մատներով, հղունգներով:
Մութի մեջ տնքում էր, լնշում և շանդոտում: Հանկարծ մատ-
ները մի կոշտ բանի դեմ առան: Իվան բեյը մի վայրկյան մը-
նաց, հետո սկսեց ավելի արագ փորել: Նրա ձեռքը խրվեց մի
փոքրիկ կճուճի մեջ: Ձրեց և հանեց կճուճը, մութի մեջ զըն-
դաց կճուճը, և պղնձե կոճակները փայլուն բղեղների պէս 10
դետուղեն շաղ եկան:

Իվան բեյը կոճակները հավաքեց բոի մեջ, մոտեցրեց աշ-
քին, որ ավելի լաւ տեսնի, մատներով շոշափեց: Սիրտը բա-
բախում էր արագ, սարը մի շնչով վեր հլնողի պէս:

Քրտինքի կաթիլները զորովում էին ճակատից, քրտինք
էր դուրս գալիս և վաղուց չլվացված մազերի միջից: Ռունգե-
րը լայնացել էին, շնչում էր հեհհե:

Կանգնել էր մառանի անկյունում, բուռը լի պղնձե կո-
ճակներին էր նայում, որոնք մութի մեջ փայլում էին պըս-
պրդան: 20

* * *

Առավոտյան, երբ հարեանի տղան կաթ էր բերել Իվան
բեյի համար, դարպասը փակ գտաւ: Մեծեց մի քանի անգամ,
հետո կաթը ետ տարաւ:

— Էսօր Իվան բեյը շատ է քնել, — ասաց:

Մյուս առավոտ մեկը պատով իջաւ և դարպասի դուռը
բացեց:

Իվան բեյի վերարկուն ընկած էր մառանի դռան առաջ:
Գիշերվա քամին ձյուն էր լցրել սենյակի բաց դռնով:

Մառանի անկյունում սառած ընկած էր Իվան բեյը,
մատներն արնոտ, չաւած աչքերով: Բռունցքի մեջ սեղմել էր 30
պղնձե երկու կոճակ, կողքին՝ ջարդված կճուճի փշրանքներ,
թղթի կտորներ, հին թղթադրամ:

... Իսկ հավերը բնում քաղցից ու ցրտից կշկշում էին, կուտ
ուզում:

ԾԱՏՈՒՆ ՏՂԱՆ

Նա հայր ուներ, իսկ հայրը՝ ոչխարներ: Եվ երբ հայրը մեռավ, գերեզմանի փոսը ծածկելիս իր մտքում նա հոր թողած ոչխարների համրանքն էր անում:

Գյուղի քահանան նրան Աբրահամ էր կնքել, մոծեղ մատյանի մեջ, բայց գյուղը նրան ավելորդ անուն էր տվել՝ լոշ՝ կախ ընկած աղանջների համար:

Եվ երբ հայրը մեռավ (իսկ հայրը ոչխարատեր Մատին էր), մեռելահացն ուտելիս մի ալևոր բարեմաղթեց լոշ աղանջի տավարին ու օջախին առատություն և դառնալով նրան ասաց.

— Մատու տղա, նզովյալ լինես, եթե շվաքդ անսպառառ անես էս օջախին:

Այն օրից էլ լոշ աղանջը դարձավ Մատուն տղա, ավազանի անունը հերվա ձյունի պես հալվեց:

Եվ երբ մի անգամ էլ ձյունը հալվեց, դարնանամուտին ոչխարը սարը բշելիս Մատուն տղան հորից ստացած ոչխարը քսանով ավելացած տեսավ:

Հետո մի քանի տարի անց, երբ Մատուն տղի բեղերն այնքան էին մեծացել, որ ապուր ուտելիս ձավարի հատիկներ էին մնում բեղերի արանքում, մի քանի տարի հետո Մատուն տղան այնքան ոչխար ուներ, որ երեք չոբան հերիք չէր անում:

Հոգսը սարում արածող ոչխարն էր. իրեն ի՞նչ, թե կտուրի գերանը ճաքել է, պառավ մայրը գլխին շալ շունի գցելու: Տանն իր կամքը կար միայն, իր խոսքը՝ անգիր օրենք տան անդամների համար, որոնցից մեկը՝ պառավ նանին, ճախարակի մոտ էր դարդահալ լինում, չոբանին չուխացու մանում,

մյուսը՝ եփում, կարում, փոքրերի հոգսը քաշում, ծծկերին ծիծ տալիս և էլի քնում Մատուն տղի հետ մի վերմակի տակ, ծխից սևացած, ճաքճքած գերաններով խրճիթում:

Նրազույժ էլ սարում արածող ոչխարի հետն էր. գալն էր վրա տալիս՝ ինքը քնի մեջ մոնչում էր, ասես բուկն են խեղդում, մին էլ աչնպես էր թվում, թե ոչխարները ոսկի են դառնում, դեղին ոսկիներ՝ սարի կանաչի վրա շաղ տված, ինչպես թոնրի մոխրում պեծին տվող պոշեր:

Մեկ էլ զարթնում էր, մյուս կողքին դառնում և ոչխարի չափ խոնարհ, անլեզու կնոջը հրում, քնահարամ անում և կատարում այն, ինչ անհաճո էր ծծկեր ունեցող մաշված կնոջ համար:

Ամեն ինչ կյանքում նրան ոչխար էր թվում՝ յուզոտ դմակով, փափուկ դմակով: Սարում ոչխարը խուզելիս, երբ բրդով լի պարկերը դարսում էին իրար վրա, շոբանի ձեռքի մկրատը նրան աշխարհի միակ գործիքն էր թվում, որով մարդ կարող է աշխարհն զրավել, ծովի ավազի համրանքով ոսկի ունենալ:

Նրբ տերտերը եկեղեցում քարոզ էր տալիս, ասում, թե բոլորը մի հոտ են եկեղեցու համար, թե կա երկնային մի հովիվ, Մատուն տղան իսկույն մտքով սարն էր թռչում, ուր կա ընկած դմակով ոչխարներն էին արածում, չաղանում, դառնում դեղին ոսկի:

Հեղափոխությունն էլ նա հասկացավ յուրատեսակ ձևով. թագավորը հովիվն էր, ժողովուրդը՝ հոտը: Մի մեծ մկրատ Մոսկվայից մինչև ինքը խուզում էր ժողովրդին:

Գյուղում զրույց անելիս նա այդպես էլ ասում էր, թե գալերը գալու են անշոբան մնացած ոչխարն ուտեն, որ առաջ յուզ ու կաթ էր հոսում Մոսկովից մինչև ինքը, երբ մեծ մկրատը կար:

Ամռան վերջն էր: Թուխալը մեկ-մեկ նստում էր սարին, շաղոտում էր սարի կանաչը, թացանում էր ոչխարի բուրդը:

Թուխալ կար սարում, երբ Մատուն տղան ոչխարի մոտ գնաց: Չոբանները եկան, շները՝ դալաբոյ, վնգստացին, բայց Մատուն տղան ունքերն էլ իրար շտվավ: Բարձրացավ մի քուրի գլուխ, ձին տվավ շոբանին, որ ոչխարը քշեն քարի տակով: Նեղվածք էր, դժար կապ, ոչխարը մեկ-մեկ էր անցնում, գլու-

խը կախ, մանր-մանր քայլերով: Եւ իրք վերջին կաղ ոչխարն անցավ, Մատուն տղայի շրթունքները բեղերի տակ շարժվեցին:

— Երեք հարյուրից չորսը պակաս:

Ասեց և հեռացող ոչխարի հետից նայեց մի պահ, շորանին կանչեց.

— Մեզին ոչխարը քշիր քաղաք:

Չորանն ուղեց հարց տալ, բայց բերանը բաց էլ մնաց: Մատուն տղան ձիու գլուխը գյուղի կողմն էր դարձրել:

Պառավ նանն էլ դարմացավ, երբ իմացավ, թե տղան առավոտ ծեղին քաղաք է գնում: Մեկ ուղեց խնդրի մի գոտկալ, մեկ տաղ արեց: Մատուն տղայի աչքերը այնպես պեծին էին տալիս ունքերի տակ, ասես երկու թեժ ածուխ լինեին: Երբ մոթեց հղավ, քնեցին, կինը կամացուկ խնդրեց շապկացու, սիրտ արեց, մոտեցավ մեջքին, բայց Մատուն տղան երեսը շուռ տվեց, մյուս կողքի վրա պառկեց: Շուտ եկավ, բարկացած ասեց.

— Կավ, սատկիլ չես...

Մեզին գնաց, երկու օր հետո եկավ: Մատուն տղան էլ ոչխարատեր չէր: Ոչխարը ծախել էր քաղաքում: Այն, ինչ երազում էր տեսել՝ դեղին ոսկիներ, հիմա գնգում էր նրա զրպանում:

Չորանների ձեռքը մի բան դրեց, չորանները հեռացան, շնորհ էլ՝ պոչերը կախ, նրանց հետից, դեպի սարերը թխպոտ:

Եւ իրք երկու օր հետո եկավ, Մատուն տղան իր հետ քաղաքից տասը ձիու բեռ ապրանք բերեց՝ ճոթ, սապոն, նալ ու մեխ, շաքար:

Մյուս օրը Մատուն տղան գեղում դուրան ուներ, տան մոտ, մաքաղի հին շենքում: Առաջ դժվար լվաց արշին բռնելը, գրվանքա շաքարին աչքը վարժ չէր, ճոթ ու կտորի թոփը բաց անել չէր իմանում, բայց հետո սովորեց:

Նույնիսկ գործը դուր եկավ: Հանգիստ նստում էր խանութում, նալ ու մեխ էր ծախում և ամեն իրիկուն մտքում հաշիվ անում, թե ինչքան օգուտ ունի: Էլի առաջվա պես է՞ր մտածում. գյուղացիք, որ ապրանք են առնում իր խանութից, գյուղացիք նրա աչքում էլի ոչխար էին, աղի վրա վաղող ոչխար, որ թողնում է կթես, խուղես:

Հինդ ամիս հետո գյուղում շատ երդիկի տակ էին խոսում, իրիկվա հացին։

— Մատուն տղան պարտքն ուղում ա, էգուց մի փութ պանիր տանք պարտքի դիմաց։

— Էսօր էլի ասեց էն շաքարի համար...

Գյուղը հեռու, յոթ սարի քամակին, ճամփեն՝ կածան, անապահով, տարիները՝ խռով, ամեն տեղ երկյուղ, քաղաքում՝ խանութները փակ, ծածուկ պահաստներում՝ գաղտնի վաճառք հին ծանոթին։

Իր ոչխարի համրանքից ալիլի լավ գիտեր այդ Մատուն 10 տղան։ Ապրանքը թանկացնում էր ժամեծամ, դանդաղում, թե վնաս է անում, էլ ապրանք չկա։ Շաքարը հիվանդի դեղ էր, ոսկու հավասար։

— Առ տա՛ր, էլ շաքար չես տեսնելու,— ասում էր Մատուն տղան իր հարեանին, որ հոգեպահուստն էր Մատուն տղին պահ տալիս։ Մատուն տղան մեծացավ, ուռեց, դարձավ անվանի, ազդեցիկ։

* * *

Զյունի սպիտակ փաթիլները թրթռում էին պաղ օդի մեջ, պտույտներ անում, կամացուկ իջնում, դարավում իրար վրա։

Թարմ ձյունի վրայով քայլում էին երեք հոգի դեպի հեռու 20 ձորի գյուղը։ Կարմիր բանակը քաղաք էր մտել, և լուրը թռեկհասել էր գյուղին։

Երեք հոգին գյուղ հասան իրիկվա մութին։ Եկան, հավաքվեցին։ Ծանոթ գյուղացիք, աղզ ու բարեկամ։

Մյուս օրը գյուղում հեղկոմ կար, եռուղեռ կար, խոսք ու գրույց։ Երբ բաց արեցին Մատուն տղի խանութը, միջին մի բանի թոփ քաթան կար, լամպի չորս շուշա, մի քիչ էլ մեխ։ Մատուն տղին կանչեցին։

— Զկա, էդ ա մնացիլ, տարեք...

Խուզարկեցին, բան չգտան։ Հեղկոմը առաջին նիստում 30 որոշեց Մատուն տղի քաթանը գյուղի աղքատներին բաժանել։

Զյունը հալվեց, սարերը կանաչին տվին, բայց կանաչ սարում Մատուն տղան էլ ոչխար չունեիր, խանութումն էլ խոտ էր դարսում։

Հողը տաքացաւ, գութանները դուրս արին: Մատուն տը-
ղան էլ վար գնաց: Վաղուց, շատ վաղուց էր մաճ չէր բռնել:
Մոտիկացաւ մաճին, ուժը գութանին տվեց, մինչև մի ակոս
ծրելը ձեռքերը թուլացան, նստեց գետնին:

— Քոնը արշինն ա, Մատուն տղա,— ձեն տվեց ըշողնե-
րից մեկը, իջաւ լծից, մաճը բռնեց:

Մատուն տղան հանգստացաւ. մի քիչ էլ մնաց և, դեռ
գութանը չարձակած, տուն եկաւ: Մյուս օրը մաճկալը Մատուն
տղից մի օրավարի վարձն էր ուղում:

10 — Առ, էլ շունեմ, երեսխաներիցս եմ կտրում,— ասաց
Մատուն տղան, խեղճանալով:

Բայց Մատուն տղան բեռը բռնել էր առաջ, երբ ճոթ կար
խանութում, նալ ու մեխ և շաքար: Պահած փող ունեւ, մառա-
նում յուղ ու սկանիր կար:

Մի տարի էլ, և քաղաքում Մատուն տղի մի քանի հին
ծանոթները կողպած խանութները բաց արին: Մատուն տղան
սկանիր ու յուղ տարաւ քաղաք, հողի կճուճում սպահած ոսկին
էլ հանեց, խանութի խոտը մաքրեց, կարգի բերեց:

20 Էլի առաջվա խանութում էր Մատուն տղան մի քանի թոփ
կտոր դարսել, սապոն, աղ, լուցկի: Քաղաքում ծանոթներ
ունեւ հին, օգնել էին, ապրանք տվել:

Մատուն տղան էլի դինջ նստեց խանութում, արշինը
ձեռքն առաւ, ապառիկի հին դավթարում նոր երես բաց արեց:

Գյուղը հեռու՝ ճամփան կածան, ուժը պակաս: Զա-
հիլներն աղմկեցին, նամուսի ընկան. ո՞վ էր՝ պատմեց կոոպե-
րատիվի մասին:

Կեսդիշեր էր, երբ ցրվեցին տները: Եւ դեռ երկար ժա-
մանակ մտածում էին կոոպերատիվի մասին, Մատուն տղի
նոր խանութի մասին:

30 Մատուն տղան լսեց, որ ուղում են ջուրն էլ առաջվա
առվով չկապին: Մի անգամ էլ մտքում կրկնեց այն, ինչ
հաղար անգամ էր ասել.

— Թե սրանք մնան, վերջս լաւ չի...

Հիշեց մի քանի թոփ կտավը, լամպի շուշան, նալ ու
մեխը, որ տարել էին, խլել իրենից, միտն ընկաւ մաճկալի
խոսքը, թե՛

* * *

Նոյեմբերի արև օր էր, պայծառ, դուրեկան աշնան օր։ Քաղաքում նոյեմբերի արևի տակ պսպղում էին նվազափողերը պղնձե, լայն փողոցներում ծովացել էր բաղմոթյունը, ալեկոծ դրոշները՝ վե՛ր, բարձր։ Թնդում էր քայլերգը, աղմուկ կար, հրդ ու ուռա, մեկը պատշգամբից ձայնով զիլ մեր վերելքն էր պատմում։

Արև էր, և հեռու գյուղում աշնան դուրեկան օր։ Դրոշներ կային՝ փայտի ծայրին հագցրած, գույնզգույն շորերով հարս ու աղջիկ կար, բրդի շուխավոր շինական։ Դհուլը դըմբում էր, դուռնան փշում էր գիլ։ 10

Շատերը խոսեցին. ամեն մարդ իր միտքն էր ասում, միտքը հյուսում յուրատեսակ, հետո մեկն էլ բարձրացավ քարի վրա, խոսեց, թե՛

— Ընկերներ, մենք կապերատիվի կողմից շատ էտ ենք մնացել, էս ձորերում մթին ա։ Մատուն տղան էլի կենդանացել ա։ Մեզ պետք ա մի կապերատիվ հիմնենք հենց էս տոնին, էստեղ։

խոսեց, հետո դարձավ բաղմոթյանը, թե՛

— Կապերատիվ սիրողը թող մոտենա, գրվի էստեղ... 20
Մոտեցան, առաջ քաշվելով, վարանոտ, հետո սրտալի։ Գալիս էին գրվում, փայլը վճարում։

Նա, որ խոսել էր, շուտ-շուտ կանչում էր տեղից.

— Շեն կենա մեր կապերատիվը...

Մատուն տղան էլ էր լսում նրան, տեսնում, թե ինչպես են գրվում։ Մեծ մասը իրեն պարտ էին՝ լավ էր ճանաչում։

Կանգնել էր մի քիչ հեռու, նայում էր նրանց։ Կարծես հեղեղ է, դարնան վարար հեղեղ, իսկ ինքը մի շոր տաշեղ հեղեղի բերանում։

Մատուն տղի փափախի տակ մի միտք կար միայն. 30

— Սրանք որ կան, վերջս լավ չի...

Այնքա՛ն հուսահատություն էր կաթում Մատուն տղի լոշ ալանջներից։

ԹՎԱՆԳԻՆ

Եթե գյուղում ծաղիկ չլիներ, նա մանուկ ժամանակ չէր հիվանդանա, վերքերը չէր փորի և չհշտ էլ չէր լինի: Մայրըն ուրիշ հոգս շատ ուներ՝ օրորոցում պարուրի մեջ Թանգուն կապելուց հետո ներս ու դուրս էր անում և չէր նկատում, թե ինչպես երեխան ուժ էր տալիս, թաթերը հանում և քորում, վերքերն արնոտում:

10 Թանգու առաջին սերը պատից կախ արած նախշով խալին էր: Ամռան շոգին ճանճերը լիղում էին երեխայի քթածակերն ու աչքի ակները, իսկ փոքրիկ Թանգին մատը բերանում, ծլուը կախ, ժամերով աչքը չէր հեռացնում խալու նախշերից: Առաջին շորերթաթ արշավը դարձյալ դեպի խալին էր:

Տանը երեխա շատ կար, հոգսը շատ էր, վար ու ցանքսը միջոց չէին տալիս Թանգու հորը նկատելու ժառանգի առաջին սերը: Եվ պատահամբ էր, որ նրա աչքին ընկավ որդու ծակոտակեն երեսը՝ չեչաքար:

Հայրը նայեց, ուղեց մի բան ասի, բայց բերանում հացի պատառը շաղախովեց թքի մեջ, կոկորդը սեղմեց, և մինչև կուլ կտար, միտքն էլ թռավ, անհետացավ:

20 Թանգին մեծացավ: Հոր տնկած ծառերը դեռ բար չէին տվել, երբ Թանգին մազլցում էր ծառն ի վեր, տավարը ջուրը տանում, օրը տասն անգամ աղբյուրը վազում սառը ջուր բերելու:

Երբ գանդի խոռոչում նրա ուղեղը խմորի գնդի չափ դառավ, Թանգին արդեն գիտեր, որ ամենից թանկը աշխարհի երեսին պարարտ սեահողն է, աղբած բոստանը, գոմը սալ-

րանքով լի և նոր տնկած ծառերը, որոնց վրա մագլցում էր նա այն ժամանակ, երբ հտեն ու առաջը բաց էր:

Մեռնելիս հայրը Թանգուն փալասի մեջ փաթաթած ոսկիներ հանձնեց և աչքերը փակելուց առաջ մի անգամ էլ որդուն պատվիրեց ապրանքին լավ խնամել, տան կողքին մի ուրիշ ամառաթ շինել և ընդարձակել այգին:

— Աչքդ բաղին պահիր,— ասաց և աչքերը փակեց:

Աղդ ու բարեկամ լաց եղան, իսկ Թանգին զնաց գոմը նախ հոր թողած ոսկիները հաշվելու և ասլա մի լղար եղ ջուր կելու մեռելահացի համար:

10

Գերեզմանատան ճանապարհը բաղի մոտով էր անցնում: Վերադարձին Թանգին բաղի դռնակը բաց արեց, ներս մտավ, նայեց ծառերին, և շատ փոքր թվաց նրան հայրական այգին: Գրպանում զրնգում էր ոսկին, և գրպանի ոսկուց ցուր էր հլնում, Թանգու աչքերը շլացնում:

Կանգնեց այգում, որպես հաստարմատ ծառ, նայեց պատերից դեն ձգվող պարարտ հողերին, մտքում գծեց մի սահման և այդ սահմանը դրեց իր կյանքի կես նպատակ:

* * *

Տարիները զլորվում էին որպես անիվներ անտես:

Տարիները արծաթ փոշի էին շաղ տալիս Թանգու մագերի վրա, մի աներեւույթ ձեռք նրա դիմքին ակոսներ էր ծըրում:

20

Ասես վերջ չախտի ունենար ժամանակը Թանգու համար: Ամեն տարի բերում էր մի բիշ հող, երկու մուրհակ, տոկոսով դիզած արծաթ և սև հողեր պարարտ՝ հասած խմորի պես:

Գյուղում Թանգին հղոր էր, բազուկն ուժեղ, ասածն օրենք: Խուլ բողոք կար և տրտունջ, թե Թանգին աղքատի պատանն է կուլ տալիս, պայմանագիր է կեղծում, կաշառում օրենքին և զավթում, թաթը դնում մսոտ հողերի վրա, դառնում խան ու սարդար:

30

Քմծիծաղ էր տալիս Թանգին, երբ ականջին էր հասնում զյուղի խոսքը, ոլորում էր բեղը և ինքնագոհ հայրա-

կան այգու ճանապարհը բռնում, դռնակը բաց անում:

Տարիները գլորվում էին, ծառը պտուղ էր տալիս, արտը՝ ոսկեհատ ցորեն, արևը ծագում էր, խանձում ցերեկին, մայրամուտին հանգչում: Թանգին պինդ էր կոխում սեփական հողը, մտքում դրած սահմանին ձգտում անխռով, ինչպես ծագում է արևը, խանձում ու հանգչում մայրամուտին:

* * *

Մի դարուն էլ, երբ օրերը երկարացան, հողը տարացավ, և գոլորշի բարձրացավ հանդստացած հողից, մի դարուն էլ Թանգու համար ուրախ լուրեր չեկան քաղաքից: Արևն էլի 10 առաջվա տեղիցն էր ծագում, բայց Թանգուն թվում էր, թե ծովել է աշխարհի առանցքը, վազքն ընդհատ է, շնչակտուր:

Թխպեց Թանգին: Այգում սեփական հողը պինդ չէր կոխում, դողում էին կոր ծնկները: Կանգնում էր ծառի մոտ, տեսնում, թե ինչպես լցվում են բողբոջները, սեխն է տալիս խնձորենու մաշկը, դգում էր, որ զարթնում են արմատները, շարժվում են հողի մեջ կենարար հյուսիսները, և մտածում, որ դարունն ուրախ լուրեր չի բերել: Գունատվում էր մերթ, դայրանում, և դայրույթից շեշաքար երեսը կարմրին էր տալիս:

20 Օգոստոսին կարմրեց խնձորը, հասավ: Գիշերով թրուռն պարսպի վրայով, ծառերը պլոկեցին, ճղակտոր արին: Եվ երբ լուսաբացին Թանգին այգու դռնակով ներս մտավ, տեսավ խնձորները թափված, բոստանը ոտնակոխ, ճղները՝ կտրած կոներ, տեսավ և գիշերվա հետքերը, տերևներ ցողոտ այստեղ-այնտեղ, հասկացավ, որ դարունը տեղահան է արել պարիսպները, ուրիշ բերաններ կան գյուղում՝ խնձորի, փափուկ լավաշի վարստ:

Տարիներն էլ անիվներ չէին անտես, այլ ծանր ջաղացքար, որոնք գլորվում էին թափով և տրորում պարիսպները, 30 հիմնահատակ անում դավթած հողերի սահմանները, հարթում հավասար:

Մուրհակները խոնավացան, բորբոսներից երկաթն սընդուկում, ուժը հազիվ էր հերիքում պահելու եղածը, հեռ-

վում մթնեց սահմանը, որ գծել էր նա գերեզմանատնից դա-
լիս:

Խեղճացավ Թանգին:

* * *

Ուրիշ օրեր եկան, արև օրեր:

Կռունկները եկան, սեահողը տաքացավ, սեահողում
արևի տակ ծլեց ոսկե հատիկը:

Թանգին գոհ կլիներ, եթե միայն կռունկները գային, և
արևի տակ հատիկը ծլեր:

Գարունքին եկան հողերը չափելու, հավասարելու Գյու-
ղը մրջնոցի պես էր, գարունքին վարթնած մրջնոց:

10

Ժողով կար, աղմուկ, աղաղակ:

— Վեր թափեք Թանգու հողերը, հավասար բաժին
անենք,— կանչում էին ժողովում, Թանգու երեսին շարտում՝
«քյասիր ուտող»:

Սվ բարակ շղթաներով չափեցին հողերը, ապառաժն ու
այգին, ջրովին ու դեմին: Չափեցին, նկարեցին, բաժին
արին:

Թանգու հողերը սեղավի բերանն ընկան, պարարտ հո-
ղերը թռան ձեռքից, հեռացող կռունկի պես, և մնաց այգու
կեսը, մի օրավար ջրովի, երկու կտոր վարելահող: Շունը
քիշ էր, այգբան էր հասնում:

20

Նրբ շղթաները ղնգալով կտոր-կտոր արին Թանգու հո-
ղերը, նրան այնպես թվաց, թե սիրտն են կտրատում: Բո-
ղոքեց, սպառնաց, գանգատվեց, հռհռացին, ծաղրեցին:

Թանգին հենվեց այգու քարապատին, նայեց չափարար-
ների հեռացող խմբին:

Մայրամուտ էր, իրիկնամուտ էր արդեն:

* * *

Հենց նույն գիշերը Թանգու տանը մի քանի հոգի՝ աղզ
ու բարեկամ ժողովի նստեցին: Թանգին էր կանչել իր ճա-
նաչ մարդկանց՝ մի հնար գտնելու, հողերի բաժանումը խան-
գարելու, մինչև՝

30

— Մեզ համար մի լույս ծագի,— ինչպես ասում էր Թանգին:

— Թողնեն իմ ձեռքով հողմբա բաժանեն: Մեկը քեզ տամ. ազգ ես ինձ, ինչո՞ւ խալիսը ուտի, ես դատեմ...

Մինչև կես գիշեր հնար էին փնտրում, խափանման միջոց:

— Թանգի ամի, մենք որ բողոք տանք, չեն ընդունի. վերջը լավ չի լինի,— ասաց մեկը:— Եկ կանանց կազմակերպենք, թող նրանք անեն:

10 Հենց այդ գիշեր էլ կանչեցին մեկին, որին Թանգին խոստացավ շորս փուխ ցորեն, և դիմումը գրվեց նախ միայն «կանանց միության» կողմից, բայց վերջում անհրաժեշտ համարվեց, որ տղամարդիկ էլ ստորագրեն:

Եվ գրագիրը թղթի վրա շատ պարզ գրեց նախ «ՀՍԽՀ», ապա ներքե՝ «Մրվան գյուղի կանանց և տղամարդկանց միություն»:

Աքլորականչին ժողովը ցրվեց: Թանգին ճրագի տակ նայում էր գրած թղթին, որի վրա ներկա հողողներից մի քանիսը բուխ մատով կնքել էին «վասն անգրագիտության»:

20 Մյուս օրը Թանգին գյուղում մարդու էր ման գալիս, կողմնակից ճարում, համոզում, որ թղթին ձեռք քաշեն: «Մրվան գյուղի կանանց և տղամարդկանց միության» դիմումը Թանգին հատուկ մարդով քաղաք ուղարկեց:

* * *

Երկար ժամանակ չանցավ:

Մի իրիկուն, երբ Թանգին տնքալով շորերն էր հանում քնելու, զղիբը կտուրից ձեն տվեց նրան, թե շտապ դուրծով կանչում են գյուղխորհրդից: Թանգին գնաց՝ ճանապարհին հազար միտք անելով, հազար կասկած: Դիմումը մերժել էին, հողաբաժանումը հաստատել:

30 — Թանգի ապեր, գործդ հիմա էլ կանանց հետ է, միանում ես նրանց հետ,— ծիծաղելով ասաց նախագահը,— գնա, տեղդ հանգիստ նստիր, Թանգի ապեր, էն վաղ էր, որ...

Թանգին փռշման տուն վերադարձավ:

Պառկեց, բունը շտարավ: Միտք էր անում, միտն էր բերում պարարտ հողերը, հոր պատվիրանը՝

— Աչքդ բաղին պահիր,— ոսկիները, որ տվեց հայրը մեռնելուց առաջ, բորբոսնած մուրհակները և երկաթե օղերով պսպղուն շղթան, որ բաժանեց սևահողը, այգին:

Թանգու աչքերն ընկան պատից կախած խալուն, որ տարիների ընթացքում խունացել էր արդեն, հնացել:

ԳԱԼՈՒՍՏԻ ՎԵՐԸ

1

Եթե գյուղում մի ժողով լիներ, և եթե Գասպարենց Գալուստը տանը լիներ, անպատճառ պիտի գնար ժողովի:

— Գալստ, էդ ի՞նչ կա ժողովում, որ վաղ ես տալի,— հարցնում էին հրբեմն,— չունեոր մարդ ես, տանդ նստի, քո աղքատության հաւից ընկի: Ժողովն ի՞նչ կտա քեզ...

Գալուստը բեղի տակին ծիծաղում էր, ուսերն իրար տալիս ու ասում.

— Ժողով ա էլի, մի քան լսում ես, մի բան սովորում: Բազա մարդիկ են գալիս, գեսից-գենից խոսում են, գյուղացու համար են ասում:

Ժողով գնալը Գալուստին չէր խանգարում: Աշխատելիս՝ երեք մարդի գործ էր շինում: Գյուղի գործերին ակտիվ մասնակցում էր: Ազատ ժամանակ էլ գնում խրճիթում նըստում, դիրկապ անելով կարդում էր, թե ի՞նչ է կատարվում ուրիշ հրկրներում, ո՞րտեղ կռիվ կա, մարդիկ ի՞նչ նոր բաներ են հնարել:

Մի բան որ դուր գար, հրկրորդ անգամ էր կարդում, գլուխն օրորում և քթի տակ ասում.

— Տես ի՞նչ հունարների են ձշանց տալի, է՛յ գիդի ուսում... Ապրելը հեշտանալու ա:

Դուր եկած բանը կպատմեր գյուղացիներին:

— Կաղեթում էսօր դրած էր՝ մի տեսակ հնար են գտել, որ ինչ վախտ քեֆդ անձրև ուղի, ամպերից վեր կբերեն...

Գալուստը գիտեր, որ գյուղում նորից անհավատ, պապենական աղաթին պինդ կպած մարդ շատ կա: Այդպիսի բաներ որ պատմում էր, նրանք չէին հավատում, սկսում էին հռհռալ:

— Էլ ի՞նչ կա կազեթում... Կարող ե՞ն արեւի՛ց շիբուխս վառեն,— ասում էր մեկը:

— Ասում էլ էին, թե զավոգում կովեր են շինում,— ծաղրում էր մյուսը,— ո՛ւր ա, կլինի՞ր իսկի, Կհավատա՞ս դու, Ռուստամ ապեր...

— Ձէ՛, ո՛նց կլինի, մարդը չի՛ կարա ստեղծող լինի...— 10
ասում էր Ռուստամ ապերը և Գալուստին խրատ տալիս:

— Էդ կազեթը քեզ հաց չի տա, Գալուստ... Դու տավարիդ հողսը քաշի, էս ա առաջդ ձմեռ ա դալիս:

2

Գալուստը գիտեր՝ գյուղում ով ի՛նչպես է ասլրում: Ռուստամ ապերը գյուղի ունեւորներից էր, բայց նրա տանն էլ մի ձեռքից ավելի փոխնորդ չկար:

— Կեղտոտ են ասլրում, ցիխի ու թրիքի մեջ. հիվանդանում են: Հնար էլ չկա մաքուր լինելու, գյուղացին աղքատ տ, ուժը չի պատում: 20

— Մեկ ծնվելիս են չողանում, մեկ էլ մեռնելիս,— մտածում էր Գալուստը, և դրությունն ավելի վատ էր թվում նրան, հրե մտաբերում էր այն, ինչ տեսել էր ուրիշ երկրորդներում, որտեղ զինվորական գերի էր:

Ժողովներում, հրե քաղաքից եկածները խոսում էին հաղար ու մի բաների մասին, նորություններ պատմում, Գալուստն ուշադիր լսում էր, մտքում ծանր ու թեթև անում նրանց ասածը և որոշում, թե ո՛րն է գյուղին հարմար և ո՛վ է ավելի լավ մոտենում գյուղի ցավին:

Ինքն էլ էր խոսում:

— Այ, մեղ համար քաղնիք ա հարկավոր, կեղտի մեջին ենք. մեր տավարը խոտ չունի, ճանապարհ չկա... Ցավեր շատ ունենք, բայց մեծ ցավը մեր տավարն ա: Գեղացին վար ու ցանքով ա ասլրում կամ անասունով: Դե, մեր 30

տեղը վար ու ցանքի համար չի, մենք անասունով ենք ապրում:

Գյուղացիք գլխով համաձայնություն չէին տալիս, իսկ քաղաքից եկած ընկերը գրում էր Գալուստի ասածները, որ քաղաքում իմաց տա, թե գյուղն ի՞նչ ցավ ու հոգս ունի:

3

10 Ամեն անգամ ժողովներից հետո գյուղացիք խումբ-խումբ հավաքված ծանր ու թեթև էին անում բոլոր լսածները և իրենց գյուղն աղքատությունից դուրս բերելու մասին զանազան կարծիքներ հայտնում:

Ոմանք համոզված էին, թե գյուղն այդպես էլ կմնա. քանի որ տնտեսությունը լավացնելու հնարավորություն չկա:

— Էս սարերում ու ապառաժներում ի՞նչ կարելի է անել,— ասում էին նրանք:

Բայց կային ռիչ տեսակ մտածողներ էլ:

— Այ, մալահանը մեզ օրինակ: Տեսնո՞ւմ եք, ի՞նչ կովեր են պահում: Նրանք վաղուց արտել են կաղմեղ, գործարան շինել, լավ պանիր ու յուղ են պատրաստում, և խրենք էլ կուշտ ու մաքուր ապրում են...

20 Մալահանների օրինակին հետևելու միտքն ավելի հնարավոր ու իրագործելի թվաց, երբ մի անգամ քաղաքից եկած ազդեցիկ ժողովում խոսեց անասունների, նրանց կերի, պանրի ու յուղի գործարանների և արտելների կաղմակերպության մասին:

— Ձեր գյուղում,— ասաց ազդեցիկը,— ներկա նեղ վիճակից դուրս գալու և քիչ թե շատ բարեկեցիկ կյանք ստեղծելու միակ միջոցը անասնապահության զարկ տալն է: Դրա համար դուք պետք է երեք բան անեք.

30 1. Վիկ և ուրիշ տեսակի խոտեր ցանք, որ ձեր տավարը կուշտ լինի և շատ կաթ տա:

2. Արտել կաղմակերպեր, նրա միջոցով վարկ ստանաք ու գործարան շինեք— ընտիր տեսակի պանիրներ ու յուղ պատրաստեք, որ լավ գնով ծախեք ու հողաք ձեր ցավերը:

3. Կամաց-կամաց լավացնեք ձեր տավարի տեսակը, ինչ-պէս մալականներն են արել:

— Էդ մինը գյուղում գլուխ դալու բան չի,— կասկած հայտնեցին մի քանիսը:

— Ուրիշ գյուղերում որ գլուխ են բերել, մեզ նման մարդիկ չն՞ն,— առարկեց Գալուստը:

Այս առիթով Գալուստի շուրջը հավաքվեցին մի քանի ուրիշ աչքաբաց գյուղացիներ և գյուղի երիտասարդներից շատերը:

Խոսեցին երկար ու բարակ, հաշիվ արին, թե գյուղում 10 քանի՞ կով կա և ո՞վ կմիտնա արտելին: Տուցակ արին և որոշեցին կամաց-կամաց գյուղում սրա-նրա հետ խոսել ու մարդ ուղարկել քաղաք՝ արտել կազմելու համար:

— Գալուստ, դե էդ քո բանն ա, քեզանից բացի ոչ ում չի կարա,— ասացին ընկերները:

Գյուղի գործ էր, գյուղն առաջ տանելու, լուսավորելու համար էր:

Գալուստը համաձայնեց:

4

Մյուս օրը լուսաբացին Գալուստը ճանապարհ ընկավ: 20 Հովին հեշտ էր ճամփա դնալ: Երբ արեւը հլավ ու քարերը տաքացան, Գալուստի ճակատից քրտինք կաթեց: Քայլում էր ճամփով, մեջքին մի աղլուխի մեջ ճամփի պաշար, քայլում էր և միտք անում էլի իր հին միտքը, թե ասլիկը ե՛րբ է հեշտանալու...

Ճամփով սելվորներ էին դնում, ոտավոր, ծանոթ գնդական մարդիկ: Մեկը մի թաշկինակ ձու էր տանում քաղաքում ծախելու, մյուսը՝ երկու հավ, երրորդը՝ մի իշաբեռ խոտ: Ամենքն էլ հոգս ունեին, մեկը նավթ էր առնելու, մյուսը՝ շաքար, բյաղ:

30

Ինքն իրեն թոնթորալով, մտքի հետ կռիվ տալով դնում էր ճամփան, մտքում Ռուստամ ապոր հետ վռիվ տալիս, նրան համոզում, որ արտելին առիթով գրվի, գեղով միանան, լավ բուղանի անեն, խոտ ցանեն:

— Ոսկորը պնդացել ա, էլ ծովիլ չի,— մտածեց Գալուստը Ռուստամ ապոր մասին, փափախը հանեց, սրբեց ճակատի քրտինքը: Միտն եկավ Ռուստամ ապոր խոսքը, թե՛ «աքինչի օլ, բիլանչի օլմա» (ռանչպար եղիր, դիտուն մի՛ լինիր), միտն եկավ և ծիծաղեց բեղի տակ:

5

Գալուստը քաղաքում ամեն ինչ իմացավ՝ գյուղին և իրեն հետաքրքրող հարցերի մասին:

10 Բանկը խոստացավ վարկով փող ու գործիքներ տալ, եթե նրանք արտել կաղմեն և յուղի ու պանրի գործարան հիմնեն: Գործարանի շենքի համար խոստացան հազար ութի բաց թողնել և, դրանից բացի, այդքան գումարի էլ մեքենաներ ու գործիքներ: Տված վարկը բանկը հետ պիտի ստանա 2—3 տարվա ընթացքում, որից հետո գործարանը յուր սարք ու կարգով կսպտկանի գյուղի արտելին:

Գալուստը գյուղ տանելու համար վերցրեց արտելի կանոնադրությունը:

Նա գնաց նաև գյուղատնտեսական պահեստը, տեսավ սերզատ, յուղհան և ուրիշ մեքենաներ, ամեն տեսակի սերմեր ու ծանոթացավ դրանց գների հետ:

20 Բայց այդ օրը Գալուստի համար ամենից կարևորն ու արտասովորն այն էր, որ ագրոնոմի խուրհուրդներով գնեց 2 փութ վիկ կոշված խոտի սերմից:

Նվ երբ եկած ճամփով Գալուստը գյուղ էր դառնում, նա ծանոթ սելվորին պատմում էր վիկի մասին:

— Անունը լսել էի, համա չէի տեսել: Ասել էին ինձ, որ վիկը ցանովի խոտ ա, մեր սարերում առանց ջրի բսնում ա, շատ էլ խոտ ա տալի...

30 — Առել եմ երկու փութ, տանեմ, մի լավ հող Խննմ սարում, սերմեմ, տեսենք՝ ի՞նչ ա նշանց տալի: Թե որ լավ եղավ, եկող տարի շատ եմ ցանելու, դեղն էլ կսովորի ինձանից:

— Էդ ի՞նչ խոտ ա. էդ հո գտած ա, որ առանց ջուր սարում բսնում ա: Քանի՞ տարվա խոտ ա, — հարցրեց սելվորը:

— Յոնջի նման չի, ամեն տարի պիտի սերմես:

— Սերմը ինքը տալիս ա՞:

— Կարելի ա, կտա,— պատասխանեց Գալուստը, և ինքն էլ կասկածեց: Մոռացել էր ազդունտից հարցնի այդ մասին:

Սեւվորը հետաքրքրվեց: Գալուստը պարկը բաց արեց, վրկի սերմերը ցույց տվեց նրան:

— Էս հո մեր գյուղուն ա,— ասաց սեւվորը զաշմացած:

— Հա, բայց սա լավ խոտ ա,— պատասխանեց Գալուստը:

Հետո խոտը ընկավ այն մասին, թե մեր սարերում, մեր դաշտերում ինչքա՞ն տեսակ-տեսակ բույսեր ու խոտեր կան, որ մենք դեռ չենք օգտվում, անպիտք խոտ ենք համարում, այնինչ ուրիշ տեղեր, ուրիշ երկրներում ցանում են, սերմերը հավաքում, մեկից դեղ են շինում, մյուսից՝ մի ուրիշ բան:

— Մենք էլ տավար պահող ե՞նք,— ասեց Գալուստը սեւվորին,— վո՞վի լեզուն մենք ի՞նչ գիտենք: Կեր չկա, որ ուտի, ձմեռը դարման ենք տալիս. սովածությունից խեղճ հայվանի կաթն էլ ցամաքում ա, կողքածաղերը մին-մին կհամարես: Մի կովը մի տուն յապահի, եթե լավ կարգադրաս պահել:

Կտամ քե՞ր սեւվորը, եզներն օրորալեն քաշում էին սայլը, անիվները ճռճուում էին: Գալուստը պատմում էր իր տեսած կովերի մասին, կաթնատու, ամեն միներ մի տուն պահող:

— Խոտ չկա, ամենքի զլուխը խոտն ա: Խոտ որ շատ ունենաս, կով շատ կպահես: Շատ էլ չպահես, եղածին լավ կեր կտաս: Հայվանն էլ որ ուտի, տեղը լավ լինի, լավ էլ օգուտ կտա...

Բայց սեւվորի մտքինը վրկն էր: Նա հարցրեց, թե օրավարում քա՞նի փութ են սերմում և ո՞նց են ցել անում վրկի համար:

— Մի հաշիվ ա, ցորենի հետ համեմատ ա, փութի տեղը մի փութ վրկ են շաղ տալիս, տափանում, մեկ էլ գալիս, հարում:

Ճանապարհը քարձրանում էր սարն ի վեր, իջնում, էլի քարձրանում: Կամուրջին որ հասան, սայլը կանգնեց, Գա-

լուստը պարկը շալակեց, որ կածանով բարձրանա գեպի գյուղը:

— Շեն մնաս,— ասաց նա սելվորին:

— Գալուստ, էդ վիկի մասին ինձ իմաց տուր. թե լավ բերք ստանաս, ես էլ եմ սերմելու:

Մութ էր, երբ Գալուստը պարկին ուսին տուն մտավ:

— Էդ ի՞նչ ա պարկի մեջ,— հարցրեց մեծ տղան:

— Խոտի սերմ ա,— պատասխանեց Գալուստը,— Սանդաղբյուրի գլխի օրավարում պիտի սերմեմ:

10 Հարցրեց, թե ջրե՞լ են կովը, դարման տվե՞լ են:

— Դարմանն էլ պրծնելու վրա յա,— ասաց կինը:

— Ոչինչ, մի ճար կանենք:

Գալուստը սաստիկ հոգնած էր՝ շորերը հանեց ու քնեց:

6

Առավոտյան եկան ընկեր ու հարեան, Գալուստը պատմեց, թե ի՞նչ են ասել քաղաքում արտելի մասին:

— Էդ հո հարմար պայման ա, մաշինները տալիս են, փող էլ կա, մենք էլ կաշխատենք էլի,— ասաց մեկը:

Խոսեցին, թե ե՞րբ ժողով անեն:

20 — Պետք ա շուտ անենք, հրեա առաջներին մայիս ա, թե որ հիմա չանենք, պետք ա մնա եկող տարի,— ասաց մեկը:

— Էդ շուտով գլուխ դալու բան չի: Մինչև ժողով անես, մինչև հաստատեն, մաշինը բերես, տարին կանցնի:

Գալուստը լուռ լսում էր: Շատ խոսեցին: Երկու կողմ կար. մեկը հենց իսկույն էր ուզում, մյուսն էլ կասկածում էր, թե ալդ գլուխ գալու բան է:

Բայց Գալուստի ասածը բոլորի համար էլ ընդունելի եղավ:

30 — Եկեք արտելը հիմի կադմենք, շենքի հողս քաշենք, վարպետ ճարենք, զնանք մաշինները բերենք: Էդ որ պատրաստ լինի, եկող գարունքին կաթը կհավաքենք, պանիր կանենք:

Վերջը Գալուստը ցույց տվեց քաղաքից բերած վիկի սերմը:

— Մի տեսե՛ք՝ ի՛նչ եմ բերել, սրա՛ն մտիկ արեք: Էս էն վիկն ա հա՛, էն որ ձմեռը կաղեթում գրած էր, ազրոնոմն էլ ասեց, թե անշուր տեղի խոտ ա, սար տեղերում լավ բերք ա տալի...

Հարց ու փորձ արին, սերմը տեսան, գինը հարցրին:

— Գալստ, բա հիմա ուշ չի՞, հրեա ապրիլը վերջանում ա:

— Վնաս չունի, Սանդ աղբյուրի գլխին մի օրավար տեղ ունեմ. կտանեմ նրա վերի ծերին կսերմեմ: Էնտեղ խոտը նոր ա կանաչում, տեղը սար ա:

10

— Ռուստամ ապերը որ իմանա, էլի ասելու ա, թե Գալուստը օյին ա սարքում:

— Ասում ա, թող ասի: Խոտը հարելիս ես նրան կասեմ: Էս խոտն ա մեր գյուղը շինելու:

Մյուս օրը գոթանը Սանդ աղբյուրի գլուխն էր վարում: Գոթանավորն էլ չէր հավատում. վարում էին և ծիծաղում Գալուստի վրա:

— Ժանգյալ խոտ ա, սերմը ժանգելու յա, մեր հողերը ապականի, էդ ի՛նչ ա, որ բերել ես: Թողնեիր հողդ մի տարի էլ դինջանար, ցորեն ցանեիր,— ասաց մաճկալը:

20

— Կարկուտն էլ դա՛ր, ցորենս թակե՛ր կամ մուկը դար կրծե՛ր, մնայի սովա՛ծ: Վարի՛, վարի՛, էդ ակոսն էլ ծրի, հե՛րիք ա, երկու փութ ա սերմս:

Եղենոն արձակեցին, Գալուստն ինքը շաղ տվավ սերմը: Հերկը տափանեցին՝ սերմը ծածկեցին հողով:

Գալուստը կաժանով իջնում էր տուն ու միտք անում արածի մասին: Պիտի բսնե՞ր վիկը, օգուտ պիտի տա՞ր, թե՞ պիտի չորանար, կորչեր:

Ինչքա՛ն պիտի խոսեին գյուղում այդ մասին, ինչե՛ր պիտի ասեր Ռուստամ ապերը Գալուստի երեսին, եթե վիկը չծլիր, բերք չտար...

30

Իսկ եթե ծլի՞, շա՛տ խոտ տա՞...

լի հետեւից էին ընկել: Տավարը սար էին տանում: Լուսաբացից մինչև իրիկուն մրջնոցի պես աշխատում էր գյուղը. մեկը սարում, մյուսը բոստանում կամ արտում: Յերեկով գյուղում միայն ծերերն էին մնում. նրանք էլ անգործ չէին նստում: Հավաքվում էին պատի տակ կամ ծառի շվարում նստում, որը թուան տրեխն էր կարկատում, որը գերանդի էր սրում, որն էլ թաղբհը ձեռքին քաշում էր և անցած-գնացած օրերից պատմում: Ծերերը լսում էին պատմությունը հին, մտաբերում օրերն անցած, արարքները ջահել, երբեմն էլ թառանշով ասում.

10

— Հե՛յ գիտի ջահելություն...

Գալուստն է՛լ էր աշխատում մյուսների նման՝ լուսաբացից մինչև իրիկուն:

Շաբաթը մի անգամ, երկու անգամ, պատահած ժամանակ է՛լ ավել Գալուստը բարձրանում էր Սանդ աղբյուրի գլուխը տեսնելու, թե ինչպես է ծլում, մեծանում վիկը.

Առաջին շաբաթը բան չերեաց. ծիւեր չկային: Խո՞ր էր գցել, թե՞ ուրիշ պատճառ կար, վիկը չէր երևում: Գալուստը միտք էր անում, գուցե սերմն է վատ, գուցե ինքն է սխալ արել: Բայց երբ փորեց հողը և տողած սերմերն ու սպիտակ ծիւը տեսավ հողի տակ, սիրտը լցվեց, ուրախացավ, սրտում էլ երեաց հույսը ծլի պես:

20

— Չէ՛, պիտի բսնի՞...

Մի շաբաթ հետո արտը կանաչին էր տալիս, սև հողը չէր երևում: Գալուստն ուղեց անպետք խոտը քաղհան անիոր վիկն ավելի լավ աճի, բայց միտն եկավ ազդոնոմի խոսքը.

— Վիկն ուրիշ ժանգյալ խոտերի խեղդում է, չի վախենում...

— Թող խեղդի, ձեռք չեմ տալու...

30

8

Միայն Գալուստը չէր հետաքրքրվում վիկով. ուրիշներն էլ էին գալիս նայելու: Արտի կողքով մի կաժան էր ընկած: Անցնող դարձող էր լինում: Հենց որ Գալուստի հողին էին հասնում, կանգնում էին, նայում:

— էս ա, հա, Գալուստի օյինն ա...

Շատերը խոտի անունն էլ չգիտեին, հենց այդպես էլ ասում էին՝ Գալուստի օյինը:

Առաջին շաբաթը, երբ խոտը չէր ծլել, ցիլը դեռ սևին էր տալիս, ծաղրում էին, ծիծաղում:

— Այ թե հացդ կերար, հա՛, Գալուստ...

Կամ գնում էին գյուղ, Գալուստին փողոցում տեսնելիս ասում.

— Ե՞րբ ես հարկու, Գալուստ, խոտդ պառկել ա, փշա-
նում ա:

Ռուստամ ապերը հո մատի փաթաթան էր շինել.

10

— էս հասակի մարդ եմ, տե՛սել չեմ, հիմի նոր խոտ են ասում: Մեր հողն ընդունիլ չի՛, դո՛ւր ա, Գալուստ:

Գալուստը լուծում էր, պռոշները հուպ տալիս, բայց մըտ-
քում մի խոսք կար.

— Սպասի՛, Ռուստամ՝ ապեր...

9

Հունիսն էր. վիկը բոյ էր քաշել, աճել փարթամ, տերե-
ները մուգ-կանաչ, ցողունը բարակ, փափուկ: Կանաչի մեջ
կարմրավուն ծաղիկներ կային, ասես մեկը գունավոր քարեր
էր շաղ տվել կանաչի վրա: Վիկը ծաղկել էր:

20

Սանդ աղբյուրի գլուխն ուխտատեղ էր դարձել: Գյուղում
շատ անգամ էին խոսում Գալուստի օյինից: Բայց կամաց-կա-
մաց մոռացվում էր օյինը, քանի բոյ էր քաշում խոտը:
Առանց ջրելու բուսած վիկը խոստանում էր առատ բերք,
և բերքի հետ բերնի բերան անցնում էր Գալուստի վիկի պատ-
մությունը:

Գնում էին, պոկում, նայում ծաղիկներին:

Վիկը չսանրած մաղի պես մճճվել էր, իրար խառնվել:
Մի բուռ որ քաղում էին, ձգվում էին ցողունները, ասես՝
ծալվեժալ էր պառկած:

30

— Գալուստ, սեյրակ սերմած լինելի, լավ կլինի, —
ասում էին նրանք, որ մայիսին կասկածում, ծիծաղում էին:

— Լեզուն դեռ չեմ լմանում, եկող տարի սեյրակ կա-
նեմ, — ասում էր Գալուստը:

Ռուստամ ապերն էլի չէր հավատում: Գալիս էին ու

նրան պատմում Գալուստի վիկի մասին: Մի օր էլ տավարածը սարից գալիս մի քիչ քաղեց, բերեց ցույց տալու: Ռուստամ ապիրն էլ նստած էր ժամի պատի տակ: Աչքի տակով նայեց, շոշափեց:

— Հը՞, Ռուստամ ապիր, հիմա ի՞նչ ես ասում, տես ի՞նչ բոյ ունի է՞,—ասեց մեկը և ցողունը մեկնեց:

Ռուստամ ապիրը նայեց ցորնարոյ ցողունին, գլուխը թափահարեց:

— Էս ի՞նչ, համա ի՞նչ անես, որ ապրանքն ուտելու չի,— ասաց նա բանիմաց մարդու նման:

Շատերը հավատացին, էլի կասկածեցին, գուցե ճիշտ է ասում Ռուստամ ապիրը: Երեւի մի բան կա, որ խոտն այդքան բոյ է քաշել: Հին խոսք է, թե պողատու ծառը բոյով չի լինի:

Ռուստամ ապոր խոսքը Գալուստի ականջին հասավ: Էլի պուշը հուպ տվավ, բեղի տակ ծիծաղեց:

— Սպասի՛, Ռուստամ ապիր, էլի սպասի...

10

Գալուստը գիտեր, որ վիկը շուտ է հասնում: Ցանկաց
20 րոց երկու ամիս հետո կամ թե մի տասը օր ավել, վիկն արդեն կարելի է հարել: Նրան ասել են, որ հարկավոր է վիկը փափուկ ժամանակ հարել, որ ցողունը կոշտ չլինի: Այդպես համ տավարն է ախորժակով ուտում, համ էլ ցողունն ու տերեւները խուրձ կապելիս չեն ջարդվում, չեն փշրվում:

— Ափսոս, որ շուտ չեմ ցանել: Հողը նոր տաքացած ժամանակը ցանած լինի, հիմա արդեն խոտը՝ հավաքած կլինի:

Գալուստին ասել էին, որ երկու տեսակ վիկ կա, մեկը աշնանն են ցանում, մեկն էլ՝ գարնանը: Գալուստի ցանածը գարնան վիկ էր:

— Մեկ էլ ոտս որ քաղաք ընկնի, էն մի տեսակից էլ պիտի բերեմ: Իմ խելքով՝ աշնան վիկը մեկ ավելի ձեռնառու ա,— ասում էր Գալուստն իր ընկերներին, որոնցից մի քանիսն արդեն խոսք էին տվել հեղու տարի վիկ ցանելու:

— Մեր օգուտի թշնամին ե՞նք,— ասում էին իրար,—
եկե՛կ մեր զոանը շոքել ա, չվերցնե՛նք:

Գալուստը պատմում էր, որ լսելով՝ ուրիշ երկրներում
վիկով հողերը պարարտացնում են: Վիկը ցանում են, հենց
որ բոյ է քաշում, ուզում է պառկի, վարում են վիկի տե-
ղը, խոտը հողի տակովն անում, իրար խառնում: Հողի մեջ
վիկը փառում է և հողը պարարտացնում:

— Էդ հենց մեզ համար ա: Փեյին շունենք, ճամփե-
քը դժվար, տեղներս սար, հողերը հեռու,— ասում էին նրանք:

— Թող մի եկամուտն իմանամ, եկող տարի էդ էլ եմ 10
փորձելու,— ասում էր Գալուստը:

— Զէ, Գալուստ, դու դեռ շատ հունարների ևս նշանց
տալու մեկ:

11

Մի օր էլ Գալուստը վիկը քաղեց: Վիկն արդեն հասել էր՝
ներքի տերևները գեղնել էին:

Տոն էր Գալուստի համար, մեծ ուրախություն: Արևը
խանձում էր վերևից, ինչպես առաջ, երբ ծանոթ սելվորի
հետ վերադառնում էր քաղաքից, պարկի մեջ վիկի սերմը:

Քրտնել էր Գալուստը, բայց գերանդին օձի պես սլլում էր 20
վիկի դալար ցողունների մեջ: Գերանդին պսպղում էր արևի
տակ, վիկի փնջերը թափվում էին իրար վրա:

Մի շերտ որ հարեց, ծայրին հասավ, ևտ նայեց ու բեղի
տակ քմծիծաղ տվեց...

— Ռուստամ ապերն էստեղ լիներ, աչքով տեսներ...

Արևը խանձում էր վերևից: Սանդ աղբյուրի գլխին բեղա-
րած Գալուստը բաց արեց պաշարը, կերավ, աղբյուրի ջրից
խմեց, էլի գնաց հարած խոտը տեսնելու:

Նրան թվաց, թե ինքն ամենից բախտավոր մարդն է աշ- 30
խարհում, թե հիմա մի քիչ հեշտ է լինելու գյուղում ապրելը:

Առավոտն եկավ, հարածը մյուս երեսին դարձրեց, որ
չորանա: Արևը թեքվում էր, երբ նա սկսեց խորձ կապել:

Ճամփով անցնող գյուղացիք այդ օրն ավելի շատ էին
կանգնում Գալուստի արտի մոտ, կռանում, վիկի ցողուն-
ներին նայում:

— Տե՛ս է՛, արտում ժանգյալ խոտ էլ չի մնացել: Մեկի արմատն էլ ա չի երևում: Ա՛յ խոտ ա հա՛... — ասում էին ընկեր ու հարեան:

Նորից էին հարցնում, թե քանի՛ փութ է սերմել, սերմը ո՞րտեղից կարելի է ճարել, հաշիվ էին անում, վարն էլ, սերմի գինն էլ, հարողի փողն էլ, էլի մեկին երկու օգուտ էր մնում:

Գալուստը և՛ խուրձ էր կապում, և՛ պատմում, թե ո՞վ է իրեն պատմել վիկի մասին, թե առաջին անգամ ո՞ր կապեթում է կարդացել, սերմը որտեղի՞ց կարելի է առնել: Պատմում էր և խրձեր կապում:

— Էս ձմեռ երեսկ քու տավարին, Գալուստ, մերը չոր դարման ա ուտելու, քոնը՝ վիկի խոտ:

Մութն ընկնելու վրա էր, երբ Գալուստը գործը վերջացրեց և սկսեց խուրձերը մեկ-մեկ համարել: Հարյուր երեսուն խրձից երկուսն էր պակաս:

— Էն երկու խուրձն էլ սրա-նրա պոկածը թող լինի:

Կիսամութին, Գալուստը շուխան ուսին դրած, իջնում էր կածանով և մտքի հետ հաշիվ անում, թե մի օրավարի տեղն ինչքա՞ն խոտ կտար, մի դեսյատին՝ ինչքան: Հաշիվ էր անում, ծախսերը դուրս գցում, և էլի տակին մնում էր ավելի, քան թի ցորենի արտն է տալիս սարի գյուղերում:

Գութանավորը ծիծաղում էր, երբ վարում էր վիկի տեղը: Նույն օրը գութանը վիկի կողքին մի արտ էլ էր վարել: Նրա տեղը ցորեն էր ցանել:

— Համա կլիանա հա՛,— մտածեց Գալուստը:

Արտի մի մասին կարկուտն էր արդեն խփել, իսկ կարկուտից ազատ մնացած մասում ցորենը բոյ չէր քաշել, սիյ-բակ էր բուսել:

Վիկը տուն կրելիս շատերն էին խուրձերին նայում, մատներով խոտը տրորում: Հարցնում էին, թե քանի՛ խուրձ է, ոմանք չէին հավատում ու Գալուստին կանգնեցնում էին:

— Ա՛յ մարդ, ձեր առաջով չպիտի անցնե՞մ,— ասում էր Գալուստը,— չես հավատում, դե կանգնի մեկ-մեկ համարի:

Մի բեռ էլ բերելիս Գալուստի աչքով ընկավ Ռուստամ ապերը, որ ժամի պատի տակ նստած թաղբահ էր քաշում: Միտըն ընկավ Ռուստամ ապոր խոսքը:

— Էս խո՞տ... տեսնենք մեր տավարը կուտի՞...

Գալուստը նայեց Ռուստամ ապոր կողմը: Պատի տակ նստոտած մարդիկ տեսան այդ, հասկացան, թե ի՞նչ է ուղում սաի Գալուստը:

— Ռուստամ ապեր, մեր հողը կընդունի՞, թե չէ,— հարցրեց Գալուստը ծիծաղելով:

Ռուստամ ապերը չպատասխանեց: Նա դեռ երեկ էր լսել, 10 որ Գալուստը հարյուր քսանութ խորձ խոտ է հարել իր փոքրիկ տեղից: Լսել էր և չէր հավատացել: Բայց առավոտյան նա արդեն առաջին բեռն ու մեծ խորձերը տեսել էր:

Հանկարծ պատի տակից մեկն ասեց.

— Չէ՛, չէ՛, էդ հավատալի ա. հիմա դու էն ասա, էդ վիկի խոտը ձին կուտի՞...

— Բեբենք փորձենք,— վրա բերեց մի ջահել:

— Փորձենք:

— Ռուստամ ապոր ձին բերեք,— ասաց ջահելը:

Ռուստամ ապերն ուղեց սաստի, արգելի, բայց ամենը 20 վրա տվին, հոհացին, թե անպատճառ Ռուստամ ապոր ձին պիտի ուտի, որ հավատան:

Գալուստը բուր վեր դրեց, բերեց մի խորձ դրեց ճամփի մեջտեղը:

Ռուստամ ապոր ձին բերին: Ձին մոռթքեց մի կողմից կոխեց խորձի մեջ և սկսեց ախորժակով ուտել:

— Ա՛, ոնց ա գելի պես ուտում է՛,— ասաց մեկը:

— Ա՛յ բեզ խոտ...

Գալուստը խոտը բարձեց, գնաց: Մի անգամ էլ հո նայեց Ռուստամ ապոր կողմը, ծիծաղելով հարցրեց. 30

— Ռուստամ ապեր, կերա՞վ, թե՞ չէ՞...

Ռուստամ ապերը չպատասխանեց...

Իրիկունը Գալուստի կինը զարմանքով էր պատմում, թե ինչքա՞ն ծանր էին խորձերը: Նա էլ սկզբում չէր հավատացել:

Գալուստը տրեխներն էր հանում և միտք անում, թե
վաղը հաւ պիտի բերվի արտելի համար:

Կինը մտածեց մի քիչ, հետո թե՛

— Ինչքան ղարմանք բան կա՞ աշխարհում...

— Դեռ ո՞րտեղ ենք, — ասաց Գալուստը...

ԳՐՈԳՍՊՈՆ ԳԵՎՈՆ

1

Ամեն առավոտ խանի դարպասը բացվելիս, ամենից առաջ դրոգապան Գեոն էր դուրս գալիս: Եվ այնպես արագ, կասկա հրապարակի վրա ուղևորները վաղուց էին սպասում նրան:

— Կամա՛ց, տո՛, սակովն արիր,— կասեր խանի տերը, երբ Գեոն դրոգի վրա նստած դուրս գար խանից:

— Կրակի հո չես գնում,— կավեղացներ նա: Իսկ դրոգը, փոշու ամպի մեջ կորած, զոգոսալով հրապարակի լայնքն էր կտրում:

Գեոն առավոտ կանուխ մի քանի պտույտ էր անում, դրոգի վրայից ձայն տալիս.

— Մի հոգի, վռադ Երևան էթացող...

Եվ երբ փոքրիկ քաղաքում առավոտ կանուխ մի հոգի վռադ դնացող շէր լինում, Գեոն դրոգը շուռ էր տալիս հրապարակի կողքի նեղլիկ փողոցը և կանգնում ծանոթ միկիտանի առաջ:

Դրոգի վրայից թոնելիս էր նա բարի լույս ասում գիշերն անքուն լուսացրած, դախլի առաջ աչքերը կիսախուփ արած միկիտանչուն, որ նոր էր ջուր շաղ տվել խանութի հողն հատակին և խաշի կճուճի երեսը պինդ ծածկել:

— Մի թաս, վռադ, պասաժիրը չի կայնում,— կասեր Գեոն և ձեռքը կմեկնե՛ր սախտակի վրա շարած բաժակնի-րին՝ մեկի պոռնկը կտորած, մյուսն առանց տակ, ասլակին ճարպոտ, գինու կարմիր շիթերը վրան:

Ամեն օր Գեոն առավոտ կանուխ պիտի տաքանար օղիով:

10

20

Մի թաս խմելը նրա համար նույնքան անհրաժեշտ էր, որքան իր լզար ձիերի համար դարին: Նա ինքն էլ չգիտեր, թե առավոտ կանուխ խանից դուրս գալու պատճառը օղի՞ն էր, թե աչն երեակայական մարդիկ, որոնք ըստ Գևոյի, անպատճառ պիտի սպասեն հրապարակում:

Եթե փողոս ամպի մեջ նա ձայն էր տալիս.

— Մի հոգի, վռազ էլացող,— այդ էլ մի անհրաժեշտ ձև էր, որովհետև եթե այդպիսին ճարվեր էլ, նա դարձյալ նեղլիկ փողոցում օղին պիտի խմեր և վերագառնար պատա-
10 ժիրը տանկու: Այդ ժամանակ նա մի բան պիտի սարքեր, հնարեր մի պատճառ:

— Էն սե ձին մեխով էր ընկել, տարա մեխը հանի... Է՛հ, մի օրինավոր նալբանդ էլ չկա էս բաղաքում, սաղ էլ հարամղաղա են...

Կասեր և այնպիսի ձայն կհաներ, այնպես կկանչեր ձիերի վրա, որ դրողում նստած մարդը մի բույն կմոռանար դրողի օրորվելը, անիվների շխլշխկոցը: Մի հոգուն նստաց-
նելուց հետո Գևոն դրողը քշում էր հրապարակի կողքի փո-
ղոցներով, էլի կանչում:

20 — Մի հոգի, վռազ էլացող,— մեկն էլ ճարում, հետո շուռ տալիս հրապարակը, երրորդին վերցնում: Նվ եթե քաղաքից դուրս գալիս հանկարծ մեկն էլ պատահեր, Գևոն նրան էլ էր վերցնում, թեկուզ կես ժամ էլ ուշանար: Շատ անգամ ինքն իջնում էր, վերջին ուղևորի իրերը կապտում, շալակում, բերում դրողում տեղավորում:

Իհարկե, դրողում նստողները զանգատվում էին, բարկանում: Իսկ առաջին ուղևորը, որ հրապարակում էր նստել և Գևոյի դբողում նստած անցել էր բաղաքի ծուռ ու մուռ փո-
ղոցները, հրապարակը, լսել էր դրողապանի հնարած պատ-
30 մուխյունը, կեղծ դայրույթը:

— Դե ե՛կ էլի՛, շան..., երեկվանից եմ ասել հազիր կաց,— կամ թե՛

— Ախպե՛ր, ախր քու ի՞նչ բանն ա, որ քուչեքն ես ընկնում: Հաղար անգամ ասել եմ, պատաժիր ես, արի մեյդանն էլի, ընտեղ նստիր...

Առաջին ուղևորն այնքան էր հերսոտում, որ գերադա-

սում էր լուել, մտքում խոսք տալով մյուս անգամ Գեոյի դրո-
գով չղնալ:

Վերջին ուղեորին տանելիս, նա մյուսներին միշտ էլ
ասում էր.

— Մանոթ տղա յա, բա վեր չունե՞մ... վախիլ միք,
ընենց թուցնեմ, որ ըսկի ռեզինի ֆայտոնն էլ չհասնի: Զիեբս
կես փութ գարի են կերել էս դիշեր...

Այդ ասելիս նրա մտրակը շառաշում էր լղար ձիերի
մարմնի վրա, ցնցվում էին ձիերը, հանկարծ ձի գ տալիս, դը- 10
րոգը տեղից շարժում: Քաշելիս տնքում էին, և եթե մեկը հաս-
կանար նրանց տնքոցը, պիտի ասեր, որ ձիերը համամիտ
չեն Գեոյի հնարած պատմության՝ կես փութ գարու մասին:
Բայց որովհետև չէին հասկանում ձիերի տնքոցը, դրոգում
նստողներից ոմանք առաջին պահ միամտորեն կարծում էին,
թե ձիերը, իրոք, հրեղեն են, ռեզինե ֆայտոնից էլ կանցնեն:

Ճանապարհին բավական փոշի կուլ տալուց, անց ու դարձ
անող կառքերին նայելուց հետո, նրանք, որոնք առաջին ան-
գամ էին գնում Գեոյի դրոգով, — համոզվում էին, որ դրոգը 20
միայն հղան սայլի առաջն է կտրում և լուռ ու մունջ դրոգի
երկաթ ճաղերից բռնած, աշխատում էին հավասարակշիռ
նստել, կողքերով ավելի քիչ հրել երկաթ ճաղերին: Իսկ այդ
անխուսափելի էր, որովհետև դրոգն ալեծուփ ծովում լողացող
անառազաստ նավի պես ոչ միայն վեր ու վար էր անում, այլև
այս ու այն կողքին դառնում:

Հերիք էր, որ ճամփեն մի քար լիներ կամ մի փոքրիկ
փոս, անիվները շրխկոցով քարին կպչեին կամ փոսի մեջ
ընկնեին, հերիք էր այդ ամենը, որպեսզի դրոգում նստող-
ները խայթվածի պես ցնցվեին, իրար դիպչեին, աղիքները
տեղահան լինեին: Եվ այդ ժխորի մեջ նրանք չէին լսում Գեո-
յի ձայնը և թունդ հայհոյանքը ճանապարհ շինողի հասցեին: 30

— Գեո՛, քշի՛ր, մեռանք էս շոգին, թողը մեզ խեղդեց, —
ասում էին դրոգում նստողները, հենց որ մի կառք, փափուկ
ռեսորների վրա, սուրալով անցնում էր, փոշի անում:

— Հրես քշեմ, էս դարն էլ բարձրանամ: Դու նրանց
քշելուն մի նայի, որտեղ որ ա ձիերը կայնելու են... նրանց
ուժը հս դիտեմ, — ասում էր Գեոն, սանձերն իրար տալիս:

Ձիերը քայլերը մի քիչ արագացնում էին, հետո էլի դանդաղում, կարծես նրանք էլ զիտեին, որ այդ զժգոհությունը հարկավոր է մի քիչ զոհացնել և հետո էլի առաջվա ընթացքով շարժվել:

Մեկ էլ ճամփի կեսին կանգնում էր.

— Արի՛ նստի, արի՛, ուտով մի զնա,— կասեր Գևոն ուտով գնացող մի ճամփորդի:

Դրոգում նստողները լսում էին նրանց սակարկությունը:

— Տո՛, ի՛նչ կտաս տուր է՛, ևս քեզ հըմար ևմ ասում, 10 ոտքով չգնա...

Հետո ճամփորդը մի կերպ սողսկում էր դրոդի մեջ, նստողները սեղմվում էին նորեկին տեղ տալու եթե մեկը բողբոջեր, Գևոն էլի իրենն էր ասում.

— Բա հո ճամփին չեմ թողնելու... խղճով բան ասա, խղճով...

Իհարկե, բոլորն էլ հասկանում էին, որ այդ խիղճը քսան կոպեկից ավելի չարժեր, քանի որ նրանց սակարկությունը այդ զնի վրա էր հանգել:

Պատահում էր, որ Գևոն ճանապարհին մի ուրիշին էլ էր 20 տեղավորում դրոգում: Դրոգը մի քիչ ավելի էր ծանրանում, դարով բարձրանալիս մի քանիսը պիտի իջնեին, որ ձիերը կարողանային քաշել. իր բարձունքից Գևոն ավելի սաստիկ էր մտրակում ձիերին, որոնք մեջքները մտրակի ամեն մի հարվածից ծռմռատում էին, ոտքերով դոփում խճած ուղին, լայնացնում ռունդերը, որովհետև փութսի նման բաց ու խուփ անող թոքերը վերելքում ավելի շատ օդի կարիք ունեին:

Ճամփին մի տեղ Գևոն անպատճառ պիտի հանգստանար:

Դրոգը քշում էր ծառի շվաքի տակ, դարձանով լի պար- 30 կեր կախում ձիերի վզից, ինքը մեկնվում շվաքում:

Բայց միշտ այդպես չէր անում: Շվաքում պառկելը կախված էր նրա գրպանի արծաթից: Եթե գրպանում զնգար թեկուղ մի արծաթ, Գևոն շվաքում պառկելու տեղ՝

— Հրես կգամ,— էր ասում և զիմացի տան դուռը բաց անում:

Դրոգում նստողներից մեկը կամ երկուսը, որ ավելի

անհամբեր էին, պիտի գնային, նրան կանչեին: Գեոն դուրս էր գալիս, քիմն աշկի կարմրած: Երեսը փոշոտ էր, միայն շրթունքներն էին թաց:

— Հասանք հա,— կասեր, դարմանի սլարկերը կհաներ ձիու գլխից,— ինձ էլ հո չեք ուտելու, անիրավներ,— ձիերին կուտեր, և լախտի պէս մարակը էլի կապուշտ հետք կթողներ ձիերի փոշոտ մեջքին:

Դրոզը գոռալով գլորվում էր փոշոտ ճամփով, ճամփորդները շոգից թուլացած, պուխ պխի, օրորվում էին դրոզում, ասեա ամենքն էլ՝ Գեոն, դրոզը, ձիերը և ճամփորդները թունդ 10 հարբած էին:

Վայ թե հանկարծ մի կառապան անցներ Դեուլի ծանոթներից և ծաղրանքով կանչեր.

— Ուստա Գեո, քշի է՛, քշի մեռելի ղուլիին...

Եթե ասեր, Գեոն պիտի ցատկեր նստած աեղից, իրեն քաշեր սանձերը և սուր, յուրահատուկ մի հայհոյանք շարտեր հեռացող կառքի հոտից:

— Մեռելիդ ախանջը...

Զայրույթը ձիերի վրա պիտի թափեր:

— Ի՞նչ եք ստուկածի քաշում: Գարին ուտելիս ախոռն էլ 20 հետն եք կրծում, զնալիս կասես մերած մածունն էք տանում:

Ձիերն էլի տնքում էին: Եթե նրանք դարի ուտելիս ախոռն էլ հետն էին կրծում (իսկ այդ ճիշտ էր), դարին քիչ լինելուց էր և եթե դրոզում ճամփորդների տեղը մերած մածունով լի կճուճներ լինեին, վաղուց արդեն մածունը յուղ դարձած կլիներ:

Երբ հասնում էին սյգիներին, Գեոն ավելի հաճախ էր մտրակում ձիերին, հոգնած ձիերը վերջին ուժն էին տալիս, քայլերն արագացնում: Դրոզը շարժվում էր, ցնցվում: Նստողներին մերթ աչնպես էր թվում, թե գետինն է ժած դալիս, ու 30 բովհետե անհասկանալի էր, թե ինչու հարթ խճուղու վրա էլ այգպիսի ցնցումներով է գլորվում դրոզը: Այդ գաղտնիքը միայն ուսուր շինող Մեխակի արհեստանոցում կարելի էր պարզել:

Դրոզը՝ կտուրին բարձած կողովներ, կապոցներ, սնդուկներ, մեջք լի ճամփորդներ, սրոնցից ոմանք կես կանգնել

էին, կես կախովել զրոգի երկաթե ճաղերից,— Երբ զրոգը վեր-
ջապէս տեղ էր հասնում, ճամփորդներն իջնում էին, կապոց-
ները շալակին ցրվում,— Գետն զրոգը քշում էր խանի դռնով
ներս, դարձանով լիք սլարկերը էլի կախում էր ձիերի վզից,
ինքը մոտակա խանութը գնում:

— Օհ, մեռանք էս շողից...

Մի երկու բաժակ խմելուց հետո, երբ քիթը կարմրին էր
տալիս հասած պամիդորի նման, գլուխը պտտվում էր, սև-
դանները, դինու դատարկ շշերը, մարդիկ, բաժակները պտտւո-
10 էին գալիս, օրորվում,— Գետնին թվում էր, թե միկիտանն էէ
մի զրոգ է, օրսրվող, ռեսորները ջարդված զրոգ:

2

Սովորաբար Գետն քաղաքում գիշերում էր: Եվ գիշերի-
լու պատճառը ոչ միայն հարբած, պատեկապա ընկնելով խան
վերադառնալն էր, այլև առավոտ կանուխ զրոգի կոտրված
մասը նորոգելու անհրաժեշտությունը: Իսկ զրոգը հաճախ կա-
րիք ուներ նորոգման, որովհետեւ ամեն անգամ կամ մեկն էր
դուրս ընկնում, կամ ռեսորներին փաթաթած երկաթ լարերն
էին բացվում:

20 Առավոտ կանուխ Գետն գնում էր ձիերին նայելու:

— Հը՞, կերա՞ք, ես գիտեմ, ինձ էլ եք ուտելու մի օր:

Բայց նրա դժգոհությունն անհիմն էր, քանի որ եթե գի-
շերը հարբած չլինէր և նայեր ձիերին, կտեսներ, որ կերը երե-
կոյան է վերջացել: Գիշերվա ընթացքում ձիերին մնում էր
լսել, թե ինչպէս կողքի կապած ձիերն անտամների տակ գարի
են խռթացնում, կրծել ախոռի տախտակները կամ իրար
վիզ քորել: Եվ երբ Գետն առավոտյան էլի մի քիչ դարձան ու
գարի էր տալիս, ձիերն ազահոթյամբ վրա էին պրծնում:

Մինչև ձիերը դարձանն ու գարին ուտեին, Գետն զրոգից
30 հանում էր փայտե մի մեծ արկղ, մեջը ժանգոտած երկաթե-
ղեն, ծալքը ծուռ մեխեր, կոտրած նալեր, երկաթ լարեր և
սկսում զրոգի պակաս տեղերը շինել:

— Հասնեմ թե չէ, Մեխակին եմ տալու մի լավ սարքի,
լաք քսի,— ասում էր նա զրոգին մի երկու մեխ դարկելուց,
կոտրած մասերը մի կերպ իրար անելուց հետո:

Ամեն անգամ նորոգելիս Գեոն այդ խոսքն էր ասում, բայց տարիներն անցնում էին, դրոպը ձեռքից ընկնում էր, ձիերը պառավում էին, Գեոյի շորերի կարկատանը կարկատանի վրա էր նստում, անցնող տարիները հազիվ զինի և արազ էին հասցնում առավոտ-իրիկուն:

Հետո ոտան էլի գռռալով խանի դարպասից դուրս էր գալիս, կանգնում հրապարակում: Այստեղ Գեոն սովորութուն շուներ փողոցներում ման գալու: Նա բավականանում էր միայն մերթ ընդ մերթ կանչելով:

— Մի հոգի, վռազ էթացող...

10

Հրապարակում ուրիշ կառքեր էլ էին կանգնում: Մի անգամ Գեոն փորձել էր նրանց շարքը մտնելու, բայց կառուպանները հարահրոցով, ծաղր ու ծիծաղով նրան շարքից դուրս էին արել:

— Քաշի է՛, մեղ խայտառակ ես անելու,— ասել էին:

— Քաշի է՛, էդ հո բոստանի դադա յա, դրոգդ տար բոստանում դիր, մտի տալը: Հլա ձիերին մտիկ:

— Ի՞նչ պակաս են, դու դիտես բանը շատ գարի ուտե՞լն ա, դու զնալն ասա:

Գեոն առաջ էլ էր այդպես ասել, բայց հետո ինքն էլ էր համոզվել, որ ձիերը պակաս են, լղար ու պառավ: Գեոյի ձիերը... Անասնաբույժը հազար ու մի հիվանդութուն, ուռուցք, բերվածք ու կապտած տեղեր կգտնեիր նրանց մաշկին, մեջքի վրա, ականջի մոտերքը քոս, սլոշի մաղերը նոսրացած, կողքի ոսկորները դուրս ցցված, մի ոտը նալած, մյուսը առանց նալ, սմբակները ճեղքած ու ճաքած:

20

Գեոն էլ նրանց շարքում չէր, կանգնում էր հրապարակի անկյունում, էծանը փնտրող մի քանի աղքատ ուղեորներ գտնում և դեպի տուն ուղևորվում նույն ճամփով, նույն առուներով դրոպը ցնցելով, ձիերին մտրակելով, հնարովի պատմություններ ասելով, մինչև իրիկնադեմին հասնում էր տուն:

30

* * *

Նրա ստացած արծաթից էր կախված այն տրամադրությունը, որ ցույց էր տալիս կնոջ և երեխաների հանդեպ: Նթի

դործն աջող էր անցել, ճամփի կեսին իջել էր և մի քիչ կոնծել, աղբի մեջ խաղացող իր փոքրիկին կանչում էր.

— Արի՛, բան տամ, արի՛...

Եվ երբ երեխան մոտենում էր, ձեռքը մեկնում, նա շատ քիչ անգամ էր բան տալիս. կամ ասում էր թե՛ «պա՛հ, մոռացել եմ, էգուց կտամ» կամ խաբում էր.

— Գնա, մորդ ասա, ջերումն ա, մորդ ջերումն ա:—
Բայց երեխան գիտեր, որ մոր գրպանում փախստի կտորներ կան, հին կոճակներ և մի հին մատնոց: Եվ որովհետև գիտեր
10 ալդ, ուռոջ էր անում, վերադառնում բակի աղբակույտում կիսատ թողած իր խաղիկն:

Այդպիսի երեկոյան տանը անպատճառ կոիվ պիտի լիներ: Երեխան լաքսկումած մորն էր պատմում, թե հայրը ոչինչ չի բերել, և ալդ առիթ էր լինում, որ կինը հարձակվի մարդու վրա, կանչի երեխին, բղավի: Իսկ եթե այդ չլիներ առիթը, կինը հենց որ նրան քիթով տեսներ, ձիերի սանձերն արձակելիս, դռան շեմքից կկանչեր.

— Բերե՛լ ես...

— Ի՞նչը, ա՛յ կնիկ:

20 — Շաքարը, ի՛նչը:

Եվ սկսվում էր: Հարձակվողը կինն էր լինում, ամեն անգամ նույն ձևով, նույն բառերով, նույն անեծքով, ասես սերտած դաս լինելու: Մի քիչ որ կինը շունչ սունկեր, Գեոն ձայնը փորը գցած կասեր.

— Շաքար ա է՛լի, ըստեղից առ: էգուց քեզ կես մանեթ տամ, ա՛ռ:

Այդ խոսքը կնոջն ավելի էր դայրացնում, քանի որ նա գիտեր, թե վաղն ինչ է լինելու: Պիտի տաի, որ ուղեւորները քիչ տվին, հազիվ ձիերի դարի-դարմանին հերիք արեց:

30 Զայրույթի ամենաթունդ ժամին կինը ձեռքն ընկած իրը մի տեղից մյուսն էր շարտում, ծալքատեղում դարսած անկողինը ձգում, թափում, նորից դարսում, ջրի կուժի տեղը փոխում: Միակ տուժողները երեխաներն էին, որոնք զայրույթի այդ ժամերին անակնկալ հարվածներ էին ստանում:

Դրա համար էլ երբ հայր ու մայր կռվեին, երեխաները կամ պահվում էին, կուչ հկած նստում, կամ բակ դուրս դա-

լիս: Եվ երեխաներն ամենեւին չէին էլ ուզում, որ հայրը միջամտեր, երբ նրանք անակնկալ հարվածներ էին ստանում:

Նրանք փորձով գիտեին, որ այդ միջամատութունն ավելի ծանր հարվածների պատճառ էր դառնում, և մօր այն խոսքերին, որ վերաբերում էին ուսելուն և խմելուն: Եվ մայրը երեխաներին ծեծելիս ամուսնու երեսին էր կանչում:

— Ես եմ նրանց պահում, հաց եմ տալիս, շաքար եմ առնում, քո ի՞նչ բանն ա, քո ի՞նչ բանն ա...

«Քո ի՞նչ բանն ա»-ն և հարվածը կապված էին մի ուրիշ մեղով, որի ինչ լինելը շատ ցավ էր մանուկների փափուկ մըսերի համար: 10

Գևոյի վերջին միջոցը, վերջին զենքը խեղճ-խեղճ ասելն էր.

— Տազ արա, ախշի, խայտառակ մի՛ անի...

Բայց որովհետեւ այդ էլ չէր օգնում, կտրուկ միջոցը ձիւրի մօտ գնալն էր, խոտի խուրձերի վրա քնելը:

Եվ յնկա կովի թունդ ժամին նա խոսք էր տալիս վաղը կես մանիթ տալ շաքարի, սակայն առավոտյան աշխատում էր շատ կանուխ գուրս գալ խանի դարպասից, քանի կինը չէր զարթնել և չէր հիշեցրել խոստումը, որ արաղի թասի հետ պիտի գտնուէր շուրջ: 20

Հերիք էր, որ ուղեւորներ ճարեր, դրողը ճանապարհ ընկներ դեպի քաղաք, որպեսզի Գևոն մոռանար կնոջ հետ ունեցած կռիւն էլ, աղբի մեջ խաղացող երեխաներին էլ: Նա բարկանալու ոչ մի սուրբ էլ չէր ունենա, եթե ամեն օր ճամփորդներ ունենար, գնար-դար:

Ուրախ կլինէր, թեկուզ կառքերն էլ արագ սուրային, փոշի բարձրացնելին, փոշին մի մատ հաստությամբ նստեր դրողի վրա, ձիւրի մեջքին, Գևոյի ունքերին, դեմքը հողի գույն ստանալու: 30

Սրեկի տակ քրտնում էր Գևոն, փոշին հալվում էր քրտինքի մեջ, ինչպես ձյունը ջրում, և շորերի վրա կեղտի բծեր էին երևում: Մինակ քրտնքի կաթիլները չէին, որ փոխվում էին կեղտոտ բծերի. կերակուր ուտելիս թափվում էր, գինի էր կաթում. դոմում քնկիս աղբաջուրն էր ծծում, ամիսներ շարունակ գլուխ չէր լվանում, շոր չէր փոխում: Դժվար էր

որոշել, թե նա ծուլ էր գլուխ լվալում, շոր փոխելում, թե ոչ գլուխ լվացող ունեւր և ոչ էլ փոխնորդ:

Տարիների ընթացքում նա մերվել էր իր դրողին, դարձել նրա անբաժան մասը: Երբ հրապարակում կանգնած ուղևոր էր սպասում և գլուխը քաշ ննջում, հեռվից նայելիս այնպես էր թվում, թե Գեոն մի կապոց է, կամ ուսոր, մի արկղ՝ մեջը լի երկաթի կտորտանք կամ թե և՛ կապոց, և՛ ուսոր, և՛ արկղ:

10 Եթե ամեն օր ճամփորդներ ունենար, արագի փողը կլինէր, ձիերին՝ զարի ու դարման: Դրոգն այնքան կքշեր, մինչև կամ դրողը շրջվեր կամուրջի վրա, կամ հարբած ժամանակ ընկներ անիվների տակ: Այն ժամանակ նա քաղցած մնալու վտանգը չէր դգա, կմեռներ ճամփի փողու մեջ, թեկուզ իր պառավ ձիերի սմբակների տակ:

Բայց՝ այդպես չեղավ, ոչ դրողը շրջվեց, ոչ էլ ինքը մնաց անիվների տակ: Դրոգն էլի հրապարակում կանգնում էր, բայց առաջվա չափ ուղևորներ չկային: Միկիտանչին էլ էր տեսնում Գեոյի անդործ մնալը, օղու շիշն առաջվա պես սըրտաբաց չէր հանում դարակից:

20 Երբ Գեոն առաջին անգամ քաղաք տանող ճանապարհին մարդատար ավտոմոբիլ տեսավ, դրողը քաշեց ճամփի մի կողմը և զարմացած նայեց արագ գլորվող անիվներին: Ձիերը մի քիչ խրանեցին, խլշեցին ականջները, մեկը ձգեց դրողը մի կողմ, բայց ուժը չպատեց: Ավտոմոբիլը հեռացավ, ձիերն ականջներն էլի կախեցին, դրոգն իր ճանապարհը շարունակեց:

3

Տարիներ անցան, և տարիների հետ ավտոմոբիլը շատացավ, Գեոն ուղիներ փափուկ կառքերից ավելի թշնամացավ ավտոմոբիլի հետ:

30 Երբ ճանապարհին Գեոն դրողը մի կողմի էր պահում եկող ավտոմոբիլին տեղ տալու, որ անցնի, ուղևորներից ոմանք նկատում էին նրա բարկացած հայացքը և լսում թունդ հայհոյանքներ:

— Գեո՛, էն ա հա լաղաթը,— ասում էին նրան:

— Ոչ թող կուլ տուր, ոչ էլ կողքաճաղդ ջարդի:

Այդ խոսքերից և ոչ մեկը նրան դուր չէր գալիս: Պոռոշները կրծոտում էր, ձիերին մտրակում:

— Պետք ա մի օր շուռ դա կամրջում, որ ևս իմանամ...

— Շուռ չի դա, Գեո՛, քշի, թողը մեզ խեղդեց:

Ավտոմոբիլն ավելի շատ փոշի էր բարձրացնում, քան կառքը, և Գեոյի զայրույթը փոշու բարձրության էր հավասար: Նա չնկատեց էլ, թե ինչպես իր զայրույթը հողմնացույցի պես փոխեց իր ուղղությունը կառքից մինչև ավտոմոբիլը: Ճիշտ է, առաջվա պես կառապանները նրան տեսնելիս էլի ծաղրում էին, հազար ու մի խոսք ասում, բայց ավելի սուր էին թվում 10
այն բառերը, որ անց ու դարձ անող շոֆերը կիսաժպիտով շարտում էր ճամփի հզրին շորացած կրիայի պես կանգնած դրոզի կողմը: Նթի շոֆերը մի բառ էլ չասեր, հերիք էր, որ մի անգամ նայեր, ծիծաղեր, որ Գեոն պոռոշները կծոտեր, հայհոյանք տար:

Ի՞նչ անսահման էր նրա ուրախությունը, երբ ճանապարհի կեսին տեսնում էր շոֆերին փոշու մեջ, ձեռքերը, շորերը յուզոտ, նավթոտ, մեքենայի փշացած մի մասը նորոգելիս: Հրճվանքի կարճատև այդ ըոպիներից նա լի ու լի էր օգտվում, բամում բաժակը, պոռոշներով վերջին կաթիլը ծծում: Եվ այն 20
ուղևորին, որ հանդգնել էր ավտոմոբիլը դրոզից բարձր դասելու,— Գեոն հանդիստ չէր տալիս այդ ժամանակ:

— Տեսա՞ր, տեսա՞ր, նավթի մեջ կոլոլվել էր, տեսա՞ր հո... բա ևս էդպես բան կանեմ: Դե դու ևս նստած, սպասի, թե երբ պիտի շինեն: Մի փորձանք էլ պատահի պասաժիրին, ո՞վ գիտի...

Ուղևորին նա հանդիստ չէր տալիս նույնիսկ այն ժամանակ, երբ կես ճամփին տեսած ավտոմոբիլը գալիս էր անցնում:

— Հրես, էլի կկոտրի, ա՛յ տես... Մարդ էլ էդ մաշինը 30
նստի՛, գիժ հո չի: Հենց էն ա թող ա անում:

Գեոյի զայրույթն ավելի սաստկացավ, երբ առաջին անգամ հրեաց ավտոբուսը, աժան գնով 15—20 մարդ միանգամից առավ, տարավ: Մի օր էլ, մինչև ինքը կկանչեր՝

— Մի հոգի, վռազ էթացող.—

Մինչև նեղլիկ փողոցներով կգնար մի երկու անգամ, վը-

առդ զնացող մի ուղևոր էլ ճարելու, հրապարակում Գևոյին ստիպող առաջին ուղևորը ավտոբուս էր նստել զնացել:

— Գեո բիձա, քո էն պատաժիրդ մաշինը նստեց, զնաց, ասեց էլ չեմ սպասի:

Հրապարակում մի երեխա լուր տվեց նրան: Եթե այդ ժամանակ կինը փորձեր մի գրվանքա շաքարի համար աղմկե-
լու, Գևոյի երեսին հազար ու մի խոսք ասելու, դժվար թե Գևոն
լռեր և խեղճանար, այնքան շատ էր նրա զայրույթը:

10 Մարակը սեղմեց ձեռքում, նայեց ձիերին, որոնք պառավ
էշերի պես տկանջները կախել և իրար մոտով էին շոյում, և
սկսեց մտրակել նրանց:

Ոչ մի անգամ նա ձիերին այնքան չէր ծեծել, բերանում
թուրը փրփուր չէր կապել, աչքերն այդքան չէին մեծացել:
20 Ձիերը դեռ ու զեն էին ձգում, հառի ոտները ծռում, դավալն
իջեցնում, որ հարվածներից խուսափեին, գլուխները մեկ աչ.
մեկ ձախ դարձնում, հանցավոր շան պես պոչը ոտքերի արան-
քում պահում: Ձիերի վերքերն ուտող ճանճերն էլ տեղահան
եղան, թռան մեկից մյուսը, իջան վերքերի վրա, բայց հենց որ
հանեցին կնճիթները թարախի մեջ կոխելու, մտրակը շոռախ
30 իջավ վերքերի վրա, ուտույքների վրա, բոսից լնդացած,
քերծված մաշկի վրա: Թարախ ծծող ճանճերը թռան հեռու:

Մասվաճառի խանութի շվաքում նստած մի քանի հոգի
դիտում էին, թե ինչպես է Գևոն ձիերին ծեծում, ինչպես են
ձիերը ծառս լինում: Մեկը հռհռալով կանչեց.

— Հե՛, Գևոն ձիերին ցրելի խաղ ա սովորացնում:

Այդ որ լսեց Գևոն, ավելի զայրացավ, կռացավ, որ մտրա-
կի կշիռած ծայրը ձիերի տկանջներին հասնի, սկսեց հար-
վածել ձիերի գլխին, տկանջներին: Ամեն մի հարված նրա
սրտին մի պատառ հանգստություն էր բերում:

30 Սակայն նրա սիրտը լիովին չհանգստացավ, որովհետև
մտրակի ճիւղը կտրվեց, կոթն էլ ձեռին փշուր-փշուր եղավ:
Երբ ձիերի գլուխը դեպի խանի բաց դարպասները շրջեց, ձիե-
րը բնադդաբար արագացրին իրենց քայլերը, օրորալով, հար-
վածների ցավից երբեմն ցնցվելով: Որովհետև Գևոյի աչքը
միկիտանի նեղլիկ փողոցն էր, նա շտետավ ձիերի վերքերից
հոսող արյունը, որի շուրջը ճանճերն էլի բուրդվել էին:

Եթէ միկիտանի գինին այնքան տաք լինէր, ինչքան բաց-
ված վերքերի արյունը ճանճերի համար, դրոգապան Գեոն
մի քիչ կհանգստանար: Բայց այդպէս չեղավ: Խմում էր առ-
վի չրի սէս սղտոր գինին, գավաթներն իրար հետեւից սար-
պում, բայց միտքն ավելի էր սրվում, հիշողությունը պայծա-
ռանում, գետինը, սպառնալիք, շշերը չէին օրորվում, ինչպէս
առաջ, երբ ուղևորներից ստացած արծաթը գրսանում, ճամ-
փից բեղարած մտնում էր միկիտանը և գինի կաթնեցնում փո-
շոտ շորերին:

Շատ քիչ էր պատահել նրան օրվա այդ ժամին նստել 10
միկիտանում: Այդ էր պատճառը, թի գինին էր անշափ պայ-
ծառացրել դատողությունը,— որովհետեւ այդ օրը նա զգաց,
թի ինքն իրոք որ բոստանի դադա է ունեցել, իր հին ուղևոր-
ներից շատերն են այժմ օմնիբուսով գնում:

— Էն մունդուիկը, էն հարամղադան...

Երբ հիշեց Գեոն, թի քանի անգամ է նրան տեղ տվել դրո-
գում, աժան գնով տարել, ճամփորդների հանդիմանության
դիմացել, երբ հիշեց այդ, գինու մի գավաթ էլ ծծեց և գավա-
թը սեղանին դնելիս ասաց.

— Վա՛յ աշխարհք... էն մունդուիկն էլ:

20

Միկիտանի մի անկյունում մի խումբ քեֆ էր անում: Եր-
գում էին, ավելի ճիշտ դազանային զանազան ձայներ հա-
նում, որովհետեւ խմած ալկոհոլը շափաղանց շատ էր նրանց
ձայնալարերը փչացրել: Երբ մեկը ձեռքն ականջի մոտ պա-
հկով ծոր տվաւ ու զլեց.—

Ավտամարիւր ցոյաց ու գնաց,

Սիրաս իմ յարի կարոտով մնաց...

Քեֆ անող խումբն ու միկիտանչին միասին վեր թռան,
երբ Գեոն երգողի վրա բղավեց.

— Մի՛ ասի է, էդ մի ասի...— Եւ ձեռքի գավաթը դիտ- 30
նով տվաւ: Շարունակությունը մի քանի բռունցքների միա-
ժամանակ հարվածներ էին, որ նրան դուրս արին միկիտանից:

Միկիտանից դուրս գալուց նա շիմացաւ գիշեր է, թի
ցերեկ: Պատերի տակով, ձեռքը պատին դիմ տալով, ինքն

իրեն խոսելով հասավ հրապարակին, աչք ածեց, խանի դար-
սպանները շտեմար: Եկած փողոցով անցնելիս նրան այնպես
թվաց, թե այդ փողոցն էլ է անծանոթ: Հետո մի ուրիշ փողոց
անցավ, շները հաշացին, կռացավ, որ բար շպրտի շներին,
օրորվեց, ընկավ գետին:

Առավոտյան աչքը բաց արեց և աչքի տակ, մարմնի դա-
նազան տեղերում ցավ զգաց: Աչքերը շորս կողմը ածեց, իր
տունը ճանաչեց: Հանկարծ աչքն ընկավ դռան մոտ կանգնած
իր կնոջ վրա, աչքի տակի ցաված տեղը մրմռաց:

10 Կինը, երբ աչքն ընկավ աչքին, դռան մոտից հանկարծ
վրա պրծավ, ասես ժամերով դարան էր մտել, սպասում էր,
որ Գեոն աչքերը բաց անի: Երբ կնոջ ոտքերի հարվածները
դիպան մեջքին, փորին, այնպես թվաց, թե մի սանձարձակ ձի
հազար սմբակներով կոխկրտում է իրեն, երկաթ նալերով
աբացիներ տալիս:

4

Հաջորդ շաբաթը մոռացնել տվեց ամեն ինչ: Ջիւրը և
Գեոն հաշտվել էին, որովհետեւ, երբ Գեոն նստած տեղից մըտ-
րակում էր ձիերին, կենդանիներն ուժ էին առնում, մի քիչ
20 քաշերն արագացնում և հետո էլի դանդաղեցնում: Դրողը եր-
կու անգամ քաղաք էր գնացել:

Եվ նորից հավատալի թվաց ծանոթ միտքը, որ նրա
ծածուկ ցանկությունն էր, թե գուցե հաջողվի մինչև վերջն էլ
ապրել այդպես, դրողական լինել:

Բայց մի առավոտ էլ Գեոն գոմի դուռը բաց անելիս մի
ձին պառկած տեսավ: Քթից կանաչավուն լորձունք էր հոսել,
սառել քթածակերի առաջ: Ատամները սեղմել էր և սեղմած
ատամների արանքում բռնել մի դեղին ծղոտ:

30 Երբ Գեոն գոմի դուռը բացեց և ձին պառկած տեսավ,
կայծակի պես մի միտք անցավ նրա գլխով, թե ձին սառ-
կել է: Մի քաշ հետ կացավ, նորից կռացավ, ոտքով հրեց
ձիուն, կանչեց: Երբ ոտքը դիպավ ձիուն, Գեոն խփույն հետ
քաշվեց: Մյուս ձին կամացուկ վրնջաց, գլուխը դարձրեց
Գեոյի կողմը: Գեոն մեկ էլ նայեց պառկած ձիու աչքերին,
բաց ատամներին և հասկացավ, որ ձին սատկել է:

Առաւիտտ կանուխ, երբ խանի դռները բացվեցին, Գևոն դրողը չքշեց դեպի հրապարակ և շկանչեց առաջվա պես.

— Մի հոգի, վռազ էթացող...— Դրողի վրա ձիու լեշն էր դրած, գլուխը մի կողմի վրա կախ: Միակ ձին շկարողացավ քաշել դրողը: Գևոն պարապ սանձերից բռնեց և վերջին ձիու հետ լեշը խանի բակից հանեց:

Եթե մտավաճառի խանութը բաց լիներ և խանութի առաջ նստոտած մարդիկ լինեին, նրանք դժվար թե հռհռային, երբ տեսնեին, թե ինչպես դրողի ամեն մի ցնցումից սատկած ձիու ոտքերը վեր ու վար էին լինում: Եվ եթե կինը քնած չլիներ, 10 լսեր ամուսնու տնքոցը, երբ նա ձիու հետ քաշում էր դրողը, գուցե թե երեսին շկանչեր:

Հրապարակի անկյունում այս ու այն պատի տակ գիշերով թաղնող ավարա շները գլուխները կախ հետևում էին Գևոյի դրողին, իհարկե նրանք սուտ հուղարկավորներ էին, թեկուզ գլխիկոր էին քայլում և դանդաղ: Նրանցից յուրաքանչյուրի բերանում լորձոտնքը կիտվել էր. սատկած ձին պետք է որ համեղ պատառ լիներ:

Քաղաքից դուրս աղբակույտեր կային, փոսեր, ժանգոտած երկաթներ, աղտոտություն: Երբ Գևոն լեշը գլորեց մի փոսի մեջ, ձին խլշեց, ականջները ցցեց. ծեծելու օրից հետո ձին ականջները շէր խլշել: Շները մոմուալով վրա տվին լեշին: Գևոն տեսավ, թե ինչքան կապույտ էր միսը:

Վերադարձին դրողը մի ոտանի մարդու էր նման, ավելի շատ էր օրորվում և թեքվում այն կողմը, ուր վերջին ձին էր լծած: Խանի դարպասով ներս մտնելիս Գևոյի ականջին ընկավ ավտոբուսի ծկլթոցը: Եվ թեպետ կինն ավելի բարձր ծկլթաց, նույնիսկ զայրույթից կուժը գետնով տվավ (կինը կուժը մարդու գլխովն էր ուզում տալ, բայց Գևոն գլուխը թեքեց և կուժը ականջի տակով անցավ, գետին կպավ, փշուր-փշուր 10 հղավ), բայց Գևոն ձայն էլ չհանեց:

Պատի տակ կանգնել էր Գևոն: Ինչ-որ մարդիկ էին գալիս գնում, հրապարակում աղմուկ կար, կինը դեռ չէր հանգըստացել, խոսում էր, շուտ-շուտ ներս ու դուրս անում, դռնն աղմուկով գնում:

Գեոյի աչքը կտարած կժի սուր-սուր կտորներն լրա էր, հրբ աւանշովը բնկավ ավտոբուսի ձայնը:

— Էն մունդոսին էլի գնաց,— անցավ նրա մտքով:

Մեկ էլ նայեց կուժի կտորներին, մոտեցավ դրողին, բացեց այն արկղը, որի մեջ հին մեխեր կային, ժանդոտած երկաթներ, լարեր: Դռան մոտ կանգնած փոքրիկը, որ շոր հացի կտոր էր կրծում, վարմացած նայեց հորը և չհասկացավ, թի ինչո՞ւ նա կժի կտորները հավաքեց, լցրեց դրողի աբիղը և դուրս եկավ փողոց:

10 Ծանոթ միկիտանում այդ օրը նա ավելի շատ խմեց: Նրբ միկիտանչին հիշեցրեց պարտքի մասին, Գեոյի զինույց կարմըրած, արնով լցված աչքերն ավելի լայնացան:

— Հեր օրհնած, ձիս քեզ փեշքաշ, դրողն էլ քեզ... Հսեա մեռած չեմ:

Միկիտանչին փոշմանեց իր ասածից, որովհետեւ Գեոն այնպես բարձր կանչեց՝

— Հո ես մեռած չեմ,— և այնպես պինդ խփեց կրծքին, որ նրան թվաց, թի կրծոսկրից մեկը անպատճառ ջարդվեց:

20 Անկապ խոսքեր Գեոն շատ ասեց, բայց միկիտանչին չլսեց բոլորը, նրա միտքը տված շշերի համարքը հաղիվ էր պահում:

Մութին, երբ Գեոն դուրս եկավ միկիտանից, փողոցները չխառնեց: Նա լավ գիտեր, որ հրապարակի միակ ճրագի դիմաց խանի դարպասն է, բակում իր դրողը, գոմում վերջին ձին:

Եվ ոտքերը չդողացին, պատեպատ շքնկավ, երբ հասավ դարպասին: Ներս մտավ, մոտեցավ գոմի դռան, ուղեց դուռը բաց անի: Ձին ոտնաձայնից վրնջաց գոմում, Գեոն դուռը բաց շարեց:

30 Երբ դարպասից դուրս եկավ, նրան շատ թեթե թվաց շալակի արկղը, մեջը լի կտորած երկաթի, կուժի կտորներ: Մուռու մուռ փողոցներով անցավ, որովհետեւ զխավոր փողոցում դեռ երթեհեկ կար, աղմուկ կար:

Արկղի ծանրությունն արդեն ղգալի էր նրա համար, երբ Գեոն հասավ առաջին կամուրջին: Դրոգը կամուրջով անցնելիս ավելի շատ էր աղմկում, կարծես կամուրջը մի մեծ թրմ-

բուկ լինե՛ր, որի վրա անխլները և ձիերի սմբակները զարկում էին անկարգ, խառնիխուռն:

Գևոն պահվեց կամուրջի մոտ, գլուխը դրեց գետնին: Մի ավտոմոբիլ հեռվում ճրագներ էր վառել, կարծես սեւվորները ճամփին կրակ էին արել: Առաջ, երբ գիշերով էր քաղաք դնում, իջնում էր դրոգից՝ ձիերին խոտ տալիս և կրակի մոտ սեւվորների հետ զրույց անում: Սալկերի վրա տակառների մեջ զինի կար. ինչքա՛ն էին խմում. խարույկի կրակը թրթռում էր, շորս կեղմը լուսավորում:

Ավտոմոբիլը հանկարծ անցավ Գևոյի մոտով, լուսավորեց 10
ճանապարհի խիճերը, կամուրջի փայտերը, ինչպես առաջ, երբ սեւվորները կրակ էին վառում:

Ավտոմոբիլն անցավ, մթնեց, Գևոն մոռացավ կրակները, ձեռքը դիպավ կողքին դրած արկղին: Արագ շարժումով նա հանեց արկղի մեջ եղած կուժի սրածայր փշուրները, երկաթի կտորները, ցրեց կամուրջի տախտակների վրա: Գրպանից հանեց ժանգոտ մեխեր, ցցեց մի քանի տեղ, ապա նորից պահվեց կամուրջի հոռին:

Կամուրջի տակ վշշում էր գետը, ալիքները քարապատին լափու էին տալիս, ճիչյունով իրար զարկում, կամուրջի տակից անցնում: Կամուրջից դեն գետը լայնանում էր, ալիքները հանդարտվում էին:

Կամուրջի մոտ թփեր կային: Գևոն թփերի տակ էր պահ-
վել և, երբ գլուխը խոնարհում էր ցած, կամուրջի տակ իրար հրող ալիքների ձայնն էր լսում: Երբ բարձրացավ, նայի ճանապարհին, ոտքը դիպավ արկղին, արկղը գլորվեց ու շրա՛փ րնկավ ջրի մեջ:

Պատահում էր առաջ, դրոգը ծառի շվաքի տակ պահում էր, ձիերին խոտ տալիս, իջնում, գետի մեջ լողանում: Ինչքա՛ն էր հովանում:

30

Մի ձայն լսելիս, Գևոն պահված տեղից գլուխը վեր էր բարձրացնում, ավելի պինդ բռնում թփի ճյուղից, որ վայր չընկնի: Մեկ ուղում էր վեր կենա, մեխերը, երկաթները հավաքի, գնա տուն, բայց հենց որ միտն էր գալիս ավտոբուսը, շոֆերի ծիծաղը, միակ պառավ ձին և օրերով հրապարակում

ուղևորի սպասելը՝ տապ էր անում, տեղը նստում: Էլ ո՞ւմ էր պետք ինքը, զրոգը:

— Եթե ավտոբուսը չլիներ, պասաժիրը միշտ բոլ կլիներ...

Դիմացից լույս երևաց: Գետն գլուխը բարձրացրեց, մոտեցող ճրագները տեսավ: Ավտոմոբիլ էր:

Ավելի կուացավ, մոտեցավ քարափի սլոտնեին, մի ձևերը թփի ճյուղից բռնած: Գետն մի ոտը կախել էր գետի վրա, կախած ոտով շոշափեց բարափը, մի քար գտավ, ոտը դրեց քարի վրա, մյուսը ծալեց:

Կամուրջի տակ գետը վշշում էր, վշշոց կար և Գետյի գինով գլխում, նա չէր կարողանում որոշել, թե ո՞ւր է գնում գետը՝ հե՞տ, թե առաջ, ա՞ջ թե ձախ:

Հանկարծ կամուրջի փայտերը լուսավորվեցին, լույսն ընկավ ջրի վրա, գետի հունը երևաց, քարափի պատի մի մասը:

Ավտոմոբիլը ասես Գետյի գլխավերևը պայթեց, շիները սրածայր մեխերի վրա ընկան: Գետյի ձևերերը թուլացան, ոտքը սայթաքեց, չիմացավ՝ թո՞ւփը պոկվեց, թե ինքն ընկավ:

Ավտոմոբիլի մեջ նստողներն աշնպես կարծեցին, թե 20 կամուրջից մի քար պոկվեց, ընկավ գետի մեջ:

ՀԻՆ ՏԱՆԸ

Իրիկվա դեմ հասա գյուղի մարագներին, աչքս ընկավ համփի տակի բոստանին, ուր ամեն տարի, Ավան ամի, կարտոֆիլ ևս ցանում, սոխ ու սխառո: Բոստանի անկյունում, հին աղբի վրա կանհի էր բուսել, խիտ կղեղնուտի պես: Հավերն ամռան շոգին փախչում էին հավաբնից և կանհփուտում ձուածում, երբեմն էլ թուխս նստում: Նանին տնքտնքալով կանհփի ցողուններն էր դես ու դեն հրում, հավերին կանչում: Հիմա նանին չկա, բայց կանհփուտի ստվերում հավերն առաջվա պես ննջում են:

10

Մոտեցա տան շեմքին: Դու նստել էիր ստվերում, դանակով քերում էիր հզան կաշի: Տեսար ինձ, ձեռքդ ճակատիդ դիր, և երբ կաշին ձեռքիցդ վար ընկավ, զղացի, թե ինչքան չոր են շրթունքներդ, ինչպես հզան կաշու կտորներ: Լեզուդ կարկամեց, չգիտեիր ի՞նչ հարցնես:

Եվ երբ կարկատած արխալուղի փեշերից թափ էիր տալիս քերած կաշու մաշերը, որ մտքերդ հավաբես, աչքիս ընկավ ճակատիդ կնճիռները, սպիտակած մաշերդ: Մատերիդ երակները ուռած էին, ասես մեկը բարակ պարան էր փաթաթել մատերիդ:

20

Շատ ևս ծերացել, Ավան ամի: Եթե հզդ այդքան պառավեր, լուծը վիզը մաշեր, ատամները թափվելին ու էլ չկարողանար չոր հարդը սրոճալ, իհարկե, ձեռքիդ դանակով կմորթեիր պառավ հզան, կաշին տրեխ կանհիր, միսը որպես մատաղ, հարեաններիդ կբաժանեիր: Երբեք մտքովդ չի անցել ձեռքիդ դանակը կոկորդիդ տանելու, որովհետև գիտես, որ մի օր ընկնելու ևս հասած տանձի պես, թաղելու են գյուղի գլխին,

պատերիդ մոտ, որոնց գերեզմանների օրհներին հազար լիս
օդի ևս խմել:

Հարցրիր, թե ինչո՞ւ եմ եկել: Մոռացել եմ պատասխանս.
գուցե ոչինչ էլ չառացի:

— Շատ ևս մնալո՞ւ,— հարցրիր: Աչքերդ չբակալեցին.
Ավան ամի, երբ իմացար, որ վաղը գնալու եմ: Եվ թեկուզ
խեղուչն ավելացրիր, թե քանի եմ տվել կոշիկներիս, բայց
հասկացա, որ մտքինդ այդ չէր:

10 Կաշին ձեռքդ առար, քերում էիր և արանջում, որ մեր
տունը ծիծեռնակի բուն է դարձել, ձագերը թե են առնում,
ուրիշ երկրներ թռնում, և ձագերից ոչ մեկը մի շյուղ էլ չի բե-
րում հին տունը կարկատելու:

— Դու գնացիր, վահանն էլ գնաց, Սամսոնը, որ իսկի
նամակ էլ չի գրում: Էսպես ցրվել եր աշխարհքով մի: Բա
մեր տունը...

Քեզ ի՞նչ, թե Սամսոնը մեծ մարդ է, անվանի: Կողքիդ
լինեիր, մեկը մաճո բռներ, մյուսը քեզ համար կալ կասեր:
Իհարկե, մազերդ այդքան շուտ չէին սպիտակի: Բայց դու էլ
20 գիտես, որ մեզնից ոչ ոք տուն չի գալու, թեկուզ երբեմն
մտաբերում է նանուն, կոննափուտի հավերին, անտառը, չոր
ցախի շալակները:

Ինձ աչնպես թվաց, թե դու թեք ջարդած ծիծեռնակ ևս,
ընկել ևս հայրենական բնում, մի ցուրտ գիշեր պիտի փնտա-
նաս, թեքդ փոռն դատարկ բնի վրա: Մահը քեզ թեթե կթվա՞,
երբ հիշես, որ ձագերդ ուրիշ երկրներում են: Ո՞ւմ պիտի տաս
տան բանալիները, ժանդոտած, ծայրը ծուռ բանալիները, որ
միշտ գոտուցդ կախ են:

Քաղաքի մասին հարցրիր: Որքան նահապետական ևս,
30 Ավան ամի. ինչպես չծիծաղել խոսքիդ վրա, թե այն օրից,
երբ հացը կշեռքի վրա գրին, աշխարհից վերացավ լիու-
թյունն ու բարին: Խոսքիդ վրա չծիծաղեցի, բայց պատասխան
էլ չտվի: Ձայնդ ուրիշ աշխարհից էր գալիս, մտքերդ այնքան
հին ու միամիտ, բայց չկա առածդ, Ավան ամի, հիմա ուրիշ
օրեր են, պատմեմ էլ չես հասկանա:

Քաղաքն առաջ էլ քեզ համար չարիքի որջ էր: Աշխատում
էիր ամեն ինչ քո ձեռքով անել: Տանը քեզ համար կտավաթի

Խնկերից շապիկ էին գործում, գառան բրդից շալի շալվար, գառան մորթի հոգնում զլխիգ և եղան կաշուց տրեխներ հագնում: Դու մինչև վերջ էլ ալգպես մնացիր: Քաղաքին ի՞նչ, թե գյուղում Ավան ամի կա, որի միտքը սառել է, հետ մնացել 30 տարի:

Ի՞նչ ես ապրել: Կոխ ես կացել խոտի խուրձերի հետ, սարում անձրևի, ձյունի տակ ես մնացել, կրծել ես սոխով հաց և անտառում չոր ցախից շալակ կապել, միջնելու հետ քնել ես, զարթնել աքլորականչին, բանել մինչև մութն ընկնի: Մի անգամ ես քաղաք տեսել, քո ջաշիկ օրերին, երբ կոռ են տարել քեզ էլ, ձիուդ էլ: Ավան ամի, քո տեսած քաղաքը հիմա մի հետ ընկած անկյուն է, ուր մի ղուլգ կառք է բանում: 10

Ալգպես էլ կմահանաս, և ոչ մի վայրկյան միտքդ տեղահան չի լինի. ոչինչ քեզ չի սասանի: Դու գիտես, թե գյուղը ամուր պատվանդան է, աշխարհը պատվում է նույնքան դանդաղ, ինչքան կալիգ կամեները:

Հարցրիր ինձ եկեղեցու մասին և խեթ նայեցիր, երբ տեսար, թե ժայտում եմ հարցիդ վրա: Մթնում էր, դու տան դռնակը բաց արիր, երբ հարցրիր ինձ եկեղեցու մասին: Ժպտացի, որովհետև հիշեցի քո հնօրյա սովորույթը՝ իրիկնադեմին տան դուռը բաց անել, որ զանգեկների ծնողոյքը կաուրի տակ մտնի: Հիմա զանգակներն ամեն իրիկուն էլ շնն զարկում: 20

Մեր պառավ կովն եկավ, եղջյուրի մեկը կտրած: Կովի ետևից եկավ և հարևանի կինը, կովկիթը ձեռքին: Բակում կովը բառաչեց, հորթը գոմից ձայն տվավ, հորթի հետ էլ դու ինչ-որ սրտանց խոսք ասիր կովին, ասես բակում Սամսոնն էր կանգնած:

Կինը շոքեց կրծի տակ, մոտեցար և շոյեցիր կովին, մինչև կինը կիթը պրծնիր: Այն օրից, երբ նանին մեռավ, կովն առանց քո շոյանքի չի թողնում կնի: Կա՛մը համաշափ ցայտյուններով զարկում էր կովկիթին, զբնդում էր կաթնամանը, ասես ավադի հատիկներ էր թափվում: Ալգպես էին զնգում Ժամի զանգերը: 30

Բարեկամներ եկան, ծանոթ-հարևաններ: Քեզ աչքալուս էին տալիս, ինձ՝ բարի զալուստ: Շատերին ես մտահան էի արել, հարկաւոր էր մի դեպք ասել, որ նբան վերհիշելի: Եվ երբ

ներանք հեռացան, պատի ճեղքում պահած կեղտոտ փալասի կտորը հանեցիր, միջին՝ տուրքիդ թղթերը: Ջոկեցիր և ամենից նորը մեկնեցիր:

— Մի տես՝ ի՞նչքան են ուզում...

Ավան ամի, դու այնքա՞ն քիչ ես տալիս: Ասացի այդ, բայց չհամոզվեցիր:

— Դե մի էլուց դրիր, որ չառնեն: Գրիր, խոսքիդ մերժում չի լինի:

10 Հետո նորից փաթաթեցիր փալասի մեջ, դրիր պատի ճեղքում:

Ճրագն աղոտ լույս էր տալիս, ճրագի տակ այնքան սև էին տան պատերը, օճորքի գերանները: Գետնին՝ նանու տեղտեղ կաբկտած կարպեան էր: Մեկնվել էի կարպետի վրա, որովհետև չկարողացա քեզ պես ծալպատիկ նստել:

Հարց ու փորձ արիր:

— Գործիդ անունն ի՞նչ ա...

Հետո հարցրիր, թե ի՞նչքան են փող տալիս, և երբ ասացի, զարմացար:

— Էդքան փողն էլ մարդ կարա ծախսի՞:

20 Քիչ հետո ինքդ քեզ պատասխան տվիր:

— Դե որ հացն առնովի լինի, ջրին էլ փող տան, սևի չափ էլ որ փող ստանաս, առաջը չես առնի:

Հարցրի քեզ գյուղից, շրջանից:

— Գյուղս Արսենն ա կառավարում, դե սրիստավի տեղն էլ Սուղու տղան ա...

30 Շրջանի կենտրոնում առաջ պրիստավ էր մնում: Հիմա դու ճանաչում ես միայն Սուղու տղին և Արսենին, ավելի վերև քեզ համար անթափանց խավար է: Քո ամենահեռու տեղը Սուղու տղի գրասենյակն է: Դու սրտաբաց ես գնում նրա մոտ, ճանաչում ես նրան էլ, Սուղուն էլ:

Պատմում էիր գյուղից, ու կամաց-կամաց ձայնդ թուլացավ, պատմությունդ ընդհատեցիր, նստած տեղդ էլ քնեցիր, խոսքդ բերանում կիսատ մնաց, որպես կուլ չտված պատառ:

Ճրագը հանգավ, ինչպես քո խոսքը: Մութի մեջ ճպուռ էր, թե՞ ծղրիդ, պատի ճեղքում ծղրտաց այնպես, ասես մեկը ժամացույց լարեց: Մի քիչ հետո ուրիշ ծղրիդներ էլ կանչեցին...

Առաւիտայան տեսա Արսենին, կտուրի վրա հաւաքվեցին գյուղացիք: Հեղնար մորքուրը ինձ որ տեսավ, հեռվից թեկը լայն բաց արած, օրորվելով մոտեցավ, համբուրեց:

— Տես է՛, մի գոտկալ էլ չունիմ, կապեմ...

Երբ որ Արսենը տնազ արեց Հեղնար մորքուրին, թե գոգնոցի համար է համբուրում, նեղացավ:

— Թող ողջ լինի, գոտկալ էլ չեմ ուզում... — Խոսք ընկավ Թանկ ու էժանից, նավթից, բյաղի գներից, նալ ու մեխից: Կոնատ Ալումը Վարշավայից հարցրեց:

— Բա ի՞նչ են ասում էն կողմերի կռիւներից...

10

Թեկուզ նա եղել է բանակում, լեհական անտառներում թեն է թողել, բայց Վարշավան չի տեսել: Եվ երբ պատասխանեցի, որ Վարշավայի կողմերում կռիւներ չկան, Կոնատ Ալումն իսկույն իր պատմությունը սկսեց գերմանական ռումբերի մասին, թե ինչպես էին մարդիկ կոտորվում:

Հողերից հարցրին: Կոնատ Ալումը լռեց, տեսավ, որ լսող չունի. ինքն էլ ականջը կախեց հողի համար: Դու էլ եկար, Ավան ամի, եղանիդ ծայրին մի խուրձ խոտ քաղած: Երբ պատմում էի, թե ինչպես պիտի հողերը բաժանել, օրենքն ի՞նչ է ասում, դու դիմացինիդ ուսի վրայով մեկնել էիր վիզդ, աչքերդ չէիր հպում, լսում էիր բերանբաց, որովհետեւ խոսքը արտիդ ու բոստանիդ մասին էր:

20

Տանը նորից հարցրիր: Տեսա, որ ամեն ինչ սրտովդ չի, ասածիս մեջ քեզ ընդդեմ խոսք կա: Բայց դու չհակառակեցիր, թեկուզ մտքիդ մեջ համամիտ չէիր:

Նույն օրն էլ հեռացա գյուղից: Դու գրպաններս շոր մրգով լցրիր, ճիշտ առաջվա պես, երբ դպրոցում սովորող աշակերտներ էինք: Հետո սոխի սերմ խնդրեցիր:

— Մեր գյուղիներ լավը չի, գլուխ չի բռնում: — Ութ համարի գերանդի ուղեցիր, արջանշանն էլ վրան: Մի անգամ էլ տուն մտա, նայեցի օճորքին, սյունից կախած նանու գդալների կողովին: Մի անգամ Սամսոնը կատուն գցեց գդալների կողովի մեջ. կատուն թռավ, կողովն ընկավ, փաշտե մի գդալ ճաքեց, նանին շերեփով խփեց Սամսոնին: Հին տանը ոչ նանի կա, ոչ Սամսոն: Մեկը գյուղի դերեզմանատանն է թաղված, մյուսը

30

դյուղից հազար վերստ հեռու, ուրիշ շրջապատում, ուղեղի մեջ այլ մաքեր: Կա՞մ է, որ նանին մեռել է ու չի տեսել մեր ցար ու ցրի՞վ լինելը:

Ձին բակում վրնջաց, դուրս եկա: Ձիու սանձն էիր կապում և աչքերդ գեանին խոնարհած խոսում ինձ հետ:

— Սամսոնին նամակ գրելիս, ասա թող մի անգամ ոտը տուն դցի, Վահանն էլ... Իմ հալից էլ գրիր: Դան մի բուռ հող վրաս դցեն, էլ շաղ դան աշխարհով մին: Ձիու գլուխը պինդ պահի... Հա՛, Սամսոնին գրելուց կասես, թե կարող է էնտեղից
10 մի արխալուղացու ուղարկի: Դու էլ քեզ լավ պահիր, չմրսես...

Քեզ էիր հուսադրում, որ լաց չլինես: Թուժ ծիծեռնակներից մեկը պատահմամբ եկավ հին բունը, մի քանի պտույտներ արավ ու հեռացավ: Դրա համար էլ արցունք երեսաց աչքերիդ մեջ, երբ կռացար՝ ճակատս համբուրելու:

Անցա կանեփուտի մոտով: Հավերը չկային: Ճանապարհը ծռելիս մի անգամ էլ ետ նայեցի, բակում տեսա քեզ: Հեղնար մորթուրը փեշի ծայրով աչքերն էր սրբում:

Հիմա քաղաքումն եմ, Ավան ամի, իմ հին աշխատանքին: Նամակիս հետ ուղարկում եմ սոխի սերմ և արջանշան գերանդի: Գողնոցի կտորը Հեղնար մորթուրին տուր: Երեկ լրագրում կարդացի, որ Սամսոնին ավելի հեռու տեղ են ուղարկել: Միկնույն է, դու ոչ լրագիրը գիտես և ոչ էլ այն երկիրը, ուր որդիդ է աշխատում:

Նրան կգրեմ քո մասին: Չգիտեմ, մոռացե՞լ է կանեփուտը, քեզ: Շատ բարեներ եմ հիշում Արսենին: Տուրքը պիտի տաս, Սուղու տղին դրա մասին բան չեմ ասել: Հեղնար մորթուրին բարեիր, նաև Անդրեաս քեռուն: Շատ կարոտալի բարեներ քեզ, Ավան ամի: Մնամ քո՝ Ակսել:

ԱՐԱՐԱՋԻ ԶԱՔԻՆ

Դյուղում միայն Արարաջի Զաքու տունն է թիթեղյա կտուրով: Այդ տունը, որը գեղի գլխին է, կարծես ջոկվել է մյուս քարակույտերից և առանձնացել, որպեսզի իր նախշուն կտուրը չաղտոտվի գյուղի մոխրից ու գիրիլից:

Թիթեղյա կտուրով այդ տունն անհաշտ է գյուղի հետ և իր բարձունքից հպարտ նայում է ներքևը, ուր աղտոտ բակերում աղբի ու կվաջերի մեջ վաղվղում են կիսամերկ, կեղտոտ մանուկներ, վնգստում են շան լակոտներ, կարիքի ու մութի դիմ կռիվ է տալիս գյուղը:

10

Արարաջու տան առաջ ընդարձակ բակն է, կողքին փոքրիկ բանջարանոցը, որի մի անկյունում իրար վրա դարսած են ցեխապատ քլոցները:

Ունեոր է Զաքին: Տարին տասներկու ամիս նոքարը նրա տանն անպակաս է լինում: Ամեն ինչից էլ ունի՝ ձիու պայտից մինչև չոր դերանը: Եթե գյուղում մեկին մի բան է պետք լինում, Արարաջու ներկած դարպասն է ծեծում:

Եվ Զաքին ունեցածը չի մեղժում, բայց գիտե, թե ում պետք է տալ: Ամենքն էլ գիտեն, թե ինչպես է, որ նա իր ունեցածից տալիս է և միշտ էլ ավելացնում:

20

— Նա էն ժամանակ իր բեռը դիզեց, երբ որ դուքան ունեի, և տղեն էլ պրիստավի մոտ պիտի եր,— ասում էին գյուղացիք, երբ ջահելներից մեկը զարմացած հարցմունք էր անում, թե՝

— էս Արարաջոնց տան ապրուստը հորո՞վ ա, թե ձորո՞վ, որ վերջանալ չունի...

Զաքին իր դիրքը գիտի: Ճիշտ է, նա մի քիչ իրեն զսպված

է պահում, առաջվա պես գլուղում խնքնիշխան չի, բայց էլի հին շարժ ու ձևը չի մոռացել:

Եթե մի մարդ է գալիս գլուղում ժողով անելու, նա խեղճ է ձևանում: Տուրքն իջեցնելու համար շրջգործկոմին դիմում է տալիս, հնամաշ շուխա է հագնում,— բայց գլուղի երեխանքն էլ դիտեն, որ Զաքու սնդուկներում պահած բան շատ կա, նրա տավարը մի քանի տուն կպահի:

10 Ամարին Զավահիրը—սրա-նրա տան հաց թխող, լվացքին օգնող մի այրի կին, որին Զաքու կինը միշտ կանչում է ու մի փոքր հացով ամբողջ օրն աշխատացնում,— Ամարին Զավոն շատ լավ դիտի Արաբաջու խալու և կարպետի հաշիվը:

— Կռննրս կոտրատվեցին նրա խալիքը լվանալով,— ասում է նա հարեան կանանց:

* * *

Զավոյի տղան՝ Օվիսը, Արաբաջու տանը նոքար էր: Զավոն շատ աղաչեց Զաքուն, որ Օվիսին վերցնի:

— Զի լինի,— ասում էր Զաքին,— քո տղան շատ ա կապը կտրած: Իմ նոքարը պիտի խոնարհ լինի: Ա՛յ, տես Օրուջը, հալալ ծիծ կերած ա...

20 Օրուջը նրա թուրք նոքարն էր: Եվ այդ ասելով նա կանչեց.— Օ՛րուջ...

— Համմե, աղա,— պատասխանեց Օրուջն ու ծլունդ, կանգնեց նրա առաջ ամաչկոտ հարսի պես:

— Գոմը լավ սրբի՛ր,— ասաց Զաքին, հենց այնպես, մի հրաման տված վրնելու համար, Օրուջը գլուխը կախ հեռացավ, ցախավիլը վերցրեց և դնաց արբած գոմը մեկ էլ ավելելու:

Գործին միջամտեց և Զաքու կինը: Նա էլ խնդրեց.

— Հաց չունեն ուտելու, դե ո՞նց անեն,— ասաց նա այն ժամանակ, երբ ամուսինը մեղմացել էր, չարություն չկար սրտում:

30 Զաքու կինը վաղուց էր նկատել, որ ամուսինը խաղաղ և զիջող է այն ժամանակ, երբ շաքար է ջարդում իր ձեռքով և մանր կտորներ անելով տալիս է նոքարին կամ երբ շոր հաց է փրթում յուզոտ ապուրի մեջ և հինգ մատով իր փրթոջը խառնում: Այդպիսի մի օր էլ նա իր համաձայնութունը տվեց:

— Ասա թող երեսիս շատ շխտսի, լեզուն մի քիչ հալաք
պահի,— դարձավ նա Զավոյին, որ կարկատած շալի տուտով
երեսը ծածկել էր և գլուխը խոնարհել նրա առաջ:

Զավոն ուրախ տուն եկավ, բայց փնքն էլ չիմացավ, քն
ինչո՞ւ արցունքներ եկան աչքերից: Արցունքները սրբեց, որ
Օվիսը չտեսնի և պատմեց որդուն:

Որդին անտրտունջ համաձայնվեց: Վաղուց էր որոշել նո-
քար մանել, արդեն հասակն առած տղա էր, մի տեղ աշխա-
տանքի պիտի գնար: Բայց Զաքու մոտ չէր ուղում ծառայել,
ուրիշի մոտ էր ուղում նոքար գնալ: Հիմա, որ Զաքին համա- 10
ձայնվել էր, էլ անհնար էր ուրիշի մոտ ծառայել: Զաքին մի
թշնամուկյուն կաներ նրան, ով իր խոսքը տալիով կտար:

Օվիսը դուրս եկավ տնից, անցավ Զաքու դարպասի մոտով
ու նստեց գյուղի վերև սեպի պեռ ցցված քարի վրա:

Նստել էր Օվիսը քարին, նայում էր գյուղին ու միտք
անում, թե որքան պիտի աշխատի, որ էլ նոքար չլինի: Տանը
հասած քույր ուներ և մի փոքր եղբայր: Նրա հոգսն ավելի
քույրն էր. շոր չունի, բոբիկ է: Ո՞վ է նրան առնելու, ում ցավն
է աղքատի օջախից կրակ վառել:

Օվիսի հայրը վաղուց էր մեռել: Մրսել էր հանդում 20
ուրիշի համար վար անելիս: Այն ժամանակ Օվիսը խնկը
գլխին երեսիս էր: Միտն ընկավ, թե ինչպե՞ս մի հավ կռան
տակին գնաց Զաքու դուքանից շաքար առնելու հիվանդ հոր
համար: Զաքին հավը տնտղեց ու քմծիծաղ տալով ասաց, թե
«աղքատի հավն էլ է լղար: Հետո շաքարը կշռելիս, հարցը-
րեց թե՝

— Ապերդ հողի ա՞ տալիս...

Հոր մահից հետո տան պակասն ավելի շատացավ: Մի
կով ունեին, էն էլ տարան տուրքի դիմաց, և իրենց մնաց եր- 30
կու այժմ և ութ հավ:

Իրիկուն էր արդեն, երբ նա տուն եկավ, մի քիչ շոր հաց
ջիբում դրեց և էլի դուրս գնաց ընկերների հետ զրույց անելու:
Ընկերներ ուներ, իր նման աղքատ, չարքաշ աշխատող: Գյու-
ղում նրանց անվանում էին «Ղարիբանոցի» խումբ: Ղարիբա-
նոցը գյուղի աղքատ թաղն էր, ավելի կեղտոտ, ավելի ավեր-
ված:

Տաք օրերին, երբ արեւը առատորեն ջերմություն է սփռում գյուղի վրա, Ղարիբանոցի պատերի վրա կարելի է տեսնել կեղտոտ լաթեր. պատերի տակ ցնցոտիներ հագին նստոտած են կին ու աղջիկ, որոնք իրենց զգեստներն են արեւին տվել:

Մի օր էլ, մի կոմսոմոլիստ աղա եկավ ու խմբին շատ բաներ ասեց: Տղերքն այն հասկացան, թե պետք է կազմակերպվել և սովորել, Եվ առաջին անգամ, արեւոտ մի օր, քաղաքից եկած կոմսոմոլիստ սղան այնքան նոր բան պատմեց նրանց...

10 Արաբաշի Զաքու համար Ղարիբանոցի խումբն աչքի փուշ էր: Նա առիթ չէր փախցնում իր կծու արհամարհանքն արտահայտելու: Մի օր էլ, երբ Զավոն նրանց բակում բուրդ էր լվանում, Զաքին դարձավ նրան.

— Զավո՛ւ, տղադ ասում են ուսումնագետ է դառել, հը՞,— ու ժպտաց քենոտ, երևաց առողջ ատամների երկու շարքը, թավ ունքերի տակ պսպղացին խոժոռ աչքերը:

Զավոն անխոս էր: Մի միտք էր անում, թե չլինի Օվիսին դուրս անի, էլ նոքար չպահի:

20 Բուրդ էր լվանում, լվացածը դարսում քարերի վրա: Զուրը ծլում էր բուրդից, Զավոյի աչքերից էլ արցունք էր թափվում առվի ջրի մեջ:

* * *

Օվիսը նախրասպան էր: Առավոտ կանուխ, ծեղր տալիս, Զաքու տավարն առաջ արած, օրվա հացը մեջքին կապած, սար էր գնում, իրիկնադեմին տուն գալիս:

30 Հացի հետ, հրահանգչի տված գիրքն էր ու մատիտը: Սարում տավարն ախորժով խոտ էր ուտում, ինքը պառկում էր մի թփի տակ և գիրկապ անելով օրվա դասը սերտում: Երբ հոգնում էր կարդալուց, պառկում էր մեջքի վրա, նայում երկընքի երեսով լողացող ամպերին ու միտք անում: Մտքերն էլ լողում էին ամպերի պես:

Մի իրիկուն էլ Զաքուն կանչեցին գեղամեջ: Քաղաքից մարդ էր եկել: Եկողն անբեղ, անմորուս մի երիտասարդ էր:

Երբ Զաքին ներս մտավ, նրան առաջարկեցին պաշմանագիր ստորագրել բատրակ վարձելու համար: Նա ուղեց չիմ ու

շում անկել, բայց փորձված աղվես էր. մտածեց մի քիչ և պայ-
մանագիրն ստորագրեց:

Օվիսին էլ կանչեցին, որ հա էլ ձեռ քաշի: Արաբաշի Զա-
քուն այդ դուր չեկավ: Նա համաձայն էր նշանակած գինը
տալու, մի մեծ բան չէր նրա համար, իր մտքում դրածն էլ
համարյա այդ չափ էր. բայց նրան դուր չեկավ, որ իր նոքարը
ստորագրեց իրենից վերև: Նրա ձեռագիրն էլ ավելի վարժ էր
ու սիրուն:

— Ե՛րբ սովորեց գրել, — մտածեց ինքն իրեն ու տուն
դարձավ: Այդ գիշեր քունն ուշ եկավ: Անկողնում շուտ էր գա- 10
լիս, ոնց որ շիշի խորտված. տկարություն զգաց, կարծես ոս-
կորենիքը ցավում էին, մեջքն էլ ծակում էր:

Վեր կացավ տեղից, շարկանց անց ու դարձ արեց
սրահում:

— Օբե՛ն:

— Համմե, աղա, — գոմից քնաթաթախ ձայնեց նա:

— Էդուց դո՞ւր լավ էսքքես: Օվիսին էլ ասա, — ու էլի ետ
դարձավ, անկողինը մտավ:

Մի իրիկուն էլ, տավարը տեղավորելուց հետո, Զաքին
Օվիսին կանչեց, մի քանի ուրբլի տվեց աշխատավարձի հաշ- 20
վին: Փող տալու ժամանակ Զաքին մի քանի խոսք էլ ասաց,
«խելոք» խրատներ, մեծի առաջ խոնարհ լինելու, հարգ ու պա-
տիվ ճանաչելու մասին: Օվիսը փողը սեղմել էր բռի մեջ, նա-
յում էր Զաքուն, նրա հաստ բեղերին և ուրախ էր, որ համար-
ձակ է նայում Արաբաշու աչքամեջին:

Իսկույն տուն վաղեց: Առաջին վաստակն ուղում էր մորը
ցույց տալ: Ամարին Զալուն իր կյանքում այդպիսի երջանիկ
երեկո քիչ էր տեսել: Մի քանի անգամ փողերը համարեց, մի
շորի տուտում կապեց պինդ և գրեց ապահով տեղ: Այդ գիշերը
մի քաղցրություն կար այժմի չոր ու կարծր պանրի մեջ: 30

Մի քանի օր անց, Զաքին նրան քաղաք ուղարկեց, խոփը
զոդելու, Օվիսն առիթից օգտվելով մի քանի արշին բյաշ
առեց, մի զրվանքա շաքար, երկու տետրակ, մատիտ և կենինի
նկարը:

Միից սեացած, մզլոտած խրճիթում կենինի նկարը Օվի-
սի համար դարձավ հասուն խնամքի առարկա: Նա շատ ան-

գամ տուն դալիս առաջին հայացքը նկարին էր ուղղում, տեսնի
իր տեղն է, չի՞ ծռվել կամ չի՞ կեղտոտվել:

* * *

Ընկերները մի օր Օվիսին իմաց տվին, թե քաղաքից
մարդ էր եկել գյուղի տավարը ցուցադր անելու: Արաբաջին իր
տավարը մեկին տասը պակաս էր գրել:

— Ես լսում էի, ասաց թե երկու կով ունիմ, մի երինջ,
մեկ էլ մի տվանակ: Մի քանի հոգի ուղեցին հակառակել, Զա-
բին աչքերն էնպես խոժոռեց, որ տապ արին,— ասաց մեկը:

— Ոնց թե, բա դուք որտե՞ղ էիք...

10 — Ուրեմն տերությանը խաբե՞ց. մենք մեռած ենք էլի,—
զայրացած հարեց Օվիսը:

Եվ Ղարիբանոցը որոշեց գաղտնի տեղեկություն ուղարկել
քաղաք, հայտնելով Արաբաջու ունեցած տավարի ճիշտ քա-
նակը:

— Մաթո՛ւ, ես ասեմ, դու գրի,— դիմեց Օվիսն իր ըն-
կերներին, — կով՝ ութ գլուխ, վեց եզ...

— Մինն աչառ ա, մի՛ հաշվի, հինգը գրի,— ասաց մի
ուրիշը:

20 — Լավ, հինգը գրի, երկու ձի, հարյուր քսաներեք
ոչխար...

Մի շաբաթ հետո ամբողջ գյուղն էր խոսում այն մասին,
թե Արաբաջի Զաբին սուտ է ասել տավարը գրելիս, ու մեկը
«դանոս» է գրել: Իսկ Զաբին կատաղել էր, տեղ ու դադար չէր
գտնում: Արագ քայլերով բակն էր շափում, իրեն-իրեն թոն-
թորում.

— էսպես էլ ժամանակ, ոչ կարգ, ոչ վախ...

Երբեմն էլ իր սրահից նայում էր Ղարիբանոցի խղճուկ
տներին և զայրույթից մոռում.

— էս շան լակոտն իմ գլխիս ձենն շատ ա բերելու:

30 Եվ Զաբին հենց նույն օրը որոշեց Օվիսին դուրս անել:

— Թող դնա սատկի սոված շան նման:

Բայց երեկոյան դեմ զայրույթը մի քիչ նստեց: Նա գերա-
դասեց մի ամիս էլ սպասել և աշունքագին դուրս անել:

Օվիսն այդ իրիկուն Ջաքու տանը հաց էլ չկերավ:

— Կփռչմաննես շան նման,— հետևից զայրացած կանչեց Ջաքին և կարգադրեց, որ նրա բաժին թանապուրը Օրուջին տան:

Օրուջը նստել էր գետնին, նրանց սեղանից մի քիչ հեռու և գլուխը կախ բնթրում էր: Նա դիտեր, թե ինչու է «աղան» չարացել: Եվ իր մտքում Օրուջը մեղադրում էր Օվիսին, նրան անխելք համարում:

Առավոտ կանուխ, երբ միասին գոմն էին ավելում, Օրուջը Օվիսին ասաց.

— Այդպես չի լինի, աղան հարուստ ա, մենք քյասիբ: Եվ խնդրեց, որ այդ մտքից հետ կենա, դարձի դա, Ջաքու սիրտը շահի ու իր քյասիբության մասին մտածի:

Օվիսը ժպտաց, աղբով լի քթոցը շալակեց ու դուրս եկավ գոմից: Նա շատ անգամ էր խոսել Օրուջի հետ, փորձել էր նրան իր կողմը քաշել, գրել կարգալ սովորեցնել, բայց Օրուջն այդ չէր ցանկացել: Սովորելը նա իր ուժերից վեր էր համարում:

Բարի էր Օրուջը, խավարամիտ ու անգիտակից, աչքը ծայր աստիճան չքավորության մեջ բացած, տնով-տեղով սրա-նրա մոտ նոքարությունով գլուխ պահող ընտանիքի ղավակ: Տանն ուտելիք չկար, իր գլուխն էր պահում մի փոքր հացով: Ջաքին նրան երկու ոչխար էր խոստացել մի տարվա ծառայության համար:

Օրուջը հրաժարվել էր պայման կապելուց: Նա ուրախացել էր, որ Արաբաջու մոտ նոքար է, որովհետև Ջաքին նրան այդպես էր սովորեցրել: Օրն ի բուն աշխատում էր, պառկում գոմում, փտում էին շորերը կծծահոտի մեջ, բայց մի բառով էլ դժգոհություն չէր հայտնում: Աչքն իր երկու ոչխարի վրա էր, որ տարին լրանալուց հետո պիտի տուն քշեր:

Օրուջն Օվիսին սիրում էր: Նա ճանաչում էր նրանց աղքատ ընտանիքը, տեսնում էր, որ Օվիսը լավ աշխատող է, բայց չէր հասկանում, թե ինչո՞ւ է նա Արաբաջուն հակառակ, ինչու է պայմանագիր կապել: Եվ նա մտքում դրել էր լուռ ու խոնարհ նոքար լինել, երբեք չտրտնջալ:

10

20

30

Աշունքանում էր:

Հունձը վերջանում էր: Կալիքում առավոտից մինչև արեւամուտ եղներն էին ալրվում արեւի տակ: Չոր հասկերը կամերի կայծաքարի տակ տրաք-տրաքում էին, փշրվում: Փռչի էր ելնում կալերից և երգի ձայն:

Գլուղացիք շապկանց, մի սպիտակ շոր գլխներին, ճիւղտան օդում շարժելով, հաքշում էին եղներին. սմանք եղանում, կալտում, աջ ու ձախ ցրում: Իրիկնադեմին եղները հոգնած պառկում էին դեռի ափին, ուռիների տակ, սրտնում և 10 պոշով ճանձեր քշում, իսկ կալիքում թեղ էին տալիս, իրիկվա հովին ջուկում ցորնի հատիկները դեղին դարմանից:

Սարերում խոտը տեղ-տեղ դեղնել էր: Օվիսը նախիրն ավելի հեռուններն էր տանում, սարերի լանջերը, ուր խոտը դեռ կանաչ էր:

Աշունքանում էր, և Օվիսը պիտեր, որ Զաքին իրեն էլ չի պահելու: Հոգսը տան մասին էր: Տունը որ չլիներ, գլուղից 15 կհեռանար քաղաք, կսովորեր, առաջ կգնար, և էլ հոգս չէր անի: Տանը մայրը անձար, քույրը՝ հասած աղջիկ և եղբայրը փոքրիկ, փթանոցի պես կախվել էին ոտքերից, դանդաղ էր 20 վազքը, մեղմ՝ հարվածի թափը:

Չէր բնկնվում: Բավաժկան դրանանաչ էր դարձել, առաջին դիրքը փոխել էր: Զգում էր, որ գլխում մի փոքր պաշար կամբարած:

Արեւը, աշունքաշեմի թուլացած արեւը, մայրամուտն էր ապրում, ասես կռիվ էր տալիս, մահու կռիվ, որ մի ժամ էլ շող տա ու ջարդված քաշվում էր սարի ետև, իր շողերը խաղացնում ամպերի վրա:

Արեւմուտ էր, երբ նախիրը տուն բերեց: Օրուջն էլ տանն էր: Երբ նախիրը դարպասով ներս արեց, Օրուջը մոտեցավ 30 Օվիսին և ականջին փափսաց, թե աղեն իրեն այսօր մի արխալուղ է փեշքեշ տվել. լավ խաբար է առել—թուղթ է ստացել իր որդուց:

Արաբաջու որդին, որը պրիստավի մոտ դբագիր էր, Թավրիզ էր փախել: Նրա օրոք գլուղում շատ մարդու քիթ էր

արեւոտվել, շատ էլ թալան տարավ իր հետ, տավար ու խալի անցկացրեց Արազի մյուս ափը:

Օվիսն ուրախանալու պատճառ շուներ: Նա գոմի դուռը բաց արեց, որ թին վերցնի, բակը քերի: Դուռը փաց արեց և մի բռակ քարացած մնաց:

Գոմի անկյունում, տախտակների վրա նստոտել էին Զարու բարեկամ մի բանի զլուգացի, տերտերն ու Արաբաջին: Նրանց առաջ մի քանի գավաթ դինի էր, կանաչեղեն ու խորոված:

Օվիսն իսկույն հասկացավ, որ Թավրիզից թուղթ առնելու համար են հավաքվել: 10

— Հը՛, կարո՞ղ ես էլի իմաց տաս,— դարձավ նրան տերտերը ու կուշտ ուտելուց բխկացրեց կոկորդուն:

Օվիսը ոչինչ չպատասխանեց: Թին առեց ու դուրս եկավ:

Գոմի քեֆը թեժացավ: Զաքին իր դիտեցած մարդկանց էր հավաքել, գոմի անկյունում մի անգամ ապահով կերպով սիրտ բացելու, դաբդահալ լինելու: Նեղոթյուն շա՛տ, ապրելը դժվարացել էր նրա համար: Կուր վար, որ հողերը պիտի խեն, տուրքը տարեցտարի ավելացնում էին:

— Շան ծիծ կերած ա, տերտեր,— ասաց Զաքին զլուխը դեպի բակը շաբժկով: 20

— Փուշ ժառանգ ա: Ասում են Լենինի պատկերքն էն ա տան պատից վախած,— պատասխանեց տերտերը և մի րոպե ողալիով իմեց Արաբաջուց «ննջեցելուց» հոգու համար:

Գինին թուլացրել էր ուղեղի կապերը: Լեղտն իրեն-իրեն շարժվում էր նրանց բերանում, և սրտի խորքում պահված մտքերը ակամա դուրս էին թռչում:

Օվիսը բակում աշխատում էր: Նրա տկանջին էին հասնում խոտքեր, որ չէր լսել նրանց բերաձեփց:

Հետո տերտերը մի երգ ասեց.

30

— Բա՛... ողջում կենաս, տերտեր, էդ հո իմ Թեանիս ասած երգն ա,— բղավեց Զաքին աջնակա բարձր, որ փողոցումն էլ կլսվեր: Նրդ չէր, այլ մորթվող անասունի խռոց:

Օվիսը լսեց, սիրտը թունդ առեց, թիակի կոթն ավելի սեղմեց: Ուղեց դուրս գնա, ընկերներին իմաց տա, մեկ էլ մտածեց, որ հարբած են, հարկավոր չի:

Երգը փոխեցին: Այս անգամ մի ուրիշն էր երգում. նա, որ Թեանի աջ կուռն էր, թալանով իր տունն էր լցրել:

Օվիսն էլ չդիմացավ, դոմի դուռը բաց արեց ու ասաց.

— Զաքի դայի, էգ երգը մի ասի, լավ չի լինի...

Մի պահ լռեցին:

Հետո Արաբաշին գոռաց.

— Դե կորի՛, շան ձագ...

Օվիսը մի երկու քայլ էլ արեց ու նորից խնդրեց: Հարբած խումբը շուտ և անմիտ աչքերով, բերանը բաց նայում էր Օվիսին:

— Ես քո խրատողին էլ, քո կենինին էլ, — բղավեց Զաքին ու տեղից ծառս ելավ, ամենհի գաղանի պես:

Օվիսի արյունը գլխին խփեց: Նրա աչքին ընկավ գինու տիկը: Մոտ վաղեց, տիկը գետնով տվեց: Կարմիր գինին խառնվեց դոմի կվաշրին:

Զաքին հզան կապն առեց ու մի քանի անգամ հասցրեց Օվիսի մեջքին, կռան: Օվիսը ծառս էր լինում, ծոմառավում հարվածների տակ, շանգոտոտում Զաքու երեսը, բեղից ու մազերից քաշում: Մեկը հետևից բացի տվեց, և Օվիսը փռվեց գետնին: Արյունը բերանն էր լցվել, լնդերքում զգաց մի սուր ցավ: Եվ Օվիսի գինու պես կարմիր արյունն ևս խառնվեց կվաշրին...

* * *

Օվիսը տնքում էր հազար կարկատանով վերմակի տակ պառկած: Ցավում էին մեջքը, ուսը, ջարդված ատամի տեղը մրմռում էր: Զրադի աղոտ լույսի տակ հազիվ էր նշմարվում աչքի տակի ուռուցքը:

Ձավոն շուտ-շուտ փալասի մի կտոր թաթախում էր ջրի մեջ, որդու գլխին դնում: Եվ երբ Օվիսը աչքերը բաց էր անում, մայրը կռանում էր նրա վրա, հարցնում.

— Էլի ցավը կա՞...

— Հիմա մի քիչ լավ եմ, — պատասխանում էր Օվիսը, աչքերը նորից փակում:

Գլխավերերում նստոտած ընկերները, երբ Օվիսն աչքերը բաց էր անում, մի քիչ մոտենում էին, սիրտ տալիս:

— Դու հենց գիտես մենք մեռած ենք...

— Թող մի լուսանա...

— Թողը գցենք վիզը, բաշ տանք դատարան: Էս ո՞ր տարին ա...

Մի քիչ հետո ներս մտավ Մաթոսը:

— Հը՞...

— Ասեցի: Շան նման դողն ընկել ա ջանը: Կանչեց մի կողմը, թե չի՞ լինի որ հաշտվենք, մի բան տամ ու սուս կացեր, էղածն էլել ա: Դարպասն էնպես շրխկացրի, որ պատիցն էլ բար ընկավ...

10

— Դե հըմի թող իրեն ուտի:

Ջավոն փորձեց հակառակել, թե հարկավոր չի թշնամանալ Արաբաջու հետ, էլի մի փորձանք կբերի, լավ կլինի, եթե հաշտվենք:

— Դու սո՛ւա, Ջավո հոբիր: Էլ անցավ... Մեր մեռած օրը պիտի լինի, որ Զաքին անպատիժ մնա:

Եվ ընկերներն սկսեցին խորհրդակցել վաղվա անելիքների մասին: Մաթոսը պնդում էր, որ հարկավոր չի Օվիսի արնոտ արխալուղը լվալ: Նրա միտքն էր վաղ առավոտյան արխալուղն առնել ու դատարան դնալ, ամենքին ցույց տալու:

20

— Բա էս գիշեր մի բան շանե՞նք, — համարյա փսփսուկով ասած նրանցից մեկը:

— Ի՞նչ:

— Գնանք Զաբու քթոցները ցրիվ տանք... Դեղը կրակենք. էն որ բոստանի կողքին է:

— Զէ՛, հարկավոր չի, էդպես բաներ մեզ սազական չի: Էգուց գեղում ի՞նչ կասեն, — պատասխանեց Մաթոսը: Մյուսները համաձայնվեցին:

Օվիսը քնել էր: Ու նրա քնից օգտվելով ընկերներն սկսեցին պատմել, թե ով ինչպես է լուրն իմացել, ինչպես է հավարին հասել:

30

— Ես եզները տարել էի ուռոց տակ: Մեկ էլ տեսնեմ տերտերը տմբտմբալով եկավ, կռացավ գետի վրա, ձեռքերը լվաց: Ա՛յ տղա, ասացի, տերտերը հարբած լինի կասես: Ինձ որ տեսավ, մատը թափ տվեց, թե՛ ճանխրատ, անխրավ, դե մի

զնա ընկերդ տես, Օվիսին, Օվիսին...»: էդանդ մի բան սրտումս ապովեց...

Ջավոն լուռ լսում էր: Նստել էր օջախի մոտ, նայում էր որդուն, ընկերներին: Նստած միտք էր անում, թե ինչի՞ցն է, որ այգբան սրտակից են դեպի Օվիսը, ասես բոլորն էլ մի տան աղաներ են:

Օվիսը աչքերը բաց արեց:

— Հը՞,— հարցրեց Մաթոսը:

— Գուհս մի քիչ տարաւ, հիմա լավ եմ...

10 Դուռը ճռուց, ու շեմքին երևաց Զաքու կինը, կռան բա-
կին ինչ-որ կապուց: Ջավոն տեղից վեր կացավ, աղջկանը ձայնեց, որ կարպետի վրա ներքնակ փոխ և Զաքու կնոջը խնդրեց նստելու:

— Չէ՛, զնալու եմ...

Մոտեցավ Օվիսին:

— Ո՞նց ես... Բան չկա, կմեծանաս, կմոռանաս:

Ոչ ոք նրան պատասխան չտվեց, կինը տեսավ, թե ինչ-
պես Օվիսը երեսը շրջեց, իսկ Մաթոսը նայեց մյուսներին,
որոնց աչքերից ասես կայծեր էին թռչում: Անհարմար դուռ-
20 թյունից դուրս դալու համար, Զաքու կինն սկսեց պատմել, որ
ամուսնու բնավորության մեջ այդպիսի մի «չար քամի» կա,
բռնելիս ինքն էլ չի իմանում, թե ի՞նչ է անում:

— Էգուց դատարանում է՞դ քամին կհանեն,— ասաց
Մաթոսը:

Զաքու կինը պատասխանելու ոչինչ չգտավ, լռեց: Մի քիչ
հետո, կռան տակին կապած կապոցը բաց անելով, Զաքու
կինը երկու պղնձե աման մեկնեց Ջավոյին:

— Զագի մեղր ա, մեկ էլ կարագ: Թող ուտի, սիրտը
կառնի...

30 Ջավոն մոտեցավ, ամանները վերցրեց: Ու հենց այդ ժա-
մանակ Օվիսը տեղից թռավ, խլեց ամանները, դիտնով տվավ:
Պղնձե կլոր ամանները դրնդոցով ֆուռաջին սենյակում, բաց
թողած հոլի պես:

— Դնա՞, զնա՞ ասա, որ Արաբաջու տան հացը հարամել
ա. իմ արնագինը էս չի, ասա՞, էգուց կիմանա...

Զաքու կինը զլխիկոր դուրս եկավ:

ՎԱՂԸ ՄԱՐՏԻ 8-Ն Է

Մարանենց հին տունն այդ օրը անճանաչելի էր դարձել։ Մզլոտած օճորքը սրբել, մաքրել էին, գետինը լավ ավելել, պատերի ճեղքերը թղթով կալել ու շարվեշար կախ արել նկարներ, կարմիր շորով նկարների շորս կողմը սարքել։ Եվ այնքան վա՛ռ էր երևում պատերի վրա կարմիր գույնը։

Երբ Մարանենց պառավը շեմքից ներս մտավ, զարմացած մնաց։

— Ախշի, էս հո հարսանքա՞տուն եք շինել մեր դարա-
դամբ։

10

— Մինա՛ հոբքիր, դու էգուց արի, հարսանիքն էգուց կտեսնես,— ձայն տվեց Աննան, որ քթոցի վրա բարձրացած աշխատում էր կարպետի մի ծայրը հագցնել սեպին։

— Բա էդ ի՞նչ ա,— հարցրեց պառավ Մինան, մի քիչ տռաջանալով։

— Էս բեմ ա, բեմ... էգուց Թատրոն հնք տալու,— պատասխանեց կինը և կարպետի ծայրը սեպին հագցնելուց հետո քթոցը մոտեցրեց մյուս պատին, վաղվա ներկայացման համար կարպետից վարագույր սարքելու։

Պառավ Մինան մոտեցավ մի ուրիշ կնոջ, որ թղթեր էր
խմորում ու փակցնում պատերին։ Հարցրեց նրան, թե ինչ
թղթեր են, զլուխն օրորեց ու, իրեն-իրեն խոսելով, դուրս
գնաց։ Կանանցից մեկը նրա հոկից շանչ արեց, մյուսը նա-
խատեց շանչ անողին։

20

— Ի՞նչ է հասկանում խեղճը, որ շանչ ես անում...

— Է՞ն չի հասկանում։ Գիտե՞ս ինչ սառանան ա։ Ասենք

Հիմա լա խեղճացել: Մարանենց Մինան մի ժամանակ ունի որ...

— Ձեռքովը դա, հիմա էլ կանի,— ձայնեց մի ուրիշ կին, որ օգնում էր Աննային՝ բեմը սարքելու:

— Ասում են հարսին գերեզման գցողը սա է եղել... էնքան թուր ու մուր է տվել հրեային, ծեծել... Հիմա եկել ու քաղցր զրույց ա ուզում անի մեզ հետ: Էդուց տես ինչեր ա պատմելու մեր մասին...

10 Աննան և սարքում էր բեմը, և կիսականջ լսում բնկերների խոսք ու զրույցը Մարանենց պառավի մասին: Եվ երբ բեմից իջավ, որ հեռվից նայի պատերից կախ կարպետներին, հանկարծ աչքն ընկավ սեղանին ու սեղանի վրա դրած շալին: Աչքն ընկավ, ու մի վայրկյան աչքը սառած մնաց:

— Հը՞, զարմացա՞ր: Տես ինչ շալ եմ առել,— ասաց շալի տերը, նկատելով Աննայի սառած հայացքը:

— Չէ, էնպես աչքս ընկավ... Ախլի, մի տեսեք բեմը պակաս տեղ հո չունի՞... — Ու մինչդեռ այս ու այն կողմից ձայն էին տալիս, մեկը՝ թե կարպետը ծուռն է կախած, մյուսը՝ որ բեմը լավ է սարքած,— Աննայի աչքը շալին էր: Կամաց-կամաց դեմքի արտահայտությունը փոփոխեց, զգաց, ոչ 20 հոգնել է ու նստեց տախտակի վրա...

Այդպիսի շալ ուներ և քույրը: Փաթաթվում էր միջին, երևում էր միայն աչքն ու ունքը: Այնքա՞ն սիրուն էր Փառանձեմը ծաղկանկար շալով: Նստում էին տան առաջ, թթենու առկ, խաղիւր էին անում, Փառանձեմը տիկնիկներ էր շինում, տալիս իրեն: Եվ իսկույն Աննան պիտի վաղեր հարեանի սուղիկներին ցույց տալու իր նոր տիկնիկը:

30 Աննայի միտն ընկավ, թե ինչպես մի անգամ տեսավ քարերի վրա ընկած բարակ, երկար, պսպղուն կտոր... Ուրախացած մոտ վազեց, որ վերցնի, Փառանձեմը տեսավ ու ծկրվեաց: Քարերի վրա դարնան արևի տակ տաքացող օձը կամացուկ շուլալվեց ու պահվեց քարերի արանքում:

Աննան ժպտում էր:

— Էն ո՞ւր փախավ կտորը...

— Էն օձ էր, օձ... Որ բռնիր, ձեռքդ կկծեր,— ասաց Փառանձեմը ու գրկեց նրան:

Նստում էին թիկնու տակ, ու եթե տանը մարդ չէր լինում, Փառանձեմն Աննային ուղարկում էր հարևանի աղջկան կանչելու: Մտողներն անհաշտ էին իրար, գնալ-գալ շունեին: Իսկ Փառանձեմն ու հարևանի աղջիկը մոտ ընկերներ էին: Եվ հենց որ տանն էլ ուրիշ մարդ չլիներ, Փառանձեմը կասեր.

— Աննա, գնա Սրբուհուն կանչիր... Համա լեզուդ կկտրեմ, որ ուրիշին ասել ես: Էլ տիկնիկ չեմ շինի քեզ համար:

— Ինչի՞ հա պարապ նստել, Աննա,— ձայն տվավ սեղանի վրա թուղթ խմորող կինը,— վե՛ր, գործ արա: Էգուց մարտի 8-ը լինի, դու պարապ նստե՛ս...

10

Աննան ցնցվեց, սթափվեց: Ձեռքերը մազերին տարավ, երեսի վրա կախ ընկած մազերը հտ քաշեց, մոտեցավ սեղանին: Մի կին պատմություն էր անում: Աննան խմորը մատով քսում էր թղթին, դեն դնում: Մի ուրիշը խմորած թղթերը փակեցում էր ծխից սևացած, հարյուր տարվա պատերին:

Մի անգամ էլ բակում նստել, միամիտ խաղում էին: Հանկարծ դուռը բացվեց, մայրը ներս մտավ ու Փառանձեմին ասաց.

— Գնա մազերդ սանրի... Էն կասույտ դեյրագ էլ հագի: Տունը մարդ ա գալու:

20

— Բա ե՛ս...— հարցրեց Աննան: Մայրը չսպասխանեց, ավելին առավ և սկսեց արագ-արագ ավելել սրահը, գետնին խսիր փռել: Փառանձեմը նայեց, շատ նայեց Աննային, ու երբ մայրը մի անգամ էլ կանչեց, վեր կացավ ու ներս մտավ տուն:

Մի քիչ հետո Մարանենց պառավն եկավ: Ու դեռ չէին քչփշտցել իրար հետ մայրն ու Մարանենց Մինան, երբ ներս մտան հայրն ու մի ուրիշ հրկար հասակով մարդ, որ կռանալիս դուխր դաճեր դարկեց ու թոնթորաց:

— Ափի, էլի մեր եղբ պիտի ծախե՞ս,— հորը հարցրեց Աննան: Ի՞նչ ցուրտ էին այն մարդու մատները, երբ նա ձեռքը մեկնեց և Աննայի թշերից բռնեց: Գոմում մի պառավ եզ կար: Ամեն դարձան հայրը մտադրվում էր ծախելու, առնողները գալիս-գնում էին, ու եղբ մնում էր գոմում: Այդպես էլ մնաց, մինչև որ մի առավոտ գոմում անշնչացած տեսան:

30

Թի ինչ կատարվեց այդ և հետագա օրերում, Աննան չէր կարող հասկանալ: Ու մի օր էլ շատ միս բերին, Փառանձեմի

համար նոր շորեր առան, եկան հարեան ու բարեկամ, բախում կրակներ վառեցին ու մեծ կաթսաները դրին կրակի վրա:

Փառանձեմը լաց էր լինում: Աննան հենց որ հեռանում էր նրա մոտից, ուրախ-ուրախ թռչկոտում էր: Եկողները նրան միրգ էին տալիս: Բայց երբ մոտենում էր Փառանձեմին, ուրախությունը կորչում էր...

Մութը ընկնելուց՝ Փառանձեմը Աննայի հետ կամացուկ տնից դուրս եկավ: Նա տան հտեին պահվեց, Աննան վաղեց Սրբուհու մոտ: Այն իրիկուն նրանք քիչ խոսեցին: Հանկարծ մայրն երեաց: Փառանձեմը աղաչեց, լաց հղավ:

— Զան, էլ չեմ անի: Սիրտս ուղեց:

Մայրն էլ լաց հղավ Սրբուհու հետ: Հետո բաժանվեցին: Տան կողմը ծովելիս, Փառանձեմը հա նայեց: Սրբուհին էլ էր կանգնել իր տեղում: Եվ երբ տուն մտան, Աննան կամացուկ քրոջը հարցրեց.

— Բա Սրբուհին գիշերս բոստա՞նում պիտի քնի...

Փառանձեմը կոացավ, համբուրեց Աննային. արցունքները կաթեցին նրա աչքերից:

Զուռնի ձայնը երբ լսվեց, Աննան դուրս թռավ: Դարպասը բաց արին, ինչ-որ մարդիկ հարաց-հրոցով, գուռնա-գ՛ուլով բակը մտան: Պարում էին բախում, ծափ էին տալիս: Մեկը բարձր կանչում էր: Դհուլի ձայնից զրմբում էր տունը: Գնում-գալիս էին, մեկը թե՛

— Ախշի, կորի՛ է՛, ոտնատակ կլինես...

Աննան հա եկավ քրոջը պատմելու, թե բախում ինչ լավ են պարում, ինչքան շատ մարդ է եկել:

Փառանձեմին հազցնում էին: Մրսում էր: Ծաղկանկար շալը ցցել էր ուսին, լուռ կանգնել: Բարեկամ կանայք շորերն էին շտկում, սիրտ տալիս: Ինչո՞ւ էին մոմ դրել Փառանձեմի ձեռքին: Մոմը դողում էր, կրակը թրթռում էր: Բարակ քող էին գցել Փառանձեմի ղլխին, և մոմի լույսի տակ, քողի արանքից, նրա դեմքը սփրթնած էր երևում:

Մյուս առավոտ Աննան զարթնեց, զարմացած նայեց շորս կողմը: Իր տեղաշորում չէր քնել, շորերը հագին էր: Փառանձեմը չկար: Մայրը ուռած ու կարմրած աչքերով ներս ու դուրս էր անում, հավաքում ամանները, կարպետները: Աննան նըս-

տեղ տեղաշարժում, աշքերը տրորեց, հետո նայեց մորը: Մայրը մոտեցավ, կուացավ ու նրան համբուրեց: Արցունքներն ասես մոր համբույրին էին սպասում, որ ծլլան: Նրաղի պես թվաց փառանձեմի դեմքը լուսադեմին: Ականջին ինչ-որ բան ասաց, սինդ համբուրեց: Իսկ Աննան տրտնջում էր, որ քունը տանում է:

Նույն օրն էլ գնաց քրոջը տեանելու: Ուրիշ տուն էր, ուրիշ մարդիկ, և այդ ուրիշների մեջ լուռ ու անխոս փառանձեմը: Նրկար հասակով մարդը զրկեց Աննային, ուզեց համբուրի: Բայց Աննան դուրս թռավ նրա գրկից, վաղեց քրոջ մոտ: Բեռերն այնպե՛ս էին ծակում, և այնպե՛ս վատ հոտ էր գալիս նրա բերնից: 16

Այդ տանը մնաց մինչև իրիկուն: Բաժանվելիս փառանձեմը նրան միրգ ավեց, կանչեց մի անկյուն և ասաց.

— Սրբուհուն կասես, որ կիրակի օրը մեր բոստանում ինձ տեսնի: Համա տես, որ ուրիշին ասել ես, էլ քեզ տիկնիկ...

Լացը խեղդեց, չկարողացավ խոսքը վերջացնի:

— Էստեղ լավ չի, արի գնանք մեր տուն,— ասաց Աննան: Փառանձեմը ժպտաց:

— Դե, մու՛թն ընկնում ա, գնա՛ բալիկ: Նանին հիմա մե- 26
նակ ա: Խելոք կաց...

Գնում էր գալիս: Մի քանի անգամ փառանձեմը եկավ իրենց տուն: Առաջվանը չէր: Աննան ուզում էր, որ նստեին թթնու տակ, հավաքում էր գույնզգույն կտորներ, բայց Փառանձեմն էլ՝ առաջվա պես սիրուն տիկնիկներ չէր սարքում:

— Էլ հերիք ա, Աննա... Մարանենց պատերը սաղ թղթեցինք,— ասաց կինը, որը Աննայի խմորած թղթերը փակցնում էր պատերին:

Կինն իր պատմությունը դեռ չէր վերջացրել: Աննան լավ չէր լսել նրա պատմածը... Նրկու ձիավոր էին... Կարճիկ մարդը հենց նրանց տեսավ թե չէ... Այդ ժամանակ Մարանենց պառավը դեռ ջահել աղջիկ է լինում... 30

— Աննա, համ զրուցին ականջ արա, համ էլ սրանից մի հատ զրի, բեմից կախ տանք,— ասաց պատմություն անող կինը, Աննային մեկնելով թղթի մի կտոր և ապա բաց գիրքը:

Աննան զրբից ախտի արտագրեր մի քանի խոսք: Փորձեց,

լավ դուրս չեկաւ... Տառերը խառնվում էին իրար, շաղվում։ Թուղթը շուտ տվաւ մյուս երեսի վրա...

Ու մի օր էլ Աննան դնաց, Փառանձեմին անկողնում պառկած տեսաւ։ Գնացել էր կորեկ քաղելու, թռել էր առվի վրայով, ճմացել էր ոտքը, թաթի խաղը դուրս էր ընկել։ Մինչև իրիկուն աշխատել էր արտում, երեկոյան կաղալով տուն էր եկել։ Մյուս օրն անկողնուց վեր չէր կացել։

Փառանձեմը Աննային երբ տեսաւ, առիտ սիրտը բացվեց։ Վերմակի մի տուտը բարձրացրեց։ Աննան թեք ընկաւ նրա կողքին։ Մի կին տաք մոխիր էր լցնում պարկերի մեջ և շուտ-շուտ մոխրով լի պարկերը դնում Փառանձեմի ուռած ոտքի վրա։ Քույրը ցավից տնքում էր, կինը սիրտ էր տալիս։

Այդ օրը մայրն էլ եկաւ։ Աննան անշափ ուրախ էր։ Նրան թվում էր, թե ուրիշի տանը չեն, այլ իրենց. Փառանձեմը սուտ է պառկել, ոտքը չի էլ ցավում։ Այնպես էր ուզում գլորվել ու խաղալ նրա վերմակի վրա, ինչպես առաջ, երբ միատեղ էին քնում։

Մյուս օրը Մարաննեց Մինան եկաւ։ Սպասում էին դալլաք Սիմոնին։ Փառանձեմը մաշէլել, գեղնել էր։ Գիշերը քունը չէր տարել։ Նրբեմն տնքում էր, բայց և ոչ մի խոսք չէր ասում։ Դալլաք Սիմոնն եկաւ. վերմակը վեր քաշեցին, և Աննան տեսաւ քրոջ ուռած ու սպիտակ ոտքը։ Իրեն դուրս տարան։

Բախում ուրիշ երկխաներ էին խաղում։ Աննան կանգնել էր ու նայում էր նրանց, երբ հանկարծ ականջովն ընկաւ քրոջ ճիչը։ Վաղեց գեպի գուռը, հրեց. գուռը ներսից փակել էին։ Փառանձեմը ցավից ծկլթում էր, բարձր կանչում։ Աննան դռն մոտ լաց էր լինում, ուսով գուռը հրում, բռնեցքներով դարկում։ Ներսից ոտնաձայն էր լսվում, գնում էին, դալիս, ամանների շրխկոցի ձայն էր լսվում։

Դուռը հանկարծ բացվեց։ Մի կին արնով լի տաշտը դուրս էր տանում։ Աննան ներս վազելիս, կպաւ տաշտին, քիչ մնաց տաշտն ընկնիւր կնոջ ձեռքից։

Փառանձեմն աչքերը բաց ու խուփ էր անում։ Սպիտակել էր երեսը, շրթունքները կապտել էին։ Աննան զարմացաւ, թե ինչու Փառանձեմը նայում է ու իրեն ոչինչ չի ասում, չի կանչում՝ կողքին նստեցնում։ Դալլաք Սիմոնը արնոտ ածելին

վերմակի ծայրին էր քսում և հույս էր տալիս, որ երկու օրից ուռուցքը կքաշի:

Մայրն անխոս էր: Կռացել էր, երբեմն ձեռքով սրբում էր Փառանձեմի ճակատի քրտինքը: Միայն Մարանհնց Մինան էր, որ դալլաքի հետ զրուցում էր և մի պատմություն անում, թե ինչպես տարիներ առաջ մի ուրիշի գլխին էլ այդպիսի փորձանք է պատահել և թե ինչպես էր նա առողջացել:

— Փորձանք ա, կպատահի... Մարդս որ կա, մի անգիտուն հեյվան ա... Միայն տերը կարող ա փորձանքը իմանա:

Սակայն օրեցօր ուռուցքը շատացավ, վերքը խարախոտեց: Փառանձեմը դժվար էր շնչում, չէր կարողանում տեղում շարժվել: Ոչ ուտում էր, ոչ խմում և ոչ էլ խոսում: Երբեմն աչքերը բաց էր անում, նայում սրան նրան, շրթունքները շարժում, բայց ձայնը չէր լսվում, թեկուզ կռանում էլ էին և ականջները մոտեցնում բերանին:

Ու մի անգամ մայրը նայեց աղչկա դեմքին, շարժվող շրթունքներին, Աննային ասաց.

— Սրբուհուն ա ուղում, Աննա, գնա կանչի...

Երբ Սրբուհին ներս մտավ, Փառանձեմը ժպտաց: Զկարողացավ ոչ մի խոսք ասել:

Աննան տեսավ, թե ինչպես Սրբուհին աչքերը սրբելով, դուրս եկավ սենյակից, մի անգամ էլ ետ նայեց բաց դռնով և նրան կանչեց:

— Գիշերս գնանք մեզ մոտ, Աննա, նանիդ ու հերդ էստեղ են մնալու:

Առավոտ կանուխ, երբ Սրբուհու հետ միասին Աննան մոտեցավ Փառանձեմին բակին, ներսից վայնասունի ձայն լսեցին: Սրբուհին թողեց Աննայի ձեռքը, և, մաղերը քանդելով, ներս վազեց: Փառանձեմը մեռել էր...

— Ի՞նչ եղավ, Աննա, հը՞, էդ ինչ է, աչքերդ ջրակալած են,— հարցրեց կինը, որ պատմությունն արդեն վերջացրել ու նայում էր, թե ինչպես է Աննան շուռ ու մուռ տալիս թուղթը:

Աննան փղձկաց, արցունքները թափվեցին սպիտակ թղթի վրա:

— Ինչո՞ւ ես լալիս, Աննա... Գիժ հո չե՞ս... էգուց մարտի 8-ն է, դու ճառ ես ասելու...

10

20

30

— Հեշ, միտս եկավ մեր Փառանձեմը,— ասաց Աննան և արցունքները սրբեց։ Տիրեց լուռթյուն։

— Թե ողջ մնար, հիմա մեր միջի առաջավորը կլինիր...

— Էնքան էդպես անտերունչ ու անխոս մե՞ռել են... Ի՞նչ էր մեր հալը, կարո՞ղ են հիմա զոռով պսակեն, դալլաք Սիմոնին կթողնեի՞նք, որ նշտարեր...

Աննան ուներին իրար հավաքեց, մոտեցրեց թանաքամանն ու փետուրի ծայրով թղթի վրա մեծ տառերով գրեց.

Խոր հրշայիշ
իշխան ույթունը
Տէշ աշարոյթուն
Բէրեց, Կէցցե
ՏարԳի Ց-ի Կունը

Հետո վեր կացավ, գրածը կախեց բեմի ճակատից, մի քիչ նայեց ու թեթևություն դդաց։

Մութ էր, երբ կին ու աղջիկ ցրվեցին գյուղի ծուռ ու նեղլիկ փողոցներով։ Ու հեռվից իրար կանչում էին.

— Աղջկերբ, էգուց կանուխ կգաք, մարդ շատ կլինի, բռնորին իմաց կանեք...

20 Աննան բայլում էր մյուսների հետ։ Վճռական և ուրախ շեշտ կար նրա ձայնի մեջ, երբ ընկերներից բաժանվելուց հետո գյուղի խաղաղ փողոցում բարձր կանչեց.

— Աղջկերբ, վաղը մարտի 8-ն է...

ՐՆՎԱՆ, ՐՆՎԱՆ...

Դաժուկնց Տիտոսի հագին տարին բոլոր ուրիշի շոր էր: Հորթարած էր. վարձի դիմաց մեկը նրան մեջը ծակ հին փափախ էր տալիս, մյուսը տասն անգամ կարկատած տրեխ կամ հնամաշ, գունավոր կարկատաններով շալվար: Ուրիշի մեծ փափախը ծածկում էր ականջներն ու ճակատը: Եվ թեկուզ երկար շալվարը պարանով կապում էր կրծքի տակ, ծայրերը ծալում, դարձյալ նրա բարակ ոտքերին շալվարը նստում էր, ինչպես ճիպոտին հագցրած պարկեր: Տրեխներն էլ անձրև օրերին թրջվում էին, լապո մսի պես ծայրերը դեսուդեն ծռվում: Տիտոսը ոտը դեռ գետին չդրած, տրեխի կախ ընկած ծայրն արդեն ցեխումն էր: 10

Տեսնողն այնպես էր կարծում, թե ծաղրի համար են Տիտոսին կոլորել շորերի մեջ, փափախի բրդի տակ ծակեր թողել, որ նրա ժիր աչքերը հսկեն հորթերին: Ծաղրի համար, որ հորթերը բերելիս, գյուղի փողոցում կանգնած մարդկանցից մեկը բամփեր նրա գլխին և ծիծաղելով ասեր.

— Տիտո՛ս, չմեռնես դու, ճակատդ էլա մի բաց արա...

Տիտոսը միայն մայր ուներ, որ ամուսնու մեռնելուց հետո մի քանի տարի հավատարիմ էր մնացել առաջին մարդու կիսավեր տանը, բայց որովհետև նրա միակ ժառանգությունը՝ պոչը ծաղիկ կովը, հորթատել էր ու սատկել, սառած թոնրի պատերին էլ խմոր չէր փակցրել,— մի օր դրժել էր հավատարմության ուխտը, կուժ ու փալաս շալակել, փողոցն անցել և մտել մի տուն, որի դռնից իր ամուսնուն թաղելուց մի շաբաթ հետո հանել էին երկունքից արնաքամ եղած մի կնոջ դագաղ: 20

Տան տերը հյուրընկալեց Տիտոսի մորը, սա էլ իր կուժը նոր տան կժերին խառնեց, փալասը փռեց հողե հատակին:

Դրսում մնաց Տիտոսը: Այդ իրիկուն նա հորթները բերեց գյուղ, և երբ հորթեքը բոլորն էլ շրթունքները կախ արին մոր կուրծից, Տիտոսը տուն եկավ և կիսավեր տան մեջ միայն պառավ կատվին տեսավ, թոնրի սառը մոխրում նստած: Կատուն մլավեց, մի անգամ էլ ապացուցելու աչն խոսքը, թև ավերակում կամ կամ բռն է կանչում, կամ կատուն մլավում:

10 Իհարկե, մոր սրտի տեղը քար չէր, երբ վախվախվով, որպես դուռը կորցրած հորթ, Տիտոսն ուրիշի դեմակը բացեց և կանգնեց: Մայրը լաց եղավ. այդ տեսավ Տիտոսը, մայրը ուրիշ խոսքեր ասաց, բայց խոսքերից ավելի բաղցրը յուզով հացի աչն պատառն էր, որ մայրը արցունքները սրբելով գոցնոցի տակից ծածուկ հանեց և կոխեց Տիտոսի տոպրակը: Այդ գիշեր հարևանի դեղի վրա, կարպետի տակ Տիտոսը ծամեց յուզոտ հացը, աչքերը երկնքին, բայց միլիոն աստղերից և ոչ մեկն էլ չնշմարելով: Նույն գիշեր մայրն ուրիշի բարձի վրա մի անգամ էլ լաց եղավ: Ընդհատ է, քար չէր մոր սիրտը, բայց մարմինը միայն սրտից չէր կազմված:

20 Եվ այդպես սկսվեց Տիտոսի նոր կյանքը: Որք մնալուց հետո ուրիշների կարեկցության չափը նրա հանդեպ մի քիչ ավելացավ: Եղան մարդիկ, որոնք մորը նախատեսցին: Սակայն այդ կարեկցությունը կարկատած տրեխներից ու փոստը ծակ փափախից հեռու շանցավ: Պատահում էր, որ սրա նրա շեմքին, տոն մի օր կամ հարսանիքի գիշեր հորթարածը կաթսայում մնացածն էր սրբում մատներով և մատները լիզում, բայց այդ միայն զիսված էր նրա կյանքում:

30 Իսկ այդ կյանքը կանաչ սարերն էին, բաղմատեսակ խոտերը, որոնցից մեկի արմատն էր քաղցրահամ, մյուսի ցողունը: Կանաչ սարերում թոն ու անձրև, արև օրեր, երբ կարպետը փռում էր քարին շորանալու. աղբյուրի ջուր, ցամաք հաց և հորթեր, հորթեր, որոնցից ամեն մեկն իր տեսքն ունի, և բոլորը միասին ընդհանուր սովորույթ՝ շոգ օրին տուն վազելու, մոր բառաչը լսելիս պոչը կեռացրած դեպի բառաչը փախչելու:

Հորթային հրճվանք, հորթի ոսկե մանկություն, որից

զուրկ էր Տիտոսը, որ ամենից շատ հենց այդ օրերին էր վազ-
վըղում, ցրիվ հորթերը հավաքում, կանչում, սուլում, վազե-
լիս սաշխարում, վազելիս լաց լինում և հայհոյում հորթի
հրճվանքն էլ, տիրոջն էլ: Հորթերը հասունանում էին, հորթերն
ուրիշ նախիր էին գնում, ցուլով էին գալիս հորթերը՝ Տիտոսի
համար նոր հորթեր ծնելու:

Ե՞րբ պիտի ծներ վերջին կովն այն հորթը, որի հրճվանքն
այլևս չպիտի ստիպեր Տիտոսին վազելու սար ու ձոր և որին
այլևս նա կանաչ սարերը չտաներ: Գիտակցական վերաբեր-
մունք գեպի իր վիճակը Տիտոսն առաջին անգամ այս կերպ 10
հանդես բերեց: Այնպես հանկարծ ծնվեց այն միտքը նրա զըլ-
խում և այնքան հանդարտ: Երևի կա այդպիսի մի վայրկյան,
երբ ծլում է սերմը, ասեղի ծայրի շափ արմատիկը խրում հո-
ղում, որ հետո տարիների հետ հզորանա ու դառնա հաստար-
մատ ծառ:

* * *

Շարունակությունն էլ հասարակ եղավ: Առաջին ծիլը ձրգ-
վեց, հողի կոշտուկները հրելով, մի օր արև տեսավ, ջերմու-
թյուն զգաց:

Տիտոսը՝ խոտի խուրձը շալակին, ձյունաջուրը կոխ տա-
լով, ձմռան մի օր անցավ դարձուցի կողքով, պատուհանից տե- 20
սավ հորթատիրոջ որդուն դասարանում, կանգնեց, ժպտաց:
Տղան էլ ներսից պատասխանեց նույն ժպիտով: Եթե ներսում
ժպտացողի միտքը Տիտոսի ճանների շուրջն էր և կտուրի գլխին
տեղի ունեցած խաղերի, ապա Տիտոսի ժպիտը ուրիշ պատ-
ճառ ուներ:

Երևի լավ է ներսում, որ ամեն օր հավաքվում են իր հա-
սակի տղաներ, երգ են ասում, գրիչները թաթախում թանաքի
մեջ, տետրակներում արտագրում այն, ինչ գրում է ուսուցիչը
սպասից կախած տախտակի վրա, սպիտակ կրաքարով: Վերի 30
սարում այնքան շատ կա այդ քարից, և այնպես պարզ է խա-
ղում Տիտոսը, սպիտակ բծեր անում գետի կապույտ ու ողորկ
քարերի վրա:

Այդ իրիկուն գոմի դռան կատարվեց տարօրինակ մի
գործարք: Իր բոլոր ճաները Տիտոսը փոխեց տիրոջ տղայի

վաղուց սովորած, թերթերը պակաս գրքի հետ: Եվ երբ ախոռները խոտով լցրեց, կովերի տակ շոր հարդ ցրեց, դոմի ձրագի տակ Տիտոսը բաց արեց գիրքը: Ծրագի լույսի հետ տառերը թրթռացին նրա աչքին: Ինչքան շատ էին, իրար նման, բոլորն էլ սև: Գիրքը թերթեց, տեսավ ծանոթ նկարներ՝ ուլ ու ծառ, աղջիկը կռվո՞ւն ուսին, պառավ նանը թոնրի առաջ: Համր նրկարներն այնքան հարազատ թվացին: Գուցե գրանից էր, որ գիրքը դոմի պատուհանում դնելուց առաջ նա ստուգեց՝ արգյոք չո՞ր և ապահո՞ւվ է թաքստոցը:

- 10 Առավոտյան Տիտոսն աչքերը տրորելով ձեռքը մեկնեց դոմի պատուհանին: Կովերը կոշտ լեզվով լիզում էին մսուրի շոր փայտերը, կարծես մեկը խողանակով էր սրբում: Տիտոսը մոռացել էր կովերին: Գրքի թերթին էր նայում, այն թերթին, որի վրա երկու հորթի գլուխ կար նկարած: Նայում էր և լարում ամբողջ ուշքը, ասես հավատում էր, որ շատ նայելուց տառերը լեզու պիտի առնեն ու խոսեն: Այդ օրը նա ջոկեց միայն այն, որ սև նշաններն իրար նման չեն, մեկը կեռ է, մյուսը տափակ, երրորդը ձևոնափայտի պես գլուխը կլոր: Գոմի դռանը ոտնաձայն լսեց, գիրքը ծալից, թռավ տեղից, մսուրին մոտեցավ:
- 20

Այդ գարնան Տիտոսն արդեն գրաճանաչ էր: Նրա հացի պայուսակում թերթերի ծայրերը կտրտած գիրքն էր, որի առաջին երեսից մինչև թոնրի մոտ նստած պառավի նկարը Տիտոսը վարժ կարդում էր, նույնիսկ առանց մատը տառերին տանելու: Ուրիշի գրած տետրակների լուսանցքում երկրորդ անգամ Տիտոսը գրել էր այն, ինչ տետրակի տերն էր գրել դպրոցում:

- 30 Աշխարհն ուրիշ տեսակ երևաց նրա աչքում, երբ տեսավ ծանոթ առուն, կանաչ արտերն ու սարերի լերկ կողերը: Հողի կոշտերի տակ մուխ կար և առաջին արևոտ օրը հալեց մութի հետքերը: Տիտոսը նույն փափախն ունեի գլխին: Զմեռվա բնթացքում նրա գույքը ավելացել էր երկու զույգ կարկատած գուլպայով, որ ուրիշի ձեռքով ծածուկ ուղարկել էր մայրը: Մնացածը նույնն էր, աղբից տեղ-տեղ կարկատանների թելերը փափել էին, կախ ընկել: Եվ երբ առաջին օրը Տիտոսը հորթերն առաջ արած գյուղի ծայրին հասավ, փողոցում կանգնած մի

մտրդ մտքում նրան դմակը կախ ոչխարի հետ համեմատեց:

Հին փափախի տակից նրա աչքերը գրգին ընկնելիս՝ հորթերն ուղածի շափ կարող էին ցատկոտել, ցրիվ գալ, իրար պողաճարել, մինչև սթափվեր, գիրքը խնամքով ծալեր, տեղավորեր պայուսակում և ապա առաջվա պես սուլելով, կանչելով հավաքեր ցրված հորթերին: Սպիտակ փափուկ քարը, որով դրում էին պատից կախված տախտակի վրա, Տիտոսը հենց սարի տակի հանքից վերցրեց. այնքան, որքան հերիք էր գետի ողորկ քարերի վրա ոչ թե բծեր ու անկարգ խազեր բաշխու, այլ զրկու գրքի բառեր, ամբողջ երեսներ, մինչև 10 անձրևը դար ու ավերեր գրածը:

Ամեն իրիկուն՝ հորթերը տեղաց անելուց հետո, պատահած տղից հարցնում էր չիմացածը: Հերիք էր միայն մի անգամ ասելին, որպեսզի ասածը պինդ նստեր նրա մտքում: Սեվահողում լղար հատիկն էլ փարթամ է աճում:

Գրած տետրակները, եթե ապակու տեղ պատուհանին չէին փակցնում կամ տետրակի հաստ կողը ձվի դեղնուցով հիվանդի մեջքին չէին փակցնում,— գրած տետրակները Տիտոսի պայուսակում էին հավաքվում, մինչև անգիր աներ վարժությունները, մինչև ծվեն-ծվեն չլինեին տետրակի թերթերը: Նրա 20 միտքը ազահուլթյամբ էր կլանում գիրք ու տետրակ: Ինչքան զարմացավ տիրոջ որդին, երբ գարնան վերջին Տիտոսը երկրորդ գիրքը խնդրեց:

Հենց այդ երեկոյան էլ նրա մայրը ծննդյան ցավից կանչում էր: Հաջորդ առավոտը, լուսանալուն պես, երբ Տիտոսը լսեց, որ մի նոր մանուկ է ծծելու մոր կաթը, սառնություն զգաց մոր հանդեպ, վերջին բարակ թելերն էլ կտրվեցին, մայրը հեռացավ, դարձավ երկնքի երեսին լողացող թռչուն:

* * *

Ամառվա շողին գլուղ եկավ Տիտոսի մանկության ընկերը՝ Անտոնը: Երեկոյան բեղարած գլուղ վերադարձավ Տիտոսը, ոտները քարշ տալով բարձրացավ հերվա շոր խոտի դեղի վրա, կարպետը գլխին քաշեց:

Եվ միայն առավոտ կանուխ, Անտոնենց դռանը, Տիտոսը

տեսավ ջրի կուժերն ուսին երկու կանանց, որոնք աչքալույս էին տալիս Անտոնի մօրը:

— Անտոնը եկել է,— մտածեց Տիտոսը, մոտեցավ, նրա մօրը հարցրեց: Ինչպես կոտորվեց Տիտոսի սիրտը, երբ մայրը գլխին բամփելով ասաց.

— Հենց դու էիր մնացել, որ գնաս նրան քնատեղից վերկացնես:

Տիտոսը միայն հեռվից էր ուզում տեսնել Անտոնին: Ինչքան են խաղացել միասին, քանի ծախ բուն են բանդել, գետում լողացել այն ժամանակ, երբ իրենց թոնիրն էլ տաք էր:

— Ով գիտի՝ հիմի մեծացել, մեծ մարդ է դարձել: Տեսնես ի՞նչ շոր ունի հագին:

Այդ մտքերից հետո Տիտոսին այնքան խեղճ թվաց արեխների ծուռ ծայրը և այնպես կարոտեց մօրը. նրա լացը հիշեց, երբ ուրիշի դռնակի մոտ յուզոտ պատառ տվեց: Այն օրից նրան չէր տեսել, նրանց փողոցովն էլ չէր անցել:

Տիտոսը հորթերը հեռու շտարավ: Գյուղի մոտիկ կանաչուտին հասնելուց հորթերը կանգ առան. Տիտոսը բաց արեց դռքի այն երեսը, որի արանքում բրդի թելի նշանը կար:

Քիչ հետո գլուխը վեր հանեց հորթերին նայելու: Գյուղի ծայրին սպիտակ գլխարկով մեկն երեաց: Եկողը ձեռքի ճիպոտով մոշի թփերին էր զարկում և արագ քայլերով մոտենում կանաչուտին:

Տիտոսը հեռվից ճանաչեց Անտոնին: Այդ օրը երկրորդ անգամ նա ամաչեց կարկատած տրեխների, մորթին ճղած մեծ փափախի համար:

Հանդիպումն այնպես պարզ եղավ, այնքան հասարակ: Անտոնն առաջինը կանչեց, ձեռքը մեկնած մոտեցավ: Նա՛ առաջին խոսքն ասաց, որովհետև Տիտոսն անակնկալ հանդիպումից շփոթվեց, գիրքն արխալուղի թևի տակ առավ:

Եվ ոչ մի կարկատան չկար Անտոնի շորերի վրա: Ելի առաջվա պես ծիծաղելիս կոտրած ատամը երևում էր: Կոտրած ատամի պատմությունը Տիտոսի միտն ընկավ:

Անտոնը ոչ նրա գիրքը տեսավ, ոչ էլ հետևից կախ ընկած կարկատանները, որի համար մեկը նրան դժակավոր ոչխարի էր նմանացրել:

Պատմելու այնքան բան ուներ Անտոնը. անցած տարիներն այնքան նման էին անցել Տիտոսի համար: Եվ ինչ որ ասում էր Անտոնը «Բեանու» կողմի» մասին, Տիտոսին երազի պես էր թվում: Գյուղի սարերից դեն նա ոչինչ չէր տեսել:

Այդ հեռու կողմերում եղել էր Անտոնը. նրա աչքերը տեսել էին մեծ տներ, որոնց նման գյուղում չկա:

— Փողոցներում էնքան մարդ կա՞, հազար, երկու հազար: Ամեն օր ուրիշ քաղաքներից մաշին է գալիս: Կառքեր կան, մեծ խանութներ, ու ուղածո կա ու շտեպ բաներ: Ոնց ասեմ քեզ: Դե մեր գյուղում երեք հարյուր մարդ չկա, երեխա, 10, կնիկ, բոլորը հաշված: Համա մենակ մեր ուսումնարանում էգբան աշակերտ կա... Հետո վագոնները... Տիտո՛ս, աշխատե՛լիս խժժոցից խամ մարդը կվախի: Խաղող ինչքան ասես, ձմերուկ: Էնտեղ մեզ նման չեն վար անում, կտրեկ սերմելը սովորություն չի: Բամբակ են ցանում, մաշինի գութան էլ ունեն: Վերջը ի՞նչ ասեմ է՞, ես որ պնացել էի, չորս օր աչքնրս շաղված էին... Էսպես դարմացք բաներ:

Տիտոսը շունչը պահած լսում էր: Թեի տակ դիրքը սրելայ, ընկավ: Տիտոսը նստած տեղից մի քիչ շարժվեց, դիրքը տակն առավ, նստեց վրան: Պատմելիք շուննր: Ուղեց ասի, 20 որ ինքն էլ է սովորում, բայց անկարևոր համարեց: Եթե Անտոնը հարցներ, կասեր:

Իր տեսածից ոգևորված, գյուղում մնացած նախկին ընկերոջ առաջ Անտոնն այնքան հրաշքներ պատմեց «Բեանու կողմերի» մասին:

Երբ հեռացավ Անտոնը, Տիտոսը մի քիչ էլ նստած մնաց, հետո սթափվեց, նայեց Անտոնի հտեից: Երազի պես թվաց հեռավոր Բեանը, վագոնները, որոնք ամեն օր մարդ են տանում, բերում: Բայց չէ՞ որ Անտոնը տեսել էր, Անտոնն էր պատմում: Տիտոսն էլ ականջով լսեց, նրա կոտրած ատամը 30 տեսավ: Ա՛յ, էլի ձեռքի ճիպոտով մոշի թփերին է խփում:

— Բեա՛ն, Բեան...

— Էստեղից մի օրում կհասնես Սիսիանի մհալին, էնտեղից էլ օր ու կեսվա ճանապարհ է, մինչև մաշինին հասնես:

* Զանգեզուրի շատ գյուղերում այժմ էլ Երևանը հնչում են որպես Բեան:

Մի սար է, բարձրանաս իջնես, սարի տակին կոտրած քար-վանսարա կա, էնտեղ կքնես: Հետո լայն ճանապարհ է մինչև մաշինին հասնես: Վազոնը որ նստես, ուղիղ բեզ կտանի Բեանու մեջը... Բիլեթ են տալիս փողով, պետք է բիլեթը պինդ պահես, որ չկորչի. թե չէ կտանեն, շտաֆ կանեն: Ես իմս ծոցումս էի պահում, քնելիս էլ ձեռքս վրան էի դնում: Էսպես հասա Բեան...

10 Անտոնի խոսքերն էին, որ խժժում էին Տիտոսի ականջի տակ, որպես ձագ տված մեղու: Փակեց աչքերը, միտքը լարեց, թե առած մտքերը թռան սարերի վրայով հեռուն, դեպի ուր մեկնեց Անտոնի իր ձեռքը, պատմությունն անելիս:

— Տեսնես Կատարի խաչի ուխտավորի չափ մարդ կլինի՞, — մտածեց Տիտոսը, պառկած տեղում նստեց, դիրքը բաց արեց: Դրքում Անտոնի ասածներից ոչինչ չկար: Ծառերի մասին էր գրված, ազդի ծաղիկ աղվեսի մասին և ոչ մի խոսք Բեանու կողմերից:

— Երևի ուրիշ գրքերում կլինի:

Լսեց գյուղից մի ձայն.

20 — Տիտո՛ս, էհն՛ջ, հորթերը արտի կանաչումն են, կանաչումն են, էհն՛ջ...

Տեղից վեր թռավ, թռնելու հետ էլ մտքերը հորթերի պես շաղ եկան: Բեանը չբացավ, որ մի քիչ հետո նորից փակչի նրա ուղեղին տիղի պես, բուն դնի և օրնիբուն միտքն զբաղեցնի իրենով:

* * *

Աշունքամուտ էր:

30 Սարերի բարձր կատարներին ամպը ցող էր շարում, լուսաբացի ցողը սառչում էր, դառնում եղյամ: Արտերը հնձել, վերջացրել էին, գյուղը կալ էր կասում, այգիների բերքը ժողովում: Դրանից էր, որ հնձած արտերում ոչ մարդ էր երևում, ոչ անասուն:

Այսահետք օձապատույտ ուորներով բարձրանում էր սարի ստորոտից մինչև գագաթ, իջնում ձորը, նորից բարձրանում:

Մահալը գետնին դեմ տալով, կածանով բարձրանում էր Տիտոսը, հացով լի պայուսակը մեջքին: Արևը բավական ճանապարհ էր կտրել, բայց արևից չէր, որ քրտինքի կաթիլներ

էին շարվել Տիտոսի ճակատին, այլ արագ քայլելուց: Մեքքը քրտնել էր. շապիկը կաշում էր, էլի պոկվում:

Տիտոսը ոչ քրտինքն էր զգում, ոչ էլ արևի տաքությունը: Նրա միտքը հա էր, եկած ճամփին, որի վրա կրած խուրձերից ընկած հասկեր կային, մի քիչ հեռու գյուղը, կալերը, խրձան դեղեր, իրենց կիսավեր տունը:

Օգոստոսի կեսին Անտոնը գնացել էր: Գնալուց մի օր առաջ Տիտոսը նրան տեսավ դռան մոտ:

— Տիտո՛ս, էգուց գնում եմ...

Տիտոսը շիմացավ ինչ տալի: Մոտեցավ Անտոնին՝ բարի 10
ճանապարհ ասելու: Ձեռք տալուց հետո, երբ մայրը ներսից Անտոնին կանչեց, և Անտոնը տուն գնաց, Տիտոսը դռան մոտ մի քիչ էլ կանգնեց: Քարերը կճաքեին, եթե նրանք էլ այնքան ուժեղ ցանկանային Անտոնի հետ գնալ, ինչպես դռան մոտ ցանկացավ Տիտոսը: Սակայն Անտոնը դուրս չեկավ տնից. Տիտոսը զլուխը կախ հեռացավ:

Տիտոսը միայն մօրն ասաց, որ գնում է: Ինչքան դժվար էր վերջին օրը: Հորթերն էլ էին մի տեսակ մոլորվել: Նրեկոյան՝ հորթերին տեղաց անելուց հետո, անցավ այն փողոցով, ուր մայրն էր ապրում: Դռնակից նայեց, մարդ չտեսավ: Հենց 20
ուղում էր հեռանա, մայրը դիմացի անկյունից դուրս եկավ:

— Նանի, առավոտյան գնում եմ:

— Ու՛ր:

— Բեան:

— Բա մեկնա՞կ. հաց, ճանապարհի ծախս...

— Բիլեթի փող ունեմ, ամառս եմ հավաքել, դե տուրակս էլ հացով լիքն է:

Տիտոսը տեսավ մոր արցունքները:

— Բա շոր, գուլպա... Ընկեր ունե՞ս, ճանապարհը...

— Լիքը մարդ է, ինչ կա որ... Հրեն էն սարն է, սարը որ 30
անց կացար, Բեանը մոտ է,— ասաց Տիտոսն այնպես վստահ, կասեա նրեան գնալը նրա համար գյուղի ջաղացի ճանապարհըն էր:

— Դե էդտեղ ոտը կաց, տեսնեմ էն Աղրայելը տանը չի՞...

Աղրայելը նրա երկրորդ ամուսինն էր: Տիտոսը գիտեր, որ մայրը նրա ձեռքին լավ օր չի քաշում: Դիշտ է, այդ հանգա-

մանքը նրա մեջ բորբոքում էր սեր ու կարեկցութիւն մօր նրկամամբ, բայց և իր մաքից նա չէր կարողանում ջնջել այն գիշերը, երբ ուրիշի գոնակի մօտ մօրը տեսավ, ինքն էլ բնեց զեղի վրա, որպէս որբ: Թեկուզ Ազրայելին հանդիպելիս նա խոժոռ աչքերով էր նայում նրան, բայց հերիք էր մտաբերեր այն գիշերը, որպէսզի կարեկցութեան ալիքն իջնէր, մօր հանդեպ զգար անտարբեր սառնութիւն:

10 Տիտոսը հասավ կայծակի հարվածից ճաքած քարին, որից դէն արահատը իջնում էր ձորի վրա, մի ուրիշ սարով բարձրանալու համար: Ճաքած քարը նրա ամենից հեռու սահմանն էր, որից դէն Տիտոսի ոտքն առաջին անգամ էր կոխում:

Քարի մօտ մի քիչ շունչ առավ, նստեց: Բավական ճանապարհ էր անցել: Առաջին անգամ հայրենի գյուղը նրա աչքում շատ փոքր թվաց: Ահա գետակը, Անտոնինաց յայդին... Սարի տակին սպիտակին էր տալիս քարհանքը, որտեղից դպրոցի աշակերտները կավիճ էին տանում: Տիտոսը տեսավ և զետի մեծ քարը, որի վրա կավիճով մի օր արտագրեց «Պառավի ուլերը»: Աչք ածեց իրենց տունը տեսնելու, շերեաց: Հարեանի բարձր պատը խանգարում էր:

20 Քրտինքը ցամաքեց, Տիտոսը վեր կացավ, մի անգամ էլ նայեց գյուղին: Այնքան ցանկացավ, որ մեկը կտուրի վրայից նայիւր իրեն, մինչև սարի հետեն անցներ: Գուցե Ազրայելից ծածուկ մայրը կալից նայում է: Նրեի լաց է լինում, գոգնոցի ծայրով սրբում արցունքը, որ մարդ շտեմնի...

Փողոցում կանգնել էր: Մի քիչ հետո մայրը շտապ բայլերով դուրս եկավ, հացի կապոցը թէի տակ: Լաց եղավ:

— Էս երկու արծաթն էլ տու, ճանապարհին պետք կգա...

Իր մաշված գոտին կապեց Տիտոսի մեջքին, կոացավ, աչքերը համբուրեց:

30 — Չմրսես, եկողով իմաց տուր, որ հասել ես... Դե՛... Բայց խոսքը կիսատ մնաց — ոտնաձայն եկավ: Մի անգամ էլ համբուրեց և դուռը ծածկեց:

Դյուղն արդեն մնաց սարի հետևում: Բայց սարի հետևում մնաց և նրա տխրութիւնը: Թեով արցունքը սրբեց և մեծ քայլեր անելով իջավ կածանով: Չորակում մի ուրիշ կածան էլ էր

միանում և երկուսի խառնուրդից ճանապարհը մի քիչ ավելի էր լայնանում:

Ջրի մոտ Տիտոսը քաղց զգաց, մոր շինած պաշարը բաց արեց: Նրբ կռացել էր ջրի վրա, կողքին ոտնաձայն լսեց, վեր կացավ:

Հարևան գյուղից մի իշավոր գնում էր նույն ճամփով, ինչ որ Տիտոսը: Նա հացը մեջքին կապեց, միացավ իշավորին:

* * *

Բարձր սարերը ջրբաժան սահման են երկու մեծ գավառների մեջ: Սարերի արևմտյան փեշերից սկիզբն առնող մանրիկ գետակները ստորոտում միանում են իրար, որպեսզի ներքև, սարահարթում, կաղմեն հանդարտահոս և լայն տարածվող մի գետ:

Հաջորդ առավոտյան ջրբաժան սարերի գլխից Տիտոսը հեռ էր նայում սարահարթին, որի գնդաձև փոսերի մեջ ընկած էին մեծ ու փոքր գյուղեր: Այդ գյուղերից մեկումն էր գիշերել Տիտոսը, առավոտ կանուխ զարթնել, շարունակել ճանապարհը:

Մի պառավ կին հյուրընկալել էր նրան, քնելու տեղ տվել, հարց ու փորձ արել: Լուսաբացին պառավը թանով ապուր էր եփել: Նվ երբ Տիտոսը փայտի գղալով տաք ապուրն էր ուտում, պառավը սիրտ էր տվել նրան:

— Ճանապարհը լիքը մարդ է, գնացող եկող շատ կա: Հենց մի ճանապարհ է գնում մինչև սարի գլուխը, էնտեղից քիչ ցույց կտան...

Այդ մի ճանապարհով էլ բարձրացել էր Տիտոսը, ճանապարհին մի քանի հողի տեսել, որոնք զարմանքով էին նայել նրան:

— Էս հասակին, որ սա վախ չունի մենակ գնալու, ուրեմն սրտոտ տղա պիտի լինի,— ասաց մեկը, որին Տիտոսը հարց տվավ, թե երբ կհասնի կոտրած քարվանսարին:

— Արևով կհասնես... Առաջիկ իշավորներ են գնում, որ ուղենաս՝ նրանց կհասնես,— ասաց մարդը:

Տիտոսը քայլերն արագացրեց: Ինչքան բարձրանում էր

սարն ի վեր, օդն այնքան սառնանում էր, կանաչն ավելի շատանում, թեկուզ աշնան սկիզբն էր:

— Այ հորթները էստեղ լինեին, ի՞նչ կուտեին,— մտածեց նա, հետ նայեց մի ուրիշ լեռնաշղթայի, որի զազաթներին ամպ էր նստած, և որի հետևին հայրենի գյուղն էր:

— Տեսնես հիմա հորթներն ո՞վ է պահում...

Կածանով մենակ էր բարձրանում, ինքն իրեն միտք անում: Հեռվից՝ նա անտառից մոլորված արջի թոթթի էր նման, որ ընկել էր բացուտի մեջ, բրդոտ ոտքերն արագ էր փոխում, 10 մյուս անտառին հասնելու համար: Չլինի՞ թե բացատում տեսնեն իրեն:

Գազաթին ամպերը թանձրացան, բրդի գորշ մալանչների պես իջան գետնին, փաթաթվեցին ոտքերին, շորերի վրա խոնավություն մաղեցին, տրեխները թացացան: Ճանապարհը հազիվ էր երևում. ամպը մեկ խտանում էր, մեկ նոսրանում: Նոսրանալիս նա ճանապարհն ավելի հեռուն էր տեսնում, բայց երբ խտանում էր, Տիտոսին թվում էր, թե ճանապարհն էլ է հալվում ամպի մեջ:

Եթե հանկարծ մոլորվեր, հեռանար ճանապարհից, մութն 20 իջներ ու մնար սարում: Այդ միտքը վախեցրեց նրան, ուղեց կանչի, քայլերն ավելի արագացրեց: Գուցե հասներ իշավորներին: Միայն թե չմոլորվեր, ամպած գիշերը սարում չմնար: Հանկարծ գայլերը քարի տակից ցցվեին ճամփի վրա: Ի՞նչ պիտի աներ... Ինչո՞ւ նստեց ամպը սարին: Արև լիներ, ինչպես երեկ, ոչ մենակություն կզգար, ոչ վախ:

Տիտոսն իր մտքերի հետ էր. հսկա քայլեր էր անում, հանկարծ տեղում մեխվում, երբ ափանջին շշուկ էր հասնում կամ աչքն ընկնում էր ճամփից հեռու ընկած տձև քարերին: Գուցե գայլերն են մրափած:

Նա արդեն սարի ջրբաժան սահմանն անցել էր, հետ էր 30 թողել սարահարթն ու ծառաստանների մեջ թաղված գյուղերը, մհալի հանդարտահոս գետը: Եթե արև լիներ, գազաթից վերջին անգամ կտեսներ այդ ամենը, հեռու կապույտի լեռնապարը, որի հետևին հոր կիսավեր տան սառած թոնիրն էր, մայրը, պառավ կատուն, որ արդեն վայրենացել էր:

Մի շուն հաչաց, երկրորդը նրան ձայնակցեց: Տիտոսը

կանգ առավ, լսողությունը լարեց հաշոցի կողմը: Գուցե գյուղ է, բայց ինչու Անտոնը ոչինչ չասաց: Այդ մտքին հաջորդեց մի ուրիշը, աղվեսն էլ շան նման է հաշում: Հանկարծ շատ մոտ լսեց հաշոցի ձայն, երկու ստվեր կլանչեցին և մինչև Տիտոսը կկռանար քար վերցնելու, ձախ ազդրի փափուկ մսի մեջ զգաց սուր ծակոց. վայր ընկավ ու ցավից բարձր ճչաց:

Շները հետ փախան, տասը քայլի վրա նստեցին խուլ մոռոցով: Տիտոսի կանչին ամպի միջից երևաց հովիվը, թաղիքե վերարկուն ուսին: Նրան թվաց, թե հովիվը երկնքից իջավ: Շները վնգստոցով հեռացան, հովիվը մոտեցավ Տիտոսին, ոտքի վերքին նայեց: 10

— Բան չկա, հիմա արյունը կկտրվի,— ասաց նա:

Տիտոսը վախից գունատվել էր: Ոտքի կանգնեց և նոր միայն զգաց, որ ձախ ազդրը ցավում է, ասես մեկը եղինջի փշերով ծակծկել էր փափուկ միսը:

Հովիվը թաղիքից մի քիչ բուրդ հանեց, փաթաթեց վերքին:

Եվ երբ Տիտոսը կարողացավ մի քանի քայլ անել, մարդը հարցրեց.

— Բա ո՞ւր էդպես մենակ...

— Մենակ չեմ, ընկերներս հրեա հետևիցս գալիս են,— 20 ասաց Տիտոսը, աչքի տակով նայեց հովիվին, ստուգելով՝ արդյոք հավատա՞ց նա: Հետո նրան հարցրեց, թե ուր է տանում ճանապարհը, հեռո՞ւ է կոտրած քարվանսարան:

— Դեռ օր շատ կա, արևը մայր չմտած կհասնես: Հենց էդպես վեր արի...— ասաց հովիվը, մի քիչ էլ կանգնեց, մինչև Տիտոսը ձախ ոտից կաղալով կորավ ամպի մեջ: Հետո փաթաթվեց վերարկուում, սուլոցով բարձրացավ ոչխարի մոտ:

Տիտոսը քանի իջնում էր, ամպն այնքան էլ նոսրանում էր: Սարի քամին ծվին-ծվին էր անում ամպի դեղերը, քշում ներքև, ուր ամպի մանրիկ քուլաները հալվում էին, կորչում: 30

Մի քիչ հետո ամպի միջից երևաց արևը: Դիմացը շոր, ցամաք ժայռեր էին, կարմիր ու գորշ քարեր, որոնց վրա անկարգ բուսել էին կարճիկ մացառներ: Զորակները շատ հեռվում հալվում էին, աստիճանաբար ցածրանում և ձուլվում տափաստանի հետ:

Տափաստանը Տիտոսի աչքին անծայր թվաց: Հեռվում

դժվար էր որոշել տափարակի կապույտ հորիզոնը: Հարթ հրկիրն աննկատորեն միանում էր կապույտ հրկնքի հետ, հետուներում կազմում մի այլ աշխարհ, որ ոչ ծով է, ոչ հրկինք և ոչ էլ անծայր անապատ:

Նուեն ամպոտ սարն էր, որի վրայից նա անցավ: Սարի գլխին դարձյալ ամպ կար: Մի սլահ Տիտոսին այնպես լվաց, թե սարը մինչև հրկինք է հասնում, շնորը բարձր ամպերի մեջ վրա տվին իրեն:

— Զո՛ւ, շո՛ւ,— լսեց Տիտոսը, երբ մի քիչ էլ ցածրացավ
10 հանապարհով: Բարձրացավ բարի գլուխը, նայեց ձորին: Իշավորներն էին:

Արևը մայր էր մտել, երբ հողնած քարվանը հասավ կոտրած քարվանսարին: Քարվանի հետ իջևանի բակը մտավ և բեղարած Տիտոսը:

* * *

Գիշերով քարվանսարա ուրիշ ուղևորներ էլ եկան: Հայեր կային, թուրքեր՝ իշով, ձիով: Ուղտապաններ եկան, որոնք ուղտերով նավթ էին տանում այն մահալը, որտեղից ինքն անցավ: Գուցե ուղտապաններից մեկն էլ իրենց գյուղը նավթ տանի:

20 Տիտոսը պառկեց խսիրի վրա, պայուսակը գլխի տակ: Միտն եկավ, թե ինչպես էր ուղտապանը գյուղում կանչում.

— Նավթ ալան, ա՛յ նավթ ալան*...

Հավաքվում էին նրա գլխին, և մինչև գյուղը նավթի գինը շորոշեր, ոչ ոք նավթ չէր առնում: Ուղտապանը բարկանում էր, սպառնում հեռանալ:

Ցեխապատ սենյակում հատակի խսիրների վրա պառկել էին բեղարած ուղևորները, ով որտեղ ազատ էր տեսել: Մեկը ձիու հարդով լի պարկն էր դրել գլխի տակ, ուղտապանը նավթոտ ջվալն էր գցել մեջքին: Շատերը խոր քնի մեջ խրու-
30 ուսցնում էին, ոմանք օջախի մոտ նստած դեռ թեյ էին խմում: Քարվանսարայի տերը շուտ-շուտ ներս ու դուրս էր անում, գիշերով ճանապարհվողներից հարկն առնում, հարգ շունհցող-ներից հարգ տալիս, էլի նստում տախտակների մոտ, նավթի

* Նավթ առնող, այ նավթ առնող:

փարբիկ ճրագի կողքին, մի քիչ ննջում, մինչև մեկը դոմից կանչի և կամ օջախի մոտ թեյ խմողները մի կտոր շաքար ուզեն:

Տիտոսի կողքին պառկածը ջորեական էր, աղ էր տանում ցորենի հետ փոխելու: Առավոտյան ջորեականը պիտի անց կենար նույն սարով, որի վրայով անցել էր Տիտոսը, ամպի քուլաների միջով:

Տիտոսն աչքերը նոր էր փակել և ոտները հանգիստ մեկնել խտրի վրա, երբ զգաց, որ մեկը ոտները կոխ տալով եկավ, կողքին պառկեց: Յավից զարթնեց, ոտքը հետ քաշեց, տեսավ, թե ինչպես մարդը մեկնվեց:

10

— Որտեղացի՞ ես,— հարցրեց նա:

Նա թեկուղ ցավ էլ զգաց, բայց մարդու հարցի մեջ կարեկցանք տեսավ, մոռացավ ցավն ու պատասխան տվավ:

— Ո՛ւր ես գնում, մենա՞կ ես,— հարցրեց նա, զխատակի կապոցը պատին հենելով:

— Բեան:

Մի քիչ հետո մարդը հարցրեց.

— Ճանապարհի ծախս, ձեռափող ունե՞ս...

— Ունեմ, հա՛, բիլեթի փող: Հրեա ծոցումս կարած է,— ասաց Տիտոսն ու ձեռքը ծոցին տարավ, մատերով շոշափեց փալասի կտորը, որ մի քանի տեղից թելով կարած էր ծոցին: Շուտով կհասնի մաշինին: Ահա կտրած քարվանսարան, որի մասին ասել էր Անտոնը:

20

— Ուղիղ ճանապարհ է, կգնաս, կհասնես մաշինին:

Գուցե Անտոնն էլ է զիշերել այդ իջևանում, պառկել նույն խտրի վրա: Ինչքա՞ն պիտի զարմանա, երբ տեսնի Տիտոսին:

Ուրախության ալիքը բարձրացավ այնքան, որ սրբեց, ետ վանեց քունը: Ինչո՞ւ կողքին պառկած մարդը էլ ուրիշ ոչինչ չհարցրեց: Գուցե Բեանու կողմերից է գալիս: Զի՞տեսիլ արդյոք Անտոնին: Եթե նա գիտենար ինչ մտքեր կան Տիտոսի ղլխում, եթե հարցներ: Տիտոսը բոլորը կպատմեր:

30

Սակայն մարդը քնել էր, ջորեականն էլ քնի մեջ անկապ խոսքեր էր ասում: Օջախի կրակը մերթ հանդարտում էր, բոցը գետնի հրեսին էր պառկում, ճիգ անում օջախի մոտ ընկած, կեսը վառված ցախերին հասնելու: Նվ երբ կրակի լեղունները հասնում էին ցախին, օջախը նորից բոցավառվում էր, լույսի

տակ Տիտոսը տեսնում էր տան ցիխապատը, հղեգնով ծածկած կտուրը:

Իրենց գյուղում պատերը քարից են, շատ տների կտուրներն էլ է սալ քար, հաստ գերանների վրա: Ինչքան կղարմանային գյուղում, եթե մեկը իր կտուրը հղեգնով ծածկեր:

Քնելուց առաջ Տիտոսի վերջին միտքն այն մասին էր, թե չի՞ կաթում այդ կտուրը անձրև օրերին: Հետո քունն իջավ, միտքն օրորաց, հալվեց, որ կեսգիշերին դառնա երազ:

10 Երազի մեջ Անտոնն էր, ձևերի ճիպոտով խփում էր մոշի ճյուղերին, տերևները փրցնում: Կանչում էր, Անտոնը պատասխան չէր տալիս: Զեռք էր, թե հորթի ոտք կրծքի վրա, ձայնը լավ չէր հնչում: Քնի մեջ շարժվեց, երազը փոխվեց...

Առավոտյան Տիտոսն ուշ դարթնեց. քունը հաղթել էր նրան: Նստեց խսիրի վրա, աչքերը տրորեց, մի պահ դարձացած նայեց շորս կողմը: Հետո վերհիշեց քարվանսարան, օջախի գիշերվա կրակը: Կողքին քնած մարդ չկար: Բախում ուղտապանները նավթի պարկերն էին բարձում ուղտերին: Իշավորները տուրքակի մեջ դարձան էին լցնում:

20 Իջևանի առաջ՝ առվի ջրում, Տիտոսը երեսը լվաց, ձևերը տարավ պայուսակի հացին: Ճամփի պաշար դեռ ուներ: Պառավի տված բլիթները մնում էին, թեկուզ գլխատակին մի քիչ փշրվել էին:

Երբ մի քիչ հետո իշավորները ճանապարհ ընկան, Տիտոսն էլ պայուսակը ուտին նստեց, փայտը ձեռքն առավ, որ հետևի նրանց: Իջևանի տերը տեսավ այդ, կանչեց.

— Ա ջահել, քնելուդ փողը...

30 Տիտոսը զարմացած կանգնեց: Նա չհասկացավ, թե ինչու պիտի փող տա քնելու համար: Այնքան մարդ էր գնում գալիս, և գյուղում ոչ ոք մտքովն էլ չէր անցնում փող տալ: Ի՞նչ կասեին: Բայց երբ ուղտապանները ծիծաղեցին, մեկն էլ սրախոսեց, թե՝

— Քեռու տունն է կարծել, — Տիտոսը համոզվեց, որ այդ օրենք է, սահմանված կարգ: Ինչո՞ւ Անտոնը չէր ասել այդ մասին:

Ուղտապանները տեսան, թե ինչպես նա երեսը մյուս

կողմը դարձրեց, ձեռքը տարավ ծոցին: Մի վայրկյան հետո Տիտոսը բարձր ծկլթաց, օձից խայթվածի պես:

— Վա՛յ, աման, փողս...

Փայտը ձեռքից ընկավ, փայտի հետ էլ Տիտոսը: Նա ոտքերը գետնումն էր տալիս, քարերը շանդոռմ, կանչում, լաց լինում, լացի հետ էլ օգնություն կանչում:

— Վա՛յ, աման, փողս...

Ուղտապանները նախ չհավատացին, քարվանսարայի տերը կարծեց, թե տղան դիտմամբ է անում: Բայց հետո հավատացին, ուղտապաններից երկուսը մոտեցան, սիրտ տվին: 10

— Ինչքա՛ն էր:

— Բիլեթի փող, Բեանի մաշինի փող: Ես ոնց անեմ, վա՛յ աման...

— Տղա մի լինիր, լավ... Կաշխատես, մի մեծ փող չի: Կասես՝ քեզ անփող կտանեն, մի մարդ վճարվի...

Աբխալուղի կոճակներն արձակված, մի ձեռքը ծոցին բռնած, Տիտոսը շուտ աչքերով մեկ արան էր նայում, մեկ նրան:

Ո՞վ տարած կլինի: Զորեպանը. բայց նա խոր քնի մեջ էր: Գուցե այն մարդը, որ այնպես սրտանց հարցրեց, թե ուր է գնում, հետո կողքին դարձավ, քնեց: 20

Իշավորները հեռացել էին: Ի՞նչ անել. հետ վաղել սարն ի վեր, հասնել ջորեպանին, ոտքերն ընկնել, աղաչել, գուցե հետ տա: Բայց ո՞ւր հասնի նրան, գուցե ուրիշ ճանապարհով է գնացել, գուցե տեղեկություն էլ չունի փողից:

Քարվանսարայի տերը վկայեց, որ մյուս մարդը լույսը շրացված է գնացել: Վճառել է իր հարկը: Նրա ձին բեռան տակ չէր, ո՞վ էր, ո՞ւր գնաց, ոչինչ չի կարող ասել:

— Էսքան տարի է էստեղ եմ, էդպես բան չեմ տեսել...

Եվ իջևանի տերը նորից կասկածեց— գուցե Տիտոսն է 30 հորինում: Բայց տղան լալիս էր, աչքերով օգնություն աղերսում, մի ելք:

— Լավ, գնա՛, իշավորներին հասի: Ինձ հասանելիքն էլ քեզ եմ բաշխում,— ասաց տերը և ներս մտավ:

Տիտոսը մի քիչ էլ քալասեց: Ուղտերը տեղից վեր կացան, դանդաղ քայլերով ճամփա ընկան: Նա մեկ ուղեց հետևել

ուղտերին, հետ վերադառնալ, մի ուղտապանի հետ գնալ գյուղը: Մեկ էլ հետ վանեց այդ միտքը, գետին բնկած փայտն առավ և աբաղ քայլերով իջավ ձորի լայն ճանապարհով:

Արեւը կեծացել էր: Գլուղում արեն այդպես խանձում է միայն ամուսն օրերին: Արեւից քարերը տաքացել էին, ձորը թվում էր երկար կոկորդ, որի միջով երբեք սարի հովը չի անցել: Չէր երևում աշնան կանաչը, և եթե ամպի մի բուլա էլ մոլորվեր, հասներ ձորին, տաքը սարի ամպին պիտի հալեր:

10 Զորի միջով հոսող պղտոր գետակի ավերին բուսել էին դեղձի ու ծիրանի ծառեր: Տիտոսի տեսածը խնձորի էր, կեռասների ու տանձի: Իջավ ձորը, մոտեցավ ծիրանի ծառին, նայեց և չկարողացավ որոշել խնձորենի է, թե տանձի: Կռացավ գետակից ջուր խմելու: Սարի ետևին կանաչի հետ մնացել էին և սառնորակ ջրերը: Զորի գետակի ջուրը փռած խոտի համ էր տալիս: Տիտոսը միայն բերանը ողողեց, ճանապարհ բնկավ...

Եվ երբ իշավորներին հասավ ու նրանց էլ պատմեց փողի մասին, մի քանիսն իսկույն հարցրին, թե ինչքան էր:

20 — Ոչինչ, անցածն անցել է, — ասաց ծերունի իշապանը, որի երկար, կախ ընկած ոտքերն իշու քայլերի հետ օրորվում էին:

Արեւը նեղացնում էր: Տիտոսը փափախով սրբեց քրտինքը, արխալուղը հանեց: Ուսին պցելուց առաջ մի անգամ էլ նայեց աստառին, որից բարակ թելերով կապել էր փողի փալատը: Թիկերից երկուսը կախ ընկած մնացել էին:

30 Արեւի տակ ավելի շատ հոգնեց: Փորձում էր ոտքերը գետնից բարձր վերցնել, բայց չէր կարողանում: Տրեխները քսվում էին ճանապարհին, փողի հանում, փողին նստում էր բրդի շալվարի վրա: Ծաբավից լեզուն շորանում էր, պոռշներն էր լիզում, դուխը երբեմն թեքում ձորի կողմը, գետի պղտոր ու անհամ ջրին նայում:

— Հիմա սարի աղբյուրի մոտ լինելի, ինչքա՞ն կխմեի,— մտածեց Տիտոսը: Միտն ընկան հորթերը, աղբյուրը, որի սառը ջրում հաց էր թաթախում, խաղ անում ջրի հետ, ջաղաց շինում կամ ձևոքով մաքրում աղբյուրի ափը, խի՞ն ու ավաղ դուրս թափում: Զուրը նախ պղտորում էր, հետո պար-

դում, աղբյուրի ակն ավելի խոր էր թվում, բայց ջուրը նորից
փլցնում էր ավազի պատերը:

Էշերն էլ էին հոգնել: Հենց որ մեկի տերը մի քիչ ետ էր
քնկնում կամ իշու վրա ննջում, մահակը գետնով քարշ տա-
լիս, էշը զգուշությամբ մոտենում էր ճանապարհի կողքին բու-
սած մացառին, մի քանի տերև պոկում, մինչև տերը կհասնե-
ր կամ կղարթներ և ձեռքի մահակով մի կշափեր իշու փորին:

Տիտոսն աշխատում էր ետ շմնալ: Ուժ էր տալիս թաքե-
րին, երբեմն վազում, երբ նկատում էր, որ իր և իշավորների
միջև եղած տարածությունն ավելի է մեծանում: Վաղելիս 10
փոշի էր կուլ տալիս, պայտտակը համաչափ ցնցումներով
զարկում էր թիկունքին:

Ճանապարհը ձանձրալի էր, միապաղաղ: Թվում էր, թե
ձորը վերջ չպիտի ունենա, թեկուզ ամեն մի պտույտ թվում
էր որպես վերջինը, որից հետո պիտի տկավի տափարակը:
Բայց պտույտը վերջանում էր, որպեսզի մի ուրիշը ծայր
առնի:

Ճանապարհին մի քանի գյուղեր տեսան քարերի գլխին,
ծիրանու ալգիթների մեջ: Իրենց գյուղի նման չէին: Տները
ցածիկ, տառնց կալ ու մարագ, իրարից հեռու, մեկը մի քարի 20
տակ, մյուսը առվի եզրին:

Ո՞ւր էին Անտոնի պատմած բարձր տները, փողոցները,
ուր հազար մարդ է անցնում, ավելի, քան Կատարի խաչի
ուխտի օբլ: Ո՞ւր էին կառքերը, ավտոմոբիլները, որոնց վժժու-
ցից մարդ վախենում է, ետ փախչում:

Եթե իշավորներից ետ մնալու հոգսը չլիներ, դուցե Տի-
տոսն ավելի երկար նայեր, թե ինչպես են ձորի գյուղում մի
զույգ եղով վար անում: Մի քիչ վաղելուց հետո, երբ ծերունի
իշապանը Տիտոսին ձայն տվեց, թե իջեանք հեռու չի, իրենք
պիտի զիշերեն այնտեղ, նա բայկերը դանդաղեցրեց: 30

Արևը մարմրին էր տալիս, և արևի շողերից քարափի կա-
տարները փայլում էին պղնձի կարմիր փայլով, ստվերներ
կախում ճանապարհի վրա:

Տիտոսը ճանապարհի կողքին բոստանների տեսավ: Ահա
թե որն է սեխը: Աշնանը հեռու տեղից սեխ էին բերում դյուզ,
փոխում գարու հետ: Տիտոսը և՛ ուրախ էր, և՛ հպարտ: Նա

տեսաւ այն երկիրը, ուր բոստաններում սեխն է բուսնում: Եթե վերագառնա՞ր գլուղ... Ինչե՞ր պիտի պատմեր և ինչքան պիտի դարմանային ընկերները:

Ճամփի կողքին հինայած մուրուքով մի մարդ էր շոքել: Նրա շրթունքները շարժվում էին, մարդն իրիկվա նամաւն էր անում, անթարթ աչքերը դեպի հեռուն: Երբեմն ձեռքերը կրծքին էր դնում, գլուխը խոնարհում գետնին, մի քիչ մնում այդ դիրքով, ապա բարձրանում, նորից շրթունքները շարժում:

10 Երբ Տիտոսը մոտեցավ նրան, մարդն ասես ոչ տեսաւ և ոչ էլ նրա ոտնաձայնը լսեց: Տիտոսի աչքն ընկավ նրա կողքին, հենց ճամփի վրա դարսած սեխերին, սրունց մոտ հասարակ կշեռքն էր, քարե զրվանքաներով:

Եթե փողը լիներ, կառներ— այն դեղինը, որի կլեպը հասնելուց ճաքել էր, մի տեղն էլ սեւացել: Ի՞նչ համեղը պիտի լինի... Գլուղում նա միայն մի անգամ էր սեխ կերել, ավելի ճիշտ սեխի կլեպ:

20 Տիտոսն ինքն էլ շիմացաւ, թե ինչպես ձեռքը դեղին սեխին մեկնեց հենց այն ժամանակ, երբ մարդը մի անգամ էլ երկրպագեց: Եվ երբ թևի տակ զգաց հասած սեխի փափկությունը, քայլերն ակամայից արագացան: Ժանապարհն աջ թևով լելիս, Տիտոսը մի անգամ էլ ևս նայեց: Մարդը շարունակում էր աղոթել:

30 Մի քանի քայլ էլ արեց, հետո նստեց, դանակը զրպանից հանեց և խրեց սեխի մեջ: Իրոք որ սեխը և՛ հասած էր, և՛ համեղ: Սեխը կրծելիս հանկարծ նրա ականջին վազող ոտքերի ձայն ընկավ, թվաց, թե նախիրից փախած հորթ էր վազում: Պատառը դեռ կուլ չտված, մեկ էլ առաջը ցցվեց աղոթող մարդը, թևերը քամու ջաղացի պես իրար տալով: Մարդը բարձր կանչեց Տիտոսի ականջի տակ և ոտքը թափով վրա բերեց նրա թիկունքին: Տիտոսը փովեց գետին և տեսաւ, թե ինչպես իր գլխի վրայից թռան սեխի ջարդված կտորները:

Ուղղափառ սեյիդը, հավատարիմ հնօրյա նամաղին, սեխի համար աղոթքը չէր ընդհատել:

* * *

Մութ էր, երբ Տիտոսը հասավ իջևանին: Ծերունի իշապանը դեռ չէր քնել: Եվ երբ Տիտոսը մեկնվեց խսիրի վրա, ծե-

բունին ասես ինքն իրեն հաշվեց, թե լուսաստղը դուրս չեկած եթե ճանապարհվեն, կարո՞ղ են թեյին հասնել քաղաք:

— Մաշինն էլ հենց էդ ժամանակն է ճանապարհվում Բեանու կողմը, թե բիլեթ ճարես, կնստես... Աստված մեծ է, մի լույս կհասնի,— ավելացրեց ծերունին, կողքին դարձավ, լիաթոք հորանջեց ու լռեց:

Իջեանի տերը, որ կաղլիկ ոտը քարշ տալով ներս ու դուրս էր անում վրա բերեց:

— Ինչալլահ, ինչալլահ...

Տիտոսին այնպես թվաց, թե կաղն իր մտքերն էր անում, 10 որոնց հետևից նա ասաց «Ինչալլահ»:

Վաղը... Ուրեմն վաղն առավոտյան նա կտեսնի վագոնները, որոնք հարյուրավոր մարդ են տանում երկաթ գծերի վրայով: Եթե փողը մնացած լինի: Ի՞նչ է անելու վաղը: Մի՞թե պիտի ետ մնա: Իսկ եթե ճամփի պաշարը վերջանա՞:

Տիտոսը ձեռքով շոշափեց պայուսակը, հացը նրան սիրտ տվավ: Եվ ոտները մեկնեց, ձեռքը կամացուկ տարավ աղդրի վերքին, այնքան թեթև թվաց վերքը: Նույնիսկ ժպտաց, երբ միտն ընկավ շների վրա տալը, ինչպես ինքը վախից դետին ընկավ: 20

Կաղլիկ մարդը կողպեց իջեանի դուռը, ոտը քարշ տալով մոտեցավ տախտակների վրա պառկեց

Տիտոսը շուռ եկավ տեղում, զլուխը մոտեցրեց ծերունու թիկունքին, կուշ եկավ: Կաղլիկ մարդը պառկելուց առաջ մոտեցավ, ճրագը իջեցրեց, նայեց Տիտոսին, հետո պատի նիշին նայեց, և երբ Տիտոսը պառկած տեղից ձայն տվավ, թե ինչ է փնտրում, կաղը պատասխանեց.

— Հե՛շ, մի փետ կար...

Հետո նա հարցրեց Տիտոսին, այս անգամ ճրագը հանդ- 30 ցրնելուց և տեղում պառկելուց հետո.

— Մայր ունե՞ս, սղա...

— Ունեմ:

— Հա՞յր:

— Զէ՛:

— Բա էդ ալևորը քո ի՞նչն է...

— Հե՛շ,— առաջ Տիտոսը անպիտի շեշտով, որ նշանակում էր, թող քննմ:

«Ինշալլահն» լռեց: Քիչ հետո Տիտոսն էլ քնով անցավ, մոռացավ արացին էլ, հոգնածությունն էլ:

Գիշերվա կեսին, երբ բեղարած անցորդները քնել էին խոր մրափով, «Ինշալլահն» տախտակները ճռուացին, կաղլիկ ոտը վերմակի տակից թերվեց, մութում գտավ գետինը, մյուս ոտն էլ հետեկց նրան, վերմակն ուսն առած կաղը մոտեցավ Տիտոսին, մի վայրկյան շունչը փորում պահեց և
10 ապա կամացուկ պառկեց խտրի վրա:

Քնի մեջ Տիտոսն զգաց, որ մի տար շունչ, մարմանդ թոնրի բերանի պես տաքացրեց մեջքը: Այդ նրան դուր եկավ, ոտքերը երկարեց և ավելի խոր քնեց:

Երազի մեջ թվաց, թե շունն իր տաք լեզվով լիզում է աղդրերը, հետո լեզուն դարձավ թաթի պես, մատներն զգուշ մոտեցան շարվարի կարկատանին: Մսերը թրթռացին, Տիտոսը շուռ եկավ մեջքի վրա, նորից քնեց:

Մի մեծ մուկ աշխատում էր կրծել գոտու պարանը, որով բրդի շարվարն էր կապված մարմնին: Մուկը նստել էր
20 պորաի տակ, շանչով խողտացնում էր պարանի հանգույցը, աշխատում էր կապերն արձակել:

Տիտոսը հանկարծ աչքերը բաց արեց: Մարդու մատներ էին շարժվում պարանի հանգույցի մոտ: Ականջի տակ մի ուրիշի շնչառություն էր, ընդհատ ու խռպոտ, ասես խեղդվում էր:

Կողքին շուռ եկավ, թիկունքը ծերունու թիկունքին: Շուռ գալիս նա տեսավ, թի ինչպես մի ձեռք խիտունջի պոչի պես հետ քաշվեց, մտավ վերմակի տակ:

Ձեռքի տեքը զգուշությամբ գլուխը հեռացրեց: Տիտոսի
30 պլիսում մի միտք որպես կայծակ փայլատակեց: Ու նրա առողջ ոտը անպիտի թափով հարվածեց վերմակի տակ պառկած մարդու փորին, որ մարդուն թվաց, թե փթանոց քարով ավին: Հարվածից տնքաց ու փորսոդ տալով հասավ տախտակներին: Մութի մեջ նա քարշ էր տալիս դույզ ոտքերն ու վերմակը՝ որպես խեցի մեջքի վրա:

Տիտոսը դեռ երկար չկարողացավ քնել:

— Կոտրած քարվանսարից մի ուղիղ ճանապարհ է, մի օր կգնաս, կընես, մյուս օրը կհասնես վազոնին...

Ճանապարհն ուղիղ էր, սակայն այդ ճանապարհի վրա այնքան խուժ ու խոռոչ կար, օրերն այնպես փորձանքներ էին պահել և այնքան արկածներ: Առաջ ի՞նչ հանդարտ էին հոսում օրերը, որպես պաղ առու կանաչ խոտերի մեջ, և ինչպես պղտոր էր ձորի գետը, ջուրը դառնահամ:

Լուսաստղը չէր ծագել, երբ ծերունին տեղում նստեց, հորանջեց և ձայն տվեց ընկերներին: Տիտոսն իսկույն վեր կացավ, պալուստիկը թափ տվավ:

10

— Ականջդ ինչքան թեթև է,— ասաց ծերունին Տիտոսին:

— Ես կանուխ էի դարձնել,— ասաց նա և դուրս եկավ իջևանից:

Աչքերն ուռած կաղիկը, մեջքը քորելով մոտեցավ իշապաններից քնելու փողն ուղեւու: Տիտոսը ճիշտ նրա աչքամիջին նայեց, մահակը սեղմեց բռունցքի մեջ: «Ինչալլահը» տեսավ այդ և շփոտեցավ:

— Տեսա՞ր, բալա,— ասաց ծերունին, երբ էշիի քարվանսը ճանապարհվեց,— Ասածո լույսը սրան են ասում: Միտն էլ չէր, որ փող առնի քեզնից:

20

Տիտոսը լուռ քալում էր ամենից առաջ: Նրան թե էր տալիս այն միտքը, որ շուտով արևը պիտի ծագի և հենց արևը մի քիչ բարձրանա թե չէ, պիտի հասնեն վազոնին: Էլ ոչ մի սար, ոչ մի շուն ու իջևան:

Չորն էլ էր այդ ասում: Քանի դնում, բլրակները տափականում էին, խոնարհում էին դադաթները, ձորի բարձր ժալուրը մանրանում էին, նոսրանում:

Երբ լուսաստղը դժգոնացավ ու ձորավ կապույտի մեջ, Տիտոսի աչքի առաջ բացվեց այն անծայր տափաստանը, որի հորիզոնը հեռվից դժվար եղավ որոշել, իմանալ հեռվի կապույտը երկի՞նք է, թե հարթավայր:

30

Լուսաբացին, օդի մեջ եղած փոշին ցողի հետ իջել էր գետին: Օդը մաքուր էր և թափանցիկ, որպես սրբած տապակի: Եվ երբ Տիտոսը հարթավայրի վրա կանաչ այգիներ տեսավ, ուրախությունից ձեռքը մեկնեց այգիների կողմը, կան-

չեց ծերունուն: Իշա:լորներէց մեկը շտապեց պատասխանելու.

— Մաշինը հենց էնտեղ է:

Ճամփի կողքին Տիտոսը բամբակի մարգեր տեսաւ: Բաց-
վել էր բամբակը, կնգուղներէ սպիտակովթյունից ասես դաշտում
ձյուն էր եկել: Վաղեց, բացված կնգուղներից մեկը պոկեց:

— Բամբակն էդ է էլի՛,— ասաց ծերունին:

— Տեսնես մեր կողմերում կրանի՞,— հարցրեց Տիտոսը,
կնգուղը քրքրելով:

— Չէ՛, բամբակը սար տեղում չի բռնում:

10 Տիտոսի միտն ընկավ գյուղի ձմեռը, սպիտակած դաշ-
տերը: Խորձը շալակին անցավ դպրոցի կողքով, մեկը ժըպ-
տաց ներսից, ինքն էլ ժպիտով պատասխանեց:

Ի՞նչ են ասում իր մասին գյուղում: Մայրը սպասում է
մի լուրի: Երեւի ուրիշ հիշողներ էլ կան: Հենց այդ ժամին,
երբ արեւելքում ամպերը ոսկու փայլ ունեին, գյուղում կովերին
խոտ են տալիս, ծովսը հերդէց բարձրանում է: Ջանունց պա-
ռավը, արմունկները վեր քաշած, պատին առավոտյան թրիքն
է ծեփում:

Անցնէր մի քանի տարի, մեծանար, Անտոնի չափ իմա-
20 նար, վերադառնար գյուղ, տեսած տեղերը ման գալու: Ո՞վ
պիտի ճանաչի հորթարած Դաժունց Տիտոսին:

Արեւի բարձրանալու հետ ճանապարհն էլ քշանում էր:
էշերը փռնչացնում էին քթածակերի փողին, ոտով գնացող-
ները փողի էին հանում: Տիտոսի քայլերը հետ չէին մնում
մշուաններից: Ոտքերն այնպես սլինդ էր կոխում, ասես ամեն
մի քայլը ուժեղ կամքի մի որոշումն էր անընդհատ քայլելու,
բարձրանալու սանդուղքն ի վեր, մինչև դադաթ:

Ճանապարհը քաղաքի այգիների մեջ մտաւ: Չորի գետը
քաղաքին հասնելիս մանրիկ առուների էր բաժանւում, ջուր
30 տալիս առուներին, խաղողի վաղերին:

Տիտոսն առաջին անգամ ոտք կոխեց քաղաքի փողոցը:
Թեկուղ քաղաքն ընդարձակ գյուղի պէս էր, փողոցները ծու-
ռումուռ, տները ցեխով շինած, ջուրը կեղտոտ, բայց և այն-
պէս նրա համար նոր բան շատ կար ասիական քաղաքի նեղ-
լիկ փողոցներում:

Ահա կառքը, մի զույգ ձի լծած: Ինչպէս հանդարտ է

սլլում, ասես անիվները գետնին չեն դիպչում: Ինչքան շատ
զլխարկ կար այն խանութի դռանն. ինչ լավերն էին: Մեկը
միս էր խորովում, սպիտակ գոգնոցը հագին:

— Ճանապարհը շտապվես, քալա,— ասաց ծերունին, որ
իշու վրա նստած հետևում էր Տիտոսին: Եվ եթե առաջինը
զլուխը բարձր էր պահում, քայլերն ամուր կոխում, ժիր աշ-
քերը խաղացնում բնում,— եթե Տիտոսն այդ դիրքով լեռնը-
ցի աշխարհակալ էր, իշու վրա նստած ծերունին ապացուցում
էր, որ, իրոք, հին դարերում էլ էշը հարգի է եղել, և մարգարեն
իշու վրա նստած մտել է հրեական մի խուլ քաղաք:

10

Շուկայում Տիտոսը բաժանվեց իշապաններից: Նրանք
կայարան չպիտի գնային: Ծերունին մահակով ցույց տվեց
քաղաքի ծայրին ընկած սպիտակ տունը:

— Հրեն է, մաշինն էնտեղ է կանգնում,— ասաց և հար-
գի սոսորակը հագցրեց իշու գլխին:

Տիտոսն իջավ դեպի սպիտակ տունը: Ահա թե որն է եր-
կաթ ճանապարհը: Հեռվից արևի տակ պսպղին էին տալիս
երկաթի զուլգ գծեր: Թվում էր, թե երկաթ չի, այլ շափաղ
տվող ապակի:

Սպիտակ տան առաջ մի քանի կառքեր կային: Ներսում 20
մարդիկ շարք էին կանգնել, մոտենում էին նեղլիկ պատու-
հանին, որի հուկից մի ձեռք ներս ու դուրս էր անում:

— Երեան, մի հատ,— լսեց Տիտոսը: Նա էլ է գնում
նույն ճանապարհով: Եթե մարդը նրա համար էլ տոմս ստա-
նար:

— Բիլեթը պինդ պահի, որ չկորչի: Թե չէ ճամփին
կմհաս...

Անտոնի խոսքերն էին: Հետո մի զանգ եղավ, ճիշտ ժամի
զանգի պես: Մարդիկ խոնկեցին իրար: Փնշոցով մոտեցան
վագոնները. մաշինն այնպես պինդ ծկլվաց, որ Տիտոսը հետ 30
քաշվեց, աչքերը վախից շոկեց:

— Սա է տանում Բեանու կողմը,— մտածեց Տիտոսը,
մոտեցավ մուտքին:

Մի մարդ Տիտոսին հետ տվավ: Տիտոսն էլ վազեց, ամբո-
խի մեջ փափախավոր մեկին տեսավ:

— Բա իմ բանը ինչ կլինի,— հս առանց բիլեթ... Յանի
թողիլ չե՞ն,— հարցրեց նա: Մարդը ծիծաղեց:

Ետ դնալ չկար Տիտոսի համար: Հարյուր մարդուց ավելի
է դնում, ինքն էլ կխառնվի նրանց հետ: Հո չի կոտրվի, քանի
փութ է, որ... Հացն էլ պրծնելու վրա է:

Այդ ամենը հայտնեց նա մութի մոտ կանգնած մարդուն,
բայց մարդը չլսեց: Ուրիշներին էր բաց թողնում: Տիտոսի
աչքն ընկավ դաշիճի բաց պատահանին: Մոտեցավ, ցատկեց
վրան, ասես գետնից մի ոստյունով իշու վրա նստեց, մի քիչ
10 սահեց և հրբ տեսավ, որ նայող չկա, ոտքերը մյուս կողմի
վրա կախեց, ցատկեց ու խառնվեց մարդկանց մեջ: Բեանն
այնքան մոտ թվաց նրան, բոլոր արգելքներն ընդմիշտ վե-
րացված:

— Մաշինն ուղիղ տանում է Բեանու մեջը...

Մարդիկ բարձրանում էին սանդուղքով, ներս մտնում:
Սանդուղքի կողքին կանգնած մեկը, որի գոտուց կանաչ կար-
միր փայտեր էին կախված, Տիտոսին թույլ չտվավ սանդուղ-
քով բարձրանալ:

— Ո՞ւր փվաղես, լապստրակ,— ասաց մարդը ու ետ հրեց
20 նրան:

— Բեան,— կանչեց Տիտոսը, ձեռքով փափախը մի քիչ
ետ տանելով:

— Բիլեթ ունե՞ս,— հարցրեց նա:

Տիտոսը ետ քաշվեց, մի քիչ կանգնեց, տեսավ, թե ինչպես
են մարդիկ դալիս, սանդուղքով բարձրանում: Աչքն ընկավ
մյուս կողմի սանդուղքին, որի մոտ ոչ ոք չէր կանգնած, կռա-
ցավ վազոտի տակ, անցավ մյուս կողմը, ձեռքը մեկնեց սան-
դուղքի երկաթին: Դուռը փակ էր: Տիտոսը սանդուղքի վրա
նստեց:

30 Այսպիսի երջանիկ բոլի նա ապրել էր և այն ժամանակ,
երբ գոմի ճրագի տակ՝ գրքի սև նշաններին նայելուց հետո,
նա հասկացել էր, որ շատերն իրար նման են, հարկավոր է
միայն երկար նայել, որ գրեթե լեզու առնեն ու խոսեն:

Երկրորդ զանգին մեքենան սուլեց, անիվները զլրդոցով
շարժվեցին, վագոնները ձգեցին մեկը մյուսին: Տիտոսը քիչ

մնաց ընկներ: Տեղն ամրացրեց, թեք սլառ տվավ սանդուղքի երկաթին:

Առաջին սահ նրան թվաց, թե կամնի վրա է նստած, ելները փափուկ խուրձերի վրայով կամն են քշում: Բայց երբ գնացքն արագացավ, նրան այնպես թվաց, թե իրենք մի տեղ կանգնել են, անիվներն աղմկում են ջրաղացքարի պես, հողն է միայն հտ շարժվում, և հողի հետ էլ պիտի մոտենա երևանը:

Բայց երբ ճանապարհի կողքին սայլեր տեսավ, սելվորները գդակներն օդում ճոճելով կանչեցին, Տիտոսը տեսավ, թե 10 ինչպես սայլերը հտ մնացին:

Ընդարձակ դաշտ էր, դաշտի վրա գյուղեր, այգիներ, ճանապարհ: Բամբակը բացվել էր, կանայք կռանում էին, բարձրանում, գոգնոցները լի քամբակ: Հենց որ գնացքը մոտենում էր, նայում էին անշարժ, ձեռքերը ճակատին դնում, մինչև վերջին վազոնն անցներ:

Հորթերը փախան... Տիտոսի աչքին հորթերը լղար երևացին:

— Կավ չի պահում, — մտածեց նա, նայեց հորթարածին, որ մահակին հենած ոտքերը մկրատի բերանի պես լայն բաց 20 արած, վազոններն էր համարում: Եթե նա իմանա՞ր, որ ուրիշ աշխարհից մի ուրիշ հորթարած է գնում վազոնի սանդուղքին նստած:

Առաջին կայարանում կանգ առնելը Տիտոսին զարմանալի թվաց: Նա այնպես էր կարծում, թե գնացքը մի շնչով տեղ պիտի հասնի: Նոր մարդիկ նստեցին, մի քանիսն իջան: Էլի երկու անգամ զանգ տվին, գնացքը շարժվեց:

— Ուր մնացին իշավորները, ալեուրը, որ քնում էր իշու վրա, ոտները կախ անում: Նրանք նորից պիտի վերադառնա- 30 չին նույն ճամփով: Էլի այն խսիրը... Երազի մեջ մուկը կրծում էր մեջքի պարանի հանգույցը: Ինչ տաք էր ծերունու մեջքը՝ որպես մարմանդ թոնիր:

— Հիմա մեր կատուն սլառկել է կտուրի վրա, արևի տակ... Աղրայիլը կալ է կասում: Եթե հայրը տեսներ իրեն վազոնի մեջ: Հանկարծ վազոնը նստած գնար գյուղը: Սեյիդի անիները կլցներ մեջը, թող հտեից վազի: Սարի շները ոնց

կփախչեին մաշինի ձայնից: Ամպն ի՞նչ նրա համար, անձրևն ինչ...

Կամուրջի վրայից արագ անցնելիս՝ Տիտոսին թվաց, թե անխիղճները ջարդվում են: Բնազդով հետ քաշեց գլուխը: Կամուրջի երկաթները նրան բարակ ձաղերի պես թվացին: Քիչ մնաց փափախն ընկնելու:

Գնացքը մի անդամ էլ կանգնեց:

10 — Նրվու,— մտքում հաշվեց Տիտոսը: Միտն ընկավ, թե ինչպես մանուկ ժամանակ մորը հարցնում էր, թե երբ է լինելու զատիկ, ձու ներկին:

— Քնես վեր կենաս, մեկ էլ քնես, կդառնա զատիկ,— պատասխանում էր մայրը:

Տիտոսը պայուսակին նայեց: Պառավի բլիթները փշրվեց էին: Ձեռքը կոխեց, բուռը լցրեց: Մոր տվածից մնում էր չոր պանրի մի կտոր և առանց յուղ դաթա, քարի պես պինդ: Գրքերը տեղն էին: Բլիթի փշրանքները կուլ տալիս Տիտոսը բռի մեջ տեսավ վալիճի կտորը, սբեց, նորից տեղը դրեց: Գրիչն էլ էր պայուսակում: Տիտոսը նայեց դրչին, որի կոթը մասրենու ճյուղ էր, վրան սև թելով փաթաթած ծայր:

20 Հանկարծ դուռը բացվեց, Տիտոսը քիչ մնաց ընկներ:

— Հը՛, լապստրակ, բռնվեցիր,— ասաց մարդը, որ մուտքի առաջ տոմս էր ատուգում:

— Դե՛, ներս եկ, հիմա հոգեառդ կդա...

Տիտոսը սանդուղքից ցած նայեց: Գետինն արագ էր դառնում, անխիղճները դղրդում էին: Նթե ցած թռներ...

Բայց մարդը նրա թևից բռնեց, ներս հրեց և դուռը կողպեց: Ներս հրելիս Տիտոսի փափախը գլխից պոկվեց, ընկավ: Նա միայն այն տեսավ, թե ինչպես փափախը ողնու պես գլորվեց ավազի կուլտերի վրա:

30 Մարդը գնաց: Տիտոսը զգաց, թե ինչպես ոտքերի տակ անխիղճները թափով զարկվում էին տախտակներին, ասես հիմա պետք է տախտակները ջարդվեն: Ոտքի մեկը բարձրացրեց, աչքը ման ածեց, ամիլի ապահով տեղ գտնելու:

Մի ուրիշն եկավ: Առաջին մարդը ցույց տվեց նրան դառն մոտ կուլ եկած Տիտոսին:

— Ո՞ր ես գնում,— հարցրեց նորեկը:

— Բեան,— պատասխանեց Տիտոսը: Ու մի քիչ սրտապնդեց: Ինչ ուզում են ասեն, միայն հասնի քաղաք, Անտոնին տեսնի:

— Ո՞ւր ես,— հարցրեց մարդը:

— Տիտոսն եմ, Դաժունց թոռը...

Ու շհասկացավ, թե ինչու մարդիկ ծիծաղեցին իր պատասխանի վրա: Ինքն էլ ծիծաղեց: Նորեկը նրա պաշուսակը բրբրեց: Չոր հացի կտորտանք կար, թերթերը մաշված մի գիրք, մի քանի դրոսած առտրակներ:

— Կա՛մ, էնտեղ կքնենք,— ասաց մարդն ու հեռացավ: 10
Տիտոսը ոչինչ չհասկացավ: Եվ երբ մարդիկ հեռացան, դնացքը կանգնեց, Տիտոսը բարձրածայն համրեց.

— էս էլ չորս...

Մի քիչ հետո դնացքը շարժվեց: Մարդը մի անգամ էլ հկավ անցավ մյուս վագոնը: Նա ոչինչ չասաց:

Բաց պատուհանից Տիտոսը գլխաբաց նայում էր դուրս: Քամի էր փչում, քամին իրար էր խառնում նրա անլվա մազերը: Տիտոսն այդ չէր զգում: Նրա աչքերը հեռվում փնտրում էին բարձր, սպիտակ տներ, մոռոցներում հաղար մարդ և հաղարի մեջ Անտոնին... 20

Եվ շրթունքները անիվների միալար գղրդոցի հետ կրկնում էին միայն մի բառ.

— Բեան, Բեան...

ՏԲԱՆՁԻՏ via ԲԱՅԱՆԳՈՒՐ

Յուրայինների շրջանում բարեսիրտ և աղղասեր մարդու համբավ ունի Մաքսուտ էքմեքճյանը, որի ծննդյան տոնին ամեն տարի «Հայրենիքի ձայն» օրաթերթը բարեմաղթում է հրկար կյանք և անհատնում հաջողություն, հիշատակելով և այն գումարը, որ էքմեքճյանը նվիրում է Աղքատախնամին և կամ Չափահաս երկսեռ որբերի միություն:

10 Ամեն օր նույն ժամին էքմեքճյանը իր գործատուներն է գալիս և ընկղմելով բազմոցի խորության մեջ, տնօրինում, հաշվում, մերթ սիրալիր օպտում, եթե ժպիտը պիտի ավիլաց- նի Իսթ Ուոթրթաունի օֆիսի մեջ ունեցած դրամագլուխը, մերթ թավ ունքերը կախում և սիգարի թանձր ծխի մեջ դեմքի մռայլությունը պահում, որպեսզի վայրկյան հետո կայծակի պես որոտա շաբաթականից դժգոհ գործավորի վրա:

Այդ եռուղեռի ընթացքում, երբ հարկավոր է օժանդակել հարյուրավոր պատիկ տների աճման, հսկել մանուսայի և կտավի գործին (մի տղերքի մեջ «Հայրենիքի ձայնը» գուլա- սանքով է գրել, թե էքմեքճյան առևտրական տունը միակն է, որ վաճառում է երկրում հյուսած կտավ ու մանուսա), 20 հետևել «Հայ փեյնթերը» ընկերության, որ ներկում է տան ներ- սի ու դրսի մասեր, աժան և մաքուր կատարում փլիսթրի գործ, վերջապես կարդալ ամենօրյա տեղեկագրերն այն հսկա վաճառատան, որի տնօրեններից է և որտեղ, ինչպես ամեն գիշեր աղղարարում է լեկտրոռեկլամը, «կգտնվի ամեն տե- սակ կարասիների աբարթմաններու համար, մասնավորաբար քոֆերֆոր և այլն», այդ ժխորի մեջ էքմեքճյանը ժամանակ է գտնում թերթելու դրասեղանի վրա դրած Ս. Փրկչի օրացույ-

ցը, հետեւելու «Հայրենիքի ձայնին», տեղյակ լինելու համար, թե Ծաղկազարդ կիրակին ազգային ո՞ր սրահի մեջ պիտի լինի «Պետքեթ պարթի», Զատկի առթիւ ի՞նչ ընկերություն է կազմակերպում հավկթախաղ և այլն:

Եթե այդ ամենին ավելացնենք և այն, որ նա կիրակի օրերը սովորություն ունի եկեղեցի գնալու և պիտի ճաշին ուտի «հայկական թոնրի բարակ հաց», համարյա ավարտած կլինենք Կինոժապավենի պես արագ դարձող նրա օրերի նկարագիրը:

Երբեմն, երեկոնքը, զվարթ տրամադրությամբ, նա սիրում է լսել «Ստամպուլ» ռեքլերգի վրա հայրենական գանոնի վարպետ Օկսենտ Տաշճյանի նվագը և զոհունակ ժպտալ, երբ գանոնը նվագում է «Գողարընտա ճան վերելիմ»:

Սակայն Մաքսուտ էքմեքճյանի համար ամենից հատկանշիշը այն սերն է, որ նա ունի հայ գործավորների հանգստի Առանձին պարծանքով է նա ասում, որ ինքը շատ ազգակիցների է գործ տվել: Եւ «Հայրենիքի ձայնի» Կիրակնօրյա համարում ամեն շաբաթ Մ. էքմեքճյան Ընկ. խոշոր տառերով ազդարարում էր.

— Ու գիտե ջահրակով ու մանիշով բամբակ ու բուրդ մանիլ, ինպես նաեւ կտավ գործել, թող աճապարի այս հացեքով...

Եւ մի քիչ ներքե այլ ազդ.

— Հայրենակիցներ, երկիրը հյուսած կտավ, մանուսա կվաճառե միայն Մ. էքմեքճյան Ընկ...

* * *

Այդ օրը Մաքսուտ էքմեքճյանի ժպիտը խաղում էր, ինչպես արեւի շողերը ծաղկանկար գորգի վրա: Ավելի պայծառացել էին աչքերը, և դեմքի դեղնած, ծալ-ծալ նստած կաշին փայլում էր անխռով քնած և վրդովելու ոչ մի առիթ չունեցող մարդու ներքին զոհունակությամբ: Հեռաձայնը ուրախ լուրեր էր բերել Խսթ Ութթրթաունի օֆիսից:

Երբ մի կողմ դրեց օրվա լրագիրը, հանկարծ ապակեպատ դռան ետեւում տեսավ կտավի ամենից լավ վարպետ Երվանդին: Խոնարհ և համեստ մարդ էր Երվանդը, գլուխը կախ աշ-

խատում էր ջահրակի առաջ, և եթև շաքաթակաճն էլ ուշ էին տալիս, չէր տրտնջում: Ամիսներով դուրս չէր գալիս գործարանի բակից, որի մի անկյունում, ներքնահարկ խուցի մեջ, ուր անկարգ թափված էին դատարկ արկղեր, երկաթի կտորտանք, ջարդված կահույք,— իր անկողինն էր և մեծ սնդուկը:

Պատերազմից մի տարի առաջ էր եկել, և այդ տարիները նրա հիշողության մեջ չէին ավերել Շիրակի տափարակի վրա ընկած իր ծննդավայր գյուղը, իրենց տունը, որի երդիկից ծուխը կապույտ ժապավենի պես վեր էր ձգվում այն երեկո, երբ 10 գյուղից բավական հեռու հրաժեշտ տվեց յուրայիններին և արագացրեց քայլերը, մոլոր դեռ չընկած հասնելու քաղաք: Եվ նույն դիշեր դնացքը սլացավ, հետևում թողնելով տափարակի նիրհած գյուղերը, ինչպես դադրած եղևի, ամռան լուսնկա գիշերին:

Տասերեք տարի առաջ էր...

— Ներս եկե՛, յավրում, Երվանդ, ինչո՞ւ կեցեր հս,— կանչեց էքմեքճյանը:

Եվ երբ Երվանդը ներս մտավ, խոնարհ գլուխ տվեց, էքմեքճյանը բազմոցից վեր կենալով մի քանի քայլ արեց, 20 մոտեցավ նրան ու ձեռքը ուսին դնելով հարցրեց.

— Տկա՞ր ես, փնչ է, ըսե նայիմ, աչքիս տխուր կերևաս...

Երբեք էքմեքճյանը այդքան սիրառատ չէր եղել, նույնիսկ Երվանդի հանդեպ, որի ջանասեր ու համեստ վարքը նա շատ անգամ էր օրինակ բերում շաքաթակաճից դժգոհ մյուս գործավորների առաջ:

— Համեստության տիպար, պարկեշտ... Անոր կերածն ալ հալալ է, վաստակն ալ... Տասը Երվանդ ունենայի, գործս ֆռռալով կդառնար:

— Է՛, ըսե նայիմ, ախոայիդ տակ բան մը կա...

30 — Միտքս փոխել հմ, աշխատիլ չհմ ուղե... Տուն կերթամ...

— Տո՞ւն... Տո՞ւն մնաց, որ երթաս... Պատուհաս էր, յավրում, եկավ ու քանդեց: Ո՞վ կսպասեր, ո՞ւմ մտքին կանցներ... Հերիք չեղա՞վ քաշածնիս: Առ, կարդա, փնչ կգրե այս օրվան թերթը,— և էքմեքճյանը սեղանի վրա ընկած թերթը մոտեցնելով Երվանդին, սկսեց կարդալ:

«Ահռելի թշվառութեան նկարագիրը Լենինականի մեծ աղետին... Տասնյակ դյուղեր վայրկյանի մը մեջ գետնի տակ անցան, շին տներին ալ մը հեղ անդամ չմնաց... Կըսեն թե սե ջրեր են ժայթքիր շատ մը տեղեր և լրացրել են աղետին ավերածութիւնը: Ականատեսները կվկայեն, որ երկրաշարժի զիշերը Սողոմ Գումուրի առասպելական պատկերը կհիշեցնեն... Մազապուրծ բաղմութիւնը սարսափահար կփախչի դիպի Պարսկաստան... Առայժմ օգնութեան և ոչ մի նշուշ...»:

— Կսեցի՞ր, Երվանդ... Սուբէն փախանք, հուրի մեջ ընկանք... Ա՛ս է մեր ճակատագիրը: Կտոր մը հաց կվաստը- 10
կենք, հանգիստ կուտենք: Ալ մեզի ո՛չ տուն մնաց, ո՛չ հայ-
րենիք:

Այս բառերը էքմեքճյանը հառաչելով ասաց և փափուկ բաղմոցի մեջ ընկղմելով, շարունակեց իր խոսքը.

— Քանի մը սենթ վաւտկած ունիս, ան ալ երթաս, ձեռքեդ կառնեն, քեզի ալ ով դիտե ո՞ր քոշէն այսօր աքսոր դրկեն: Ժամանակը գեշ է, Ե՛րվանդ: Անտեղ կարգ-կանոն ըլլա նե, ի՞նչ կա... Կերթաս աչքովդ ավերակները կտեսնես նորէն փուգաս, սրտի հովութիւն է: Օր ցերեկով մարդ կկո- 20
ղոպտեն: Սապես երթաս նե, քեզի բուրժույ կըսեն, ծակը կխո-
թեն:

Երվանդը դժվարացաւ պատասխան գտնելու: Եվ հազիվ կմկմաց.

— Չեմ ուղե աշխատի: Քուն շունիմ, դադար շունիմ: Աչքես անդին չեն երթա...

— Կհասկնամ, Երվանդ... Այդպես չե՞ղաւ մեղ հետ... Ի՞նչ ընենք, ճակատագիր է: Դիմանանք պիտի. օր մըն ալ հէլքեթ բախտը մեր դռանը կշոքե... Գնա՛, դնա գործիդ: Թե շաբաթականդ գոհ չես, ըսե՛, ես խնայողը չեմ...

— Չէ, էդոր բան չեմ ասե...

Ու քիչ կանգնելուց հետո՝ դիմելով դուրս եկաւ...

* * *

Այդ օրից մի ամիս շանցած Մաքսուտ էքմեքճյանը խրատ-
ներ էր տալիս, թե ինչպե՞ս Երվանդն իրեն պիտի պահի ճա-
նապարհին: Նրա գնալն արդեն որոշված էր: Երվանդը մի

քանի անգամ էլ դիմել էր և վերջ ի վերջո էքմեքճյանը համա-
ձայնվել էր ճամփի համար անհրաժեշտ թղթերն ու վիզան
ձեռք բերելու:

Բայց էքմեքճյանին հաջողվել էր Երվանդին համոզել, որ
եթե յուրայիններից մեկն ազատվել է երկրաշարժից, ապա
նրան պիտի փնտրել Պարսկաստանում, ինչպես տեղեկացել էր
ինքը վիզան ստանալուց:

Նրա անցագիրը տրանզիտ էր, և միայն զնացքի պատու-
հանից իրավունք ունեւ տեսնելու հայրենի գյուղը...

10 — Ռուսաստան որ հասնիս, կայարաններում շատ շիջ-
նես... Պառկե քեզի համար, ձեացուր թե համր ես... Զդո՛ւյշ
անդուկիդ: Կըսեն թե կարթերով կքաշեն սունդուկն ալ, ուղեւ-
րին ալ... Պարսկաստան հասնիս նե, ներկայացիր Ամերիկ-
յան կոնսուլագ, սա թղթերդ ցուցուր: Դրամի պետք ունենաս
հեռագիր մը քաշե ինձի, ուղածիդ շափ կղրկեմ...

Եվ երբ Երվանդը սեղմեց նրա ձեռքը, էքմեքճյանը բարի
ճանապարհ մաղթելուց, մի անգամ էլ ասաց.

— Ինչ ընեմ, չլսեցիր ընձի: Համոզված եմ, որ ամիս մը,
երկուս՝ նորեն հոս ես, գործիդ վրան: Վաստակիդ մասին ան-
30 հոգ մնա: Եկած օրվանեդ նորեն գործի ես: Ինձի նայե, եթե
անտեղվանքը խառնակչություն բան մը ըլլա՝ ասպաստանե
Ամերիկյան Կոնսուլի քով, թղթերդ ցուցուր...

Նույն երեկոյան ընկերներին մնաս բարե ասելուց հե-
տո, «Բարսեղոնա» շոգենավի ներքնահարկում հարյուրավոր
մարդկանց հետ տեղավորվեց և Երվանդը:

«Բարսեղոնան» ճշգիտցով պատռում էր օվկիանոսի ալիք-
ները:

* * *

9-րդ վագոնի Կոնդուկտորն անշափ դարմացավ, երբ
Բաքու հասնելուց և նոր ուղևորների տեղավորելուց հետո,
30 № 26 ուղևորը, որի տոմսը մինչև սահմանադրվածն էր, հան-
կարժ գլուխը վեր հանեց և մի բուպե ականջ զնիլուց հետո
մոտեցավ նոր ուղևորներին, որոնք իրար հետ զրուցելով իրերն
էին տեղավորում ու նրանց ինչ-որ բան հարցրեց:

Կոնդուկտորը դարմացավ, որովհետև կարծում էր, թե

№ 26-րդ ուղևորը կամ համր է և կամ անտեղյակ այն լեղուներին, որով մինչ այդ խոսում էին գնացքում:

№ 26 ուղևորը շատ սակավ էր իջնում կայարաններում և գնացքի մեկնման զանգը չտված, շտապում էր գրավել իր տեղը: Օտարական լինելը նա հասկացավ աչքով ահա տոմսի վրա նշանակված կայարանի անունից, որից դեն վեցը ևս չէր եղել, այլ խոսակցության այն ձևից, որպիսին ունենում են համրերը կամ օտարականները: Մի կայարանում հաց առնելուց կոնդուկտորը տեսավ, թե ինչպես № 26-րդ ուղևորն առանց խոսք ասելու մատով ցույց տվեց մրգին, ապա թըղթադրամ տվեց և ստացավ այնքան, որքան վերադարձրեց կրպակի տերը:

10

№ 26-րդ ուղևորը Հենինականի գավառի Բայանդուր գյուղացի Երվանդ Ադամյանն էր, որը մինչև Բաքու գնացքում հայերեն խոսք չէր լսել: Ու երբ ներս մտնող ուղևորներից մի քանիսը սկսեցին իրար հետ հայերեն խոսել, նա պառկած տեղից իջավ ու հարցրեց նրանց.

— Ո՞ւր կերթաք...

— Սանահին, — ասացին նրանք:

— Մեր կողմը կերթաք, — ավելացրեց Երվանդը: Սա- 20
կայն ուղևորները չհարցրին նրան «մեր կողմի» մասին:

Երբ նրանք տեղավորվեցին, Երվանդը սրտատրոփ հարցրեց, թե ինչ են լսել երկրաշարժի մասին:

— Հաստատ է, կրսեն թե հեշ մարդ չկա... Գիտինը ճեղքել, տները մեջն է առել...

— Տատիս հեքիաթներն են, — ասաց ուղևորներից մեկը, — վնաս եղել է, բայց գետինը ձմերուկ խո չի, որ ճեղքի:

— Մարդ կա՞ հեշ...

— Ո՞նց թե, բա հո երկինք չե՞ն թռել...

— Մեր գեղը տե՞ղն է, Բայանդուրը...

30

— Էդ մեկը չեմ կարող ասել, էն կողմերում չեմ եղել, — պատասխանեց նա ու շուռ եկավ մյուս կողմին...

* * *

Երեկոյան գնացքը փնջալուով կանգ առավ էլեկտրական վամպերի լույսով ողողված կառամատուցի առաջ:

Երվանդը տխուր էր...

Կուսաբացին զնացքը պիտի հասնէր Լենինական ու պիտի կանգնէր միայն կես ժամ, հետո նորից շարժւելու դեպի հարավ, մինչեւ սահմանադրուի, որից աչն կողմ անծանոթ երկիր էր նրա համար: Միայն կես ժամ կարող էր զնացքի պատահանից նայել շատ ծանոթ հարթութեան, որի մի ծայրին իրենց դշուղն էր:

Մնո՞ւմ է, կտեսնի՞ր արդյոք...

10 Եթե ծանոթ մեկը հանդիպէր ու նրան պատմէր, թե ինչպէս եղավ աղետը, ո՞ր են, ո՞վ մնաց... Պատմէին մոր մասին, դրկիցների, սանամիւր Շուշանի, դիրգա՜յ, Հակոբի աղջկա մասին... Փոքր էր, հիմա շատ մեծացել է, երեւի վաղուց մարդու են տվել...

Բայց մնո՞ւմ են...

Թա՛ք-թրաք, թա՛ք-թրաք, միալար ու համաշափ դարկերով դղրդում էին անխիւնները... Գնացքը խոր ձորի միջով էր անցնում և երբ շշում էր, արձագանք էր տալիս ձորը...

20 Օրորվում էր Երվանդը, մտքերը տարուբեր էին լինում, հանդարտվում, մեկ էլ հանկարծ փոթորկվում... Ի՞նչ կանեն, եթե բռնեն, եթե պարզվի, որ տրանզիտ անցադիր ունի, օտարահայտակ է և պիտի դար, անցների զնացքի հետ:

Մի ձեռք նրան մղում էր, ակնակուռ մատանիով սպիտակ ու փափուկ ձեռք: Սրտի վրա էր այդ ձեռքը՝ ծոցումն էին թղթերը:

Կուսաբաց կլինի, կմոտենա կնայի ու ձեռքը նրան նորից կմղի առաջ:

— Տոմսերը պատրաստե՛ք:

Երվանդը ցնցվեց: Ներսէս մտան Երեւու հոգի: Տոմսերն էին ստուգում:

30 — Ծո՛ւ, Մուկո՛ւշ, ա՛յ օղուլ, ի՞նչ ես կուշ էկե: Ե՛լ, պառկե, — դարձավ նրանցից մեկն անկյունում ննջող մի ուղևորի: Ճրագի լույսը մոտեցրին, տոմսն էին նայում...

Երվանդի ախտն արագ էր բարախում, թպրտում էր, որպէս մորթված թռչուն: Ռ՛րտեղ էր տեսել նա այդ դիմքը...

Եվ երբ մարդը ճրագը իջեցրեց, Երվանդը կամացուկ ասաց.

— Օննի՛կ...

Մարդը հետ նայեց:

Համազյուղացի Քիրամիդչոնց Օննիկն էր:

Այս անգամ տոմսերի ասուգումն Օննիկի ընկերը մենակ կատարեց:

— Մերդ քիչմ վախեցավ, եղև հե՛շ, անցավ... Շաբաթ օրը դեղն էի... Կշինեն, փիտ, քար էնքա՛ն են թափել... Անդերը մեկեն եղավ... էսպես զբուց կենեինք, մեկեն մալականի ֆուրգոնի պես զոռաց: Իմանաս թե պիլոմենտը կրակեց, թոփ տրաքեց... Քարերը կշխրտային, գետինքը կխաղար... Յարալու էլ եղավ... Սուսանենց Սերոբը միտքդ է՞... էսման 10 քար ընկավ գլխուն, տեղոց տեղ մնաց... Մեր մի եղբ գոմը մնաց... էլի հաստատ մնա կառավարությունը, օգնություն շուտ հասցուց: Թե չէ ժողովուրդը ցրտից կջարդվեր...

Երվանդին թվում էր, թե իրական չէ ոչ այն, որ ինքը տրանզիտ է գնում, ոչ այն, որ քարերը շխրտում էին, Սուսանենց Սերոբը... Մոռացել էր, նրան երբեք չէր հիշել... Ուրեմն մայրն էլ կա...

Երազ է, բայց պատմում է Օննիկը, իրենց հարեանք:

— Է՛, դու ի՞նչդ ես... Կեցի մորդ աչքալուս տանեմ... Հեշ ո՞ւմ մտքեն կանցներ, թե կուգաս... Ինչդ ես, լա՞վ ես... 20 Քիչըմ պառվցած կերեաս աչքիս, հիվանդ խո չես...

— Դիրգար Հակոբի աղջիկը... դե՞ղն է...

— Հա՛, իրեք մանչ ունի... Մշեցու առավ, հիմա մեր գեղը կապրի...

Քիչ հետո Քիրամիդչոնց Օննիկի ականջին Երվանդը շրջնջալով պատմում էր հեռավոր երկրի մասին, ուր պիտի գնար, պարտավոր էր գնալու...

Պատմում էր ու դողում...

Լուսարացը հեռու չէր...

Գործկոմի նախագահը մինչև այժմ էլ չի մոռացել այն 30 օրվա դեպքը: Եվ եթե խոսք է բացվում երկրաշարժի մասին, և ամենքը հետ են տալիս իրենց հիշողության կծիկը, նախագահը զարմանալի այդ դեպքի նկարագիրը անելուց, ամեն անգամ հիշում է մաղակալած երեսուվ, գլխի մազերը ցրիվ մի մարդու, որ նախասենյակում աղմկելուց հետո, երբ ինքը

ներսից ձայն տալով դուռն մոտ կանգնած պահակին, թե ի՞նչ
կա, ո՞վ է աղմկում,— հանկարծ ներս վազեց ու մի քանի
քայլ անհիտեղ հետո շոքեց, գլխարկը դեն շարտեց ու ձեռքերը
երկարեց:

— Առ, ընկեր, առ... Ես Պարսկաստան չեմ երթա... Ին-
ձի կախե, էստեղից մի՛ դրկե...

10 — Մի թուղթ շարտեց դեպի ինձ: Մնացի զարմացած,
ևս ասի խեղադար է: Աչքերը գծի աչքեր էին, դեղնել էին՝
դուրս ընկել: Ես թղթին էի նայում, իսկ նա պատմում էր...
Ասում է, ես Ամերիկայից եմ գալիս, բայանդուրցի եմ, ինձ
Պարսկաստան են ուղարկում: Խաբել են: Հետո գլխի ընկա...
Հիմա միլիտարին կանչել եմ, որ վերադարձը ձեռնկերպվի, կպել
է փեշիցս, թե ես քու ձեռքը պիտի համբուրեմ: Վերջը մի
կերպ դուրս տարան...

* * *

Ամեն առավոտ գործարան գնալուց Երվանդը լսում է զը-
նացքի սուլոցը: Նստում է դադդահի առաջ ու կտավ գոր-
ծում... Երբ զնացքը փնչոցով գալիս է ու անցնում, միտն է
դալիս այն օրը... Ժպտում է ու ավելի պինդ խփում մաքո-
քին...

20 Մաքսուտ էքմեքճյանն այլևս օրինակ չի բերում պարկեշտ
ու խոնարհ Երվանդին: Եվ նա գիտե՛, որ իր գործավորները
մեջ ձեռք-ձեռք են անցնում ինչ-որ նամակներ, որ ուղար-
կում է Երվանդը:

Գիտե ու չի հաջողում մի նամակ էլ բռնելու...

ՉՄՈՒՆ ՄԻ ԳԻՇԵՐ

Հունվար ամիսն էր: Չորս օր դիշեր-ցերեկ ձյուն էր եկել, ծածկել սար ու ձոր: Պատերի տակ քամին ձյունը կիտել, դիզել էր մինչև կտուր: Փողոցներում ձյունի վրայով քարակ արահատների կային, տնից տուն ձգվող, որից ամենից տրորվածը դեպի գյուղամիջի աղբյուրն էր տանում: Եղ ու կով ձմռան այդ սաստիկ սառնամանիքին տաք գոմերից դուրս էին անում, ջրելու տանում: Յրտից անասուններն էլ չէին ջուր խմում. կռանում էին նավի վրա և խսկույն հեռանում: Մինչև գոմերը հասնելը, քթածակերի տակ գոլորշին սառչում, մաղերից 10
կախվում էր, որպես ասեղներ:

Օջախները միշտ վառ էին: Եվ ցուրտ օդին երդիկներից բարձրացող ծուխն ավելի կապույտ էր երևում, թանձր քղի պես բարակ նստում էր կտուրի վրա, մինչև բարակ քամին փչեր, ծվեն-ծվեն աներ: Միայն երդիկի մոտ էր, որ ծուխից ձյունը հալչում էր, խառնվում աւաքած քարերի վրա նստած մուրի հետ և մաղութի պես կաթիլթում օջախի քարերի և ամանների վրա:

Յերեկով երբեմն, երբ արև էր անում, շտապ ներս ու դուրս էին անում, տավարը տեղավորում, փայտ ու աթար բերում, 20
դողդողալով, ձեռքերն փրար քսելով, գնում ջրի, որովհետև արևը մայր մտնելուց՝ երկինքը ծածկվում էր գորշ ամպերով, ամպերը կախվում էին, սկսվում էր մի քարակ քամի, որ ածելու պես կտրում էր, ծակծկում: Բքերի, թուրդ գետին շառած, կսառչեր: Իսկ մոպն ընկնելուց՝ քամին մինչև լույս վղղում էր, բորանը պտույտ էր անում, կտուրից կտուր թռչում, երդիկներից ձյուն մաղում և միլիոնավոր բյուրեղներ

շարտում դռներին, պինդ փակած լուսամուտներին: Ջրնգում էին պատուհանները, և այդ ղրնգոցը, բամու ղիլ ոռնոցի հետ, սարսափ ու ահ էր տարածում օջախի, բուխարիկի կամ քուրսու մոտ նստոտած մեծ ու փոքրի վրա:

Ես երբեք չեմ մոռանա: Ճմռան այդ գիշերը: Կուշ էինք եկել քուրսու մոտ, ոտներս կոխել հաստ յորդանի սալ, իրար մոտեցել ու լսում էինք պապիս, որ բարձերին թիկն տված, շորերն սռանց հանելու մտել էր սեղաշորի մեջ, պատմում էր մեզ իր գլխով անցած օրերից:

10 Ես էի և քնուտ տղաները, հասակակից երեխաներ: Քեռիս մեղանից մի քիչ հեռու նստած, ապակու կտորտանքով քերում էր եղան կաշի, ականջը պապիս պատմածին:

— Հա... էն ճաք քարը որ անց կացա, ձին մեկ էլ կանգնեց, ականջները խլշեց: Մի մթնկա էլ գիշեր էր, երկինքը՝ սև, ոչ աստղ կար, ոչ լուսին: Ջին կանգնեց. Ղաղար մի՞տդ ա. մի կապույտ ձի ունեինք, ռաբերին էլ սիպտակ խալեր ունեի,— դառնում է քնուտ, խոսքը կիսատ թողնելով:

— Օրուջին ծախած ձին չես ասո՞ւմ,— պատասխանում է քեռիս: Հայր ու որդի մտաբերում են կապույտ ձին: Մենք

20 էլ խառնվում ենք նրանց խոսակցության:

— Հետո՞, պապի... Ջին, որ կանգնեց...

— Հա... ձին որ կանգնեց, ասի էստեղ մի բան կա... Դուխս շուռ տվի, տեսնեմ մթնում երկու պող պեծի՞ն են անում: Իմ ուսին էլ չախմախու մի հրացան էր, կտաներ միանգամից մի բուռ բարութ... Անիրավիդ ձենն էլ էնքան պինդ էր, թոփի ձենը ձեզ օրինակ: Նազու աղջիկ, աչքիս չի ընկել, էն յարաղը ո՞րտեղ ես դրել:

Նազու աղջիկը տատա էր:

— Հրեն հացատանը, պարկերի քամակին...

30 Քեռուս կինը, որ մալանջների ղեղը կողքին կիտել էր, գլխով ու ձեռքով սկեսուրին հասկացրեց, որ հրացանը ուրիշ տեղ է, հացատանը չի: Եվ երբ պապս նրան հարցրեց, թե ո՞րտեղ է, ո՞վ է տարել, քեռուս կինը մոտեցավ, ականջիս փսփսաց.

— Ասի ժանգոտել էր, Շալունց Ավանին եմ տվել՝ սրբի... Անխոս էր սկեսուրից, թեկուղ 15 տարվա հաբս էր:

— Հետո՞ պատի... Գա՞լ էր...

— Արջ էր, արջ, քեզ կուտեր, — ժպտալով պատասխանեց քեռիս, ձգվեց տեղում, մեջքն աջ ու ձախ ուղորեց, ջղերը տրաք-տրաքոտեցին, ու նորից կռացավ կաշվի վրա:

Պապս բերանը դեռ բաց չէր արել, երբ բորանը մի պտույտ էլ արեց, ու երգիկով քամին ներս թռավ, ձյուն մաղեց: Քիչ մնաց ճրագը հանդեր:

— Տես ինչ է անում է՞... Մեր էն դեղը փուլ չտա, հը՞, Ղազար...

— Չէ, վրան սալ քարեր եմ դրել:

10

Եվ տեսնելով, որ մեր աչքերը փրկողն է, վերհիշեց կիսատ թողածն ու շարունակեց.

— Ես ու ես միտք եմ անում... վեր դամ, դալ կլինի, վրա կտա փորձանք կոպտահի: Ձին էլ տեղիցը չի շարժվում, ականջները խլշել է, գլուխը ծռել... Ի՞նչ ասեմ, վախը կալավ ինձ, չիմացա ոնց չախմախուն վզիցս հանեցի: Էն անտերն էլ տեղն եղած ժամանակ չէր տրաքում, չգիտեմ էդ դիշեր ոնց եղավ... Աչքս քցեցի էն սկծեքին... Էն եմ հիշում, որ մի սե բան շարժվում էր, պեծերն էլ մթնում վառվում էին... Հենց չախմախը քաշեցի թե չէ, մի ոչոտաց, մի որոտաց, կասես երկինքը տրաքվեց... Ձին թռավ... Դե հիմա չեմ կարողանում պահել, հրացանն էլ ձեռքիս էր...

20

Պապս սրտի ցավ ուներ, շնչելիս խղղացնում էր, մեկ-մեկ էլ հազը բռնում էր, հազում էր, հազում, կապտում, գրլուխը մորթած հավի շնքի պես ծռում բարձի վրա: Եվ սրտի սպասեկնք, մինչև հանդստանար, մի խոր շունչ քաշեր:

Եվ երբ խոսքի կեսին հազն սկսեց, մենք ավելի կուշ եկանք: Իսկ քամին հա ձյուն էր շարտում տան պատերին, քամուց դռան դռսի կողմի երկաթե լեղվակն օրորվում էր, զարկում ջաղացի չախչախի պես:

30

— Հասա մինչև Սանդ աղբյուր, նոր էդտեղ ձին մի քիչ հանդարտեց:

— Պա՛հ խնջբան տեղ ա թռել է՞...

— Հա... անիրավը շատ սրտոտ էր, դուշի նման էր թռչում: Վերջը եկա տուն, մի էսպես, էսպես բան... Մինը՝ թե արջ կլինի, մեկիլը՝ աղվես: Լուսացավ, տեսնեմ մեր Առա-

քելը՝ ձին նստած, դարպասի մոտ կանգնած:— Առաքել, էս ո՞ւր էսպես կանուխ. թե՛ բա չես ասի մեր երինջը էսա երկու օր կորած ա, ջանդաքը գիշերս գտել են ճաք քարի մոտ, գլուխը ցրիւ՛մ եկած: Ավանն ասում է, թե առաջ գլուխով են տըվել, հետո ջանդաքը գեղերը ցրիւ՛մ են տվել... Բե չէ գելը հեյվանի գլուխը չի ուտիլ: Էդտեղ ես լեզուս կծեցի...

Ու սկսեց բարակ, նվաղուն ձայնով ծիծաղել: Չէր իմացվում ծիծաղից էր, թե հին ցավից, կրծքի տակ մի բան խզվում էր: Քեռիս ծիծաղից թուլացել էր.

10 — Դու հո գիշերը քոռ բու ես... Գել լիներ հո կրակիլ չէիր... կորած երինջ պիտի լինի, որ սպանես:

Թեկուզ գեպքը շատ առաջ էր կատարվել, բայց տատս չէր կարողանում ներել նրա սխալը: Ես ուրիշ անգամ էլ եմ լսել այդ պատմությունը: Տատս այս անգամ էլ նույն ձևով էր իր զայրույթը հայտնել, երբեք չհաշտվելով այն մտքի հետ, թե վախից կարելի է շփոթվել:

Մի քիչ հետո, պապս քամու վզղոցին ականջ դրած՝ դարձավ քեռուս.

— Ղազար, ասրանքի տեղը հո ցուրտ չի՞...

20 — Ծակ ու ծուկ պինդ կալել եմ, դռան գլուխն էլ ծնփել եմ միջի կողմից:

— Էն մադյանը միշտ ջուլած պահեք... Հեյվանը ծանրած ա, կմրսի...

Փոքրիկ Սամսոնը, որ պատմության կեսին քնել էր, հանկարծ զարթնեց, աչքերը լայն բաց արավ ու ասաց՝

— Պապի, բա գելը քեզ չկերա՞վ...

Բոլորս ծիծաղեցինք:

— Գել չէր, բալա, Առաքել ասոր երինջն էր.— ու քիչ հետո դարձավ քեռուս,— Ղազար, Առաքելը երկու ջուլստ եղն

30 էլ տարե՞լ է...

— Մի ջուլստով էնքան տեղը գերան կբերվի՞ էս եղանակին:

— Նրան էլ ինչ ասեմ... էտ մարդը դադար չունի էլի: Հենց էս բորանին պիտի գնա՞ր:

Թոնթորաց տատս, մոտեցավ Սամսոնին, որ մեր ծիծաղից խռովել, կուչ էր եկել ու նորից քնով անցել, մոտեցավ ու վերմակի ծայրով ծածկեց:

— Խեղճ շունի՞, չի տեսնում: Նրանք էս եղանակին ճանապարհ կգան: Սենակ նա չի... Սարվանենց տղերքն էլ են գնացել, Մուգումին Անդրիասը,— ասաց քեռիս, կլսած կաշու մազերը փեշերից թափ տալով:

— Նրանք հիմա կրակ են արել, գերանները քցել ու նստոտել կրակի կողքին: Անտառի մեջ էլ հո բորան չի... է՛, էնքան հմ մնացել անտառում... Նստոտում էինք, կրակը երկինք էր հասնում, մեջքներս կրակին դեմ էինք անում: Ու մին էլ մի սլախրա, ծառի ճղները պողին տալով ծառերի արանքից դուրս էր գալիս, դարմացած նայում կրակին, էլի 10 ճղները կոտրատելով փախչում, կորչում... Լուսնյակ որ լիներ, տեսնում էինք գալերին: Գալիս էին՝ փստեղ նստում, էնտեղ նստում, ձյունը քանդում, կորչում, էլի գալիս... Բայց վախենում էին մոտ գալ: Մենք էլ մինչև լույս կրակը վառ էինք պահում: Մի զիշեր էլ ողորմած հոգի մեր Սիմոնն էր, ես էի, մեր Առաքելն էր...

— է, դե երեխերը ննջում են, թող քնեն,— դարձավ տատս նրան, իսկ մենք աչքներս լայն բաց արինք՝ ցույց տալու, որ քնել չենք ուզում:

— Նանի, նանի, էդ էլ լսենք, հետո քնենք...

20

— Վեր կացեք, մտեր տեղաշորի մեջ, ֆլի լսեք...

Տեղաշորը ցուրտ էր, և մենք շատը դրա համար էինք չեմ ու չում անում, պռոշ կախում: Բայց տատս իր ասածի կին էր, պրծնում չկար:

— Հա... ես ասեմ, դուք էլ շորներդ հանեք... էդպես էլի գնացել էինք գերանի... Հէ, մեղա աստծու, ասուխ էինք վառում: Ես ու Առաքելը նստել էինք կրակի մոտ, ողորմած հոգի Սիմոնն էլ փախաները շարել էր, արջի բուն շինել, մտել տակը...

— Պապի, սուս... կասես դուրը չանդում են,— ասացի 30 ես: Մի վայրկյան լռեցինք, նայեցինք դռան կողմը: Ձայն չկար...

— Քամին էր, ձյունով տվավ,— ասաց պապս ու շարունակեց: Հաստ վերմակի տակ ես ու քեռուս երեխաները կծկվել, գունդ էինք դառել, մեջք-մեջքի տված: Ուզում էինք և լսել, և մեր շունչը վերմակի տակ անել, տաքանալու համար:

— Նաղու աղջիկ, մի կարպետ էլ քցի, երեխները կմրսեն:
Տատս ծալքից մի կարպետ հանեց ու տնքալով մեկնեց
մեղ վրա: Կարպետի ծանրությունը հաճելի էր մեղ համար:

— Զիերն էլ կապոտեի ենք իրար, դարման են ուտում:

— Պապի, դուրը էլի շանդուում են...

— Ղաղար, մի տես ի՞նչ կա...

Քեռիս վեր կացավ, մոտեցավ ու ետ քաշեց դռան հաստ
կապը: Դուրը բացվեց, ու մեկ էլ տեսները ձյունի մեջ թա-
թախված մի բան ներս ընկավ, գլորվեց ու շորեքթաթ եկավ
10 առաջ: Քեռիս վարձանքից, թե վախից բաց դռան մոտ մի քիչ
կանգնեց, քամին բաց դռնով ալնալիսի թափով ներս թռավ,
որ ձյունի փաթիլների սառնությունը մենք ևս զգացինք:

— Նաղու աղջիկ, Ղաղար, բա չեք տեսնո՞ւմ...

Քեռիս դուրը դրեց ու մոտ վազեց:

Ներս մտնողը Առաքել ապոր Ավանն էր, որ հոր հետ դնա-
ցիլ էր անտառից գերաններ բերելու: Նս հետո մտաբերեցի, որ
տատս շփոթմունքից ձեռքի բարձր դրեց խմորով լի տաշտի
վրա:

— Ավան, բա Առաքել՞ը...

20 — Վայ, ապերս մեռա՞վ...

Էնդուն կապ էր ընկել, խոսակիս սառած շրթոնքները հա-
ղիվ էին շարժվում:

— Ղաղա՛ր, շուտ հավար քցի... թո՛ի, Դանիելին ձեն
տուր... Հաբեդին... ձիանքը նստեք...

— Որտե՞ղ են... բա եղինքը...

— Լուս խաչերում... եղինքն էլ: Վա՛յ ապեր...

Վայ էր կանչում և տնքում: Շորերը, փափախը, տրեխները
ձյունով ծածկված, բեղերից, փափախի մաղերից սառցի կտոր-
ներ էին կախվել: Տնքում էր, գլուխն օրորում:

30 — Ա հարս, ինչի՞ ևս սառել... Շուտ ջուր դիր... հանի
չուխան, հանի տրեխները... Մտի՛ քուրսու տակ:

Քեռիս մահակի ծայրին փալատը փաթաթեց, գունդ արեց
դդումի չափ, կոխեց սև նավթի կարասի մեջ, ծլծլալով հանեց
ու վառեց ջահը:

— Ղաղար, յափնջի առ...

Տասու հաղիվ հասավ նրան ու դռան մոտ յափնջին գցեց ուսերին:

Մենք վախից կուշ էինք եկել, նայում էինք մերթ Ավանին, որ անքաղով պատմում էր, մերթ տատիս, որ օջախն էր տաքացնում՝ ջուր դնելու:

Պապիս հազն էլի բռնեց:

— Սարվանենք՝ մի կողմից, Մուգումին Անդրիասը՝ մեկել կողմից՝ թե մի՞ գնացեք, բորան է, եղինքը կկոտորվեն, ճանապարհը չեք ճարի... Ապերս թե՛ չէ ու չէ, պիտի գնամ, բորանն ինձ ի՞նչ պիտի անի...

10

— Հակառակ հակառակի տղա, — նախատինքով ասաց պապս, երբ հաղը կտրեց, — բեդյաու չեն քշո՞ւմ քեզ, սպասիր էլի...

— Եկանք... Մինչև կեսօր լավ էր, արև էլ կար... Սարը որ անցանք, ապերս թե՛ էս երեսը ցուրտ կլինի, բեր մի քիչ արաղ խմենք... Մին, երկու քցեց, թե քշի... Սլլալով եկանք... Գետի մոտ արևը մեր մտավ...

Կտուրի վրայով ինչ-որ մարդիկ էին անցնում, լսում էինք ոտների տրփոց: Քեռիս գոռում էր ձիու վրա, որը դժկամությամբ էր տաք գոմից դուրս դալիս:

20

— Նազու աղջիկ, Ղաղարին ասա շաղ եկած չգնան, իրար չկորցնեն...

Իսկ Ավանը, որ մտել էր քուրսու տակ ու միայն գլուխն էր երևում, մերթնդմերթ տնքում էր, ասում.

— Վա՛յ, ապերս, վա՛յ... էս ի՞նչ փորձանք էր...

— Լուս խաչերում չկարեցի՞ք մտնել է՛ն քարի տակ...

— Քարի տակը ո՞րն ա, քարի տա՞կ էր մնացել, ձյունը ծածկել, կորել էր... Խաչերի քարերն էլ չէին երևում...

Քանի տաքանում, այնքան էլ լեզուն բացվում էր, ուշքի էր գալիս, ավելի մանրամասն պատմում, բայց և ավելի հաճախ ախուժախ անում:

30

— Գետին որ հասանք, Ալա եղանը ոտը սլիկաց, սառնը կոտրեց, քիչ մնաց եղն ընկներ... Ապերը թռավ լուծի վրա, թռնելիս փափախն ընկավ... Վաղ տվի, ընկա ջուրը, փափախը ձեռքս ընկավ, տվի իրեն... Հասանք Լուս խաչերը... էլ ճար չկար, ոչ ճանապարհ էր երևում, ոչ քար, ոչ սար... Ապերս

Թե՛ Աւվան, ես եղների մոտ մնամ, դու Թու, հավարը քցի, Թե չէ ձյունը մեզ կխեղդի... Մինչև հասա, էլ ինչ ասեմ, տարի քաշեց:

Ու ցածր ձայնով ավելացրեց.

— Ինքն էլ մի քիչ քեփով էր... Յուրաք որ նեղում էր, կանգնում էր, բութուլի բերանը բաց անում... Նանի, զնացիր՞ն...

— Շուտ են գնացել, հիմի կհասնեն...

10 — Եղներն էլ էին մոլորվել, փնջացնում էին, թաղվում ձյունի մեջ... Երկու գերան թողինք զետի են կողմը... Հիմա ով գիտի ձյունը ծածկել է... Ապիր, գելերը փորձանք չեն բերի՞ր:

— Էս եղանակին գել կլինի՞ր,— պատասխանեց պապս: Լոեցին: Օջախում կրակը ճատճատում էր, և երբ բուխարի-կով վայր էր ընկնում ձյունի մի գունդ, կրակը թշշում էր, կարծես դժգոհում էր ձյունի սառնությունից: Քամին դադարել էր, էլ առաջվա թափով չէր խփում դռանն ու լուսամուտին:

20 Քիչ հետո գնացողները եկան: Բակում լսվեց ոտների ձայն, ձիան վրնջոց: Տատիս դուռը բանալն ու քեռուս ներս մտնելը մեկ եղավ: Բաց դռնից տեսանք բակում վառվող ջահերը: Քեռուս ետևից ներս մտան երկու հոգի, որոնք բերում էին Առաքել ապոր ձյունով ծածկած մարմինը:

— Ղա՛ղար...

Պապիս կանչելու շեշտից քեռիս հասկացավ և, յամինջու ձյունը շեմքի մոտ թափ տալով, պատասխանեց՝

— Սիրտը տեղն ա, շունչ ունի... Մի երկու անգամ էլ տընքաց...

30 Ավանը ուղեց դուրս դալ քուրսու տակից, պապս վրան նեղացավ, ու նա նորից ներս շուլալվեց, այս անգամ հեկեկալով:

Ներս մտան և մյուսները, որոնց թվում և ջաղացական Անդրին, որի սպիտակ միրուքի վրա ձյուն էր նստել ու միրուքը հաստացել, մեծացել էր: Զարմանալու էր, որ այդ բորանին ջաղացականը միացել էր նրանց:

— Նազու աղջիկ, բա ջուրդ շտաքացա՞վ,— դարձավ նա տատիս, որն առանց այն էլ աշխատում էր արագ շարժվել:

Քեռուս կիներ տաք ջրով լի կաթսան օջախից վերցրեց, դրեց գետնին:

— Սա ջրի բան չի... Դո՞մում թե փեյին կա,— դարձավ ջաղացականը քեռուս,— կիտուկը ճղենք, Առաքելին դնենք մեջը, թե չէ ջրով հո չի գալ:

Ջաղացականը բարի ու միամիտ մի ծերունի էր, իր կյանքում շատ բաներ էր տեսել ու լսել, շատ անգամ էր իր խորհուրդով օգնության հեկել սրան նրան:

Առաքել ապուր չուխան ու փափախը հանեցին, քեռիս ու Դանիելը թեք մտան ու կես քարշ տալով, տարան նրան: Այն- 10 քա՛ն պարզ հիշում հմ նրա քայլվածքը: Առաքել ապերը ալիկի դանդաղ էր քայլերը փոխում, քան թե տանողները: Ասես փայտից էին նրա ոտները, և գետին դնելուց էլ՝ փայտի ձայն էին հանում:

Քիչ հետո ներս հեկան: Քեռիս ու Դանիելը բահով ճեղքել էին գոմի մեջ կիտած թարմ աղբի կիտուկը: Առաքել ապուր շորերը հանել և ջաղացականի ցույց տված ձևով նրան նստեցրել տաք աղբի մեջ, մինչև բերանը ծածկել:

— Մի բուղ էր դուրս գալիս որ, ասես թռնիր լիներ...

— Էդ բուղը նրան կփրկի.— ասաց ջաղացականը և տեղա- 20 վորվեց օջախի մոտ:

— Էսպես էլ փորձանք.— ասաց պապս, երբ եկողները նստոտեցին:— Սատանի բան ա էլի... Ասա քեզ ո՞վ էր ասում էս եղանակին ճանապարհ ընկի...

— Փորձանքը մարդուց մշտական անպակաս կլինի...— ասաց ջաղացականը, ձեռքով օջախից վերցրեց կրակի կտորը, դրեց բարակ ու երկար կոթով շիբուխի ծայրին և մի քանի անգամ փստացնելուց հետո շարունակեց.— Էն տարին էլ Սարվանենց ալեռն էր մնացել ձյունի տակ... Եկա տեսա փետացած, գերանի պես մեկնված: Տարանք էլի փեյինը ճեղ- 30 քեցինք, դրինք մեջը: Մի քիչ հետո հո եկավ...

— Էն հենց էդ ցավից էլ մեռավ... Ապրեց, բայց ներսի կողմը փշացած էր. ասում էին ջիգյարը սեացած էր...

— Եղները բերի՞ք, Ղա՛ղար,— քուրսու տակից ձայն տվեց Ավանը:

— Հա, գոմումն են... Ապեր, դնացինք տեսանք լուս

խաչերի էս կողմին, էն մեծ քարի մոտ, եղներն իրար կողքի, Առաքել ապերն էլ գլուխը կոխել է եղների փոքր տակ... Որ մոտեցանք, եղները իրար անցան:

— Հայվանն անլիզու ա, համա մարդու պես հասկանում ա,— ասաց ջաղացալանը:

— Ես ասի՝ Առաքել ապերը ջան չունի,— ասաց ճախարակից քիչ հեռու նստած Դանիելը.— Որ կռների տակից մի երկու անգամ հոսպ տվի, տեսնեմ տնքաց...

10 — Էնքան ձյունն էլ կիտել էր, որ անասել: Մեր մաղյանը ոնց էր փնչացնում:

— Ղաղար, մի բան չլինի հեյվանին, չբուռակատի,— ասաց պապս:

— Ձէ, էն հաստ չուն էի բցել, համ էլ հոտիցս էի քաշում...

— Անդրի...— ու պապիս հաղը նորից բռնեց, հաղաց, ձեռքը սրտին տարավ, կապտեց, ասես հիմա հաղի հետ տակն ու վրա պիտի լինեն թոքերն ու սիրտը... հետո թուլացավ:

20 — Այ տղա, էս հազն էլ ձեռք չի քաշում էս հալեորից,— ասաց Դանիելը: Բոլորի աչքն էլ նրա՝ բարձին հենած գլխին էր: Ու մի քիչ հետո, խոր շունչ առնելով, պապս շարունակեց՝

— Անդրի, մի տեսեք ի՞նչ եղավ...

Ջաղացալանն ու քեռիս դուրս եկան: Դանիելը պատմում էր, թե ինչքան հաստ էին գերանները, որ քաշ էին տվել, անցկացրել գետի այս կողմը:

— Բորանն էլ չլինեք, մի՛ հաշիվ է, էլի եղները էս ձյունին էն գերանները տեղ չէին հասցնի... Ամեն մի՞նը էս պարկի հաստոցի չափ:

30 Դանիելը պատմում էր, քայց պապս սնահանդիստ էր, աչքը՝ դառնը: Տաստ տեղավորվել էր մեր գլխավերևում, բարձի վրա, ձեռքերը խաչել կրծքին: Դանիելը ուղեց պատմի, թե ինչքան էր Առաքել ապոր վրա նստած ձյունը, երբ դուռը ճռուց ու ներս մտավ քեռիս, հետո՝ ջաղացալանը:

— Հը, Ղաղա՞ր...

Քեռիս շալատասխանեց: Ու երբ աատս բռնեցները կրծքին խփեց, հասկացանք, որ Առաքել ապերը մեռել էր...

ՄԱՅՐԸ

Երբ դարնանամուտին Ունանը տնքտնքալով մաշված, ցե-
ցը կերած փայտե սանդուղքը տեղափոխում էր սրահից բակ
և պատին դեմ աճում, որ վեր քարձրանա ու իրենց տանը
վարժված արագիլի բունը սարքի,— հարեաններն իրար ասում
էին.

— Գարունն եկա՞ւ... էլի Ունանը լաղլազի բունը շքեց:
Հրեն հա՛, օճորքի գերանները դմբդմբում են, կտուրին որ
խաղան:

— Մինն էլ նրանց տունը շքե՛ր...

10

— Հրեն Ռուշանը կմեծանա՛, կսարքի:

— Է՛, նրանց ցեղը ես գիտեմ,— ասում էր Ունանի զը-
րուցընկեր և զրկից Մեժլումը, որի աչքերը ծերությունից չո-
րացել, ճաքճքել էին, ձմեռը ճյուղին մնացած ծիրանի նման:
Գլուխը թափահարելով, Մեժլումը կրկնում էր՝ իր վաղեմի
խոսքը.

— Բաբի Օհանի վողմն են քաշել Ունանի երեխեքը: Սուռ-
շանը հլա թե չունի, Զանու փեշի տակին է սթարվում: Որ
մեծացա՞ւ, թեին է տալու, թե՞նի ու՛վ գիտե ո՛ր աշխարհ...

Բաբի Օհանը Զանու հայրն է եղել, անհանգիստ, ինքն իր 20
ասածի և հակառակ մարդ: Եղան նման աշխատել գիտեր,
նրա շալակը ոչ ոք չէր կարող տեղից շարժել: Զեռքը եթե
ձիու մեջքին էր դնում, ուժով ձին էլ կռանում էր, փորը գետ-
նով տալիս: Երբեմն անհայտանում էր, մի քանի օրից հետո
նորից երևում: Ոչ բան էր բերում, որ ասեին, թե գողության
կամ որսի է գնացել, և ոչ էլ նրան շրջակայքում տեսնող էր
լինում: Տուն էր գալիս նիհարած, աչքերը փոս ընկած: Վա՛յ

Թե մեկը նրան հարցնէր գնացած տեղը: Աչքերն այնպիսի դա-
ժանութեամբ էր ուղորդում, որ հարցնողը լեղապատառ հետ էր
քաշվում: Ու միայն քնի մեջ անկապ խոսում էր, մոմռում,
այս ու այն կողմը դառնում, ձեռքերը շարժում, ասես կոխ էր
բռնել իր նման մի աժդահայի հետ: Մի օր էլ Բաբի Օհանը
գնում է ու չի վերադառնում: Շատ են փնտրում, հայտնում
օրենքին, դյուղերն ու անտառը մարդ ուղարկում, բայց իզուր:
Ու հետքից մնում են միայն առասպելի նման պատմութիւն-
ներ նրա կյանքի և առեղծված մահվան մասին:

- 10 Եթե հարեալներից մեկը խոսք ընկնելուց Ջանուն հայտ-
նում էր Մեծիւմի ասածը, պառավի սիրտը կտարվում էր,
շաղվում էր միտքը և մոլորված վերադառնում էր տուն, կան-
չում որդուն՝ Ռուշանին, նստեցնում գոգը, և մատները նրա
մազերի մեջ կոխելով, շոյում, հարցնում, թե սոված չի՞...
Հարցնում էր, աչքերը հառում մաքուր ավաժ գետին, որի
պատկերն այնքան ծանոթ էր, որ կնկատեր, եթե մի շյուղ էլ
ընկած լիներ:

- 20 Ռուշանը մոր մոտը շատ չէր մնում, ծելվում էր կամ
փողոց, կամ այգի: Պառավը նայում էր նրա հետեից և ապա
ինքն իրեն թոնթորալով, որ նստել է պարապ, վեր էր կենում
անխուսափելի դարձած աշխատանքն անելու:

- 30 Մի փոքրիկ տուն ունեին և տան մոտ՝ պարտեզ, որի մի
մասը բանջարանոց էր: Տարին բոլոր Ունանը պարտեզից
դուրս ուրիշ տեղ աշխատանքի չէր գնում: Թեկուղ պարտեզը
փոքր էր, ծառերը ծեր, մամուռտած փշակներով, բայց Ունանի
համար աշխատանքն անպակաս էր: Քանզված ցանկապատն
էր նորոգում, շորացած ճյուղքը կտրում, ծառի տակը փորում
և մատներով փափկացնում հողը, ավելորդ խոտերը պոկո-
տում, — մի խոսքով պարտեզն ու բանջարանոցը նույնքան
մաքուր ու խնամքով պահում, ինչքան կինը՝ Ջանին, դուռն
ու բակը:

Եւ ամեն տարի ծառերի ճյուղերը ծանրանում էին խնձո-
րից ու տանձից, Ունանը փայտյա հենարանները մեկ ալս
ճյուղին էր դնւմ տալիս, մեկ՝ այն: Ազուով ու կաշաղակ, ծիտ
ու ծիծեռնակ խմբերով ուրիշ պարտեզներից հավաքվում էին,

որովհետև այստեղ և՛ քար քցողն էր քիչ, և՛ խնձորներն էին համեղ:

Նրանց միակ կովը, պողը կոտրած Նարգիզը, սերվում էր այն նախշուն երինջից, որ Զանին, որպես օժիտ, բերել էր Բաբի Օհանի տնից: Ամեն իրիկուն նախիրը գալուց կովը դարպասի մոտ բառաչում էր, Ռուշանը բակից ձայն էր տալիս հորը.

— Ապի՛, Նարգիզն եկավ:

Հայրը կանաչ խոտի մի կապ թևի տակ, սլարտեղից բակ էր մտնում, խոտը դնում գետնին և մոտենում դարպասը բաց անելու: Իսկ պառավ Զանին փեշերն այնպես էր վեր քաշում, պղնձն մեծ կովկիթը մի քանի անգամ լվանում, ասես բակում տասը կթի կով էր կապած: Մինչև Զանին կիթը վերջացներ, Ունանը շոյում էր կովի ճակատն ու վիզը, իսկ որդին կանաչ խոտը մանրիկ փնջերով մոտեցնում էր Նարգիզի թաց դնշին:

Կովը տեղաց անելուց հետո Զանին թեյ էր քցում, իսկ Ունանը տղայի հետ խոսում էր այն մասին, թե վաղը ո՞ր մարդը պիտի ջրվի: Եվ երբ Ռուշանը հոր խոսքը կիսատ թողած փողոց էր վազում, Ունանն էլ չուխան ուսերին քցած դուրս էր գալիս, դարպասի քարին նստում, մինչև Մեժլումն էլ երևար: Դրկիցներն ափսոսում էին ղրույցը, ամեն մարդ իր դարպասի քարին նստած:

Օրերը խաղաղ էին անցնում, մանավանդ ցերեկը, երբ Ռուշանը դալրոց էր գնում: Զանին նստում էր բակի կեռասենու տակ, դուլպա դործում կամ կարկատան անում: Մտերն ուրախ ճուլողում էին, երբեմն գետնի երեսով թռնում: Զանին գործում էր գուլպան, քթի տակ դնդնում մի երգ: Կատուն նրա փեշերի վրա փռվում էր, ննջում ու երբ բեղարում էր ննջելուց, թաթերով կծիկի հետ էր խաղում: Իսկ Զանու աչքերը հոգնում էին ճաղերին նայելուց և ղլուխը կախ էր քցում կրծքին:

Եթե սլարտեղի դռնակը բացվեր կամ մի հարևան տուն գար, Զանին տեղից վեր էր կենում, փեշերը թափ տալիս և բարկանում կատվի վրա.

— Մի՛ծ ուտող երեխի պես փեշիցս կա՛խ ընկի:

Եվ աչքերը տրորելով մոտենում էր եկողին, բարի ժրպտով ասում.

— Էս նինջը որտեղից եկավ, հաղթեց ինձ:

Երբեմն էլ ինքն էր գնում պարտեզ: Երկուսով նստում էին վարունգի թաղի մոտ, Ունանը շիրուխն էր լցնում, իսկ Զանին գուլպայի մատերը խաղին հազցնելով, զրույց էին անում: Զարմանալի սեր ու հաշտություն կար նրանց միջև: Երբ պառավի աչքովն էր ընկնում ամուսնու մաշված արմունկը, զրույցը կիսատ թողնելով ասում էր.

— Իրիկունը մի քիչ շուտ պառկի, լուսով էդ արմունկդ կարկատեմ... Ճրագի տակ աչքս չի տեսնում, որ տեսզը թելիմ:

10

— Դու էլ շատ մի գուլպա անի: Տուր թող Մեծլումի հարսերն անեն...

Բայց և այնպես իրիկունը նա մի քիչ կանուխ էր պառկում, իսկ Զանին կովը կթելուց հետո կարկատում էր արխալուղի մաշված արմունկը:

Ինչպես ճնճողեկների կայտառ երամբ Վհարձակվի կեռասենու վրա, այնպես էլ դսրոցական ընկերների իր խմբով Առուշանը, երբ տուն էր գալիս, մայրը չէր թոնթորում, եթե նրանց ոտնաձայնից հավ ու թուխս իրար էին անցնում, վշկշում, թոնում պատուհանի ու ցանկապատի վրա, եթե երե-

20

խաները ձեռք էին տալիս բալի ու սրահի իրերին, քցում, նուշխիսկ ձոտրում: Սրտաշարժ համբերատարությամբ պառավը կռանում էր և գետնից հավաքում թղթի, փայտի կտորտանքը, որ բերում էին նրանք իրենց հետ: Եթե պարտեզ էլ փնային, Զանին գիտեր, որ ալեորը չէր տրտնջալու: Ու միայն նրանց հետեից կանչում էր.

— Երեխեք, սոխի մարդերը կոխ շտաք...

Օրերն իրենց խաղաղ ընթացքը փոխում էին, երբ դարպասի երկաթե կոշնակը ծեծում էին, և մի ձեռք մեկնում էր ծրարը: Ռուշանը եթե տանն էր լինում, ամենից առաջ նա էր վազում և նամակը վերցնում:

30

— Անտոնիցն է... տես ինչ մեծ-մեծ է գրել: Վաղոն էսպես չի գրում, նրանը իսկի մեր ուսուցիչն էլ չի կարդա...

Պարտեզի դռնակը բացվում էր, և Ունանը բահը ձեռքին մտնում էր:

— Բահն ո՞ւր ես բերում: Անտոնն է գրել... Քոռանամ, էս նրա ձեռքն է:

Ունանը դողդողալով ծրարը բաց էր անում, մինչև Ռու-
շանը նրա՝ թելով կապկալած, մի ապակին ճաքած ակնոցները
տնից բերեր: Ծրարը բացելուց հետո մատները դողում էին,
երբ հանում էր նամակը, ակնոցները հագնում քթին, դիրկապ
անում: Ռուշանը վիզը մեկնում էր, աչքը քցում նամակին,
բարձր կանչով նա ընդհատում էր ընթերցումը, եթե հայրը
սխալ էր կարդում:

«...Իմ աշխատանքին եմ, նույն քաղաքում: Հետևեք Ռու-
շանը լավ սովորի: Եթե արձակուրդ ստացա, կգամ ձեզ մոտ
կարճ ժամանակով... Վաղոն Մոսկվա է, նրան նշանակել են 10
պոլկի կամխար: Նանի գուպեքը ստացել եմ. խնշո՛ւ ես շար-
շարվել, էստեղ էլ կա... մնամ...»:

Ու նամակը կարդալուց հետո Զանին պիտի առներ, նա-
յեր, աչքերը պիտի ջրակալեին:

— Ի՞նչ ասեմ Բաբի Օհանին... Մեղխավար թողաց: Բա
գիր շիմանա՞ս...

Նվ նա դեռ երկար պիտի նայեր անհասկանալի գործին,
նշաններին, պիտի լարեր տեսողությունը և փնտրեր այնպի-
սի բան, որ միայն ինքը կարող էր տեսնել:

Ապա հանում էր Անտոնի՝ պատից կախված նկարը, սըր- 20
բում փեշով, թեկուզ ասպակին պլպլում էր: Երբեմն նա մեղմ
երգում էր, եղունգով քերում շրջանակի վրայի աղտոտ բծե-
րը: Անտոնի նկարը տեղը կախելուց հետո, մեծ թրդով՝ Վա-
ղոնի նկարն էր վերցնում: Նրան նայելուց Զանու դեմքի ար-
տահայտությունը փոխվում էր: Վաղոն ավելի կանուխ էր
դնացել. մոր հիշողության մեջ որդու շատ հետքեր ավերվել
էին, ու միշտ մոմոռում էր հին վերքի ասիւն:

Ոչ միայն այդ երեկո, այլև մյուս օրերը խոսակցությունը
նամակի շուրջն էր: Պատահում էր, մանավանդ Զանու խընդ-
րանքով, որ Ունանը նամակը սնդուկից հանում էր ու մի 30
անգամ էլ կարդում: Այդ երեկո նրանք թեյը սառած էին
խմում, իսկ Ունանը միշտ շորերը հանելուց էր նկատում, որ
ակնոցները դեռ քթին են հագցրած: Ու երբ Զանին ճրագը
հանգցնում էր, մթնում շորերը հանում (այդ նրա սովորու-
թյունն էր՝ այն օրից, երբ հարս եկավ. ոչ ոք երբեք լուսով
չէր տեսել նրան շոր հանելուց կամ հագնելուց), պառկելուց

առաջ մի անգամ էլ մոտենում էր Ռուշանի վերմակը շտկում. մթնում երկու սլառավ դեռ երկար էին քշվիշում, մինչև Ունանը հորանջի և կողքին դառնալով կնոջը պատվիրեր իրեն կանուխ զարթեցնելու:

— Տանձիքը պիտի ջրվի՛... էգուց ջրի հերթը մերն է...

Իսկ սլառավը դեռ միտք էր անում... ուրեմն գուլպաները ստացել է... իր դորժած գուլպաները, ձյունի անմաքն փափուկ ու սպիտակ... Հասել են, գուլպաները գնացել են ու հասել Անտոնին... Ուրեմն կարոտ կա, որ ասում է, թե ինչո՞ւ ես ուղարկել, նեղություն ես քաշել... Անտոնը հենց փոքրուց էր սրտով: Մի անգամ փուշ էր մտել Զանու ոտքը... մրմռում էր ու ինքը ասեղի ծայրով ուղում էր փուշը հանի... Երբ դուխը վեր հանեց, Անտոնը հարցրեց, թե ցավը կտրե՞ց, նանի... Վաղոն էլ էր ջիղյարով... Լեզուդ պապանձվի, ինչո՞ւ ես նրան ջոկում Անտոնից... էն որ չէր թողնում իրեն ալյուրի պարկը շալակի: Ունն առավ ու մի շնչում ջաղացից տուն բերեց... է՛հ, հիմա տեսեա քնել ե՛ն... Զէ, փաղաք է, ո՞վ գիտե երբ են քնում... էդ լավ չի, որ դորքի վրա է... կռիվ կա, պատերազմ կա... Մի բան չպատահի՞, մի բան չպատահի՞...

20 Պահարանում շարած պղնձե ամփսնները զրնդացին... կատուն էր: Լիզում էր ու վեր քցեց:

— Փի՛շտ,— ձայն տվավ Զանին: Կատուն հեռացավ: Նրա մտքի թելը կտրվեց: Հիշեց, որ երեկոյան ամփսնները չի լվացել սամավարի ջրով:

Ռուշանը քնի մեջ ծանր էր շնչում: Մայրն ահանջ դրեց ու վեր կացավ բարձր շտկելու: Ու երբ դրկեց գլուխը, երեխան քնի մեջ շրթունքները շարժեց ու խոր շնչելուց հետո նորից թանձր քուն մտավ... Մայրը համբուրեց նրան ու, բոբիկ ոտքերը մթի մեջ զգույշ փոխելով, հասավ տեղը:

30 — Ռուշանը... Հանկարծ կատուն չզնա, դռին նստի... էգուց ալեորին ասեմ փենջարան ճիւղսով ծածկի... էնտեղով է մտնում, թե չէ դուռը փակ է... Ռուշանը... Կմեծանա... Ասլանում էնքան, մինչև նրա կանաչ-կարմիրը կապեմ, իմ ձեռքով մի փափուկ քարձ լցնեմ...

Զանին հիշեց, կոտրած կարասի մեջ պահած բմբուլին վաղուց չի նայել... ցեց մտած չլինի՞: Հետո միտքը սահեց,

ինչպես հանդարտ լողացող ամպի քուլա... Հիշեց Ռուշանի խոսքը, երբ ինքը հավերին կուտ էր տալիս:

— Նանի, որ մեծանամ քեզ համար ինչքա՞ն հավ եմ առնելու...

Ու քունը թեթև փետուրի պես իջավ Զանու հոգնած կուպերին:

Արեք մայր էր մտնում:

Զանին դուպլան ձեռքին նստել էր կեռասենու տակ: Կաշաղակներն ու ծտերը թռչկոտում էին ճյուղից ճյուղ, կտցահարում կասկարմիր կեռասը: Երբ նրանց աղմուկը սաստկանում էր, Զանին կողքին դրած քարակ ճիպոտը ճոճում էր, «հուշտ» անում... Ծտերն ու կաշաղակները փռռալով թռչում էին, պահվում մյուս ծառերի ճյուղերին ու հետո նորից մեկ-մեկ հավաքվում... Կտուրի վրա, բնի կողքին կանգնել էր ծեր արագիլը ու պլշած նայում էր, երբեմն գլուխն այս ու այն կողմը դարձնում: Զարմանո՞ւմ էր կաշաղակների հանդգնությանը, թե զայրացած էր, որ անհանգստացնում են պառավին, — միայն երբ Զանին ճիպոտ էր վերցնում, արագիլն էլ թևերն էր թափահարում, կարծես ինքն էր քշում անհրես ծտերին:

20

Հանկարծ արագիլը վիզը երկարեց, դժվարությամբ թևովն արավ ու թռավ: Հենց այդ վայրկյանին մեկը մոտեցավ դարպասին, կոշնակը ծեծեց.

— Զանի մոքիր, դուրը բաց արա, աչքալուս եմ բերել...

Պառավին թվաց, թե ծնկները ստիկներին: Ու քիչ մնաց ընկներ... Գուլպան ձեռքից սահեց գետնին: Պարտեզի դռնակը բացվեց, և Ռուշանը գնդակի թափով վաղեց դարպասի կողմը: Ու հեիհե ներս ընկավ. ներս մտավ Մեծլումի հարսը:

— Զանի մոքրուր... Անտոնը, ձեր Անտոնը հրեն գալիս է... Ֆայտոնում նստած: Աչքալուսս տուր... ես բուրդն էի լվանում, մին էլ ֆայտոնը կամրջի գլխով անցավ: Տեսնե՛լս ու ճանաչե՛լքս մինն եղավ: Հրես որտեղ որ է ձենը կլսվի... Ասի բուրդին նայեք ես վաղեմ... Թե որ չէի՝ ճանաչել, էն ա աչքալուսս...

— Ռուշա՞ն, ա՛յ արևոր...

Ռուշանը չկար: Մեծլումի հարսի հենց առաջին խոսքից

Նա դուրս էր վազել: Պարտեզի դռնակը բացվեց, երևաց Ունա-
նը: Ծերունին մի վայրկյան դարմացած նայեց:

— Անտոնը՞, ա՛յ մարդ, — իսկ Մեծլումի հարսը ձեռքով
հասկացրեց, որ աչքալուսն ինքն է բերել: Ծերունին քայլերն
արագացրեց, շապիկը կոճկելով: Լավեց զանգակների ձայնը...

Վաղուց, շատ վաղուց պարտեզի դռնակը կիսաբաց չէր
մնացել... Ստվերում նստած հորթը վեր կացավ ու կամացուկ
ներս մտավ երեք շտեմած մի աշխարհ, ուր աճում էր համեղ
և մսոտ տերևներով կաղամբը:

10 Կառքը դարպասի մոտ կանգնեց: Ներս մտավ հաղթան-
գամ մի տղամարդ ու ներս մտնելով դիպավ դարպասի դռնի-
րին, կոշնակը ֆույլ վարկեց: Նա գրկեց Զանոն. պառավի ոտ-
քերը գետնից կտրվեցին: Անտոնի աչքին մայրն ավելի փոք-
րացած երևաց, սմբած, ու թեթև բմբուլի նման գրկեց վեր
բարձրացրեց:

— Նանի, ո՞նց ես... — մոր զողացող շրթունքների համ-
բույրը շոր տերևի նման հսկեց որդու այտին: Զանին մի
վայրկյան աչքերը փակեց և մանկան նման դուրսը հենեց Ան-
տոնի կրծքին: Ու հանկարծ արցունք կաթեց:

20 — Նանի՛...

— Հա, քեզ մատաղ, — իսկ մայրը մեղմ ժպտում էր:
Անտոնի աչքին հոր տունը փոքրացած ու ցածրիկ երևաց,
սանդուղքները՝ բարակ ու մաշված: Ու մտածեց, — կգլխա-
նա՞ն, եթե բարձրանա արահը:

Հարևանները հավաքվեցին: Ռուշանը հուլի նման ֆուռում
էր, մեկ փողոց դուրս վաղում, մեկ տուն, նորից մոտենում
կղբորը, վաղում ու նրա իրերը տնտղում:

— Օ՛... Մեծլում ապի... պառավիկ Ե՛ս:

30 — Է՛հ, ա՛յ որդի... Աչքերիցս եմ խեղճ, թե չէ կոներումս
հլա ուժ կա:

Անտոնը նրա թևը բռնեց, մտավ ու բարձրացրեց սան-
դուղքով: Ունանը հետևեց նրանց: Բարձրացան և ուրիշները:
Հայրը դարմացած լսում էր: Մի՞թե դեռ հիշում է որսորդ
Ավուն... Հարցնում է, թե բժիշկը քանի անգամ է դուռ դա-
լիս, ինչպես են ցորենը մաքրում... մաշինից է հարցնում:

— Ապի՛, բա ե՞րբ են բերելու լույսը,— հարցրեց Անտոնը:

— Ինչը՞,— և ավելի մոտեցավ նրան:

— Էլեկտրականը, էն, որ ձորում շինում են...

— Նսի՛մ ինչ են շինում ձորումը... Ո՞վ է էնտեղեք գնացողը,— սրտնեղած պատասխանեց հայրը: Որտեղից գիտեր նա... Հիմա երևի մտքում հանդիմանում է հորը, թե ես հեռու քաղաքում եմ ապրում, բայց գիտեմ, թե ձորում ի՞նչ են շինում... Ինքը նրան իր նամակում աշդ մասին ոչինչ չի գրել:

Ջանին ներս ու դուրս էր անում: Նրբեմն կանգնում էր 10 որդու մոտ, թեկուզ մտքում թեյ դնելու հույսն էր կամ մի այլ դործ: Եթե Անտոնը նրան էր դառնում մի հարցով, Ջանին բարակ դողացող ձայնով պատասխանում էր, ավելացնելով. «Հա՛, քեզ մատաղ...»: Մեծլումի հարսը շլինեք, նա երևի դեռ շատ կոխտրեք շաքարամանը:

Նարգիզն եկավ, դուռն մոտ բառաչեց, Ջանին կովկիթն առանց լվանալու իջավ սանդուղքով, նրա հետևից՝ Ունանը: Երբ կովի երկրորդ բառաչին հորթը արդեն ցցած դուրս եկավ պարտեզից, երկուսով իրար նայեցին:

— Լավ, անցել է:— ասաց Ունանը և սկսեց Նարգիզի ճա- 20 կաւը քորել:

Պառավ արագիլը զարմացած նայում էր բակին. երբ սանդուղքով իջնում էին ու բարձրանում, վախեցած հետ էր քաշվում, մոտենում բնին: Այգսլիսի եռուղեռ նա չէր տեսել, ո՞վ էր այն բարձրահասակը, որի ծանր սապոգներից ճռռում էին սրահի տախտակները:

Հարևանները մեկ-մեկ հեռանում էին: Մթնում էր: Անտոնը մոտեցավ իրերին, սկսեց կապոցներն արձակել:

— Ռուշա՛ն, պիտենք ես՞...

— Հլա չեն ընդունել...

— Գիտե՞ս որտեղ է կոմիտեն:

— Էն, որ ընկեր Սահակը նստում է, է՛ն,— Անտոնը ծիծաղեց:

— Հա՛, էն:

— Մեր դպրոցի կողքին է,— ինքնազոհ պատասխանեց Ռուշանը, իսկ հայրն ավելացրեց.

30

— Իվան բեյի օթախներում...

Ծերունիները նայում էին Անտոնի իրերը. մի բարձ էր, փափուկ վերմակ, մի երկու կտոր շոր, գրքեր, դանաղան մանրուք: Զանին միտք էր անում, թե Անտոնն ինչ գործի է քաղաքում, որ լավ ու հարուստ զգեստ էլ չունի: Մեկ էլ հանկարծ դարձավ Ռուշանին.

— Իվան բեյի օթախները դու ո՞րտեղից ես ճանաչում...

— Ե՛ս,— մանկան ինքնագոհությամբ պատասխանեց տղան,— հլա մեջն էլ եմ մտել... Տակին պիտներների շտաբն է, վերը ընկեր Սհակն է նստում: Հլա մի անգամ էլ հարցրեց, թե նամակ չկա՞ աղբորիցդ,— ու հորը դառնալով ավելաացրեց,— ապի, էնտեղ մեծ թմբուկ կա, ա՛յ փսքան...

Ռուշանը թեք բարձրացրեց:

Դարպասը նորից ճռռաց: Մի քանի հոգի ներս մտան: Անտոնը մոտեցավ նրանց, սանդուղքի գլխին մեկին գրկեց ու համբուրեց, ապա ամուր սեղմեց դեպի իրեն մեկնած ձեռքերը:

— Էս քանի ժամ է, որ երեացել ես մեր երկրի սահմաններում ու չես ներկայացել մեզ,— դարձավ նրան առաջին բարձրացողը և ավելացրեց,— դա՛, բրատ, դու էլ ես պառավել...

Ռուշանը ճանաչեց ընկեր Սահակին:

— Ինչի՞ եք մինչև հիմա դարթուն,— դարձավ նա ծերունիներին:— Մայրի՛կ, տեսնում ե՞ս ինչ տղա է դառել:

— Հա՛, քեզ մատաղ...

— Դե ի՞նչ ունես, բեր նանի՛, թաքուն տեղ պահած կլինես:

Պառավը ուրախ սենյակ մտավ, սնդուկը զնգաց, ապա գոգնոցը քոնած մոտեցավ օջախին: Շեմքի մոտ նստել էր Ունանը և զննող հայացքով նայում էր մեկ Անտոնին, մեկ Սահակին ու նրա ընկերներին: Նրանք երբեմն ռուսերեն էին խոսում, Անտոնն ավելի հաճախ. ու բոլորովին օտարի էր նմանվում նա այդ ընկերին, ասես քոբիկ տաներով, երեսին քերծվածքն անպակաս երևիսան չէր... Ի՞նչ մարդիկ են նրա ընկերները... Եվ ո՞րտեղից է այդ ընկերությունը... Թե հին

Ճանաչներ են, ինչո՞ւ մի անգամ Սահակն իրենց տուն հյուր չի եկել:

Անտոնը ծոցից թռթի կտոր հանեց, կռացավ վրան, մյուսները գլուխները մոտեցրին: Մատիտով գծում էր, սեպ-նում... պատմում էր, իսկ Սահակը գլխով նշան էր անում: Ունանի աչքին ընկավ Անտոնի ճակատի սպի՞ն, որ կռանալուց ուռել էր... ինքը ջաղացումն էր, մեկ էլ խաբարը բերին, թե ծառից ընկել է... Հիմա տեսնես ի՞նչ գործի է... ինչի՞նք է, աղվակատ է... Ինքն ի՞նչ իմանա, միայն եկողներից միշտ լավն է լսել: Գուցե ինքը լավն է, իսկ այդ ղարիբ մարդիկ, 10 նրա ընկերները... Հը՞, ով գիտե... Աշխարհն այնպես խառնըվեց, այնպես բորան եղա՞վ, և քցեց որտեղից որտեղ... Ոչ մեկն էլ մի նշան, մի մեղալ չունի, որ ինքն իմանա, թե ով է ումնից մեծավոր... Սհակի պաշտոնն է բարձր, թե որդունը... Սհակն իր ոտով եկավ, ուրեմն... թե մեծավոր են, ինչո՞ւ հարցրեց, թե ժողովուրդը ոնց է ապրում: Երեւի թաքուն քըն-նիչ է Անտոնը, քաղաքից ուղարկել են: Հալբաթ մեծ զորու-թյուն ունի:

Իսկ Անտոնն ընկերներին պատմում էր այն մեծ ճանա-պարհի մասին, որի կառուցման խնդիրը դրական լուծումն էր 20 ստացել և որը հետ ընկած գավառը միացնելու էր երկաթգծերի գլխավոր մագիստրալին: Նա խոսում էր քարհանքների մա-սին, գավառի խիտ և անանցանելի անտառների օգտագործման մասին: Այդ բոլորը քանի անգամ քննության էին առել Սա-հակը, նրա ընկերները... Իսկ Անտոնը պատմում էր վերջին նորությունները, գործի մանրամասնությունները, որ անհայտ էին շրջանի ընկերներին:

Զանիւն մի անգամ կամացուկ ասաց.

— Անտոն, սմավարը սառչում է՞... փետով եմ քցել,— բայց նրանք չլսեցին: Ունանն էլ պառավին հանդիմանեց. 30

— Մի երկու կտոր տաշեղ քցի... Տեսնում ես պլան են քաշում... խոսում են:

Հանդարծ Անտոնի աչքն ընկավ Ռուշանին, որի գլուխը ծանրացել էր ձեռքերի վրա, մեկ ննջում էր, մեկ աչքերը լայն բաց անում, միտքը լարում՝ նրանց ասածներից մի բան հաս-կանալու:

— Դնա՛ քնի, Ռուշա՛ն, — ասաց Անտոնը:

— Քունս չի տանում, — ու տեղում շտկվեց: Զանին առիթից օգտվելով սամավարը դրեց սեղանին: Զրույցը հանդարտվեց, մոտեցան սեղանին: Ունանը տեղից վեր կացավ ու նստեց իր անփոփոխ տեղը՝ սեղանի ծայրին:

— Ռուշան, Անտոնը որ քեզ հետը տանի, կղնա՛ս, — հարցրեց Սահակն այն աշխույժ տրամադրությամբ, որպիսին ունենում է աշխատանքից հետո հանգստացողը:

10 — Կղնա՛մ, — կտրուկ պատասխանեց Ռուշանը և ջնկատեց, որ սամավարի հետեից իրեն հառած մոր աչքերը զարմանքից լայնացան:

— Որ քեզ տանի, ի՞նչ ես դառնալու...

— Միլիցիա, — լուրջ ասաց տղան:

Սահակն ու Անտոնը ծիծաղեցին, Ունանը ժպտաց նրանց ծիծաղի վրա, իսկ Զանին ձեռքը մեկնեց սամավարի ծորակին ու սառավ:

20 — Աչքդ վրան պահի, չես տեսնո՞ւմ, — ասաց Ունանը, ձեռքով ծորակը շրջելով: Բաժակը լցվել էր ու ջուրը թափվում էր սեղանին: Զանին շփոթվեց, և նրա թորշոմած գեմքը պղնձագույն դարձավ հուզմունքից:

... Ուշ էր, երբ նրանք դնացին:

— Նանի, տեղերս քցի... է՛, ապի, դու ոնց ես... Մաղերդ սպիտակել էն, բայց էլի պինդ ես:

— Ինչ դժար գործի ենք որ... — պատասխանեց հայրը և դարձավ կնոջը, — թախտին քցի տեղերը: Էն պատուհանն էլ փակի. լուսադեմին քամի է լինում:

— Նանի, դու ոնց ես... քա չես բեղարկել, էսքան որ աշխատում ես:

— Նանին քեզ մատաղ...

30 — Բա վաղոյից չես հարցնո՞ւմ:

— Հը, բան կա՞, — ու բարձր մնաց ձեռքին:

— Ամուսնացել է, — ժպտալով ասաց Անտոնը:

— Արի՛ է, այ ալևոր, — կանչեց Զանին, — հարսը լավ տնի՞ց է:

— Ի՞նչ տուն, նանի: Անհեր, անմեր մի ռուս աղջիկ է...

— Ռո՞ւս:

Անտոնը ծխախոտի տուփը դրեց կողքին ու շուլալվեց վերմակի տակ:

— Օխա՛յ... էսպես փափուկ տեղ վաղուց է չեմ քնել... Նանի, Մահակն առավոտ կանուխ է գալու, միասին տեղ պիտի գնանք: Չայը կանուխ կքցես... — ու զլուխը ծածկեց վերմակի ծայրով:

Ունանն էլ պառկեց: Միտք էր անում ծերունին, թե էս ի՞նչ մարդիկ են... Չհարցրեց, թե բաղը ոնց է, ծառերը, հողը... Տան ասպրուտի, մուլքի կողմանից... ոնց որ մի ղոնաղ: Իսկ փոքրուց էդպես էր... Ոնց փոխվեց, հը՞... Ծառերն ո՞ւմ պիտի մնան, — ու նրա միտքն ընթացավ ծանոթ ճանապարհով, դռնակը բաց արեց, — ջրի բանդը պիտի կալնել... Անտեր շները գալիս են լոբու մարգերը կոխ տալի... 10

Պառալը ճրագի տեղը փոխեց: Աչքը դարձյալ ընկավ Անտոնին, առիւթով քնել էր: Ու շա՛տ մաշված, ալտերը փոս ընկած թվաց նրա աչքին Անտոնի հոգնած դեմքը: Մայրը կամաց հառաչեց, կռացավ նրա կոշիկներին նայեց, դոգնոցի ծայրով փոշին սրբեց: — Վաղո՞ն պսակվել է: Շրջանակի միջից մի զուլգ աչքեր նայում էին մորը: Իր ասածը չեղավ... է՛, ինչ թաքուն մտքեր ունի Զանին անդրանիկ որդու հարսանիքի հետ կապված: 20

Ճրագը ձեռքին մայրը մոտեցավ Ռուշանի վերմակը շրտկի, ամեն օրվա պես: Ռուշանը քնաթաթախ աչքերը բաց արեց ու ծոր տվեց...

— Հիմա հո չեմ գը-նո՞ւմ... որ մեծանամ, էն ժամանա՞...

Մայրը կռացավ, ճակատը համբուրեց ու ականջին շշնջաց.

— Բա ես՞, բալիկ...

— Դու ապորը մոտ մնա... էնքան համա... — խոսքը թերի մնաց, աչքերը փակվեցին: 30

Մայրը մի պահ նայեց նրան: Ճրագը ձեռքում դողում էր: Երևիսան քնի մեջ ժպտաց: Եվ անլուծելի առեղծված դարձավ այդ ժպիտը մոր համար:

Զանին ճրագը հանդցրեց:

ՎՃԻՌԸ

Այն սենյակը, որի դռան փակցրած աղղն արգելում է առանց ղեկուցման ներս մտնել, փակ է միայն կիրակի և տոն օրերը: Իսկ շոգ ժամանակ դուռը առավոտից մինչև երեկո քաց է: Երկար է ու նեղլիկ, առաստաղը ցածր, տեղ-տեղ ծեփը թափված: Դիմացի պատի մոտ դրված են փայտի հասարակ մաշված աթոռներ: Մինչև դուռը խիտ շարված են շոանդած նստարաններ:

10 Մի թեթև շուք էր տալիս առաստաղից կախված փարթամ կանթեղը, պղնձյա մոմակալներով, որոնք միացված էին ապակյա ուլունքների շղթաներով: Այդ կանթեղը գործածության պիտանի չէր և չէր մերվում սենյակի ընդհանուր տեսքին: Մնացել էր հնուց, և իբրև անգործադրելի ինչ, թողել էին տեղը:

20 Այդպիսի է շրջանային ժողդատարանի սենյակը, ուր այն առավոտ, երբ քննվելու էր սովորական գործերից մեկը և արձակվելու վճիռ, ինչպիսիս պատշաճ է օրենքի ոգուն, — այն առավոտ փայտյա նստարանների վրա տեղավորվել էին մի քանի հոգի և մինչև դատավորների գալը իրար հետ զրուցում էին:

Առաջին ներս մտնողը դատարանի քարտուղարն եղավ, ձողի նման բարակ մի մարդ: Նրա փոքրիկ գլուխն անշարժ միացված էր իրանին, այնպիսի որ աչ ու ձախ նայելուց ամբողջ իրանն էր դարձնում, ինչպիսի բուկուռուցքով հիվանդը:

— Ուտքի՛,— ասաց քարտուղարը և տեղում մեխվեց: Մի կին կանգնելուց թաշկինակը քցեց:

Քարտուղարը առաջնորդում հաշտարար դատարանի գրա-

զիր է եղել: Նրա համար ամենից հաճելին այն հրամանն է, որ արձակում է ինքը, երբ դատավորները գալիս են և կամ թե նախագահը կարդում է վճիռը: Այդ բոլորին նրա դեմքն արտահայտում է խորին պատկառանք նույնիսկ դեպի այն պառուզան, որ ունենում է դատավորը վճռի ընթերցման ժամանակ: Ասում են, որ ինչքան էլ երկար տևի ընթերցումը, նա աչքը չի թարթում:

— Աղլուխդ վերցրո՛ւ, — կամաց ասաց քարտուղարն առաջին շարքում կանգնած կնոջը տւ դատավորների հետ միա-
ժամանակ նստեց աթոռին:

10

— Քննվում է գործ №224... Ըստ հայցի Մարիամ... ընդդեմ քաղաքացի Տոնական... — կարդաց նախագահը և դարձավ քարտուղարին, — ծանուցագրերը հանձնված են: — Վերջինս գլխով արեց:

Նախագահը հանդարտ ձայնով սկսեց պատմել գործի հանգամանքները: Աջ կողմը նստած ատենակալը մատիտը զարկում էր ճակատին, կարծես դատավորի պատմածը մեխի նման նստեցնում էր գլխի մեջ:

Բաց պատուհանից երևում էր ցուցանակի մի անկյունը, վրան գրված՝ «...ես» — ի՞նչ ասել է, — մտածում էր նա: Ի՞նչ
ցուցանակ է: Ինչքան էլ վրիզ ձգում էր, չէր կարողանում երկու տառից ավելին կարդալ: Վերջապես չհամբերեց, կանգնեց, ձեռքը մեկնեց ջրամանին և աչքի տակով կարդաց. «շրջանա-
յին սոբես»...

20

— Զարմանալի մարդ է Սեթոն, — մտածեց ատենակալը, — դրասենյակը տեղափոխել է, վիվետկան թողել, ու նորից սկսեց մատիտը խփել ճակատին:

Հարցաքննությունը սկսվեց:

— Տոնականը դո՞ւք եք, — հարցրեց նախագահը: Քարտուղարը թեքեց ամբողջ իրանը, մեկին ձեռքով արեց:

30

— Մենք ենք, հա՛... — շտաբը հատակին քսելով, մանրիկ քայլերով աեղանին մոտեցավ կարճահասակ, նիհար մի մարդ: Ամեն ինչ նրա հագին փոքրիկ էր, իր հասակի համեմատ: Բարակ գոտին մեջքն այնպես էր սեղմել, ինչպես տասը տարեկան աղջկա մեջքը:

— Ի՞նչ կասեք...

— Դե ի՞նչ ասեմ, բնկեր դատարան, բոլոր հանգամանքներին էլ ծանոթ կլինեք,— ու վիզը խեղճ-խեղճ ծռեց:— Ամոթ էլ եմ համարել վկա բերել, նրա համար, որ արար աշխարհքին է հայտնի իմ եղելությունը... ես խնդրում եմ, որ արդարությունը պաշտպանեք, իմ մեղավորությունը երեսոփա տաք... եթե որ մի օտար դատավոր լինեիր, կասեիր հանգամանքներին անծանոթ է.. Ինչքան չլինի Հոռոմսի հորքիրը ձեզ պատմած կլինի իմ գլխով անցկացածը: Ինչու, քեզ էլ հայտնի կլինի, հարեանությունը որ օրվա համար կլինի:

10 Դահլիճում մեկը փութկացրեց: Քարտուղարը վառնդ կասկածող արագիլի նման վիզը ձգեց:

— Գործի էությունը պատմի,— սաստեց նախագահը և խսկույն փոշմանեց իր խոսուելյան համար:

Տոնականը փշաքաղվեց, ռտները փոխնիփոխ արեց, աչքերը դեռնին քցելով, շարունակեց.

— էությունն էն է, որ երկիրք գետինք վկա, ես ինձանում մեղավորություն չեմ գտնում: Էն տարին, որ ուզում էր դնա, խնդրեցի, աղաչեցի, ասի՝ էդ անվայել գործը մի անի... Հոռոմսի հորքիրն էլ պախարակեց,— դատավորը ձևոքը

20 քը վանդակին տարավ, բայց հետ քաշեց:

— Չլսեց: Սովի էն նեղ վախտը երկու երեխան երեսիս թողեց... Մի ամիս չքաշեց, աղջիկս սաթիլջամ ստացավ... է՛հ, կտրվի անկնիկ տունը: Մի օր էս հարեանը, մի օր էն մինը... Շնորհակալ եմ Հոռոմսի հորքուրից... Շատ դեղ ու դալման արեց, դե ինչ արած, ճակատադիր էր... Գործիս միջինը դադարից դրա մասին թուղթ եմ բերել...

Կինը փղձկաց, երեսը ծածկեց ղոզնոցով: Տոնականը փոշմանած իր խոսքից, դառնությունը հանդիմանեց նրան.

30 — էս օրն էի լաց լինում է՛, Մարիամ,— և ինքն էլ հուզվեց, կնոջ անունն ասելուց, ձայնը դողաց:

— Քաղաքացի Տոնական... Մասնավոր խոսակցությունով մի ընդհատեք... Շարունակե՛ք...

— Հա՛, էն խոսքն էի ասում, որ...

Նախագահի համար էլ օտարոտի էր նրան անվանել «քաղաքացի Տոնական»: Ամբողջ շրջանը հայ ու թուրք, մեծ ու փոքր նրան ճանաչում և կանչում էին նալբանդ Տոնո: Հրա-

պարակի թթեանս տակ նրա տեղն էր: Օրնիրուն զլուխը քաշ աշխատում էր, փոքրիկ զնդանի վրա նալ տափակացնում, ծակոտում, ծուռք հարթում, մեծը փոքրացնում, մեխի ծայրը սրում: Մատին խրած ցցերից նալերի շարանուկներն էին կախած, ձիու նալը չոկ, եղանը՝ ջոկ: Իսկ մեխը փայտն արկըղների մեջ էր, դարձյալ ըստ տեսակների՝ մաշինի տափակ մեխ, տեղական մեխ:

Նրա համար տոն ու կիրակի չկար: Մինչև մութն ընկնելը զըրեզ հա՛ղըրնգ զարկում էր նալին ու մեխին: Եթե անձրեկ լիներ կամ ձյուն դար, Տոնոն զնդանը տեղափոխում էր դեմացի իջևանատան դարպասի տակ և կոտրած մանղալի կրակը թեժ անելով դարձյալ աշխատում, երբեմն ձեռքերը կրակի վրա պահելով: Օրվա որ ժամանակն էլ լիներ, փնչպիսի ձի բերեին, — այդ փոքրիկ ու վտիտ մարդն առանց վախի կոտնում էր սմբակի վրա, նույնիսկ երբ ձին ուժ էր անում աքացի տալու:

Տաք ու դուրեկան լոռթյան մեջ Տոնականը հանդարտ ձաջնով շարունակեց իր պատմությունը, կարծես լսողները պատի տակ արեկող արած փր ընկեր հարեաններն էին: Իսկ առեհակալը մտածում էր, թե ինչպես կարելի է օգտագործել առաստաղից կախված կանթեղը:

— Վեր կացավ գնաց, — շարունակեց Տոնոն, — անցկացավ մի տարի: Դեմացա, ասի ինչքան շլինի մայր է, սիրտ կանի, կգա երեխու վրա... Մի օր էլ խաբարը Գյանջու կողմերից եկավ, թե էն, ասելն էլ ամոթ է, սիրեկանին բաց է թողել, մի ղինվոր աղի հետ գնացել է Բաքու... Կարելի է ճանաչեք Առուշանենց Անդոնին... Նրա ձեռքով մի նամակ ուղարկեցի... էն տարին ճանապարհները նոր-նոր բացվում էին:

Տաք հուլը բաց պատուհանից ներս էր բերում այն անորոշ աղմուկը, որ հատուկ է դարնան պայծառ օրին, աղմուկ, որ առաջանում է թռչունների ճուլղղյունից, սարերում հերկող դյուղացիների հորովելից, այգիներում հող քանդող մշակների երգերից և էլ ո՞վ գիտե, փռչալիսի ձայների խառնուրդից:

Մի իշամեղու թևերն արևի տակ փայլիլեցնելով, բղղալով ներս մտավ, պտույտներ արեց, թևով դիսավ կանթեղի

ասպակյա շղթաներին և ուլունքներից բարակ փոշի մաղեց ու տեսնելով, որ իր տեղը չի, դժգոհ դուրս թռավ նույն սպառուհանից:

Աջ կողմը նստած ասենակալն աչքի տակով հետեց իշամեղվին, տեսավ կանթեղն ու զարմացած նայեց խորը, հետաքնին հայացքով, կարծես կանթեղից դարձյալ հարցնում էր, թե ինչո՞ւ է կախված:

10 — Անդոնին էլ ապսպարեցի, թե կտանես կտաս, իմ կողմից էլ կասես, թե ես էլի առաջվանն եմ, իմ ջուրն ես, իմ արխուլը գնա, արբուդ հավաքի, արի... էլ սպառասխան չըստացա... Հա՛, հոգի ունեմ տալու, սուտը չեմ կարող ասի, Անդոնն ուրիշով փնձ ապսպրել էր, թե թող հույսը կտրի, հեռու ձեր երեսից, եթե ամոթ չլինի ասել, Բաքվա քաղաքում Մարիամը անառակի մինն է...

— Լեզուդ,— ճշաց և օձից խայթվածի նման ցնցվեց կինը, որ մինչ այդ արցունքները սրբել ու որդուն գրկած, աչքն առանց թարթելու նայում էր գետնին: Քարտուղարը վայրացած նայեց նրան:

20 — Քաղաքացի Տոնական, չափավորեք ձեր խոսքերը,— հանդիմանեց նախագահը:

— Ես ներողություն, եթե օրենքին ընդունակ չի, չեմ ասի... Հա, դե ես էլ նամուս ունեմ, արհեստ ունեմ, օրվա հացի սպակասությունը չեմ քաշում: Շատ միտք արի, ընկեր-հարեանից խորհուրդ հարցրի: Շնորհակալ եմ, Հոռոմսի հորքուրն էլ ասաց, թե մեղք ես, նրանից էլ քեզ հույս չկա, կարող ես, գլխիդ ճարը տես: Մեղքս ինչ սլահեմ, տեսա, որ տունը առանց կնիկարմատի յուրա չի գնում: Երեխես ուրիշի դռանը, ես էն ծառի տակին, տաք կերակուրի կարոտ... գնացի, ամոթ չլինի ասել, վերին գյուղից մի որբեկայրի բերի... է՛հ, լավ, վատ կառավարվում ենք:

30 — Իսկ նա երեխային ի՞նչպես էր նայում,— հարցրեց ասենակալը:

— Թակում էր,— տեղից կանչեց տղան:

— Քեզ խոսք չի հասնում, փոքրիկ,— միջամտեց նախագահը:

— Դե առանց էդ էլ չի լինի... Ինչքան չլինի խորթ մայր

է... Հալալ մորը հարցրեք՝ չի՞ թակել: Ես էլ հո մեռած չեմ... Տուն գալուց մշտական տեղեկանում էի, թե երեխին ոնց է պահել... — Ե ձայնը ցածրացնելով շարունակեց.

— Հարեաններից էլ էի հարցուկործ անում, թե ձեռքի կողմանից ո՞նց է, հո հարամ չի... Հա, աչքս երեխի վրան էր: Զեքս դատարկ տուն եկած չկամ: Իսկի էլ որ չի եղել, մի խոն-
ձոր էլ տարել եմ, ասել եմ անմեր երեխա է, սիրտն առնեմ: Ուսումնարան եմ տվել, ասել եմ ժառանգս է, ես կեղտի, թրի-
քի մեջ եմ ապրել, թող նա լավ օրի հասնի...

— Մարիամին դո՞ւ ես կանչել, — հարցրեց նախագահը: 10

— Կանչելը չի եղել, համա սուտ չեմ ասի, եկողով լսել էի, որ երեխի կարոտը շատ է քաշում... Ասի նա էլ ջիգյար է, էսքան տարի է արանքովն անցել, թող դա տեսնի: Իմ տիրտն էլ հովույնն էլ կլինի, աչքս ընկնի աչքին, հենց մի կարճ խոսք ասեմ, թե կշտացա՞ր էս աշխարհից, հիմա ո՞ւմ օրն է լավ, ի՞մը թե քոնը... Էդպես մի խոսք ասել էի... Եր-
կու շաբաթ առաջ, իրիկունը մթնած, տեսնեմ ըհը՛, մի կա-
պոց կոնատակին դռնովս մտավ... Դուրս անի, էգուց հա-
զար բան կասեին: Ասի լավն էն է մեռելս իմ հողում թա-
ղեմ, էս կեղտը քուչին չածեմ... հազար մարդ, հազար խոսք: 20
Երեխան էլ շատ լաց եղավ, ես էլ, ինքն էլ...

— Շոր-բան բերե՞լ է երեխայի համար:

— Գրքեր է բերել, մի ջուլստ չաքմա, ալին-օլին:

— Պատկումի շորեր, — տեղից վրա բերեց տղան: Նա-
խագահը նորից դանդահարեց:

— Էսպես մի օր, երկու օր, — շարունակեց նախանդը: — Երեխի համար ասում էի համբերեմ: Չորս օր հետո, թե՛ դի-
տես ի՞նչ կա, Տոնո, ես քո տանը մնացողը չեմ, համա երե-
խեն ինձ կպատկանի, եկել եմ տանեմ: Ոնց որ ծանր քարը
զլխիս քցեն... Ո՞նց թե, ես ծառ տնկեմ, պահեմ, չարչար- 30
վեմ, դու գաս պտուղը քաղե՞ս... Էդ ո՞ր օրենքին է ընդու-
նակ: Ես մեկ ասի, նա՛՝ երկու. վերջը տունը դառավ կովա-
տեղ: Երեխան էլ չեմ իմանում ոնց հեղափոխվեց... Էսպես
վերջն էլ գործս ընկավ ձեզ: Հիմա իմ հույսը դուք եք, ըն-
կեր դատարան. խղճի մտոք էս գործը քննեք, թե արդար եմ,
թողեք իմ ժառանգը իմ տանը մնա: Միևնույն է, այսուհե-

տե ինձ ոչ ժառանգ կլինի, ոչ մի հուսատեղ: Ես հալից քնկել եմ, շատ ապրեմ տասը տարի: Զնդանին խփելուցն ես իմանում, որ կռներիս ուժը տռաջվանը չի:

— Իսկ տան գույքը բաժանե՞լ եք, թե ոչ, — հարցրեց նախադահը:

— Հազի շորերը, ինչ որ հոր տեղից բերել էք, բոլորը հետը տարա՞վ... Որ ասես մի մեխ էլ չեմ վերցրել:

— Դո՞ւք ինչ կասեք:

10 Մարիամը նրա հակոտնյան էր: Իզուր չէին ասում, թե նա փեշի տակ երկու Տոնո կպահեր: Նրա դեմքն ավելի առնական էր, քան կանացի: Եվ այդ կնճռոտ, ծալքերով ակոսած երեսի վրա դարձանալի կարմիր էին մսոտ շրթունքները: Նրա մուգ կապույտ աչքերը համապատասխան չէին կոշտացած, զրկանքից ու կարիքից թորշոմած դեմքին:

Կինը հանդարտ մոտեցավ անդանին: Տղան մոր փեշից բռնած հետևեց նրան: Քարտուղարը աչքերը խոժոռեց տղայի վրա, գլխով նշան արեց, որ հեռանա, բայց նա մնաց տեղը:

— Ես միայն էն կասեմ, որ դրա տանը օր չեմ տեսել: Սոված չեմ եղել, բայց լավ օր էլ չեմ տեսել:

20 Եվ աչքերը դետնին դցած, շարունակեց պատմելը, կարծես խոսում էր ինքն իր հետ:

— Թե ինչից պատահեց բոլորը, ավելորդ է պատմելը: Նա իր ճանապարհով, ես իմ:— Ու հանկարծ դուխը բարձրացրեց, մի վայրկյան նայեց դատավորներին, դառնությամբ ասաց.

— Անցած տարիներս եմ ամիսոսում...

Կնոջ կապույտ աչքերը փոքրացան, դառնության ժպիտը ծոճոտեց շրթունքները, և մի պահ ավանալի նայեց դատարանին, կարծես նրանցից էր պահանջում այն տաբանները, որ անիմաստ կորան:

30 — Մի՞տդ է, որ հիվանդ էիր, դնացի սարից շալակով սառույց բերի՞, — լռությունը խախտեց Տոնոն ու նայեց հասարակության, ասես ստուգում էր իր խոսքի ազդեցությունը: Նախագահը դանդահարեց:

— Միտս է, — շարունակեց կինը, — բերել ես, չեմ ուրախում: Բայց դու ինձ պահել ես ոնց որ ղափաղի ղուշը: Ոտս կապած էր, լինչ արած, որ շաքար ու նաբաթ էիր տալի: Դրա-

Տից էր, որ թողի տունս էլ, երեխաներիս էլ, գլուխս առա կո-
րա: Սիրտս մղկտում էր, որ երեխեքս միտս էի բերում: Հա-
մա որ քաշածս էր աչքիս առաջ գալի, ուզում էի էլ հեռու
գնամ: Ես իմ կին հալովս, ինչքան մարդ եմ տեսել, ինչեր
եմ լսել: Նեղ օրեր շատ եմ քաշել, բայց շնորհակալ եմ ընկեր-
ներից, բանվորներից և իմ դաստակարգի մարդկանցից: Ինչ-
պես մի կույր մարդու աչքեր բաց անեն, նոր էնպես էլ ես
աշխարհքը տեսա: Հիմա Բալախանու կանտորումը ուբորչիք
եմ, իմ ժաղովներ երկուսիս հերիք է: Ինձ նման կնանիք չա՛տ...
Ընկեր դատավոր, էս էլ լավ հայտնի է, թե ինչ թիվ ենք ապ- 10
րում... Եվ ես ինքս որպես դիլեգատկա լավ եմ իմանում պար-
տեցնի որոշը էս մասին: Երանի՜ թե էս ազատությունը կանուխ
եկած լիներ:

Մարիամը շունչ քաշեց: Տոնոն զարմացած և ներքին
երկյուղով նայում էր կնոջ ալյալված դեմքին: Նա անճա-
նաշիլի էր դարձել: Ո՞րտեղից գիտեր այդ խոսքերը: Ինչքա՛ն
խեղճ խոսեց ինքը... «Տարավ գործը...», մտքում վճռեց նա:

— Հիմա երեխիս ապագայի համար եմ մտածում,— և
հաստատաբար մարդու վճռականությամբ Մարիամը մի քայլ
և... մոտեցավ դատավորների սեղանին: 20

— Ուզում եմ իմ որդին մարդ դառնա, շիվի նոր սե-
րընդի հետը, նստի վեր կենա քաղաքումը, բանվորական շըր-
ջանի մասնաճիւղումը: Կարելի է, թե ես լավ չեմ հասկացնում
իմ միտքս, մութն եմ ասում, բայց սրտինս էն է, որ իմ տղան
հոր ճանապարհով չգնա, էնպես մի գործ բռնի, որ հիշվի,
չասեն, թե դուր ապրեց էս նոր ազատությունով: Նրանից
բաժին չեմ ուզում, շնորհակալ եմ ինչքան պահել է...

— Ուրեմն դուք ընդունո՞ւմ եք, որ նա խնամել է ձեր որ-
դուն,— ընդհատեց նախագահը:

— Ընդունում եմ, որ պահել է, բայց որ գաղափարի կող- 30
մից մութն է: Հիմա էլ ես եմ ուզում նրան պահել: Ես նրան
ամենապերվի նվիրված դիտակից մարդը կդարձնեմ: Մի սրան
էլ հարցրեք, թե որի մոտ է ուզում... — ցույց տվավ տղային
մայրը:

— Ես նրա մոտ մնալ չե՛մ, — սերտածի նման կրկնեց
տղան:

— Դատարանը որտեղ վճռեց, էնտեղ էլ կմնաս,— սա-
տեց նախագահը:

— Քուչումը կմնամ, էլ էն տունը չեմ գնա:

— Միլիցիայով կտանենք:

— Կփախնեմ,— ասաց տղան, որ մոր փեշը բաց էլ
թողել ու առաջացել դեպի սեղանը:

Քարտուղարը զայրույթից անհանգստանում էր: Նա
արագ-արագ, ամբողջ իրանով մեկ նախագահի կողմն էր
դառնում, մեկ երեխայի: Ունեքերը մեկ իրար էին հավաքվում,
10 մեկ բացվում:

Կարճատև հարցաքննությունից հետո քարտուղարը հայ-
տարարեց.

— Դատարանը գնում է խորհրդակցության:

— Դե վճռի, որ նրա մոտ մնամ, տես քարը որտեղիցդ
կտամ,— կանչեց տղան:

Նախագահն ու ատենակալները իրար նայեցին և անցան
մյուս սենյակը:

Ընդմիջումի ժամանակ քարտուղարը աղատություն տա-
լով իր փրփրած զայրույթին, սկսեց Մարիամին հանդիմանել.
20 որ տղային անխրատ է պահել, երես է տվել:

— Էդպես էլ լակո՞տ... դու դիտե՞ս Օրենսդիրքը ինչ է
ասում դատարանում անկարգ պահողների մասին...

Քսան լռույցից հետո նախագահը վճիռը կարդաց:

— Հանուն... ժողդատարանը քննելով դործ № 244 ըստ
հայցի քաղ. Մարիամ... ընդդեմ... և ժանոթանալով գործի
իրական տվյալների հետ, որոշեց. ի նկատի ունենալով, որ
սլատասխանող քաղ. Տոնական... տարիներ շարունակ խնա-
մել է երեխային որպես օրինակա՞ն հայր... որ Մարիամը հե-
ռացել է իր հոժար կամքով... որ չի ապացուցվում անչափա-
հաս որդուն վատ խնամելը և ի նկատի ունենալով քաղ...
30 Տոնական... բարելավ նյութական դրությունը... մերժել Մա-
րիամի հայցն ընդդեմ... և որդուն թողնել հոր ծխի կազմի
մեջ: Վճիռը վերջնական է և ենթակա...

— Շնորհակալ եմ,— շնչաց Տոնոն:

Մայր ու որդի իրար նայեցին: Իսկ քարտուղարը առանց:

աչքը ճպելու նայում էր պատին և սպասում, որ դատավորը ակսի հաջորդ գործի քննությունը:

* * *

Երկու օր անց հրապարակում, փոշոտ ու քրքրված ավտոբուսի շուրջը խոնվել էին կանայք, տղամարդիկ, երեխաներ: Նրանց մի մասը ճանապարհվում էր, մյուսը՝ հավաքվել էր հրաժեշտ տալու:

Շտապ-շտապ խոսում էին, պատվերների տալիս, ապրուսւրբում խոսքեր, որ գնացողը տեղ հասնելուց մի ուրիշին պիտի ասեր, և խոսքը կիսատ թողած հարցնում էր, թե ինչպե՞ս են իրերը դարսել, բան հո չե՞ն մոռացել:

10

Շոֆերը ներս ու դուրս էր անում, հաճախ հարցնում. «չեկա՞ւ առ էն շան...»: Գնահատականը վերաբերում էր ուղևորներից մեկին, որ ավտոբուսը նստելուց հետո հիշել էր մի բան և վազել տուն՝ «էս բոսպիս» վերադառնալու համար:

— Այ քեզ քաղաքավարություն, — թոնթորաց շոֆերը, — և ներս մտավ պանդոկը՝ կիսատ թողած բաժակը դատարկելու:

Հրաժեշտ տվողների մեջ էր և նալբանդ Տոնոն: Աղմուկի մեջ նա էլ էր փորձում իր խոսքը լսեցնելու: Երբեմն ոտքը դնում էր անխիլի վրա, բարձրանում, մի բան ասում, ասլա նորից իջնում:

20

Ավտոբուսում նստել էր Մարիամը, կողքին՝ տղան: Հայտնի չէ, թե ի՞նչ սրտասհեց այդ երկու օրում: Միայն Հոռոմսի-հորքիրն ինքն իր ոտով երեք, թե չորս անգամ գնացել էր նրանց տուն: Վերջին երեկո պառավը ծիծաղելով որդուն ասել էր.

— Տեսա՞ր, որ իմ ասածն արին:

— Ո՞նց թե, — զարմացած հարցրել էր տղին, հացի պատառը բերանը:

30

— Է՛է, նրան Մարիամ կասեն, — պատասխանել էր մայրը, — նրա զակոնը քո դավթարում գրված չի...

— Տեղ հասնելուց շուտ խաբարն ուղարկի...

— Դե յալլա հա՛, — կանչեց շոֆերը:

Վերջին ուղևորն արդեն տեղավորվել էր: Ավտոբուսը
զգուշությամբ հետ գլորվեց: Տոնոն դրպանից հանելով ար-
ծաթ գրամը, վազեց հետ ու ձեռքը մեկնեց.

— Մարիամ, երեսին ճանապարհին ծիրան...

Ու վերջին խոսքը չլսվեց ավտոբուսի աղմուկից: Մեքե-
նան դռոցով գլորվեց փողոցի դարուփոսով, հատքից թող-
նելով խանձված բենդինի հոտ ու թանձր ծուխ:

Տոնոն կանգնեց, մինչև մեքենան ծովեց դեպի վամուր-
ջը: Մյուսներն էլ մեկ-մեկ ցրվեցին, ամեն մարդ իր տունը,
10 իր գործին:

...Ամիսը մեկ-երկու անգամ փոստի ցրիչը Տոնոյին է
հանձնում նույն շափի վապուշտ ծրարներ, հասցեն գրված
տղայի անվարժ ձեռքով: Հեռավոր քաղաքից Մարիամը
նրան ուրախ լուրեր է ուղարկում:

Եվ խոստանում է նրան էլ վաճել, «երբ որ նոր տներումն
օթաղն ստանանք...»:

ՀԵՐՈՍ ՆՈՒՔԱՐԸ

Ուրախ աղմուկով թափվում էր դարնան առաջին անձրևը: Մանր կաթիլները պատուհանի ապակիներին էին զարկում. թմբկահարում թիթեղյա կտուրները, կարծես ավետում էին, որ դաշտերի համար քերել են առատությունը և հարուստ բերք:

Տաք ու խոնավ քամին մերթ փոցնում էր կաթիլների մի խորձ և շպրտում մինչև պատշգամբի խորքը, մերթ ծառու լինում դեպի մթնկա երկինքը և թափով խփում էլեկարական լամպերին:

— Ջե՞ս մրսի, Դանե՛լ,— ասացի ընկերոջս,— ուղում ես 10
մերս մտնենք...

Հանկարծ շողշողաց արծաթագույն կայծակը, կարծես մեկը լախտ նետեց մթնի մեջ, և ասպամեհի գոռոցով ամպերը պայթեցին: Առաջին ուրտից ղրնդացին պատուհանի ապակիները: Կայծակը փայլատակեց մի անգամ էլ, բոցն ջնկավ պատուհանի ապակիներին, ես տեսա իմ ընկերոջ գոնատ դեմքը: Նա աչքերը փակել էր, կարծես նիրհում էր:

— Կա՛յ է,— ասաց ու մեղմ ժպտաց:

Համառ մալթ է իմ ընկերը: Ինձ մնում էր վերաբերուն նրա ուսերին քցել և պատուհանի փեղկը կիսախռվի անել, որ- 20
պեսզի քամին չհասնի նրան:

— Գիտե՞ս առաջին անձրևը ինձ ինչ է հիշեցնում,— և շտպասելով պատասխանիս, շարունակեց.

— Մի թուրք ընկերոջ: Հսօր ցերեկով էլ մտաբերեցի նրան... Դու է՛ն ասա, թե՛յր հո չի՞ սառել...

Ձևոքս մեկնեցի թեյամանին:

— Լցնե՛մ:

— Լցրու: Գրող մարդ ես, էս պատմությունը լավ լսիր, որ կարողանաս պատմածիս նման գրել, թե չէ...

Նա շարունակեց իր «թե չէ»-ն, որովհետեւ հայտնի էր ինձ նրա վերաբերմունքն ու պահանջը գրքի հանդեպ: Ընկերս մեկն է նրանցից, որոնք գրքից պահանջում են մերկ ճշմարտություն հասարակ մարդկանց հոգսերի, նրանց առօրյայի և մղած պայքարի մասին:

10 Մի ժամանակ ես նրան գրքեր էի մատակարարում, ինչպես ինքն էր ասում՝ «շեֆություն էի վերցրել»: Բայց իմ առաջարկած գրքերի մեծ մասը հետ էր վերադարձնում անբավական դժգոհությամբ: Միակ գիրքը, որ երկու անգամ կարդացել էր և նույնիսկ եղունգով նշան արել լուսանցքների վրա՝ Զոն Ռիդի «Տասը օրն» էր...

— Էլի էսպես նստել էինք դուրսը... Անձրե էր... էս րոնց շուտ թռան է՛ք է՛ն տարիները: Բայց սպասի գլխից պատմեմ: Նորաշենցի Դավիթին ճանաչում ես, չէ՞:

— Զրային բաժնի...

20 — Հա՛: Էն հիմա քե՛զնպես լցվել: Էսօր տեսա, ասացի՝ մեր տղա, փորիդ մակարդակը բարձրանում է... Հա՛: Էն ժամանակ լղա՛ր, կարճիկ մարդ էր, ճղտոված, մի ոտքին տրեխ, մեկինը տեղեֆոնի թելով կապված սապոգ:

Խոր աշունք էր: Արև էր անում ցերեկը, իսկ գիշերները ջրերը սառչում էին: Մի առավոտ ինձ դավհեղկոմից շտապ պահանջեցին: Էն ժամանակ հիմիկվա պես չէր, որ մի տեղ ուղարկելուց դիսկուսիա բաց անեն: Հրամանը հրաման էր: Մենք էլ էնպես քե՛զնպե վարժվել էդ դիսցիպլինին, որ ասես հենց քսան տարվա զինվոր էինք:

30 Մի ժամ շանցած ճանապարհ ընկա: Գավառն էլ երեք-չորս ամսվա խորհրդայնացած էր: Բայց ծավալներում թաքնված մնում էին մի քանի վաշտապետ մավզերիստներ: Նժդեհը թառել էր հուստուսի գլխին: Ղափանի կողմը ֆրոնտը դեռ մնում էր:

Որտեղ էլ գնայինք, գիշեր լիներ թե ցերեկ, հրացանը կար հո՛ կար: Էնպես էլ վարժվել էինք էն անտերին, որ քնաթաթախ էլ զարթեցնեին, ձեռքներս մեկնում էինք հրացանին:

Եկա հեղկոմ: Արամն էր նախագահը: Մի կարտուզ գըլ-

խին, ճղոտված շինելը ուսերին քցած, կռացել էր թղթերի վրա: Նա հենց սեղանի վրա էլ քնում էր: Ինձ որ տեսավ, թե Դանել, գիտե՞ս ես քեզ ինչու եմ կանչել:

— Որ ասես, կիմանամ...

— Այ էս թռուցիկները պիտի նրանց գյուղերում ցրես: Դու գիտես... էս էլ քեզ մանդատ, որ ֆրոնտոն անց կենաս... Նորաշենցի Դավիթն էլ քեզ հետ կգա, նա էն կողմերին ծանոթ է:

Աչքս քցեցի թռուցիկների կապոցին:

— Հը՞, ճակատդ քորեցիր. է՞,— հարցրեց Արամը:

— էս ո՞նց տանեմ, որ չփշանա:

— Սումկաների մեջ լցրեք... Դե շուտ: Քեզանից բացի էլ հարմարը չկա:

10

Մարդ ինչքան էլ ասի, թե դովասանք չի սիրում, չհավատաս: Էդ խոսքն ասեց թե չէ, մանդատը ստացա: Երկու ժամից հետո ես ու Դավիթը ճանապարհ ընկանք, ամեն մեկիս շալակին փութ ու կես ծանրություն, չհաշված մեր հրացանները, հացն ու շաքարը, որ ստացել էինք բրիգադի շխառուդից:

Հիմա բարձրանում ենք կարճ ճանապարհով: Էնպես ենք որոշել, որ ճանապարհին մեզ ոչ ոք չտեսնի:

20

Պլանը էդպես էինք քաշել: Դու Զուխտակ քարի ճանապարհով անցած կա՞ս...

— Ո՛չ,— Օգտվելով նրա հարցից ես ուզում էի հիշեցնել, որ թեյը սառել է, բայց նա շարունակեց:

— Էդ մի դժվար ճանապարհ է, անասելի դժվար: Էն որ հեքիաթի մեջ ասում են յոթ սար ու ձոր,— խաղը մեր ճանապարհն էր: Էն էլ ի՞նչ սա՛ր, ինչ ձոր... Արևը թեք էր ընկել, երբ բարձրացանք Բոլոր խութի կատարը: Քարի տակ նստեցինք: Դավիթը թութոսնի ամանը հանեց:— Թուղթ չունե՞ս...

— Չէ...

30

— Բա ո՞նց պիտի լինի մեր հալը... Երկու օրվա ճանապարհ կա...— հարցրեց նա:

Իրար երեսի նայեցինք: Շատ էլ ծխել ենք ուզում, թոքերս քերվում են:

Այս ասելուց փմ ընկերը բնազդաբար ձեռքը մեկնեց սե-

դանի ծխախոտին, վառեց և խոր ծծեց: Լուցկու լույսի տակ մի վայրկյան փայլփլեց նրա նշաձև աչքերը:

Ու շարունակեց:

— Մի քիչ մնացել էինք, մեկ էլ թե՛ Դանե՛լ:

— Հը՞...

— Ի՞նչ կլինի որ...

— Ի՞նչը:

— Ղրաղից մի քիչ կտրենք... Հո վաժնի թուղթ չի որ, անգրաժ տեղից եմ ասում է՛... 10

— Ա, հաշված կլինե՛ն... Պատասխանատուր ենք:

— Էլի հաշիվը թող մնա, հո զրածը չեմ ասում... Ղրաղից, մի մատը տեղ:

— Մինը քո սումկից, մինը իմ,— որոշեցի ես: Էն բուսկին թռուցիկի կողքերից բարակ զուլով պոկեցինք սպիտակ թուղթը...

Ծխախոտը քերանելա, մեկ էլ աչքս ընկավ Դավիթի ոտքին: Բութ մատի արանքից արյունը կաթում էր, ճանապարհի սուր քարերը քերծել էին նրա բաց մատները:

— Ասեիր, կարկատել տալինք, էլի՛... 20

— Էնպես վռաղեցի, տնաշեն, բանկան էլ մնաց հեղկոմի հալաթը... Ուզում էի մի գրվանքա նալթ տանեի տունը:

Վեր կացանք: Չորտեմ երեւցին Քարափորի մարագները, մի քիչ հետո ներքեից լսվեց շան հաշոցի ձայն: Խոր աշնան կարճ օրը մթնում էր, սարի ստվերը հասել էր ձորի մյուս կողմը:

— Դավիթ:

— Հե՛... 30

— Գիշերս ո՞րտեղ մնա՛նք,— հարցրի նրան:
— Տավարածի աղի մոտ չգնա՛նք...

Տավարածի տղան Քարափորի լիազորն էր: Նա մեղ հետ մասնակցել էր կռվին, բայց փրենց գյուղի սահմանին հասել էինք թե չէ, մնացել էր գյուղում:

Երկուսով խորհրդակցեցինք և որոշեցինք մթնով մտնել գյուղը և ծեզը չբացված ճանապարհը շարունակել: Որպեսզի տավարածի տղան էլ չիմանար մեր նպատակը, որոշեցինք

գյուղի ծայրի մաբաղներէց մեկում թռուցիկները պահել և էնպէս գյուղ մտնել:

Մովթը կոխած մոտեցանք գյուղին: Թռուցիկները խոր թաղեցինք դարձա՛նք մեջ, տավարածի տղան կաշի և փոկ բերեց Դավիթի տրեխը կարկատելու, բայց դեպքերն էնպէս իբարտով անցան, որ մեր թռուցիկները մինչև վերջ էլ մնացին մարագում:

— Անձրեր բարակում է... հը՞,— հարցրեց ընկերս:

— Հանդարտ է գալիս:

— Փակի՛ր, ցրտում է,— խնդրեց նա և ձայնը ցածրաց- 10
նելով շարունակեց:

— Լուսադեմին տրաքոցը սկսվեց... Դուրս թռանք փողոցը, տեսանք հարայն ընկել է: Դիմացի քարափից դնդակները կաթկուտի նման թափվում են: Մի սպիտակ ձիավոր դուրս եկավ անտառից, ձին քշեց դեպի ձորը: Մեղրեցի Սմբատի խումբը ձորի բերանը կտրել էր: Դավիթ, թռի մաբաղների կողմը: Էն նեղ մաջալին էլ մարագի կապոցը միտքս ընկավ: Տավարածի տղան գլուխը չկորցրեց: Գերեզմանուտը բռնեք,— էնպէս գոռաց, որ ես ասեմ՝ նրանք էլ լսեցին: Վեց-յոթ հոգով վաղեցիկք դեպի գերեզմանուտը: Հենց էդ րոպեին 20
թուփը սարի հետեից տրաքեց, դվվալով անցկացավ մեր գըլ-խով ու ա՛ռ հա՛ քարափի դռին: Էնպէս պայթեց, որ ասես էն քարափները փուլ եկան, ձորը լցրին: Մի կես սահաթ դաշնակները կորան: Որ թնդանթը շտրաքեց, ձորում որոտաց, էնպէս մի «ջա՛ն» ասինք, կասես սնարյադը մեր սրտիցը թռավ:

Սիրտ արինք: Հիմա Դավիթը կանգնել է, թե՛ եկեք վրա քշենք... Հենց էդ խոսքին, տեսնենք գյուղի վերեւից մերոնք վտղեկուղ քաշանում են, որը տտով, որը ձիու վրա, որն էլ ձին հետեից քաշելով: Դու մի ասա, մենք նահանջում ենք... 30
Հետո իմացանք, որ Լերեկոյան դեմ դաշնակները մի քանի տեղից հանկարծ վրա են տվել: Սմբատի խումբն էլ կտրել է նահանջի ճանապարհը:

Ի՞նչ երկարացնեմ, նահանջեցինք: Եվ էն էլ անկանոն... Առհասարակ նահանջը լավ չի, բայց մերը վատից էլ վատ էր: Քարափորից դուրս եկանք թե չէ, տրաքոցը նորից տկսվեց:

Մեր ձիավորների ատրյադը նրանց հետ վռլի է բռնվում, երկու անգամ նրանց գյուղը ձեռք ձեռք է անցնում:

Երեկոյան դեմ գետն անցանք: Մութ, ցուրտ, ցիխ: Հակառակի պես մի անձրև էլ սկսվել է, թրջվել ենք, ջուր դառել: Կես գիշերին շտաբից հրաման եկավ, որ շարունակենք ճանապարհը, մինչև Բաբկուշատի գետերը, այսինքն անցնենք Ադրբեջան:

20 Էնց էն գիշեր էլ տեղեկացանք, որ նահանջել ենք ամբողջ ճակատով, թողել ենք և քաղաքը: Բայց էդ եղավ մեր վերջին նահանջը:

Ընկերս վերաբրկոսի մեջ ամուր փաթաթվեց, երեսը դարձրեց դեպի փողոցը: Էլեկտրական լամպերը քամուց մեղմ օրորվում էին, և նրանց ցուրը տարուբեր էր լինում գուբերում հավաքված անձրևաջրի մեջ: Մի քիչ շունչ առնելուց հետո շարունակեց, երեսը դարձյալ դեպի մութը, կարծես մի ուրիշի հետ էր խոսում:

— Ամբողջ ձմեռ մնացինք Գետերում: Համարյա ամեն օր սպասում էինք հարձակման հրամանին: Բայց հրամանը ուշանում էր: Երբեմն կցկտուր տեղեկություններ էինք ստանում մեր գյուղերից, դավառից: Մեր ընկերների մի մասը մնացել էին թշնամու թիկունքում: Ոմանք չէին ուղեցել նահանջել, ոմանց էլ կարգադրված էր մնալու գյուղերում: Եղան վախկոտներ, որոնք հրացանը շարտեցին բիլեթի հետ միասին:

30 Գարնան դեմ մի քանի անգամ խաբար ստացանք, որ մեր ընկերներից մի քանիսին սպանել են, ոմանց աքսորել: Մեղանից շատերի ընտանիքներին էին նեղոս: Դավիթը հանգիստ չունեի: Քանի՞ անգամ խնդրեց, որ թույլ տան ֆրոնտով անցնի գյուղ դնա և էլի գա: Շատ էր մտածում տանեցիների մասին:

Նս էլ էի անհանգիստ: Մեր գյուղի բջիջի վեսից ավելին չէր կարողացել դուրս գա: Ամեն օր ընկերներս աչքիս առաջն էին:

Վերջապես մի օր մեր շտաբը հրաման ստացավ կազմ ու պատրաստ լինելու: Տեղեկացրին, որ հարձակումը շուտով պիտի լինի:

Մեր ոռոտան տեղավորվել էր Սարվանլար գյուղում: Էնպես էլ մեզ ընդունում ու պահում էին, որ չեմ կարող ասել: Թուրքերն էլ էին սոված, բայց շատերը, ինչպես ասում են, եղբոր նման փրենց բաժինը մեզ հետ կիսում էին:

Ես ու Դավիթը մի թուրքի տան էինք ապրում՝ Թեմուրի տանը: Աղքատ, որ անասելի: Տունը վառելի խանձահոտ չէր լինի: Մեր ձորերում քանի տարի նոքարություն էր արել, հայերեն էնպես էր խոսում, որ չսողը հայից չէր ջոկի:

Մենք որ Սարվանլար գնացինք, տեսավ թե չէ, ճանաչեց, փաթաթվեց մեր վզով, լաց եղավ: Հետո էլ աչքերը սրբելով, թե՛ հա էլ եմ բայլշկիկ, ասենք՝ բիլեթ շունիմ: Ճիշտն ասած մենք էլ շատ էինք օգնում նրան: Պայտկն ստանում էինք, կիներ մի բան էր եփում, ամբողջ տնով միասին ուտում էինք:

Մեր ձորերի շատ մարդկանց ճանաչում էր: Առաջին օրից արդեն նա տեղեկացավ, թե մեր բջիջում ո՞վ վա, ովքեր են մնացել, գյուղում, ո՞վ է դաշնակցականների հետ: Ես մինչև այժմ էլ հիշում եմ նրա խոսքը. երբ մեկ-մեկ թվեցի մեր տղաների անունները, Բեգլարանց Սիմոնի անունը տալիս Թեմուրը թե՛ նա կեղծ բայլշկիկ է, չհավատաս: Զարմանալին էն է, որ էդ մարդու ասածը ճիշտ դուրս եկավ, թեև նա Սիմոնին կուսակցության մեջ եղած ժամանակ չէր տեսել: Էդ էն Սիմոնն է, որ 25 թ. պարզվեց, թե նա դաշնակների ագենտն է:

Հա, դանք մեր պատմության: Էդ օրը ես տեղեկացել էի, որ շտաբից հրաման կա հարձակվելու: Ուրախ-ուրախ եկա տուն, տեսնեմ Դավիթն ու Թեմուրը բոստանում աշխատում են: Էս Դավիթն էլ ինչպես էր ոգևորված Թեմուրի բոստանով, որ կարծես իր ցանածը ինքը պիտի ուտեր:

Խաբարը երբ նրանց հայտնեցի, Դավիթն ուրախացած լոք-լոք արեց, գիժի նման բահը մի կողմը քցեց, Թեմուրին խտտեց ու վեր-վեր հանեց: Թեմուրը թե՛ ես էլ եմ ձեր հետ գալու: Մենք նրան կանուխ էինք խոսք տվել, մի քանի անգամ էլ մեզ հետ գնացել էր բջիջի ժողովներին: Ինչքա՞ն ուրախացավ, երբ խոսք տվինք նրան կուսակցության մեջ անցկացնելու:

— Ես ձեզ հասցնեմ ձեր գյուղը, ինձ էնտեղ ընդունեք, որ իմ ճամնանշ մարդիկ լսեն նոքար Թեմուրի բայշէկի դառնալը:

Եվ ողորմած շարունակում էր.

— Բիւլեթը դնեմ ծոցս, գնամ էն Սիմոն բիձի կտրին կանգնեմ, մի բերան ասեմ նախնաֆ հարամղադա, հախովերան էիր հա՞, մի տես ո՞վ է դեմդ... էղբանն ասեի, աշխարհքի հաբստության վրա չէի թքիլ...

10 Սիմոն բեյը վերին գյուղի քյոխլան էր, հարուստ և աղղեցիկ մարդ: Վերջին տարին Թեմուրը նրա ոչխարն էր պահել, և բեյը վարձը լրիվ շտալով նրան ձոնովա ցրտին դուրս էր շարտել:

— Էնքան ժամանակ, ինչքան քեզ պատմում եմ,— հանկարծ երեսն իմ կողմը դարձրեց ընկերս,— այ էսքան ժամանակ չի քաշել խաբարը բերելուց, երբ մեզ կանչեցին մոտակա գյուղը, սրտեղ գտնվում էր շտաբը, մեր պատասխանատու ընկերները, մի խոսքով մեր կենտրոնը:

20 Բոլորս դնացինք: Թեմուրն էլ եկավ: Ճանապարհին հանաքներ էինք անում, Թեմուրին նշանակում ուտրիբունալի նախագահ, Դավիթն էլ կանվոյով բերում է Սիմոն բեյին, տավարածի տղան «կամանդիր» էր, ինչպես ինքն էր ասում այդ օրերին, երբ մենք ժամանակ անցկացնելու համար խոսում էինք վերագարձից հետո մեր անելիքների մասին:

Ժողով եղավ: Ընկեր Արամը խոսեց միջազգային դրության մասին, մեզ ողևորեց: Խոսեց մի ուրիշ աղջիկ, նա էլ զազախի շորեր էր հագնում: Ես էլ ուտսերենից բոբիկ եմ, բայց էն ժամանակ բոլորովին խեղճ էի: Լավ չէինք հասկանում, բայց մեր սրտիցն էր խոսում, համ էլ աչք-ունքից երևում էր, որ կրակոտ հեղափոխական է:

30 Մեր մի մասին կանչեցին առանձին, շտաբից մեկը եկավ, թե հարկավոր է, որ մի քանի հոգի էդ գիշեր կամ էգուց անց կենան մեր ու դաշնակների գծով, մտնեն նրանց թիվունքը: Գնացողներին հանձնարարվում էր նախ՝ եթե կարողանային հետ գալ, տեղեկութուններ բերել թշնամու ուժի մասին և ապա մեր պառպոլնի ընկերներին տեղեկացնել, որ

շուտով հարձակման ենք անցնելու, պատրաստվին գոնե իրենց փրկելու նահանջող դաշնակների դադանություններից:

Պահանջվում էր երեք հոգի: Երեքն էլ տարբեր ուղղու-
թյամբ պիտի գնային, զանազան շրջաններ: Նրանցից մեկը
պիտի գնար ձորերը և պիտի աշխատեր մեր գյուղի ընկեր-
ներից մեկնումեկին հանձնելու գաղտնի նամակը: Այդքանն
անելուց նա, եթե հաջողացներ, պիտի վերադառնար, եթե ոչ՝
պիտի միանար մերոնց և կամ աշխատեր գլուխը մի կերպ
սրծացներ:

Գնացողը գնում էր դեպի մահ: Եթե նրան հաջողվեր 10
թշնամու ֆրոնտից անցնելը, ապա նա իրեն վտանգից դու-
ադատված չէր վարող համարել:

Հայտարարությունից հետո մի քանի բոսի տիրեց խոր-
լուսթյուն: Ապա զանազան տեղերից վեր կացան, մոտեցան
սեղանին: Ես տեսա Դավիթի ոգևորված աչքերը ու ձևերը
վեր բարձրացրած. սրան-նրան բռնելով, բարձր բղավելով՝
«մեկը հս, հս» առաջ անցավ: Ես էլ մոտեցա սեղանին,
տեսնեմ Թեմուրը բոլորից առաջ է կանգնել, գլուխը բաց,
վիզը ձգել և աշխատում է նախագահի աչքն ընկնել:

— Թեմուր...

20

— Ես եմ գնալու, հս... — առաջ և բռնեցքը զարկեց
կրծքին:

— Չէ, դու մնա, տունդ...

— Թեմուր բայլշևիկ չի՞, Թեմուր փափախ չի ծածկո՞ւմ...

Ցանկություն էին հայտնել ութ հոգի: Այդ ութին էլ հա-
վաքեցին առանձին, որպեսզի մեղանից երեքը ջոկեն և գնա-
ցողներին բացատրեն անելիքը:

Ինչե՞ր արեց, ինչե՞ր արեց Թեմուրը... Նա մի գլուխ
կրկնում էր ասածը.

— Թեմուր բայլշևիկ չի՞... Հայ-թուրք մեկ չի՞...

30

Էն ընկերը, որին շտաբից հանձնարարել էին էդ գործը,
փորձեց Թեմուրին հետ ուղարկել: Կհավատա՞ս, եթե ասեմ,
որ ոտքերին փաթմաթիլեց և աղաչեց, աղաչեց, որ իրեն ուղար-
կեն:

— Թեմուրն ի՞նչ ունի... Մի բոստան, ցանկ պրծել եմ:
Մի օղլուշաղ, մի տղա... Թեմուր լավ ինկեր ունի: Թեմուր

դոշաղ սիրտ ունի: Էնպես հայերեն խոսի Թեմուր, որ հայի տերտեր չի խոսի... Մի շաբաթ տանեմ իմ քիրվա Գալուստին տամ թուղթ, էլի էստեղ եմ:

Գալուստը մեր գյուղի պաղպուղնի քջիջի ղեկավարն էր: Թեմուրը նրան առանձնապես ճանաչում էր իր նոքար ժամանակից: Մինչև էդ շատ անգամ ենք նրա բերանից լսել, որ Գալուստի հերը՝ ջաղացպան Անդրին Թեմուրի համար հալալ հորից ավելի հարազատ է եղել:

- 10 Եվ ի՞նչ կասես... Երեքից մեկը Թեմուրն եղավ, մյուսը Դավիթը, երրորդն էլ ոտը կաղ մի ընկեր: Նա էս վերջի տարիներս մահացավ:

Վերադարձին ես ու Դավիթն ինչքան փորձեցինք նրան հետ պահել, չեղավ: Պատմում էինք, թե ի՞նչ դրության մեջ են գյուղերը, դաշնակներն ամեն տեղ լրտեսներ ունեն, կիմանան, որ թուրք է, ավելի կկասկածեն: Վերջապես կինն ու տղան կամային առօգնական, եթե մի փորձանք պատահեր: Սակայն ոչինչ չաղդեց նրա վրա, ո՛չ խնդիր, ո՛չ բացատրություն:

- 20 — Ես իմ քիրվաների մոտ դոնաղ եմ գնում... Դժվարը Ֆրոնտ անցնի Թեմուր... ոչխարի հետ շատ եմ ման եկել ձորեր: Շներն էլ գիտեն, ճանաչում են Թեմուրին:

- Անց կացած պատմություն է,— տեղը շտկվելով ասաց ընկերս,— կարող եմ քեզ ասել: Իմ մտքինս ուրիշ էր: Ես ուրիշ բանից վախ ունեի: Մտածում էի, որ գաղտնի գրությունը նա չի կարող հասցնի, կկորցնի և կամ թե մերոնք կկասկածեն և չեն մոտենա նրան,— մի խոսքով ինքն անփորձանք կմնա, որովհետև եթե Ֆրոնտն անցներ, մեր ձորի գյուղերում նրան ձեռ տվող չէր լինի, թե դրսից եկած մավղերիստ-բանի ձեռք չընկներ,— ինքն անփորձ կմնար, բայց
- 30 մերոնք ժամանակին տեղյակ չէին լինի և ո՞վ գիտե...

Սրա համար էր կասկածս: Մերոնցից թաքուն մյուս օրը եկա Արամին պատմեցի, նա էլ թե՛ ով որ էլ գնա, ենթակա է նույնսլիսի վտանգի ու փորձանքի:

Թեմուրը գնալու էր ձորերը, Դավիթը՝ Ղափանի կողմերը: Նրանք հենց մեր առաջին դիրքերում արդեն պիտի բաժանվեին, մեկը դեպի հարավ, մյուսը հյուսիս-արևմուտք:

Թեմուրը ճանապարհին մեղ խնդրել էր, որ տանը ոչ ոքի չասենք իրենց հեռանալը: Նա և՛ չէր ուզում, որ կինն արտասովի, և՛ ուզում էր գաղտնապահ լինի հենց առաջին օրը, ինչպես պատվիրել էին շտաբում:

Մի օր հետո հեռացան Սարվանլարից: Թեմուրը տնեցոց ասել էր, որ գնում է Բարկուշատի կողմն աշխատանքի: Շտաբում խնդրել էինք, և չէին մերժել մի քիչ կրուպա, շաքար, ձեթ, մի հին շինել և ուրիշ մանր իրեր տալու Թեմուրին, որով ընտանիքը պիտի վառավարվի մինչև նրա վերադարձը:

Ես ոչ Դավիթի գնալը տեսա, ոչ մյուս ընկերոջ: Զգիտեմ էլ, թե նրանք ի՞նչ շորով, ի՞նչ պատրվակով անցան սահմանը: Մեղանից էլ գաղտնի պահեցին նրանց գնալը: 10

Թեմուրը գնալուց առաջ տեսնվեց ինձ հետ: Մի փոքրիկ խտրջին էին տվել ուսը, մեջը մի քանի կտոր սապոն, ասեղ, թել, կոճակ և շարշու մանրուք: Նա ձորի գյուղերում հարկ եղած դեպքում երեւալու էր իբրև շարշի:

Ճիշտն ասած, իր փոխած հագուստով, ուրիշ փափախով, որ ներս մտավ, մի բոսայե հս էլ նրան չճանաչեցի: Մի բան, որ շատ ուրախացրեց Թեմուրին: Ես ուղեցի իմանամ, թե որտեղ է պահել գաղտնի նամակը, որ պիտի հանձնիր Գալուստին, բայց Թեմուրը ժպտալով գլուխը թափահարեց: 20

— Կբախշես ինձ, որ էդ չասեմ... ինձ փղպես է հրամայել ինկեր վամանդիրը...

Ես է՛լ չփորձեցի տեղեկանամ, միայն մի քանի անհրաժեշտ խորհուրդներ տվի, թե ո՞ր ճանապարհով կարող է մոտենալ մեր գյուղին, ռամնի՞ց շատ կասկածի, որի՞ տանը կարող է գիշերել: Հրաժեշտ տալով խնդրեցի, որ եթե մորս տեսնի, մի կերպ հասկացնի, որ ողջ եմ:

Դռան մոտ փաթաթվեց մզովս: Ա՛յ փայես անձրև էր եկել, ինչպես էսօր... Աստղալուս էր: Էնտեղ զարունը շուտ է բացվում, տաք երկիր է, ինչպես որ մայիսը մտնելուց արդեն զարինները դեղնում են: 30

— Արխային կաց... Տասը օր չի քաշի, Թեմուր էստեղ թաղա խաբարի հետ...

— Ուրեմն, տասը օր էստեղ ենք...

— Վա՛յ,— ասաց ու բերանը փակեց: Երեւի այդ մասին նրան շտաբում ասել էին:

— Ուրիշներին չեմ ասի,— սիրտ տվի նրան,— սալամաթ դաս...

Հասկա անձրեւ էր գալիս էն գիշերը, երբ Թեմուրը գնաց խորջինը ուտին, մի երկա՛ր, չորանի մահակ ձեռքին:

Տասն օրից ավելի տեւեց, մինչև սկսվեց հարձակումը: Մեր զորամասը սպասում էր 84-բդ բրիգադայի առաջ շարժվելուն: Նրանք մեղնից հյուսիս էին և ամբողջ ճակատով պիտի խփեին թշնամու զխաւոր ուժին, որպեսզի մենք նահանջի ճանապարհը կտրենք:

Դնացողներից եւ մի լուր: Առանց էդ էլ վերջին ամիսն, ինչպես ասում են՝ թռչունն իր թևով էլ չէր կարող անցնի նրանց ու մեր դժերի վրայով: Մեր ռազմիկները տեղեկութուն էին բերում, որ ճոր ուժեր են հավաքվում, ձիավոր խմբեր են երևացել: Մի քանի տեղ խոր խրամատներ են սարքում: Մի խոսքով վերջին կովին էինք պատրաստվում մենք էլ, նրանք էլ:

Մի երեկո հանկարծ հրաման ստացանք, որ մութը չընկած դուրս ենք գալու ուղիղ դեպի ճակատ: Ճաշի մոտերքը Թեմուրի կինը տղայի ձեռքից բռնած եկել էր ինձ մոտ: Չգիտեմ նրան ասող էր եղել, թե ինքն էր կասկածում,— բայց չէր հավատում, որ Թեմուրը գնացել է Բարկուշատ վաստակի: Չէր հավատում, բայց չգիտեր էլ, թե ո՞ւր է գնացել: Նա ինձ մոտ մի անգամ էլ էր եկել, ևս նրան հանգստացրել էի, տղային կարտուղ էի տվել, մի մահրամա, մի քիչ շաքար: Բեմուրը գնալուց ինձ հանձնել էր մի կտոր սապոն՝ այն մանրուքից, որ զորամասի պահեստից էին տվել նրան: Հանձնել էր սապոնը, որ իրենց տուն ուղարկեի:

— Միմոն բեյից որ հախս առնեմ, գինը կտամ,— ծիծաղելով ասաց նա:

Այդ օրն էլ միամտացրի կնոջը, խոսք տվի անմիջապես Թեմուրից խաբար եթե առնեմ, խմաց տամ: Եվ ևս իմ խոստումս կատարեցի:

Մութը չընկած մեր զորամասը ճանապարհվեց: Զիաւ՝ վորները առաջ էին գնացել: Կես գիշերին մեր թնդանոթները

որոտացին մի անգամ: Որոտացին թշնամու խառնակեց-
նելու համար, և ինչպես արձագանքը ձորից ձոր դրնդաց,
էնպես էլ սարսափը զնաց հասաւ մինչև նրանց վերջին դին-
վորը:

Լուսը մութից շէր բաժանուել, և բոլոր մեք առաջին գրոհին
զնացինք: Երբեք չեմ մոռանա էդ լուսաբացը: Մթնով էինք
գետն անցել, թրջվել էինք, անձրե էր գալիս, ինչպես նահան-
ջի գիշերը, բայց էս արդեն գալնան տաք անձրե էր: Մեր
ոտները խոտերի շաղից թացացել էր, մասրենու թփերը մեզ
վրա ցող էին կաթեցնում, իսկ մենք կուղեկուղ, էս թփի տակ 10
կուշ գալով, էն քարի տակ պառկելով հա բարձրանում էինք
բլուրները, իջնում, նորից բարձրանում ավելի մեծ բլուր,
մինչև լուսաբացին հասանք համարյա թշնամու առաջին
գիրքերին: Էդտեղ էր, որ թնդանոթները կրակ թափեցին, և մենք
առաջին գրոհին դիմեցինք:

Երբեք չեմ մոռանա էդ լուսաբացը... Ու մեկ էլ էստեղ
հիշողությունս կտրվում է, ինչպես թրով ճեղքած, էդպես էլ
եղել էր իսկականում: Ես աչքս բաց եմ անում, նայում եմ,
նայում եմ, էս մեր հին տան օձորքն է, մեր երգիկը, երկնքի
կապույտ կտորը և արևի սյունը էդ կապույտ կտորից մինչև 20
մեր թոնրի քարը: Ես աչքերս ավելի եմ մեծացնում և տես-
նում եմ երգիկի պենձիկը, կոտրած կարասի կարմիր պոռնգը,
որ պղնձի նման արևի տակ շողշողում է:

Ուժ եմ անում և հիշում եմ ձիու վարմիր մոտեթը հա-
մարյա կրծքիս և սուր ցավ գլխիս: Էլ ուրիշ ոչինչ: Ես մինչև
հիմա էլ հիշում եմ այդ ձիու մոտեթը: Երևի ձին էլ չկա, բայց
եթե լինեիր, հազար ձիու մեջ ես վշտեի վն ձիուն, որ քշում
էր ինձ վրա:

Էն նույն առավոտ առաջին գրոհին վիրավորվել էի
գլխից: Թրի հարված էի ստացել, ոտնակոխ էի եղել: Մենք 30
վաղուց էինք հաղթել, երբ ես ուշքի եկա, և աչքիս ընկավ մեր
հին տան վարմիր պենձիկը:

Ինձ ուշաթափ վիճակում բերել էին մեր գյուղը, մեր
տունը: Դուռը ճոռում է... Մայրս կռանում է ճակատիս վրա.
ևս ուղում եմ խոսել, բայց չեմ վարողանում: Հետո մի ուրիշն

հ գալիս, մի տղամարդ շինե՛լն ուսին: Նա ինձ է նայում, ես լսում եմ նրա հարցը.

— Ո՞նց է, նախ...

Իմ նանը նայում է ինձ: Թեև ծանր է, բայց ես մի քիչ բարձրացնում եմ, և Գալուստը, մեր պաղպղղնի բջջի ղեկավարը, սեղմում է իմ ձեռքը:

Իսկ Դավիթը, հետո նա... Թեմուրը, Սարվանշարի փոքրիկ տնակը, տղան՝ ղինվորական կարտուղը գլխին:

— Թեմուրը,— շշնջում եմ ես, ձեռքով հարցնում, թե ի՞նչ
10 եղավ:

— Ի՞նչ ասաց,— իրար են հարցնում Գալուստն ու նանը: Եվ էլ չեմ կարողանում լիմ հարցը կրկնել:

Ընկերս լուում է: Նա ձեռքը մոտեցնում է ծխատուփին, տրորում է պապիրոսը, տրորում է մատների ծայրով:

— Իսկ Թեմուրը,— անհամբեր հարցնում եմ ես:

— Թեմուրը... Ես քեզ Անդրի ամու պատմածն ասեմ, լսիր... Երկու օրից հետո ես արդեն կարողանում էի ավելի հանգիստ խոսել, այսինքն՝ առանց հոգնելու մի քանի խոսք իրար կասել: Անդրի ամին ներս մտավ, էլի առաջվա նման
20 ավրաթավթախ, պատառոտած քուրքն ուսին:

Ջաղացպանը ծոր տալով, թե լուսադեմին մի պարկ գարի էի վրա քցել, շնաքին նստած չախմախը քարին էի տալիս, մեկ էլ տեսնեմ մասրոցի տակից մեկը կուղեկուղ իրեն քցեց ջաղացը: Թութունի քիսան ձեռքիցս ընկավ... Թե՛ Անդրի ամի, վախենաա ոչ, Թեմուրն եմ... Ա. Թեմուր, դու ըստե՛ղ... Թե՛ էլ վախտ չի, ինձ մատնող է եղել... էս տրեխի տակի կարկատանը պոկի միջինը շուտ հասցրու Գալուստին: Ասելն ու տրեխի հանելը մին եղավ...

Տրեխը քցեց թե չէ, տեսնեմ վամուրջի գլխից մեկը կան-
30 չեց՝ կանգնի, շան որդի... Սիմոն բեյի փոքր ախպերը մավ-
զերը ձեռքին վրա քշեց դեպի ջաղացի դուռը: Այ քե մատաղ, անմեղ է. յսեղճ է... Թե՛ ասա, ինչ էր անում ըստեղ... Ես էլ վախլությունից ասի բերել էր տրեխը կարկատեմ, այ հրեա, թե հավատում չես՝ օբիսկություն արա... էս, ես, էս էլ նրա տրեխը, էս էլ ինքը:

Տրեխը մեկնեցի իրեն, յումրուղով տվեց քցեց ջաղացի

պուճախը: Էն խեղճին թե՛ առաջ ընկի: Էն էլ սփրթնել էր, ալրից սխալտակել: Բեղի տակին ծիծաղեց, թե՛ էնքան տարի դու առուտուր ես արել, հիմա էլ ես եմ շարժի: Աչքերը ոլորեց իմ կողմը, ունքերին ձիգ տվեց, ես նոր գլխի ընկա տրեխի հանգամանքը:

Թեմուրին տարան: Կամուրջը անց չէին կացրել, տեսնում մեր սլառավը քաշանում է դեպի աղբյուրը: Տրեխի թայր առա վաղ տվի: Հիմա մնացել եմ երկու կրակի մեջ: Չեմ իմանում տրեխը Գալուստին հասցնեմ, թե էն բեշարի հետե-
վից գնամ:

10

Պառավը տեսավ: Էն խեղճն էլ մնում է կամուրջի գլխին կանգնած: Թեմուրը բարով է տալիս, թե նամի, բա չե՞ս ճանաչում, խեղճը վախուժյունից, թե ամաչելուց ձայն չի հանում: Տրեխը տվի սլառավին, թե հասցրու մարագը, Գալուստը օխտն օր էր դարմանի մեջ էր քնում, ասա կարկատանը քանդի, տակը ամանաթ կա: Ես վաղ տվի գյուղամեջ, դեռ ընկա, դեռ ընկա, մի քանի փեճ նման հալ ու ոտից ընկածը հավաքվեցին, գնացինք նրանց մեծավորի մոտ, թե էսպես, էսպես, դա մեր տանը մեծացած, մեր աղ ու հացը կերած տղա է, խեղճ, անշառ, վերջապես գլուխներովս սլա-
տասխանատուր ենք, թե դրանում մի մեղք կա,— չէ՛ հո չէ: Չլսեց. թե սրան ես կուղարկեմ ամենամեծի մոտ, թող դադ-
նանի անի:

20

Տարան: Էն խեղճն էլ թե՛ Անդրի ամի դարդ մի անի, թող տանեն: Զուր ուղեց մի գավաթ, սլառավն էլ հացը-մացը շինեց ճանապարհի համար: Երկու ձիավորն առաջն արած տարան...

Էն էր, որ տարան: Զիավորները տեղացի չէին, որպեսզի նրանցից իմանային եղելությունը: Նրանք նույն երեկոյան վերադարձել էին և Անդրի ամուն սլատասխանել, որ բան-
տարկյալին հանձնել են քաղաքի կամենդանտին:

30

Տասն օրից հետո մերունք մտել էին գյուղը: Պաղպուղի բջիջն ահագին գործ էր կատարել դաշնակներին թիկունքից խփելու: Գյուղը գրավելուց հետո Գալուստը հարցուփորձ էր արել Թեմուրի մասին, եղել էր քաղաքում,— չկար ու չկար:

կուր էր տարածվել, թե ձիաշորները նրա խուրջինն ու ման-
րուքը վերցրել են, նրան բաց թողել:

Մի խոսք՝ եւ արդեն ոտքի վրա էի, ֆրոնտա արդեն վեր-
ջացել էր, երբ Գալուստը բերեց Թեմուրի պատառոտված
տրեխը, գաղտնի նամակը, որ խնամքով կարված էր եղել
կարկատանի տակ:

Նամակն էինք կաբղում, երբ մեր գյուղացի որսորդ Սամ-
սոնը մոտեցավ մեզ: Նրա դատուց երկու աղավնի էր կախված,
մի կաքավ:

10 — Վեր ես կացել... Նանի, աչքդ լույս,— կանչեց մո-
րբս:— էս կաքավը խորովի, թող ջանը պնդանա:

Ասաց և կաքավը քցեց մորս գոգնոցը:

— Դանել, մի բան եմ տեսել էսօր ախր...

— Ի՞նչ:

— Մեր էն թղիի ծմակում մի մեյիդ կա, ամա ցրիվ
տված է, համ էլ կանուխվա բան է...— և շարժվելով մեր
հարցին, տրեխը խլեց Գալուստի ձեռքից:

— Վա՛յ... էս նրանն է, Գալուստ... Սենց մինն էլ հրեն
հագին, մի ոտն էլ բոբիկ... Կարմիր էլ կապեր են, իսկը
20 սրա նման... Ջանավարը ցրիվ է տվել, բայց տրեխը դեռ
ոտին է...

Գալուստը նայեց աչքերիս:

Ընկերս լռեց: Ասլա նայեց ինձ աչնպես, ինչպես տարի-
ներ առաջ Գալուստն է նայել նրա աչքերին:

Քիչ հետո պատշգամբից հստակ նրա բարձր, մի քիչ
կորացած սիլուետը: Նա զնում էր ծանրախոհ մարդու հաս-
տատ քայլերով, և նրա քայլերի ձայնը արձագանքում էր
լուռ փողոցում: Իսկ էլեկտրական լամպերը ասես իրենց ցու-
քով հիացած, ճեմվում էին առվակների զվարթ ջրերում:

ՏՊԱՐԱՆԻ «ՊԱՊԱՇԱՆ»

1

Ամենքն էլ ճանաչում էին գրաշար Դաննելին կամ, ինչպես ասում էին՝ «տպարանի պապաշալին»։ Քսան տարուց ավելի բանվորություն էր արել, միշտ տառերի արկղի վրա կուցած, երկաթի վերստակը ձեռքին։

Շարել էր գրքեր, անհամար կոշեր, լրագիր ու ամսաթերթեր։ Տարիների աշխատանքից մի քիչ կուցել էր, գլուխը կրծքին խոնարհել։ Տառերի արձիճը, տպարանի մուրը ծծվել էին մաշկի տակ, և նրա երեսը, ձեռքերը աչձիճի գույն էին ստացել։ 10

— Մինչև մահս էսպես մրոտ եմ մնալու... որ մեռա, կսիպտակեմ,— կատակով ասում էր նա տպարանի նոր բանվորներին, ցույց տալով ոսկրոտ մատները։

Պապաշան քիչ էր խոսում։ Նրանից կարգապահը և աշխատասերը տպարանում շկար։ Նույնիսկ տան կենվորները գիտեին նրա կարգապահ լինելը։ Հենց որ Դաննելը տեից դուրս էր գալիս տպարանի դնալու, բաղի երեխաներն էլ գիտեին, որ ժամի 8-ից պակաս և 15 րոպե։

Մեր գրաշարը երբեմն ուրախ տրամադրությամբ էր ներս մտնում տպարանի ընդարձակ դահլիճը, ուր շարվեշար տեղավորված էին տառերի արկղները։ 20

— էսօր պապաշան զվարթ է, — ասում էին գրաշարներն իրար։

Նրա զվարթ լինելը հայտնի էր և նրանից, որ այդ ժամերին ծեր գրաշարը և՛ շարում էր, և՛ ինքն իրեն դնդնում միալար, շատերին անծանոթ մի երգ։

Իսկ եթե պապաշան զվարթ էր, ապա ուրեմն ընդմիջումի ժամանակ, երբ գրաշարները հավաքվում են նախաճաշի, նա պատմելու էր հետաքրքիր մի արկած հին «խաղեխին» կյանքից, իր երիտասարդության օրերի «խաղերից և օյինններից»:

Բայց ամենից հետաքրքիրը և ծիծաղելին նրա շարած գրքերի վերնագրերի անդիր ասելն էր: Ինչքան գիրք էր շարել, ինչքան բրոշյուր,— բոլորի վերնագրերն էլ հիշում էր և կապում իրար աշնպես, որ ստացվում էր խառնաշփոթ, բայց 10 և ծիծաղելի նախադասություն:

Այսպես էր տպարանի պապաշան, ընկերասեր, երբեմն լռակյաց, երբեմն զվարթ, բայց առավոտ ութից մինչև ճաշ տառերի արկղի վրա կուցած:

2

Նրեկոյան տպարանի կտրմիր անկյունը լիփ լեցուն էր:

Ժողովը դեռ չէր սկսվել: Գրաշարները, տպագրիչները, նրանց կանայք խումբ-խումբ խռնվել էին միջանցքում, դահլիճում, պատերի տակ: Մի մեծ խումբ էլ, երկար սեղանի շուրջը հավաքված, տաք-տաք միճում էր:

20 Նրանց վիճի առարկան տպարանի նոր շենքի առաջ եղած ավաղի և խիճի կույտերն էին, որ մնացել էին շենքերը շինելուց հետո: Մի թեթև քամի լինելուց փոշին բաց պատուհանով ներս էր լցվում: Գանգատվում էին մանավանդ առաջին հարկում տեղավորված տպագրիչները:

— Թող փաթբլիկ պարտեղ տնկեն, օդը մաքուր Վլինի, փոշուց էլ կաղատվենք,— կանչում էր տպագրիչներից մեկը, որի կարճահասակ լինելը խանդարում էր նրան սեղանի մոտ նստած ընկերոջը տեսնելու:

30 — Պետք է մանկապարտեղ էլ բաց անել,— վրա բերեց մի կին:— երեսաները փողոցում են ամբողջ օրը:

Արդեն բավական բաղմոսություն էր հավաքվել: Տեղկոմի նախագահը հայտարարեց, որ «հարցուր տոկոսով» ներկա են, եթե չհաշվենք հանգստյան տուն դնացածներին և հիվանդանոսին:

— Ուրեմն ժողովը բաց արա, — ձայն տվին մի քանի հոգի:

Տեղկոմի նախագահը զանգ տվեց:

— Շուտ արեք, ընկերներ, նստեք... Մի քիչ նեղվածք է, ոչինչ, Սեդրակ... տեղ տուր՝ պապաշան նստի...

— Արի՛, պապաշա:

— Մեզ մոտ արի... — վանչեցին այս ու այն կողմից: Դանելը ժպիտն երեսին կուշ եկավ նստարանի ծայրին: Նա այդ երեկո էլ զվարթ տրամադրություն ուներ:

— Ընկերներ, ընդհանուր ժողովը հայտարարում ենք 10
բացված... խոսքը ընկեր խաչիկյանինն է, որն որ ձեզ ման-
րամասն վհասկացնի քանի հանգամանքը: Ուրեմն լսողու-
թյուն:

Ընկեր խաչիկյանը հանձնաժողովի կողմից ուղարկված էր քաղխորհրդի համար տպարանի կոլեկտիվից պատգամավոր ընտրելու:

Նա պարզ և հասկանալի սկսեց պատմել, թե ինչո՞ւ հա-
մար է քաղխորհուրդը, ո՞վքեր են մասնակցում նրա ընտրու-
թյան:

Ընկերոջ ղեկուցումից պարզվեց, որ քաղխորհրդի ան- 20
դամը պիտի աշխատի խորհրդի անկցիաներից մեկն ու մե-
կում: Նա պարտավոր է հաշիվ տալու իր ընտրողներին, լսե-
լու նրանց պահանջները:

— Չէ՛, մանկապարտեղն սռացանք, — ընդհատեց մեկը:

— Քաղխորհուրդն ունի առողջապահական, կրթական,
կոմունալ, ֆինանսական և նման անկցիաներ: Պետք է ընտրել
աշխատասեր, գիտակից և բանվորների շահը պաշտպանող
ընկերոջ:

Մի ժամից ղեկուցումը վերջացավ: Մոտ կես ժամ էլ տե-
վեց հարցերը: Նախագահը վերջում հայտարարեց. 30

— Այժմս, ընկերներ, տվեք համապատասխան թեկնա-
ծու... Հստ օրենքի մենք պետք է տանք երկու պատգամավոր...
Առարկություն չկա՞, որ մեկը կին լինի...

— Չէ՛, չէ՛... Չկա:

— Ուրեմն տվեք անունները...

— Պապաշայից լավը չկա... — վանչեց մի տպագրիչ:

— Պապաշան, պապաշան... — ձայնակցեցին մյուսները։
Բարձրացավ աղմուկ։ Մափահարեցին։ Մի քանի հոգի
ծեր գրաշարի թևերից բռնած մոտեցրին սեղանին։

Պապաշան մի բերան կանչում էր.

— Ուրիշին, ուրիշին... Ես հե՛շ...

— Ուրիշին չենք ուզում, — բղավեցին երիտասարդ գրա-
շարները։

Դանհլը ինչքան հակառակեց՝ չեղավ ու չեղավ։

— Ընկերներ, ես լավ խոսալ չգիտեմ...

10 — Մեզ գործ անող է պետք... — կանչեցին տպագրիչ-
ները։

Եվ միաձայն պապաշան ու կազմատան հավաքարար Մա-
րիամն բնտրվեցին քաղխորհրդի պատգամավոր...

3

Տպարանի շրջապատը երկու տարում անձանաչելի դար-
ձավ։

Ընտրությունից մի ամիս շանցած, քաղաքի գումակը
մաքրեց ավազի և խիճի կույտը։ Երիտասարդները մի տոն օր
բարակ լորենիներ տնկեցին շենքի շորս բոլորը։ Քաղխորհրդի
20 ծաղկանոցից տունկեր բերին և դարդարեցին փոքրիկ պար-
տեղը։

Պապաշան օրն ի բուն աշխատում էր։ Նրա պահանջով
էլեկտրական լույսերը հասցրին խուլ փողոցներից մեկի ծալ-
րը։ Նոր շենքի առաջ քաղխորհուրդը ջրի ծորակ սարքեց։

Այժմ՝ դարունը բացվելուց տերեակալում են լորենիները.
ծաղկանոցի ծաղիկները բույր են տալիս բաց պատուհանների
ետեն աշխատող հարյուրավոր մարդկանց, որոնք շարում են
գրքեր, թերթեր, շարում են, տպում, կազմում։

30 Գարնան հետ գալիս են սալյակները, ճովող յոճնով ներս
մտնում, պտույտներ անում կաուրի տակ։ Մառերի տակ ուրախ
վազվզում են տպարանի մանկապարտեզի երեխաները։

Փայտե նստարաններ կան ծառերի տակ։ Նրանց վրա
ընդմիջումի ժամերին հանգստանում են գրաշարները։

Նրանց հետ հանգստանում է և ծերունի Դանելը, որ արդեն կենսաթուշակ է ստանում երկարամյա աշխատանքի համար, էլ չի շարունակիր ու լրագիր, սակայն ամեն օր դալիս է տոսարանի պարտեզը:

Գալիս է, նստում փայտե նստարանին, լսում սարյակների ճռվողյունը, մանուկների ուրախ կանչերը և զվարթ երգում է՝ մեղմ, դողդոջ ձայնով...

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ

1. ԱԿՈՒՄՐԻ ՍՐԱՀԸ

Շչակը սուլեց հանգստի ժամը:

Գործարանի բաժանմունքներից, ցեխերից և արհեստանոցներից բանվորների խմբերը դիմեցին դեպի ահումբի սրահը, որի բաց պատուհաններից մեղմ զովը ներս էր մտնում և ճոճում սրահի լայնքով պախած կարմիր պլակատները:

10 Մինչև կես գիշեր կոմերիտականների մի խումբ աշխատել էր ներսը: Նրանք պատերից պախել էին հարվածային բրիգադիրների նկարները, պատրաստել էին բազմաթիվ լողունաներ արգֆինսկանի պատարման, գործալքումների, սոցիալիստական մրցության և հարվածայինների մասին:

Զարդարել էին բնիկը, որի ճակատին խոշոր տառերով գրել էին՝ «Փառքի և արիության հերոսները»: Ապա թվել էին այն բրիգադները, որոնք կատարել և դերակատարել էին պլանը:

10 Բեմի դիմացը, մուտքի ամբողջ պատը և շրջանակի մեջ էր առնված: Այստեղ պախված էին նրանց նկարները, որոնք ավելի շատ բրակ էին տալիս, որոնք կեղծ հարվածային էին: 20 Չէին խնայել հարբեցողներին, գործը լքողներին, ծուլերին:

Դռան վերևը «կոմերիտական» Բալոյի նկարն էր: Նա մեքենան թողել է անտեր և վազում է ծտի հետևից, որ ներս է մտել բաց պատուհանից: Նրա կողքին վարպետ Անդրեյի նկարն է. Անդրեյը լողում է օդու վիթխարի շշի մեջ:

— Համա՛ կկատաղի հա՛ վարպետը, — ասաց կոմերիտ-

ներից մեկը, որ նստել էր պատուհանին և անքնությունից հոգնած աչքերով նայում էր դուրս, ակումբին մոտեցող խմբերին:

— Տեղն է. թող չխմի,— պատասխանեց մյուսը:

— Ա՛յ Անդրեյը,— մատը մեկնեց պատուհանին նստած երիտասարդը: Նրանք մոտեցան պատուհանին: Բայց այդ բո- սկիւն դուռը բացվեց և մանաբանի ցեխից մի խումբ երիտա- սարդ բանվորներ ներս մտան:

Հինգ բուսից հետո դահլիճում նստելու տեղ չկար: Ուշա- ցողները կանգնում էին դռների մոտ, պատուհանների տակ: 10 Բաց դռնից երևում էին բաղմամբիվ գլուխներ: Այդ՝ դուրսը տախտակների կույտի վրա տեղավորվածներն էին:

Մինչև ժողովի սկսվելը բանվորները դիտում էին պատե- րից քաշ արած նկարները և սլակատները:

— Այ թե լա՛վ են նախշել հա՛...

— Թամամ Մոսկվա է,— ասաց մի բանվոր, որ նոր էր վերադարձել Մոսկվայից: Նա մասնակցել էր տեքստիլ բան- վորների խորհրդակցության:

— Էն մոռթը տես, էն մոռթը,— ծիծաղելով մատը մեկնեց մի ուրիշ բանվոր: Պատից կախել էին մի դիմանկար. երևում 20 էր, որ մարդը գիշերը թունդ հարբել էր, ընկել ցեխի մեջ: Նկարի վրա մարդու հրե սին դեռ մնում էին ցեխի հետքերը: Մազերը գդգդված էին, գդակը ծուռ: Ձախ աչքի տակ նկարել էին ընկույզի շափ ուռուցք:

— Մեր վարպետին են լա՛վ թրջել,— վրա բերեց մի ուրի- շը, որ տառերը կապելով վերջացրել էր լողունդի ընթերցումը:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ ԴԱՌՆՈՒՄ Է ՊԱՏՎԻ ԵՎ

ԱՐԻՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾ

Նախագահի ղանգը ընդհատեց սկսված խոսակցությունը 10 վարպետ Անդրեյի մասին: Տիրեց խոր լռություն: Դուրսը եղածները սվելի մոտեցան պատուհանին:

Ժողովն սկսվեց:

ԱՎՍԵՆ ԲԱԿՈՒՆՑ

ՄՊԻՏԱԿ ՁԻՆ

ԽՍՀՄ ԺՈՂ. ԿԵՆՏՐՈՆ. ՀՐԱՏԱՆ-
ԲԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ. ՄՈՍԿՎԱ, 1929

Ա. Բակունցի «Սպիրտակ ձին» պատմվածքների ժողովածուի շապիկը
(Մոսկվա, 1929 թ.)

2. ԶԵԿՈՒՑՈՒՄԸ

Զեկուցում էր մանարանի ցեխի վարիչը:

— Ուրեմն, ընկերներ, այսպիսով հարվածային բրիգադներից դուրս են մնացել միայն 6 հոգի, որ ամբողջ բանվորության շնչին տոկոսն է կազմում: Կարող ենք ասել, ընկերներ, որ մեր ցեխը հարյուր տոկոսով հարվածային է...

Բուռն ծափահարություններն ընդհատեցին նրան:

Վերջին շարքերից մի խումբ ևրիտասարդներ բղավեցին «հուռա...»: Այդ հուժկու կանչը ալիքի նման հասավ մինչև առաջին շարքերը, մինչև բեմը, որի վրա էլ խիտ նստոտել էին: Առաստաղից կախված կարմիր կտորները, որոնց վրա լողունգներ էին, մեղմ ծփացին ծափահարությունների որոտից: Կարծես վերեր ճռճվում էին բազմաթիվ կարմիր դրոշներ:

— Բրակի տոկոսը այսպիսով իջել է. ևս բարձրացել է աշխատանքի արտադրողականությունը: Առաջ ունենում էինք սլարապ դաղդյահներ, այժմ քսան դաղդյահից մեկը սլարապ էի մնում: Թույլ տվեք, ընկերներ, բերեմ մի օրինակ մեր դործարանի հարվածայինների աշխատանքից... Խոսքի օրինակ մեր կոմերիտների հարվածային բրիգադները: Զեզ հայտնի է, որ նրանք կոմուն են կազմել և աշխատում են կոմունայի հիմունքով, փոխադարձաբար միմյանց օգնում են, աշխատավարձը բաժանում են հավասար: Նվ ահա, ընկերներ, նրանք արտադրությունը բարձրացրել են 40 տոկոսով...

— Կեցցեն հարվածային կոմերիտները,— բացականչեցին այս ու այն կողմից:

— Բայց, ընկերներ, նրանք սոցմրցման պայմանագիր են կապել Ալավերդու № 1 հանքի կոմերիտների հարվածային արտելի հետ: Նրանք մեզ ուղարկել են իրենց հաջողությունները: Արտելը 3 հերթի է աշխատում, մերոնք էլ. հունվար և փետրվար ամիսների սլանը նրանք կատարել են 150 տոկոսով, մերոնք այստեղ մի քիչ նահանջել են...

Առաջին շարքում ժպտացին: Կոմերիտներից մեկը, որ հարվածային կոմունի անդամ էր, տեղից բղավեց, թե սխալ են հաշվել իրենց տոկոսը:

— Շուտով, շուտով,— մեղմ առաջարկեց նախագահը,— սպասի էդ հարցն էլ կքննենք...

— Ընկերներ, ես դեռ չվերջացրի... Մարտ ամսում նահանջել է Ալավերդու հարվածային արտելը, իսկ մերոնք նորից հն առաջ անցել...

Մալահարությունների և բացականչությունների հորդ աղմուկը նորից քնդհատեց ղեկուցողի խոսքը:

— Նրանք մարտ ամսվա պլանը վերջացրել են ամսի 25-ին, իսկ մերոնք 15-ին...

10 — Այ թե հա՛,— ուրախ բացականչեց մի ծեր բանվոր: Նրա սիրտը կոտրվել էր, երբ լսել էր ղեկուցողի խոսքը մերոնց «նահանջի» մասին.

— Ախր լինելու բան չի, որ Ալավերդին մերոնց առաջը կտրի: Մերոնք տրիշ են, ուրիշ...— շջնջաց նա հարեանի ալանջին:

Ապա նա գլուխը դարձրեց դեպի ետ: Նրա աչքն ընկավ իր որդու՝ կոմերիտ Վաղոյի քրտինքից և աշխատանքից կարմրած դեմքին: Վաղոն էլ էր հարվածային կոմունի մեջ: Որդին չնկատեց հոր հայացքը, նրա լարված ուշադրությունը բեմի կողմն էր:

20 Ինչպիսի՜ հպարտությամբ և ջերմ գորովով էր նայում ծերունի հայրը կոմերիտ որդուն: Ո՛վ գիտի, ինչ մտքեր զարթնեցին նրա հիշողության խորքում:

3. ԼՍԱՐԱՆԸ

Դահլիճի խորքում պատի տակ կուշ էր եկել վարպետ Անդրեյը: Նա միայն մի անգամ իր գլուխը քարձրացրել և նայել էր ծաղրանկարին:

— Անպիտաններ, ո՛նց էլ սարքել ե՛ն,— մրթմրթաց քթի տակ:

30 Մինչև նախագահի ղանդահարելը՝ կողքին նստողները ուրախ կատակներ էին անում նրա հետ:

— Դիշերը ոնց պիտի մնա բոթլի մեջ...

— Դու ասա էս աժդահա ջամդաքը ոնց են մտցրել բոթուլը:

— Խմողի մաշտաբ ուրիշ է:

Սակայն վարպետը ոչ մի ուշադրություն չէր դարձնում այդ սրախոսություններին: Դուրսը դժժում էր երեկվա խմած օղուց:

Երբ ղեկուցումն սկսվեց, խոսակցությունները դադարեցին, հանգիստ թողին վարպետ Անդրեյին:

Եվ դուրսը դարձրեց դեպի ծաղրանկարը: Նա աչքի պոչով էր դիտում, որպեսզի կողքին նստողները չնկատեն, թե ինքը հետաքրքրվում է պատից կախած նկարով:

Հենց այդ րոպեին նրա ափանջին հասավ մանարանի ցե- 10
խի վարիչի խոսքը, թե բոլորը հարվածային են հայտարարել իրանց, բացի վեց հոգուց... Նրանք չնչին տոկոս են կազմում...

Մտաբանություններից խառնվել էին նրա մտքերը:

Երբ ղեկուցողը շարունակեց իր խոսքը, վարպետը էլի նույն միտքն էր անում. «Չնչին տոկոս են... Ես քսան տարվա վարպետ չնչին եմ, անպետք թելի կտոր»: Նա մտքում մի քանի անգամ կրկնեց «չնչին» խոսքը. և ամեն անգամ կարծես այդ բառը նոր իմաստ էր ստանում:

— Էդպես են ասում, որ ես էլ հարբում եմ... Թե չէ ի՞նչու պտի խմեմ,— արդարացրեց ինքն իրեն: 20

Սակայն մի ներքին ձայն հակառակը պնդեց և դնալով, այդ ներքին ձայնը հաղթեց: Նա մտաբերեց իր բոլոր ընկերներին: Ահա նրանց մի մասը բեմ է բարձրանում: Նրանք աշխատանքի հիրոսներ են, այսօր պիտի պարզեցատրեն նրանց:

Ահա Ջանոն, ալեխառն, ինչպես ինքը: Ամիսներ շարունակ դադգյահի վրա կռացած դիտում էր, ռսումնասիրում, կարծես առաջին անգամն էր տեսնում դադգյահը: Ցեխում լուր էին տարածել, որ Ջանոն նոր մաշին է հնարում. առաջինը դարձյալ ինքը ծիծաղեց:

— Քեզանից ինչի՞նք չի դուրս գա... Արի, արի գնանք.— և ցուցամատը խփեց կոկորդին,— մենք հե՛չ, մեր բանը պրծել է... 30

Իսկ Ջանոն լուռ նայեց, ասյա գլուխը քարշ արեց:

Այդ հայացքի մեջ և՛ հանդիմանություն կար, և՛ զայրույթ:

Եվ Անդրեյը հտնները քարշ տալով գնաց դեպի օդու խա-
նութը:

Իսկասկես Ջանոն հնարեց մի նոր դադգյահ, ավելի ճիշտ,
եղածը փոփոխեց, ավելի լավացրեց: Գյուտարար Ջանոյի և
նրա դադգյահի մասին թերթերը գրեցին, փնտնեներ եկան,
կազմվեց հանձնաժողով, քննեցին և որոշեցին, որ Ջանոյի
գյուտը շատ արժեքավոր է:

Ահա Ջանոն նստել է բեմի վրա, մի անկյունում, գլուխը
քարշ, կարծես դարձյալ մտածում է դադգյահի մասին:

10 — Որտեղից որտե՛ղ... — դառնությամբ մտածեց Անդրե-
յը, — միասին եկանք դորժարան... Այժմ նա աշխատանքի հե-
րոս է, իսկ ես՝ չնչին տոկոս...

4. ՎԱՐՊԵՏ ԱՆԴՐԵՅԸ

Ձեկուցումը վերջացել էր:

Նախագահը վարդում էր առաջին հարվածային բրիգադի
կատարած աշխատանքը և ֆաբկոմի որոշումը նրանց պար-
զկատրելու մասին:

— Կեցե՛ն առաջին հարվածայինները, — աղմուկից և
ծափահարություններից թնդաց դահլիճը: Բեմի վրա պատի
20 նման կանգնել են առաջին բրիգադի հարվածայինները, դահ-
լիճը ծափահարում էր, իսկ նրանք գլխարկները թևի տակ,
կանգնել էին. ոմանք հուլմունքից կարմրել էին, ոմանք գլուխ-
ները մի կողմի վրա դարձրել: Նախկին կարմիր բանակային
Աեթը ուղիղ ձգվել էր, փնչպես զորահանդեսի ժամանակ:

Վարպետ Անդրեյի հետ մի դարմանալի բան կատարվեց:
Երբ առաջին ծափերը պայթեցին, նա տեղից կիսով չափ
բարձրացավ, ինքն էլ սկսեց ծափահարել նախ թույլ, ասպա-
ռժգին: Ծափի աղմուկը մեղմանում էր, բայց նրա բաղունները
չէին հոգնում: Նրա ծափից վարակվում էին և մյուսները, նո-
30 րից էր թնդում աղմուկը:

Ապա հոգնած տեղը նստեց: Ձեռքերը կարմրել էին ու
դողում էին:

Կարգացին գյուտարար Ջանոյի անունը: Նորից ծափեր,
նորից աղմուկ:

Վարպետ Անդրեյը ոգևորված դդակը վեր շարտեց: Մի քանիսը հետևեցին նրա օրինակին:

Այդ էլ դուր եկավ վարպետ Անդրեյին: Ինքը շարունակում էր ծափահարելը, և ծափերի մեղմացած թափը նորից էր լինում: Ինքը գլխարկը ճոճեց, մյուսները հետևեցին: Մի մեղմ ուրախություն ծփաց ներսը, ինչպես ծովի թեթև կոհակները:

Չէ՛, նա էլ չպիտի խմի. նա չի ուզում, որ իրեն համարեն «չնչին տոկոս»: Նա պտի գնա մյուսների հետ հավասար քայլերով, նա հետ չի մնա փր ընկերներից:

Վարպետ Անդրեյը աչքերը կիսախուփ արեց. կարծես 10
մեռնում էր: Նա մտքի առաջ հետ էր տալիս փր անցած տարի-
ների գիրքը, կարծես փնտրում նշանավոր մի էջ, մի գլուխ,
մի դեպք, որից հետո տարիները գնացին ուրիշ ճանապարհով:

Գտավ: Այդ դեպքը դուրս:

Սիրտը դառնությամբ էր լցված, դայրույթը նրան մղեց
դեպի օդու խանութը: Հետո ավելի հաճախ էր գնում: Եվ վարժ-
վեց: Վարպետը զուգուր վեր հանեց: Արդեն ցրվում էին, ժո-
ղովը վերջացել էր:

Վարպետը գլխարկը թևի տակ դուրս եկավ: Դռան մոտ
նա հանդիպեց Զանոյին: Վարպետը մի բոպե կանգնեց. Զա- 20
նոն ժպտաց:

Եվ հին ընկերները լուռ սեղմեցին իրար ձեռք:

Վարպետ Անդրեյը տեսավ մանարանի ցեխի վարիչին:
Քայլերը արագացրեց, հասավ նրան: Վարիչը բարեկեց.

— Հը, վարպե՛տ...

— Ես... փնձ էլ գրեք հարվածային... Ես չեմ ուզում,—
բաց նրա ձայնը դողաց և չկարողացավ խոսքը շարունակել
և ասել, որ չի ուզում դուրս մնալ շարքերից:

— Ես այդպես էլ գիտեի, վարպե՛տ...

Գործարանի սովիչները ճշացին, աշխատանքն սկսվեց: 30

ԿՈՄՍՈՄՈՒ ՓՈԿԵՐՈՎ

1

Նախագահը գրությունը կարդաց, գլուխը դարձրեց դեպի սլատուհանը, մի րոպե նայեց,— կարծես առաջին անգամն էր տեսնում ձյունի հորդ փաթիլները և ապա նորից աչքերը հանեց թղթին:

Ներս մտավ կատարածու ենոթը և շեմքում ոտքերը պինդ դրեց՝ ձյունը թափվելու համար:

— Չի՛ վերջանում, էլի՛...— տրտնջաց ենոթը և սառած
10 ձեռքերով գրեկեց վառարանի տաք խողովակը,— էսքան էլ ձյո՞ւն...

Ենոթի տրտունջը տեղին էր: Չորրորդ օրն էր, որ թափվում էր ձյունը և չէր դադարում: Սար ու ձոր ծածկվել էին ձյունի հաստ շերտով, տները ևրիսով չափ թաղվել էին ձյունի մեջ: Ո՛չ ճանապարհ էր երևում, ո՛չ առու, ո՛չ ձորակ:

— Խնչպե՞ս անենք, ենոթ,— հարցրեց նախագահը: Կատարածուն հանկարծակիի եկավ և ապա գլխի ընկնելով, որ հարցը ձյունի մասին է, վառարանի խողովակը պինդ գրկելով ասաց.

— Փետը բերենք լցենք, թող դիլ տաքանա, մենք էլ
20 չորս բոլորը նստենք...

— Բա սա՞,— և թռչելով մեկնեց:

Ենոթը մի քայլ մոտեցավ: Նա վախեցավ, նրա մտքովն անցավ, որ երեւի շտապ գրություն է ստացվել, և սլատասխանները պիտի տանի այդ ցուրտ օրն:

— Էդ ի՞նչ է,— կամաց հարցրեց ենոթը:

— Երկաթուղու կայարանիցն են գրել,— դանդաղ պա-

տասխանեց նախագահը և կարծես միաժամանակ մտածում էր, թե ինչպես ելքը գտնի.— մաշինեքը եկել են, սերմադտիչները... Չորս օր է ստանցումն ընկած են, որ չբերենք, համ պենիա ենք տանելու, համ էլ մեր գործն է ետ ընկնում:

Ենոքը թեթև շունչ քաշեց: Ծշմարիտ է՝ գործն ավելի մեծ էր, բայց անմիջապես իրեն չէր վերաբերվում: Ու նա կուսցավ, մի քանի կտոր փայտ էլ քցեց վառարանը:

— Բա՛, Ենոք... էսպես քաներ...

— Պենի հարցը դժվար է, մնացածը հեշ...

Նախագահը վրդովվեց.

10

— Ո՞նց թե հեշ:

— Ասում եմ՝ մաշին վե՛, ճանապարհը կբացվի, կբերենք...

— Էն ժամանակ գարուն կլինի, վարը կընկնի, էլ երբ պիտի սերմացուն զտենք, Ենոք... էսօր էգուց պիտի բերվի մաշինեքը:

— Էս եղանակի՞ն,— ղարմացած հարցրեց Ենոքը:

— Հա՛, հենց էս եղանակին,— կտրուկ պատասխանեց նախագահը:

Նվ, քիչ լռելուց հետո, ձայնը ցածրացնելով ասաց.

— Գնա կանչի՛ր Սմբատին... Եթե լեռներ տանն է, նրան էլ ձայն տուր:

20

Կատարածուն փայտը վերցրեց և դժկամ հեռացավ տաք սենյակից:

2

Իսկ ձյունը հա գալիս էր: Ձմեռվա այն ժամանակն էր, երբ ինչպես ասում են, օձը բնում կսառչի:

Բայց ինչպես էլ լիներ, մեքենաները պիտի կայարանից բերեին, թե չէ՝ սերմադտման սլանը չէր կատարվի, ուրեմն և սերմացուն հնար չէր լինի ժամանակին ախտահանելու: Գարունը պիտի բացվեր, և իսկույն սկսվելու էր վարը, ժամանակ չէր լինելու սերմացուն զտելու:

30

Ահա ինչու, երբ ներս մտավ կոմսոմոլի բշիշի քարտուղար Սմբատը, և նախագահը նրան հայտնեց գրության մասին, նա մի րոպե մտածելուց հետո՝ ասաց.

— Պետք է բերենք...

Ենոքը զարմանքից գլուխը քարձրացրեց: Նրա դեմքը աշտահայտում էր և՛ կասկած, և՛ զարմանք: Կարծես ուզում էր ասել՝ դժվա՞ր են նրանք, որ շեն նայում հղանակին: Բայց այդ ժամանակ ներս մտավ Լեոնը. ու Ենոքը՝ իր պարտականությունը կատարած համարելով՝ գերադասեց չխառնվել նրանց խոսակցությանը:

10 — Լեոն, կոխտղի համար էլ է,— ասաց նախագահը և դրուժյունը մեկնեց նրան: Լեոնը կարգաց, թուղթը դրեց սեղանին և ճակատը տրորելով պատասխանեց.

— Էդպես է... Ճիշտ է, բայց...

— Էլ բայց-մայց չկա,— խսկույն վրա բերեց նախագահը:

Լեոնը նեղացած նայեց նրա կողմը:

— Էդպես ես միշտ. չես թողնում խոսքս վերջացնեմ...

Կոլեկտիվի նախագահը դանդաղ էր խոսում: Ինչքան էլ դիմացիներ արագախոս լինեիր, մտքերը կարճ ու կտրուկ ասեր, նա ծնոտը պիտի շարժեր դանդաղ:

— Դե ասա, հը՞:

20 — Ասելս էն է, որ ճիշտ է՝ հղանակն էսպես է, ինչպես որ ներկայումս է, բայց որ խոր մտածում եմ, տեսնում եմ, որ պիտի սերմաղտիչը բերվի:

— Դե ասա, էլի՞,— անհամբեր կրկնեց նախագահը,— էլ ինչ ես սարտվ, քարտվ ընկ՛ն:

— Ինչպե՞ս... — և լռեց,— պետք է մի հնար մտածենք, էլի՞...

Սմբատը տեղից վեր կացավ:

— Հնար ես ասեմ... Սահնակի պես բան կշինենք, տանենք վրան պնդացնենք, քաշ տանք...

30 — Եղնհրո՞վ... — հարցրեց նախագահը:

— Սար ու ձոր ձյունով լցված՝ հզ կբանի՞... Բոլորը կխրվեն, ոտները սոթ կտա, կջարդվեն հելվանները,— ավելացրեց Լեոնը:

Ենոքը, որ մինչ այդ զարմանքով և հետաքրքրությամբ էր լսում նրանց խոսակցությունը, միայտը ձեռքից վայր գցեց,

երբ լսեց Սմբատի առաջարկը սերմազտիչները կայարանից
զյուզ բերելու մասին:

Ամենից անհավատալին այդ էր:

3

Կայարանի ծառայողներն էլ դարմացան, երբ լույսը նոր
բացված ներս մտավ գյուղացիների մի խումբ: Նրանց մեծ
մասը կոլոված էր բրդի վերարկուների մեջ, գլուխը փաթաթած
տաք շալով: Երևում էին միայն աչքերն ու քթի հետևի մասը:
Տաք գոլորշին սառել և փոքրիկ ասեղներ էր դարձել շալից
կախված: Ոմանք ուղտի բրդից փափուկ ձեռնոցներ ունեին: 10
Նրանց մեծ մասը երիտասարդներ էին, միայն մի քանի հա-
սակավորներ կային, որոնց թվում մեկը մի երկար ձող ձեռ-
քին քայլում էր խմբի առջևից, ձողը խրում այս ու այնտեղ՝
սառած ձյունի հաստությունը և խորությունը որոշելու:

Հենց այդպես էլ ձյունաթաթախ խմբով ներս մտան հեր-
թապահի սենյակը:

Սմբատը մեկնեց դրությունը: Հերթապահը կարգաց, տե-
ղից վեր կացավ, ու դնացին կայարանի հետևը, որտեղ ծած-
կոցի տակ, մի անկյունում փայտե վանդակի մեջ նրանց սեր-
մազտիչներն էին դարսված: Գիշերվա բուքը առատ ձյուն էր 20
լցրել մեքենաների ներսը:

— Էլ մի՛ վանդներ, — ասաց մեկը, որի գլխին մաշված
կոմունարկա էր. — ձյունը մաքրե՛ք... կտաքանաք:

Կոմերիտականների մի խումբ մոտեցավ մեքենաներին:
Կես ժամ շահցած մեքենաները հանեցին փայտե վանդակից,
մաքրեցին և պարաններով պինդ կապեցին հենց այն տախ-
տակներին, որոնցից շինված էր վանդակը:

Նրանք կառուցել էին սահնակի պես մի բան:

— Լեռն, ա՛ռ փայտը, — և կոմունարկայով մարդը, որ
ինքը նախապահն էր, փայտը մեկնեց նրան. — դու կգնաս 30
առջևից... Տես որ փափուկ տեղեր չլինեն, չխրվենք: Սմբա՛տ,
դու վերջին մեքենայի հետ կլինես: — Ապա դառնալով մյուս-
ներին՝ ուրախ բացականչեց, — տաքանանք, հը՞... Դե՛, ձեզ
տեսնեմ, կոմսոմոլի անունը գետնով շտաք...

Ու փոկերը, պարանները հագցրին մեքենայի ոտքերից, սահնակի տախտակներից, շարվեցին մեքենայի կողքին, իրենց ուսերին քաշելով փոկի ծայրերը:

— Մե՛կ, երկո՛ւ, երե՛ք...

Ճոռացին տախտակները, սառած ձյունը, թափորը շարժվեց դեպի գյուղը սպիտակ բլուրների լանջով, ձյունով լցված ձորակների վրայով:

10 Կայարանի հերթապահը պերրոնի վրա կանգնած դիտում էր նրանց: Քանի հեռանում, այնքան փոքրանում էին: Կարծես մրջյունների երկու խումբ էր, որ գլորելով իրենց բունն էին տանում մի վիթխարի որս:

Քամին դադարել էր: Եթե ամսիկը չլինեին, սառը փայլով կշողար ձմռան ցուրտ արևը:

— Կտանն՞ն,— ուրախացավ հերթապահը, երբ առաջին մեքենան հասավ բլուրի գագաթը,— նրանց մերը չմեռնի... հերո՞ս են, հերո՞ս...

Մեքենաները շրացան նրա աչքից:

20 Նրանք բլուրից սահելով փջան սարահարթի վրա, որից այն կողմը սկսվում էր նոր վերելք, նոր բլուրներ, ապա միայն պիտի երևար գյուղը:

Քրտինք էր կաթում երիտասարդ ճակատներից: Ամեն անգամ, երբ ճիգ էին անում, գոլորշին քուլաներով էր բարձրանում: Ոմանք արձակել էին վերարկուների կոճակները, ավելի հեշտ շնչելու համար:

Երկրորդ մեքենան առաջինից հետ չէր մնում: Երբեմն բոլորը միանում էին և մեկ-մեկ անցկացնում նեղ տեղերից, ոմանք քաշում էին, իսկ մնացածները հրում ձեռքերով, ուսով, կրծքով:

30 Թարմ ձյունի վրա մարդկային բաղմամբիվ ոտնատեղերի հետ մնում էին մեքենաների հետքերը՝ իբրև լայն ակոսներ: Առաջին անգամն էր մեքենան քարձրանում դեպի գյուղը:

4

Բաղմուխյուն էր հավաքվել ծածկոցի տակ, որտեղ տեղավորել էին մեքենաները: Դյուղացիներից շատերը առաջին ան-

զամն էին տեսնում սերմազտիչը: Ճիշտ է, գյուղին չհասած, երբ տեղեկացրել էին, որ մեքենաները կոմսոմոլները բերում են, շատերն էին գնացել առաջ և օգնել բերելու, բայց հրելու ժամանակ նրանք լսով չէին դիտել մեքենաները:

— Ապրի Սմբատը, — ասաց մի կին, — կռներս կդինջանա...

— Էլ խախալ չկա՛... Օրը հարյուր փութ էլ լցնես, կմաքրի...

— Հարյուր փութ, — ծոր տվեց կինը:

Նրբեմն մեքենաներին էր մոտենում կոմերիտականներից 10 որևէ մեկը: Նա հաճույքով էր պատասխանում հաբեանների հարցերին, թե ինչպես բերեցին մեքենան, որ շուռ չեկավ, ձյունը շատ էր: Նրանք իրար հետ վիճում էին, թե քանի փութ կլինի մեքենան. սակայն վիճողների երկու կողմն էլ գովում էին կոմերիտականների հերոսական աշխատանքը:

— Զորանա մեր կոմսոմոլը...

Իսկ գյուղխորհրդի գրասենյակում Սմբատը, նախագահը, 15 կենտր և մի քանի երիտասարդներ հաշվում էին սերմացուն, որոշում սերմազտման հերթերը, նշանակում հսկիչներ, որոնց պատասխանատվությամբ օր ու գիշեր պիտի աշխատեն մե- 20 քենաները:

Ենթեր թեժացնում էր վառարանը և նրանց լսում խոր հավատով:

«ԸՆԿԵՐ ԳԱՆՈՒՍՏԸ»

Մինչև նախագահը դաշտից վերադառնալ խորհրդի պրասենյակը, էյվադանց Սահակը առաջարկեց զնալ իրենց տուն:

— Ես Մուխանի երիշը գիտեմ... Երկու սհաթից անշախ հասնի:

10 Սահակին ես վաղուց գիտեմ: Խորհրդայնացումից հետո, երբ առաջին անգամ նրանց գյուղը վիելի սերմ տարանք փորձելու, ոչ ոք չմոտեցավ: Միայն Սահակը սիրտ արեց, իր հողամասը տվեց: Սիրտ արեց և իր լայն սրտի չափ էլ առատ բերք հավաքեց: Հիմա էդ խոտը նրանց գյուղում տարածվել է. շատերը վիել չեն ասում, այլ էյվադանց Սահակի խոտ:

Նա եղել է Գերմանիայում գերի: Շատ բաներ է տեսել, շատ երկրներ ոտնատակ տվել, տեսել է, թե ուրիշ կողմերում ինչպես են ապրում գյուղացիները և հենց վերադարձել է իրենց գյուղը, հիասթափվել է:

Բայց թողնենք, որ ինքն ասի էն խոսքերը, ինչ որ ասել է գյուղ դալու առաջին տարին:

20 — Մեր հողերը ոսկի են, մենք չենք հասկանում նրանց լեզուն: Մի սոմար որ սերմում ենք, հինգը հավաքում, էդ հո հաշվում ենք առատություն, իսկ եթե բանը հաջողվեց, և վեց սոմար ստացանք, բերքը գլխավեր է, սրտ մեջ փորձանք կա, կռիվ, պատերազմ պիտի լինի: Այ թե ինչ են ասում, եթե մի քիչ լավ բերք են ստանում: Ինչո՞ւ, ախպեր. ինչո՞ւ իմ տեսած տեղերը սոմարին տասն էլ են ստանում, տասնհինգ էլ... Մեր գյուղում որ մաճկալին հարցնես, կասի, թե հողի լեզուն էնպես է հասկանում, որ էլ դենը չկա: Բայց եկ տես, որ նա

հողը վարում է էնպես, ինչպես իր պապերը և նրանց պապերը:

էսպես խոսքեր էր ասել Սահակը գյուղացիներին. որը համաձայնել էր նրան, որը կասկածել, մեծ մասն էլ ասել՝ թե Սահակի ասածը գերմանու հողում կլինի, մերում՝ ոչ:

— Ինչո՞ւ, — բարկանում էր Սահակը:

— էնպես: էդ էլ մեր երկրի շնորհքն է... Մինչև հիմա, որ չենք տեսել, այսուհետ էլ, Սահակ, տեսնենք սավետական կառավարությունը ինչ շնորհք ցույց կտա:

էդ տարին էլ տարել էի վիկի սերմը: Հետո երկու շաբաթան ուղարկեցինք, վերջը՝ սերմը տիրջ: էս մեքենաները տեղ արին, որ տրակտոր մտնի: 10

Սահակին էդ առիթով էի ճանաչել: Մենք իրար հասկանում էինք: Մի քանի անգամ նա էր եկել ինձ մոտ. էն կողմերը լինելուց ես աշխատում էի ինձ գցել էն գյուղը, Սահակին տեսնել: Նրբամե հուսահատվում էր, դառնացած գանգատվում, թե բան չի դուրս գալու, էսպես խավար ապրել են, էդպես էլ խավարի մեջ կկորչեն:

Նրան համոզում էի, հուսադրում: էն առաջին տարիները գյուղում դեռ բջիջ չկար: Միակ կուսակցականը Միխայելն էր, որ և՛ նախագահ էր, և՛ հողբաժին, և՛ զագսի գործերն էր տանում, և՛ սերմացու բաժանում: 20

Մի տարի հետո նորերն եկան, հոտաղ, բատրակ երիտասարդներ մտան կոմսոմոլի մեջ, բջիջը մեծացավ, աշխատանքները շատացան: էդ տարիներում մի կարգին դպրոց շինեցին, քանդված, խափան ճանապարհներ կային՝ նորոգեցին, մեծացրին: Ամեն տարի գյուղ գնալուց նկատում էի, որ մի բան էլ են ավելացրել, նոր սերունդը կամաց կամաց դուրս էր գալիս և իրեն հետ տանում գյուղի ամենալավ տարրը՝ դպիկ նոր կյանք, նոր գյուղ: 30

Նրեք տարի առաջ մի փոքրիկ կոլեկտիվ էին կազմել: Սահակն էլ էր մեջը: Ինչպես ասում են՝ իրար բռնելով, իրար օգնելով, դժվարությունների հաղթելով, ուժեղ աշխատանք էին տանում նոր կյանք, կոլեկտիվ կյանք ստեղծելու: Վերջի տարիները Սահակին չէի տեսել: Հեռվից հեռու լսում էի նրանց աշխատանքը, երբեմն էլ «Մաճկալում»

պատահում էի թղթակցությունների, գրված նրանց գյուղից, նրանց կոլեկտիվից:

էս գարնանը գործս ընկավ նրանց կողմերը: Խորհուրդի դռան առաջ կանգնել էի, մեկ էլ տեսնեմ ներքի ճանապարհով դեպի ինձ է գալիս Սահակը: Քեֆ հալ հարցրեց և տեղեկանալով, որ կատարածուն ուղարկել եմ նախագահի հետևից, նեղացավ, սր իրենց տունը չեմ գնացել:

— Ինչ է, կոլեկտիվ ենք մտել, զուցի կարծես, թե ղոնաղ չենք ընդունում... Արի՛, արի գնանք հիմա առաջվանից

10 սրտաբաց կընդունեմ:

Նրա տունը գյուղի ծայրին է: Վերջին տարիները նոր տնատեղեր այդ մասում են բաժանիլ: Արդեն կառուցված են 10—20 նոր տուն, պլանով, լայն փողոցի երկու կողմը:

Մենք ներս մտանք սրահը: Գերանի վրա նրա երեխան նստել էր, գլուխը կախել գրքի վրա: Մեղ տեսնելուց նա վեր կացավ, ապա տեղը փոխեց և շարունակեց ընթերցանությունը: Սահակի վրինը արևի տակ շորացնում էր մանր, գեղին սերմեր, որ փռել էր առանձին թերթերի վրա:

— էս ի՞նչ է, Սահակ,— ղարմացած հարցրի ես: Սեր-
20 մերն անծանոթ էին:

— Սա գեղին յոնջի սերմեր են: Խալխը ցանում է, յոնջից շատ քերք ստանում, մեր տեղը սրան ասում են իշու յոնջա: Հերու սերմացու եմ հավաքել: էս տարի ապառաժ տեղերը պիտի ցանեմ... լավ խոտ կլինի՛,— և մատների մեջ տրորեց տաքացած սերմերը:

— Սահակ, էլի էն բաները չես մոռացել...— հարցրի ես: «էն բաները» օտար երկրներում տեսած արդյունավետ բույսերն ու մեքենաներն էին:

— «էն բաների» ժամանակը հենց հիմա է... էնպես
30 խոտեր ցանի կոլեկտիվը: էս ապառաժները դարձնի ծաղկած դրախտ:

— Հա՛, դու էդպես ասա... Մատներս տարավ էս անտե-
րը,— դժգոհեց վինը, մեկնելով ձեռքը, որի մատները ծակծ-
կել էր շոր ցողունը:

— Անխեղք, դու էլ փալասի մեջ փաթաթած տրորի,—
պատասխանեց Սահակը,— վե՛ր, վեր բան-ման շինի...

— Սահակ, կուշանանք...

— Մուխանի հրիշքը ես գիտեմ... Արեւը չթեքվի, չի դա-
լու: Էն վերի հանդում նոր հողեր են ձևում:— Եվ կոճղը տակը
դնելով, շարունակեց կնոջ թերի աշխատանքը:

— Իդուր աշխատանք է, բայց փնչ արած...

— Ի՞նչը,— հարցրի ես: Կարծեցի, թե խոսքը սերմերի
մասին է:

— Մուխանի արածը: Կուլեկտիվը վերի հանդումն էլ հող 10
ունի, արանքումը անհատական հողեր են... Հիմա նրանց ու-
րիշ տեղ են տալիս... Ասա վաղ թե ուշ մտնելու ենք կուլեկ-
տիվ, էլ լինշո՞ւ դուր աշխատանք եք անել տալիս:

Սահակը լռեց: Նա ճաքճքած, եղունգները ճոթած մատ-
ներով մեկ-մեկ ջոկում, դեն էր գցում մոլախոտի փշոտ սեր-
մերը: Ապա գլուխը քարձրացնելով նայեց ինձ.

— Այ, էսպես է հիմա... Զոկում ենք, խախալում...
դժվար է, ինչ արած... Հեշտ բան չկա: Հազար տարվա տե-
սածը շուտ է դալիս, փոխվում, իհարկե, արտները մի քիչ
կպղտորվի: Բայց էդ էլ լիմացիր, որ ջուրը մինչև չպղտորվի, 20
չի պարզվի: Հիմա ջուրը զուլալվում է...

Մեր վրույցը դարձավ կուլեկտիվի շուրջը:

— Նոր-նոր տեսնում են կուլեկտիվի օգուտը: Քանի տես-
նում են, էնքան շատ են դալիս, սիրտները տաքանում է: Էս
քանի օրը տասը դիմում ընդունեցինք: Առավոտս գնացել էի
Նոնաձորի բաղերը. առու էինք հանում: Վերջացրինք, գալիս
էի, Զետանց Առստամ ենք ասում, հերոս ձմեռը ձենը գլուխն
էր զցել, գոռում էր կուլեկտիվի հակառակ, հա՛, Առստամը
առաջս կտրեց, թե խոսք եմ ասելու: Ես գլխի ընկա մտքինը:

Սահակի կինը օջախի առաջ չոքած՝ գլուխը դարձրել էր 30
մեր կողմը: Նա տեղից կանչեց.

— Բալքի ուզում է կուլեկտիվ մտնի...

— Հենց քո ասածն է:

— Զընդունեք, նրան չընդունեք: Նա որ էնքան հակա-
ռակ էր:

— Ո՞նց չընդունեք,— հեգնեց Սահակը,— Հիսուն տա-

րի շոբանությունն արած մարդուն ո՞նց չես ընդունի: Կամքի վրա չի՞: Գյալենն էլ էր հակառակ. հիմա տեսնում ես:— Եվ դարձավ ինձ.

— Գյալենին դու էլ պիտի ճանաչես... էն տարին, որ շարքացանք բերել էինք, քեզ խաբեց, թե ինքը Կսերմի: Հետո հարբած եկավ կռիվ քցեց: Նա էլ շատ հակառակ խոսեց, բրիգադը որ եկավ մեզ մոտ, էն օյինը դրեց մեր գլուխը: Որ ասել են աղքատ եմ, հպարտ եմ, մեր Գյալենի համար են ասել: Ներքի գյուղում, որ հարսանիք լիներ, ինքը էստեղ կտուրի վրա պար կգար...

Երեսնան գիրքը թողած, ծիծաղից փռթկացրեց էս խոսքի վրա: Սահակը շնկատեց և շարունակեց:

— Հավատ, քնկերություն, տղամարդի խոսք,— բոլորը կտար մի ստաքան արաղի: Էնքան էլ ծո՛ւյլ, որ շահի թամբալը նրա մոտ ոչինչ: Խմած որ չլիներ, պատի շվաքում կքներ... Մի առակ են ասում, թե վաղ ժամանակները, երբ փահլեանները գյուղերը ման էին գալիս, օյիններով իրենց ապրուստը հավաքում, մի մարդ է գալիս մեր գյուղը, էն ժամանակ մեկիք էր նստում, էդ մարդը մեկիքին ասում է՝ ինձ կամ մի բեռ ցորեն տուր, կամ գյուղից մի մարդ դուրս բեր, որ ինձ ղանիմ լինի, հետո հավասար քնի: Ո՞վ Կլինի, ով չլինի ասում են Շիբանանց տնից մեկը կա, որ առավոտից մինչև իրիկուն ուռու տակը քնում է. թե հաղթեց, նա կհաղթի: Կանչում են էս մարդուն, բերում փահլեանի առաջը, մեկիքն ասում է, թե քեզ ղանիմ սա Կլինի: Գնում են ուռու տակը: Էս փահլեանը բոցով մի մեկնվում է, որ քնի, մեկնվում է ասում՝ «Յա իլ վադասի», աչսինքն՝ թե մի տարի ժամանակով: Էդքան պիտի քնի. էս Շիբանանց թամբալը կողքը քորում է, սլինդ օրոշտում, էլի մեկնվում և ասում՝ «Յա ախրի դամանի», աչսինքն՝ մինչև աշխարհի վերջը: Էս փահլեանը վեր է կենում փախչում, թե ես սրա հետ չեմ վարող քնի:

Թեև առակ է, բայց մեր Գյալենն քեզ օրինակ: Օխտն օր, օխտը դիշեր կքներ: Այ խմելուն ինչ եմ ասել. մի կարոն արաղ կխմի, թե էս պատը հարքեց, նա էլ վհարբի: Որ փրեն հարցնում էինք, թե դու ինչ ես՝ չքավոր ես, միջակ ես, ասում է, ես աշխատավոր պլանից եմ:

Ինքն էլ շատախոս, ղարաշի, որ հարբեց, ինչ լեզվին
դա, կասի: Բաննահենց խալխը նրան շինել էր ձեռքի ղուշ,
արաղ էին տալիս, կատարը տաքացնում, քաց թողնում մեղ
վրա:

Բալշեիկը որ գալիս էր, էն առավոտը տեսնեմ Գյալեն
քյանդիրով կապկալտել էր թվանքը, ուսը քցել: Տկլո՞ր, մի
ոտին տրեխ, մինը բոբիկ... Ո՞ւր Գյալե. բալշեիկը գալիս է,
դնում եմ կոխվ տամ: Ասի քարեքար մի ընկնի, բալշեիկի դեմ
թող Բաննահենք դնան: Եթիմներդ մեղք են, ա՛յ անխելք:
Քամով են քցել, քեզ խաբել են: Մի սհաթ չէր քաշել էս խոս- 10
քից՝ տեսնեմ ներքեի ճանապարհով բալշեիկի զորքը բարձ-
րանում է: Սարի կողմից դաշնակները կրակում էին, քայց
գնդակները գյուղի տներին էլ չէին հասնում: Գյալեն քաշվեց
տունը: Հետո իմանամ, որ Բաննահենք նրա խելքումը նըս-
տացրել են, թե բալշեիկները գալիս են չքավորներին կոտո-
րեն: Հալել են լցրել զլուխը, թունդ էլ խմացրել:

Հերու ձմեռ էլ նա էդպիս արեց: Կոլեկտիվի բրիգադը որ
եկավ, գյուղացիք ձագ տված մեղրաճանձի նման հավաքվե-
ցին: Էնպիս մաբդ էլ եկավ, որ մի տտը գերեզմանումն էր,
քուրսու տակից չէր դուրս գա: Մեկը մեկի վրա լցվել էր, տեղ 20
դադար չկար:

— Ո՞ւ, էն ինչ օր էր, — ասաց կինը:

— Մի հին ղարաղամ էինք հավաքվել, էլի շատը դուրսն
էր: Բաննահենց խալխը առանձին էին: Բրիգադը ընկեր ներ-
սեսն էր, մի ժամանակ հողբաժնի վարիչ էր: Ժողովը սկսեց,
խոսեց, բացատրեց: Հարցիր էին տալիս. դե անծանոթ բան, էն
էլ կոլեկտիվի պես: Մինը թե, որ կոլեկտիվ մտնեմ, էդուց իմ
տանը ձավար չի լինելու, էն մինը թե՝ երեխա ունեմ, նրա
դարդն եմ քաշում, թե չէ կոլեկտիվ կմտնեմ, էն մյուսն էլ
թորախտությունը պատճառ բռնեց: Մեր գեղը Բողի անունով 30
մի դալլաք կա. եկավ՝ լաց, աղաչանք, պաղատանք, թե կինս
մի կողմից է ապստամբել դեմս, մի կողմից էլ մասսաչի ձե-
ռիցն եմ մնում կրակի մեջ, մի տեղ ցույց տվեք կորչեմ
գնամ, էսքան տարի հալալ հարադատ հակված եմ եղել դեպի
Խորհրդային իշխանությունը:

Էդպիս խոսում էին առատանողական դրոսթյան մեջ,

սարի խոտի նման որտեղից քամին փչում էր, էն կողմն էին՝ կռանում: Էնպես էլ կար, որ դիմումը ծոցից հանում էր, որ սեղանի վրա դնի, մեկ էլ նայում էր հարեանին, դիմումը նորից ծոցը դնում: Մի քանիսն էլ թե՛ ախպեր, հերիք է ինչքան խուլ ապրեցինք, էս կառավարութեան փեշիցը բռնած գնալու ենք, որ ծովն էլ թափվի, կթափվենք:

Կռեկալի վի մասով ես խոսեցի, մեր Միխայիլը խոսեց, վարկային Սմբատը, կոմսոմոլ Սերոբը, մի Նավո անունով բատրակ ունենք, ինքն էլ մշեցի, նա խոսեց, էլ հիմա չեմ հիշում բոլորին: Մենք կողմ էինք, մի խալիսը հակառակ, Բաննահենք էլ նրանց ղեկավարը, մի մասն էլ արանքն էր, սպասում էր, թե որ կողմը կհաղթի:

Մեկ էլ Գյալեն ղալմաղալը քցեց: Էն տեսանք, որ քուռ մոշահավի պես թևերն իրար տալով առաջ ընկալ, գոռաց-

— Մի հարց, ընկերներ...

— Հարցերը վերջացել են, Գյալեն...

— Թող ասի, թող, — կանչեց Բաննահենց խալիսը:

Ես զլխի էի, որ լակել է. արաղի հոտը փչում էր, ոնց որ կուպրից: Թիկունքին վանգնել եմ, էն է հա մի խառնակչու-

20 թյուն աներ, տակս պիտի կոխեի:

Գյալեն թե՛ ընկեր բրիգադ, դե որ էդպես հավասարություն է, Երևանի ինջինները, կամիսարները բերեք թող ինձ հետ հավասար աշխատեն: Էն կոնիցը կանչեցին՝ «ա՛յ ճշմարիտ խոսքը», մենք էլ՝ «ի՛նչ էլ աշխատող ես...»: Մի քանիսը ծիծաղեցին:

Ես ասի ընկեր բրիգադը սլատասխանը լալ չի տա, համա չէ, ընկեր Ներսեսը գաղափարի կողմանից շատ ղրինգ է. նա թե՛ ընկեր, էդ ինջինները, որ էդրոկայանը շինի լա՞վ է, թե կռեկալի եղինքը սլահի: Գյալեն տաղ արեց, ես կանչեցի:

30 — Հարկե, էդրոկայանը... Հրեն մեր գետի վրա էլ են ստանցի շինում:

— Ստանցին լուսավորություն է, — իմ հետևից կանչեց մեր Անդրեասի տղան:

— Բա էդ խոսքն ինչո՞ւ ես ասում, ընկեր ջան:

Գյալեն տաքացավ:

— Բա ոնց չասեմ, ե՞ս եմ մտնում կոլեկտիվ, թե դու։ Պիտի ասեմ, բա ո՞նց. հողս, բաղս ձեռիցս տամ, մեջտեղը տկլոր կանգնե՞մ։ Էն վախտը տեղդ էլ չեմ իմանա, որ դամ ասեմ, ընկեր, էս ի՞նչ արիր։

— Էդ ե՞րբ ես բաղատեր դառել, Գյալե...

Հարցը ես իմանալով տվի։ Ճանապարհի տակը նռնա-
ձոր ենք ասում, չեմ իմանում տեսել ես թե չէ։ Էդ ձորումը էն
առաջի տարիները կոկլիկ բաղ տվինք Գյալեին։ Լքյալ գույք
էր. առաջներումը էլի Բաննահենց ազգն էր տիրապետում։ Էդ
հարցը իմանալով տվի, որ էն խումբը կատաղի։

10

— Էդ է, որ բաղ ես տվել, կոլեկտիվ չի մտնում է՛,—
էն կռիցը պատասխանեցին,— փորը տաքացել է, սիրտը
մուլքի վրա մրմռում է։

Էս խոսքին տեսնեմ Չետանց Առստամը «հեռի, հեռի» ասե-
լով քունջիցը առաջ եկավ, շոբանավարի մահակը մեկնեց թե.

— Ես իմ հողիս, Գյալեն ուղիղությունը խոսեց կոլեկտի-
րի մասով։ Այ խալխը,— և երեսը շրջեց դեպի ժողովուրդը,—
էլի էն մեր հողն ու ջուրը չի՞։ Որ կոլեկտիր դառանք, հողը
հո ավելանալու չի՞. ծմակը հո մեղ չեն տալու։ Էնքան տարի
գիշեր-ցերեկ վրան արյուն քրտինք ենք թափել, օրը մի ժամ
հաց կերել, ի՞նչ ենք դատել, որ հիմա կոլեկտիվը դատի. էն էլ
աշխատանքը սհաթով, ես ի՞նչ իմանամ կնիժկայով, չեկով...

20

— Տրակտոր ենք բերում է՛, Առստամ ապեր, տրակտորի
մաշին...

— Ընկերովի լավ կաշխատենք,— էս ու էն կողմից վրա
ալվինք։

Ասացի, որ մեր գյուղում մշեցի մի քատրակ կա, անունը
Նավու. Դա Առստամին էն խոսքերն ասաց, որ մի փութ մեղ-
րով չի ուտվի։ Նրա մերն էլ խոսեց, Հերքո պառավը։ Արմացք
բան էր. էսքան տարի ո՞վ էր տեսել, որ Հերքո պառավը
ժողով դա։

30

— Խաղեյնի ձեռք տանջվիր եմ, ջնջվիր եմ։ Իմ ջիզյար
դաղուկ է։ Ցամաք հաց կիտար, փշուրմ շոռ։ Մենք լե հողի
ենք, չէ՞...

Վերջը, թե՛ էդ կուլակությունը ջնջենք, կոլեկտիվ հիմնենք։
Շատ լավ խոսեց մշեցի պառավը։

Գյալեն տակից գլխից սկսեց դուրս տալ: Ընկեր ներսե-
սի հետ մի բարակ երիտասարդ էլ էր եկել: Շատ քաղցր վար-
վեցողություն ուներ: Գյալեն հիմա էլ շուռ տվեց նրա վրա:

— Անունդ դրել ես ծառայող, կալոշ հագել, փափուկ
պալտո, ինձ ճանապարհ ես ցույց տալիս: Շեն մնաս, ախպեր,
ինչո՞ւ ես նեղություն քաշում: Ես քեզ չեմ հասկանում. Ֆրան-
սերեն ես խոսում, ֆարսերեն: Քո ասածը չեմ հասկանում:

— Էդ Բաննահենց արաղն է խոսում, դու չես խոսողը:

10 Զենց վարկային Սմբաթի ձենն իմացա: Մեկ էլ ժողովը
իրար խառնվեց: Մի խումբ հուշրյում արեց ընկերների վրա.
մինը դուռում է «քշեք», մինը՝ «չենք ուղում», մի ուրիշ խումբ՝
«կեցցե կուկկախվը»:

Ես Գյալեի յախիցը բռնեցի:

— Էդ արաղը որ լակել ես, էլի մեր իշխանության էրե-
սիցն է... թե ո՞նց: Չոռ ու ցալ ռնց: Դու Գյալեն լինես, նրանք
էլ Բաննահենց աղղը, ստլած սատկեիր, քեզ մի պատառ հաց
չէին տա, քեզ մարդու տեղ չէին դնի: Մոռացե՞լ ես, որ
նրանք գլավիցը քաշ մարդու հետ նստել վեր կենալ լայնղ
չէին համարում:

20 — Գլավան ով է, հայրիկ,— հարցրեց երեխան, որ ըն-
թերցանությունը թողել ու նստել էր մեր կողքին:

— Գլավա՞ն... — և Սահակը նայեց իմ երեսին, կարծես
խնդրում էր, որ ես բացատրեմ:

— Գլավան մի արնախում մարդ էր, բալա ջան,— և
խոսքը շարունակեց,— հիմա որ նեղն են, տեղները դառն է,
արաղով են քեզ խաբում, իրենց մարդը հաշվում:

Էս խոսքին, տեսնեմ մի փափախ թռավ, ճրագը հանգեց:

— Էն ո՞վ էր, ով չէր...

30 Ուտե՞ղ... հաղարի մեջ փիմացվի՞: Սերոբի ձենը լսեցի.—
փափախս... բաց թողեք, թողեք ինձ...

Կրակ արինք, բայց տւշ էր:

Ժողովուրդի շատը ցրիվ էր եկել, որը դաժմադալի ահից,
որի դահլեն էր գնացել, որն էլ մհանա բռնեց ճրագի հանդ-
չելը:

— Սերոբ, էդ ո՞վ էր...

— Զիմացա, հինց էն տեսա, որ փափախը գլխիցս առան, ճրագը հանգավ, մինն էլ բամփեց:

— Բա ո՞վ էր կողքինդ:

— Մերոնք էին:

էդպես էլ շիմացվեց, թեև մի քանիսի վրա կարծիքավոր էինք:

Ի՞նչ երկարացնեմ: Էդ ձմեռ մեր գյուղը շատ բան տեսավ: Կոլեկտիվ էլ մտան, դուրս էլ եկան, շատ անասուն մորթեցին, միսը շան փայ արին: Շատ էլ ախալ բաներ բռնեցին. ժողովուրդն իշխանությունից մի քիչ մրսեց:

10

Զիտանց Առստամը որտեղ նստեր, չախշախը հա կբաներ. թե ասում է վերի ուրգանների կոմունիստներն են լավը: էս բոլորը գյուղի կուսակցականների գործն է, ձեռ-ոտի մարդկանց արածը:

էլ ինչ պրավակացի, ի՞նչ տեսակ օյիններ...

Մի հորքուր ունեմ. ինձ բռնել էր, թե՛ ասա տեսնեմ կոլեկտիվի երեխան հո՞ր անունով պիտի գրվի, թե՞ մոր: Ես գլխի չէի. ասի ո՞նց թե մոր անունով,— թե՛ բա որ իրար խառնվեն, հերը ո՞նց պիտի իմացվի:

Սահակի կինը քթի տակ ծիծաղեց: Երեի նա էլ շատ էր բռնել կուլակների տարածած լուրերը: Սահակը շարունակեց. 20

— Զուր չեն ասել, թե խոսքը վախտին է գալիս: Թարսի նման էդ ժամանակները «Մաճկալն» էր, թե ո՞րը, տպել էր, թե Մոսկով մեռելը էլ չեն թաղում, վառում են: Էդ էլ տարածվեց. լուն ուղտ շինեցին, թե կոլեկտիվը հիվանդներին, պառավներին պետք է վառի:

Խոտվածքությունը տներն ընկավ:

Էդ որ շատ ասում էին, թե կնանիքը չեն ուղում կոլեկտիվ գրվեն, չհավատաս: Մարգիկ տակից սովորացնում էին, թե էսպես կասեք: Թե չէ կնիկս ո՞րն է: Ես որ գնացի՝ կնիկս էլ կգա, երեխաս էլ: Հո բոլոր կանայք մարդաթող չպիտի մնան: 30

Բայց կանայք էլ կոլեկտիվի հակառակ ազիտագցի էին անում: Մինը հրեա է՝...— և խոսքն ընդհատելով՝ Սահակը ձեռքը մեկնեց կնոջ կողմը:

— Կատեգորիկի կերպով ինձ տուն չէր թողնում: Ասում էր՝ դու քո գլխին, ես՝ իմ:

Կինը դուրսն աթարի ծխի քուլաներից հեռացնելով նա-
յեց մեզ:

— Ինչ ճիշտ է, ախպեր, վախենում էի երեխորց մասով...
Ասում էին, երեխորցը հավաքելու են տանին ոռոսացնեն: Սս
էլ ասում էի՝ այ մարդ, մի՛ վռադի, կոլեկտիվ մտնողը թող մի
ցամաք հաց ճարի, հետո հեշտ է:

— Բա դու խորհրդային միջոցով չես առաջ եկե՞լ,—
հարցրեց Սահակը:

— Չեմ ուրանում:

10 — Դե առաջաքաշ եղի՞ր, է՛:

— Մենակ ես չէի հո: Մեր վարկային Սմբաթի կնիկը էն
քարոզն էր տալիս կոլեկտիվի հակառակ ո՞ր... հալա մարդն
էլ կռուակցական:

— Զուռնեն մեղավոր չի, տիկն է մեղավոր: Մեղ հայտնի
է ձեր քարոզիչն ով էր,— և դառնալով ինձ, զրույցը շարու-
նակեց:— Ասենք մի կողմից էլ ժողովրդին մեղապարտել չի
լինի: Տեսած բանը չէր, դժվար էր: Եկած բրիգադն էլ սխալ
խոսքեր ասաց. մինը թե՛ մսուր պիտի շինենք, էն մինը թե՛
մանկապարտեղ, քորփա երեխոցը պիտի չափով կաթ տա
20 մանկապարտեղուն:

Դրանից էլ մի պատմություն դուրս եկավ: Կնանիքը թե՛
մեր երեխեքը ոնց պահ տանք խորթ մորը: Քցում ենք մի
քուլի տակ, արտը քաղհանում, զարթնում է, ծիծ ենք տալիս:
Մեր կաթը թողենք թափի, մսուրի կաթ տա՞նք: Մեր երեխան,
որ ժամով հաց կերավ, կմեռնի:

Տո ո՞րն ասեմ:

էդ օրերը Բաննահենց երկու տունը դյուղից քշեցին:
Ճիշտն ասած՝ ես դրանց քշելուն հակառակ էի: Ախպեր, ասի,
առեք տունը, տեղը, բաղը, հողը, իրան մի խարաբա տվեք,
30 թող մեր աչքի առաջն ապրեն: Թող տեսնեն, սիրտը դադիլի,
ոնց որ դադել են մեր սիրտը: Թող դարդից ցնդեն:

Զլսեցին. թե քո ասածը հակառակ է մեր ծրագրին, թի
դայլը թողնում ես գառանոցում, որ մեկ-մեկ բռնի խեղդի՞:
Սս էլ գնացի իմ ձեռքով նրանց քոչը բռնեցի, ասի՝ չասեք,
թե էյվաղանց Սահակը կուլակի արտիցն է խոսում:

Քշեցիներ: Համա վերջն իմ ասածը կատարվեց: Քննություն արին, տեսան, որ սխալ ենք բռնել: Գարունքվա մի առավոտ նրանց քոչը էլ ետ եկավ: Հեռու էլ չէին գնացել. էս մոտերքը իրենց ձմեռանոցում սթարվել էին:

Շլի սօր զրույցին դանք:

Կուկիտիվը որ շաղ եկավ, մնացինք քսան-երեսուն տուն: Մեր Գյալեն հենց առաջին օրերը զլուխն առել էր, կորել: Խաբարն եկավ, թե դետերումը քար է ջարդում ստանցու շինության համար:

Գարունը բացվեց: Նստեցիներ, հաշիվ արինք, մեր աշխատանքի պլանը կադմեցիներ, մի առավոտ էլ առաջինը մենք դուրս եկանք դաշտ: 10

Մի տեսակ էինք զգում մեզ: Էլի մեր հողերը, մեր ընկեր-հարեանները, բայց մենք էլ առաջվանը չէինք: Կարծես էն հողերն էլ օրիշ տեսակ երեացին, թեև տեսքն էն էր, ինչ տեսել էինք մեր ծնվելու օրից:

Չեմ իմանում քեզ պատահել է, թե չէ, իմ զխովն անցել է, որ ասում եմ: Գերությունից վերադարձա, հենց գյուղը աշքիս երևաց թե չէ, մնացի զարմացած: Ասեմ թե տուն էր քանդվել,— քանդված տուն չկար, թե տներն էին հնացել,— մի քանի տարում ինչքան պիտի հնանային հարյուր տարվա տները, որ աշքիս թվար: 20

Մի օր մնացի, ման եկա տեսած տեղերս, նոր զխի ընկա, որ ես եմ փոխվել, և աշքիս է երևում:

Էդպես էլ առաջի գարունը:

Մեր հողերն են, անուններով ճանաչում ենք, դիտենք, որը ումն է, ինչ ուժ ունի, բայց էլի մի տեսակ էր թվում: Տղերքն էլ էին փոխվել:

— Ուրեմն էլ ջրի կռիվ չարխի տա՞նք...

— Բա էդ ո՞նց կլինի, որ հարեանիս միջնակից մի ակոս չծրեմ փմ կոտոր: 30

Էդպես հին սովորություն կա մեր գյուղերում: Շուտ վարողը մեկ էլ տեսար սահմանի միջնակից կեսը ցելեց. կռիվ, զալմաղալ... Մերոնք դրա մատին էին ասում:

Վարն սկսեցինք: Լավ էր տրակտորը հասավ, թե չէ բաներս բուրդ էր: Լծկան քիչ ունեինք: Տրակտորը հասավ, թե

չէ, մենք էլ դիշերը ցերեկ արինք, էնքան ցել սեպրինք, որ մնացել էին զարմացած:

Մենք էլ էինք զարմացել մեր արածի վրա: Եթե ջոկ-ջոկ վարեինք, դրա կիսի չափն էլ չէինք հասցնի: Ընկերովի աշխատանքն ուրիշ է, ուրիշ:

10 Մեր Գյալեի սերմը մնացել էր տափին: Նրա արտն էլ մեր հողերի սահմանին կաած էր: Մերը որ վերջացրինք, ասի եկեր մի լավուխյուն անենք, Գյալեն հեշ, բայց երեսաներն են ամիսոս: Էս նեղ մաջալին տվ է նրա համար վար ու ցանք անելու:

Տրակտորը շուռ տվինք դրա հողի վրա: Մինչև կեսօր վարեցինք, ցանեցինք, հլա մի փութ սերմացու էլ մեր ձիու վրա դրած՝ ետ ուղարկեցինք տունը:

Կինը եկավ, շա՛տ, շատ շնորհակալ եղավ: Մեկ ուղեցի հասկացնեմ նրան, որ դիմում տա, մտնի կոլեկտիվ, մեկ էլ ասի, ով գիտի ինչ սրավակացի տարածեն գյուղում, թե կուլեկտիվը զոռով կնիկը մարդուց բաժանում է:

Չասացի:

20 Արտերը կանաչեց: Մի թամաշ էր ո՛ր... Ուրիշինը ծուռ-տիկ, մի տեղ սեյրակ, մի տեղ՝ թանձր, կորեկի կողքին դարի, միջնակների խոտը զարուց անցել էր: Իսկ մերը՝ միատեսակ, մաքուր ցորեն, ոչ միջնակ ունի, ոչ սահման կա, միահավասար կանաչել է:

Մի երեկո էսպես նստած խոսում էինք, տեսնեմ ըհը՛, ներս մտավ:

— Ո՞վ,— հարցրի ես:

30 — Գյալեն: Ներս մտավ, բարե տվեց: Հենց էդ էլ զարմացրեց ինձ, բարե տալը: Գյալեն որտեղ, բարե տալը որտեղ: Հարց ու փորձ արինք գործից, էդրեկայանի շինությունից: Լավ խաբարներ ասաց: Մեկ էլ թե՛ քեռու տղա,— ինձ էլ քեռու տղա է ասում,— դուրս արի, բան պիտի ասեմ:

Դուրս եկանք բակը:

— Ի՞նչ կա, Գյալե...

— Հե՛շ... Ասում եմ լավ եք արել, որ արտա խափան չեք թողել...

— Բա ոնց:

— Ես էլ էդ հմ ասում,— մի քիչ լռեց, մեկ էլ ձեռքը դրեց ուտիս, ազաշելով ասաց:— Քեռու տղա, ինձ էլ դրիր կուլեկտիրով...

Մնացի դարմացած: Աչքիս չէի հավատում: Էս մեր Գյալեն և էսպես խեղճացած, փոխված: Էնպես լացակումած ասեց, կարծես մի շատ դժվար, շատ ծանր բան սրտիցն ընկավ, թեթևացած:

— Լա՛վ... էգուց արի տեսնենք:

— Էլ տեսնել չկա: Այսուհետ էլ վերջ,— և ձեռքը թափ տվավ:

10

— Ինչի՞նչ վերջ, Գյալեն:

— Ամեն ինչին... Երկու ամիս է բերանս էն դահաբից մի կաթ չեմ առել և չեմ առնի: Հիմա ես հասկացա, Սահակ, շատ բան իմացա... Դուռակ էի,— և ձեռքը խփեց ճակատին,— խելքս ինձանից առել էին:

Սահակի կիներն էլ էր ուշադրությամբ լսում: Երևում էր, որ նրա պատմած մանրամասնությունները կնոջ համար էլ նորություն էին:

— Լավ,— ասացի:

— Դուր որ իմ սերմը տալին չեք թողել, էլ ձեզանից 20
լավ ընկեր չունեմ... Քեռու տղա, շատ բան հասկացա, շա՛տ...

Նորից ասաց: Ի՞նչ մեղքս թաքցնեմ, մտքովս անցավ, թե էլի խմած կլինի: Ուտի վրա մի տեսակ պինդ չէր:

— Էն մեռավ, քո տեսած Գյալենն մեռավ, թաղեցի քարի տակ: Էլ նա դուրս չի գա: Այ տե՛ս,— և նա ծոցից հանեց մի կապ թուղթ փող,— էնտեղ հմ աշխատել, հալալ քրտինքով, որ խմեի, ոչ փողն էր պակաս, ոչ խմիչքը: Բայց չեմ խմել... Եվ բոլորը տալիս եմ կուլեկտիրին: Էս էլ իմ փայլը:

— Պետք չէ, Գյալեն... գնա տուն, հանգստացի: Տանը 30
պակասը շատ է: Էգուց փղաս, կվերջացնենք:

— Հա՛, էգուց: Անպատճառ էգուց:

Նա զնաց, մեկ էլ հետ եկավ և բոլորովին մոտեցավ: Քիչ էր մնում ճակատը տրաքեր ճակատիս:

— Մի բան էլ հմ ասելու, քեռու տղա...

— Ի՞նչ, Գյալե,— համ հարցրի, համ էլ մտքումս ասացի, որ խմած չի, որոպհետե բերանից հոտ չէր դալիս:

— Էդ անունը էլ մի տուր:

Կարծեցի գժվել է:

— Գյալեն մեռավ, Գյալեին թաղել եմ քարի տակ... չիմա ես Գալուստ եմ, ընկեր Գալուստ:

Նվ Վրժքին պինդ խփեց, կարծես այդ նոր անունը ամենաթանկ պարծանքն էր:

10 Վերադարձա, մերոնց ասացի, որ ուզում է կոլեկտիվ մտնի: Մեկն ուրախացավ, մյուսը թե՛ չլինի սրա տակը բան կա, մի օյին, էն մեկէլը թե՛ բանվորների մեջ մի քանի ամիս մնացել է, շփվել, երեւի համոզել են:

Մյուս օրն ընդունեցինք: Անունը որ ժողովին կարդացինք, ծափահարեցինք: Շատ ուրախացավ, անշափ: Ասաց թե ինձ որ ծափահարեցիք, այսուհետե մեռնեմ էլ դարդ չունեմ:

Նշանակեցինք բրիգադ:

20 Դու աշխարհքի բանը տես, թե մարդն ինչպես է փոխվում: Էն ծուլը, դարաչի, հարբեցող, չքավորության մեջ խեղդված Գյալեն մեր կոլեկտիվի ամենատեղանդով բրիգադն է: Ոչ մի խոսք, ոչ մի ծպուտ չի հանի, առավոտը լույսը չբացված՝ գործին է, ուր էլ ուղարկես՝ կզնա, մի խոսքով՝ կարծես նոր մորուց ծնված է:

Նրա էդ փոխվելը անասելի օգնեց մեր կոլեկտիվին: Էնքան մեր օգուտի մասին չեն խոսում, ինչքան նրա մասին: Էս զարմանալի բանը սլատահեց, ախպեր, մարդը դարձավ ուրիշ, բոլորովին ուրիշ:

Սահակի կինը մեզ կանչեց թեյի:

30 — Ես քեզ երեկոյան նրան ցույց կտամ... Մուխանի հոտ գնացել է էն կողմի հողերի վրա: Մի խոսեցրու, խոսեցրու, տես ինչեր է ասում:

— Ի՞նչ է ասում, Սահակ: Չի ասում, թե առաջ ինչո՞ւ էր այդպես:

— Ասում է, որ հարցնում են, ասում է: Սիրտս նեղվում էր, ասում է, չքավորութունը խեղդում էր ինձ, ես տեսնում էի, որ էսպես գլուխ չեմ հանելու, մենակ աշխատելուց սիրտս սևանում էր: Ես էլ ինձ տալիս էի ծուլության, հարբեցողու-

Թյան: Ասում էի աշխարհի հերն անիծած, ինչ ուզում է թող լինի, էսօր կամ, էգուց չկամ: Հիմա ինչպես խոր քնից դարձնած: Ես եմ փոխվել, և ամեն ինչ աչքիս փոխվել է... Ես էլ փոխվեցի, որ գնացի ստանցու շինության վրա, որ կոլեկտիվը հիմնվեց: Ասում է, տնից որ նամակ եկավ, թե կոլեկտիվը մեր արտը վարել է, ցանել, ջանս մի տեսակ սաբսոաց, ևս ինքս ինձ մտածեցի, թե ինչ ճանապարհի վրա եմ, մտածեցի և ձեռք քաշեցի ծուլությունից, հաբեցողությունից: Եվ դարձա ուրիշ մարդ:

Բա, էսպես եղավ, էսպես զարմանալի բան եղավ մեր աչքի առաջը: Ու հիմա դնա հետը խոսի. լեզուն էլ էն չի. նստել վերկենալը: Շատ աշխատում է, լավ էլ ստանում է: 10

Առաջ եթե նրան մեկը ընկեր Գալուստ ասեր, ժողովուրդը կծիծաղեր: Հիմա նրան քչերն են Գյալի ասում: Էդ քչերն էլ նրա երեսին քաշվում են ասել, իրար մեջ են էդպես կանչում: Հիմա նա Գալուստ է, ընկեր Գալուստ...

Սահակի այս խոսքին կատարածուն ներքևից ձայն տվեց: Նախագահը դաշտից վերադարձել էր գրասենյակ:

Ես շտապով վեր կացա:

ԺՊՏՈՒՄ ԷՐ ՄԱՐԳԸ

1

Քաղաքի խուլ փողոցներից մեկով անցնում էր մի մարդ: Հնամաշ կարտուղը քամուց պահելու, նաև ականջները շատեցնելու համար՝ մարդը կեղտոտ լաթով փաթաթել էր գլուխը, ծոպերը նապաստակի ականջների նման գլխավերևը ցցել:

10 Նա աշխատում էր ձեռքերն աշկի խոր կոխել կիսամուշտակի տաք թևերի մեջ: Մարդը թևին էր հագցրել կարկատած կողովը, որը նրա քայլերից ցնցվում էր, մուշտակի փեշին դարկում: Նրա կոշիկների հաստ մեխերը մետաղի ձայն էին հանում, երբ կոխում էր սառույցը, և խուլ՝ երբ ոտքը խրում էր փափուկ ձյունի մեջ:

Ու նա գնում էր՝ գլուխը կախ, ցրտից կծկվելով: Գնում էր հավասար քայլերով, շնայելով ո՛չ տներին, ո՛չ ծուռումուռ փողոցների լաբիրինթին: Երբ քամին ձյունի փոշի էր շարժում նրա երեսին, մարդը մի վայրկյան կանգնում էր, շունչը պահում և ազա կուրծքը դուրս քցած ճեղքում բուրբ:

20 Տրամվային հասնելիս նա հետ դարձավ, նայեց կամուրջի սև սիլուետին ու սյուների, որոնց վրա ճոճվում էին ջարդված ճրագների երկաթյա լուսամուկները:

Մարդը նայեց, կոացրեց գլուխը կրծքին ու քայլերն արագացրեց: Ու նա հիշեց սարսափելին, ամենից սարսափելին, որ ահսել էր իր կյանքում...

... Երբ Դենիկինը քաղաքը զրավեց, նա առավոտ կանուխ դարձյալ շտապում էր գործարան... կամուրջին հասավ. ձիա-

վոր պատրուկները հետ ու առաջ էին գնում: Իսկ սյուններից ճոճվում էին դիակները...

Առաջին սյունից կախված էր մի կին, վիղը ձգած, կապտած, լիզուն կախ: Ու նա սարսափած հետ դարձավ, շկարողացավ կամուրջով անցնել: Երկու հոգի տանում էին փայտյա սանդուղքը...

Ու նա գնում էր, գնում էր գեպի գործարանը, և հիմար մի հարց բուշավի նման ծակում էր նրա միտքը. «Մի՞թե այդքան սոսկալի ու մեծ լեզու ուներ այն կինը, որի ցրված մազերը պղնձի պես կարմիր էին...»:

10

2

...Հրապարակի ամենաբարձր տան պատշգամբից կախված հսկայական քարտեզի առաջ խոնվել էր ծով բազմութուն: Կային ծեր ու երիտասարդ բանվորներ, արհեստավորներ, դռնապաններ: Տեղ-տեղ երևում էին շալով փաթաթված կանանց գլուխներ:

Քարտեզի հաստ քաթանի վրա սև շրջաններով նշանակված էին քաղաքները, քառակուսիներով՝ գործարանային ավանները, շախտերը, ավելի փոքր կետերով՝ գյուղերը:

Հարավային ռադմաճակատի քարտեզն էր, ու նրա լայնքով, ներքևի մասում, ձգվում էր սև, օձանման գիծը: Սպիտակների դիրքերն էին, որոնց դեմ առ դեմ դարձյալ ամբողջ ճակատով ձգվում էր կարմիր ժապավենը, մի տեղ ուղիղ գծով, մի տեղ՝ կոր, քաղաքի մոտ՝ օղակաձև:

20

Գծերը դողդողում էին, շարժվում, փոխվում՝ մեկ ձրգվում, երկարում, մեկ գոգաձև դիրք ստանում, մեկ հետ քաշվում, թողնելով քաղաքներ, գյուղեր ու ավաններ:

Իբրև ձգված լարեր դժերը դողում էին: Այդ հասարակ քարտեզ չէր, այլ արյունահեղ ռադմաբեմի կենդանի պատկերը, որ յուրաքանչյուր ժամ փոխվում էր, համաձայն շտաբի ղեսապ և համառոտ հեռախոսագրերի: Կարծես արյունով լի երակներ էին, ուռչում էին հուլմունքից, դողդողում ու նորից հանդարտում: Դողացող այդ երակների միջով վազում էր բազմահազար մարդկանց արյունը:

30

Սպիտակ բանակն արշավում էր: Երկու օր առաջ նրանց սև գիծը քարտեզի վրա հաղիվ էր երևում: Իսկ այժմ արձանի պես քարացած բազմությունը նայում է սև գծի առաջանալուն: Ահա մի սև սլաք երևաց: Հարձակվում են շախտերի ռայոնի վրա... Մի ուրիշ սև սլաք ձգվում է դեպի մեր աչթևի թիկունքը:

10 Սև գիծը մոտենում է իբրև մահվան օղակ: Բազմությանը թվում է, թե իր վզին է փաթաթվում այդ օղակը՝ սառն ու սև օձի նման: Ու հիպնոսացած նայում է, նայում է ու չի զգում ո՛չ ցուրտ, ո՛չ քաղց, ո՛չ հոգնածություն:

Բուքը ձյուն է մաղում, ձյունի սյունները կատաղի պարով թռչկոտում են հրապարակում, բազմության ղխավերևը, ասկայն ոչ ոք տեղից չի շարժվում: Ոմանք կուչ են դալիս, ղխարկներն ավելի խոր կոխում: Այդ մարդկանց հոգան ու միտքը պիրկ ձգված կարմիր լարն է:

20 Ու խուլ մռնչում են, ինչպես ծովը փոթորկից առաջ: Կարմիր գիծը ձախ թևում վախժեց, թևքվեց... Նրա մի ծայրը կեն է տալիս թշնամու թիկունքն անցնելու:— Ո՛ւհ,— լսվում է մի ձայն, մի խուլ հոգոց, որ և՛ հառաչ է, և՛ ուրախություն, և՛ կասկած, արդյո՞ք կհաջողվի:

Այն մարդն է, հնամաշ կարտուղը ղխին, կողովը թևից կախ: Բազմությունը ճեղքելով նա մոտեցել է քարտեզին, մոտեցել է ու սառած աչքերը չի վարողանում պոկի դողացող գծերից:

Քարացած լռության մեջ մի ձայն հանկարծ որոտաց պատշգամբից.

— Պրոլետարներ... էլ ինչի՞ ենք սպասում... Վրանդելի սև օղակը մոտենում է մեր քաղաքին: Ընկավ Մելիտոպոլը, մենք հաց չենք ունենա... Դոնբասը կառնի՝ կսառչենք մենք էլ, մեր գործարաններն էլ... Պետք է ջարդել կատաղած բարոնին, պետք է ծովը շարժել նրան... էլ ինչո՞ւ ենք սպասում... Պրոլետարներ... փզե՛ն...

Ու նրա որոտն արձագանքեց փողոցներում: Վիթխարի տներն ասես ցնցվեցին: Բազմությունն ալեծուր ծովի նման հետ-հետ քաշվեց: «Իզե՛ն, Իզե՛ն», պոռթկաց կոշը...

Ո՞վ էր, որ առաջինն եղավ և վռվի կանչեց: Ելք ստացավ

այն զայրույթը, որ եռում էր, ինչպես գոլորշին փակ կաթսայում:

Մարդը ժպտաց: Պարզ ու հասարակ ասաց նա, որի սխալուհտը պատշգամբի վրա հաղիվ էր երևում: Ճշմարիտ ասաց նա:

— Միշտ՞ւտկա, դու է՞լ ես եկել,— հարցրեց մարդը մի տղայի, որ թույլ բազուկներով սրան-նրան հրելով աշխատում էր դուրս գալու բազմության միջից ու տուն վաղելու: Տղան ուրախացած մոտեցավ հորը:

— Միասին գնանք տուն, հա՛,— ասաց նա հոր թևից կախվելով: Այդ րուպին մեկը կանչեց. «Դեպի կայաքան...» ցեյխահաուզների մոտ...»:

— Միշտ՞ւտկա... դու մենակ գնա: Սա էլ հետդ տար,— ու մեկնեց կողովը,— վաղվա հացն է... Մորդ ասա, որ ես մերոնց հետ գնացի:

Տղան մնաց տեղը կանգնած: Ու երբ հայրը կռացավ, գրկեց նրան, ճակատը համբուրեց, նա զգաց մախորկայի ծանր հոտը, որ միշտ գալիս էր հոր բերանից, շրթունքներից: Բեղերը ծակծկեցին տղայի այտը: Աչքերն արցունքով լցվել էին. ինքը մենակ պիտի գնա տուն...

Հայրը մի քիչ հեռացավ ու նորից ձայն տվավ: Տղան վաղեց: Հայրը արձակեց գլխի շորը ու փաթաթելով որդու վիզն ու ականջները, ասաց.

— Դե վաղի՛, որ շմրսես...

Մարդիկ լուռ գնում էին: Ստվերներ՝ խումբ-խումբ, առանձին: Մեկը զիլ ձայնով սկսեց ծանոթ երգը: Մյուսները ձայնակցեցին: Երգի ռիթմը շափ տվեց քայլերին: Բնազդը մոտեցրեց իրար: Ցրված խմբերը միաձուլվեցին և համաշափ օրորվելով, կորան խավարի մեջ:

Մարդը գնում էր բազմության հետ: Գնում էր, հանդարտ ժպտում ու քթի տակ ձայնակցում երգին: Ցուրտ չէր զգում նա, ո՛չ քաղց, ո՛չ հոգս:

Վիթխարի տներն ասես կուչ էին եկել, ներս քաշվել: Հրապարակը դատաբեկվեց: Միայն գաղաղած քամին վայրենի հոնգյունով մեկ առկայծող խարույկների վրա էր հարձակ-

վում, ձյունի վրա կայծ ու կրակ ցրում, մեկ վզղալով կորչում
սառած փողոցներում:

Գիշերաչին լռության մեջ, քնած քաղաքում լսվեց հեռվի
ռմբակոծության խուլ արձագանքը: Քարտեղի վրա կարմիր
գիծը ձգվում էր, իրբե պողպատյա լար

* * * * *

3

10 Ինչքան էլ բնությունն աշխատեց այդ օրերում մարդկանց
ներս քշել, բայց և այնպես տոնին բաղմունքներ փողոց դուրս
եկավ, և անհամար ոտքերի տակ փողոցների ձյունախառն
ցեխը տրորվեց ու սեղմվեց սալաքարերին:

Ձյունաբեր ամպերը կախվել էին քաղաքի վրա, նրանցից
ավելի հանդուգներն իջնում էին ցած և խխունջի նման լիզում
բաղմահարկ տների կտուրները, դործարանների ծխնկուղյակ-
րի գազաթները:

20 Սակայն օդանավերի երամբ վեր սլացավ, կտրավ ամպերի
մեջ, ապա երկար օձաշարանով պտույտներ գործեց քաղաքի
վրա: Ամպերը ձյունի փաթիլներ տեղացին, օդանավերը՝ դույ-
նըդգույն թերթեր:

Երբեմն ձյունի մի փաթիլ քնքշովյամբ նստում էր թեր-
թիկի վրա և իջնում: Իսկ ներքևում՝ հաղարավոր ձեռքեր որ-
սում էին թերթերը, մանուկներն ուրախ ճիշով թաթիկները մեկ-
նում էին: Ու ձյունի փաթիլը նստում էր նրանց տաք թաթե-
րին, մի վայրկյանում փշրվում, հալվում...

30 Երկու օր քաղաքը պատրաստվում էր այդ տոնին: Պսակ-
ներ էին հյուսում, վիթխարի պլակատներ նկարում, էլեկտրա-
կան ճրագներից գունավոր շղթաներ հյուսում, զուգում-դար-
դարում դործարանների դռները, տների պատշգամբները, փո-
ղոցների խաչաձև անկյուններում հաղթական կամարներ կա-
պում:

Մարդիկ էլ էին մաքրվում, հարդարում, լվանում, կար-
կատում, պատրաստվում: Բոլոր նրանք, որոնք սպասում էին
այդ օրերին, ցանկանում էին և՛ մաքուր լինել, և՛ պարզ, կար-

ծեա այդ հսկա քաղաքը մի ընտանիք էր, տոնը՝ արդեն միս ու արյուն դարձած օր:

Ու շարժվեց բազմութիւնը... Շարժվեցին սեղմ շարքերով՝ տղամարդիկ, կանայք, երիտասարդներ: Դրոշակների ծովը հանդարտ ծփում էր, փայլփլում էին կարմիրի վրա ոսկի տառերը: Քալում էին գործարանները, երկաթուղին, բանակը, դպրոցները, հիմնարկները, բուրրը, բուրրը...

Մի քանի տեղ մարդիկ խոնք ուսերի վրա էին տանում փոքրիկն ու ցույց էին տալիս հրապարակները, փողոցները... Ահա ընդարձակ հրապարակը, որտեղից առաջին թնդա- 10 նոթը սրտոսաց տարիներ առաջ, ցրտաշունչ ձմեռվա մի դիշեր...

— Տե՛ս, տե՛ս, բալիկ, ա՛յ նա է՛... Մնում է... ու դեռ շատ կմնա, էնքա՛ն, որ դու մեծանաս,— ասաց մի հայր:

Կալանատունը բարձրացնում է կարմիր դրոշը, իբրև վիթխարի նալի կայմ... մարդիկ շեն երևում, իսկ բարձր ձողին քսվելով բարձրանում է կարմիր դրոշը, բարձրանում է ու քամուց փռվում:

Թնդաց մի նվազախումբ, նրան արձագանքեց երկրորդը, երրորդը, և արձագանքը դնաց փողոցներով, հրապարակներով, բազմահազար մարդկանց զուխների ծովի վրայով, գնաց ու 20 դիպավ անհամար դրոշների, և իբր նիրհած կղզեկուտ, օրորվեց բազմութիւնը: Որտացին փողերը, թմբուկները, ամբողջ քաղաքը վերածվեց մի պողպատյա ութմի:

Պահակներն արձանացել էին մայթերի վրա, փողոցների անկյունում: Երբեմն զգուշութեամբ սլում էր մի ավտո, կանգնում մարդկանց արիքին ճանապարհ տալու, և ապա սրտենդած ծովում ամայի փողոցը՝ զարտուղի ճանապարհով տեղ հասնելու: Զիավոր պահակները մե՛րթ հսկում էին, մե՛րթ էլ ձիերի տեսքով հմայված, հետ ու առաջ անցնում: Զիերն էլ էին կար- 30 ծեա ղգում, որ իրենք էլ մասնակից են հաղթանակի այդ զորահանդեսին, որ իրենց հայրերն էլ կռվել են ստեպներում, անտառներում, և իրենց մեջքին նստել են հերոսներ:

Մարդիկ, որոնք դուրս էին մնացել շարքերից, նայում էին պատշգամբներից, պատուհանների հետևից, դռների արանքով: Մի հիվանդ դեռ վաղ առավոտյան բարձր դրել էր պատուհանին և ժամերով սպասում էր՝ երթը տեսնելու: Անսահ-

ման ուրախ էր նա, հիմա՞նդ այդ երիտասարդը և մոռացած
այն, ինչ ասել էր բժիշկը՝ ճակատը չէր հեռացնում սառը սլա-
տուհանից:

Մամուտած, երեսի մաշկը ծալ-ծալ մի կին վուալը մինչև
քիթը վեր քաշած, նայեց երկար և կռացավ կողքին կանգնած
սլառավի ականջին.

— Կարծես ոչինչ, չէ՞...

— Այո,— ասաց նա ու լռեց:

10 Կուռ շարքերով քայլում են կոմունարները, և նրանց գոյի-
յունից փողոցի գրանիտը դրնգում է որպես սողալատ, ու
մեղմ ձայնակցում են փակաղակները, ռիթմով դիպչում
սղնձյա կոճակներին: Բոց կա աչքերում, բարձր են զլուխնե-
րը և քայլքը՝ վստահ: Պողպատյա հալոցք է հոսում և ոչ մարդ-
կային զանգված: Իսկ ձյունաթույր ամպերի մեղմ փայլը խա-
ղում էր սրածայր սվինների վրա:

20 Երթի առաջին խմբերը հրապարակը հասան: Ու հանկարծ,
ինչպես որոտը, թնդաց հուժկու «հուռուսան»... Մովն է այգուկս
մոնչում և ոչ թե մարդը: Հին, խարխլած տներն ասես դողա-
ցին... Աղավնիները պտույտ արին եկեղեցու զմբեթի շուրջը,
30 իսկ վուալով տիկինը թեթև ցնցվեց, թիկնեց ամուսնու ուսին:

Քայլում էր ծովացած բաղմությունը, որոտում էին հա-
ղարաբերան հուռուսները, սղնձյա փողերը հնչեցնում էին
հաղթական մարշ:

Այգուկս մինչև մութն ընկներ... Ու դու գնում էին:

Մթնում թնդանոթն ավետեց պատմական ժամը: Վիթխա-
րի քաղաքի հաղարավոր դործարանների շշակներ միանգամից
ձայնակցեցին՝ հուժկու սարսռեցնող սուլոցներով՝ մեկը բամբ,
մյուսը՝ թավ, երրորդը՝ դիլ: Ռակետները հրե օձերի նման
ճեղքեցին ամպերը՝ վերից գունավոր անձրև թափելով:

30 Ամպերը խտղտում էին, աշխատում դանդաղ սահելով
սլահվել երկնակամարի մութ խորշերում, որպես դիշերահավ:

Հրապարակի վրա վիթխարի տան ամբողջ ճակատը հրա-
վառ էր: Այդ մի հսկա քարտեզ էր, որի առաջ ծովացած բաղ-
մության վրա լուսարձակները կաթնագույն լույս էին մաղում:
Գունավոր ճրագներով նշանակված էին քաղաքները, գործա-
րանները, կարմիր գծերով՝ ճանապարհները, կապույտ՝ ջրանցք-

ները, պղնձագույն՝ հանքերը: Երբեմն մարում էին ճրագները, և մթության միջից դուրս էին թռչում հրե տառեր, շարվում կողք-կողքի: Մի խուլ մոռոց, ինչպես քամին ծովի վրա, անցնում էր հրապարակով: Կարդում էին գրերն ու թվերը...

Այդ հաղթանակների մատյանն էր, տառներով տարվա գրքի էջերը, քայլ առ քայլ, սալթաքելով, մագլցելով անցած հաղթության ուղին:

Ու մեկ էլ լույսերը ողողում էին քարտեզը, ամայի ստեպների մի խորշը կարմրին էր տալիս, և հառնում էր կարմիր թիվը:

10

— Այստեղ պիտի լինի Մազնիստատրոջը...

Ու նորից թվեր, նորից կտրուկ բառեր, պարզ և անպաճույճ:

— Վուլգան միանում է Դոնին,— և կարմիր հալոցքի նման մի երակ սլաքի նման ձգվում էր, ջրերը թափում ընդարձակ ծովը:

Բազմության մեջ մի մարդ, ինչպես բյուրերը, հարյուր հազարները, աչքը չէր հեռացնում քարտեզից: Փաթաթվել էր մուշտակի մեջ, ոտքերը վեր ու վար էր անում... որովհետև ծերացել էր նա, խոնավությունից մրմռում էր աջ սրունքի հնացած ապին:

20

Նա աչքը չէր հեռացնում վիթխարի քարտեզից, և երբ լույսերը մի վայրկյան հանդչում էին, նրա աչքի առաջ կախվում էր մի այլ քարտեզ, որի վրա կարմիր գիծը դողում էր իբրև պիրկ ձգված լար...

Բուքը խուլական պար էր խաղում մթնած հրապարակում և ձյուն շարտում խարույկների շուրջ հավաքված մարդկանց երեսին: Լույսերը նորից էին ողողում հրապարակը, տները: Ու մարդը ծայտում էր՝ հանդարտ, խաղաղ...

— Ի՞նչ լավ կլինի,— ասաց մեկը:

30

— Եթե՞ լինի,— կամաց արձագանքեց մյուս երիտասարդը:

— Կլինի՞,— վճռական ասաց մարդը և իր ծանր թաթով մեղմ զարկեց երիտասարդի թիկունքին: Նրանք իրար երեսի նայեցին: Ու երկրորդը գլուխը կրծքին խոնարհեց:

— Կլինի՜ ասում եմ,— կրկնեց մարդը իւր անհայտացալ
քաղմութեան մեջ:

Հաստատ ու դանդաղ քայլերով նա մոտենում էր ակումբի
հրաւառ մուտքին, որի բաց դռներից, իբր առատութեան եղ-
ջուր, սղինձյա փողերը հնչեցնում էին հաղթութեան երգը:

Քայլում էր իր մտքերի հետ ու ժպտում՝ աշխատանքի
մարդու իմաստուն ժպիտով...

ԿԱՂՆՈՒ ԳԵՐԱՆԸ

Ինձ շատ է պատահել գյուղերը ման գալ: Շատ էլ պատմություններ համ լսել իմ պատահած գյուղերում, շատերը մոռացել համ, բայց մի զրույց մինչև հիմա չարխի նման պտրտվում է գլխիս մեջ: Ես խոստացել համ «գաղեթ քցել» Սիմոն ամուն և նրա զրույցը, կատարել նրա սրտի փափագը:

— Հուր հավիտյան քեզ պարտական կմնամ,— խնդրել է Սիմոն ամին: Հիմա չրում համ, բայց չգիտեմ նա ողջ է, որպեսզի նրան կարգան իմ դրածը, թե թաղել են հոր կողքին՝ հին գերեզմանաւանդ: Եթե այդպես է, թող այս զրույցը պայծառ պահի նրա և հոր հիշատակը, ինչպես «Արյուն աղբյուրի» ուստան անմահացրել է յուր աշակերտինը: 10

Բայց դառնա՞նք զրույցին:

Էս վերջին տարին սարի արոտները չափում էինք, բաժանում գյուղերի վրա: Աշխատանքը ծանր էր, էս սարում մի կուրգան, էն բլուրի գլխին մի նշան, իջիր, բարձրացիր, սահմանները բացատրի: Լավ սարեր են՝ բարձր, կատարները ամպերից վեր: Երբեմն ամպը կոխում էր, ձորերը լցնում սպիտակ քուլաներով, ոչ գյուղ էր երևում, ոչ անտառ, ոչ ճահապարհ: 20

Ամպերից բարձր արե էր, ամառվա պայծառ երկինք, խի ներքե՝ մութ ամպ: Մեր աշխատանքը խանգարվում էր, սպասում էինք մինչև ամպերը ճանապարհ տան դիմացի արոտները տեսնելու: Եթե անձրև գար, իջնում էինք ներքե, գյուղերը:

Էդպես մի երեկո հոգնած իջնում էինք: Քիչ անց սկսվեց Օվենի անտառը: Անտառ, ի՞նչ անտառ... Թեև օր կար, բայց

մթնել էր անտառում, և մեր ձիերը փռնչալով դժվար էին տեսնում և հոտոտում քարակ արահետը:

Անտառից դուրս եկանք, ջների հաշոցի ձայն եկավ: Գյուղը փոսի մեջ էր:

— Մարավ չե՞ք,— հարցրեց մեր ձիավանը, որ նույն գյուղացի էր, և կռացավ ջրի վրա:

— «Արյուն աղբյուրի» ջուր ենք ասում սրան...

10 Աղբյուրի շատ անուններ էի լսել, բայց այդպիսի անուն չէի լսել: Հետաքրքրվեցի, բայց ձիավանը չկարողացավ բացատրել:

Մի քիչ էլ իջանք, մեր առաջ ցցվեց մի ավերակ: Ոչ վանք էր, ոչ բերդ: Ավելի նման էր աշտարակի:

— Բեգի ամարաթն է,— իմ հարցին պատասխանեց ձիավանը,— «Արյուն աղբյուրը» նրա հայաթումն է...

20 Երևացին առաջին տները, որոնք կուշ էին եկել ավերակ շենքի շուրջը: Որքան ցածր էին գյուղի տները, այնքան ամարաթն ավելի բարձր էր: Դարեր շարունակ ամարաթի տները ճնշել, արյունավա էին արել գյուղը, որի տները կիսով չափ մտել էին հողի մեջ, ինչպես քարը ծանրության տակ, և այդ ծանրությունը եղել էր ամարաթը:

Մեզ բաժանեցին տների վրա: Լավ էր, որ տներում դեռ արթուն էին:

— Սիմոն ամի՞...— կանչեց կատարածուն: Ներսից մեկը ձայն տվեց:

— Ղոնաղ եմ քերել...— ասաց կատարածուն: Մեկը ճրագը ձեռքին դուրս եկավ, դաբալասը բացեց, և գնացի մի գիշեր հյուր լինելու անծանոթ մի մարդու, որ իմ առաջ գուռը բաց արեց, դողացող ձեռքին ճրագը:

Այդ անծանոթը Սիմոն ամին էր:

30 Սենյակը նոր էր: Պատուհաններից մեկը նույնիսկ շրջանակ չուներ, իսկ մյուսը՝ ապակու փոխարեն թղթել էին «Մաճկալ»-ի թերթերով: Ամուր շինած սենյակ էր, վրայի գերանները մաքուր տաշած: Միայն մեջտեղի գերանը, որից կախված էր ճրագը, ռանդած չէր: Կլեպից երեսոմ էր կաղնի լինելը: Միջի այդ գերանի վրա ուռուցք կար, որ լինում է,

երբ ծառը հիվանդանում է կամ թե կացնով խփում են, խփած տեղը պոռչի նման հաստանում է:

Հենց ուղում էի հարցնել Սիմոն ամոն, թե ինչո՞ւ բոլոր գերանները տաշած են, միայն միջի գերանն է անտաշ, երբ ինքը գլխի ընկավ, ասաց.

— Հիմա կասես, թե Սիմոն ամին անշնորհք մարդ է, հը՞... էսքան սարքել է, էն մի գերանում խռովել: Է՞...

Սիմոն ամին էնպես ծոր տալով ասաց, որ իմ հետաքրքրությունն ավելի շարժեց:

— Սիմոն ամի, էն ի՞նչ տուն է գյուղից վերև:

10

— Բեգերի ամարաթն էր... էս մեր սաղ մհալը՝ հայ-թուրք նրանց ճորտերն էին: Մմաղ, հող, ջուր նրանցն էր:

Ջուր ասելուց մտաբերեցի «Արյուն աղբյուրը»:

— էդ ինչո՞ւ են «Արյուն աղբյուր» ասում, Սիմոն ամի...

— Պա՛հ, էդ անունն էլ ես իմացել...

Ընթրեցինք: Սփռոցը հավաքեցինք: Սիմոն ամին թե՛ հոգնած կլինես, տեղերը քցեն: Բայց ես խնդրեցի, որ նա ինձ աղբյուրի պատմությունն անի, և Սիմոն ամին այսպես սկսեց.

— Ասացի, որ հողերը, հողի վրա էլ ինչ կա, բոլորը բեգերինն էր: Ծանապարհին ջուրը անցկացած կլինես... Մեր խմելու ջուրը էդ է: Ներքևի թաղում մի երկու աղբյուր կա, նրանք անհամ ջրեր են: Վաղ ժամանակները էս ամարաթը չկար: Բեգերը ապրում էին Բարդուշատում, ամառը գալիս էին մեր սարերը: Իլգրիմ բեյի հայրը, շան փայ դառնա նա, ոնց որ դառավ, անասելի շար մարդ էր: Օխտն օր, օխտը գիշեր մարդ նրա արածները նստի պատմի, չի վերջացնի:

20

Հա՛, էդ անիրավը ամարաթը որ շինում է, էդ մեր աղբյուրի ջուրը ուղում է կտրի, տանի իր հայաթը: Ո՞վ էր կարող ձեն հանի... Ժողովուրդ է հավաքում, ֆահլա հանում, քյունդերով բերում մինչև տան կողքը:

30

Ուստեքը քար են տաշում աղբյուրի համար, քարի ավաղաններ են շինում... Բանի ժամանակը ուստայի աշակերտը շյաքյուճը դրադ է շարտում, թե ես մատս կտրեմ, էս հարամ գործին չեմ խառնվի:

Բեզը լսում է, ուստայի աշակերտին բերել տալիս: Ասում

է, դու քանի՞ դլիանի ես, որ իմ հրամանին հակառակ ես կանգնում: Մին է ասում, երկու, ուստի աշակերտը ասածից հետ շի կենում: Բեզը կատաղում է:

— Դո՞ւ ես ասել, որ մատդ կկտրես, հա՞:

— Ե՛ս եմ ասել...

էդ խոսքն է ասում թե չէ, վրա են տալիս կապոտում, քցում դետնին, բեզը թուրը քաշում է, դրա աջ ձեռքի մատը կտրում:

— Ո՞նց թե,— զարմացած հարցրի ես,— Սիմոն ամի, ախր...

10 — էլ ի՞նչ ախր, ա՛յ որդի,— զլուխն օրորելով շարունակեց Սիմոն ամին,— քեզ հաստատ պատմություն եմ անում... Ես մշակին հաց տանող երեխա էի, մատը կտրած աշակերտին էնպես եմ հիշում, ոնց որ էսօրը: Հրե աչքիս առաջ:

Նա ձեռքը մեկնեց, կտրծես, իբոք, մեր առաջ կանգնած էր մատից արյուն ծորացող՝ վարպետի աշակերտը:

— էս խաբարը որ հասնում է նրա ուստային,— լուսթյան մեջ շարունակեց Սիմոն ամին,— դնում է աշակերտին բերում: Ասում է, դու զլուխդ կախ աշխատի, աշխարհն էսպես փակ չի մնա, մի օրից մի օր էս թարս փակած դռները կբացվեն, մեզ էլ մի լույս կծագի: Ասում է էս իմաստուն խոսքը, ոնց հիմա ես եմ քեզ ասում... Լուս դառնա նրա հիշատակը... էն վաղի ժամանակներն ո՞վ կիմանար, թե օր է գալու, որ շի լինելու ո՛չ բեզ, ո՛չ թավադ:

Հա, վարպետի խոսքերին դանք: Ասում է՝ ես էնպես հիշատակ թողնեմ, որ մնա, քանի էս աղբյուրի ջուրը մնա: Շեն բնակավայր տեղ է, ծարավ մարդիկ կգան-կխմեն, քեզ ու ինձ կհիշեն ու չեն ասի, թե խաճ ու քեզ է եղել աշխարհում:

30 Ուստան բերում է աղբյուրի ճակատը տաշովի քարով շարում: Որ վերջանում է, աշունք է լինում, բեզը քոչում է արանը, ուստին պատվիրում՝ մինչև հետ գալը իստակ, մաքուր սարքի: Ուստան բերում է աղբյուրի ճակատին փոքրում աշակերտի ձեռքը, մի մատը կտրած: էդ կտրած մատի տեղն էլ հագցնում է ջրի ծորակը:

— Դու աշխարհի բանը տես,— ժպտալով երեսը իմ կողմը դարձրեց Սիմոն ամին,— էդ ձմեռ էլ բեզը արանում որսի է գնում, գնում է ու շան փայ լինում... Ասում են կա-

տաղած ջանաւարի բերանն է ընկնում, մեծ պատառը ականջն է լինում: Խաբարը մեղ գարունքը հասաւ: Արանքն անցաւ մի տարի, թե երկու, լավ չեմ հիշում, — վաղուց անցկացած բան է, — տեղը նրա ջահել տղան հկաւ, Իլդրիմ բեյը... Նրա վերջն էլ փուչ եղաւ, — դանդաղ վերջացրեց Սիմոն ամին և կարծես ինքն իրեն ավելացրեց:

— Էդ վերջերքս էր, թագաւորը թախտից ընկնելու տարին... Էն էլ մեղ շատ խաշեց, խաշահանեց... Հերս նրա ձեռքից չկորա՞ւ, — և խոր հոգոց քաշեց: Ապա դառնալով կնոջը, ասաց:

10

— Ա՛յ պառավ, քա չես ասում մեր ղոնաղը բեղարած կլինի... Ես էլ խոսքով եմ քցել:

Պառավը ձեռքը մեկնեց անկողնուն: Բայց իմ քունը խանգարել էր նրա պատմածը: Թեև առաւոտյան կանուխ պիտի գնայի, բայց երեւի էլ առիթ չէր լինի այդ գլուղը գալու: Ուստի ևս Սիմոն ամոն խնդրեցի, որ հոր պատմությունն էլ անի: Սիմոն ամին նորից հիշեցրեց իմ հոգնածությունը:

— Զէ՛, Սիմոն ամի, պատմի... Ես գաղեթ եմ քցելու քո ասածը...

Այս խոսքին պառավը նույնպես հետաքրքրւեց և մի քիչ մոտեցաւ մեզ:

20

— Ո՞նց թե, — զարմացաւ Սիմոն ամին, ապա համեստ ավելացրեց: — Ա՛յ որդի, ի՞նչ գաղեթի բան է... Անգլիայից, Մոսկովից, ուրիշ տերություններից գրեք, թե չէ էս իմ խալ առակը ի՞նչ գաղեթի բան է:

— Շատ պետք է...

— Կտակ՞ն, — ուրախացած հարցրեց նա:

— Կտակն:

Սիմոն ամին տեղը շտկեց և շարունակեց:

— Իլդրիմ բեյն էլ հոր ճանապարհով գնաց: Խուլ երկիր, մո՞ւթ մարդիկ: Ո՞ւր էր օրենքից հասկանում: Օրենքն էլ նրա կողմը, արդարությունն էլ:

30

Էդ ճանապարհով, որ եկել ես, ծմակում մի քանի թալաւեղեր կան, առաւոտ լուսով կտեսնես: «Արջուն աղբյուր»-ի ջուրը տակովն է գնում: Էդ տեղերը շատ հնուց մերն էր. կո-

րեկ էինք ցանում, դարի, հազար-հազար դժվարությամբ: Էնու ծմակն էր գալիս կոխում, էնու ծմակի գաղանները: Կորեկը որ հասներ, գիշեր-ցերեկ կողքին կրակ արած պահում էինք, մինչև հավաքելը:

Բեգերը էդ հողը վեճի քցեցին: Մենք մի կողմը, նրանք՝ մյուս: Դեռ քաշեցինք, դեն քաշեցինք, վերջը չեղավ: Գործը տվինք սուդի, սուդից՝ պրակուրորի, նրանից՝ սենատ: Էնա պատրաստվել էինք մինչի Պետրպուկ մարդ ուղարկել, որ կոխվն ընկավ: Կոխվը որ ընկավ, շատը զոռով, խնդիրքով, կաշառքով մեր հողերը մեր ձեռքին պահեցինք, մինչի հեղափոխությունը:

Շատ ուրիշն էր Իլդրիմ բեյը: Հային շատ էր սիրում, քան թուրքին: Նրանց գլխին էն աղու կրակն էր թափում, որ անասելի: Հայերեն էնպես կխոսեր, որ հայից չէիր ջոկի: Գյուղացու լեզվով կխոսեր, վարժապետի լեզվով կխոսեր, որ ասելի դնա եկեղեցում քարոզ տուր, վարդապետից չէիր դանազանի:

Էս հողերի համար մենք Թիֆլիս մի հայտնի ազմակատ էինք բռնել: Մեղանից երեք հոգի զնացել էին նրան հանգամանքները պատմել: Էդ ազմակատը մեր մարդկանց հույս էր տվել, հետ ուղարկել: Մենք էլ վերջի կոպեկներս, եղած-չեղածը հավաքել ենք տվել նրան, որ սենատումը մեր գործը տանի:

Դատից մի քանի օր առաջ էդ ազմակատի տունն է գալիս մի ճղոտված գյուղացի, մոթալ փափախը գլխին: Ազմակատը նրան հարցնում է, թե ո՞վ ես, ի՞նչ մարդ ես, թե ասում է էն հողի վեճի համար եմ եկել, էս հետ գյուղացիք ինձ են ուղարկել, որ իմանամ, թե գործը ոնց են վճռելու: Ազմակատը դրան հանգստացնում է, թե էսպես, էսպես օրենքից եմ խոսելու, սա եմ ասելու, էս թուղթն եմ ցույց տալու: Էս շինացին ասում է, թե՝ ասիւր լսել ենք, որ Իլդրիմ բեյը էս խոսքն է ուղում ասի դատի ժամանակ: Բա որ նա ասի, դու ի՞նչ կպատասխանես: Ազմակատն էլ ասում է, թե ես էլ էսպես կպատասխանեմ: Վերջը նրան բոլորովին հանգստացնում է, օրենքներից ցույց տալիս, գործի որպիսությունը պատմում, ճամփու դնում: Գնալուց առաջ էս շինացին նորից է խնդրում թե՝

գյուղացիք մեղք են, ընկնում է ոտքերը, թե քո հույսով են, դու մի ճար անես, աղատես նրանց բեգի ձեռքից:

Շինացին փափախը դնում է գլուխը, դուրս գնում:

Մի շաբաթ հետո դատարանը նստում է: Մի կողմը մեր աղվակատը, թղթերը, օրինագիրքը առաջը: Էն մի կողմը դեռ մարդ չի լինում: Մին էլ, որ քննությունը սկսվում է, խոսքը տալիս են մեր աղվակատին: Ըհը, առաջը կանգնում է Իլդրիմ բեյը՝ կարդին, սարքին հագնված:

Էստեղ աղվակատը գլխի վե ընկնում, որ վեն խեղճ շինականը հենց ինքը՝ բեգն է եղել, որ թաքուն եկել էր բոլոր զաղտնիքները իմացել: 10

Գլխի են ընկնում, էլ ո՛րտեղ... դատարանը նստած, ամեն մարդ իրեն տեղը:— Սա շշմում է, խոսքը խառնում, էլ չի՞ կարողանում օրենքներն ասի, մեկ-երկուսն ասում է, Իլդրիմ բեյը նրան հակառակ տասներկուսն է ասում, գործը տանում:

Մենք մնացինք քոռ ու փռման, համ խայտառակ եղանք, համ մեր ծախսը ջուրն ընկավ: Էլի չխրատվեցինք, թաբսի ձին նստել ենք: Գործը էն է տալիս էինք Պետրպոլկ, ուր կռվն ընկավ: 20

— Բա վերջն ի՞նչ եղավ:

— Վերջը հեղափոխությունը բերեց: Հեղափոխությունը որ ընկավ, դա էլ մտավ իսպալկոմի անդամ: Էն առաջին ամիսները իսպալկոմի կեսը բեգ ու չինովնիկներ էր: Մենք էլ դարմացել էինք, ախպե՛ր, թե թագավորը թախտից ընկել է, էս մեր թագավորներն ինչո՞ւ են գործի մեջ: Իսպալկոմը մի կենտ անդամ ուներ, ինքը ռաշպար: Խոսք է լինում հողերի մասին, թե գյուղացիք պահանջում են հողերը հետ տան: Իլդրիմ բեյը հայերեն հարցնում է մի վարժապետի, թե օրենքով հիմա հողը գյուղացիներին է հասնում: Վարժապետը հա է ասում, սա տուս ու փուս վեր է կենում ժողովից դուրս գալիս: Մին էլ վաղ են տալիս, թե հասեք, որ Իլդրիմ բեյի սիրտը ճաքեց, մեռավ... Շեմքի առաջին սառած ընկնում է, թնց անհոգի քարը: 30

— Էսպես եղավ նրա վերջը: Թե գազեթ ես քցելու, է՛ս էլ գրի,— դարձավ ինձ Սիմոն ամին:— Էդպես կորավ անիրա-

վր, և իմ հոր խոսքն էլ կատարվեց, թող լույս դառնա նրա հիշատակը:

— Ի՞նչ խոսք, Սիմոն ամի...

— Հերս, ա՛յ որդի, մի շոբան, բռի մարդ էր... Գոմեշը, որ ցեխում նստեր՝ պողերից կքաշեր, կհաներ, էդքան ուժ կար կոներումը: Գութանը շալակում էր, սարը տանում, ու զնջիլները կռանը փաթաթում, ինչպես թելի կտորը: Մի օր ծմակը վար անելուց գութանի մաճը կոտրում է: Բանի վատ ժամանակը, որ մի սհաթը մի տարի արժե: Տեսել ես էլի, մեր սարերը, որ մին թխպեց, քառասուն օր արևի երես շենք տեսնի: Հա՛, հերս կացինը վեր է առնում, աչք ման ածելով գնում է, որ մաճի համար ծառ գտնի: Երկու անգամ կացինը վեր է հատում մի շիմշատ կաղնու, քհր՛, առաջը կտրում օէ բեզի մեշաբաշին (անտառապահը), նրա հետեից բեզն իր մարդկանցով: Որսառեղից դալուց են լինում: Հերս խնդրում է, աղաչանք անում, չի համոզվում: Կացինն առնում են, իրեն էլ առաջ արած քշում: Հերս էլ չի համբերում, էդտեղ բեզի երեսին ասում է, թե Լս մեռած՝ իմ երեխան կենդանի, էս ծառը մե՛րը պիտի լինի:

20 Շատ չարչարանք քաշեց խեղճը: Բեզի աչքիցն ընկավ, էլ կոռ, էլ բեզյար, էլ անիրաւլություն չմնաց թափեց մեր տան գլխին: Էն ածդահա մարդը մաշվեց, մաքառվեց, անկողին մտավ: Մեռնելուց ինձ, թե՛ պարտական մնաս, եթե տեղդ հեշտանալուց էն ծառը չբերես տուն: Աչքերը փակեց և էլ չբացեց:

Տարիներ անցկացավ, գետով շատ ջուր գնաց: Ես հասակ առա, էն կաղնին հաստացավ, դառավ ահագին: Ինչքան կողքով անց էի փննում, հերս կանգնում էր աչքիս առաջը, սիրտս պղտորվում էր: Ասում էի կտրեմ, վեր թափեմ սաղ ծմակը, բեզի ամբարաթը, վախենում էի խմորակեր մանրերը մնան կրակի մեջ:

30 Էն ծառի անունը մնաց Մանուշարի կաղնի, հորս անունով: Կաղնու կտրած տեղը հաստացել, պռոշ էր կապել: Էլի վերջը մեր արածը եղավ:

— Ինչպե՞ս, — հարցրի ես:

— Այ տես, — և Սիմոն ամին գլուխը վեր բարձրացրեց, մատը մեկնեց միջի գերանին, որից կախված էր ճրագը:

— Էս էն գերանն է... Քառասուն տարի համբերեցի: Շեն մնա սովետական կառավարութիւնը: Առաջին տարին եկան մեղ մոտ փայտ տվին, որ տուն շունեցողը տուն շինի, ինձ էլ տվին... Սաղ գլուղը խնդրեց, որ հորս գերանն ինձ տան: Գնացինք բերինք... Մի ուրախութիւն էր, ո՞ր...

Սիմոն ամին հոգնել էր: Տնեցիք բոլորը քնել էին: Միայն պառավն էր ննջում: Ես նայեցի գերանին և հասկացա, թե ինչու Սիմոն ամին գերանը չի ռանդել:

10

Քնեցինք: Առավոտյան կանուխ ճանապարհ ընկանք դեպի սարերը, աշխատանքը շարունակելու: Հրաժեշտ տվի բոլորին: Սիմոն ամին եկավ ճանապարհ քցելու մինչև «Արյուն աղբջուրը»:

Ջարմացած նայում էի հին վարպետի դործին: Կտրած մատի տեղը փայտի ծորակն էր: Թվում էր, ծորակից կաթկըթում է ուստայի աշակերտի արյունը:

Իսկ դիմացն ամարաթի ավերակներն էին: Այդտեղ ապրել է արյունոտւշտ բեզը:

Ես շնորհակալութեամբ սեղմեցի Սիմոն ամու ձեռքը և 20 թեքվեցի արահետով դեպի անտառը:

Այնուհետև էլ առիթ չի եղել ոչ այն գլուղը գնալու, ոչ էլ տեսնելու Սիմոն ամուն:

ԵՂԲԱՅՐՈՒԹՅԱՆ ԸՆԿՈՒՋԵՆՆԵՐԸ

1919 թվի ձմեռը Շուղանց քարատակը, որ հիսուն տարուց ավելի հարդանոց էր, նորից դարձավ գյուղի հավաքատեղին: Ծերունիները պատմում էին, որ նույնիսկ Օսմանլուի մեծ կովի տարին այգրան մարդ չէր հավաքվում այդ քարանձավի մեջ: Շուղանց քարատակն այժմ օդա չէր, ինչպես հիսուն տարի առաջ, այլ շտաբ, բաղար և մինչև անգամ կլուբ, ինչպես անվանում էր Բալթա Թիվին, որը Բաքվում խոհարար էր եղել և հետը գյուղ էր բերել արծաթ գդալներ, 10 ճենապակե գավաթներ և ափսեներ, որոնց մեջ նրա ընտանիքն ուտում էր ձավարով հիլաթ, անխեն շորվա և խաշած ոսպ՝ այլ անունով աղքատի փլավ:

Քարանձավի այդ բոլոր անունները՝ շտաբ, բաղար և մինչև անգամ կլուբ, ունեին իրենց հիմքը: Շուղանց նախկին հարդանոցում պատերազմական դործի հանձարեղ ղեկավարներ կային, որոնք քարայրի հատակին չիբուխի վոթով խաղում էին լեռնաշղթաներ, ձորեր և խոր գետեր, ապա այդ խաղերի ցանցում տեղավորում էին շողշողուն քարեր, որ փոխարինում էին Նժդեհի ձիավոր խմբերին, պղնձադրամ՝ Դալի Ղարդաշի 20 տղաների տեղ, ճաքած կոճակ՝ Կոտե կապիտանի զորամասի կամ, ինչպես անվանում էին՝ «տրեխավոր բատալիոնի» տեղ: Աթա ապոր բռնոթամանը միշտ նշանակում էր Խանլար փաշայի դիվիզիան, իսկ նրա հռիփ վորիզներից «տեր ողորմյան», մուսավաթի բանակն էր: Երբ Աթա ապերը գրպանից հանում էր «տեր ողորմյան» և փռում մի խազի վրա, միշտ նույն խոսքն էր ասում.

— Ա քեզ մատաղ, էս մեր թուրքերը հինչ են ուզում մեր ձորերից... Ախր հի՞նչ կա էս ցամաք ձորերում:

Եվ այդ խոսքերից հետո սկսվում էր զինվորական խորհուրդը, որին մասնակցում էին Աթա ապերը, Քուլուն Բադին, Չետանց Վանեսը և Զանջալ Մանդուն Կլիբոն, խորհրդական ունենալով զինվորների, որոնք արևմտյան ֆրոնտում («գերմանուս փոփոս»),— ինչպես ասում էր Աթա ապերը) թողել էին ոտքը կամ թևը: Այդ խորհուրդն էր քարատակը դարձրել շտաբ, որի աշխատանքներին, եթե կարելի է այդպես ասել, երբեմն մասնակցում էին ուրիշները, երբ նոր լուր էին ստանում իրական ռազմաճակատից և կամ եթե Աթա ապերը կռվի էր բռնվում Չետանց Վանեսի հետ, և քարանձավի մեջ ահարկու որոտում էր նրա ձայնը.

— Ես իմ հոր տղան չլինեմ, եթե խանլար փաշայի ղորքը Դրնգանի ձորով անց կենա... Գայլի սիրտ կերած պիտի լինես, որ արևով մտնես էն ձորը: Ինչո՞ւ, շես հիշում— և Աթա ապերը բոթում էր ջրաղացպանին, որը տեղը տաքացրել և ննջում էր, ինչպես եթե աղմկող ջրաղացում լիներ, իր հին ջրաղացում, որի դուռն ինչքան ժամանակ է փակ էր, որովհետև ով մի պարկ կորեկ ուներ, դերադասում էր սանդի մեջ ծեծել,— չե՞ս հիշում Դրնգանի ձորը,— և Աթա ապերը բոթում էր ալևոր ջրաղացպանին, որը չէր հիշում Դրնգանի ձորը, այլ հիշում էր ափայն ջրաղացի ընկուղենիները...

Աթա ապերը, ընդհատելով ռազմական խորհրդածությունները պատմում էր, թե ինչպես մի տարի ինքը և ջրաղացպանն ուլարած տղաներ էին, ուները տարան Դրնգանի կողմերը, ուները մտան Դրնգանի ձորը...

Ի՞նչ ձոր, ի՞նչ ահի ձոր...

— Իրիկունը, օդորմի իրեն, Օհան ապերը (Աթա ապոր պապը), որ տեսավ ուլերից երկուսը չկան, դանակը դրեց սև ուլի վզին, ասաց. «Էնքան ուլը որ Դրնգանի ձորից հանել եք, դուք էլ ողջում տուն եք եկել, էս մի յուր էլ ձեզ մատաղ...»: Հիմա ասում ես, թե խանլար փաշան...

Եվ Չետանց Վանեսը պարտվելով լուում էր, լուում էին նաև շտաբի մյուս անդամները և ափայն ջրաղացպանը, որ Աթա ապոր մանկության ընկերն էր, երկա՛ր-երկար հորան-

չում էր, քաղցր և բարակ ձայնով, կարծես շտաբի հարեանք էր, այլ ամառվա շողին քնել էր ընկուղենիների ստվերում և դարձնելով միտք էր անում՝ նորի՞ց քնի, թե վեր կենա նայի ջրաղացի դամբին...

10 Այդպես էր այն ռազմական խորհուրդը, որի պատճառով Շուղանց հին քարանձավը կոչվում էր շտաբ: Իսկ եթե կոչում էին նաև բաղար, չսկաք է կարծել, թե Մեկքումովներն իրենց մ ա ղ ա ղ ա ն կողպել էին և ապրանքը դարսել քարանձավի խոռոչներում: Ճշմարիտ է, 1919 թվի ձմեռը և դեռևս նույն թվի գարնանը Մեկքումովները փակել էին խանութը, բայց ապրանքը նրանք հակերով դարսել էին խոր մառաններում և դեղի համար գյուղացիներին վաճառում էին մի շերթ շաքար, երկու խան արշին կտավ պատանքի և մի վարդ թաշկինակ նորահարսի համար: Որովհետև ինչքան էլ կյանքը դժվար էր, և շատերը կիսաքաղց էին օրը մթնեցնում,— այնուամենայնիվ հիվանդի սիրտը շաքարով թեյ էր ուղում, ննջեցյալին սովորություն էր պատանքով թաղել, իսկ եթե աղջիկ էին ամուսնացնում, նորահարսին վարդ թաշկինակ ընծայելն անհրաժեշտ էր, ինչպես հարսանիքի ղուռնա նաղարան:

20 Բայց և այնպես Շուղանց քարատակը նաև բաղար էր: Քարատակի մարդիկ կովի լուրերի հետ իրար էին հաղորդում ցորենի, կաշվի, աղի, նավթի և շաքարի մ ա ղ ա ն դ ա ն,— թեև նրանց մեծ մասը ոչ գնորդ էր և ոչ վաճառող: Միայն երբեմն փոխանակում էին Նորսի գինին, որ անհայտ է, թե ինչ կերպ, նույնիսկ ռազմադաշտով անց էին կացնում ճարպիկ գինեվաճառները, որոնք լավ գիտեին, թե աշխարհում ավելի շատ խմող ուժ կա, քան կովող: Նորսի գինին և Քարահունջի «չիչան» Շուղանց քարա տակում մինչև անգամ փոխանակում էին ավանակի փորքաշի հետ:

30 Եվ այդ պատահում էր այսպես:

Դալի Ղարդաշի տղաները հանգից տանում էին մի որևէ Մանգասարի զառամյալ էջը, որի նոր փորքաշը տիրը պահել էր ջահել էջ գնելու հույսով: Բայց ահա խորտակվում էր նրա հույսը, քանի որ ժամանակն ահեղ էր, և այնպիսի ժամանակ էր, երբ շատ հույսեր էին խորտակվում: Սակայն դալիս էր անխուսափելին: Մանգասարի կինը ծնում էր մի սպի-

տակ երևա տղա՝ «քուլիշ», ինչպես Զանգեզուրում ասում են այն աստղով մանուկներին, որոնք անարատ սպիտակ են, ինչպես դառան վեզը:

Մնվում էր Մանգասարի «քուլիշ» տղան և հետը բերում էր անխուսափելիին՝ կնուկքր: Եվ էշի նոր փորքաշը նա հանում էր ծալքատեղից, փոխաբերել տուն էր բերում մի փարչ նորսի գինի:

Այս և այսպիսի առևտուր էին անում քարատակի բազարում ամենքի ներկայությամբ, և երբեմն մի բահի կոթի վրա քարանձավում աղմուկը զրնգում էր, կարծես Աթա աղերը Զեռանց Վաճեաին լեզվակոխ էր արել խանլար փաշայի զորքի և Դրնդանի ահալոր ձորի համար: 10

Իսկ եթե ոմանց համար քարատակը նաև կուր էր, ապա այդ ոմանց մեջ առաջինը Բալթա Թիվին էր, որը և հեղինակն էր քարատակի այդ անվան: Բալթա Թիվին ամենեկին չէր խառնվում վիճվորական խորհրդի կամ Աթա աղոր շտաբի նիստերին: Նա այն կարծիքին էր, որ այդ ահագին պատերազմը մի ոչինչ բան էր, միաժամանակ համամիտ էր, որ Դրնդանի ձորը խանլար փաշայի ճաշը չի: Նրա կարծիքով սուսները շուտով պիտի սուսի րան քցեն, և այն ժամանակ ամեն աղբ իր գոսլից կուտի: Դրանով էլ վերջանում էր Բալթա Թիվու և նրա համախոհների վերաբերմունքը Շուղանց քարատակում արծարծվող քաղաքական խնդիրներին: 20

Սակայն նրանք բերել էին այնպիսի սովորություն, որ քարանձավը երբեք չէր տեսել նաև հիսուն տարի առաջ, երբ դեռ հարդանոց չէր, այլ Շուղանց նշանավոր տոհմի օդան էր:

Բալթա Թիվու խումբը թուղթ էր խաղում: Քարատակի ժխորի մեջ մի կողմից հնչում էին ռազմական վիճերը, մյուս կողմն առևտուր էր անում, երբորդ անկյունում ոչ վիճում էին և ոչ առևտուր էին անում, այլ դալլաք Իսոն Ալուն թրով թրատում էր Գլդան Գոդու վեսուտը* և պատմում էր Զնդան Ավթանդիլի կռիվներից, — քարատակի ժխորի մեջ լսվում էին և այսպիսի բացականչություններ: 30

— Շամաթայ բալթայ... Պրիբոր շտա... էս փոսիկի բիրին, էս էլ կավալերը... Խոափ, բաջօղլի: Զերվոննի տետ գյուշան տրեղ... Ինքն էլ իսկական պերսոն... — Եվ հանկարծ

* Վեսի—մացառ, փուշ:

Բալթա Թիվին հաջողակ խաղաթղթերը վարկում էր գետնով, ամբողջ քարատակը լուում էր, և խոր լուսթյան մեջ հնչում էր միայն նրա կանչը.

— հուա՛փ, բաջօղլի...

— Անդարդը հո պողավոր չի,— մեղմ հանդիմանում էր Աթա ապերը, և բոլորը լսում էին նրա խոսքը, և լսողը հասկանում էր, թե ով է անդարդը:

Բայց չի կարելի ասել, թե քարատակ եկողն անպայման պիտի հարեր խմբերից մեկն ու մեկին: Մեծ մասի համար 10 Շուղանց երբեմնի հարդանոցը տաք անկյուն էր, որտեղ կարելի էր մի առ ժամանակ մոռանալ տան հոգսը, կարելի էր մի բարի լուր լսել և ապրիլ հուլյսով, թե շուտով կվերջանա տեր նորընծայի ասած «աշխարհավեր պատերազմը» և մանգաղներն այլևս չեն ժանգոտի: Այդ մեծ մասը երբեմն մասնակցում էր զինվորական խորհրդին, եթե օրվա լուրը շատ կարեւոր էր,— և այդ ժամանակ քարատակում ոչ բաղար էին անում և ոչ թուղթ էին խաղում: Իսկ երբեմն մի պարկ կորեկի և կիս փութ աղի փոխանակումը դառնում էր ամենքի մտահոգության առարկա, երբեմն էլ նույնիսկ Չետանց վանեսը 20 նայում էր Բալթա Թիվու օյիններին...

Քարատակ եկողների մեջ միայն մի մարդ կարող էր ընդհատել նույնիսկ զինվորական խորհուրդի նիստը: Այդ մարդը նիաղանց Անդրին էր, գյուղի սրախոսը, որի պատմությունները մինչև այժմ ասում են, թեև այլևս չկա այդ քաղցրախոս լեզուն: Անդրին մտնում էր, ողջունելով «աստծու ծեծած խեղճերին».

— Հը՛, Աթա ապիր, Ղարսը առա՞ք, թե տվիք... Սպասի ես թիլիպոնով խոսեմ տեսնեմ հի՞նչ կա աշխարհում...— և արձակում էր այժմեաղ պարանը, որ գոտու փոխարեն փաթաթած էր մեջքին, պարանի փայտե կեռը հաղցնում էր քարատակի դռան ունկին. 30

— Հը, ցենտրալնի, ա՛յ ցենտրալնի, դավայ Բաքու... Բարիչնա ջան, Բաքու, դա՞, Բաքու... Հը՞, Բաքու: Ա՛յ Բաքու, ախր մարխի ծխում կոտորվեցինք, բա հի՞նչ ես ասում... Արա, ո՛ւր ա պանիրը: Պանրի երես ենք տեսնո՞ւմ: Որ ազուավի ծերտ ենք տեսնում, վրա ենք տալիս... Ղարդաշ, այ դարդաշ,

բա երբ ես խոփեի տալի էն Խանլարին: Հը՞, դնում է անգլիացու վրա: Ո՞նց թե, Անգլիայի ճանապարհը հո մեր ձորերով չի: Մենք խոփեի տվինք մեր բաժին անգլիացուն*... Հա, քեզ մատաղ, դարդաշ Հուսեյին, Իվանին բեր, բեր է՝ սարու ուսին: Էնքան շլորի տերե քաշեցի, լյարդս սեացավ: Հա՛, քե դուրբան, հաց կլինի, նավթ կլինի, շաքար կլինի: Հրեն, Անա դիզին տկուր է, ամաչում է աղբյուրը դնա:... Հը՞, օրիորդ, Հայաստանի կողմերում ով կա... մարդ-մուրդ մնա՞ց, թե բոլորն իրար կերան: Դրովի դորքը գալիս է Զանգեզուր... 10
Քո շունը լինեմ, Բեան, էդ կրակը մեղանից հեռու պահի: Խումբի տղերքը մեղ կերան, Մանգասարի էշը փալանով կերան, արտերը կանաչ կերան, մի խակ տանձի համար տեր Նորընծայի... տանձը կերան...

Քարաւտակը դղրդում էր ժողովրդի ծիծաղից, մինչև անդամ ջրաղացպանն էր ծիծաղում և ուրախության արցունքը գլուխ-գլուխ ընկնում էր նրա սպիտակ միւրուքի վրա: Այս և այն կողմից բացականչում էին.

— Այ թե հա՛...

— Դամդ լինի, Անդրի,— և նույնիսկ Բալթա Թիվին, խաղը թողնելով, ասում էր. 20

— Յիրկի կլովուն կլինի, երեւելի կլովուն...

Իսկ Նիազանց Անդրին ծիծաղի աղմուկի մեջ շարունակում էր «հեռախոսել».

— Բեան, քանդվիս դու, որ քանդեցիր մեղ... Ամեն մի շանորդի երկաթի կտորը քամակից կախել է, ժողովուրդի գլխին կամիսար է դառել: Զինվոր տո՛ւր, հաց տո՛ւր, եղ տո՛ւր, ձավար տո՛ւր,— էլ չմնաց է՛, չմնաց, մենակ սեացած օձորքը մնաց և մեր հարսի...— և նա այնպիսի խոսք էր ասում, որ Աթա ապերը նրան անվանում էր «շեթ անամոթ», իսկ քարանձավում նորից հնչում էր ժողովուրդի ծիծաղը: 30

Բայց ի՞նչ ուրախություն էր, երբ Նիազանց Անդրին ներս էր մտնում սաղը մեջքին: Այդ ժամանակ ամեն զրույց վերջանում էր, և այնպես լուռ էին լսում, որ նույնիսկ Աթա ապերը

* 1919 թ. մայիսի 4-ին Զանգեզուրից վտարեցին բրիտանական զենեկալ նավաբերի միսիան:

գետնից շեր վերցնում բռնոթամանը, ո՛չ նրա համար, որ կամուսնար խանլար փաշայի բանակատեղը, այլ որովհետեւ բռնոթի քաշելուց հետո Աթա ապերն այնպես էր սաբր գալիս, այնպես աղմուկով էր սաբր գալիս, որ մինչև անգամ փոստի տրակտով անցնողները լսում էին նրա փռշտալը, ինչպես եթե մի քերծ փլվեր:

Եվ ամենքը լուռ լսում էին Նիազանց Անդրու նվագը... Երեսնաները, որոնք մեծերի ահուց մուտք չունեին Շուղանց քարատակը, հավաքվում էին դրսում, դռնամուտից լսում էին
10 այդ նվագը և զարմանում էին, թե ի՞նչ կա Նիազանց Անդրու ճոթած, կոշտ և կոպիտ մատների մեջ, ի՞նչ զորություն կա, որ այդպես լացացնում է մարդկանց:

Այդ երգերը հիմա չկան, և լավ է, որ հիմա այդպես չեն նվագում: Գուցե թե մի հեռավոր գյուղում դեռևս մեկը սաղ է նվագում, բայց ոչ այդ սաղն է Անդրու սաղի նման, և ոչ նրա նվագը: Երբ քարատակում Անդրին նվագում էր, մեկը հիշում էր անհայտ կորած որդուն և սուգ էր ասում, մյուսի աչքերի առաջ հառնում էին լեռներն աշունքին, երբ քոչն արդեն գնացել է, ցուրտ ամպերը լիզում են ուր թի տեղերը, հիշում էր
20 օջախի քարը, որի մոտ ամառը լուսնկա գիշերով կրակ է արել մի շարմաղ աղջիկ... Նա այդ էր հիշում, իսկ նրա կողքին նստողը միտք էր անում, թե ե՞րբ կբացվի իր կյանքի փակ դուռը, տաշտում ե՞րբ հաց կլինի, երեսնաները մերկ չեն լինի, ծառ կտնկի, ծառը պտուղ կտա, և երբ հասնի արդար ծերության, իր տնկած ծառի ստվերում կնստի դո՛հ և երջանիկ:

Երբ Անդրին այլևս չէր նվագում և արդեն սաղը կոխում էր պարկի մեջ, — դեռ ոչ ոք ձայն չէր հանում, կարծես ամենքն ուզում էին լսել մինչև վերջին հնչյունը, որ արդեն պոկվել էր լարերից և քարանձավում լքվում էր, ինչպես արեւից զարթ-
30 նած ոսկե թիթեռ: Եվ նույնիսկ այն ժամանակ նրանք չէին խոսում, երբ Անդրին, սաղը պարկի մեջ տեղավորելուց հետո, ասում էր.

— Ինչո՞ւ եք լռել, ա՛յ սրտամեռ խեղճեր...

Միայն այդ ժամանակ ոմանք հառաչում էին, կարծես զարթնում էին խոր քնից, ծխելով թեթացնում էին շիբուխների սառած կրակը, իսկ ով քարատակն էր եկել կաշվե ձողով,

շարունակում էր քերել տրեխացու կաշին: Չհտանց Վանեսը գրպանից հանում էր դաւլը, ահագին պողպատը զարկում էր կայծքարին, իսկ Աթա ապերն առնում էր բռնոթամանը...

— Մաղկես դու, Անգրի... Երեխայի նման մեղ մղկտացրիր... Զորանաս, մեջլիսներում մշտական դա՛... աար... դաւա՛ս,— և պատահում էր այն, որ փոստի տբակտով անցնողները կարծում էին, թե քերծ փլվեց:

Այդ ամենից հետո Բալթա Թիվին դարձյալ շարունակում էր թղթախաղը: Իսկ մյուսները հավաքվում էին Աթա ապոր շուրջը, և ծայր էին առնում այնպիսի զրույցներ, որոնց լսողը կմտածեր, թե 1919 թվի ձմեռը չէ, այլ շատ վաղ ժամանակ, և գլուղում ոչ կոմիսար կա, ոչ ֆրոնտ կա և ոչ ատվի ահ, այլ քարանձավների դարն է, դուրսը ցուրտ ձմեռ է, մութ խավար,— մարդիկ մտել են այդ թաքստոցը և կրակի շուրջը բուրբաժ պատմում են որսից, գաղաններից, քաջքերից, որոնք բնակվում են հենց այդպիսի քարատակներում, կարող են պարել, զուռնա փչել, մթնում կարող են մեծակ մաքդուն խաբել և քարափից քցել ձորը...

2

Մտավ 1920 թիվը, ձմեռը զուռն, և սովը սաստկացավ: 20

Թեև խանլար փաշայի զորքը նահանջել էր, սակայն հաղթանակն ուրախություն չբերեց: Կարծես այդ պատերազմը, որի վախճանին քաղաքում թափոք և զորահանդես եղավ, և դինի խմեցին հաղթողների պատվին,— կարծես այդ կռիվը եղել էր յոթ սարերից այն կողմ մի աշխարհում, որի միայն անունն էին լսել քարատակի մարդիկ:

Հաց չկա՛ր,— ցամաք հաց, դարեհաց և նույնիսկ կորեկի բլիթ չկար: Իսկ ձյունը գալիս էր, և դարնան ոչ մի նշան չէր երևում: Այդպիսի ձյուն Աթա ապերն իր կյանքում չէր տեսել: Իդուր տեղ նորընծան ամեն օր դուշակում էր «բարեխառնություն օդի և ջերմություն ջրի»: Յերեկը ձյունը դադարում էր, երևում էր սառն արևը, և նոր ձյունի ցուքն ընկնում էր ժայռների լանջին: Մարդիկ հաղթվ էին մաքրում դուռ ու քակ և ցրտին կուչ գալով մի կերպ արահետ էին բացում դեպի հաբեանի տունը, երբ գորշ ամպերը նորից էին կախվում:

սկսւում էր ձյունը, լեռնային երկրի ձյունը, որ իջնում է ան-
ընդմեջ,— այն սպիտակ ձյունը, որ փայլում է աստղերի լույ-
սով և թվում է, թե ձյունը կաթիլթում է ցուրտ աստղերից:

Ահաւոր ձմեռ էր՝ դաշտերից ծտերը փախչում էին դեպի
հարդանոցները, նապաստակները գիշերով թաքնւում էին
դեղերի մեջ, և գայլերը պտտւում էին տաք գոմերի շուրջը, և
նույնիսկ նրանցից հանդուգնը գիշերով վազում էր դուղի մի-
ջով իր ետևից ձյունամրրիկի նման բարձրացնելով շների
կաղկամածը:

10 Ոչ դիրք էր մնացել, ոչ գիրքապահ զորք: Այդպիսի ձմեռը
Սուլթան Մուրադի բանակն էլ չէր անցնի Զանգեզուրի լեռնե-
րով:

Աթա ապոր շտաբն այլևս չկար: Պղնձե բռնոթամանը նա
այլևս գետնին չէր դնում, որովհետեւ բազմաթիւ ձեռքեր մեկ-
նրվում էին նրա կողմը, մանաւանդ Քալանթար Բեդին թաթն
այնպես էր փոխում, կարծես Աթա ապոր բռնոթամանը վայրի
մեղրաբուն էր: Միայն նրա ձեռքին հոնի «տեր ողորմյան» էր:
Կորիզները գլորելով Աթա ապերը դուշակում էր, թե երբ պի-
տի բացվի լավ օրը, և վերջին կտրիվը միշտ ընկնում էր աստ-
ծու անւան և ապագան մնում էր մութ: Աթա ապերը լռում էր
20 և եթե խոսեր, միայն ջրադացւանին կասեր.

— էլի փառք, որ շառի վրա չեկաւ...

Բազար էլ չկար: Ոչ առնելու բան կար, ոչ ծախելու: Միայն
Բալթա Թիվին էր աննկուն: Քարատակում որքան ավելի խո-
սում էին հացի մասին, նրա խումբն ավելի համարձակ էր
խաղում: Արդեն խաղում նա տարել էր Մեղրոսմովների մաղա-
ղան, Կատարի խաչի ուռիները, տեր Նորընծայի ջորին, մինչև
անգամ Կուսուռուղ Սաքոյի Բողար շունն էլ տարել էր և խաղը
մեծացնելով տեղափոխվել էր Բաքու և մեկը մյուսի ետևից
30 տանում էր Լիանոզովների նավթահորերը:

Երբեմն մեկը քարատակում հառաչում էր թոքերը վտրա-
տելով և այնպես խոր, որ հարեանը նրան էր նայում, կարծես
այդ հառաչի հետ դուրս էր թռել հառաչողի շունը:

— Իսոն ասում էր էգուց եղբ պիտի մորթի,— լռության
մեջ լսւում էր մի ձայն:

— Իսոն...

— Ասում են եղբայրս մորթի...— և ասողը նայում էր հարեանին, աչքերով հարցնում էր, թե եթե իստն եղբայրս մորթի ի՞նչ կլինի:

— Իստյին ինչ... Եղ էլ կմորթի, գոմեշ էլ կմորթի: Իստն կանի:

— Դու ինչո՞ւ չես մորթում... Քո տավարն իստից շատ, մի բեռ դարի էլ ավել,— անհայտ է, թե ինչու, առաջինի վրա հարձակվում էր մի ուրիշը, որը քարանձավի մթնում մինչ այդ չէր երևում: Նա իստյի ազգակա՞նն էր և առաջինի թշնամի՞ն, թե՞ բաժին էր ակնկալում իստյի մորթելիք եղից,— մութ էր և 10
միայն ներկաները մտաբերում էին, որ խոսողի փոքր երեխան երեք օր է կապտած ընկած է, և, ինչպես կանայք էին ասել, մնացել է երեխայի վաշին և ոսկորը:

— Ա՛յ ժողովուրդ, ես պակաս խոսք հո շասացի, ար էն մարդը տեղն էրվեց...

— Ես քո մտքինը լավ գիտեմ,— և մթնից դուրս էր գալիս դեղնած երեսով մի մարդ, որի նույնպես վաշին և ոսկորն էր մնացել:

— Մտքինդ լավ գիտեմ... Եղևորդ ուղարկել ես աներոջդ տունը, երեխեքդ կուշտ, էգուց էլ վար ես գնալու ուրախ- 20
ուրախ, իսկ իստն ձեռքը ծոցում պիտի մնա,— նրա աչքերը վառվում էին մթնի մեջ,— պա՛հի, պինդ պահի, քո երեխի արյունն իմից կարմիր է, չէ՞...

Ներկաներն ուղում են նրան հանգստացնել: Նրանք գիտեն, որ խոսողն այն խեղճ մարդը չէ, այլ ատվից դադալած նրա ոգին: Իսկ նա բորբոքվելով հետզհետե քարձրացնում է ձայնը, հայհոյում՝ անհայտ է, թե ում մեռել-կենդան և ձայնը մինչև վերջ խղելով դուրս է թռչում, կալժես քարից իրեն քցեց անդունդը:

Այդպիսի ժամանակ մարդիկ քարատակում լռում էին, և 30
նույնիսկ Բալթա Թիվին այլևս չէր խաղում: Մարդիկ իրար էին նայում. նրանց դեմքերը համր էին և մռայլ, ինչպես քարանձավի պատերը:

Աթա աղերը առաջինն էր խոսում.

— Ժողովուրդ, հապա էն խեղագարն ո՞վ էր, մեր տղան չէ՞ր... Ուրեմն թողնենք, որ նրա երեխան մեռնի: Ուրեմն

մենք մնումս պիտի լինենք, որ մեր հրեխան սովից մեռնի:

— Ինչ անենք, է՛, Աթա ապեր, ինչ անենք...

— Ում տանը մի բուռ կորեկ վա, թող նրա տունը կրակ ընկնի...

— Լավն էն չէր, որ սրով կոտորվեինք:

— Մենք սրով չենք կոտորվել, սովից էլ չենք կոտորվի: Ուրեմն արար աշխարհը պիտի մթնի, որ մենք սովից կոտորվենք: Առաջ էլ է սով եղել, պատերազմ է եղել, — ինչպե՞ս են ապրել մեր պապերը: Օղորմի իրեն, իմ Օհան պապին, մի պինդ սովի ժամանակ դալիս է տեսնում ժողովուրդը տավարի նման արածում է, իրա հերն էլ ցորենի հորը բաց է արել, թաջ իրեն երես ցորեն է ծախում՝ սոմարը մի աբասի: Մահակը վեր է առնում իմ Օհան պապին, թաջիրներին տո՛ւր թե կտաս, էն օրն է քցում, որ եկած ճանապարհը մոռանում են:

— Այ թե հա՛...

— Օղորմի Օհան պապին, — սրտի խորքից դո՛հ կանչում էր ունկնդիրներից մեկը, կարծես անհայտ թաջիրները նրա թշնամիներն են, և ինքն էլ մասնակցել է ձեռնին:

— Հա՛, Օհան պապին ցորենը ետ է ածում հորերի մեջ և հորն ասում է՝ վե՛ր կաց, հիմա ես պիտի չափեմ: Նստում է հորի բերանին, ժողովուրդին կանչում է, որին մի կոտ, որին երկու, լցնում է պարկերը, թե չափով, կարգով ետ կբերեք, երբ ունենաք:

— Ա՛յ արդար դատաստան...

— Առաջ էլ է սով եղել, հապա ո՞նց են արել...

— Ո՛ւր է հիմա Օհան պապի, ո՛ւր էն ժամանակի հորերը... Աշխարհի վերջն եկել է, Աթա, դուր հենց մենք ենք շարժարվում, — տեսնում էր Չիտանց Վանեսը, որը շտաբի անգամ եղած ժամանակ էլ կարծում էր, թե խանլար փաշան Դրնգանի ձորով կանցնի և այդ անխուսափելի համարելով առաջարկել էր դյուղը վաղօրոք տեղահանել Մեղրաքերծի անտառը:

— Հորեր շա՛տ... դու հանելն ասա, Աթամի...

1920 թվի սկզբին դիրքերից տուն էին վերադարձել այն ղինվորները, որոնք կազմում էին ինքնապաշտպանության կանոնավոր զորամասեր, վերադարձել էին նաև նրանք, որոնք պարտադիր ղինվորական ծառայության մեջ չէին, այլ Զան-

դեղուրի զինված ուժերի հրամանատարի առաջին հրամանին պարտավոր էին «իրենց հացով և ջրով» բարձրանալ լեռները և դիրք պահել դյուղերին մոտիկ: Նրանց մեծ մասը տրամբության ֆորտսում մասնակցել էին այնպիսի պատերազմների, որոնց համեմատությամբ տեղական Վոլինները սոսկ «զըլխացալանք» էին: Առաջիններից էր կազմված «տրեխավոր բատալիոնը», իսկ երկրորդներն ունեին իրենց յուրահատուկ կարգը, որ նմանվում էր քրդական աշիրեսին. «բառկալո»*, և քոլտը բարձրում էին քոչը, այսինքն մի քանի օրվա պաշար մեջքերին բարձրանում էին լեռները:

10

Այդ զինվորներից ոմանք երևում էին նաև Շուղանց քարատակում, թեև նրանք դերադասում էին հավաքվել ընկերներից մեկի տանը, այդ տունը վերածելով դորանոցի: Քարատակ մտնելով նրանք բերում էին ոչ միայն շինելի և սպառողների հոտ, այլև մասնակցում էին դյուղացիների զրույցին, և Աթա ապերն ղգում էր, որ նրանց հետ դժվար է զուլս դնել:

Աթա ապերը ղգաստացավ, երբ Անդոն, այդ զինվորներից մեկը և հենց Աթա ապոր եղբորորդին, ասաց.

— Հորեր շատ, դու հանող ասա, Աթամի...

20

— Այ տղա, ե՛... — Իմ Աթա ապերը ձայնը բարձրացրեց, որովհետև հակառակորդն իր արյունն էր, — ես գլխի եմ, թե ուր ես ծնում, համա առաջդ քար կա... Կամաց, վեր կրնկնես...

— Աթամի, թե հորի բերանի քարն ես ասում, կգլորեմ Սանդ աղբյուրի ձորը: Թե չէ ուրիշ քար չկա:

Մի քանիսը ծիծաղեցին Անդոյի այլիմաստ պատասխանի վրա: Նրանք հասկացան, որ Անդոն ակնարկում է եղբայր Մեկքումովների հորերը, քանի որ Սանդ աղբյուրի ձորը նրանց տան առաջն էր:

30

— Քեզ ո՞վ է էդպես խրատել... Ուրեմն Մեկքումովների ցորենը դո՞ւ ես աշխատել: Դու խնձորին լ ո լ ո էիր ասում. որ նրանք մաղաղա բաց արին, ցորենատեր, փողատեր եղան: Հիմա ասում ես...

* Բառկալո — քոչը բարձելու հրաման՝ քրդերեն:

— Աթամի, ախր Օհան պապի հորերը չկա է՛...

— Օհան պապին չկա, ողջ մնա շենը: Հապա էսքան մառդ մի Օհան պապի չարժի՞:

— Շատ էլ արժի, հաց տուր է, հա՛ց...

10 Եվ քարատակում սկսվում էր սուր վեճը, «կռաժմունք»-ը, ինչպես ասում է աշխարհի շար ու քարույց հեռու ջաղացա-
նը: Անդոն մի կողմից, Աթա ապերը մյուս և երկուսին էլ
միանում էին կողմնակիցների, վեճն այնպես էր թնդում, որ
հեռվից լսողը կկարծեր, թե երկու գյուղի միջև ջրի կռիվ է, և
10 ահա ուր որ է պիտի արաքեն մահակները:

Վեճի թունդ ժամանակ Աթա ապերը սկսում էր հայհո-
յել Անդույի քեռիներին, որոնց կողմն էր քաշել Անդոն, իսկ
նրանք՝ Անդույի քեռիները, Աթա ապոր ասելով, քա՛րվան
կա՛րո՞ղն ե՛ր ե՛ն: Նա հայհոյում էր Անդույին ճանապար-
հից ծռողներին, նրա խրատիչներին՝ մեծից մինչև փոքրը,
ապա շուռ էր գալիս Անդույի պաշտպաններից մեկի կողմը,
և երկուսն էր նրա յոթ պորտը, անվանելով բա՛կ-
լա՛յի գո՞ղ, մա՛տա՞ղ ու՛տո՞ղ, մա՞ղ ծա՛խո՞ղ բո-
20 շա՛ և էլ ինչեր չէր ասում Աթա ապերը, երբ գազաղում էր և
սկսում էր հակառակորդին հայհոյել:

— Աթամի, եկել է, եկել... Հրեն դռանը կանգնած,—
և Անդոն նայեց դռան կողմը: Եվ նրանք, որոնք չհասկացան
Անդույի հնարը, բոլորը նայեցին դեպի դուռը:

— Ո՞վ է դռանը կանգնած,— և Աթա ապերն էլ նայեց
դեպի դուռը:

— Ժողովուրդի թշնամիների հոգևաուր,— և Անդոն իս-
կույն թաքնվեց հարևանի հետևը, որովհետև Աթա ապերը
գլխի ընկնելով, որ Անդոն իրեն կապ գցեց, ձեռքը մեկնեց
մահակին:

30 Ժողովուրդը քրքջաց:

— Անդո տղա, հալքաթ ձեռքս կընկնես... Հո չեմ վախե-
լու քո խշտիկից: Ես իսկի Ալխաղով պրիստավից չեմ վա-
խեցել: Կամիսարին ասեմ էդ փափուկ տեղերիդ մի տասը
ճիպոտ տա, որ իմանաս, թե ճանապարհը որն է... Աչքերդ
հենց պատրաստի վրան է: Աշխատեք է՛, դուք էլ աշխատեք,
Մեղբուսներին նման դիպեք: Էս էլ դառավ էն բունթի տա-

րին: Մի քանի ջահել եկան ժողովուրդին խելքահան արին, իրար մտի բցեցին,— հետո էլ թողին փախան: Չէ՛, ճանապարհն էդ չի...

— Ասա է, խոսքդ ասա, Աթա ապեր,— և ծերունին հանգարտվում էր:

— Իմ խոսքս նա է, որ էլի մենք իրարի ցավ կիմանանք: Սրտից սիրտ մի քարակ կամուրջ է, էն է մարդուն մարդ դարձնողը: Էն էլ որ շինի, գետը թող քշի տանի մարդուն: Էն որ կռունկը թուխպի մեջ ցրիվ է դալիս, լսե՞լ եք ոնց են իրար կանչում, ու մինն էլ է չի կորչում: Ուրեմն մենք էն 10
երկնային թռչունի շափ էլ չկա՞նք... Իրար ձեռք բռնեցեք, մինչի դուրս գանք էս դժվար տարին: Իմ խոսքս սա է...

Եվ Աթա ապերը տուն էր գնում, առնում էր մի բուռ ձա՜վար, մաշ, չորաթան,— ինչից որ տանը ճարվեր, շատ անգամ թոռներից ծածուկ, ուղարկում էր այն տունը, որտեղ մի երեխա կաստած նվում էր և նման էր չոր պարկի, որի մեջ ոսկորներ են լցրել:

Այն դժվար ձմեռը Աթա ապերը ձյունի մեջ գլորվելով բարձրանում էր հին եկեղեցու թաղը, նա երևում էր Միչին մա՛լալում, գնում էր այն աղքատ թաղը, որ հայտնի էր Մոխ- 20
րաթաղ անունով: Նա դրացիներին համոզում էր իրար օգնել, ստիպում էր, հանդիմանում էր հրապարակով և ավելի հաճախ հուսադրում էր.

— Հրե հա՛... Մեղրաբերծը կարմրեց: էսօր վերին թաղում ասում էին, որ եղցաքաբ ձյուն չկա: Դիմացեք հա՛, ձեզ մատաղ, շատը գնացել է, մնացել է քիչը: Եղցաքարում որ ձյուն չկա, ուրեմն էսօր-էգուց Միջնառի հանդերը կբացվեն, եղնարածի առվի տակ դաղձ կլինի, ի՞նչ դաղձ... Քիչ է մնացել, Աթա ապերը ձեզ մատաղ: Մանր-մունրին մի կերպ արեք, դուք էլ գոտիներդ պնդացրեք... Դուք որ քարից կակուղ աճեն 30
ինչ էլ ուտեք, կապրեք, ձեր ոսկորը պինդ է: Երեխաներին նայեք... էսօր-էգուց ճանապարհները կբացվեն, էշերը առաջ կանենք, կգնանք Բարկուշատ, է՛, Աթա ապերը ճանանչ թուրքեր ունի, որ ամեն միներ մի խան, մի սուլթան: Հիմա հարյուր ուղտաբեռ բրինձ են դարսել...

Մայրերը լսում էին նրան, լսում էին և հոգսի տակ կբաժ

հայրերը, և թեև ապրիլը ծանր էր, բայց էլի Աթա ապերը հուլիս է: Կամ ինչպես ասում էին «ցորենն լեզու էր, որ նման էր ցորեն հացի»:

3

Մարտի վերջին հրեք օր արև արեց: Արեգունի ձորերում ձյունը հալվեց, Եղնարածի առուն բացվեց, և երևացին մուգ կանաչ դաղձի առաջին թփերը:

10 Բայց հենց այդ երեք օրում մեկը մյուսի հետևից մեռան հինգ հրեխա, որից երկուսը մի տնից էին: Գյուղի համար այդ ամենածանր օրն էր: Պատահել էր, որ կայծակը խփել էր ոչխարի հոտին, և հոտի կեսը այրվել էր,— պատահել էր, որ արե կեսօրին հանկարծ հեղեղը սրբել էր հասած արտերը և մինչև անգամ հնձվորին էր խեղդել. տարի էր եղել, որ նախիրի մեջ սև ցավը հունձ էր արել և ինչպես հնձվորի աչքից վերիպած հասկեր, ամբողջ գյուղում մնացել էին մի քանի նիհար երինջ,— բայց որ սովից հրեխա էր մեռնում այդ ավելի էր պատուհասից:

20 Ամբողջ գյուղը հավաքվեց դժբախտ տան բակը: Երբ տնից հանեցին զույգ դադաղները երեսները բաց,— մարտի արևն օծեց, և ոսկեփայլ շողացին մանուկների դեղնած աքոն-վանոնքները: Տանը սուգ բարձրացավ: Թշվառ մայրը ձեռքերը շեմքից զուրս արած կանչում էր. «Ո՛ւր եք տանում, իմ ձագերի՛ն ո՛ւր եք տանում...»: Կանչում էր ձեռքերը դեպի արև-վր, կարծես արեին աղերսում էր կյանք տալ սառած մանուկներին:

30 Այն լեռնային երկրի սովորության համաձայն դիակին ուղեկցում էին միայն տղամարդիկ: Կանայք մնացին տանը ողբ ասելու նոր և հիշ մեռելների համար, որոնք ննջել էին ու՛ր դիտե որ տաբին: Իսկ թաղման թափորը դանդաղ բարձրանում էր դեպի ժայռերը, դեպի գյուղի հինավուրց գերեզմանատներ:

Աթա ապոր սիրտը լցվել էր: Նա այն լեռնյի ծերունիներից էր, որոնք իրենց կյանքում շատ անգամ են նայել մահի երեսին, և՛ ուրիշ են բռնել դաշլի հետ, Գիշերը մենակ դնացել են մոլթ անառնելով. Գիշերել են ձորի արխաջներում, տեսել են իրատված և արնաշաղախ դիակ,— և ոչ լաց են եղել,

ոչ հառաչել են: Բայց մի փոքր երեխայի լաց կարող է նրանց հուզել:

Աթա ապերն այդ լեռնցի ծերունիներից էր, և երբ թափորը գյուղից դուրս եկավ, հանկարծ նրա սիրտը փլվեց, և ծերունին սկսեց ողբ ասել: Լսե՞լ եք դուք լեռնցիների ողբը, ո՛չ այն ողբը, որ կանայք են ասում, շար ընկնելով պատի տակ կամ գերեզմանի շուրջը: Նրանք բարակ ձայնով են հրգում և ինչքան ողբան, այնքան բորբոքվում է սուղը և ոչ վերջ կա, ոչ հոգու հանգիստ: Այդպես են ողբում լեռնցի կանայք, և լսելով նրանց, թվում է, թե մոլորվել եք մի անտակ ձորում և ուր էլ գնաք բարձր ժայուեր են և փրկության դուռ չկա: Բայց այդպես չեն ողբում լե՞ռնցի տղամարդիկ և այդպիսի ողբ չասաց Աթա ապերը: Նա սկսե՛ց խոր ձայններից, հանդարտ, ինչպես հողմի առաջին ալիքը, որ անցնում է անտառի վրայով և արտերի վրայով, երբ ծփում են խոտերը, և լորը դեռ չհիտե. որ ահա ձագերի վրա կթափվի սև կարկուտ: Աթա ապերը խոր սկսեց, ինչպես հորովելի սկիզբը, ապա բարձրացավ, կեռմաններով ոլոր-մոլոր բարձրացավ, և ինչքան բարձրացավ, հզորացրեց ձայնը և վերջում, ինչպես սևակնած երկնքի որոտ, դղրդացրեց և արձագանքը դրնգալով գնաց մինչև Մեղրաքերծ, մինչև Զինգիլա քարերը գնաց, և յոթ անգամ Պղնձաքարը դրնգաց:

10

20

Այդ ողբ չէր, այլ ահարկու բողոք կապույտ երկնքին, բողոք, որին ձայնակցում էր ձմեռվա քնից դարձնող բուռնությունը և քարե արծիվը, որ երգի աղմուկից դուրս էր թռել,— քարե արծիվն իր թևերի վրա տանում էր մարդու բողոքը մահի դեմ:

Գերեզմանատնից Աթա ապերը գնաց Խուռուփի ձորը, որտեղ արևածաղատ ավազահողերն արևից տաքացել, և ձյունը հալչում էր: Ձորում մարդ չկար: Տաք էր. Աթա ապերը գնաց ձյուների վրայով, սև ավազահողերով գնաց, կոխելով կածանը, որ տեղ-տեղ բացվել էր և նստեց գետափի քարին:

30

Խատուտիկ ջրածտերը քարից-քար թռչելով որսում էին մժեղներ: Մի ագռավ ձյունի վրա կտցահարում էր չորացած տանձը: Հերվա մասուրները կարմրին էին տալիս, իսկ մոշի տերեւները կարծես նոր էին կանաչել:

— Փա՛ռք քեզ, որ ամեն բան կարգին սարքել ես, մինչև անգամ մժեղին էլ անտես չես արել... — Ո՞ւմ հետ էր խոսում Աթա ապերը՝ աստուծո՞ւ, որ ապրում էր հուռուփի ձորի արխաջում, — հին թթենո՞ւ հետ, որի փշակում գուցե ապրում է այն ոգին, որ Աթա ապոր նման սպիտակամորուս ծերունի է և տրեխներ է հագնում և մինչև անգամ արխալուղի գրպանում պղնձե բռնոթաման ունի: Ո՞ւմ հետ էր խոսում Աթա ապերը, — ինքն էլ չգիտեր, բայց խոսում էր, որովհետև չէր կարելի դարնանամուտի արևին լինել հուռուփի խաղաղ ձորում, լսել ջրի ձայնը, այն խորհրդավոր ձայները, որ հնչում են քարանձավներում, — տեսնել ձորը խոր լուծյան մեջ և չխոսել:

10

— Մա՛հ էիր բաժանում, — արժանի մարդու տայիր... Հրեն Գիշունց պառավը երկու տարի աղատ-պաղատում է հոգին առնես... Հասկա դու կո՛ւյր էիր, բո ձեռքն ի՞նչպես բարձրացավ անմեղ փոքրերի վրա: Հիմա հս ի՞նչ պատասխան տամ խալխին: Առաջից սուր, ետևից սով. ձեռքդ պարանի ես քրցում, օձ է դառնում: Ո՞ւր պիտի գնա էս ժողովուրդը. վերևից կամիսարն է մեր գլխին կրակ թափում, ներքևից էս կրակն է մեղ խորովում: Ասա է՛, ասա...

20

Զրածտերն ուրախ ճկում էին, խաղացնելով պոչը: Ուրիշ ծառից թռավ մի ագռավ և առաջինից խլեց նրա ուտելիքը: Ապա երկուսն էլ թևերին արած թռան ծառերի խորքը: Եվ ուրիշ էլ ձայն չկար, բացի այն խորհրդավոր ձայները, որ դալիս էին հուռուփի քարանձավներից:

Աթա ապերն սկսեց ձորով բարձրանալ: Զորի արևկող լանջերին ձյուն չկար: Երևում էին աշնանացան դարու արտերը, փոքր այնքան, որ թթենու սովերը ծածկում էր արտը:

Աթա ապերը կանգնեց մի արտի եզրին:

— Եբբ պիտի հասնես... Ախր մի տնից ղույզ դագաղ

30

հանեցինք...

Նա դուրս եկավ բլուրի դագաթը: Վերևը դեռ թանձր ձյուն էր: Աթա ապերը շրջվեց և այդպես էլ կանգնած մնաց, կարծես այն, ինչ նրա աչքին ընկավ, ծերունին տեսնում էր առաջին անգամ:

Հեռվում դետահովտի վրա փռվել էր քաղաքը: Թիթեղյա կտուրները մայրամուտի արևից փայլվում էին, և այդ փայլը

տարածվում էր հեռու, ընդարձակելով քաղաքի սահմանները: Այդ փայլուն դաշտում, ինչպես ցորենի դեղին շեղջ, երևում էր եկեղեցու ոսկեղօծ գմբեթը: Եվ ուրիշ ոչինչ չէր երևում, և չէր որոշվում մի առանձին ձայն այն խուլ աղմուկի մեջ, որ փայլի հետ միասին քաղաքն արձակում էր դեպի հեռունները: Մարդկանց աղմուկ էր, դարբնոցների՞ց էր գալիս, թե փողոցներով անցնում էին բեռնած ֆուրգոններ,— չէր լինում որոշել, ինչպես և չէր կարելի համատարած փայլի մեջ նշմարել մի որևէ տանիք:

Աթա ապիրը նայեց, խոր նայեց և արագ քայլերով իջավ գյուղի վրա: Նա նման էր անտառաբնակ եղջերուի, որ մոտորվելով դուրս է եկել անտառից, աչքն ընկել է օտարոտի մի բանի, որ շլացնում է և հմայում է և ահ է ներշնչում նրան, և եղջերուն կանգնած միտք է անում՝ ի՞նչ է այդ, թակարդ, բարեկամ, թե՞ դաբանամուտ որսորդ... Միտք է անում և իրեն հղում է ծանոթ թավուտները:

4

Իսկ գյուղում այդ ժամանակ իրարանցում էր:

Մի խումբ ղինվորներ գերեզմանատնից վերադառնալով, հյուղացիների ղուխն անցած գնացել էին դեպի Մելքումովների բարձր դարպասը: Նրանք պահանջել էին կոմիսարին և տեղեկանալով, որ կոմիսարը բացակա է, աղմկելով ներս էին մտել: Մելքումովների մեծ եղբայրը ամբոխից ահաբեկված մի բառ անգամ չէր կարողացել տասել: Նրան կիսամեռ ներս էր տարել նրա եղբայրը: Նրանց կանայք և երեխաները վալնաստուն էին բարձրացրել, իսկ ամբոխից զոռացել էին.

— Հորերը բաց արեք... Մերոնք սովից կոտորվում են...

— Ես հոր չունեմ,— պատշգամբից բղավել էր Մելքումովների փոքր եղբայրը,— եթե այս երիտասարդները չգիտեն, դուք հո գիտեք,— և նա մի քանիսին մատով ցույց էր տվել, նրանց անուններն ասել էր և այսպիսով երկպառակել էր բաղմությունը: Նրանք, որոնց նա անոտներով կանչել էր, ներքևից բղավել էին, որ այդ գործում խառը չեն և եկել են հաց խնդրելու իբրև բարեկամների: Այդ խոսքից

զաղազել էին մյուսները, և զինվորներից մեկը Կուսուռուզ Սաքոյի երեսին թքել էր:

— Թող հորերը բաց անեն, թող բաց անեն,— ներսից ասել էր մեծ հղբայրը, իսկ ամբոխն ինքնազուխ հարձակվել էր հորերի վրա, որոնցից երկուսի բերանին Մեղրումովները խոտ էին դաբսել:

Սակայն շորրորդ հորն էին բացել և շորսի մեջ էլ մի հատիկ չկար: Մի հորը լիքն էր բրդի պարկերով, այն երկու հորը, որի վրա խոտ էին դիրել, բերնե-բերան լցված էր պղնձե կաթսաներով, փարչերով, կժերով և ուրիշ պղինձներով: Իսկ շորրորդ հորը՝ ամենից մեծը, ռատարկ էր և երբ մեկը կոռացավ հորի վրա և բղավեց «հաց չկա՛, չկա՛», — հորն արձագանքեց՝ «կա՛... կա՛...»:

Ռատարկ հորերից սիրտ առնելով նրանք, որոնք հայտնել էին, թե իբրեւ բարեկամ են եկել,— սկսեցին հանդիմանել նախաձեռնողներին: Կուսուռուզ Սաքոն բղավում էր այնքան բարձր, ասես լիամենում էր, որ Մեղրումովները տնից լսեն նրա խոսքը.

— Զկա՛, չկա՛... Այ մաբդիկ, բա դուք հա՛յ չեք: Ուրեմն սրանք մեզ թշնամի են, որ հաց ունենան և թողնեն, որ մենք սովից կոտորվենք...

Ասում են, որ այն զինվորը հենց այդ խոսքից հետո է թքել Կուսուռուզ Սաքոյի երեսին:

Հորերի դատարկ լինելը շատերին հուսահատեցրեց: Մի մասն իսկույն ցրվեց տները, անիծելով այն ժամը, երբ խառնվեց տաք զուլխ երիտասարդներին: Բախում մնացին զինվորների խումբը և գյուղացիներից նրանք, որոնց պարագլուխը Կուսուռուզ Սաքոն էր: Զինվորները պահանջում էին ցույց տալ իսկական հորերը. նույնիսկ մեկն սպառնաց տունը հրդեհել, իսկ Մեղրումովների փորը հղբայրը միայն կրկնում էր, որ այլ ուրիշ հոր չկա, որ իրենք էլ քաղաքից են հաց բերել: Ավելի համոզելու համար նա պատշգամբից զինվորների կողմը նետեց բանալիների կապը և բղավեց.

— Բաց արեք տարեք, ինչ ուզենաք, բայց հաց չկա...

Անդոն բանալիների կապը հետ շարտեց և նրանից ավելի հզոր կանչեց.

— Քեզ լինի քո մաղաղան... Մենք աղքատի պղինձը կողոպտող ավաղակներ չենք:

Անդոյի այդ խոսքից կարող էր բռնկվել ավելին, քան խոսքի կռիվն էր, բայց այդ ժամանակ ներս թափվեցին զինվորների կանայք և մայրերը, որոնք մինչ այդ մեռելատանը դառնազի ուղբում էին մտնուկների մահը: Նրանք ներս թափվեցին, ինչպես սագերի վախեցած երամ, աղմկեցին, կախ ընկան իրենց որդիներից և ամուսիններից, աղերսեցին, լաց եղան, իսկ Անդոյի մայրը ճշաց:

— Անդո, խեղճ եմ, արյուն մի անի,— և գրկեց որդուն: 10
Կանայք նրանց դուրս տարան:

Աթա ապերը գլուղին մոտեցավ այն ժամանակ, հրր դյուղացիները կտուրների վրա փոքրաթիվ խմբերով աղմկում էին: Ամբոխն, ինչպես պղտոր հեղեղ, բաժանվել էր մանր ձյուղերի. մի տեղ արդեն հանդարտել էր, մի ուրիշ տեղ առավաղը նույն աղմուկով շառաչում էր, մի երրորդը զնում էր վճիտ, և ոչ ոք չէր ասի, թե նրա սկիզբը եղել է պղտոր հեղեղը:

Աթա ապերը մոտեցավ զինվորների խմբին: Նրան արդեն պատմել էին դեպքը:

— Անդո,— և ծերունին բարձրացրեց փեշը,— իմ բաժին 20
ցորենը տա՛ս,— ասա խիստ ասաց,— ծոխ էդ ճանապարհից. ա՛յ ջահել, Աթամին հին մարդ է, գիտի ինչ է ասում...

Անդոն ոչինչ չպատասխանեց, և զինվորներից ոչ ոք ոչ մի բառ չասաց:

Աթա ապերն սկսեց պատմել, թե խուռուփի ձորում դարձերն արդեն երկու մատ բարձրացել են, թե ամբողջ ձորում համարյա ձյուն չկա, և եթե այդպես արև անի, խուռուփի ձորի դարձերը շուտ կհասնեն, շատ շուտ...

Նրբ ծերունին խոսքը վերջացրեց, զինվորները դարձյալ լուռ մնացին: Այնպիսի քար լուռություն էր, որ Աթա ապերը 30
զարմացած աչքերով նայեց Անդոյին, նրա ընկերներին, կարծես այդ մարդիկ հանկարծ օտար թվացին Աթա ապերը, ինչպես ուրիշ ազգի մարդիկ, որոնք չեն հասկանում նրա լեզուն,— և ինքն էլ օտարական է ու մոլորելով ճանապարհն ընկել է այս անձանոթ գյուղը:

Ծերունին նայեց շորս կողմը, կարծես ուզում էր ստուգել, թե իրոք այդ մարդիկ իրենց գյուղից են և գյուղն այն ծանոթ գյուղն է՝ Շուղանց քարատակով, Նովավոր աղբյուրով և հին ջրաղացով գյուղը:

Աթա ապերը տեսավ եկեղեցու պատի տակ նստած գյուղացիներին և շտապեց նրանց պատմի ձորի դարիների մասին...

5

Մարտի հետ վերջացան այն արև օրերը, որ Աթա ապոր հույսն էին: Ապրիլն եկավ պառավի ցրտով: Ամպերից
10 թափվում էին թեփի նման բյուրեղներ:

Ապրիլի սկզբին գյուղերից հետ կանչեցին ղինվորներին: Կոմիսարը ցուցակ հանձնեց նրանց ավագին և Անդոյին նայելով ասաց. «Պարապ մնալուց բուղա էիք դառել, պոզահարում էիք անմեղ մարդկանց: Գնացեք ձեզ ֆրոնտում ցույց տվեք»:

Նորից լուրեր էին տարածվում, որ մուսավաթը Ղարաբաղում զորք է կուտակել և դարնան հետ ձորերում պիտի որոտային թնդանոթները: «Դե միանգամից կոտորվենք վերջանանք, է՛», — ասում էին Շուղանց քարատակի մարդիկ, և նույնիսկ Բալթա Թիվին այլևս թուղթ չէր խաղում, որովհետև
20 տև արդեն սաղ աշխարհը տարել էր:

Շուղանց քարատակը դատարկվում էր: Ոմանք գյուղեգյուղ շրջում էին մի կտոր հացի հոգսով. ոմանք գութանի սարքն էին նորոգում, որովհետև ինչքան էլ սովը զորեր, նրանք այնուամենայնիվ պիտի սերմենին աշնան ցիլը, թեկուղ թնդանոթի կրակի տակ:

Առաջիկա պատերազմով ոչ ոք այլևս չէր հետաքրքրվում: Քարատակում նույնիսկ այնպիսի խոսքեր էին ասում, որ մինչև այդ ոչ ոք չէր ասել: Նիազանց Անդրին սպառնում էր Մեղրաքերծի գլխին կախել իր դագաք ոտնաշորը, իբրև
30 սպիտակ դրոշ. «Կանաչ մատուռը վկա, որ պիտի թուրքանամ... Պիտի թուրքանամ, որ ականջներս հանգստանան: Իմ գեշի անունը կդնեմ Ասմար, չարսավը գլխին կբաշեմ, կդառնա նորահարս: էլ ոչ բերանի սեպերը կտեսնեմ, ոչ չեչաքար երեսը: Կդառնա հյուրի-փերի...»: Նա այդ ասում էր բոլորո-

վին լուրջ, և չէր իմացվում, դառն հեղինակն էր նրա ասածը, թե ճշմարիտ ցանկություն:

Մերունինների համայքը հալչում էր: Նրանց լսում էին, երբ պատմում էին շատ հին օրերից, երբ անքան ցորեն կար, որ մոռանում էին հորերի թիվը և նույնիսկ մի սաստիկ ձմեռ իբր թե ցորենը ձյունների վրա շաղ են տվել թոշունների համար:

Նրանց այդ ժամանակ էին լսում, իսկ մնացած ժամանակ քարատակում աղմկում էին այն ղինվորները, որոնք կազմում էին ինքնապաշտպանության զորամասեր և առաջին հրամանին պարտավոր էին դիրքերը բարձրանալ «իրենց հացով և ջրով»:

— էսօր հարսը ասաց, որ տանը մնացել է շորս հաց...

— Հիմա որ պատրոնը տանեմ մոլլա-ղասումեցի թուրքերի մեջ հացով փոխեմ, պիտի ասեն ազգի դավաճան էր... Մինչև լույս էն փոքրը սովից չքնեց:

— Փոքր ասեցիր, հիշեցի,— ասում էր մի ուրիշը,— տասն օր է մեր խաշոյի ևրդից ծուխ չի բարձրանում: Չեմ իմանում մեռած են, թե ապրում են...

— Երեկ տեսա... Ոտքերն ուռած գնում էր: Ասում էր հարսի ճակատանոցը տանում եմ գարով փոխեմ:

— Ասա մինչի հիմա ինչո՞ւ ես պահել ճակատանոցը:

Դե ինչ աներ: Եղը ջրօրհնեքից առաջ մորթեց, երեք ոչխարը Սայու Սիմոնին ծախեց, խոտ ու դարմանը ծախեց. խոռոտի ձորում մի քանի թթենի ունեք, ծախեց, հիմա էլ հարսի ճակատանոցն է ծախում...

— Դու էդ մի ասա: Դու ասա, թե ճակատանոցի փողերն էլ որ կերան, վաղն ինչ պիտի ուտեն...

— Խաշոն մինչի հունձը չի ապրի: Երեկ որ տեսա, ասես գետինը պատռել, մեջից մեռել էին հանել:

— Էլ կա էդպես, միայն խաշոն չի...

Եվ պատմում էին ընտանիքների մասին, որոնք կերել էին մինչև վերջին փալասը և անկողին չունենալով քնում էին հարդի մեջ: Պատմում էին տների մասին, որոնց եթե կրակ տայիր, խանձահոտ չէր բարձրանա, որովհետև տան մեջ այրվելու բան չկար: Եվ դեպք էր լինում, որ մեկը լսելով պատմում էր, թե իբր հարևան գյուղում կատվի միս են կե-

րել, բայց հենց այդ էլ սահմանն էր: Նույնիսկ նրանք, որոնք սովամահից էին պատմում,— նույնիսկ այդպիսիները, անհայտ է խնշու, հարձակվում էին այդ լուրը հաղորդողի վրա, նրան հանդիմանում էին սուտ լուրի համար, և բոլորն էին մկայում, թե հարևան գյուղում խեղդամահ կլինեն, բարով կգցեն իրենց, բայց այդպիսի անառակ բան չեն անի:

Աթա ապերը գալիս էր տուն, և քունը չէր տանում: Պառալը մի կտոր կորեկ հաց էր մեկնում նրան, բայց ծերունին այդ էլ չէր ուտում, խաբելով, թե տեր Նորընծայի տանը ոսպով ճաշ է կերել: Եվ երկա՛ր, շատ երկար, մինչև աքլորականչ, երբեմն մինչև լսասո մոտ, երբ արդեն ճոնշում էր հարևանի դուռը,— Աթա ապերը նստում էր օջախի առաջ, իրենց հին տանը, որի պատերն այնպես էին սևացել և կրակի լույսով այնպես էին փայլում, ասես պատերը ձյութած էին:

Օջախի առաջ Աթա ապերը միտք էր անում հին օրերից մինչև ներկան. նրան թվում էր, թե իր ամբողջ կյանքը եղել է մի արև ճանապարհ ծաղիկների մեջ, սառն աղբյուրների երկրում, որտեղ լեռնալանջին կարմրում է մորին, ձորերում՝ մոշը և երբ կովերը տուն են դալիս, կաթը ցողի նման կաթկըթում է ծաղիկների վրա...

Նրան այդպես էր թվում, և երբ մտքով գնում էր Յուրտ աղբյուր, ման էր գալիս Շահ յուրդի տախտերում՝ աչքերի առաջ Յուրտ աղբյուրը դրվում էր ոչ այնպես, ինչպես առաջ... Առաջ աղբյուրը ծաղիկների մեջ չէր երևում, հիմա շորս կողմը փուշ է, և Յուրտ աղբյուրը վարար չի: Եթե այսպես գնաքսան տարի, հիսուն տարի,— Յուրտ աղբյուրը մի օր կցամաքի, և մի մարդ չի մնա, որ վկայի, թե այս ամայի առապարտում երբեմն կար մի ղանգակ աղբյուր. Շահ յուրդի տախտերում ձին ձիավորով կկորչեր, այնքան խոտը բարձր էր... Հիմա այն տախտերը վարում են, հեղեղատի ձորակները հետզհետե խորանում են, և ով գիտի ուր կհասնի այսպես:

Աթա ապերը երբ ուզում էր հասնել մինչև ակոսնքը, որտեղից ջուրը պղտորվեց,— գտնել ս ա բ ա բ ի ն, որից սկսվեց Յուրտ աղբյուրի ցամաքելը, և այլևս չկար առաջվա փարթամ խոտը,— Աթա ապերը պտտվում էր գետահովտի շուրջը,

որտեղ փութած բնկած էր քաղաքը: Ամեն ինչ այնտեղից եկաւ: Իբրեւ ժայռ այդ ակունքի մօտ երևում էր ինքը՝ Օհան պապին, որ ասում էր, թե հացը եթէ կշեռք տեսաւ, արտերը կշորանան: Եւ ինքը Օհան պապին էր գուշակել մի մեծ պատերազմ և յով, մի ահաւոր ժամանակ, երբ հայրը որդուն կուրանա, աղբյուրները կցամաքեն, գետնի շարժ կլինի և կվերջանա երկաթի թագաւորութիւնը:

Ապա մտքով ետ էր գալիս մինչև գլուղի խառնակ առօրյան: Մեկքումովների մաղապան նա համարում էր քաղաքի կտորը, սահմանանիշ այն ձողը, որից այն կողմ արգելված էր վարել: Գալիս կանգնում էր այդ սահմանում, որտեղից ջուրը շրջել էին ուրիշ առվով, և այն հին ջուրը կորչում էր խոր ձորերում: Աթա ապեռն հասնում էր այդ սահմանին և մոլորված կանգնում էր.

— Աթա, ալեորել ես, — ինքն իրեն խոսում էր ծերունին, — շատ ես ապրել, Աթա... Դու էն ժամանակ պիտի մեռնիր, երբ ոչ կռիւ կար, ոչ սով կար: Աչքերդ լիության մեջ կփակիր և հիմա երկնքից քաղցր կնայելիս հողի երեսին շարչարվող մարդու որդուն... Հայր որն է, թուրքը որն է, դաշնակցականը որն է, մուսավաթը որն է, — դու չէիր իմանա: Դու միայն կիմանայիր, որ աշխարհում թողել ես ցուրտ աղբյուրներ, ծաղկած սարեր և ախպեր մարդիկ... Շատ ես ապրել, Աթա...

6

Մի գիշեր, երբ Աթա ապերը մենակ նստած հիշում էր իր ճանաչ թուրքերին, որոնց երրորդ տարին էր չէր տեսել և ոչինչ չէր լսել նրանց մասին՝ ո՞վ է մեռել, ո՞վ է մնում, — միտք էր անում, թե օրերը երբ տաքանան, պատերազմ էլ լինի, պիտի դնա Գետամեջերը, որտեղ մեծ ու փոքր նրան ճանաչում են, — և մի ձիաբեռ բրինձ կբերի, — մի այգալիսի գիշեր շոնը հանկարծ կոխեց: Մարդահաշ էր: Աթա ապերը ականջ արեց. ոտնաձայնը լսվեց բակից, շունն ավելի սաստիկ հաչեց, և մինչև Աթա ապերը ներսից կանչեր, դուռը ծեծեցին: Ներս մտավ մի մարդ, ոտքից մինչև գլուխը սպիտակ:

Նա դուռն իր ետեից իսկույն ծածկեց, որովհետև քամին ձյունը ներս էր շարտում: Աթա ապերը զարմացած նայում էր անծանոթին, որը ոտքերը գետնին զարկելով թափ էր տալիս ձյունը:

— Չճանաչեցիր,— հարցրեց ներս մտնողը:

— Օրուջ քիրվա՞,— և ժերունին նրան գրկած մոտեցրեց օջախին:

10 Ներս մտնողը Շոթանաշի թուրքերից էր: Աթա ապոր և նյա գյուղն անջատված էին բարձր լեռնաշղթայով, որ ազգամիջյան կոիւնների վայրն էր:

Նրանք հին «քիրվաներ» էին: Հայերի և թուրքերի մեջ բարեկամության այդ ձևը հին էր, այնքան հին, որքան հին էր նրանց երկիրը: Գուցե թե դաշնի այդ ձևը գալիս է այն ժամանակներից, երբ լեռնցի խաշնարածները և դաշտի երկրագործները բարեկամ դարձան, համոզվելով, որ լեռն ու դաշտը մի մայր երկիր են: Նրանք բարեկամացան և այգայստով աշխարհում հիմնվեց առաջին կղբայրությունը ոչ ըստ արյան: «Քիրվան» եղբայր էր, թանկագին հյուր էր, նա կսկծում էր քիրվայի անբախտության համար և ուրախանում էր նրա ուրախությամբ:

Աթա ապերը աչքերին չէր հավատում:

— Էս ո՞նց, էս ձյուն ձմեռը ո՞նց անցար կրակի ստամանը...— Աթա ապերը երեք տարի նրան չէր տեսել,— երեխաներն ինչպե՞ս են, Զաւլահիր բաջին ինչպե՞ս է...

— Դու ողջ մնաս, շատ-շատ սալամ են ուղարկել:

— Ախր ո՞նց եկար, Օրուջ:

— Աթա քիրվա, քո անունը ավելցի եկա:

— Ինչպե՞ս, ո՞ր ճանապարհով...

30 — Սարի ճանապարհով... Երկու օր եկա: Գիշերը մնացի կտրած քարվանսարայում:

— Էլ ո՞նց ես:

— Դո՛ւք ոնց եք, Աթա քիրվա...

— Վեր է՛, այ պառավ, պե՛ր... Մի տես ո՞վ է եկել,— և պառավը մթնում ճրագ արեց, ապա աչքերը տրորելով մոտեցավ,— Օրուջ քիրվան է՛... Բա չէի ասում էլի խաղաղություն կլինի, էլի բարին կմնա:

— Ճշմարիտ խոսք է, Աթա քիրվա, այս ամենը կանցնի և սեր բարեկամությունը կմնա,— Օրուջը գրպանից չիբուխը հանեց, ապա հանեց և մի փոքր կապոց,— Ջավահիր քույրդ է ուղարկել...

Աթա ապերը երեխայի նման ուրախացավ:

— Այ պառավ, մի տես է՛, մի տես ինչ բռնոթի է ուղարկել... Այ շեն կենա Ջավահիրը: Ոնց էլ չի մոռանում... Պառավ, դե կրակը խառնի, տես ինչ կա չկա... Օրուջը սոսիլած կլինի:

Աթա ապերն այդ խոսքն իզուր ասաց: Պառավն արդեն 10
կրակը խառնում էր...

— Աթա քիրվա, մի ասա տեսնեմ ո՞նց եք, եղբայրդ ոնց է, ձերոնք ոնց են... Ինչպե՞ս եք ապրում:

— է, ոնց ենք ապրում, Օրուջ,— Աթա ապերն ուղեց դանդատվի, բայց ժամանակը չհամարեց և միայն ասաց.— էս դժար ժամանակ որ ողջ ենք, էլի՛ փառք ավահին...

— Փառք ավահին, Աթա քիրվա, թող մեր սև օրը սա լինի: Եվ Օրուջն սկսեց պատմել ա՛յն դառնությանները, որ երեք տարի շարունակ նրանք կրել էին լեռնաշղթայի մյուս երեսին: Այդ դառնությունների նույն շարանն էր՝ նույն կռի- 20
վը, նույն բռնությունները, սովը, իրար նման, ինչպես լեռնաշղթայի երկու կողերը:

— Հասկա Գետամեջերում բրինձ բան...— զգույշ հարցը-
րից ծերունին:

— Ո՞րտեղից, և ո՞վ է աղքատին բրինձ տվել... Բրինձը հավաքել են զորքի համար, ուղտերով տարել են Բաքու, լըց-
րել են աֆսպիսի հորեր, որ ա՛յ,— և Օրուջը ձեռքով ցույց
տվեց այնքան խոր, ասես բրինձը լցրել են ծովի խորքը:

— Խեղճ ժողովուրդ,— Աթա ապերը հայացքը դարձրեց
կրակին:

30

Պառավը սուփրի վրա դրեց մի աման պեքի, մածուն և
կորեկի հացի երկու բլիթ: Նրանք ըստ էին: Կրակն ուրախ
աղմկում էր, ինչպես աղբյուր:

— Էս սուփրան ինձ ու քեզ, Օրուջ, ուրախ շատ է տե-
սել, էս անգամ էլ ուրախ սրտով ուտենք,— և Աթա ապերը
մի կտոր հաց կտրեց:

— Ինչալլահ, ինչալլահ,— և նրանք ուրախ սրտով կերան պարզ բնթրիքը:

Աստա երկու հին բարեկամները քնեցին օջախի առաջ՝ մեջք մեջքի, ինչպես հովիվ ժամանակ շատ անգամ քնել էին:

Առավոտյան Օրուջն ասաց, որ մութն ընկնելուց ուղում է տուն վերադառնալ: Աթա ապերն առարկեց: Օրուջն ասաց, որ տնից անհանգիստ է:

— Զավահիր քրոջդ հիվանդ եմ թողել...— և լսելուց հետո հանկարծ ասես սիրտ առնելով, թուրքը դիմեց իր բարեկամին.

10 — Աթա քիրվա, ախր... Ես բանի եմ եկել... Ես քո անուներդ տվել եմ եկել...

Աթա ապերը ուղեց խոսք ասի, բայց Օրուջը վրա բերեց.

— Աթա քիրվա, ի սեր աստծո, մի ճար... Սովից մեռանք... Զավահիր քրոջդ անկողնում պառկած եմ թողել: Չեմ իմանում ողջ կգտնեմ նրան, թե մեռած... Նա ասաց, ա՛յ մարդ, աշխարհում թե մի մարդ մեզ ճար անի, Աթա քիրվան կանի... Հիմա տեսնում եմ, որ դու էլ դառը տեղ...

— Օրուջ, կաց,— և Աթա ապերը վեր կացալ դեպի տան անկյունը: Պառավը հասկացավ, երկու քայլ հետեկեց նրան և
20 կանգնեց:

— Բաց արա պարկդ, Օրուջ,— Աթա ապերը կտ եկալ թելի տակ կորեկով պարկը,— սա է մեր հույսը, մեր հացը...

Ծերունին պարկի կորեկը կիսեց, պառավին պատվիրեց մի քիչ ձավար բերել, մի բուռ չորաթան և նույնիսկ կորեկի երկու բլիթ՝ կոխեց պարկի մեջ, ասելով, թե ճանապարհին նա կուտի:

Աթա ապերը միայն խնդրեց, որ եթե իր հարեաններից տունը մարդ դա և Օրուջին հարցնի Գեւամեհերի մասին, թող
30 Օրուջը նրանց ասի, որ թուրքերի գյուղերում շատ բռնաճ կա, ցորենի աբաերը ծփում են և շուտով այնտեղ գարին կհնձեն:

— Մենք ձեր հույսովն ենք ապրում, Օրուջ քիրվա, այդպես ասա, որ նրանք հույսով ապրեն, որ գոնե մեռնողը հեշտ մեռնի...

Նվ ալդ օրն ուլ որ եկաւ Աթա ապոր տունը տեսնելու նրա հին ճանաչին,— բոլորին Օրուջը պատմեց, որ երբ ձյունները վեր կենան և այլևս պատերազմ չլինի, ճանապարհները

կբացվեն և քանի-քանի ուղտեր հարավից կբերեն բրնձ, ցորեն և մինչև անգամ թուղ կբերեն:

Մեկն ասաց.

— Օրուջ քիրվա, դու առաջին կռունկն ես... Դու որ եկել ես, մենք համարում ենք, թե բրինձ էլ ունենք, ցորեն էլ ունենք, մինչև անգամ թուղ էլ ունենք:

Միայն նիազանց Անդրին սրախոսեց.

— Երբ քարվանքս գա, Օրուջ քիրվա, իմ զուռնային մի պիպիշ* կուղարկես...

Երեկոյան մթնով, Աթա ապերն իր բարեկամին ճանապարհ դրեց, շատ-շատ բարեներ ուղարկեց Ջավահիր քոռջը, նրանց աղգականներին և Գետամեջերի իր հին ծանոթներին:

Աթա ապերը Օրուջին սլարգեց իր մաշված ձեռնոցները, որովհետև նա պիտի սարսում անցներ և վերջին բոպեին, երբ թուրքն արդեն շեմքի մոտ էր, նրա գրպաններն ընկույզով լցրեց.

— Երեխաներին կտաս, հրեխաներին...

7

Օրուջ քիրվան ի՞նչպես քնկալ քաղաք և քաղաքի բանտը, — մինչև հիմա էլ անհայտ է: Նրան գյուղի մոտ էին բռնել, թե՞ ձորում հանդիպել էր ղինվորական պահակներին, որոնք հսկում էին ճանապարհների վրա և խցնում էին ձորերը:

Ապրիլի կեսերին գյուղի կոմիսարը Աթա ապորը կանչեց, հարցեց, թե ո՞վ էր այն թուրքը, որ եղել էր նրա տանը, մենա՞կ էր, թե ուրիշ մարդ էլ կար, ի՞նչ էր ասում և ո՞ւր գնաց: Աթա ապերը դեռ չգիտեր, որ իր քիրվան տուն չի ընկել և հասել է քաղաքի բանտը:

— Մի խեղճ մարդ էր, պարոն կոմիսար, — պատասխանել էր Աթա ապերը. — հետը ոչ ոք չկար, և ինչ պիտի ասի մի մարդ, որ տանը հաց չունի և էս ցրտին անցել է սարը... Նա ինչ գիտի և կամ ես ի՞նչ գիտեմ, պարոն կոմիսար: Էս ձորերում ի՞նչ կա, որ մարդ ինչ իմանա: Թե սով ես ասում, նրանք մեզանից խեղճ, մենք նրանցից...

* Լեզվակ:

— Իսկ դու չգիտե՞ս, որ թշնամու երկրից գաղտնի անց-
նողը կամ լրտես է, կամ...

— Ի՞նչ թշնամու երկիր, ինչ լրտես... Կարելի է որ դու
չես իմանում, պարոն կոմիսար, բայց արար աշխարհն իմա-
նում է, որ Օրուջն իմ քիրվան է, նրա տունն իմ տունն է...

— Տարիքիդ եմ խնայում, ծերուկ, թի չէ քեզ հետ ուրիշ
լեզվով կխոսեի:

— Ուրիշ լեզու չեմ իմանում, պարոն կոմիսար, ես քեզ
մատաղ, էս է իմ լեզուն:

30 Հինգ օրից հետո Աթա ապուրը կանչել էին քաղաք, և
միաճն այգտեղ էր նա իմացել, որ իր քիրվային կալանավորել
են: Ինչքան խնդրեց, աղաչեց, ծանոթների դիմեց, որ միջնորդ
լինեն, բայց բան չեղավ:

— Դեռ եթե քեզ չենք պատժում, շնորհակալ եղիր,— և
հետախուղական բաժնում նրան դուռն էին ցույց տվել:

— Աթա ապեր, մութ գործ է, էս գործին դու մի խառնը-
վիր,— խորհուրդ էին տվել քաղաքում:

20 — Աստված, երկինք, գետինք, ճրագի նման արդար մարդ
է իմ քիրվան, նրանում մեղք չկա՛, չկա՛,— և Աթա ապերն
արտասովել էր:

Շատ ժամանակ անցավ, այնքան, որ պատահական ալա-
նատեսն առանց երկյուղի կարող էր պատմել այն, ինչի մա-
սին եթե յուր ժամանակ ծայտուն հաներ, դուխը մահու կտար:

Այդ պատահական ալանատեսը՝ Մինասի տղա Ստեփանը,
որի այգին գտնվում է Սորաթի ձորում, այսպես է պատմել.

30 — Մայիսի 4-ի երեկոյան դեմ ես դնացել էի մեր բաղի
քանդված պատը նորոգեմ... Մութը որ ընկավ, ասի աչքս մի
քիչ փակեմ, մինչև լուսնյակը դուրս գա, լուսնյակով բանս
վերջացնեմ: Շատ էի քնել, թե քիչ, մեկ էլ քնիս մեջ ձայներ եմ
լսում... Արթնացա, ասի էս ի՞նչ մարդիկ են մտել բաղը: Ուղե-
ցի կանչեմ, մեկ էլ մի քանի հրացանավոր տեսա, որ պատի
տակով կամաց գնում էին: Էլ չկանչեցի. ասի ո՞վ գիտե ինչ
մարդիկ են... Տապ արի մնացի: Զեմ իմանում նրանք ինչո՞ւ
պատի տակ կանգնեցին: Մեկը ռուսերեն մի քանի խոսք ասաց.
հենց մենակ էն հասկացա, որ ասեց «սկարեյ, սկարեյ»,
ուրեմն թե շուտ արեք... էն առաջին տարիները, ղաղախը որ

եկել էր, ես նրանց ձիերի համար խոտ էի հարում. էդ խոտքն էն ժամանակից գիտեմ: Որ «սկարեյ» ասաց, միտք արի, թե սրանք փախած զինվորներ են, ասի կանչեմ, ինձ ինչ պիտի անեն որ... դույն ճանապարհը մոլորել են, ճանապարհը ցույց կտայի... Չեմ իմանում Սորանի ձորում եղել եք, թե չէ... Թե եղել եք, պետք է տեսած լինեք, որ մեր բաղի տակով ճանապարհը գնում է խանդակի վրա: Էլ էն կողմը բաղ չկա... Իսկ խանդակի միջով վերեի ճանապարհն է... Հա՛, մեկ էլ էն տեսնեմ, որ հետևից էլ են զինվորներ դալիս... Էս որ տեսա, ասի դաշնակցականի զինվորը փախչում է: Հիմա նրանք պատի տակով են գնում, ես էլ պատի էն մի երեսով փորսող տալով գնում եմ... Նրանք էլ եկան կանգնեցին: Մին էլ լսեմ, որ մի հալկոր տնքում է: Էստեղ սրտումս կասկած մտավ: Ասի բան կա: Գլուխս մոտեցրի պատին... Էն հալկորը խոսում էր, զինվորներն էլ հեռու կանգնած են: Էն առաջի մարդիկ էլ ձորում քանդում են: Հալկորը թուրքերեն ասաց. «Ալլահ, ողորմությանդ մեռնեմ... Թե ես ավաղակ եմ, բա ձեզ ինչո՞ւ եմ բերել: Թե հայերը թուրքի են սպանում, ախր դուք էլ հայ եք, բա ձեզ ինչո՞ւ են սպանում»: Մթնում մի ջահել հալկորին ասաց. «Օրուջ քիրվա, ոչ մենք ենք ավաղակ, ոչ դու. քեզ էլ մեզ էլ սպանում են, որովհետեւ մենք պատերազմ չենք ուղում»: «Ա՛յ որդի, ախր ե՛ս ուլ, պատերազմն ուլ... Նս մի խեղճ, աղքատ... Լա՛ւլ, ասենք ես պառավ եմ, կյանքս ապրել եմ՝ ես հե՛շ, բա ձեզ նման ջահելներին ինչո՞ւ են սպանում... Ասենք թուրք եմ, բա ձեզ նման հայերին ինչո՞ւ են սպանում...»: Էն կողմից մի ջահել թե՛ «Ա՛ հայբ, մենք էն քո ասած հայերից չենք, մենք նոր հայեր ենք...»: «Ափսո՛ս, ափսոս ձեր որբերին, ձեր հայրերին, ա՛յ որդիներ...»: Էդ խոսքին ձորից ուռեերեն Կանչեցին. նրանց առաջ արին տարան... Էսքան ժամանակ ինչ պատմում եմ, էդքան ժամանակ չէր քաշել արանքը, որ ձորից հալկորը թուրքերեն կանչեց. «Ինձ թաղեք իմ էս ջահել տղաների հետ»: Մինն էլ հայերեն կանչեց. «Կեցցե կոմունիստը, կեցցե հեղափոխությունը, կեցցե...»: Բայց էն ուռեերեն խոսողը հրաման տվեց, հարացանները կրակեցին: Էլ ոչ մի ձայն, ոչ մի ծպուտ: Մենակ տնց տր թե հող էին լցնում: Էլ ես բան չիմացա. էդպես մնացի պատին կպած, չիմացա ոնց հետ գնացին: Մեկ էլ տեսնեմ արևը տվեց. քլունգն առա ներքևի ճա-

10

20

30

նապարհով գնացի տուն: Մեր բաղի պատն էլ էնպես թերի մնաց...

Մինասի տղա Ստեփանի պատմածը ճշմարտանման է: Նա խառնել է միայն ամսաթիվը. գնդակահարությունը եղել է ոչ թե մայիսի 4-ին, այլ 27-ին, ինչպես հայտնի է անում Զանգեզուրի զինված ուժերի հրամանատարությունից ուղարկված տպյին դատարանի որոշումից և նրան կցված հետևյալ ակտից.

10 «Սույն որոշմամբ գնդակահարության դատապարտված 2-րդ վաշտի զինվորներ Ռուբեն Հայրիյանցի և Տիգրան Թոխունցի կոմունիստական քայքայիչ աշխատանքի համար և թուրք Օրուշի՝ Շոթանյան գյուղից, լրտեսության համար,— Վէրոն ի կատար է ածել 1920 թվի մայիսի 27-ին և նույն օրը դիակները հանձնված են հողին...»:

Մի տարի հետո, Սորանի ձորում, ճանապարհից դուրս ծլեցին մի թուփ ընկուղենիներ: Մինասի տղա Ստեփանի ասելով կարծես հողի տակ մի բուռ ընկուղե էին թաղել... Չորով անցնող նախիրը տրորել էր այդ տունկիկը և միայն երկու ընկուղենի դիմացել էին անասունների ավերածության:

20 Նրանք հիմա ահագին ծառեր են և ստվեր են գցում ճանապարհի վրա, և պատահում է, որ ճանապարհով անցնողը նստում է նրանց ստվերում: Այն ժամանակ Մինասի տղան ցանկապատի հոտից զրույցի է մտնում անցորդի հետ, հարցնում է ո՞վ է, ուր է գնում և եթե անցորդը չգիտե, թե ինչ ընկուղենիներ են, Մինասի տղան պատմում է, ինչպես հին զրույց.

— Մեր գյուղում կար մի Աթա ասլեր... ողորմի նրան: Էն խառը տարին մի թուրք, անոսնը Օրուշ...

30 Եվ նրա զրույցի հետ աղմկում են եղբայրության ընկուղենիները, ասես նրանք լրացնում են այն, որ չես պատմի ոչ մի լեզվով և չես գրի ոչ մի գրչով...

ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ

„ՇՅԱՐՔ ԳԱՓՈՒՍԻ“

Լուսաբաց է:

Գնացքը դանդաղ կանգ է առնում կայարանի առաջ: Հին Նախիջևանն է, կիսավեր կայարանը, որի մի մասը նորոգել են, նեղվել, մի քիչ սարք ու կարգել:

Ներսեմ մտնում կայարան:

Բեռնակիրներն քնատ դեմքեր, մի քանի պաշտոնյաներ: Դահլիճում, բուֆետի տերը կոշոված կարպետի մեջ, քնած է դեռ սեղանի վրա:

Բակից կառապանը ձեն է տալիս.

— Մի հոգի էլ...

10

Մոտենում եմ. կոտրատած լինեյկայի վրա տեղավորվել են յոթ հոգի, ես ութերորդն եմ: Կառք քիչ կա, ճամփորդների բաժինը լինեյկան է:

Անցնում ենք աղյուսի գործարանի մոտով. չեն աշխատում, կիսավեր դրության մեջ են:

Ահա և քաղաքի ծայրը, կամարակապ աղբյուրը և պղտոր դետը, որ վշշալով գլորվում է դեպի ջաղացները, ոռոգում դաշտը և խառնվում Արաղին:

Ուղեկիցներս կառապանին իրենց իջնելու վայրի անունն են տալիս: Նս ծանոթ չունեմ և ուզում եմ իջնել մեյդանում:

20

Մի քանի ծուռ ու մուռ փողոցներով անցնելուց հետո, իջնում եմ մեյդանում: Խանութները դեռ գոց են:

Քայլերս ուղղում եմ դեպի քաղաքի վերին մասը: Նախիջևանում եղել եմ ես մի քանի անգամ, պատերազմից առաջ: Քաղաքի մի խոշոր մասը խանութներ էին: Նախիջևանը առու-

տուրական կենտրոնն էր Զանգեզուրի, Օրդուբաթի, Մակվա և այլ շրջանների համար:

Հիմա չկա առաջվա եռ ու զեռը:

Պատերազմը ավերել, սրբել է շատ բան. հիշում եմ դաշնակ-մուսավաթյան անիծյալ օրերը:

Մի քանի տեղ նորոգման հետքեր կան: Պետական հիմնարկներ են գլխավոր փողոցի վրա, դույնդույն ցուցանակներով:

10 Ինչո՞ւ արեւելքն այդքան վառ դույներ է սիրում, նույնիսկ ցուցանակները կանաչ դույնի են, կապ-կապույտ, կարմիր ու դեղին:

Անցնում եմ մի խոշոր շենքի մոտով, ուր տեղավորված է աղահանքերի գլխավոր վարչությունը, Նախիջևանի դշտ-դատնոտեսական բանկն ու «Նախիթթիֆադը» (կոոպերատիվների միությունը):

20 Մի քիչ դենը սիրուն, կոկիկ հրապարակ է, աղյուսի, կիրի և գաջի կուլտերով: Նորոգում են, նոր տներ են շինում: Հրապարակի ճակատին ժողկոմխորհրդի սպիտակ շենքն է, որ շատ դուրեկան է շրջապատի մոխրագույն ֆռնի վրա: Բա-
կում սիրուն ծաղկանոց, միակը ամբողջ քաղաքում, ինչպես իմացա ես հետո:

Ժողկոմխորհրդի շենքի կողքին մի այլ շենք, ավելի սիրուն, արեւելյան նիշերով, ճակատը բրգաձև ուռուցքներով, նեղ ու երկարածիգ պատուհաններով: Շենքն արդեն ավարտված է, միջին մասն են պատրաստում: Նախիջևանի խաներից մեկն է շինել այդ շենքը մեշխտի համար, թերի է մնացել: Խորհրդային իշխանության հաստատվելուց հետո մեշխտի շենքը վեր է ածվել ակումբ-գրադարանի:

30 Մոտենում եմ բաժնյալներին. շնայած որ կանուխ է դեռ, բայց աշխատանքն արդեն սկսված է: Մի խումբ բանվորներ ցեխ են խառնում հարդի հետ, աղյուս պատրաստում: Ալեքո մի բաննահ, քթի տակ մի երգ մոմռալով պատ է շարում:

— Էս շենքը Աբաս խանի տղան էր ուղում շինել, հիմա տեսնում ես աստղը ճակատին,— ասում է ինձ բաննահ ծերուկը, ցեխոտ մատն ուղղելով դեպի շենքի ճակատը:

Կարմիր աստղը նախկին մեշխտի ճիշտ ճակատին:

Մերտեղը պատմեց ինձ, որ եբբ կառաւարութիւնը որոշում է շենքը ակումբի վերածել, սեյիդ Ղասում անունով մի մուկեանդ հաւատացյալ գիշերով ծածուկ մտնում է ներս, կրակ անում շենքի մեջ և սկսում բարձրաձայն աղոթել: Մյուս օրը քաղաքում լուր է տարածւում, թե մարգարեն իջել է մեշիտի մեջ և հայտնել սեյիդ Ղասումին, որ այդ մեշիտը «սուրբ» է. իհարկե «հրաշքը» պարզւում է, և սեյիդին ուղարկում են ուղղիշ տուն:

Այդ փոքրիկ հրապարակը քաղաքի ամենից սիրուն մասն է: Հրապարակից տարբեր ուղղութեամբ փողոցներ են սկսւում: 10
Հիմա շտկում են, դար ու փող լեցնում, պատերը կոկում, սվաղում: Նթե այգպես թափով տարւի աշխատանքը, մի քանի տարուց հետո նախիջևանը կդառնա մի սիրուն քաղաք:

Հրապարակի դիմաց այգին է, որի մոտով անցնում է սրընթաց, պղտոր գետակը, նախիջևանի «Նեղոսը», որ իջնում է սարերից, արգաւանդ տիղմ բերում և առատաձեռն փռում հարթավայրի վրա:

Բաժանւում եմ ալեւոր բաննահից և դանդաղ քայլերով իջնում դեպի հրապարակ: Կանուխ է դեռ, հիմնարկները բաց չեն: 20

Ահա և բազարը, նեղիկ փողոցների մի լաբիրինթոս. փոքրիկ կրպակներ՝ մսավաճառի կողքին դարբին, հացթուխի կողքին՝ կոշկակար: Ասլրանքները շարել են խանութի առաջ. ներսում քիչ բան կա:

Էժանութիւն է, յուզ ու պանիր— սրճան ասես: Առուտուրը իրար մեջ «ղռանի» հաշվով է, իսկ նորեկի կամ անժանոթ մեկի հետ՝ շերվոնեցով: Մի բան եք ուզում, նայում է նախ, մտածում, թե ի՞նչ ասի— «ղռա՞ն», թե «չերվոն»։ Իրենց ծանոթ մարդկանց հետ ղռանով են խոսում ու կես ծածուկ բռնի մեջ դնում ղռան կամ թուման: Առնում ու ծախում են 30
ամեն ինչ. նսարավաճառը պղնձի ամաններ է առնում, նավթ ծախողը՝ գորգ ու կերպաս, որ հետո հարմար դեպքում կանթանկ ծախի, կամ արտահանի Իրան: Առևտրական կապը Իրանի հետ շատ է ուժեղ. քարավաններ կան, որոնք հատուկ այդ գործով են պարապում և բերում ու տանում են, ինչ որ ձեռնառու է՝ պղինձ ու ճոթեղեն, կաշի ու միրգ և այլն:

Զայխանն էմ մտնում. աթոռներ չկան. տեղավորվում եմ գորգի վրա: Այցելուներ շատ ունի չայխանն. նա և բորսա է, և հանդիպումների վայր, և լուրերի կայան: Երկու ջահել հազիվ են հասցնում թեյ տալ: Մոտենում է մեկը:

— Մի բաժակ թեյ, — ասում եմ:

— Քո՞ շաքարով, — հարցնում է տղան:

Ընդունված է այստեղ մի կտոր շաքար դնել գրպանում և օրը մի քանի անգամ մտնել չայխանն:

10 Նայում են ինձ հետաքրքիր: Ինձ զարմացնում է վարդերի առատությունը: Համարյա ամեն սեղանի վրա մի փունջ վարդ կա: Երևանում դեռ չկա, իսկ այստեղ յուրաքանչյուր ոք իր պարտիզում բացված վարդ ունի:

Գորգերի վրա ծալապատիկ նստած են, խոսում են, թեյ խմում, ծխում կամ ղալան քաշում: Իմ գլխավերև կախված է ընկ. Կալինինի նկարը, ներքև՝ եվրոպական պատերազմի մի քարտեզ, որի վրա ճանճի աղտոտությունից ճերմակ տեղ համարյա չի մնացել:

20 Ներս մտավ ճպուռտ աչքերով, փսնջոտ, պատառոտած աքան ուսերին, աղտոտ չալման գլխին փաթաթած մի մարդ. «սեկյամ» տվավ և նստեց անկյունում: Երևում էր, որ շրջապատողները պատկառում են նրանից: Կողքիս նստողը շշուկով ասաց ինձ, որ եկողը «իմաստուն սեյիդն» է:

Միտս ընկավ ծերուկ բաննահի պատմածը սեյիդ Ղասումի մասին: Գուցե «նա ինքն է թագավոր փառաց»: Զգիտեմ ո՞վ Բաքվի թուրքական թերթում մի հոդված էր ղետեղել չայխանենների մասին: Հոդվածագիրը շատ տեղին էր նկատել, որ չայխանենները ոչ միայն քաղաքական ասեկոսների վայր են, այլև մի տեսակ «կլուբ» ուղղափառ հավատացյալների համար:

30 Դուրս եմ գալիս փողոց:

Մանուկներ մի խումբ անցնում է շուկայով: Դայրոցական սղերք են, գրքերը թևի տակ. կանգնեցին մի խանութի առաջ, ուր արկղների մեջ դարսած է ղանազան շաքարեղեն, կողքին էլ վանդակի մեջ մի կաքավ: Նայեցին ու անցան:

— Ծամփա տվեք, ճամփա՞, — հանկարծ ետևից լսեցի մի խրոխտ ձայն: Նեղլիկ փողոցներում ժողովուրդը քաշվեց

մեկդի: Լսվեց թմբուկի ձայն ու երեաց կարմիր դրոշը, ամ-
րացրած մի ձողի: Դրոշի ետևից ջահել մարդկանց մի ամբողջ
շարան, որ քայլում էր հսկա թմբուկի զարկերի տակ:

Շարուրի ղինվորացուներն են, գնում են ղինվ. կոմիսա-
րիատ ներկայանալու: Արևից սևացած ռանչսլարներ, շատերը
քաղաք չտեսած, զարմանքով նայում են շրջապատին, աշխա-
տում շարքից դուրս չգալ և իրենց կեցվածքին ղինվորական
ձև տալ: Մի քանիսն էլ շուխաները մեջքին են կապել այն-
պես, ինչպես ղինվորն է կապում շինելը: Յուրաքանչյուրի
կրծքին կախված է կարմիր ժապավեն: Զինվորացուների ետե-
վից գնում է մանուկների, թամաշա սիրող անձանց մի ամ-
բողջ խումբ, որ աշխատում է ետ շմնալ: Ես էլ եմ խառնվում
նրանց ու մի քանի թույլից հետո թափորի հետ միասին հաս-
նում ղինվ. կոմիսարիատ:

10

Հավաքվում է ահագին բազմություն: Ահա և նվագախում-
բը: Ինձ ասացին, որ ընդամենը 15 օր է, փնչ կազմակերպել
են նվագախումբ, որի ղեկավարը զանգեզուրցի մի եռանդուն
տղա է:

Զինվ. կոմիսարիատի պատշգամբից ղիմավորում են
ղինվորացուներին, ողջույնի խոսք են ասում զանազան ընկեր-
ներ: Զինվորացուների կողմից պատշգամբ է բարձրանում մե-
կը և խոստանում պաշտպանել բանվորի ու գյուղացու շահը:

20

— Մեզ նիկոլայը սալգաթ չէր տանում, որ մութ մնանք,
ուրիշ քաղաքներ չտեսնենք: Հիմա «Ղըրմըղը օրդուն» (Կար-
միր բանակը) մեր սիրելի մայրն է, համ ուսում պիտի առ-
նենք, համ էլ սովորենք պաշտպանել մեր երկիրը վտանգե-
րից, թեկուզ այդ վտանգը Արաղի մյուս ափի խան ու բեկե-
րից լինի:

Ծափահարում են, «յաշասըն» կանչում, դդակները օդի
մեջ նետում, նորից կանչում «ուռուա»: Նվագախումբը «Ին-
տերնացիոնալ» է նվագում. դեռ նոր են սովորել, նվագը մի
քիչ խառն է, արեւելյան շեշտով:

30

Միտինգը վերջացավ, ղինվորացուների շարքերն անցան
դեպի զորանոցները: Ժողովուրդը ցրվել սկսեց: Բոբիկ ու-
քերով, կուրծքը բաց երկու պատանի, հաղիվ 15 տարեկան,
մոտեցան Ինձ, հերմակ թղթի մի կտոր ձեռքերին:

— Խնդիր գրի, որ մեզ ընդունեն Կարմիր բանակում կամ մավոր:

Ջահելների աչքերի մեջ կրակ ու հռանդ կա. հենց այստեղ դիմում եմ գրում. առնում են ու վազում դեպի զորանոց:

* * *

Աբեն արդեն նեղում է:

Փողոցում անց ու դարձը պակասում է, մարդիկ ստվերոտ մի տեղ են փնտրում, որ մի քիչ շունչ առնեն, մինչև հովն ընկնի:

Գործ. կոմ. շենքի առաջ նստատեղ են մի քանի հոգի:
10 Ներս եմ մտնում: Հենց միջանցքում գետնի վրա ծալապատիկ նստել է մեկը և գրում է: Նրա կողքին նստել են մի քանի գյուղացի, որոնցից մեկը գրողին թելադրում է իրենց դիմումը:

Միջանցքում անց ու դարձ են առնում սպասողներ: Այստեղ ամեն ինչ հասարակ է ու պարզ: Փոքր է երկիրը, պաշտոնյաների թիվը քիչ, բոլորն էլ ճանաչում են իրար, հիմնարկները համարյա իրար կից: Մի երկու ժամում կարելի է բոլոր հիմնարկներում լինել, տեսնել բոլորին, ուղած տեղիկությունն առնել ժող. կոմ. խորհրդի նախագահից մինչև հասարակ գործավարը: Պաշտոնյաների մեծ մասը տեղացիներ:
20 են, որոնց հակառակ հանվանն ճանաչում են գյուղացիք: Շատ անգամ հենց տեղն ու տեղը որոշում է կատարվում և խնդրին սպառողական լուծում տրվում:

Տալիս են ինձ թվական տվյալներ դաշտուի դրության մասին: Ամեն տեղ շինարար աշխատանք, դպրոցներ են բացվել, խրճիթ-ընթերցարան, ճանապարհներ են նորոգվում, կազմակերպվել է գյուղատնտեսական վարկի գործը, կոոպերացիան դանդաղ, քայց աջող գրավում է գյուղական շուկան և դուրսվոնդում չարչուն ու վաշխառուին: Այս տարի բամբակը ցանվել է որոշվածից ավելի:

30 — Եթե ժամանակին վաբի ստանայինք, մեկին երկու ավել կցանեինք, որովհետև անցյալ տարի գյուղացիք տեսան բամբակի օգուտը, — ասում են ինձ:

Հատուկ ուշադրություն է դարձված բժշկա-սանիտարական գործին: Մի քանի կարևոր կենտրոններում մտցված են բժշկական կայաններ: Գյուղացիք իրենք ընդառաջ են գնում:

իշխանութեան շինարար աշխատանքին, տրամադրում շին-
քեր, բանվորներ, հաճախ ծախսի մի մասը վերցնում իրենց
վրա:

Շինարար աշխատանքի մասին գիտեն և Արալի մյուս
ափին ապրող խեղճ ու կրակ գյուղացիք, որոնք դարերից ի
վեր տքնում են, աշխատում անդուլ և իրենց ամբողջ վաստա-
կը խան ու սարգարի տալիս: Հողային հարցի աջող և արագ
լուծումը, բեզական հողերի դրավումն ու հողահավասարե-
ցումը լավագույն ազիտացիոն ազդակներ են այդ շարքաշ
գյուղացիների համար, որոնք Արալի մյուս ափից կարոտով
են նայում, թե ինչպիսի հալալ և աղատ ապրում է Նախիջևա-
նի գյուղացին առանց բեգի ու խանի:

Շատ է պատահում, որ մյուս ափից փախչում են և դալիս
բնակվում Նախիջևանի շրջակայքում, դառնում խորհրդային
քաղաքացիներ:

Նախիջևանի շրջանը հարստանալու բոլոր պայմաններն
ունի:

Հողը բերրի, կլիման նպաստավոր բարձր կուլտուրաներ
մշակելու համար, հողի սակավություն չկա, հռչակավոր
աղահանքերը խոշոր եկամուտ են տալիս, Պարսկաստանի հա-
րկանությունը թույլ է տալիս արտահանման և ներմուծման:

Անցնում եմ դեպի քաղաքի ծայրամասը: Ավերակ տներ,
համարյա ամեն քայլավորի հողադուլտեր աջ ու ձախ: Զարդ-
ված աղյուսների կույտների վրա աչքիս են ընկնում հին փա-
լասներ, փռված արեւի տակ: Մոտենում եմ մի խորշի. երևում
է, որ դետնափոր տներում մարդ է ապրում: Կուղե-կուղ իջ-
նում եմ սանդուղքներով: Գետնափուր սենյակի մեջ ապրում է
մի ամբողջ քնտանիք. մի քանի աման, մի կուժ, մի երկու
փալաս և իրենց վրա եղած ցնցոտիները՝ ահա նրանց սնու-
կանությունը:

Նախկին բնիկներ են, որ աղգամիջյան Առիւնների ժա-
մանակ դադթել են, թալանվել, հիմա նորից վերադարձել են
ավերակները շենացնելու:

Անցնում եմ առաջ. ականջիս է հասնում մեքենայի անի-
վի ձայնը: Մոտենում եմ մի փոքր շինություն, նայում եմ
պատուհանից ներս:

10

20

30

Տպարանն է:

Նեբս եմ մտնում ուրախ, որ այդ քանդված տների մեջ տեսա կենդանի մի անկյուն, ուր աշխատանք կա, աղմուկ ու երգ: Տեղական թերթի խմբագրատունն է՝ «Շյարք Գափուսի» (Արևելքի դռներ):

Ավելի հարմար անուն չկա թերթի համար: Իրոք որ Նախիջևանը Արևելքի դռներից մեկն է: Թերթը հրեկոյան պիտի լույս տեսնի, շտապ երեսներն են կապում, որ հասցնեն: Օրաթերթ չէ, աշխատակից քիչ կա, գրելու ժամանակ չունեն:

10 Բայց թերթն արդեն իր թղթակիցների խումբն ունի, ճանապարհը հարթված է, նույնիսկ հեռավոր դուռներում է ստացվում:

Գրաշարներից մեկին հարցնում եմ նոր տառերի մասին.

— Ե՞րբ սլիտի լինի, — լսել ենք դրա մասին, բայց դեռ չենք տեսել: Մի քիչ մոլլաները կենդանան, բայց հուպ կտանք, — ասում է նա և ծիծաղում:

Լատինական շրիֆտ դեռ չկա: Նոր միայն ստեղծվել է մի հանձնաժողով այդ նպատակով: Հարց ու փորձ եմ անում թերթի տիրաժի մասին:

20 — Մեկ-մեկ տալիս ենք ուղտապաններին, Արաղի մյուս ափն են անցկացնում մեր թերթից մի քանի հատ: Հս էլ մեր կանտրաբանտը, — ժպտալով ասում է գրաշարներից մեկը:

Հարցնում են դրսի աշխարհից: Մեկը բավական զարգացած, ինքնուս տղա է: Երբեմն թերթում հոգվածներ է տալիս: Լրագրի հին համարներից մի քանի օրինակ նվիրում են ինձ, ցույց տալիս կարևոր հոգվածները:

— Հս էլ մեր Մեհտու գրածն է քյաբինի դեմ:

Մեհտին գրաշար է, հակաիրոնական սլոգանգանդայի ակտիվ մասնակից, սեյիդ ու մոլլայի թունդ հակառակորդ:

30 Հեռանում եմ այդ կուլտուրական անկյունից, ուր մի քանի հոգի ռումբեր են պատրաստում՝ Արևելքի սեյիդ ու խանի մեչիտան ու քյոշքը պայթեցնելու:

Հոգնած իջնում եմ կայարան: Յերեկվա տպավորությունները խռնվել են գլխիս մեջ, աչքիս առաջ է փոքրիկ շինությունը քանդված տների թաղում, ուր մի քանի հոգի շարում են «Շյարք Գափուսի»-ի փոքրիկ համարները, իսկ մերենան

ժիր ու աղմուկով տալում է, դարսում սուր սլաքները կարմիր,
որոնք տարածվում են Արևելքի դռներից այն կողմ՝ Արազից
դեն, ուր կամաց-կամաց վարթնում է Իրանի չարքաշ ռանչ-
պարը:

Միտս ընկան շարուրցի նորակոչ զինվորի խոսքերը, թե՛

— Սովորենք պաշտպանել մեր երկիրը վտանգներից,
թեև ուղ աչդ վտանգը Արազի մյուս ափի խան ու բեդերից լի-
նի:

ԳՅԱԿԱՌԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՆԻ (Ա.)

Գորիս (Զանգեզուր), 18 դեկտ.

1

Մեր քաղաքը գրպանի քարտեզի վրա ամենեւին մի փնտրեք, փոքր է, չեն նիշել, թեկուզ որպիս միջակիտ: Եթե հիշատակում են խոշոր ավանները, մեր քաղաքն էլ նրանց կարգում են դասում և նշանակում: Խորհրդային Միության մեջ հաղափնեւորվ են մեր քաղաքի շափ բնակավայրեր, որոնք շունեն դործարանի և ոչ մի ծխնելույղ, ոչ մի անգամ սուլի-
10 չի ձայն չեն լսել, խոտով պատած և աղբոտ փողոցներով երբեք օթո չի անցել. քաղաքի մի ծայրից կարելի է մեկին մյուս ծայրից բարձրաձայն կանչել, և նա կգա, ճաշիդ կհաս-
նի:

Մեծ քաղաքում կղաքմանան, եթե մի օր երկաթուղի շլինի. մեր քաղաքն ուրախ է, եթե շաբաթը մի անգամ փոստ է գալիս: Այդ լուրը բերնի բերան տալածվում է. փոստը դա-
լուց մի օր առաջ են իմանում, որ արդեն այսինչ գյուղից ճա-
նապարհվել է: Յրիշ չկա. նամակդ ինքդ գնա ստացիր. մտիր
փոստ և վարիչին ընկերաբար ասա, որպիս մոտ ծանոթի՝
20 — Օհան, ես նամակ շունեմ.

Եթե դու շունենաս ոչինչ, դոնե կիմանաս, թե քաղաքում ուրիշ էլ ուղ նամակ կամ լրագիր ստացաւ. հարցրու Օհանից, նա անդիր գիտե:

Մեր քաղաքը միայն մի ժամագործ ունի, որ ազատ ժա-
մերին կոշիկ է կարկատում, պարապ չմնալու համար: Քա-

շարքը փոքր է, հաղիվ հիստուն ժամացույց լինի. դե հո ամեն ամիս չարխտի տանեն ժամագործի մոտ: Կառք չկա. միայն մի կառք գործկոմն ունի, բայց ճամփեքը առապար են, քարոտ, միայն տոն օրերին են լծում, ձիերը ղարդարում գուլնղգուլն փնջերով ու վանդուլակներով և ման ածում քաղաքի կարճ ու չափն փողոցներով:

Քաղաքից գյուղ կամ ուրքով պիտի գնալ, կամ ձիով. Քաղաքում միայն եղան երկու սայլ կա, որ լծում են միայն այն դեպքում, երբ տուն շինելու համար հարկավոր է գետից քար բերել:

Շատ մարդ ձի չունի, իսկ կան բաժիններ, որ մի քանի ձի ունեն: Մեր քաղաքի բոլոր բաժիններէ վարիչները (նույնիսկ զագսի) ձի ունեն՝ շրջան գնալու համար: Եթե ժողովուրդը դիտե, որ Աթասանց Իվանը փոխօգկոմի վարիչն է, նա շատ լավ ճանաչում է և նրա ձիուն, Իվանի ձիուն: Եթե այդ ձին մի ուրիշ մարդ նստի, տեսնողը պիտի ճանաչի և ասի.

— Էս ընկեր Իվանի ձին է...

Մեր փոքրիկ քաղաքում, որ երկաթուղուց 200 միլստ հե-
ռու է, բարձր լեռներով շրջապատված, հնուց ավանդ մնա-
ցած սովորույթ շատ կա. իգիթ լինելու, լավ ձի քշելու, փո-
ղոցներով սրարշավ անցնելու, գյուղին մոտենալիս ձիու
սանձը մի քիչ թափահարելու, որ ձին վիզը կեռ պահի,
բարձրախոս լինելու և էլի այսպես տեսակ-տեսակ շարժ ու ձև,
իրեն կեցվածքին ու տեսքին վայելուչ ձև տալու անմիտ
սովորույթ:

Անցյալ դարնանն էր, որ մեր քաղաքի գլխով առաջին
անգամ աերոպլան թռավ, իսկական և ոչ թե հնարովի. շատերը
նույնիսկ ձայնը լսեցին, մի խուլ դռուց: Այդ օրը քաղաքն
անօրինակ տեսք էր ստացել, ասես ժողովրդյան պատուհաս էր
շարժվում դիմացի լեռներից: Աերոպլանը երևաց երկնքի կա-
պույտում, մի քանի անգամ պտույտ տվեց քաղաքի գլխին և
կորավ կապուտակ հեռվում: Շատերը միայն այդ օրը հա-
մովվեցին, որ աերոպլան («այերոպլանգա») կա, իսկ ոմանք
էլ... (երգվյալ հակահեղափոխականները), որ խորհրդային
իշխանութունը հաստատ է: Այդ օրը քաղաքի ամենից լավ

10

20

30

օրն էր. դեռ մինչև հիմա էլ շատ մարդիկ մի բան հիշել տալու գեպքում, ավելացնում են:

— Հերոս էր, էն որ այերոպլանդան շուռ էր գալիս երկընթում:

Շատ անիմաստ կլինեիր մեր փոքրիկ քաղաքի գոյությունը, եթե նրա հիշատակման արժանի կողմերը՝ փոստը լինիր, կամ դադսի ձին և կամ թե անցալ տարվա աերոպլանը:

2

10 Խաղաղ և իր բեֆին ապրում է այս փոքրիկ քաղաքը, որ գրպանի բարտեղի վրա չի էլ նշանակված թեկուզ որպես միջակետ: Կարծես դիտմամբ հեռացել է այս անկյունը խուլ, որ իրեն չխանգարեն, շատ եռ ու զեռով, ժխորի աղմուկով իրեն չնեղացնեն:

Ապրում է իր բեֆին, կատարում է այն ամենը, ինչ հարկ է, աշխատում է նմանվել մեծ քաղաքներին և օրինակ դառնալ շրջակա գյուղերի համար: Փոքրիկ այդ քաղաքը գավառի կենտրոնն է, նրան են նայում հարյուրավոր գյուղեր՝ թառած լեռան կատարին, խոր ձորերի մեջ ընկած գյուղեր:

20 Դրսի աշխարհի հետ ունեցած կապը փոստն է, որ գալիս է անկանոն, բեռը կես ձամփին թողնում, որ հետո վերադառնա բերի. կապը ծուռ ու մուռ խճուղին է, որ լղար եղան պես կողքի ճաղերն է ցցել, կապը՝ հեռագրի մի բարակ թելն է, որ անցնում է տասնյակ վերստեր անմարդաբնակ սարերով, կտրում հավիտյան ձյունապատ լեռների կատարներ, իջնում անդնդախոր ձորեր և հասնում հեռավոր երկաթուղուն: Շատ հաճախ է դիծը կտրվում. ձյան հյուսեր, սարի բամի, փոթորիկ պոկում են սյունը տեղից: Սարերով անցնելիս մեկ էլ հանկարծ հանդիպում ես հեռագրասյունների ուղիղ շարքին ու բարակ երկաթալարին, որ կանչում է

30 ասես հուսալիտուր ու խեղճ՝ մեծ քաղաքին հաղորդում, որ այնտեղ, երկաթուղուց հարյուրավոր վերստեր հեռու, լեռներով փակված մի դետահովտի վրա անհոգ ընկած գավառական փոքրիկ քաղաքում ևս կա մուլեկուլյար աշխատանք, այնտեղ էլ են շինում, այնտեղ էլ է բաբախում թեկուզ մի

Քրակ, որ տանում է դեպի սիրտը՝ լայնարձակ Միությունը
հորհրդային: Մարդ այնպես խղճահարմում է, երբ ձյունա-
պատ լեռան գլխին՝ ժխորից հեռու, հանկարծ լսում է, թե ինչ-
պես նվազում են երկաթի թելերը հեռագրի, ինքդ էլ ուզում ես
կանչես, որ մեծ ճամփով անցնող ղնացքը մի օր էլ շուռ տա
ուղին փր և մխրձվի քնած լեռնապարհն այս, լեռները վախե-
նան, բաղմանան գործարանները, խաղաղ ու հանդարտ գե-
տահովիտում այս վառվեն հսկա լապտերները քաղաքի:

Ամեն ինչ դանդաղ է, խաղաղ գավառական այս խուչ
անկյունում: Շտապիլու հարկ չկա. կենտրոնից հեռու լինե- 10
լը, մարդաշատ քաղաքի կարիքներին անհաղորդ լինելը ստեղ-
ծում է անհրաժեշտ միջավայր, ուր առատորեն դարգանում
է դավառացու մտավոր կարճությունը, նրա մեղկ և կենդա-
նական կյանքը, որկրամուլ և թուլամորթ լինելը: Կատարյալ
քաղքենի, օրինապաշտ, սխիզ փարած հնօրյա աղաթին՝
նավասարդին ու ձմռան երկար գիշերների զրույցներին:

3

Լեզո՞ւն, կենդանի խոսքը այս խուչ անկյունում...

Յոթ տարի է անցել Հոկտեմբերից, և դեռ մարդիկ կան՝
հին պիսարներ, որոնք հայերենը համարում են գլուղացու 20
լեզու, անվայել «իրենց» շրջանի համար: Քա՛րը գլխին, թող
համարեն. բայց դայրանում ես, երբ ժողովում են այդ ասում,
և մեղշանական տիղմի մեջ սնված, չինովնիկի մունդիրի տակ
աճած մի էքս-գործավար, որ այսօր մատենավար է սոսկա-
կան,— և անդամ թեկուզ հորաշխի վերստուգիչ հանձնաժո-
ղովի,— դայրանում ես, երբ ընդհանուր ժողովում ձայն է
խնդրում և խոսում... ուսերեն (երբ լսողների կեսից ավելին
իրենց քաղաքից ուրիշ քաղաք չեն գնացել):

Եվ այն էլ ի՞նչ ուսերեն...

Իր ելույթը պատճառաբանում է ազատ ցանկությամբ և 30
մայրենի լեզու չիմանալով, այնինչ ստում է, հորինում:

Այդ Կարապետ Հախնաղարիչը թեկուզ սոսկ մատենավար
է, բայց նրանից շատ բան է կախված: Իրեն այնպես է դրել՝
մանավանդ եկող-գնացող գլուղացիների մոտ, որ կասես

վարիչն ինքն է, շահագանց պատասխանատու մի պաշտոնյա:

Մարդու խելք չի հասնում, երբ քննում է մեր խուլ անկյան «անքննելի» բաները: Ասես մի մեծ հեղեղից փախել և կորած, մոլորած այս մեծ դադաքում հանգիստ են առել նրանք, մրուրը հնի, ոտից ցզլուխ կեղծիք, կաշառք և ցածություն:

10 Իրեն պատասխանատու չի համարում և ոչ մի դեպքում, եթե մեղադրես, կարդարանա հաղար տեսակ, խսկ առիթը չի փախցնի իր «բաղմանդամ ընտանիքի» համար մի կատեգորիա էլ ավել կորզելու, շնայած աշխատանքն էլ մի դատ չի, կես կատեգորիա արժե:

Նա ջուխտ ոտով ու կենտ գլխով անցյալի մեջ է թաղված, սիրով (իհարկե ծածուկ) է պատմում սրան-նրան, թե այսինչ պրիստավի ժամանակ իրենք ոնց կերան, ոնց «մեծավորը» մատը թափ տվեց և դյուղացիք խոնարհվեցին: Ինչ խոսք, որ ներկա կարգերին հավան չի. անկետա լեցնելիս էլ «համաերող» դրեքիս նայում է շորս կողմը, և տառն անգամ գույնը թռչում է, էլի գալիս:

20 Կարապետ Հախնադարիչը առիթը չի փախցնում կծելու, շնայած գիտե և քսվել, պոչը թափ տալ: Եթե նա վերաստուգի չի անգամ է, այդ որոշ «պալիտիկա» է, իր ակտիվ լինելն է ուղում ցույց տալ, գուցե մի օր պետք դա: Եվ անհաշտ հակառակորդ է նորին, իսկ պետական լեզուն հո նրա աչքի փուշն է: Որ մորթես, նա չի ասի երբեք «գործկոմ», այլ անպատճառ՝ «խսպալկոմ»: Հայերեն խոսելիս էլ խառնում է այնքան ոուսերեն, որ շիլաճաշ է դուրս գալիս՝ անհամ, անհոտ:

4

30 Մեր փոքրիկ քաղաքում ուշադրության արժանի բան դեռ չատ կա:

Ինչպես ամեն քաղաք, մերն էլ ունի բուլվար ու հրապարակ: Ծիշտ է, մեր բուլվարում նստարան չկա, բայց լավ յոնջա է բուսնում՝ պառկիր կանաչի վրա ինչքան քեֆ ուղի:

Շատ անգամ՝ մանավանդ գարնան, կարելի է տեսնել

բուլվարի մի անկյունում նստած քաղաքի նախկին «հայրեն-
րին» (այժմ պարասլ, հոգեպահուստով ապրող) անուշ զրույց
անելիս: Բուլվարի մյուս անկյունում մի գյուղացի իր էշն է
թողել կանաչ ուտելու, ինքն էլ դինջանում է կողքին:

«Հայրերի» խումբը ուշադրություն է գրավում: Առաջ
հարուստ էին, խանութատեր. մեկը մի քարվանսարա ուներ,
մյուսը՝ բաղ ու հող, տոկոսով տված փող: Հիմա չկա, բայց
մրմուռը կա, զայրույթը մնում է: Նրանք երգվյալ հակահե-
ղափոխականներ են, չնայած որ նրանց ուժը տկար է, խոս-
քերը ծիծաղ հարուցող:

10

Բայց մարդիկ ապրում են քաղաքականորեն, դեռ չեն մե-
ռել: Նրանք սնվում են... պրովոկացիայով, իրենց հնարած
լուրերով, սրանից-նրանից թերատ լսած ու հասկացած խոս-
քերով: Հերիք է, որ մի լուր իմացան. մեկը ծաղկեցնում է,
մյուսը եզրակացություն հանգում, մեկ էլը ապացուցում, որ
«սրանք» երկար կյանք չունեն:

Յոթ Հոկտեմբեր է անցել, Եվրոպան իրար է անցել՝
Խորհրդային Միությունը շուտ ճանաչելու, իսկ փոքրիկ մեր
քաղաքում (որ քարտեզի վրա լվի ծերտի շափ էլ չէ) դեռ հա-
մառում են և հավատում «սպիտակ ձիավորին», հակահեղա-
փոխության աուրբ Գևորգին, որ պիտի գա... Ավան ապոր՝
բանկում թողած մանեթները ետ տալու:

20

Կարապետ Հախնազարիչը գործն ավարտելուց հետո
շտապում է նրանց մոտ, հավաքվում են և զրուցում, հու-
սադրում ու հորինում: Կարապետ Հախնազարիչը լուրջ
հայտնում է, որ այսօր վռազ ժողով են հրավիրել նրանք, մի
բան կա երևի:

— Ելելի մի բան կա...

Մրմուռ է խումբը ցմահ հակահեղափոխության, և հույ-
սը, իբրև ձմռան անզոր արև, մի անգամ էլ շողում է նրանց
պառավ դեմքերին...

30

ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՆԻ (Բ)

1

Զմուռն էն թունդ ցրտերն են այժմ: Յուրտ քամին ասես ուղում է մարդու մարմինը ծակել ու թափ անցնել: Զեռներդ կապտում են ցրտից: Երջանիկ էս, եթե մի օջախի մոտ կարող ես մեկնվել կամ թոնիրի մեջ ոտներդ կախել ու տաքանալ:

10 Անօգ մի կին, վարձու աշխատանքով ապրող՝ ջրկիր, լվացարար, թե տան ծառա, անօգ մի կին ամեն օր կուժն ուսին՝ այս ցուրտ ձմռան բոկոտն անցնում է մեր փողոցով՝ «խանումի» համար ջուր է տանում:

Կրունկները սառել են, ճաքճքել, դարձել հաստ պաղոշ՝ անզգա, առանց նյարդի: Այդ ավելցուկ մսի կտորներով մարմինն իրեն պաշտպանում է ձմռան ցրտից: Համարյա կիսամերկ է, ուռած, կապտած մարմնով: «Խանումը» նրան իր տան ներքնահարկում մի անկյուն է տվել ապրելու. դրա փոխարեն ծառայում է, ջուր բերում, լվացք անում:

20 Ամուսինը հաշմանդամ է, կինն է նրան պահում: Երեք ամիս աշխատելուց հետո նա կարողացել է չորս արշին բյադի արժեք հտ գցել: Մնացել է շիվար, չգիտե իր մերկությունը ծածկի այդ չորս արշինով, թե՞ բարուր պատրաստի մանուկի համար, որ մուշ-մուշ քնել է կիսամերկ մոր արդանդում և չի զգում, թե մայրը ձմռան ցրտին «խանումի» համար ջուր է բերում:

Իբանիյեսը իր գրքերից մեկում շատ սիրուն նկարագրում է Մադրիդի աղքատներին, որոնք ապրում են քաղաքից դուրս

և աղբակույտները փորփորում մի բան գտնելու հուսով: Նրան եմ հիշում և նրա աղբատներին, երբ տեսնում եմ ձմռան ցրտին: Բոբիկ ոտքերով «խանումի» համար ջուր տանող կնոջ:

2

Գյուղը շա՛տ է փոխվել:

Հին կապերը թուլացել են, տեղ-տեղ մի թեթև հարվածի են սպասում, որ իսպառ վերանան: «Ամբողջ աշխարհն եկավ մեր առաջով անց կացավ», — պարծենկոտ ասում է ամեն մի թեկուղ փոքր գյուղ, որ ձիու հանգիստ ճանապարհ էլ չունի:

10

Մի շնչին օրինակ. ամեն փնչի հետ փոխվում է և գյուղացու տարադր: Առաջ չուխան էր ու մոթալ փափախը, բայց հիմա կեպկա էլ են դնում, շլատպա էլ: Ֆրենշն ու գալիֆեն մեր պապենական չուխայի հետ այժմ գյուղում կոխվ ունեն: Երիտասարդությունը «փրենջ» է ուղում. ի՞նչ խոսք, որ գյուղի դերձակները «փրենջը» ըստ իրենց «հայացնում» են: Մեր գյուղերում իսպառ վերացել է հին տարադով հարս գնալու սովորույթը, հինգ տարուց ավելի է մի գեպք չի եղել, որ «բերանը» ծածկած հարս տանեն:

Նոր կենցաղը գյուղում դեռ թույլ նվաճումներ է անում, սակայն գյուղն արդեն հակված է նորին: Հեղափոխական կնունքը կամ, ինչպես գյուղում են ասում՝ «կոմսոմոլի մկրտության»-ը անցյալ տարի ավելի քիչ կողմնակից ուներ, քան այս տարի: Անկուսակցական գյուղացին էլ է տանում իր մանուկին կոմսոմոլի «տերտերի» մոտ:

20

Այդ բանն առանց «շերտավորման» ու պալքարի չի լինում: Գյուղի պառավ կանայք, որոնք հարս ունեն և թոռներ և որոնք ավանդապաշտ են ու հնի փեշից պինդ բռնած, — արդե՞լում են, որ հարսները «կոմսոմոլի կնունքին» տանեն իրենց մանուկին:

30

— Աման, մեր օջախը միք հարամի:

Վերիշեն գյուղում կոմսոմոլի կնունքին այս տարի հարսները քիչ չեն կռվել պառավների հետ: Շատերը ծածուկ են տարել իրենց երեխաներին նոր ձեռով մկրտելու: Մի այսպիսի

դեպք է պատահել այս տարի այդ գյուղում. ծիծաղաշարժ է, բայց խիստ բնորոշ:

Մի կին որոշում է ինչպես էլ լինի իր մանուկին նոր ձևով կնքել: Երբ լուր է առնում, թե գյուղում արդեն նոր կնունք կա, ուզում է տանի: Սկեսուրը վրա է հասնում և արգելում. ահագին աղմուկ, աղաղակ: Հարսը համոզվելու է ձեացնում ու մի քիչ անց մանուկի հետ ծկվում: Բայց կնունքն արդեն վերջացած է լինում: Ծանապարհին մարագի մոտ նա հանդիպում է մկրտություն կազմակերպողներին, դիմում է նրանց և խնդրում է իր մանկան էլ կնքել: Եվ հենց մարագի մոտ, փողոցում, կնքում են մանուկին:

Մեր գյուղերում դեռ շատ են նրանք, ծնոտն ու բերանը սպիտակ լաթի կտորով ծածկած, խոսելիս՝ ամաչկոտ ու անհամարձակ, սկեսորոշ և ամուսնու կրկնակի ահի տակ մեծացած մունջ հարսեր: Սակայն քիչ չեն և շրջապատի խավաբին հաղթել կամեցող և «բաղաբի» կնոջ պես՝ «բաղաքավարի» ապրել ցանկացող գեղջկուհիներ:

3

Բռունը մի փոքրիկ գյուղ է, բլուրի արևկող լանջին: Ամեն անգամ, երբ լսում եմ գյուղում տարվելիք աշխատանքի մասին, միտս եմ բերում այդ փոքրիկ գյուղը՝ բլուրի լանջին:

Այս ձմռան էր, գյուղ-ժողով կար: Կիսամութ, ծխով լցված մի սենյակում գյուղացիք իրար կողքի ծալապատիկ նըստոտել են գետնին, նստարան չկա: Սեղանի վրա պլպլում է սև նավթի ճրագը և մրով սենյակը լցնում: Սենյակում էլ նըստելու տեղ չկա. այդպես լավ է, տաք է լինում, խոնավ գետնին ոտքերդ չեն պաղում:

— Հընգերեն՝, խնդրեմ նախ և առաջ տուվեցեք մին
30 նախագահ...

Գյուղխորհուրդն է. ուրեմն ժողովը սկսված է համարվում.

— Արուսյակից հարմար նախագահ չկա,— ձայնեց մեկը, հետո երկրորդը և այդ ձայնը դարձավ մի կատարյալ օվացիա:

Քվեարկությունն ավելորդ է արդեն:

Առաջին անգամ ես այդտեղ տեսա կնոջ՝ գյուղի համայնական ժողովի նախագահ: Ի՞նչ ծածկեմ, առաջին պահ տարակուսանք ունեի և թեթև կասկած ժողովի աջողության մասին: Բայց ժողովից հետո ես ինձ հանդիմանում էի կասկածիս համար:

Հետո գյուղացիք ինձ շատ բան պատմեցին ընկերոջ մասին: Նա դպրոցի միակ ուսուցիչն է, ակտիվ մասնակցություն ունի գյուղի անց ու դարձին, կոոպերատիվին ու նոր դպրոցի շինության: Աշխատում է գյուղում կազմակերպել լիկկա- 10
յան, որի միակ դասատուն ինքն է լինելու: Գյուղացիք պատմում էին, որ ընկ. Արուսյակը ոչ միայն պարապում է դպրոցի երեխաների հետ, այլև հոգս է տանում նրանց առողջապահության, դեղ է ձեռք բերում չքավոր աշակերտության համար: Դեպք է եղել, երբ ինքն է դեղ պատրաստել աշակերտների մեջ տարածված «քոսի» դեմ:

— Առավոտից մինչև արեամուտ դառ է տալիս. բա նրա գլուխը չի՞ ցավում է դրան աշխատանքից...

Հիշեցի մի հին պատմություն՝ «Խորհրդավոր միանձնուհի», բայց ընկեր Արուսյակը «միանձնուհի» չէ, այլ մի ան- 20
խոնջ մշակ, որի կարևոր աշխատանքն արժանի է հիշատակման ու խրախուսանքի:

Եվ ամեն անգամ, երբ մտաբերում եմ Բոունը՝ բլուրի արևկող լանջին, սիրտս անկեղծ ուրախությամբ է լեցվում, որ մենք այսօր համեստ աշխատավորուհիներ ունենք, ցրված մեր հնձավոր գյուղերում, որոնք մի-մի քլունդ առած անդադար փորում են հիմքերը գյուղական խավարի:

4

Մեծ քաղաքներում պոետներ շատ կան, որոնք հորինում են «Երկաթե երգեր», գրում «Վուլկան» ու «Տիտան», մի խոսքով մի ամբողջ «Հրաբխոպոեզիա»: Իսկ ո՞վ է գրել այն մասին, որ Հերիքնաղը այժմ դեկեգատկա է, նա, որ երկու տարի առաջ չգիտեր ոչ գրել, ոչ վարդալ ու մինչ այդ փր օրում գըրքի երես չէր տեսել:

Հերիքնազն այժմ էլի առաջվա պես է ապրում՝ սրա-նրա տան խմոր է հունցում, բուրդ լվանում, ջուր է բերում կամ լվացք անում: Ժամանակ չունի շատ պարապելու, երեսաների հոգան ու կարիքը շատ է: Իրա համար էլ նա օրնդմեջ է հաճախում ետկեսօրյա դպրոց, մի օր աշխատում է՝ երկու օրվա համար: Ու դասերը սերտում է փոքրիկ ճրագի աղոտ լույսի տակ, երեսաներին քնեցնելուց հետո միայն:

10 — Անցյալ օրը դասի ժամանակ,— պատմում է ետկեսօրյա դպրոցի մի դասատու,— դուռը կամացուկ բացվեց ու դասարան մտավ մի թմբլիկ մանուկ՝ ուռած թշերով, ոտնամանի մեկը ձեռքին: Ներս մտավ ու զարմացած ակսեց նայել մեզ. իր տեսածը նրա համար օտարոտի էր: Մանուկը նայեց մի քիչ, պռոշ արեց, որ լա, երբ հանկարծ աշակերտուհիներից մեկը «վույ քոռանամ» ասեց ու արագ մոտեցավ մանուկին: Հերիքնազն էր, մայրը մանկան:

20 — Ես այս պատկերը շեմ մոռանա. նստել է Հերիքնազը նստարանին, մանուկը գրկին: Մի ձեռքով երեսան է գրկել, մյուսով գրատախտակից թվաբանության խնդիրն է ընդօրինակում իր տետրակում: Երբ նրան կանչեցի գրատախտակի մոտ խնդիրը լուծելու, փոքրիկն էլ հետն եկավ, մոր փեշից բռնած: Մայրը խնդիր է լուծում, իսկ մանուկն աչքերը շռած մեքթ մորն է նայում, մերթ ինձ...

* * *

Քույրեր են՝ նա, որ դեռ ցուրտ ձմռան բոկոտն ջուր է տանում «խանումին» և նա, որ մանուկը գրկած գրատախտակի մոտ խնդիր է լուծում: Քույրեր են՝ և նա, որ արեածաղից մինչև արեամուտ դաս է տալիս դպրոցում, և ամաչկոտ հարսը գյուղի, որ ուզում է նոր ձեռք կնքել իր մանկան, թիկուղ վաղոցում, մարագի մոտ:

ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՆԻ (Գ)

I

Բանակումբի դահլիճում նստելու տեղ չկա: Խորհուրդ-
ների համագումարն է: Եկել են հեռու գյուղերից, քերծի գըլ-
խին թառած արծիվի բներից, ծմակների խորքում ընկած շե-
ներից: Եկել են՝ որը ոտով, որը ձիով: Եկել են գործի, պա-
կաս պռատի մասին խոսելու, թե ոնց անենք, որ ավելի լավ
լինի:

Դահլիճն անդարդ է, պետք էլ չի, որ սիրուն լինի: Անհ-
լիք շատ կա, մարդու աչքին էլ չի ընկնում, թե ինչու դարդար- 16
ված չի:

Բեմի վրա տեղավորվել է նախագահությանը: Մակիչ
ամին էլ է այնտեղ, գլխով հազար անցք անցած Մակիչ ամին:
Լուռ լսում է գործկոմի ղեկուցումը մի տարվա աշխատանքի
մասին: Լսում է գլխիսը կախ, ուշադիր, ասես լարել է ուղեղն
իր՝ հետևելու ղեկուցման, արդյո՞ք ամեն ինչ ասաց, պակաս
բան չմնա՞ց:

Ձեկուցումը վերջացավ: Խոսում են իրար հետևից կարճ
ու նաղդի մասին, ինչ որ հնարավոր է. խոսում են ազատ,
իրենց մայրենի լեզվով (տեղական բարբառով): Մի գյուղում 20
կոոպերատիվ չկա, մի տեղ «փոնթի» (ֆոնդ) հողը քիչ է,
գպրոցի շենքն է թերատ մնացել:

Ուշադիր լսում է Մակիչ ամին, ասես հետևում է, թե
մեկն ու մեկը կասի՞ այն, ինչ ինքն է մտածում: Չէ՛, պետք է
խոսի:

Ու դեռ միտքը չպարզած, ներողություն է խնդրում, որ
իր կորեկի պատմությունն է անելու: Փութ ու կես կորեկ է ցա-

նել, բայց ուրիշը հնձել է ու տարել: Գյուղի խորհուրդն այդ չի արգելել, որովհետև իր իրավունքից վեր է համարել: Մակիչ ամին դատարանի էլ չի դիմել. փութ ու կես կորեկի համար դատարան գնալն էլ մի բան չի: Ուրեմն հարկավոր է գյուղի խորհուրդին ավելի իրավունք տալ,— եզրակացնում է Մակիչ ամին:

Համագումարը աղմկահույզ ծափերով է ընդունում Մակիչ ամուսնասածը կուլակի մասին:

Ո՞ւլ է կուլակը:

10 — Էն մարդը, որ խոտհարքը չի ջրել, բայց հարում ա, ուլ որ չի վարում, չի ցանում, բայց հնձում ա, նա ամենամեծ կուլակն ա:

— Էս ի՞նչ ա իմ հագիս (շորերն է ցույց տալիս), բայց տես որտեղ եմ կանգնած: Դեռ էդ հերիք չի, պակաս-պռատի մասին էլ եմ ասում: Կեցցե՛մ եր կառավարությունը...

Մակիչ ամին իր խոսքն ավարտեց, սրտինն ասեց ու նստեց տեղում: Եվ համագումարը միաձայն որոշեց գյուղխորհուրդ-նեին իրավունք տալ 5 ռուբլու սահմաններում վճել տեղում քրեական և քաղաքացիական գործերը:

Սարերն ամայի, անկենդան:

Գարնան սկիզբն էր: Ձին կայտառ՝ կածանով նեղ ելնում էր սարն ի վեր, իսկ Սիմոն ամին պատմում էր, թե արտերը «խեյբատ» են, քարոտ ու հող, թե իրենք «բարահեր» (պարարտ) վարելահող չունեն:

Սիմոն ամին՝ չափքաշ ու ռամիկ, քար ու քոլի հետ ամբողջ տարին կռիվ է տալիս, մի քիչ հաց ու թաղան ունենալու համար: Մեր գյուղերում հազար ու մի Սիմոն ամի ամեն լուսաբացի լարում են մկանները բազուկների՝ քարից, հողից մի բան պոկում, մի բան ստեղծում:

— Մեր շենում հինգ տարուց ավել մաճ բռնել դժվար ա: Հողը «խեյբատ» ա, հողուտ, տակը մեծ քարեր կան, գութանը դեմ ա առնում մեկ էլ, ու վա՛յ մաճկալին:

Ուրիշ տեղ եղները մանուկներ են քշում, մեղ մոտ տղա-

մարդիկ: Պատահում է, որ ցնցումից մաճկալն ընկնում է, կամ եզն է սալթաքում:

— Դժար ա... Մենք էլ ենք ջարդվում, եղինքն էլ: Ինքն էլ, եզն էլ:

Սիմոն ամին ջահել ժամանակ շատ է վարել, հիմա պառավել է, կաշին ծալ-ծալ կախվել է կղակի տակ:

— Հերու էր,— շարունակում է Սիմոն ամին,— Ղլեշուն Մադին վար անելիս խոփը հողին դեմ առավ բիրդան, Մադին ընկավ գութանի վրա, գութանը նրա փորը ճղեց:

Մադին արնակուլու ընկավ հենց իր քաշած ակոսի մեջ: 10
Տունը անտեր է՝ կինը և երեք երեխան: Հաց չունեն, աշխատող չունեն: Հիմա Մադու դռներից էլ չեն կանչելու, թե

— Եղները հանե՛ք, էդուց վար ա...

Ձին կայտառ՝ կածանով նեղ ելնում էր սարն ի վեր: Սիմոն ամին՝ փշրված ու սլառավ մի եզ, էլի պատմում էր, թե մաճ բռնելը ինչքան դժվար է...

3

Ուզուն մեշեն կուսական մի անտառ է, որ տաննյակ վերստ երկարություն ունի: Մինչև այժմ էլ շատ տեղեր կան անտառում՝ մնացած անաղարտ, ուր ոչ մի անգամ կացին 20
չեն շարժել, ոչ մի ծառ չեն կտրել:

Լուսնկա գիշերով անցնում ենք Ուզուն մեշով: Ես եմ, Դիլան դային՝ վաթսոսնամյա մի ծերունի և մի ուրիշ գյուղացի: Ձյունը փայլում է լուսնի լուսի տակ, հաստաբուն կաղնիներն ասես քարացած հսկումի մեջ են:

— Է՛, էս ճանապարհով հազար անգամ եմ անցել... Հրեա մեռնելու եմ, համա աչքս մեշին կարոտ մնաց:

Օրեր տեսած, կլանքում եփված մարդ է Դիլան դային: Ու պատմում է, թե առաջ հենց այդ ճանապարհով ստրաժնիկի առաջն ընկած ոնց է վազել մինչև քաղաք՝ ամբողջ քա- 30
ռասուն վերստ:

— Ես ոտով, ինքն ասլան ձիու վրա: Քրտինքից շապիկս մեջքիս էր կպել: Որսկան շան պես լեզուս կախ արած առաջին վաղ էի տալիս: Որ մի քիչ ետանում էի, պլետով էր տալիս: Հիմա ո՛ւր, էն ժամանակն ուր...

Զիւրը փռացնում են: Ճանապարհ շատ ենք անցել, հոգնել են:

— Էս դատը հաստատ մնա, լավ դատ ա, համա մի բանի հաւան չեմ,— ասում է Դիւան դային ու ջորին պահում ծառի մոտ, մի ճյուղ կտրում, որ ջորուն քշի:

Ասում է, թե ինչին հաւան չի:

— Մեր շենում մի քանի ջահել-ջուհուկ կա: Նրանք ինձ տեսնելիս բարի օր են ասում, ես էլ «աստծու բարին» ասելիս նեղանում են, էլ խոսում չեն ինձ հետ, թե ինչ ա՝ աստված չկա:

Դիւան դային խոսում է դանդաղ, իր տարիքին համեմատ:

— Բա ես որ ասում եմ աստված կա, ես տեսն^ալ եմ: Լսել եմ էլի, ոնց որ լսել եմ, թե սա կաղնի ծառ ա: Նա ինչո՞ւ պետք ա իմ բարեկից նեղանա: Տեսնանք արդոք էդ մինը գրվա՞ծ ա կամ ինիստի ծրագիրում:

Իր միտքն ավելի է պարզում, թե իր «միջուկը» փտած է, էսպէս էլ մեռնելու է, բայց սիրտը չկոտրեն, ասած «աստծու բարին» ընդունեն:

Համաձայնվում եմ նրա հետ: Դիւան դայու բարեք պիտի ընդունել, ինչպէս էլ ասի: Նա արդեն անուղղելի է, թող այդպէս էլ ասի:

— Սոված են, տես ոնց են կանչում է՛,— ասաց մյուս գյուղացին:

Գալլեր էին, ոռնոցը ձորից էր գալիս: Զմռան պարզկա գիշերին ոռնոցն արձագանք էր տալիս ձորերում և մի խուլ աղմուկ ասես լեցվում էր Ուզուն մեշայի թափուտներում: Ակամա դարդանդ ես ղզում:

— Բան չկա. հրեա գեղին մոտենում ենք,— սիրտ է տալիս Դիւան դային:

Զիւրն ասես հասկանում են մեզ և քայլերը մի քիչ արագացնում: Մի քիչ էլ, և շների հաշոցը լսելի եղավ: Գյուղը հեռու չէր:

* * *

Հոգնել ենք ճանապարհից ու մի կուշտ պանիր-հաց ուտելուց հետո իսկույն պառկում ենք: Սենյակի անկյունում բուխարին է. կրակը մերթ լուսավորում է ամբողջ սենյակը, մերթ

հանդարտում: Փայտն առատ է և ածան, գյուղն անտառի մեջ է, վառում են ուղածի շափ:

Դիլան դային էլի իր պատմությունն է անում: «Արմենտորքի» (Արմենտորգ) մասին է պատմում: Շատ գոհ է, որ իրենց շրջանում ժողդատարան են բացել: Էլ առաջվա պես ամեն հասարակ գործի համար կարիք չկա քաղաք գնալու:

Ինչ-որ գործ ունի դատարանում և համոզված է, որ դատը հօգուտ իրեն են վճռելու:

— Շունչս շատ, ապրուստս քիչ, ուրեմն ես չունևոր հմ էլի,— եզրակացնում է նա:

10

Խոսքերն էլ մի տեսակ են, դեռ լեզուն չի ընտելացել նոր բառերի: Այդ երևույթն ընդհանուր է մեր գյուղերում: Խրթին բռն աշխատում են գեղավարի դարձնել ու ստացվում է մի տեսակ հայերեն: Դիլան դային իր գործի մասին պատմելիս, ասաց.

— Անհարի ա (անհնարին), որ հնարապետության (հանրապետության) տված գործը ժողով դատարանը (ժողդատարանը) կարճատի:

Նոր կենցաղի հետ ստեղծվում է նոր լեզու, նոր բառեր: Շատ անգամ գյուղերում կարելի է լսել այսպիսի խոսք, թե 20 «ընկերներ, օրակարգերը պրծավ» կամ մի այլ բնորոշ գեղավար դարձվածք:

Նինջը հաղթում է ինձ: Կիսաքուն վիճակում ականջիս է հասնում թառի ձայն: Մեկը երգում է դիմացի տան՝ ծոր տալով ու զգացված.

— Ավտամաբիլը ցուլաց ու գնաց...

* * *

Առավոտ կանուխ հավաքվում ենք դպրոցում: Հարց ու փորձ են անում, իրենց հոգսերից պատմում: Մեկը հարցնում է նույնիսկ... Դոուեսի ծրագրի մասին: Է՛, որտեղից որտեղ. Դոուես ու Զեյվա...

30

Գյուղի ներքև դպրոցի շենքն է, մի փառահեղ շինություն, որ դեռ պատրաստ չի: Երկու տարի է գյուղն աշխատում է վրան, այս տարի մեջն էլ կպատրաստեն.

— Առաջ ուղում էինք մի փոքր շենք շինել, բայց մեկ էլ պլանը փոխեցինք: էս նորը լավ է:

Դասը սկսվում է: Աշակերտները չեն գրում, միայն կարդում են, որովհետև նստարան չկա: Նոր են շինում: Նստոտել էն տախտակների վրա հիսունաչափ մանուկներ՝ կարմրաթուշ ու կայտառ, մեկը մյուսից ժիր:

Այդ առաջին խմբակն է: Նրան հաջորդում է երկրորդը: Պարապմունքները տևում են մինչև երեկո, իսկ երեկոյան մեծահասակ անգրագետներն են պարապում:

10 — Մեզ էլ էսպես, որ կարդացնեին, հիմա մենք էլ մարդու շարքում կլինեինք, — սրտանց և շատ անկեղծ ասում է մեկը գլուղացիներից:

— Ընկեր լենինն ասել ա, որ մինչի երեք տարին երկրագունտի բոլոր մարդիկ պետք ա գրագետ լինեն: Եթե շատ չկարան, գոնյա իրենց անունը պետք ա ձևոք քաշեն, — պատասխանում է նրան մի ուրիշը, որ «գերմանու պլեն» է եղել:

Գլուղը մի քիչ ծաղկեցնում է պատգամը լենինյան, բայց խմաստն ու ոգին ճիշտ է ըմբռնել:

20 Խոսում ենք գլուղի պակաս-պուտից: Նավթը թանկ արժե՝ մի ֆունտ նավթին տալիս են 3 ֆունտ ցորեն: Կոոպերատիվ դեռ չունեն: Բաքվի հայրենակցական միոսթյունն իր աջակցությունն է ցույց տալիս. նոր դպրոցի կառուցման մեջ նա մեծ աշխատանք է թափել:

Քիչ անց ճանապարհվում եմ մի ուրիշ գլուղ: Դիլան դային ճանապարհ է գցում ինձ:

— Տեսա՞ր ուսումնարանը, — հարցնում է, — պալատ ա, խանի պալատ...

Ու մի բան էլ դեռ ավելի:

ՄԵՐ ԳՅՈՒՂԵՐՈՒՄ (Ա.)

Ցածկիկ առաստաղով մի ընդարձակ սենյակ է Սիսիանի շրջգործկոմի «կանցիլարը»: Սանդուղքները ծուռ ու դիք, բարձրանալիս պիտի կռանաս, թե չէ՝ գլուխդ առաստաղին ես դարկելու:

Սրտասովոր աղմուկ է, գնում են, գալիս: Գյուղխորհուրդների հերթական համագումարն է. եկել են հայ, թուրք, մալական, շրջանի 37 գյուղից:

Ժամի 12-ն է արդեն: Սպասում են ամենից հեռու գյուղերի պատգամավորներին, որ նիստն սկսեն:

10

Ջանգ շունեն: Մեկը կանչում է բարձրաձայն.

— Դե, ընկերներ, նստեցիք: Մեկիք, էն սկամին մոտ քաշի, թող նստեն:

Մի կերպ տեղավորվում են, որոնք ոտքի վրա են, դռան մոտ:

Նախագահը հայտարարում է, որ այսօրվա օրակարգի խնդիրներն են լինելու գյուղատնտեսական և դպրոցական, հետո շինարարական աշխատանքները: Տեղերից պիտի դեկուցեն.

— Ուրիշ հարցեր կա՞ն:

20

— Դե դրանից էլ լավ հարցե՞ր,— ձայնում է մեկը:

Հաղթանդամ, թխադեմ մի տղամարդ, տեղական շալից գալիֆեն հագին, զինվորական կոշտ սապոգներով մոտենում է սեղանին: Շրջգործկոմի նախագահն է: Նայում է ընկերներին, ժպտում ու հնամաշ շինելի ջեբից հանում մի փոքր թուղթ:

— Երկու ամսում շոշափել ենք 408 հարց, մեծ մասամբ

կրթական և շինարարական: Դեպի կառավարության հասցեին սերտ վերաբերմունք ա. շրջանում տիրված ա խաղաղ աշխատանք: Մենակ մի գողություն ա եղել, էն էլ գողերը, հուսով ենք, որ կը բռնենք: Դե, կուշտ ենք, սերմի պակաս չունենք: Էդ էլ մեր անտեսական դրության մասին:

Նայած որ էս տարվա ցանքսերի 20 պրոցենտը ցրտից վտանգի ճանկերում ա գտնվում, հողբաժանում ամեն տեղ չի եղել: Բյուրիմացությունը ընդմիջտ էլ եղել ա: Ես կարող եմ մատնաշնչել մի քանի բյուրիմացություն հողերի վերաբերյալ, բայց մեր կամիսիան կը որոշի այդ գյուղերի սահմանները: Հողը չափելումը գյուղում լավ մասնագետ չկան:

Կանգ է առնում մի պահ, մտքերը ժողովում: Ուզում է շրջանի դրությունը նկարագրել ճիշտ, իր պարզ ու անպաճույճ լեզվով:

— Սիսիանում բաշխական շին. աշխատանք ա տարվել, պետք է գնահատենք: Առաջ էնպես ճառապարհներ կային, որ էշ էլ չէր գնում, հիմա գյուղացիք շինել են, շատ տեղ արաբա էլ ա անցնում: Առաջ գետով անցնելիս պետք ա ոտքերդ հանելիր, հիմա լավ կամուրջներ կան: Շուտով հեռախոսական գիծ են անցկացնելու: Գյուղարանք կա, որ դպրոցի ֆունկամենտը դրել են, և 22 թվին 12 դպրոց ունեինք, էս տարի 26. 1800 աշակերտ, 19 լիկկայան և 700 էլ սովորող: Սա էլ պակաս աշխատանք չի:

Չի հպարտանում: Ասես՝ ուզում է ասել, թե դեռ ո՞րտեղ ենք, ինչե՞ր պիտի անենք: Չայնը հաստատ, խոսքերը որոշ, ասես ամեն խոսքին պատասխանատու է դրում:

— Կոոպերատիվն առաջ վախճան դրության մեջ էր, և ժողովուրդի մասսային քիչ էր օգնում: Հիմա շրջանային կոոպերատիվ ունենք, և էդ կոոպերատիվը առողջ հիմքերի վրա ա դրվում: Որպես բանկը (շրջանում վարկ. ընկերության բանկ են ասում) ևս տալիս ա սերմացու և հղ, միջակ և չքավոր գյուղացու համար: Բանկը տվել ա ուժ հաղար ուրբու օգնություն: Փօկը շրջանումս մի տեսակ դրության մեջ ա: Վերջին ժամանակներս գյուղացիք անդամագրվում են Փօկի շուրջը, և Փօկը դառնում ա հետաքրքիր:

Կյանքը էսպես ա: Մեր միլիցիան օգնել ա գյուղի խոր-

հըրդին, և ոչ մի թյուրմացության առաջ չենք եղել տուրքերը՝
գանձելու մեջ: Մենք, ճիշտ ա, մի քիչ ուշացել ենք, բայց
տուրքը գանձվել ա:

— Մի բանի խոսք ևս կալկեացնեմ հնթարածիւնների մա-
սին, որի մեջ ա Զազար: Շրջանիս գյուղացիության 90 տոկոսը
կապված ա Զազարի շուրջը: Հոգևորական իշխանություն գո-
յություն չունի, և Զազարի աշխատանքները լավ են գնում: Մի
կարևոր խնդիր էլ Պետապն ա: Պետք ա գյուղերում հասկաց-
նել նրա մասին:

Նոր պատգամավորներ են գալիս: Ընդմիջում են. ղեկու- 10
նողը դադար է առնում և դառնում է մեկին՝ «էն օթախում
նստարան կա, բերեք նստեք», հետո էլի շարունակում է.

— Գոնյա պետք ա մեծ աշխատանք տանենք Պետապի
մասին: Դե սրանով էլ իմ ղեկուցումս պրծավ:

Հարցեր են տալիս, թե հեռախոսի սյունիքը որտեղից
պիտի բերեն, թե թերի մնացած դպրոցական նոր շենքերը
ե՞րբ պիտի պատրաստեն: Զեկուցողը պատասխանում է հար-
ցերին ու հանկարծ մի բան է մտաբերում:

— Հա, մոռացա ասել, որ մենք գյուղխորհրդի աշխա- 20
տանքները կանոնավորել ենք: Այ, լծենը հիմա լավ ա աշխա-
տում. առաջ մի քիչ թույլ էր:

էլի հարցնում են, թե ո՞նց անենք, որ գյուղերում անշա-
փահասներին չամուսնացնեն:

— Դրա դեմ ծրենքը տուգանք ա առնում և գրանցման
չենք ենթարկում: Բայց դե էլի ասլրում են ծածուկ, մինչև չա-
փահաս դառնան (ոմանք ժպտում են): Դե դեպք ա եղել, որ
քննել ենք, աղջկանը կամ տղին ասել ենք, թե սպասեք, ասում
են՝ թե բանը բանից արդեն անց ա կացել, էլ ի՞նչ սպասենք
(ծիծաղում են):

— Նա նրանով եմ իմանում, որ դպրոցը լավ է, որ հի- 30
միկ գարունք ա, բայց էլ առաջվա պես հրախոցը դպրոցից
չեն հանում և ուղարկում տավարը կամ վարը, — ասում է մի
գյուղացի: Նրան ի՞նչ, թե ըստ էության չեն խոսում: Միտք էր,
եկավ, պիտի ասի, ու տեղից առաջարկում է ամեն ջանք թա-
փել, որպեսզի դպրոց չունեցող գյուղացիներն է՝ երկու տա-
րին դպրոց ունենան:

Մեկը բանաձև է առաջարկում՝ շրջագործկոմի գործունեությունը հաստատել:

— Կարճ ա գրած, է՛, դուք հետո մաքուրը կգրեք:

Ջեկուցում է Բոնակոթ գյուղի ներկայացուցիչը գյուղի խորհրդի աշխատանքների մասին:

— Ունեցիլ ա 10 նիստ, շոշափած ա 45 հարց. էս երկու ամսում հասարակության ժողով 5 անգամ ա եղել: Ունենք 2061 շունչ, արական էլ, փգական էլ: Բաքվում ունենք 331 բանվոր, գյուղում կա 560 հատ լծկան եղ, 1428 ոչխար, 33 ավանակ (ոմանք ծիծաղում են, մեկը տեղից ձայնում է՝ «մին էլ ասա»): Գյուղում կա ֆոկ, 65 գութան: Գյուղում ունի դպրոց, որտեղ հաճախում են 157 (տեղից հարցնում են՝ «ի՞նչ», «աշակե՛րտ, ի՞նչ» ժպտալով պատասխանում է զեկուցողը): Հետո սեկցիաները,— կուտուրական աշխատում է լավ: էս 2 ամսում գյուղում ծնվել է 17 հրեխա, մեռել են 7 (մի պատգամավոր տեղից՝ «Մեր գյուղում էս տարի հլա մեռնու չի եղել»): Զորս ճանապարհ ենք շինել, 400 մարդ ա աշխատել: Կապերատիրն ունի 175 անգամ: Լիկկայանը առայժմս լավ ա:

20 Հարցեր են տալիս.

— Ի՞նչքան տուրք եք տվել:

— 80 տոկոս տվել ենք, 20-ը մնում ա:

— Դաշտային աշխատանքների պատճառով աշակերտները դպրոցից չեն հակասում (երևի ուղում էր ասի սլակասում):

— Զէ՛, չեն հակասում,— պատասխանում է:

— Մի դուռը բաց արեք, օդը փոխվի,— ասում է նախագահը:

30 Դուռը բացում են. ցածիկ սենյակը ավելի է լուսավորվում: Դուրսը դարնան արևոտ օր է, ու հեովից կանաչին են տալիս արտերը:

— Կզեկուցի Անգեղակոթն իր արածի մասին:

— Կազմը բաղկացած է 38 հոգուց, ունեցել է 12 հատ նիստ, 7 հասարակական ժողով: Խորհուրդը 13 օրվա մեջ շինել ա մի մեծ ճանապարհ, աշխատել ա 1400 բանվոր: Որ կարելի ա ասել առաջ էդ ճանապարհով ուլախ չէր գնում, հի-

մա փողտ էլ կգնա: Ծառատունկը բաղում տնկել ա 120 հատ, շինել ա 13 նստարան, պետք ա 25 հատ էլ շինի: Փօկն ունի 96 փութ ցորեն: Երեսուն տարի ա մեր հողը չի բաժանվել: էս տարի խորհուրդը որոշել ա գավառից բերել 7 հատ հողաբաժին, որ էս տարի հողի բողոքը միանգամից վերջանա:

Խրճիթ-ընթերցարանում պարապմունք լինում ա, գալիս են կուսակցական և գյուղացի ընկերներ: Գողություն չկա: ՄՈՊՐ-ի անդամ 35 հոգի, Պետասի հարկը գրում են: էլ էն-պես հարց չունիմ:

— Գյուղում կա՞ առողջապահական սեկցիա, — հարցնում 10 է մեկը:

— Կա՞, — պատասխանում է:

— Ի՞նչ աշխատանք ա տանում:

— Դե պարզ ա ի՞նչ պիտի անի: Ծրագիրը իրագործում ա: Հարցնում են, թե նախդինակոչները լիկկայան հաճախե՞լ են, թե ոչ, կոոպերատիվն ի՞նչպես է աշխատում և այլ բազմաթիվ հարցեր, որոնցով այսօր մեր գյուղն է ղբաղված:

— Ավագ, էն կուլան մի դես տուր, — խնդրում է մեկը: Պաղ ջրով լի կուլան ձեռքն ձեռք է անցնում:

Խոսք է տրվում Ախլաթյան գյուղի նախագահ Կոնսուլին: 20 Զարմացա, երբ այդ անունը լսեցի: Եվ ի՞նչ տեսակ ավել անուն չեն հնարում մեր գյուղերում:

Ցեխոտ պալատն ուսին, մտրակը ձեռքին մոտենում է Կոնսուլը սեղանին:

— Կոնսուլ, վիզդ ինչո՞ւ ես կապել:

— Զիբան ա, — խոսպոտ ձայնով պատասխանում է նա ու սկսում պատմել արած աշխատանքի մասին: Դարձյալ դպրոց, կամուրջ, ճանապարհ: Գյուղում բոլորն էլ կոոպերատիվի անդամ են: 500 արշին տախտակ են քաշել նոր դպրոցի համար, քար են կտրել: Բաքվի բանվորներն օգնում են, ուղարկել են տեւորակներ, գիրք, փող, ապակի: Կոնսուլը հայտնում է, որ գյուղը որոշել է ավելի սերտ կապվել քաղաքի բանվորների հետ: 30

Կոնսուլից հետո խոսում է մի ալևոր գյուղացի, որի գլխին գրած զինվորական հնացած գլխարկը չի սաղում նրա պատ-

կառնելի միրուքին: Առաջարկում է, որ խորհրդի անդամները գյուղացոց հասկացնեն, թե երեխաներին դպրոցից չի կարելի հանել:

— Էսօր եթե նա հինգ փութի կամ հինգ դառան համար նա իրեն երեխային կույր ա թողնում ուսումի կողմից, մի քանի տարի հետո նա հինգ հարյուր փութի վնաս ա քաշելու:

Կոնստ:լը պաղել է գետնին, ծնոտը հենել է ձեռքին և աչքերը ճպճ:լացնելով նայում է մեկ սրան, մեկ նրան:

Հարցնում են, թե լիկկայանում ի՞նչ են սովորել:

10

— Ես վարժապետ չեմ, որ իմանամ: Լիկկայանը գնացողը գիր չգիտե, դե նա էնտեղ գրագիտություն պիտի սովորի, էլ տուրիշ ի՞նչ պիտի անի:

Էլի խոսում են, պատմում արածի, պակաս-սլռատի մասին: Համադումարը ասես մի նահապետական գերդատան է, որ վաղվա աշխատանքն է բաժանում, թե ո՞վ է հանդ գնալու, ո՞վ հունձի, ո՞վ կալի:

Մի թուրք գյուղացի նախագահին է հարցնում թե՛

— Բըլլըմ դարալարդա հա՞վախ օլաջալ բջիջլար:

«Մեր ձորերում ե՞րբ են բջիջներ լինելու». հեռու ձորերում

20

դեռ թույլ են աշխատում, բայց այդ ձորերում էլ շուտով «բջիջլար օլաջալ»:

* * *

Արևը թեքվում է արդեն:

Պատուհանի ճեղքից շողերի մի խուրձ դիմացի պատին է ընկել, ասես շոյում է ընկ. Մյասնիկյանի պատկերը, որի շուրջ մեկը դաշտի ծաղիկներից փնջեր է շարել, խնամքով ու գորովով: Ասես ժպտում է մայր մտնող արևի շողերի միջից և ուրախ է, որ «մահվան կռիվ է հայտարարված հայ գյուղիտգիտության և աղքատության»...

ԲԻԶԱՆԱԳ

Սիսիանից Նախիջևան տանող ճանապարհն անցնում է Սալվարթուի լեռներով: Վեց ժամ անընդհատ պիտի բարձրանալ և ապա իջնել:

Ու վերև, գազաթից բացվում է մի հսկա տեսարան: Հեռվում կապույտ մշուշի մեջ երևում են Ղարադաղի ժայռերը, ավելի մոտ անտառոտ Ղափանը գանգուր մորթու պես փռվել է բլուրների վրա, իսկ արևմուտքում՝ Նախիջևանի հարթավայրը բերրի:

Հունիսին Սալվարթուի վրա դեռ ձյուն է լինում: Զուլալ առուները քչքչում են կայտառ, ծաղիկները դույնդգույն, կանաչ ֆոնի վրա, ասես գորգեր են փռած:

Զմեռն է սոսկալի: Սիսիանի գյուղացին գիտե ինչ ասել է ձմռան բուրին Նախիջևանի սարն անցնել. քանի՞ հոգի են բքախեղդ եղել, ձի ու շարվազար մնացել ձյունի հաստ շերտերի տակ մինչև գարուն, մինչև հալոցքը ձյունի:

Լուսաբացը հևու է դեռ: Վայրէջքն է սկսվում: Նեղ կածանն անցնում է փոքրիկ մացառուտների միջով: Քանի իջնում ենք, այնքան մացառուտը խտանում է ու վերջում դառնում անտառ:

— Որ մեշին հասնենք, տաք կլինի, — ասում է շարվազար Աբոն, որն իր գլխի մազի համրանքի շափ զնացել-եկել է այդ ճանապարհով ու գիտե ամեն քար ու քու:

Յուրտ քամի է փչում, բայց ինչքան ներքև ենք իջնում, այնքան օդն ավելի տաքանում է: Աբոն փորձված է, ձիու կողքից է քայլում: Այդպես ավելի լավ է պաշտպանվել ցրտից:

Մեղ հանդիպում է մի մեծ քարվան: Արմենտորդի աստ-
րանքն են փոխադրում: Հարցնում են, թե սարում հո ցուրտ
չի: Աբոն գիտե բոլորին, ճանաչում է, ով որ գյուղից է:

Իջնում ենք նեղ կածանով: Մեկը ներքևից բարկացած
կանչում է ձիուն, հայհուլում: Հավասարվում ենք: Մանր բե-
ռան տակ ձին շոքել է, չի կարողանում վեր կենալ:

— Թամահդ մի քիչ պակաս արա, էլի՞, բա էդ ձին էդքա-
նը կտանի՞, որ բեռնել ես,— կանչում է Աբոն և մոտենում:

Օղնում ենք: Բեռը նորից բարձում է ու ճանապարհը շա-
10 րունակում:

— Էհ, սրանք շարվադար ե՞ն: Հե՛յ գիտի ժամանակ: Էն-
պես աղաթ կար առաջ, որ եթե շարվադարը ճանապարհին
իր ընկերոջ թողներ, էլ նրա հետ ոչ ոք ճանապարհ չէր գնա:
Թողել են բեռը վեր ընկած, իրենք գնացել,— տրտնջում է
Աբոն:

— Հասանք հա: Հրեն Բիշանագի ծուխն երևաց:

Չորից ծուխ էր բարձրանում:

Բիշանագում առաջ մալաական էր ապրում: Գյուղը կոչ-
վում էր Կարմալինովկա: Պատերազմի տարիներում մալա-
20 կանները բռնել են ուրիշ գավառներ, որը՝ Շամախի, որը՝ Դի-
լիջան, որն էլ Ռուսաստան: Գյուղում այժմ թուրքեր են բնակ-
վում:

Բիշանագը Նախիջևանի սահմաններումն է: Կտրված լի-
նեկով կենտրոնից և ընկած հեռու ձորում, Բիշանագն առաջ էլ
իր ուրույն կյանքով էր ապրում: Այժմ էլ շարունակվում է
այդ դրությունը:

Բիշանագում ոչ մի կազմակերպություն չկա. չկա կոոպե-
րատիվ, դպրոց: Գյուղում կուսակցական մարդ չկա: Առան-
30 ձին գյուղխորհուրդ չունեն: Նայում են Շահբուզ գյուղին, որ
20 վերստի վրա է: Հողաշինարարական աշխատանք ամենե-
վին չի տարված:

Գյուղում զանազան վեճեր լինելու դեպքում այս կամ
այն ախսախկալն է վճիռ տալիս, համաձայն աղաթի ու հին
սովորություն:

— Սեյիդ ամու մոտ մի լավ շայ խմենք,— ասում է
Աբոն:

Ձիերից իջնում 'ենք: Սեյիդ ամին բարեւում է մեղ մի առանձին ախորժով և պես-պես շարժ ու ձևով ներս կանչում:

Նրա խրճիթը մալականի մի հին տուն է: Նոր կենվորը փոխել է ըստ ճաշակի: Տան անկյունում դեռ մնացել է ռուսական վառարանի մի մասը, որի վրա դարսած է աթար:

Թոնիրը թեժացրել են: Մուխն ու ալավը իրար են խառնել: Սեյիդ ամու ամբողջ-ընտանիքը բոլորել է թոնրի շուրջ: Ետ են քաշվում, մեզ էլ տեղ տալիս:

— Սարից եր հկիլ, մրսած կլինեք,— ասում է Սեյիդ ամին:

Թոնրի վրա մի խաշափառ երկաթ ձգված, վրան ապուրով լի մի կաթսա: Սեյիդ ամու պառավ կինը, շորացած ձեռքով՝ խառնում է ապուրը: Աչքիս այնպես է երևում, կարծես միից սևացած շերեփն էլ կնոջ ձեռքի շարունակություներն է, և կինը ապուրը ձեռքով է խառնում:

Թոնրի շուրջը շարվել են երեք կիսամերկ մանուկներ՝ անլվա, ճպոռտ աչքերով: Նրանցից ամենափոքրը դժգոհ մոմռում է քթի տակ. հաց է ուզում:

— Նղբորս երեխաներն են, ես եմ պահում,— ասում է Սեյիդը:

Աբոն արդեն ձիերը տեղավորել է:

— Սեյիդ, մի լավ շայ գցի մեզ համար:

— Գլխիս վրա:— Ու ձայն տվալ:

Անկյունից, ասես թաքստոցից, դուրս եկավ մի մանկահասակ աղջիկ, սամավարն առավ ու դուրս գնաց:

— Նորապսակ է Սեյիդը. էս երեխան նրա թաղա կնիկըն է,— կամացուկ ասաց Աբոն:— Հինգ կնիկ է առել, շեն դիմացել, մեռել են, հիմա էլ էս երեխին է բերել:

Ներս մտավ մի երիտասարդ, որ անդամալույծի էր նման, ոտքերը զոռով էր քարշ տալիս ու խոսելիս էլ բերանը ծռմատում:

— Սեյիդի տղան էլ էս է. հոր մեռնելուց հետո նա պիտի նրա տեղն անցնի: Էդպես է օրենքը,— բացատրում էր Աբոն:

Ապուրն արդեն եփվեց: Պառավ կինը հողե ամանների

մեջ լեցրեց ապուրից, տվաւ Երեւաններին, մի կտոր էլ գարու բոքոն: Փոքրիկը, որ մոմռում էր քթի տակ, ի՜նչ ախորժով էր ուտում տաք ապուրն ու գարու բոքոնը, ծպացնում շրթունքով ու դդալից ծլծլացնում կիսաբաց կրծքին, մերկ ոտքերին:

— Է՛հ ո՞նց ես, Սեյիդ ամի, — հարցնում է Աբուն:

Սեյիդն աստծուն փառք է տալիս, զո՛հ է ապրուստից: Մի բանից էր դժգոհում. որ ուժը պակասում է, ծերությունը հաղթել էր:

10 Խոսում էր դանդաղ, ծոր տալով, կարծես աղոթք էր անում: Ժողովուրդն իրեն լավ է նայում, գյուղի գործերից շատերն իր ձեռքով են անցնում:

Մանկամարդ կիներ սամավարը բերեց, բաժակները շարեց և էլի քաշվեց անկյուն:

Թեյ եմ առաջարկում Սեյիդին: Իրենք շաքար չունեն, շատ վաղուց է, ինչ բերանը շաքար չի դրել: Հրաժարվում է:

— Դուք անուշ արեք:

Աբուն ինձ կամացուկ ասում է, որ Սեյիդը շատ մոլեռանդ է, «հարամ» մարդու շաքար կամ հաց չի գործածի:

20 Նոոից առաջարկեցի: Ես էլ, Ը՛նէհրս էլ, Աբուն էլ, կարծես խոսք մեկ էինք արել, որ Սեյիդին չա՛յ տանք:

Վերջում համաձայնվեց, առավ իմ քաժակը, տվաւ կնոջը և կարգադրեց, որ... 14 անգամ լվա: Հետո խմեց:

Չոքել էր գետնին ուղտի պես, բաժակը բռնել էր ձեռքին, ոնց որ քահանան սկիհն է բռնում, մի կում էր անում, տնքում, լեղվով շաքարը բերանում խաղացնում ու մեկ-մեկ էլ աղատ ձեռքով միքուրը սղալում:

30 Բաժակը լվալուց հետո «հարամն» այնպես էր հալալվել, որ Սեյիդը թեյից ետ կենալու միտք չունի: Բաժակներն իրար հոռեից դատարկում էր, առանց տեղից շարժվելու: Ասես մտքում դրել էր սամավարը դատարկել:

— Է՛ն ո՞նց ես ասում, Սեյիդ, թե աստված հեռու պահեմին... Է՛ն ոնց է, մի ասա, Սեյիդ ամի, — դիմեց Աբուն նրան ու ծածուկ էլ մեղ աչքով արավ:

Նվ առանձին պատկառանքով ու վեհուխմբ (Երեւի այդպիսի դեմք ունեւ Մովսեսը Սինայի պատգամները բերելու

Ճամանակ) Սեյիդ ամին միրուքը սղալելով ու փոքրիկ, փոս ընկած աչքերը կկոցելով, ասաց.

— Ալլահը թող մարդուն հեռու պահի նախ բեկի բան-տարկությունից, հետո կնոջ խարդավանքից և վերջում էլ...

Նա արաբերեն էր ասում: Այդ երրորդ պատգամը վերաբերում էր Սեյիդի «հանդերձյալ» կյանքին: «Ըստ օրինաց» նրան բարձր տեղ թաղել, որ նրա հոգին ավելի մոտ լինի երկնքին:

Հետո նամազն էր, ավելի շուտ նամազի դասը: Որդին բերանը ծռմռելով կրկնում էր հոր ասած խոսքերը արագ, 10 կատարում էր այն, ինչ հայրն էր անում:

Մենք լուկ էինք: Տնեցիք անշարժ նստել էին: Միայն փոքրիկն էր, որ ապուրը կերել էր և փոքր կուշտ՝ քորում էր ետևի փափուկ մսերն ու նայում աղոթողներին:

Նամազը վերջացավ: Աբոն՝ ձիերը հանեց գոմից. բա-կում՝ դիմացի սենյակից լսեցինք կուփիչի հավասար զարկերի ձայն:

Սենյակի ներսում, գերանների վրա կարպետի հենք էր ամրացված, որի դիմաց նստել էր մի աղջիկ: Նա նուրբ ու բա-րակ մատներով գունդգույն թելեր էր հաղցնում հինածին և 20 կարպետ գործում:

Մեզ որ տեսավ, գլուխը կախեց, գլխի շալն ավելի քա-շեց, որ երեսը շտեմենք: Լղարիկ, բարակիրան մի աղջիկ է:

— Սեյիդի աղջիկն է, մայրը հերու մեռավ, — ականջիս փսփսաց Աբոն:

Աղջիկն իր օժիտն էր գործում: Սեյիդն ասաց, որ շու-տով քյաբինը կտրելու է:

— Տեսնես ի՞նչ քավթառ մարմին պիտի դբլի այս փոք-րիկին, որ ծերունու շորացած շրթունքները պիտի համբու-րեն սրան, — զայրացած ասաց ընկերս ու դուրս եկավ: 30

Ես էլ դուրս եկա սենյակից: Դռան մոտ ետ նայեցի, աղ-ջիկն էլ նայեց: Ու այնպե՛ս ծով խեղճություն, անտերոսնչ դա-ռան վիշտ կար նրա աչքերում:

Հանկարծ լեզու առնել կարպետը գունամուր ու պատմել, թե ինչ մտքեր է հյուսել աղջիկը հենքին, ինչպես ծանր հա-ռաչել է կուփիչի զրնգան ձայնի հետ ու ինչպես նրա բարակ,

դեղին մատները ամեն մի թելի հետ մի ծանր միտք են կապել
կարպետին:

* * *

Մեր ճանապարհը շարունակեցինք Ղզլ-Բողաղի ձորով,
որի երկու կողմում տեղադրված էին և ահռելի քարակույ-
տեր են: Ճանապարհի հետ, ձորով, կեռ ու մեռ հոսում է մի
փոքրիկ վտակ, որ հետո կորչում է Նախիջևանի տափարա-
կում:

10 — Է՛, էն քաղաքի լուսավորությունը երբ է հասնելու է՛
մեր ձորերին,— լուսությունը խախտելով ասաց շարվադար
Աբոն: Ու վրա բերեց.— էս մեկը լավ աղաթ չի: Ախր ի՞նչ
կյանք պիտի քաշի էն փոքր երեխան:

Ետ նայեցի Բիշանագին:

Տան կտուրի վրա պահապան արագիլի պես կանգնել էր
Սեյիդ ամին, ձեռքերը կողքին. հեռվից ռուսերեն «Ֆ» տա-
ռի էր նման:

Մի քիչ էլ ու ճանապարհը ծովեց, Բիշանագն է՛լ չէր երե-
վում:

20 Ճանապարհն ասես վերջ չպիտի ունենար: Աջ ու ձախ
ժայռեր, որոնց վրա, ոնց որ քյոսա մարդու բեղ, բուսել
էին հատ ու կտոր թփեր, գորշ, մոխրագույն:

Վայրի բադերի մի երամ կռնչյունով անախորժ՝ սլացավ
գետն ի վեր:

— Սրանց տեղ որ այրողական դա, էն ժամանակ ամեն
ինչ լավ կլինի, — ասաց Աբոն:

ՄԵՐ ԳՅՈՒՂԵՐՈՒՄ (Գ)

Ուլու շայի ձախ ափին ընկած է Թաղա գյուղը, որ հարյուր տարվա անցյալ ունի: Խոչեցի են, լեղուն չի դանազանվում՝ իգդիրցու լեզվից: Տեղացիք նրանց «կլլան» են ասում:

Սիսիանում մի քանի «կլլան» գյուղեր կան, որոնք մինչև այժմ էլ հարազատորեն պահել են իրանց բերած տարազն ու աղաթը:

Գյուղը ցավեր շատ ունի, բայց Թաղա գյուղի հոգսը եղապի է:

— Մի տեղ լինե՞ր, քոչեինք, — ասում են գյուղացիք մասնավոր վրույցի ժամանակ, հասարակական ժողովում, ամեն պատեհ առթիվ: 10

— Մեր զեռի տեղը ժաժ է գալիս, տես, էս տները փլվել են: Մարդ է մնում փլվածի տակ, ապրանք է փշանում:

Գյուղատեղն անհարմար է: Վերի սարում մի փոքր լճակ կա, որից աղբյուրներ են սկսվում, անցնում գեղի տակով ու քերում հողի ստորին փափուկ շերտը: Ու հանկարծ տնատեղը նստում է, պատերը ճաքճաքում են: Կամ մի ուրիշ տեղ գետինը բարձրանում է, հարևան տներն իրարից հեռացնում:

Տան պատերի վրա կարելի է տեսնել մեծ ճեղքվածքներ: Գյուղի վերին թաղը քոչել է մի քիչ ներքև, չնայած որ այդ տեղն էլ ենթակա է «ժաժքի»: 20

Դպրոցի երկու պատն էլ ծռվել են ու ճեղքվել:

— Այս տարի պարապել ենք միշտ էլ վտանգի տակ, — ասում է ուսուցիչը:

Մի ուրիշ ցավ էլ ունեն: Գյուղի կողքին էլ ընկած է մի

Ճորակ, որի բերանը հենց գյուղի գլխին է վերջանում: Գարնան հեղեղի ժամանակ սեղավը երգիկից է ներս թափվում:

— Հերոս դաժնան մի տուն ջրով լցվել էր: Խմորի տաշտը շոգենավի սկս լողում էր: Մի երեխա էլ ջրախեղդ եղավ, չկարողացանք ազատել,— պատմում է մի գյուղացի ու նորից կրկնում.

— Մի տեղ լինե՞ր, քոչեխներ:

Ուրիշ ցավ էլ ունեն: Գաղթելուց հետո, մինչև այժմ, 99 տարվա ընթացքում գյուղը չի աճում:

10 Այժմ էլ այնքան շունչ կա, որքան գաղթելուց հետո: Գյուղի ծննդյան մատյանում մեծ տոկոս է կաղմում մանուկների մահացումը:

Շատ հաճախ լինում են վիժումներ կամ ծնվում են մեռած: Գյուղացիք այդ վերապրում են ջրին, որ բխում է ծծմբի հանքերից և անդուրեկան համ ունի:

Թաղա գյուղը վատառողջ է:

20 Դեղնած, կանուխ թառամած դեմքեր, վաղահաս ծերացած կանայք և մանուկներ՝ վտիտ, ռախիտից տառապող, կեղտի մեջ: Փողոցներում աղբ ու ցեխաջուր, տներն անկարգ, իրար վրա կուտակված, հողաշեն խրճիթներում միշտ էլ կիսախավար, խոնավության ու բորբոսի հոտ:

Հասկանում ես, թե փնչո՞ւ են ասում.

— Մի տեղ լինել, քոչեխներ:

* * *

Ալեկուն Սիսիանի հետամնաց գյուղերից մեկն է: Եվ իդուր չէ, որ «Մաճկալի» խմբագրությունն ընկ. Մյասնիկյանի նվիրած տասը թերթից մի օրինակը Ալեկու գյուղին է ուղարկում:

30 Կեղտոտ է գյուղը, փողոցները ծուռ ու մուռ, տներն անհամաչափ, մեկի կտուրը փողոցին հավասար, մյուսինը՝ բարդու բարձրություն:

Արևի տակ աղբակույտներն են նկատվում, ու փողոցում, շվաք անկյունում ծուլորեն մեկնվել է որոշ տարիք անցրած մասը, գյուղի ալևորը, որ էլ հանդ չի գնում, հորանջում է,

ծոր տալով՝ «Հե՛յ գիդի ճահելություն» ասում ու պատմում մովրոզի օրերից:

Մեկը կաշի է քերում ապակու փշրանքով, մեկէլը թաց ցողունից կթոցներ է գործում, մի ուրիշը՝ թաղբեհ է քաշում, թոնթորում փնքն իրեն և դժգոհ՝ անհրեա ճանճերին քշում:

Միայն անցյալ տարի են դպրոց շինել, բայց շատ անհաջող, շենքի տակը խոնավ է, դիրքն անհարմար, պատուհանները նեղլիկ:

— Ձմռան օրերին մենք ցերեկով ճրագ ենք վառում կամ գոնեբը բաց թողնում, որ լույս լինի,— դանդատվում էր ուսուցիչը:

10

Ծախս են արել, հեռու տեղից քար ու գերան բերել, դեղովի աշխատանք թափել ու ղեկավար չլինելու պատճառով, այդպիսի շենք կառուցել:

Դպրոցից վատ կուլտուրական ուրիշ օջախ չկա գյուղում: Խրձիթ-ընթերցարանն ուսուցչի բնակարանն է:

Պետապի մի երկու պլակատ, մի աերոպլանի նկար, որը գլխավաչր են փակցրել պատին: Մի քանի փոշեպատ գրքույկներ, «Բամբակի չոռը», «Քաղվածքներ և որոշումներ», «Աշխատանքի պաշտպանությունը քաղաքում» և էլ ուրիշ ոչինչ: Ահա Խրձիթ-ընթերցարանի գրականությունը:

20

Կրագիր կանոնավոր չեն ստանում: Մինչև հասնում է Ալեկու, սրա-նրա ձեռքին անհայտանում է կամ Թվ գիտե, փոստի ո՞ր գրասենյակում ամխտերով ընկնում: Մաչիս ամսվա ընթացքում «Խ. Հ.» ստացել է միայն հինգ օրինակ:

Գրագետ քիչ կա, մատենների վրա կարելի է հաշվել: Մի համախոսական գրելու դեպքում մի քանի հոգի «վասն անգրագիտության» ստորագրում են ամբողջ գյուղի տեղակ:

Երիտասարդ սերունդը մի քիչ յուշագիր է, ավելի եռանդուն, բայց անգրագիտության վերացման աշխատանքը հարկավոր եռանդով չէ տարված:

30

Դպրոցական տարիք ունեցող երեխաների մի երրորդն է հաճախում դպրոց: Մի քանի աղջիկ են սովորում, այն էլ առաջին խմբակում:

Գրաճանաչ լինելուց հետո ծնողները նրանց հանում են դպրոցից՝ մարդու տալիս:

Փոքրահասակների ամուսնութիւնն «անշեղ» է կատարվում:

— Դե հլա սովորուի ա, էլի, վերջապես շի լինում ժըխտել,— ժպտալով ասում էր խորհրդի նախագահը:

Հենց այդ նույն օրը մի դեպք էր եղել: Տասներկու տարեկան մի աղջիկ են առնում: Նախագահն արգելում է և տուգանք նշանակում: Գլուղացին տուգանքը տալիս է, բայց էլ՝ աղջիկն առնում իր տղին:

10 — Ահա քո շտրափը, էլ հո չես կարա մի խոսք ասի,— ասում է, գլուռնին փշում է «տարանինան»:

Կոոպերատիվ չկա: Կենտրոնից հեռու է, ապրանք դժվար են ստանում, կոոպերատիվի գաղափարը դեռ հանրացած չէ, նախաձեռնող էլ չի եղել:

Չարչիներն են, որ խմբերով պարբերաբար գալիս են Նախիջևանից ու ապրանք բերում: Ինչ խոսք, որ քերթում են, մի տուփ լուցկին 2 գրվանքա ցորենով են տալիս: Հավաքում են յուզ, պանիր, ոշխար ու նորից վերադառնում Նախիջևան:

Ձմռան երկար գիշերներին ուսուցիչը մի խումբ աշակերտների հետ հրատարակել է պատի լրագիր:

20 Գարնան սկզբին աշակերտների մեծ մասը դպրոց չի հաճախել դաշտում աշխատելու համար: Թերթն էլ փակվել է մինչև աշուն:

Մեկը մի ոտանավոր է գրել, որ վերջանում է հետեյալ տողերով:

«Ամուր հիմքերով տարածենք լենինիզմ, հիմնովին տապալենք խավար կրոնիզմ»: № 2-ում խոշոր տառերով մի կոչ է գրված, որտեղ ասված է այսպես.

«Ընկեր գլուղացին՝, ստիպե՛ք, որ ձեր երեխաները տանը դաստիարակվեն մարքսիզմի հոգով»:

30 Ու մի քիչ հետո՝

«Մեր դպրոցի աշակերտութիւնը գտել է, որ մարդանքը մարդկության կյանքում ամենաառաջին տեղն է բռնում»:

Մի կիսատ պոեմ— ձոն կա, ուր հեղինակն ամպագոռգոռ լեզվով Ալեյուի պսպղուն աստղերին հրամայում է չբանալ անհետ, որովհետև «ամէլի փայլուն են մտքերը Իլլիչի»:

Շատ զգացված շարադրել է մի աշակերտ իր մտքերը Լե-
նինի մահվան տարեդարձի առթիվ:

«Համաշխարհային պրուլետարիատի հանճարեղ արժիվը,
թուով մեզանից: Խելքի, կամքի, գործի ծովը շորացավ»:

Մի ուրիշ համարում խմբագրությունը դիմում է Ասատու-
րին և ասում՝

— Ասատու՛ր, թող զուռնեդ և հետեիր կոմունիզմին...

* * *

Այս տարվա հրաշտը տեղ-տեղ խանձել է արտերը: Բերքը
հերվա չափ չի լինելու: Գյուղացին մտահոգ է, և համայնքի
ժողովին Չեմբերլենի մասին էլ որ խոսեն, էլի նա իր կորեկի 10
մասին է ասելու:

Նրա հանգն ու տավարն է այն առանցքը, որի շուրջը
պտույտ է գալիս գյուղացու դանդաղաշարժ միտքը:

Գյուղը գեռ մուժ է: Ալելուռն էլ մուժ գյուղերից է, չնայած
որ «նոր պայլում» լրագիր ունի ու մի տարեկան ուսումնա-
րան:

Եթե կայուն ժողով է, գեղամիջում մեկ-մեկ հավաքվում
են, ու եկողն անպատճառ պիտի մոտենա քեզ, ձեռքդ սեղմի,
հալդ հարցնի, թեկուզ առաջին անգամ է տեսնում:

Ամռան զով դիշեր է: Լուսնյակի շողքն անձև ստվերներ է 20
կախել, աթարի դեղերը ձիգ ու սրածայր են հրևում: Նստոտել
են գետնին գերանի ու քարի վրա:

Հսում են ու հետո բացվում են, մտքի կծիկը Լու տալիս:

Ինչքան խայտաբղետ, կարծիքները, հոգսերը դանազան:
Քաղաքի երես տեսածն ու ջահելը ավելի շուտ է հասկանում:

Մի ուրիշը, որ օրն ի բուն վար ու ցանքսի հետ է, որի
միտքը խոսկան է, հերվա հարոս արտի պես, տեղով մի աղաթ,
քարացած սովորույթ, նորին դեմ է, քաղաքին կասկածով է նա-
յում:

— Մեղ ագրամոն հարկավոր չի:

30

Գյուղատնտես չի ուզում: Դեռ ավելին. կասկածում է, որ
«ագրամոնը» կարող է իրան օգուտ տալ:

— Թե որ ագրամոնը մեղ նման գեղացի ա, ի՞նչ պիտի
ասի. նրա ասածը ևս շուտուց գիտեմ, թե որ նրա իմացածը

352

սովորովի ա, իսկի զատ չի կարա սալ, ուզում ա տեղով մի
• կրակ էլ դառնա:

Համողում հմ: Խամ արջառի սկս լուծին չի մոտիկանում,
կանգնած տեղից մի քայլ առաջանալ չի ուզում:

10 Այս տարի երաշտ է հղել: Ու խուլ գյուղերում գյուղացիք
էլի «ճուլի» են ման ածել, մատաղ հավաքել, խաշերին ոչխար
մատաղ արել: Մատաղը կերել են, ու մի կաթ անծրե էլ չի կա-
թել: Վաղուց մոռացված մի սովորույթ այս տարի երաշտի հետ
հարուժյուն է առել: Մի հեթանոս սովորույթ, ով գիտե, ո՞ր դա-
րից մնացած:

Հավարվում են մի խումբ կանայք, տղամարդու շոբեր
հագնում, հզան տեղ լծվում գութանին մի բանի զույգ, մի սլա-
ռավ նան էլ մաճն է բռնում:

Գիտն են «վարում». գետի ափի ավազուտը կամ աղբյուրի
մոտ: Վարում են, անեծքներ կարգում, «չարը խափանում»: Ու
եթե գիշերով հանկարծ մի քիչ անծրեց, գեղը մաճկալ նանին
սրբոց կարգն է դասում:

* * *

20 Մազրան հեռվից գեղեցիկ է երևում: Կարմիր կավից ցե-
խապատ խրճիթները կանաչ մարգերի վրա մի առանձին դրավ-
շուժյուն ունեն:

Մազրան Նախիջևանի սարերի ստորոտին է, մի բարձր
բլուրի գագաթին թառած:

էլի նույն արեկող մարդիկ, գեղամիջում շրույց անող ալե-
վորներ:

— Հա՛, տերտեր, էն ո՞ր առաջնորդն էր որ...

Ու տերտերը պատասխանում է, թե էն ո՞ր առաջնորդն էր,
որ մի սինի փլավը միանգամից էր ուտում:

Մազրան հնուց դպրոց ունի: Երկու ուսուցիչ հերթով պա-
րապում են շատ անգամ մինչև երեկո, բայց էլի չեն հասցնում:

30 Կոոպերատիվն ասլանք չունի: 21 թ. ծծմբոտ լուցկիների
մի կիտուկ, մի քանի կտոր սապոն, թեյի պնակներ, ձիու պալստ
ու մի քիչ էլ տեղական ծխախոտ:

— Լուցկիները գյուղացիք ձրի էլ չեն առնում, դե լավն

էլ շունենք,— ասում էր կոռպերատիվի գործակատարը, որը
խանութի հովում կարգում էր Շիրվանղազի ժողովածուն:

Նախագահը շաբաթօրյակ է կազմել դպրոցի փլած պատը
շինելու: Տունը մի ֆահլա պիտի տա: Հավաքում է ցուցակի
համաձայն, աշխատանքը բաժանում ու ճամփու դնում: Հարց-
նում եմ գյուղի դրութեան, խորհրդի աշխատանքների մասին:

— Դե գեղ ա, էլի, կառավարում ենք,— ուսերը շարժելով
ասաց նա ու մի քիչ հետո ավելացրեց,— չէ, հիմա էնքան էլ
հակալուրջուն չկա:

ԱՆՐԱՒՈՒ

Գյաղբեւի Չանգեղուրի բարձր սարերից մեկն է: Ամռան շոգին, երբ ներքե՝ ձորում արևն տնխիղճ խանձում է, ու արտերը դեղնին են տալիս, Գյաղբեւի գաղաթին ու լանջերին տեղ-տեղ դեռ ձյուն կա, ու կանաչ մարգերում՝ դուլնդուլ: Ժաղիկների գորգեր:

Սարի լանջին, մի քիչ փոս ընկած տեղերում, օբաներ են, արանից սար բարձրացած քոչվորների վրանները՝ խմբերով կամ հատ-հատ, սառնորակ աղբյուրի մոտ, կանաչի վրա:

10 Սարալուի յուրդերն են:

— Գյաղբեւին զուրբան, մենք հո առանց նրան կկոտորվենք, — ասում էր մի շոբան ու սլատում, թե «դաշնակլար»-ը երբ փակել էր ճանապարհները ու էլ սար չէին բարձրանում, ամռան շոգին ժողովուրդը կոտորվում էր, ոչխարը սատկոտում: Օձն ու կարիճը մի կողմից, արանի մոծակը մյուս կողմից հանգիստ չէին տալիս:

Սարալուն — քրդեր են, մի ամբողջ համայնք, նահապետական վարք ու բարքով, «պատվավոր» խաշնարած: Մի քանի գյուղեր են՝ Քյուրդստանի հարավային մասից: Գարունը բացվելու հետ քոչի ծայրը բացվում է: Չորս օր ու դիշեր գալիս են անվերջ ու Գյաղբեւին հասնում, սառնորակ աղբյուրներից մի կուշտ խմում:

Առաջին օրերը ջերմն անպակաս է լինում: Կլիմայի զգալի փոփոխումը իրենն անում է: Բայց հետո վարժվում են սարի օդին:

* * *

Մի ուրույն կյանք կա յուրդերում, դարերով ստեղծված վարք ու բարք, որ ասես մաղաչափ անգամ չի փոխվել:

Ահա շոբանը, թաղիքի յափունջին ուսերին, մի ահագին, գլուխը երկաթապատ մահակ ձեռքին, կանգնել է երկու մեծ քարերի միջև և ոչխարն է համարում:

Ուզում եմ մոտենալ, արգելում են: Չոբանը թույլ չի տալիս, որ ուրիշ մի օքմին «աղայի» ոչխարներին մոտենա:

— Նթե դագանակով շտա, շներին կարող է «քըս» տալ, — ասում են:

Ոչխարը սուրուներով է, գալիս են և մեկ-մեկ անցնում երկու քարի արանքով, իսկ շոբանը մահակի ծայրով անցնող ոչխարների մեջքին է խփում և ինչ-որ մի բան ասում:

10

— Չի համրում, նա -մինչև հարյուրը դժվար թե կարողանա ուղիղ հաշվել, — ասում են ինձ:

Նշաններով է համարում: Ամեն մի ոչխար մի նշան ունի՝ մեկի դմակը կախ է, մյուսի ականջն է կտրած, երրորդի գլխին սպիտակ նշան կա և այլն: Ու ամբողջ հոտը նա այդ նշաններով ստուգում է և իմանում, թե ճակատը դամղած ոչխարը չկա:

Համրանքի մի հին ձև է, գուցե ավելի հին, քան փայտի վրա խաչեր քաշելը: Նվ ինչ հիշողություն ու վարժություն է պետք, որ հինգ հարյուր ոչխարի միջից մեկը պակասելու դեպքում իմանա:

20

Չոբան կա, որ տարիներով գյուղի երես չի տեսնում:

Ամառը սարերում, ձմեռը հարավի տաք հովիտներում: Ինձ մի հովիվ ցույց տվին, — աժդահա մի տղամարդ, — որ քսան տարուց ավել է տաք կերակուր չէր կերել:

Նրանք միս եփելու մի առանձին ձև ունեն: Ոչխարը մորթում են, մաշկում, միսն ու դմակը խանչալով մանրացնում, լցնում նույն մորթու մեջ և թաղում հողի տակ: Հողով ծածկելուց հետո վրան կրակ են անում, աթար դարսում և իրենք հեռանում:

30

Երկու օրից հետո վերադառնում են և հողի տակ թաղած մորթին հանում, եփած միսն ուտում:

Անշափ հավատարիմ են: Իրենց հոտն ապահով պահելու համար ամեն ինչ կանեն:

«Աղան» էլ օգտագործում է նրանց: Ամբողջ տաբին շո-

բանը ոչխարի հետ է լինում՝ անծրեհի, կարկուտի տակ թրջվում, այրվում և դրա փոխարեն տարվա վերջում ստանում մի երկու ոչխար:

* * *

Վրաններն ենք վերադառնում: Իրար ձեն են տալիս, թե քաղաքից մարդ է եկել: Ու գալիս են սարի գագաթից, ձորերից, լանջերից, մոթալ փափախներով, թխադեմ, բարձրախոս և խանչալից անբաժան սարալուսեցիք:

10 Մեկը հողի պակասությանից է գանգատվում, մյուսը թե՛ ոչխարը սատկոտում է, երրորդը տուրքերի մասին է հարցնում: Վեճեր միշտ էլ լինում են. երբեմն բանը հասնում է դա- գանակի կամ խանչալի: Եվ ախսախկալն է, որ դատ է անում, մի կողմին համոզում, երկրորդ կողմին հանդիմանում, մի կերպ հաշտեցնում:

Չեն ուզում, որ բանը հասնի դատարանին: Այդ նախ՝ ծախսի հետ է կապված, հետո՝ հնամյա ադաթը ոտնակոխ անել է նշանակում:

— Ջանքմ, հիմա լավ է, ամեն բան հեշտացել է,— ասում է հինայած մորուքով մի ծերունի, որի հանդեպ մյուսները մի խորին պատկառանք են տածում:

20 Ու սկսվում է «շուրա հուքումաթի» դովասանքը: Իհարկե, այժմ լավ է, բայց հնից մնացած շողորորթ ձևերը ոսկրացել են: Բեկն ու պրիստավը նրանց սովորեցրել են մանվածապատ դարձվածքներ, երկմիտ խոսքեր, ակնարկներ, զգույշ և առատ գովասանք, շարբաթած անուշ խոսքերով:

Եվ այդ ալևորը պատմում է հին մի դեպք, թե ինչպես հարևանը կացնով տալիս է ու նրա գոմեշի պոչը կտրում:

Երկու տարի գործը դատարանում քաշքշում են, գնում է գալիս, մի գոմշի գին էլ կաշառք տալիս:

Վերջը դատ են անում:

30 — է, «փաղիշահի» օրենք, դատավորը ռուս, հս էլ մի անլեզու հայվան: Մի Ալիշ բեյ կար, մեր Սարալուի բեկերից: Էն էլ դիւբանջ էր (թարգման): Դատավորը խոսեց, ասեց, Ալիշ բեյի վրա «չորտ-չորտ» արեց ու վեր կացավ գնաց:

Հիմա Ալիշ բեյը ոնց է կարմրել:

Հարցնում եմ նրան, թե բանն ինչումն է: Ալիշ բեյը թե՛

— Էս անտեր միլլաթը ոչ գոմեշ ունի, ոչ կացին: Ես
ռուսերեն ո՞նց ասեմ, թե գոմեշի պոչը կացնով կտրեց: Հեր-
սոտեց, դնաց... Հապա, էսպես բաներ:

Ու դանդաղ շոյում է իր հինայած փառահեղ միրուքը,
իսկ մյուսները ծիծաղում են:

* * *

Ծալապատիկ նստոտել ենք վրանի տակ:

Մի երիտասարդ կին, մանուկը մեջքին կապած, ներս ու
դուրս է անում, օջախն է վառում: Սկեսուրը հիվանդ պառ-
կած է վրանի մի անկյունում:

Ներս է մտնում մի պառավ, ձեռքին հողե գավաթ, կանա- 10
չավուն հեղուկով լեցված: Պառավը հեքիմն է ամբողջ յուր-
դերի: Մի բան լինելու դեպքում նրան են կանչում: Ամեն ցա-
վի դեղ ունի. խոտ է քաղում, եփում, ջուրը հիվանդին խմեց-
նում կամ ինչ-որ մածուցիկ նյութ շինում և փետուրով քսում
վերքի վրա:

Հիվանդը, որ տաքության մեջ էր, վեր ելավ, նստեց ան-
կողնու մեջ, նայեց գավաթին ու զզվանքով ասաց.

— Անա, զահրումար է...

Բայց խմեց, խմեց մինչև վերջին կաթիլը, հետո զզվան- 20
քից գլուխը թափահարեց, ընկավ կեղտոտ բարձի վրա: Քիչ
հետո՝ գունատվեց, քաթան դարձավ, աչքերը գլուխն ընկան,
մարելու պես հղավ:

Իսկ հեքիմ պառավը պպզել էր հիվանդի սնարի մոտ,
անթարթ նայում էր հիվանդի դեմքին, ասես այնտեղ կար-
գում էր գաղտնի մի թալիսման, որոնց իմաստը արեւելքի
հեքիմներին է հայտնի:

Իսկ հարսը օջախի մոտ հաց թխելու պատրաստություն
էր տեսնում: Երեւի այդպես էր հաց թխում և մարդը հնում,
երբ առաջին անգամ կրակին վարժվեց: Եվ ոչ մի գործիք, ոչ
մի թոնիր: Մի փայտյա տաշտակի մեջ խմոր էլ արել, որից 30
գունդեր էր պոկում, ձեռքերի մեջ տափակեցնում և գցում
մոխրի վրա կամ օջախի քարից փակցնում: Ճիշտ այդպես
մեր գյուղերում ջրաղացպանն է բաղարջ թխում: Հետո մոխրա-

թաթախ բլիթները դարսեց իրար վրա ու դրեց վրանի մի անկ-
յունում, ուր կանաչը աճել էր փարթամորեն:

Թեյ բերին: Ծաղկավոր պնակներ, բաժակները նախշուն:
Ինչքան գունեղ և վառ ճաշակ ունի արևելքն արևհեր: Ծաքարը՝
սպիտակ տեղ չեր մնացել: Կինը մի քանի փալասի մեջ էր
փաթաթել և սանդուղում պահել աղիվ օրվա համար:

— Սար տեղ է, շաքար դժվար է ճարվում,— ասում են
նրանք:

10 Զարչիներն են առուտուր անում, նրանք են քոչվորին
ապրանք տալիս: Ամեն մեկը մի փոքրիկ պարկ ուսին՝ միջին
լուցկի, սապոն և ուլունք, ասեղ ու շաքար, պտտվում են
սարհսար և օբաներում իրենց ապրանքը յուղ ու պանրով փո-
խում: Մի տուփ լուցկին մի գրվանքա պանրով են առնում:
Ամբողջ ապրանքը սպառելուց հետո, յուղ ու պանիրը ծա-
խում են մոտակա գյուղում կամ քաղաք են տանում, ծախում,
պարկը նոր ապրանքով լեցված էլի յուրդերի ճամփան բռնում:

20 Թեյ ենք խմում: Ծպլաացնում են, շաքարի մի փոքրիկ
կտոր բերանում լեզվով խաղացնում ու ամեն կումից հետո
տնքում: Ի՜նչ ախորժակով են խմում և կարագի ահագին կտոր-
ներ կուլ առլիս, մոխրոտ բլիթը ծամում: Մի անգամ կուլ
տված կարագը քաղաքում մի ընտանիքի օրեկան բաժինն է:

Իզուր է որոնել գրավիչ մի կողմ յուրդերում, Գյաղբելի
գլխին:

Մենակ սարն է կանաչ, օղը անարատ, թարմ կաթի պես
և աղբյուրը սաղաջուր: Իսկ ինքը սարվորը՝ տգետ բնության
արհավիրքին ենթակա, հիվանդանալիս՝ դահրումար խմող,
ցխի ու կեղտի մեջ, քաղաքի բարիքից զուրկ:

* * *

Մայուն է, որ լսվում է:

30 Անվարժ մարդուն թվում է, թե ձորը ոչխարով լեցվեց,
քարերն էլ են մայում:

Ճաշվա կիթն է: Ոչխարը սարից իջել է, գառն ու ոչխարը
խառնվել են իրար:

Սկեսուրը տնքալով՝ հարսին պատվիրում է շտապել, թե
չէ գառները կծեն: Ու կինը ջահել, մանուկը շալակին, շար-

ժումներով վարժ, կթում է, ամանը դատարկում, նորից կթում։
Թարմ կաթը փրփուր է տալիս, յուղի կաթիլները ոսկու ավա-
ղի պես լողում են կաթի երեսին։ Կինը կաթը քամում է մի կեղ-
տոտ փալասի կտորով, մրից սևացած կաթսայի մեջ։

Ամեն ինչ պապենական ձևով է շեռ, և այդքան աշխա-
տանքն ու առատ բարիքը կորչում է իզուր։ Մի քիչ յուղ հե-
ստանալու, մնացածը թան է, շնորհն հն լակելու։

— Տեսնո՞ւմ ես էն շոբանին, — ասում է կողքիս նստած
մեկը, մատը դեպի առաջ մեկնելով։

— Մարդան-բեյն է, հրկու հազար ոչխարատեր։

10

Նայում եմ ու շեմ հավատում, թե այդ զգզված կարպե-
տի մեջ կոլոված կարճ ու բրդոտ շոբանը, աթարի դեզի պես
սրածայր մի փափախ գլխին, որ սուլոցով ոչխարներին մի
կողմ է քշում, թե նա հրկու հազար ոչխար ունի։

Մարդան-բեյը մեզ տեսնելուն պես մոտեցավ «սեւամ»
տվալ ու կռթնեց մահակին։ Կատարյալ շոբան, որի գլուխն ով
գիտե քանի տարի է տաք ջուր շի տեսել և ոչ էլ սապոն, որ
իր սուր դանակով և՛ ոչխար է մաշկում, և՛ երես է ածիլում, որ
լուցկի շունի, այլ կայծաքար։ Ու մի կեռ պողպատ էլ կողքից
կախ։

20

Ուրիշ ապրանք էլ ունի՝ ձի, կով, ուղտ։ Վեց տղա ունի,
վեցն էլ ամուսնացած։ Իհարկե կարող է հովիվ վարձել, բայց
իր ապրանքն ինքն է ուզում պահել։

Կռթնել է մահակին, ոտքերը շոկել, մկրատի բաց բերանի
պես, ու մի ձեռքով էլ ետևի փափուկ մասերն է քորում այն-
պես, ինչպես եղն է քսում վիզը մի ծառի կամ քարի և քորում
ախորժով։

Փորձում եմ խոսել նրա հետ, բայց նրա ուշքը ոչխարի
կողմն է. տեսավ, որ կիթը վերջացել է, իսկույն շտապեց դեպի
այն կողմը։

30

Այնքան շատ կարկատան կար Մարդան-բեյի շալե շալ-
վարի վրա...

* * *

Իրիկուն է դառնում։

Արևի շողերը ամպի ճերմակ քուլաներն են ներկում՝ մեկ
կարմրագույն, մեկ նարնջագույն։

Յուրտ է: Առանց յափուներու վրանի տակ նստել չի լինում:
Արանից մեկն հկել է, պատմում է գյուղից: Հունձն արդեն
սկսվել է այնտեղ, շոգ է անտանելի: Բերքի մասին են հարց-
նում:

Եկվորը պատասխանում է ընդհանուր առմամբ, բայց
ամեն մեկն աշխատում է իր արտից տեղեկություն իմանալ:
Եվ հարցեր է, որ տալիս են:

— Դե, էգուց կանուխ պիտի գնանք:

10 Հինայած մորուքով ծերունին է, որ Ալիշ-բեյի դիւբանջ լի-
նելուց էր պատմել:

Եվ որոշում են լուսաբացին ճանապարհ ընկնել: Տղամար-
դիկ պիտի գնան, հունձն, անեն և էլի ետ գան:

Այնտեղ գյուղում մարդ չի մնացել:

Շոգին դիմանալ չի լինում: Դռները շատ անգամ թողնում
են բաց և իրենք սար քոշում: Գյուղում թողնում են մի քանի
պահապան, որոնք արագիլի նման, կտուրների վրա, իրենց հա-
մար բարձր տեղ են շինում՝ մոծակից ու կարիճից անվտանգ
լինելու:

20 Վաղը պիտի գնան, հնձեն արտերը, խուրձերը թողնեն ար-
տում ու վերադառնան: Կալը ուշ են կասում, աշունքվա մոտ,
սարից իջնելու ժամանակ:

Իմ տանտերն էլ է պատրաստություն տեսնում: Սրաքարն
ու մանգաղն է հաղրում, տրեխի ծակ տեղերն է կարկատում:
Իսկ հիվանդ սկեսուրը հարսին պատվիրում է ճամփի համար
պաշար շինել:

Մութ է արդեն:

Օբաների առաջ խարույկներ են վառվել: Մի տեղ իրիկվա
ընթրիք են եփում, մի ուրիշ տեղ սարից մի քոշվոր է թրջած
շորերը շորացնում:

30 Խարույկները թեթանում են, երբ մի կապ չոր ցախ են
դրում. բոցը բարձրանում է, կայծեր են թռչում վեր, պսպղում
մութի մեջ ու հանգում:

Խարույկի շուրջը նստոտել են, խոսում են բարձրաձայն,
մեկը դիւ ձայնով նախիրից ետ մնացած կովին է ետ կանչում:
Եվ ձորերը թնդում են նրա ձայնից:

Աղմուկը հանդարտվում է, խարույկների կրակը թուլանում, մերթ էլի բռնկվում: Շներն են հաշում. կլանչում է մեկն այս ձորից, մյուսը ոռնում է դիլ, և երկյուղ է ազդում, անմեկնելի մի զարդանդ: Կոլովում հմ յափունջուս մեջ ու թիկն տալիս:

Քիչ անց, սարի ետևից, արծաթ սինու պես, կոլոր լուսնյակի պոռնկն է երևում, ասես մի անտես ձեռք սարի ետևից բարձրացնում է նրան:

Խաղաղ է յուրդերում: Շներն էլ չեն հաշում: Վրանի առաջ կովերը մուշ-մուշ որոճում են: Չորակից լսվում է բայաթու մի 10 մեղմ ձայն, որ թրթռալով հանգում է օդի խաղաղ ոլորտում:

ԿՅՈՐԱ.

(Գլուղի տպավորութիւններ)

Քերծերի մեջ պահված մի գլուղ է Կյորան՝ սրածայր ժայռերով, քարանձավներով շրջապատված, զետնափոր տներով, ուր արևի շողերի մի խուրձ է թափանցում փոքրիկ հերդիկից և հազիվ է լուսավորում քարայրի ներսը:

Ծնկներդ դողում են ու ցավում, մինչև նեղ կածանով Կյորա կիջնես:

10 — Ինչպես են ապրում, ինչո՞ւ այս խորխորատից դուրս չեն եկել, — պատրաստվում ես հարցնելու հանդիպած գլուղացուն:

Իրենք էլ են բեղարել:

— Ոչ մի շինարար աշխատանք չենք ուղում կատարել, — ասում են գլուղացիք:

— Ղլբաշի ժամանակ Կյորան «պենդոտ» (բերդ) է եղել: Մեր պապերը դրա համար են հավաքվել էստեղ, — ասում էր մի ալեոր:

— Հիմա փուշ տեղ է, էստեղ ապրել չի լինի:

20 «Պենդոտի» ավերակները մինչև այժմ էլ կան: Ձորի երկու ափին բարձր ժայռերի մեջ թաքստոցներ և անցքեր կան, որ տեղից կրակել են Ղլբաշի ժամանակ: Այդ ամրոցում գլուղացիք հիմա խոտ են դարսում:

Կյորան աղքատ է, անչափ աղքատ: Յոթանասուն ծուխն ունի մի ձի և մի ջորի: Ամենից ունեոր գլուղացին ունի 20 ոչխար, 2 կով, մի կամ երկու լծկան և մի էշ: 25 տուն լծկան ու կթան շունեն:

— Հավ էլ շունեն իսկի, նրանց շեմքում կատու էլ չի մլավում:

Աղքատներն ամառը հասկաքաղ են անում, մի փոքր հացով սրաւ-նրա արտը քաղհանում, շալակով փայտ են բերում, ծախում կամ թե հարեան գյուղերում մշակ վարձվում: 20 տուն գաղթել է Բաքու և աշխատում է նավթահորերում: Այնտեղ նրանք ավելի լավ են ապրում, քան գյուղում և գյուղ վերադառնալու մտադրութուն էլ չունեն:

Դպրոց չունեն: Եկող տարվա համար որոշել են մի սենյակ պատրաստել: Նստարանների վարձը Բաքվի միությունն է 10 խոստացել տալ:

— Վարժապետ չունենք, մեր գյուղը դժվար թե գան,— ասում են գյուղացիք:

Իրենց գյուղից մեկին ուղարկել են Բաքու, որպեսզի կուրսերում ավարտի, ուսուցչության պատրաստվի: Հիմա էլ ցենզի խնդիր կա, խեղճը շվարել է, հույս չունի, թե կկարողանա քննություն տալ:

— Աղքատ ենք, համա գիտակից,— մի առանձին հպարտությամբ ասում է ընկեր Արամայիսը՝ բջջի քարտուղարը:

Գյուղում կա 60 պիոներ, որոնք լավ կազմակերպված են, 20 կանանց միությունը 45 անդամ ունի: Ձմեռվա ընթացքում կանոնավոր պարապել են:

— Նոր կենցաղն սկսել է տիրապետել,— ասում է ընկեր Արամայիսը և պատմում է, թե ինչպես է մեռնում գյուղում չքավոր մի երիտասարդ: Քահանան պատրաստվում է թաղելու, իսկ իրենք մինչև լուսաբաց նստում են ու սովորում հեղափոխական երգեր, գրոշակ պատրաստում և առավոտյան մեծ շուքով թաղում:

Հողը պակաս է, տեղը քարոտ:

Հողային խնդիրը խճճված է:

30

Այս տարի ցանքսերը երաշտից ու ձմռան ցրտերից վնասվել են. մուկն էլ մի կողմից է վնասել:

Հույս են դրել այգիների վրա, գուցե մի բան ստացվի: Այգիներում էլ հիվանդություններ են տարածվել, իսկ գյուղացիք՝ բժշկության ձևերին սնծանոթ են:

— Էս կյոբում ապրելով մի լայն օրի հասնելու շենք,—
ասում է մի գյուղացի, որ եկել էր մեզնից նոր լուր իմանալու:
Գլուղը ջուր էլ շունի:

Դարերի ընթացքում որքա՛ն աշխատել են ջրի փորրիկ
առվակները քերծից քերծ տանելու: Մի տեղ ժայռն են ծակել
մի քանի սաժեն երկարությամբ, մի այլ տեղ հսկա թմբեր շի-
նել կամ նավեր անցկացրել, որոնք լարախաղի սլարանի սկս
ձգվում են մի քերծի գլխից դեպի մյուսը: Եվ ինչպիսի վտան-
գավոր ձեռով են մաքրում այդ նավերը կամ ժայռեր պայթեց-
նում նոր առու անցկացնելու: Պատահել է, որ նավի գլխից
մարդիկ ձորի անդունդն հն ընկել: Սարի գլխին մի տափա-
րակ տեղ կա, գյուղի համար շատ հարմար, և ահա որոշել են
ամբողջ գյուղով ձորից դուրս գալ և այդ տափարակում նոր
գյուղ հիմնել, սակայն որոշումն անկատար է մնացել, միջոց
չունեն:

— Էս հեռու ձորին ո՞վ է օգնում,— ասում են,— օգնու-
թյուն որ լինի, մենք էստեղ շենք ապրի:

Վտանգավոր էլ է: Շատ անգամ ժայռերը փլվում են, մարդ
ու անասուն տակոպն անում: Քանի՞ գլուխ անասուն է գլոր-
վել նեղ կածանից դեպի անդունդը: Հինց հիմա էլ գյուղի վե-
րեում մի ահռելի ժայռ կա, որը ճաքել է և մոտ է փլելու: Եթե
դինամիտ լինի, վտանգը կարելի է կանխել:

Մի քանի տարի շարունակ: գլուղը դաշտում ջրի ակունք է
փնտրել: Դաշտում էլ ջուր չկա: Գութանավորին էջով են ջուր
տանում:

Ջրորսների այդ բազմությունը շատ տեղեր է փորել, ջուր
գտնելու հույսով: Եվ գյուղում որքան են ուրախացել, երբ մի
գեղեցիկ օր, հողի երեսին խոնավ շերտը վարելուց հետո, կա-
նոնավոր առու է գոյացել: Փրկության ուղին գտել են, ելք են
ստեղծել, բայց միջոց չունեն նոր գյուղ հիմնելու:

Ջրորսները հիմա էլ շարունակում են ջրի ակունք փնտրել
լերկ ժայռերի մոտ, ամռան կիզիչ արևի տակ:

* * *

Աղբյուրի մոտ հանգստանում ենք: Կին ու աղջիկ ջրի են
գալիս: Մեղ տեսնելիս մի քիչ շփոթվում են, ոմանք նրեսը

կիսով չափ ծածկում: Հսում եմ ինչպես միմյանց հարցնում են, թե ովքեր են սրանք:

— Ամոթ չլինի հարցնել, ո՞րտեղացի եք,— դառնում է մեզ մի տարիքավոր կին, կուժը աղբրի տակ դնելով:

Ես պատասխանում եմ, ու մի քիչ անց՝ էլի հարցնում է, այս անգամ՝ թե ինչու ենք եկել:

— Նանի՛, եկել ենք բաղերին ճար խփենք,— ասում է մի կոմսոմոլ:

Նանին չի հավատում, թե այգիները դեղ սրսկելով կարելի է բուժել:

10

Նայում է մեզ, մեր գործիքներին ու ծոր տալով ասում.

— է՛, դրանով բան չի լինի: Ցավը տվովի է, ինչ կարող եք անել:

«Տվովի» ասելիս, ղուխը դեպի երկինք է բարձրացնում, ինչպես հավը ջուր խմելիս:

Նանին զնաց ու քիչ հետո մի փոքրիկ տղայի թևից բռնած հետ եկավ:

— Կարա՞ք սրան մի ճար արեք, մինուճարս է,— ասեց ու փոքրիկի շապիկը վեր քաշեց: Երեխայի պորտի տակ մի մեծ ուռուցք կար, որից նա շատ էր նեղվում:

20

Ասում եմ, որ բժիշկի մոտ տանի:

— Բա դուք մի ճար շունե՞ք,— նորից է հարցնում ու զղջալով հետ դառնում:

Աղբյուրին է մոտենում մի պատանի, ծաղկատար դեմքով, ծաղկից կուրացած աչքերով: Փայտով գետինը շոշափելով՝ նա հասնում է աղբյուրին, մի կուշտ խմում է ու էլի հեռանում:

— Կույր է, գիշերն էլ մենակ հանդ է գնում, եզները պահում: Տան միակ աշխատավորն է,— ասում է գղիրը, որ երկու ժամ գյուղում ման գալուց հետո հագիվ կարողացել է մի լղար էջ գտնել, դեղորայքն ու գործիքներն այգիները տանելու՝ հա- 30 մար:

Ճանապարհ ենք ընկնում: Այգիները չորս վերստ հեռու են: Պետք է բարձրանալ սարն ի վեր, իջնել, նորից վեր ելնել ու այսպես մի քանի անգամ:

Որոտում է, անձրև է գալու, շտապում ենք: Գղիրը բզում է էշին և մերթ ընդ մերթ հետևից հրում:

— Մի տուն է պահում է՝, ութ շունչ էս բուռակին են հա-
յում,— ասում է և սրածայր մահակով կրկին բղում:

Անձրեք կաթկաթում է և հանկարծ փոխվում կարկտի:

Տասը լոպս շանցած՝ գետինն սպիտակին է տալիս: Վար-
կըտին հաջորդում է անձրեք, վարար անձրեք, ասես դուլերով
են ջուր թափում:

Գլիրը ավելի է բղում, նդովում, «վաշ» անում, որ կար-
կուտն արտերին վնասեց, որ հեղեղ է լինելու և նորից ու նորից
հրում, բղում իշին:

10 Այգիները գեռ հեռու են, որոշում ենք վերադառնալ: Մեր
էկած ճանապարհն անճանաչելի էր դառել: Ամեն քայլի վրա
մանր վտակներ, պղտոր անձրեաջուր ու սրընթաց գետակներ,
որ շառաշով, ահագին քարեր տանելով թավալզվոր իջնում էին
սարի լանջով:

Ցեխ է, սայթաքում ենք: Շորերս սպունգի պես անձրեք է
ծծել:

Արագացնում ենք մեր քայլերը:

Վայրէջքն ավելի հեշտ է: Աղբյուրի մոտ, ձորի միջով, մի
ահագին գետ է անցնում:

20 Մի կերպ քարերի վրայով ցատկում ենք վազում ու մըտ-
նում առաջին պատահած գոմը:

Գլիրը տնից տուն է ընկնում՝ փոխնորդ շորեր հավաքե-
լու: Մեկից մի բլուզ, մյուսից՝ տրեխ, երրորդից շապիկ է բե-
րում մեզ:

— Մի տան լավ շորեր կար, չտվին,— ասում է գլիրը:—
Բաբվից են բերել, աղիզ են պահում:

Անձրեք շի դադարում:

Հավաքվում ենք «կանցելարը», որ ներքնահարկ մի սեն-
յակ է:

30 Հեղեղը փոքրիկ լճակներ է դոյացրել կանցելարի հոգե հա-
տակի վրա:

Գլիրը ցախ է բերում, հենց կանցելարում էլ կրակ անում:
Տաքանում ենք: Գյուղացիք մեկ-մեկ հավաքվում են:

Բոլորն էլ բոբիկ, թրջված, ոմանք մի հնամաշ կարպետ
ուսերին: Խոնվում են կրակի շուրջը:

Խոսքը հեղեղի մասին է: Մի տեղ հեղեղը արտն է սրբել,

տարել, մի ուրիշ տեղ այգում կարասներն են ջարդվել, ոչխար է բնկել հեղեղի բերանը, ջաղացի առուն է քանդվել:

— Դրանց էջը ջրի մեջ տաշեղի նման վեր ու վար էր անում,— հայտնում է մեկը:

Մի քանի օր առաջ արտերը հրաշտից խանձվում էին, հիմա էլ հեղեղն է վնասել:

— Էդ լավ եղավ, որ թրջվեցիր,— ասում է մեզ մի ալեվոր,— գյուղացու հալն իմացե՛ք:

Խորհրդի նախագահը գանդատվում է, որ մկների դեմ պայքարն ուշացնում են: Ինքն այդ մասին վաղուց է հայտնել 10 շրջգործկոմին:

Հետո պարզվեց, որ մկների մասին ուղարկված դիմումը շրջգործկոմի գրասենյակից հողբաժին է հասել... տաս օրվա ընթացքում, այնինչ երկուսի միջև միայն մի արշինանոց պատ կա, դռներն էլ իրար կից են:

* * *

Կանցելարում կրակը թեժացնում ենք:

Բաքվից նոր եկած մի բանվոր, որ հանդում թրջվել ու ցեխոտվել է, մոտենում է կրակին:

— Է՛հ, տասը տարի քաղաքում չարչարվես, մի քանի օր գյուղում չապրես: Էս ինչ հալ է՛... 20

Սկսում է Բաքուն գովել:

— Ութ ժամ աշխատի, եկ տանը քնի՛ր, ինչքան ուղես:

Կուշ ենք եկել կրակի շուրջը: Բոցը կարմիր լեզվակներով լիզում է ցախերն ու լուսավորում ներքնահարկ կանցելարը: Անձրեք չի դադարում:

Դուրսը մութ է արգեն: Քամուց խշշում են դարավոր ընկուզենիները, իսկ ձորերում հեղեղն է վշշում, ահագին քարեր իր երախի մեջ առած: Մթի հետ զարդանդ է իջնում գյուղի վրա:

Մոթալ փափախի տակ, շիբուխին զոռ սալով, մի միտք 30 են անում գյուղացիք:

— Ինչքա՛ն վնաս տվեց հեղեղն այսօր...

ՄԵՐ ԳՅՈՒՂԵՐՈՒՄ (Գ)

Գյուղը դեռ հնի փեշը բաց չի թողել, էլի ծածուկ, թե ափաշկարա գյուղի զորքան աշխատում է զավթել սրա կամ նրա այգին, արտը, կալն ու մարագը: Աղբերամեջ հողը բաժինք անելիս մեծ եղբայրը շատ հաճախ էլի չաղ բաժին է ստանում, երբեմնի «մեծահարկը», որ մեր գյուղերում դեռ մոռացված չէ:

10 Հողային հանձնաժողովները շատ գործեր են քննում, մեկը մյուսից բնորոշ գյուղի ներկա իրադարձի, ներքին աշխարհի տեսակետից:

Ահա մեկը, «մեծ տեգրը», որ բռնություն է գործ դրել և ուժով գրավել իր եղբոր այրի կնոջ կալ ու մարագը: Տիրապետել է, փլած պատը նորոգել, մի քանի վկաներ հավաքել, հաստատելու, որ այդ կալն ու մարագը դեռ «Օհան քյոխվի ժամանակից իրեն հայրենիքն էր»:

Ահա և ամաչկոտ տեգրակինը, որ հանձնաժողովի առաջ էլ քաշվելով է խոսում, շուտ-շուտ շալի տուտը քաշացնում, ձեռքերով, մատներով զանազան նշաններ անում և հասկացնում, որ մեծ տեգրը խաբել է նրան սովի տարին:

20 Ահա մի ուրիշ եղբայր, որ իրեն բաժին ընկած հողամասում նոր տան պատն այնպես է շարել, որ արևի լույսից զրկել է հին տանն ապրող մորն ու եղբորը:

— Ընկե՛ր դատավոր, նամության մեջ կոտորվում ենք, ասի՝ պատը մի քիչ դես քաշի,— լացակումած խնդրում է:

— Հնար չկա, լինիլ չի,— ասում է մյուս եղբայրը և ասածի վրա կանգնում:

Ահա մի նիհարավուն պատանի, շոբան, երբեմնի գերդաստանի միակ ժառանգը, մի քիչ խելապակաս, խոսելիս՝ փսլինքը շաղ է տալիս: Խաբել են, հայրական հողը մի քանի փութ կորեկով առել: Կորեկը կերել է, հիմա «ղաբալան» (պայմանագիրը) էլ է հետ տալիս, կերած կորեկն էլ: Ահա «ղաբալան»:

«Մենք ինձորեսկ գյուղացի Փարսադան Թոխսանց և այրի կին Ագյուլ Թոխսանց որպես որբի խնամատար հանգուցյալ Սհակ Թոխսանցի ծախեցինք նույն որբին պատկանյալ Կուրաթին Գետ անվանյալ տեղի ջրովի հողից մի մասը քեզ համագյուղացի Արսեն Զանունցիդ վրա, որի սահմանները հետեյալն են»:

Թվում է սահմանները, մտնրամասն. «Շաբունցի հողամասի պատի տակին մեկ կապույտ քարից ուղիղ կտրի մինչև պատի տակի մեծ բուսովի լափոի ծառն» և այլն, և այլն: Սահմանները թվելուց հետո ավելացնում է.

«Այս վերոհիշյալ հողամասն իր հիշած սահմաններով ծախեցինք քեզ Արսեն Զանունցիդ վրա գումարով հարյուր հինգ մանեթ ոսկի փողով, որի գումարը ստացինք լիովին այս ծախած հողամասը որպես քո սեփականություն իրավունք ունիս տիրապետելու որդաց որդի ազգե ազգ եթե լինի և հակառակ խոսողներ ազգականներից և այլ մարդկանցից ընդդեմ այն ղաբալուս մենք խնամատարներս լինենք պատասխանատու օրենքով սույն ծախած հողամասի ճանապարհը լինի որբերի հողամասով»:

Հարյուր հինգ մանեթ ոսկի չի ստացել, այլ 3 փութ ցորեն, մի փ. բրինձ և տասնվեց փութ կորեկ: Գրված է այդչափ, որ «եթե լինի և հակառակ խոսողներ ազգականներից և այլ մարդկանցից ընդդեմ այն ղաբալուս» — չկարենան ասել, թե աժան է ծախված:

Ղաբալի տակ ստորագրել են տասը վկա, իսկ գյուղխորհուրդն ավելացրել է.

«Ուղիղ իմանալով սույն ղաբալաս հաստատեցինք ինձորեսկի Գործկոմի նախագահության կազմ»:

Հողահանձնաժողովը, սակայն, «ուղիղ չիմացավ սույն ղաբալան» և լուծարքի ենթարկեց:

Մի ուրիշ կալվածագիր, որ ասորական՝ երկրներ ավերող, քաղաքներ գրավող և քարե քանդակների վրա արքայական սնապարծությամբ այդ արշավանքների մասին պատմող թագավորի ոճն ունի, իր նզովքով հանդերձ։ Այս անգամ «ղաբալա» չի, այլ կալվածագիր, գրված համարյա թե «երկաթագիր», հինավուրց «պաշիվներով», սղումներով։ Սկսվում է այսպես։

10 «Ես, ներքո ստորագրող որ եմ Զանգեզուր գավառի Ալի-ղուլիչեն գյուղի բնակչուհի Նախշուն Պատրապետյանս այսու վաճառել եմ իմ Քյումբաթի ձոր անվանյալ տեղում գտնվող թուփի այգիս ընդքեզ համագյուղացի մեր Գալուստ Ավագիմյանիդ որի դիմաց ըստացի բեղնից ութանասուն փութ ցորեն այդ գումարը ըստացի այսօրվանից լիովին և հետ այսու իրավունք ունիս տիրապետելու վերև հիշված այգուն որդոց որդի։ Այգու սահմանները սորա են»։

Դարձյալ մանրամասն թվում է սահմանները՝ «հարավակողմից մինչև մեծ քարը, էնտեղից կտրի անցնի», — իսկ և իսկ երկու տերության սահմանագիծ։ Հետո վերջում ասում է։

20 «Այսուհետ դու հանդիսանում ես այդ բաղին տեր ու տիրական, եթե այդ բաղի վերաբերյալ որեիցե մեկս ազգական բարեկամներից մեկն ու մեկը խոսելու լինի խոսքը լինի անընդունակ և պատասխանատու լինի օրենքի առաջ ոչ ոքի իրավունք չի տրվում ձեռնամուխ լինելու վերև հիշված այգուն բացի քեզանից և քո որդեկրանցից դուցե թե ես Նախշունս փոշմանելի լինեմ և հետ դարձնեմ բաղը պարտավորվում եմ մեկ հարյուր ութսու ռուբլի տալ իսկ եթե ես Գալուստս փոշմանեցի և ուղեցա վերադարձնել զրկվում եմ իմ տված ութանասուն փութ ցորենից կալվածագիրը գրված է Նախշուն Պատրապետյանի համոզմունքով»։

30 Կալվածագիրը Նախշունի «համոզմունքով» գրելուց հետո «մեր Գալուստը դառնում է տեր ու տիրական», սակայն «ազգական բարեկամներից մեկը խոսում է օրենքի առաջ», և նրա խոսքը լինում է «ընդունակ», «մեր Գալուստը» զրկվում է «որդոց որդի ազգե ազգ տեր և տիրական լինելուց»։ Գործի քննությունը պարզում է, որ «մեր Գալուստը» ութանասուն

փութ ցորեն չի տվել, իսկ գյուղխորհուրդը հաստատում է, որ «Գալուստը գյուղիս գործկոմից ծածուկ առել աս Նախշունի բաղը»:

Քննությունը շարունակվում է, դատ է կատարվում, որին որպես արձագանք գյուղխորհուրդը վերջին անգամ գրում է, թե «Նախշունը իր այգին վերադարձրել աս Գալուստից և էլ չի ծախել իսկ ինքը գնացել աս Բաքու»:

Եվ «մեր Գալուստը» չկարողացավ «որդոց որդի ազգի ազգ» «տեր ու տիրականի» պես «տիրապետելու» Նախշունի այգուն:

10

* * *

Բայց գյուղում ափաշկարա ուրիշ ավելի կարևոր երևույթներ են տեսիլ ունենում:

Քար ու քերծի տակ դարեր շարունակ կուշ գալուց, կածաններով, ձորերի բաշով վերովար անելուց, գետնափոր անձալներում ապրելուց գյուղը բեզարել է, էլ չի ուղում: Գյուղում մեծից մինչև փոքրը մի միտք են անում. «նոր գյուղատեղը ձեռք ինչինների ձեռքով և ինչինները պիտի ճանապարհն այնպես վերցնի արաբա բանելու համար»:

Ահա ինչ են ուղում այն գյուղերը, որոնք ձորերի մեջ են, ժայռերի կատարին, մթին ծմակների կռի, հարմար ճանապարհներից զուրկ, եղան արաբի կարոտ:

20

Տասնյակ գյուղեր ունենք այդպես, որոնք համախոսական թերթեր են կազմում, ժողովներ անում, նոր գյուղատեղը որոշում: Մի քիչ վարկ և տեղահան կլինի հին գյուղը՝ ձորի գլխին կթողնի մամուտած քարերով եկեղեցին խանգարված և սարահարթում կփովի շեն ու արձակ, ուղիղ փողոցներով, կոկիկ տներով:

Ահա ինչ են գրում համախոսական թերթում.

«Հավաքվելով հասարակության ժողովարանը նախագահությամբ գյուղի Գործկոմի առ այն թե առաջին հարցն է գյուղը ամբողջությամբ տեղափոխել դաշտը վերանորոգել նոր գյուղ բնակություն հաստատելու թե հասարակության և թե օրենքին հայտնի է գյուղը միանգամից անվայել անհարմար տեղ է նեղվածք դժվարին ամեն կերպ անհարմար որպես գյուղ միանգամից անունթունակ է հասարակության»:

30

Դրա համար էլ ստորագրում են «սեփական ստորագրութ-
յամբ» և հետո նորից ավելացնում, որ հին գյուղը «միանգա-
մից անվայել անհարմար տեղ է նեղվածք դժվարին և միան-
գամից անընդունակ հասարակության»:

Իսկ «ընդունակ» տեղ նրանք կստանան:

ԽՈՏ

Երբ «Կատարի խաչի» բարձունքից նայում եք ներքև, խոր ձորին, որի միջով արծաթե գոտու պես ձգված հոսում է Որոտան գետը և պսպղին տալիս այգիների մութ կանաչի մեջ, երբ նայում եք ձորին ու գետին, որի երկու ափերը վայրի ընկուղե- նիններ են բուսած՝ հաստարմատ, դարավոր, իսկ քիչ վերև, Ժայռի ծերպերին, գյուղերն են թառել. ամեն մեկը ցինի մի բուն,— չեք ուզում հեռանալ «Կատարի խաչից», նեղլիկ կա- ծանով իջնել ներքև:

— Զու, չու,— լսվում է ընդհատ մի ձայն քերծերի հտե- 10 վից:

էջը բարձրանում է զառիվերով, ականջները լոշ շարժում, և նստողի երկար ոտքերն էլ մորթած հավի վզի պես կախվել են մինչև գետին:

Հարցնում եմ Որոտանի մասին:

— Մի շահու է օգուտ չի տալիս,— ասում է և էջը պահում.— հղած չեղած մեղ համար մի հաշիվ ա... հալա տարին մի քանի դուխ ապրանք ա ուխ գցում, տանում...

Իսկ եթե բետոնի հունի մեջ դնես, բանդին երկաթե շլյուղ- ներ կախես, շառաչելով թափի, ջուր տա լանջերի ցամաք մա- 20 ցառուտին, քանի միլիոն շահու օգուտ կտա...

Ապերը կարծես միտքս հասկանում է և ասում, որ այդ էլ կլինի:

— Հաստատ մնա էս կառավարութունը: Ոսկին դիր գըլ- խիդ ման եկ. մեկ էլ օրը իմ մի աջառս կորել էր, գնացի Բար- կուշատի ձորում գտա: Բա ես կարող էի առաջ Բարկուշատ գնա՞լ:

Նայում եմ ճամփի գլխին ցցված ժայռերին, որոնք մի
թեթև ցնցումի են պատրաստ, որ պոկվեն, գլորվեն ներքև:

— Վախիլ մի՞, բան չի լինի, — ասում է էշավորը, ոտնե-
րով էշի փորին խփում:

— Ամեն տարի չի վեր ընկնում, էնպես, պատահում ա...
Հերոս մի քերծ պոկվեց, լավ էր եկավ մի մարտի դիմ առավ,
թե չէ գյուղի կեսը կջարդեր, ոնց որ հնձանի խավող...

Ապերն իր ճանապարհն է շարունակում, ես՝ իմ: Իջնում եմ
դառիվարով, աչքս վեր ցցված ժայռերին, որոնք կախվե-
10 են ճանապարհի վրա, կռացել:

Ամեն տարի հեղեղը փորում է հիմքը, մաշում, և ժայռերն
ավելի են թեքվում:

Մի քիչ ներքև արդեն ընկուզենիներ են բուսած քարերի,
ժայռերի արանքում:

Մագիլների պես խրել են արմատները փխրուն ավաղահո-
ղի մեջ, քարերը տեղահան արել:

Ագռավներն են, որ ընկուզը կտցահարելիս կորցրել են,
ընկուզը քարի տակ է ընկել, խոնավություն ծծել ու ծլել:

Մի մարդ, փեշը լիքը քար, ժայռի գլխից քար է շարում
20 ընկուզենուն, իսկ ագռավները կոնշոցով պտույտ են անում
հարեան ծառերի շուրջը:

— Շատ խելոք ա ագռավը, — ասում է նա: — Ընկուզը
կտուցին թռնում է բարձր, վերից գցում քարի վրա, ջարդում
և ապա թռնում՝ ուտելու:

Քիչ հետո արդեն գյուղն է, խոտը, թաղված աչքիների մեջ,
տները գորշ խորանարդներ անկարգ, խառնիխառն, փողոց-
ները ծուռ ու նեղլիկ, փողոցներում աղբ, ընկուզի կճեպներ,
խաղողի չոփեր:

* * *

— Ընկեր, կարելի՞ ա նվիրել ձեր անունները. — դիմում է
30 մի երիտասարդ, կարմրաթուշ, կարճլիկ: Բատրակ է, հարց-
մունք ունի: Իր և տիրոջ մեջ անհամաձայնություն կա: Աշուն-
քացի է: Շուտով լիկկայան է բացվելու, իսկ իրեն առաջար-
կում են խողերը տանել անտառի ձմեռանոցում պահել:

— Նա էնպես մի դիմ ա, մին անհայտ ա, որ եթե ձեռքե-

ըրս էլ մոմ անեմ, նրա առաջ վառեմ, էլի ոխը սրտում պիտի պահի:

Քիչ հետո էլ խողատերն է գալիս, խառնվում է մեր զրույցին և թոնթորում, թե նա ինչպես է խողերը թողել, գանգատի եկել:

— Կոնգարեսը որ որոշում ա դրել, ուրեմն որ բատրակը լավ աշխատի, ես էլ նրան լավ հաց տամ, լավ փող տամ:

Լսել է «կոնգարեսի» մասին, տեղյակ է, իր շահին աչքաբաց: Խոսելիս մեջքին է ընկնում, փորը ցցում, նայում կողքին կանգնած հարեաններին, ասածին հավանություն ստանալու հունով: Եվ խոսելիս թափահարում է իրեն, զրնգում է արծաթ գոտին: 10

— Կառավարության հարկ տալի՞ս եմ,— հարցնում է և ինքն էլ իսկույն պատասխանում,— տալիս եմ: Դե ինձ հրաման տուր հարստանամ, ինչքան ուզում ես տուրք տամ...

Բայց վերջում համաձայնվում է բատրակին ձմեռը լիկկայան ուղարկել: Հեռանալուց հետո զգիրն է կամացուկ ասում նրա մասին.

— էս տարի տուրքը պակաս ա, մեծ-մեծ խոսում ա... Մի տեսնեիր հերու ոնց էր խեղճացել, համ էլ կատարը կեծ էր... 20

— Դե հիմիկուց դեն էլ էդ ա, անտեր գինին խմում են, կատարնին կեծացնում, դատաստաննին քաղցրացնում,— ավելացնում է մի ուրիշը, շաշված մոլորված աչքերով:

Նրա «դատաստանն» էլ դառը չէր:

Գրասենյակը՝ խոնավ, մութ, հողե հատակ, մի քանի գերաններ պատերի տակ շարած: Սեղանի վրա ընկած և խունացած թերթերով չափաբերական մատյանը հին, կաղմը մաշած, տեղ-տեղ բորբոսնած:

Խոտում, ուր սե ենի խաղողը փաթաթվում է բարձր ծառերին, ուր հնձաններում սե ենի խաղողից քաղցրահամ գինին են ստանում և խմում փեղրով, հողի մեծ գավաթներով, ուր «առաջներում մեծամեծ շինովնիկները գալիս էին, լակում»: Խոտում՝ առաջներում մի տեր Անդրիաս է եղել, որ մեռել է, հիշողություն թողել չափաբերական մատյանը կիսամաշ, թունդ հարբողի համբավ և խարխուլ եկեղեցի, ուրիշ դուռը փակ է մնացել նրա մահից հետո: Հիմա մի ինվալիդ տղա կա, որ եր-

բեմն բանում է եկեղեցու դուռը, ապրում հուսով, որ հազարա-
փրկիչը ոտը կուղղի:

— Բայց հազարափրկիչը մի շահու օգուտ չի տալիս:

10 Թերթում եմ շափաբերականը, 80-ական թվերն են, ման-
րամասն գրած, «յաղագս ծնելոց և դավանության», «յաղագս
ննջեցելոց և սլատճառք մահվան», սյունակներ «յաղագս ննջե-
ցելոց», որոնց դիմաց տեր Անդրիասը խնամքով գրել է «սլատ-
ճառ մահվան» — կարմրուկ, ծաղիկ: Հարյուրներով են մեռել
տասնյակ տարիներ առաջ, երբ սրիստավ կար, բյոխվա ու
տեր Անդրիաս, մեռել են ծաղկից, կարմրուկից, որպես աշնան
ճանճեր, իսկ տեր Անդրիասը թաղել է օրական երեքին, չոր-
սին, խմել սևենի գինին «ննջեցելոց հիշատակ» և շափաբե-
րականում նշանակել՝ «ի հանգրստարան առհասարակ գերեզ-
մանատան է թաղյալ»:

20 Աջգլխա ապրել է տեր Անդրիասը, խմել, «սլատճառ մահ-
վան» գրել՝ «փորագավոց», «փորձանքից», «մեծամահից»,
մինչև որ դաշնակների օրերն են եկել, սով ու տիֆ, և ալեոք
տերտերը, որ էլ գինի չէր ճարում խմելու՝ սլատճառ մահվան
է գրել «գլխոց», «գնդակից», «խփված» և լուսանցքում ափ-
լացրել «հակառակ օրինաց»:

Մի օր էլ ինքն է մեռել, և նույն մատչանում ժամի տիրա-
ցուն գրել է. «Տեր Անդրիաս հանգյալ ի տեր»:

* * *

Երեկոյան ներկայացում կա: Գլիրը՝ կենդանի աֆիշա,
կտուրաներից կանչում է ղիլ՝ «թատրոն կա, ալ ժողովուրդ»:

Քիչ հետո մեկ-մեկ հավաքվում են, ամենից շուտ երեխա-
ներն են գալիս և դռան արանքից ներս նայում, թե ինչպես են
բեմը սարքում:

30 — Ամեն բանը լավ ա, մենակ ծմական (անտառը) ա պինդ:
էդ էլ որ մի կանոնի գա, էլ ուրիշ պահանջմունք չունենք,—
ասում է գյուղխորհրդի նախագահը:

Գյուղի դիմաց անտառներ կան, արոտատեղ չունեն, տա-
վարն անտառի ձմեռանոցներում են սլահում:

Գյուղում մի ուրիշ «թյուրիմացություն» է եղել, որի առ-
թիվ նախագահն արձանագրություն է կաղմել:

«Առաքել Թյունանյանը դնալով իր այգին ջրելու և նույնպես առաջարկված է եղել, որ Շողեր Հայրապետյանը ջուր տանի Թյունանյանի այգովը և Առաքելն արգելք է հանդիսանում Շողերին ջուրը կապելու իր այգովը և կանչելով թե՛ ինչո՞ւ էս ջուրդ կապել իմ այգովը և Շողերը վերագառնում է դյուղ և ասում է, որ Առաքելն իր այգուց կանչել է, ինձ՝ Շողերին տարել, որ ուժով բռնաբարի, այդ դեպքումը հղել են շրջակայքում կրեք հոգի 15 քայլի վրա և ոչինչ չեն ցույց տալիս Շողերի մասին...»:

— Գնանք, տեսնենք մեր տղերքն ինչ դերեր են կատարում, ո՞նց են թատրոն տալիս,— առաջարկում է մեկը: 10

Թատրոնի շենքը գյուղխորհրդի կողքին է, մի հին կամարակապ տեղակ, հեղ և երկար, փոքրիկ պատուհանով: Սենյակի վերի մասը հարմարեցրել են բեմի համար, բեմի պատերը ցախերով է դործած, ցախով պատած:

Անկյունում պատի մեջ մի փոքր անցք կա, որի հտեից հուշարարն է հուշում:

Դերակատարները գյուղխորհրդի անդամներն են, կոմսոմոլներ, գյուղացիք: Հինգ պիես գիտեն, շատ անգամ են ներկայացրել, ամեն մարդ իր դերն անգիր գիտե: 20

— Ընկերներ, հլա մի քիչ նստեցեք, մինչև բեմը սարքենք...

Նստոտում են տախտակների վրա՝ առաջին կարգերում տղամարդիկ, հետո վանայք, իսկ դռան մոտ երեխաները. զրդիրն է կարգը պահպանում:

Բեմի առաջ դհուլ են խփում, թառածում, պար դալիս, իսկ բեմի վրա վռազ աշխատանք են տանում, դռներից վարագույրներ կախում, շորերը փոխում: Գաշով ներկած ցախապատի վրա վարմիր ներկով մեկը նկարել է ծառեր, երկու Մասիսն, ուրիշ նախշեր: 30

Վարագույրը բացվում է, դհուլն էլ չեն խփում: Բեմից մեկը խոսում է նորակոչիկների մասին, որոնք վաղը ճանապարհվում են բանակ:

— Մենք էս թատրոնն ի պատիվ նրանց ենք տալիս...

Խոսքը վերջացնելուց հետո հեռանում է, որպիսով բեմի

հտեում շուխան հանի, ուրիշ փափախ դնի և մասնակցի ներկայացման:

Մի կոմսոմոլ տղա կնոջ դեր է տանում, բոլորն անգրիմ են, շատ անգամ տեղական բարբառն են գործածում. «Տորթ»-ը հնչում է «Տորթն»-ի, որ շրջակա գյուղերից է:

Բայց և այնպես հանդիսակաճների առկեղծ և սրտանց ծիծաղը ձեզ էլ է վարակում: Եվ ոչ ոքի աչքին չի բնկնում այն, որ դերասանները տրեխով են, շալն շալվարով ու խաղում են «բուրժուազի» դեր:

10 Ուշ գիշերին ներկայացումը վերջանում է:

— Թատրոնը պրծավ,— ազդարարում է զվիրը: Յրվում են տները նեղելի քարոտ փողոցներով, հանգչում են ճրագները, և մի խոր մրափ իջնում է բեղարած գյուղի վրա:

Թատրոնում դեռ ճրագ կա, մի խումբ ջահելներ խոսում են նոր ներկայացման մասին, դերերն են բաժանում, արած սխալները շտկում: Եվ երբ հանգչում է վերջին ճրագը, ցրվելիս՝ նորակոչիկներից մեկն ասում է դերակատարներին.

— Ընկերներե՛ր, ձեր տված էս օրվա պատիվը մենք հուր հավիտյան մտահան չենք անի:

ՄԵՐ ԳՅՈՒՂԵՐՈՒՄ (Ե)

Դռման է սարերում, խոնավութիւն է կաթում ամպերից, ցուրտ է, ցեխ: Քամին զշում է քուլաները ամպի, մի պահ բացում ձորերը խոր, սարի անտառապատ լանջերը, հետո հանդարտում, և ամպերը, լորձոնքոտ խխունջի պես, շարժվում են, լիզում սարի փեշերը, էլի ձորը լցնում ամպի սւրիտակ քուլաներով:

Եվ երբ քաշվում են ամպերը, ներքև՝ ձորում երևում է գյուղը՝ քարակույտերի պես, տները՝ տափակ կտուրով, իրար վրա, մեկի բակը մյուսին կտուր: Դեղնել են ծառերը, եղները 10
այգիների ցանկապատն են քարուքանդ անում և, վարից պրծած, ծառերի չոր տերևներն ուտում:

Վայրէջքը՝ լայն ու կոկիկ ճանապարհով է: Նոր են շինել, հինգ հազարի չափ բանող ձեռք է աշխատել, տասնյակ կապեր են դինամիտով պայթեցրել, քարապատ արել, սալել, սալի ճանապարհ շինել: Բայց գյուղը սալ չունի դեռ:

Իջնում եմ. ձին՝ վարժ քարոտ ճամփին, գլուխը կախ հետևում է ինձ: Քիչ հետո հասնում եմ պառավին, որ բոբիկ ոտքերով, էշն առաջ արած, իջնում է ճամփով: Հալ է հարցնում, նպատակը գնալու: Գլուխը երեքաց, խոր թառանչ քաշեց նա- 20
նին, մեռած որդու մատին պատմեց:

— Վանիս մեռավ, հեղափոխության գործերին գլուխը գոհ տվալ: Էն ժամանակ, որ փմ Վանին բալշեիկ էր, էս ձորերում մինն էլ հասկանում չէր հեղափոխության գործերից: Մեռավ, ինձ էս օրին թողեց...

Նանին լացակումեց, ձայնը դողաց պինդ ձգած լարի պես: Հետո արցունքը կուլ տալով կամացուկ ասաց.

— Մահ բաժանողի կռները կոտորի, բա ինձ թողաց, նրան տարա՞վ...

էշը, դատարկ կողովները մեջքին, իջնում էր վայրէջքով: Պառավր,— բութիկ, ոտքի կաշին ճաքճաքած, կոշտացած,— տնքալով էշն էր քշում և շարունակում թոնթորալ ինքն փրեն: Նա իր վանու գերեզմանի տեղն էլ չգիտեր, չէր տեսել ու միշտ միտք էր անում, թե ինչու է ապրում դեռ:

~ ~ ~

Գյուղամիջում, կալի քարերին, նստոտել են գյուղացիք: Խոսակցությունը դադարում է, երբ մոտենում եմ նրանց: Մե-
10 կը նրանցից մոտենում է, ձեռք տալիս: Նախադահն է:

— Գնանք, մի քիչ հանգստացի,— ասում է, ուղեկցում դեպի տուն:

Ծխից սեացած պատերի վրա գույնդգույն պլակատներ, լրագրի պատկերադարձ հավելվածներ, ամեկյունում սեղանն է, վրան մատյաններ, գրքեր:

— Կանցեկար շունենք, մեր տանն եմ պահում դավթար-
ները,— ասում է և պատուհանից ձեն տալիս գլխին, որ խմաց
տա, թե ժողով է լինելու:

Հարցնում եմ գյուղից:

20 — Գյուղ ա էլի, կառավարում ենք... Մի քիչ դժվար ա, շտրաֆի իրավունք չկա, դե թակել չի կարելի, մի քիչ դժ-
վար ա...

Եթե մեկը մյուսից մի խուրձ է գողանում կամ արտն է անարդար վարում, տուժողը գանգատվում է, և խորհուրդը եթե չի կարողանում տուժողին բավարարել, ելքի միակ ճա-
նապարհը դեպի ժողդատարան է տանում: Իսկ այդ կասկած է ծախքի հետ, դնալու գալու հետ:

Զրույցի վրա ներս է մտնում մի երեխա, քիթ մուռլը մրոտ, փափախի փոստը ծակ:

30 — Անդրի դայի, մեր շալ հավը էն ա Շաբանենց գոմում դուսաղ. տալիս չեն...

— Լավ, Մաթին (գլխը) կը գա, կուղարկեմ:— Երեխան հեռանում է, իսկ ճախագահը, որ տրեխների քանդած թեղն էր կապում, դարձավ ինձ, թե՛

— Աչքը հենց քյասիբի հավին է տեսնում, անխիղճ...
Եվ կուշտ հայհուցեց, դինջացավ:

— Բա մի ուժդ չլինի երեք օրով նրան գոմում նստեց-
նես...

Ներս է մտնում մի ուրիշ գյուղացի, սպիտակամաղ, եր-
բեմնի «ախսախկալ».

— Ընկեր, ախր մի գանգատ ունեմ...

— Զո՛ւր ա, զուր գանգատդ, — ասում է նրան գյուղխորհրդի
նախագահը:

— Հա, հենց դու մի գլուխ զուր ասի. տեսնենք քնկերն 10
ինչ ա խորհուրդ տեսնում...

Հին վեճ է. մինչև այժմ տասն անգամ գանգատ տված կը
լինի հողբաժին, խորհրդին: Մերժել են, բայց այդ մտքի հետ
չի հաշտվում:

— Ոնց թե, բա ես հալալ դատած փող եմ տվել ժամա-
նակին:

Հողի վեճ է. տասնյակ տարիներ առաջ հող է գնել հարե-
վանից, նոր հողաբաժանման ժամանակ հաշվի չեն առել պայ-
մանագիրը՝ հին, խունացած, պատուտած:

«Միամսուրթյան թուղթ հորինեցավ 1888 ամին...», այս- 20
պես է սկսվում պայմանագիրը. «ու՛ր մանեթ թղթադրամով»
մի դեսպատին հող է գնել, պայման կապել, հիմա հողաբա-
ժանման ժամանակ հաշվի չեն առնում:

— Զուր ա գանգատդ, ապեր, քեզ նոր հող կը տան, —
ասում եմ. իսկ նա աչքերը շոթ ճալում է խնձ, շրթունքները
շարժում: Հենվել է փայտին, դողում է ձեռքը, դողում է ձեռ-
քին պահած «թուղթը միամսուրթյան»:

Բացատրում եմ, թե ինչու է գանգատը զուր: Լսեց, կանգ-
նեց մի քիչ, հեռացավ անխոս: Իմ խոսքս էլ էր իդուր նրա հա-
մար:

30

— Եկող տարի էլի էդ թուղթը սխալի նշանց տա... Ու-
միկ ժողովուրդ ա: Բայց ջահել դասակարգը ջրջված ա...

Նոր սերունդը սովորելու ծարավ է, ժողովներին միշտ
գալիս է, ավելի աչքաբաց է, նորին հալմարվող:

— Քեզ օրինակ ասեմ այ հենց մեր Մաթին, գլխիդ:

Մաթին զորակոչի է ենթարկվել, ազատել են. Մաթին բո-

ղոթել է, չեն լսել: Եւ մտքում մեխել է ամուր՝ փախչել բանակ, կամաւոր դնալ:

— Ճանապարհից ենք հտ տվել: Բայց միշտ էլի ծուռ աս: Ուշքը էն ա կարմիր բանակում:

Գնում ենք ժողովի: Ցեխ է փողոցներում, խրվում ենք ցեխի մեջ, աշխատում չոր տեղով գնալ:

— Ընկեր, բա ծմակի (անտառի) մասին... Գաշեթում գրված էր, որ թույլ են տալու: Մեր ժողովուրդը գրա մասին չատ ա հետաքրքիր:

10 Ասում է և ճարպիկ ոստյունով մի քարից մշուսի վրա ցատկում:

Եւ ժողովին էլ անտառն է խոսակցության առարկան. լրագրում գրված է, կարդացել են, ուրախացել, բայց անտառապահը առաջվա պես խիստ է, ասում է, որ հրաման դեռ չի ստացել:

Մի ուրիշ գանգատ: Կոոպերատիվ ունեն, բայց փող չկա ապրանք գնելու: Մթերք՝ խնչքան ասես, բայց կոոպերատիվը դրամով է առուտուր անում, մթերք չի վերցնում՝ յուղ, պանիր, ցորեն: Տեղում պահանջ չկա, ամեն մարդ էլ իր պաշարն ունի, իսկ ավելցուկը սպառելու տեղ չկա:

20 — Եթե ցորենն ընդունեն, սաղ գյուղով կոոպերատիվի անգամ կգրվենք:

Կոոպերատիվն էլ ընդունած մթերքում վնաս է արել: Յորնի գներն իջել են, ձեռնտու չի համարում մթերք հավաքել:

— Մինչև քաղաք տանեմ, փութին տասը կոպեկ քրեհ եմ տալու, բա մեր օգուտը ինչո՞ւմն ա, — վիճում է վարչության նախագահը նրանց հետ, որոնք մթերք են առաջարկում:

— Լավ, դու բյազը կապերատիրում ցից հս արել, իմ ցորենն էլ չես առնում: Բա ես ի՞նչ անեմ, բյազիդ նայեմ, կշտանամ... 30

Վեճը երկար է տևում: Վերջում համաձայնության են գալիս մթերքը հանձնել քաղաքում, շուկայի գնով:

— Ծմակի հարցն էլ որ էսպես վերջանար, մեր փափախը ծուռ կը դնեինք...

Տուրքի մասին են խոսում: Դժգոհ չեն: Շատերը հարկաթերթ ստանալուց երկմտել են, դիմել խորհրդին, թե ինչու է

քիչ, գուցե սխալ լինի: Ստուգել են, տեսել, որ սխալ չի, այդ-
քան էլ պիտի լիներ: Եվ քեֆ ու զուռնով են տուրքերը դան-
ձում, շատերը միանգամից են մտցնում:

* * *

— Գնանք դպրոցը տեսնելու, — առաջարկում է ընկեր
Սնդրին:

Գյուղում հերու դպրոց չկար, հիմա հարյուր աշակերտ
ունեն, տեղ չկա: Մեկը աչքացավոտ, մի հին, կեղտոտ գոգնոց
է փաթաթել փափախին, աչքերը ծածկել, — հնամաշ շուխով մի
գյուղացի կանգնել է դպրոցի դռան առաջ:

— Վե կալ, վարժապետ, մեղք ա, սրան էլ վե կալ, — 10
խնդրում է, չորս տակ ծալած մի թուղթ ուղղելով ուսուցչին:
Հոր մոտ կանգնել է որդին, բոբիկ, պորտը բաց: Փսիկնք է քի
տակ, տղան սրբում է թևով և վայր սլող շալվարը ձգում:

— Տեղ չկա, Հաբուդ ապեր: Երկուսին ընդունել եմ ձեր
տնից, էլ տեղ չկա, նստարան չկա...

— Վնաս չունի, թող կանգնի, հո չի մեռնի...

էլի է խնդրում, գիտնամը դռով ուսուցչի ձեռքին դնում
և հեռանում: Որդին մնում է: Եվ հեռվից Հաբուդ ապերը նորից
է կանչում:

— Վե կալ վարժապետ, քե մատաղ...

20

Ուսուցիչը շիվար է:

— Ընդունեմ, տեսնում եք տեղ չկա, չընդունեմ, լսեցի՞ք
յինչ ասեց Հաբուդ ամին:

Դիմումն եմ կարդում, ուղղած «ուսումնարանի տեսու-
չին»: Հաբուդ ամին է խնդրում որդուն ընդունեն, «որ ինձ
նման չմնա անկիրթ»:

Դպրոցը երկու սենյակից է. մի հին, փխավել տուն, նեղ-
լիկ պատուհաններով: Մի կերպ հալմարեցրել են, սվաղել,
ապակուտեղ թուղթ փակցրել պատուհաններին: Նստարան դեռ
չունեն, երկար տախտակներ են, քարերի վրա շարքով դար- 30
սած:

— էս հեշ, — ասում է մի գյուղացի, — եկող տարի նոր
դպրոց ենք շինելու:

Գնում ենք նոր դպրոցի տեղը նայելու: Քար ու ավաղ են

բերել, քարերը սլայթեցրել, տեղը հարթել: Անտառում հար-
յուր գերան ունեն, կլսած, տաշած: Դպրոցի տեղը մի քիչ հե-
ռու է գյուղից:

— Ոչինչ, ժամանակով իլիստրիկի ճրագ էլ կը բերենք,
ճանապարհին ֆանարներ կը կախենք, լույս կը լինի...

Տուն ենք դառնում: Մթնում է, դրսում՝ դուման է սարե-
րում, խոնավություն է կաթում սարերից, ցուրտ է, փողոցնե-
րում՝ ցեխ:

10 Շարվում ենք շուրջը թեժ թոնրի: Կրակը ճարճատյունով
լափում է գերանները շոր, հրի լեզուները թռնում են վեր, կայ-
ծերը մի պահ սենյակի կիսամութն են լուսավորում, որպես
«իլիստրիկի» ճրագներ...

ԼԾԵՆ

Ճամփի լայնքը քառորդ մետր, այծի ճամփա, քերժերի վրայով: Այնքա՛ն տրեխ, սմբակ ու կճղակ է թակել քարերին, փորել, արահետ արել: Ներքե՛ Որոտանը փրփրած, պղնձագույն ժայռերի մեջ ոռնում է, քարերը կրծում, բայց փլվում են ժայռերը վերի, թափվում ձորի մեջ:

Կածանը Լծենի ցաքուտների միջով իջնում է դեպի գետը, տեղ-տեղ անցնում փայտե կապերի վրայով և իջնում դեպի Որոտանի միակ անցքը, հետո դառնվալով օձապտույտ ձրգվում է բարձր, դեպի փեշերը անտառապատ սարերի:

10

Նրբ ձյուն է լինում, սառչում է անցքը, կապերը պնդանում են, գյուղը օրերով կտրվում է դրսից, կածանով զնացող եկող չի լինում:

Լծենը հարյուր տարի առաջ խոյից գաղթել է, եկել ապառաժի գլխին թառել: Հինգ տուն են եղել, հիմա վաթսունից անց է: Անտառները կտրատել են, ծառերը արմատահան արել: տեղը կորեկ, հաճաբ վարել, շալակով հող կրել, թափել քարերի վրա, բոստանատեղ սարքել: Ներքե՛ ձորում, Որոտանի ափին, ժայռերի ճեղքերում ծառեր են աճել՝ ընկուզենի, բալ:

Գյուղի տեղը դառն է, քամու բերան, բաղ ու բարահիր հողից զուրկ: Նթն սարալանջը վարելիս մաճկալը մաճն է բռնում, մեկն էլ մաճկալին է պահում, որ չգլորվի ներքե:

20

Գերդաստաններ կան քսան շնչով, նահապետական վարք ու բարքով: Իրար աղգ ու բարեկամ են, հարսանիքին՝ ամբողջ գյուղով պիտի լինեն, ուտեն, խմեն:

Շատ քիչ է դրսից մտող գալիս Լծեն: Ո՛վ է գլխից ձեռք

վեր կալել քեթերի վրայով ժամերով գնալ, ցարքուտի միջով Որոտանի դժար անցը կտրել:

Երբ հարս ու աղջիկ միմեքն ուտին վրիկվա ջրի համար աղբյուրի առաջ հերթի էին կանգնել, հոգնած բեղարած գյուղ մտանք:

* * *

Լծենի դպրոցը մի սենյակ ունի, մի խմբակ: Եթե գյուղում ժողով է լինում (իսկ Լծենում ժողով քիչ է լինում), դրպոցի սենյակում են հավաքվում:

10 Երեկոյան ժողովը հողերի հավասարման համար է: Գուցե ոչ մի գյուղում հողն այնքան թանկ չէ գյուղացու համար, որքան Լծենում: Կես օրավար վարելահողի վրա տառնյակ տարիներ մի գերդաստան քրտինք է թափել, քարը ջոկել, ծառն արմատով հանել, ամեն գարնան արտի եղերքին բռնող թփերը կտրատել, կոխ կպել մաճի հետ, մինչև ցել անի:

— Էս հողերում երախտիք շատ է թափել մեր գյուղը: Հիմա շատացել ենք, հողը չի հերիքում,— ասում է մի ալեվոր, և շնայած, որ նախագահը նկատում է, թե հերթով խոսի, նա էլի շարունակում է.

20 — Իմ միտս է, որ մեր գյուղում թավչի (տուրք) անելիս տասնչորս տուն կար, հիմա վաթսունը անց ա:

Մի ուրիշն է խոսում.

— Մենք գեղով մի արմատ ենք, մի ցեղ ենք: Հաստատ մնա սովետական իշխանը, սապոնը կա, շաքարը ճարվում ա, դե հիմա էլ պետք ա հողերը քաժին անենք, շատացել ենք:

30 Թեպետ բարձր նահապետական է, և ծերերը աշխատում են գյուղը հաշտ ու միաբան ներկայացնել, բայց հողերի մասին խոսելիս շահերն աններդաշնակ են, հակառակություներ՝ շատ: Հողաբաժանում դեռ չի եղել. նա, ով փափուկ բարահիր ունի, խոտատեղ և ջրովի, նա լուռ է, եղած դրոթյան հետ հաշտ: Նա, ով մեռել թաղելու տեղ էլ չունի, ում բաժինը մի փութ կորեկի տեղ է, այնքան է պինդ կպած հողահավասարման, որքան փշոտ թուփը՝ Լծենի հողին:

Գիշերը կես է դառնում, ժողովը դեռ վերջ չունի: Գյու-

դի ամբողջ ներքինը, այն՝ ինչ առաջին ավանդից չես տեսնում, գյուղի առօրյան պարզվում է, մերկանում, որպես վահրտ մարմին, պլուկված կաշիով, կոշտունկերով, մի տեղ ճարպոտ, մսակալած, մի տեղ կաշի ու ոսկոր:

Ահա մի քնտանիք, որ գյուղի ծխամատյանում նահապետական գերդաստան է հիշվում, պապ ու թոռնով, չորս հարսով, սկեսուրով պսուպ, — ժողովում փոքր եղբայրը, որ ինվալիդ է գերմանու կովի, ինվալիդը կոնատ մի ձեռքով կուրծքն է ծեծում և ետևի շարքից բղավում:

— Մեծ աղբերս ինձ ճնշում ա, նրա ձեռքին օր չեմ քաշում: 10

Պատմում է, թե ինչպես մեծ եղբայրը հին տան միակ սենյակի անկյունում պատ է քաշել, մի հավաքուն շինել, տրվել ինվալիդ եղբորը: Տունը ոչ դուռ ունի, ոչ պատուհան, փշոված պատի ճեղքով են ներս ու դուրս անում:

— Էդ հարկավոր չի, էդ ժողովի բան չի, — սաստում է մի ալևոր, իսկ ինվալիդը ավելի է դայրանում, ձայնը բարձրացնում և փորձում ավելի առաջ գալ:

— Պիտի ասեմ, էս ժողովում պիտի ասեմ, որ բոլորն էլ իմանան: Ես հող չունեմ, տնատեղ չունեմ. ես իմ աղբոր ետիրն եմ, նրա տան ծառան, բա հիմիկվա օրենքը էդ վեր կունի... 20

Մեծ աղբերը աչքերը ուրրում է, սպառնալից նայում նրան: Մոտին կանգնած մի ծերունի նրա թեից քաշում է, հրամայում լռել:

Ինվալիդը աղմկում է, ուրիշներն են խառնվում, նախադահր փորձում է կարգ պահել, չի լինում:

Մեղադրում են իրար: Մի ճղտոված, մսերը բաց լծենցի դռում է դուռն մոտ կանգնած գլուղացու երեսին:

— Տուր է, ջրովուդ կեսը տուր ինձ, բա քեզ չորս կով լինի, դու խոտ էլ ծախես, ինձ մի՛նն էլ չլինի, տուր, որ ապրեմ... Գիրասիմը (ինվալիդը) Շշմարիտ խոսք ա ասում, ի՞նչ եր վրա թափվում: 30

Ապա ետ է դառնում, նայում սենյակի կիսամութում նստած հարեաններին և ասում:

— Սո՛ւտ եմ ասում, այ ժողովուրդ... Մի գեղում մի

քանի տուն ճնշում ա էլի, խի՞ չեք խոսում, սլապանձվել եք, որ էդուց սլատերի տակ փսփսաք...

Մի քանի հոգի կանչում են.

— Դուդ խոսք ա, ճշմարտն էդ ա:

Գերասիմը ավելի է ոգևորվում.

— Դե մի տուր, ժողովի գիրքը բեր, էն որ գրել ես, թե ի գիտություն, տուր ընկերն էլ կարդա, փմանա ի գիտությունը որն ա...

Նախագահը ուղում է կոծկի, թե այդ հին բան է, ժողովին չի վերաբերում, բայց Գերասիմը համառ է: Թերթում եմ գյուղի խորհրդի մատյանը.

«Լսեցին. Ընկ. Ավագը ղեկուցում տվավ, որ Գերասիմը, որն որ հանդում վար անելիս ուշքը գնաց»:

«Որոշեցին. Ընդունեցինք ի գիտություն»:

— Բա ես ընկնավոր եմ, ոչ վար անելիս ուշքս գնա: Աղբերս ա թակել, այ ասում եմ, էդ ա ի գիտությունը... — կանչում է Գերասիմը:

Աղբերը փորձում է վրա հարձակվել, սրահում են, հետո դռով ժողովից դուրս անում: Սաստում են Գերասիմին, թե 20 լեզուդ հավաք արա, գեղը խայտառակ մի անի:

Ժողովը տևում է մինչև աքլորականչ: Որոշումը վարում է, հաստատ. հողերը բաժանել, շունեորին կալ ու մարագի տեղ տալ: Գերասիմին ընտրում են հեղկոմի անդամ:

* * *

Լուսաբացին գյուղից դուրս եկանք: Գերեզմանատան մոտ Գերասիմն ու ճղոտված, մսերը բաց լծենցին ստրասում էին մեզ: Մոտեցան, բարի լուս տվին, Գերասիմը թե՛

— Կարճ ասեմ. մեզ տնատեղ շուտ հասցրեք, հողերը բաժին արեք, թե չէ մեզ կխեղդեն:

Ճղոտվածը շխոսեց: Պորշները կապտել էին...

ԱՐՄԱՇ

Տափարակի հողերը տեղ-տեղ ճերմակին են տալիս, ասես աշունքվա առավոտը եղյամ է ցողել:

Շորաքյաթ հողեր են, ոռոգման կարոտ: Շուտով ջուր կլինի, հողն սպունդի պես կծծի ջուրը, հողը կփափկանա, և այն-տեղ, ուր այժմ փշեր են բուսել և ուղտի խոտ, կլինի բամբակ, արևի տակ կլցվեն ողկույզները խաղողի, ցորենն առատ բերք կտա:

Ավերակ գյուղեր են, քանդված ցեխապատեր: Առանց ծածկ, առանց դուռ ու լուսամուտ: Տարիներ առաջ տափարակի վրայով մահվան թաթառ է անցել և հրդեհել տները: Գյուղերի մոտ շամբուտները շատացել են, հասել գյուղին: Եղեգնուտն իր մեջ է առել շատ ավերակներ:

Տափարակի վրա վրաններ կան, տեղ-տեղ՝ հատ-հատ, տեղ-տեղ՝ խմբով: Դեղնագույն վրանների տակ ապրում են նրանք, որոնց ոտքերը տարազրույթյան հաղար վերստեր և շատ սահմաններ են կտրել, տեսել են ծովեր, անցել են ծովեր: Երբեմնի մշակներ են սրանք, հողի մարդիկ, որոնք ճամփան կորցրած երամի պես թռել են, հաղար մղոն անցել և իջել տափարակի վրա, վրաններ զարկել:

Գարունքին վար ու ցանքս են արել, այժմ տներ են կառուցում. նոր գյուղեր են հիմնվում: Արմաշն այդ գյուղերից է, գյուղ՝ վրանների տակ, վրանների մոտ ավերակ տներ: Քանդում են ավերակները, կառուցում նոր տներ: Տունը պատ-րաստ լինելուց հետո մի ընտանիք թողնում է վրանը, տեղավորվում նոր տանը:

Վրանները լայն են և երկար: Մի քանի ընտանիք միասին են ապրում, մի վրանի տակ: Վրանի մի անկյունում

օրորոցի մեջ երեխան է քնած, կողքին մայրը նստել, հետը բերած սերմերն է ջուկում, որ վաղը ցանի ստացած հողում: Վրանի առաջ վազվզում են երեխաները, մի պառավ կին ցեխից հավաքուն է շինում, հենց վրանի մոտ:

Մի ծեր մարդ, որի հագին տեսած երկրներից մի-մի կտոր շոր կա, հույն զինվորի շինելից մինչև ամերիկյան շլյապը, երեք սպիտակ գառնուկների խոտ է տալիս: Նստել է գառնուկների մոտ, նայում է նրանց և ուրախ է անսահման, որ կյանքի արեմուտին մի անգամ էլ գառներն իր քաղած խոտը կերան:

Վրանների մոտ գերաններ կան թափված: Տաշում են, սարքում, մի տեղ աղյուս են պատրաստում, մի ուրիշ տեղ քար են տաշում, ավերակ տները քանդում են, որ ավերակների տեղ աղյուսն աղյուսի վրա նոր տներ կառուցեն, նոր Արմաշ, և դադրած, տարիների տարագրությունից բեղարած մարմինները հանգստանան:

* * *

Տրակտորները հերկում են վաղուց չվարած արտերը, որտեղ եղեգն է բուսել և ուղտի խոտ, անմշակ մնալուց հողը շորաքյաթ է դարձել, ասես աշունքվա առավոտը եղյամ է ցողել: Տրակտորներ շատ կան, հերկում են լուսաբացից մինչև արեմուտը, վայրի խոտերն արմատահան են լինում, արևի տակ սեխն են տալիս պարարտ ցելեր:

Թխսկան դնող պառավը, որ ցեխից հավաքուն է շինել, թիթեղյա տաշտի մեջ ծխախոտի սերմ է ցանել, իր հետ հեռուններից բերած ծխախոտի սերմ: Մլել են սերմերը, պառավն անհամբեր է, շուտ-շուտ գնում է մոտակա ցեխին նայում, թե ե՞րբ պիտի մարգեր կապեն, որ ինքը ցանած սածիլը տնկի:

— Ուշի ընկանք,— ասում է,— թեպ գայինք նե, հիմակ տուն ու տեղնիս հազիր կընեինք:

Եվ ինչքան անհամբեր է տուն ու տեղ հազիր անելու, ի՞նչպես է դիմացել տարիներ մինչև այսօր, երբ մյուսները գերաններն են տաշում, աղյուս են թրծում, երբ պառավը գիտե արդեն իր ապագա տան տեղը:

Վրանի մոտ մի փոքր տեղ պառավը փորել է բահով, կրկու մարդ արել:

— Աստեղ աղվոր սխտոր կըլլա,— ասում է, ծիծաղում: Խոսքն հողը չգիտեր, որ Կավալայից, Սիրիայի, ավազուտներից ծովերի վրայով մի օր մի պառավ պիտի գա սխտոր ցանելու: Կասկածում էր և պառավը, թե պիտի ուտի՞ իր ցանած սխտորն օրերից մի օր:

Վրանների մոտ տրակտորներ կան ընկած, բանած հզան նման ասես հանգստանում են շվաքում:

Գանգուր մազերով մի տղա ուլի նման ցատկոտում է 10 տրակտորի վրա, մի ուրիշը փայտի կտորներից տուն է շինել, վազում է վրանից բերանով ջուր բերում, ցեխ անում, տրակտորի շվաքում շինած տան կտուրը ցեխելու:

Խոսեցնում են գանգուր մազերով տղային, անունն են հարցնում:

— Ան հայերեն չհասկնար,— ասում է տրակտորի շվաքում տուն շինող երեխան: Տաճկերեն են հարցնում:

— Ժիրայր,— ասում է. մայրը ձայն է տալիս վրանից, որ ջրի սալը եկել է արդեն, թող ջրի դնա: Ժիրայրը թռնում է գնդակի պես:

20

Խմելու ջուրը հեռվից են բերում: Երբ Արմաշում էլ վրաններ չեն լինի, պառավը կշտանա սխտորից, սպիտակ գանուկները մեծանան և ծնեն, երբ Արմաշը գյուղ դառնա, սարի աղբյուրից ջուրը խողովակներով կբերվի մինչև գյուղ:

Ջրի սալի մոտ հերթի են կանգնում: Ամեն մեկի ձեռքին մի տեսակ ջրաման կա: Ահա մեկը, որ բենզինի դատարկ բակը հարմարեցրել է ջրամանի, մյուսը՝ Յուվայի կավն կուժ ունի, երրորդը՝ փայտե փոքրիկ տակառ, երկար շղթայով, չորրորդը՝ պղնձե սափոր:

Ջրի սալի մոտ հերթի են կանգնել, ինչպես մեր գյուղերում աղբյուրի մոտ: Էլի այն զրույցները կան՝ ջրի մոտ՝ մի ջահել կին, ուրիշ վրանում ապրող իր բարեկամ կնոջից խորհուրդ է հարցնում:

30

— Տղաս կարմրուկ է հանել,— ասում է:

— Տաք պահե, փայտ շունես նե, եկե տար,— ասում է բարեկամ կինը, սափորը մոտեցնում ջրի տակառի ծորակին:

Արևը թեքվում է, իրիկունը հով է բերում, հովի հետ մի սառնություն է իջնում աղանձված դաշտերի վրա:

Վրանների առաջ իրիկվա կրակներն են վառվում: Ասես եկվորներ չեն, այլ սար բարձրացած գյուղացիք: Եթե իրիկվա հետ հանդից նախիրը գար, բառաչեին կովերը, կուրծքը լի լիզեին հորթերին, եթե նախիրի հետ աղմուկ գար արոտներից հնոավոր, շները հաչեին իրիկվա դեմ, կթվար այնպես, թե վրանների տակ ապրողները նորեկներ չեն՝ տարագրությունից բեղարած, այլ սարվորներ:

10 Վար ու ցանքսից վերադառնում են գյուղացիք, տրակտորներն աղմկում են մոտակա հողերում, կիսատ մնացած տեղերում: Տրակտորներն, ասես, հսկա թռչուններ են, պողպատ թևերով, իջել են եղեգնուտի մեջ, կռնչում են քնելուց առաջ և պառկում փափուկ բներում:

Հովին նստել են կրակի մոտ, հանդից են խոսում, վար ու ցանքսից: Թուրքեր կան, հարևան գյուղերից են, օգնում են նրանց, վար ու ցանքսին մասնակցում:

Նրանք տեղացի են, գիտեն, թե բամբակը ե՛րբ պիտի ցանել, գարին քանի՞ անգամ պիտի ջրել, ո՛ր հողում ցորենը լավ
20 բերք կտա: Հովին նստել են կրակի շուրջ, զրույց են անում:

— Հեյդար, դու ինձի ան ըսե, գարին սեյրակ ցանե՞նք նե, թե դալին,— հարցնում է մեկը և իսկույն ավելացնում.

— Մեր տեղն ըլլայինք, ես գիտցածս կընեի, համա աս հողերուն վալադ (ծանոթ) չեմ:

Հեյդարը պատմում է, թե ինչո՞ւ պիտի խիտ ցանել, թե Արմաշի հողերում ինչո՞ւ է խիտ ցանածը բերք տալիս: Պատմում է, կարծես թե մի էպոսից անգիր կտորներ է ասում, դարերի փորձով ստուգված կանոններ դաբու, բամբակի մշակության մասին:

30 — Ծըգարա մը վառե, Հեյդա՛ր,— ասում է մեկը և ծխախոտի քիսեն մեկնում նրան:

Հեյդարը ծխում է, գովում ծխախոտի համն ու հոտը: Հարցնում է, թե ո՞ր երկրում են մշակում:

— Աս թուրքունի սերմը հետս բերած եմ,— ասում է ծըգարա տվողը,— պիտի ցանեմ ես...

Հեյդարը հարցնում է, թե Արմաշի հողերում կբուսնի՞ր այդ ծխախոտը:

— Հելբեթ (իհարկե) կբուսնի... մինակ թե լեզուն գիտե-
նալու է,— ասում է և Հեյդարին բացատրում, թե ի՞նչպես են
ծխախոտ մշակում:

Խոսք է ընկնում մոծակի մասին: Պատմում է, որ իրենց
ապրած տեղերը՝

— Ասկից շատ շոգ էր, մենք շոգին կգիմանանք:

— Ճանճմ, մոծեղը հարուստին կուտե, ան արյուն շատ
ունի, մենք աղբատ ենք,— ասում է մեկը, կրակի մեջ նետում 10
փայտի կտորներ:

— Մենք մոծեղին կուտենք,— հարում է մեկը, ծիծաղելով:
Ծիծաղում են և մյուսները: Զրույցը ուրիշ նյութի շուրջ է
դառնում:

Մեկը, որ երկրներ է տեսել, բաղմատեսակ ժողովուրդներ,
սովի ու նեղության օրեր քաշել, հերթի կանգնել ամերիկյան
օֆիսի առաջ՝ հացի փշրանք ստանալու, «Աղգախին մարմնի»
դռները մաշել,— պատմում է իր գլխով անցած նեղ օրերի մի
պատմություն, թե ի՞նչպես հեռու մի երկրում առավոտից մին-
չև իրիկուն շալակով քար էր կրում, քարը ջարդում, խիճ 20
անում, ի՞նչպես քարն ընկավ ոտքին, ուշաթափ ընկավ քար-
հանքում:

— Եսիրի նման էինք, Հեյդար,— ասում է և շարունակում
պատմությունը:

Լոստինն արծաթ սինու պես ելավ ամպերի հետևից, լուս-
նի տակ Արարատը դույզ, գագաթը ձյունոտ: Ասես լուսինն ու
գագաթը ձյունոտ նույն մարմարից էին շինած:

Հեյդարը նայում էր կրակին, վերհիշում նման մի պատ-
մություն:

Արմաշի մոտ, բլուրների վրա, Վեդիի խաների գերեզման- 30
ներն են, ամեն մինը քարապատ մի բուրգ: Այդ այն օրերին էր,
երբ բուրգերի տակ թաղված խաները դեռ ողջ էին, Հեյդա-
րի մեջքը ճկուն էր, ջահել, խանի ձեռքին եղան ճիլերից մի
լախտ...

ՇԱԹՐԻԶ

Սյուսանի սարերը, Բարկուշատի տափարակին հասնելուց առաջ, խառնվել են իրար, խոր անդունդների գոյացրել. ուղղաձիգ ժայռեր՝ պղնձագույն քարով, տեղ-տեղ բարձրացել, որպես սրածայր գագաթների, որոնց վրա ամպերը նստում են, գագաթները թաղում թանձր մառախուղի մեջ:

10 Անտառապատ են սարերը, և որովհետև նեղլիկ կածաններով շատ քիչ են անցուղարձ անում, անտառների մնացել են կուսական, ձյունն ու քամին տեղ-տեղ արմատախիլ են արել փշակով կաղնիները, ձգել ժայռից ժայռ: Սյուսանի անտառներում վայրի վարազների կան, պախրա ու սևամորթ արջ: Ընկած գերանների վրայով ժայռից ժայռ անցնում են արջերը, որպես լարախաղը պարանով, և բրդոտ թաթը մեկնում ժայռի ճեղքում բուն դրած վայրի մեղվին: Շող օրերին անձատելի բարձունքից ծորում է մեղրը, պսպղին տալիս արևի տակ, որպես ոսկու հալոցք, փայտահատը բերանբաց նայում է մեղրի փայլին և լսում, թե ինչպես են բզկում մեղուները պղնձագույն ժայռերի վրա:

20 Ձիերը փնչոցով բարձրանում են կածանն ի վեր: Թվում է, թե սմբակներ չեն, այլ մագիլներ, որոնցով ձիերն ամուր բռնում են կածանի սրածայր քարերից և մագլցում: Թփերն ու ծառերը խառնվել են իրար, պիտի կռացած քարձրանալ, ձիու բաշից բռնած, ձիուց թռնելուն միշտ պատրաստ, եթե սմբակը սայթաքի:

Ծառերի տաղարթը խիտ է, մճճվել են ճղներն իրար, և օրը ցերեկով մութ է թփում ամառառում: Գլտես, որ հեռունքում կա արևոտ մի աշխարհ և լայն ճանապարհ, և երբ փա-

կում ես աչքերդ, թվում է, թե հեռանում ես այդ աշխարհից, իջնում ինչ-որ անդունդներ, որոնք գուցե գետնի տակ են տանում, մթնած ձորեր, ուր սև արջերն իրենց համար որջեր ունեն քարերի տակ, ծառի փշակներում:

Մի ցանկություն է ծնում ներսդ՝ կանչել բարձր, ինչքան թորերդ ուժ ունեն, գուցե ծառերի հետևից մեկը կանչիդ արձագանք տա: Եվ ինչ տաքօրինակ է թվում ժամացույցը Սյուսանի անտառներում, այնքան թույլ են նրա զարկերը: Ժամանակն այստեղ ուրիշ քնթացք ունի, որի նվազ միավորը դարձն է:

Մոռացվել էր համարքն անցած շղթաների, երբ մի բըլ- 10
բալի լանջին, անտառի մեջ կարծես հանկարծ ցցվեց խանդաված մի եկեղեցի: Ոչ մի գիր, ոչ մի քանդակ: Բեմի մեջտեղ հաստաբուն կաղնի էր բուսել, ճյուղերը տարածել պատերի վրա, ճյուղերը խորանի նեղլիկ պատուհանից դուրս հանել: Ավերակը կարծես մի պատյառն լիներ, հագցրած կաղնու ճյուղերին, պատած բնի շորս կողմը: Ուլքեր են ապրել դարեր առաջ այս ձորերում, գուցե դուռ է եղել կամ մենաստան:

Ծիծաղել են, աշխատել, լաց եղել, ծնվել ու մեռել: Հասել է մի օր, երբ էլ չեն ծխացել օջախները, անտառը կլանել է ամեն ինչ, տները դարձել են խղճուկ քարակույտեր, թոն- 20
րի փոսերում գայլեր են պառկել, խաղացել ձագերի հետ: Մնացել են քարակույտեր, եկեղեցու պատերը, մի խղճուկ խաչ և անտառ, անվերջ անտառ:

Վայրէջքով իջնելիս ներքի անտառից հաշոցի ձայն եկավ: Դժվար էր որոշել, շուն է հաշում, թե աղվես: Եվ ինչքան մեծ եղավ մեր դարմանքը, երբ մի քիչ հետո վայրի տանձիների տեսանք, շուրջը ցանկապատ, ձորակում աղբյուր՝ առաջը նովդան, աղբյուրի մոտ ցորենի մի քանի հասկ, եղան, վտվի թրիք:

Այստեղ կամ մոտիկ, շատ մոտիկ մարդիկ են ապրում, 30
կենդանի մարդիկ: Զիերն էլ ասես դժացին այդ և ասպանդակների զրնգոցով արագաքայլ իջան ձորը:

Մի բարձունք էլ, և հանկարծ ծառերի հետևից երևացին տներ, մարագներ: Զգացինք Քսենոֆոնի ուրախությունը, երբ նա ծովը տեսավ:

Ներքևից մեղ տեսան և քարացած մնացին: Ոմանք կալ էին կասում, մեկը ցանկապատն էր նորոգում, մի կին կտուրի վրա վայրի տանձ էր փռում՝ շորացնելու: Կալում եղներն էլ կանգ առան, որովհետև քշողի ճիպոտը ձեռին մնաց: Ցանկապատ նորոգողը մի պահ, փուշի կապը գրկին, նայեց մեղ և չիմացավ ո՞ւր գնի. կտուրի վրա կիներ շորած էլ մնաց, տանձի կիտուկն առաջին:

10 Առաջին տան ստվերում կանգ առանք: Հավաքվեցին՝ կալից, կտուրից, բակերից: Նրանք էլ էին զարմացել, ասես իրենց օրում դրսի մարդու երես չէին տեսել: Աչքիս ընկավ, թե ինչպես մի քանիսը շատ ուշադիր նայեցին մեր ձիերի սարք ու կարգին:

Շաթրիզ գյուղն ունի երեսուն ծուխ: Թուրքեր են. հիսուն տարուց ավել է, որ բնակություն են հաստատել այդ ձորում: Գյուղը նայում է Զանգիլանի դայրային: Ոչինչ չունեն, ոչ խորհուրդ, ոչ դպրոց, ոչ կոոպերատիվ: Ոչ մի գրագետ չկա: Իր օրում Շաթրիզը բժշկի երես չի տեսել:

20 Իզուր էինք քարտեզի վրա փորձում թեկուզ մոտավոր որոշել գյուղի տեղը: Գյուղացիք զարմացած նայում էին քարտեզին և երբ նրանք իմացան, որ գյուղի անունը չկա քարտեզում, հուզվեցին:

Մեկը հարց տվեց, թե ի՞նչ իրավունքով են հավաքում տուրք, եթե իրենց գյուղը չի նշված քարտեզի վրա: Եվ համարյա բոլորը միասին խնդրեցին նշանակել քարտեզի վրա Շաթրիզ գյուղը: Երբ խոսքն ընկավ հողերի մասին, հասկանալի դարձավ նրանց պահանջը:

30 Շաթրիզն առաջներում օգտվել է Ջիվանշիրի բեկերի հողից: Այդ բեկերը հիմա էլ մնում են և շարունակում են տիրել իրենց հողերին: Շաթրիզը հող չունի, օգտվում է առապար տեղերից: Բեկերը ջրարբի հողերն ուրիշներին են արհնդով տալիս, հաղար ու մի խորամանկ միջոցների են դիմում, հողերն իրենց ձեռքում պահելու:

Շաթրիզն ամենածանր պայմանով էլ խնդրում է բեկերից հող՝ կապալով մշակելու, բայց մերժում են, վախենալով, որ կապալի վարձը չեն տա: Դիմել են դայրային, ոչ մի պա-

տասխան: Եվ երբ նրանք իմացան, որ քարտեզի վրա գյուղը չկա, հոսսահատվեցին, նրանց այնպես թվաց, թե երբեք հող չեն ստանալու:

Շաթրիդի երեսուն տոնը 10 եղ ունի, երկու էշ, մի քանի այծ: Զի շունեն, շատերը քլունգով են փորում հողը, ցանում կորեկ: Ուտում են կորեկ հաց կամ կորեկին խառնում գարի: Անասելի աղքատության կա: Քիչ է այդպես ասել: Վարազն անտառում ավելի լավ է ապրում, քան շինականը Շաթրիդում:

Տան ստվերում նստել, պատմում էին գյուղի կյանքից: Մարդիկ տարիներով թեյ չեն խմում, թեյը հիվանդի համար 10 սրտի ուղեկիք է: Կողքիս նստել էր մեկը, որի բրդե շալվարի ճեղքից երևում էին մսերը:

Չկար մեկը, որի հագուստը զգալիաժ չլիներ, կեղտոտ. կտորը կեղտից փաած, գունավոր թելերով կտորներն իրարից կապած: Քաղաքի աղբակույտերում ընկած հին լաթերը գուցե հարսանիքի շոր լինի Շաթրիդի համար: Խոսք ընկավ սապոնի մասին:

— Որ գյուղը կրակ տան, ասեն կես գրվանքա սապոն հանեք, չենք կարող: Շորերը մոխրաջրով ենք լվանում...

Զարմանալի տներ կան Շաթրիդում: Տան միայն մի սլառն 20 է երևում, ցածլիկ դռնակով: Նրեք սլատը հողից է, կտուրներին՝ թփեր, մասրենի, վալլի տանձ: Կարմիր քարից են տները, և երբ ներս ու դուրս են անում, անծանոթին այնպես է թվում, թե նրանք ժայռի փշակի մեջ են մտնում կամ գետնի տակ, մի աղվեսաբուն, կտուրից դուրս գալու համար: Նույն դռնից մտնում են եղն ու այծը: Տնից տուն շատ նեղ արահատ է, կողքերին փշի թփեր: Կարծես ամեն տուն առանձնացած է ապրում, հարեանի մոտ փնալու հարկը շոնի, դրա համար էլ հանապարհ չի շինել:

Տուրքը հավաքել են: Շաթրիդը հիմա էլ զարմացած է, 30 թե ինչպես են խմանում հարկատուների անունները, ինչպես են հարկ որոշում: Հարկահանը երբ հասել է Շաթրիդի բարձր քարի գլխին, ցաքուտի ետև պահված տնակին, շները հաշել են, տան տերը վերից ձայն է տվել, թե «՛վ է եկողը:

— Կառավարութեան մարդ է, շները սպահիր,— պատասխանել են ներքեից:

— Կառավարութիւնն է՞լ հասավ էս բարին,— ձայն է տվել տան տերը և շներին բանտարկել զոմում:

— Շնորհակալ ենք շուրայից, որ էս ձորերում դինջութիւն է պահում: Բայց էլ ուրիշ լազաթ չենք տեսել:

Լսել են, որ կա շուրայի իշխանութիւն, դրա սարսափից են շքացել անտառի ավազակները: Բայց Շաթրիզում շուրա դեռ չկա, ոչ էլ համն են առել:

70 Շուրայի իշխանութեան միակ ներկայացուցիչը Շաթրիզի համար անտառապահ Շաֆի բեյն է, մի հին դայլ, որ իրեն այդ ձորերում նույնքան ազատ է զգում և ինքնիշխան, որքան արջն անտառի թավտաններում:

Հիմա էլ նա բեյ է, Շաթրիզը՝ ռահաթ: Բեյի ձին գարի պիտի ուտի և ափսոսանքով գարու տերը պիտի նայի ձմեռվա պաշարին: Ո՞ւմ գանդատվեն: Առայժմ Շաֆի բեյի թաթն ավելի մոտ է, բան մի ուրիշ ձեռք, որ մի օր սուր գանակով այդ թաթն արմունկից պիտի կտրի:

20 Նկատելի էր, որ երկյուղով են գանգատվում: Քաշվում էին սկզբում, հետո բացվեցին: Իրար սիրտ էին տալիս և հազար անգամ խնդրում մի ելք, մի միջոց, իրենց ձայնը լսելի անելու ձորերից դեն, հայտնելու, որ մի ամբողջ գյուղ խեղդվում է աղքատութեան ճիրաններում, մարդկային պատկերն է կորցնում, արնաքամ լինում, օրն ի բուն կռվում փուշի, քարի հետ, փշերն արմատախիլ անում, գարի ցանում, եղան հետ հավասար կալը ծեծում, կրում շալակով և բեռան տակ մտածում, թե ձմռանը սոված չպիտի՞ մնան կինն ու երեխան:

30 Մի տեղից ինքնաեռ ճարեցին: Գյուղում մի հատ կոտորած, ժանգոտած ինքնաեռ կա: Մի բանի անգամ լվացին, միջից սարդի ոստայն հանեցին: Երեւի տարիներ առաջ մարդըն առաջին ինքնաեռը հնարելիս նրան այդ կերպ է պատկերացրել՝ մասերն անհամաչափ, անտաշ ու հաստ:

Կանայք փափսոցով բաժակների հոգս էին քաշում: Մեկը կտուրից կտուր էր անցնում՝ թեյի բաժակ կամ սնակ ճարելու: Բոլորն էլ բոբիկ էին, երկար շրջազգեստով, թի-

կունքին տանը գործած բաճկոն, որի ծոպերից կախ էին արծաթ դրամներ, ապակու կտորտանք, ուլունքներ:

Քայլելիս զրնգում էին արծաթ ուլունքները, բարձրահասակ էին երևում և բարակիրան, կռանում էին, նայում ինքնաեռին, փշում: Թվում էր, թե սրբազան ծես են կատարում, ծունկ են շոքում ինքնակռի ուղնձն կուռքի առաջ և համբուրում նրա ժանգոտ ունկերը:

* * *

Հեռանում ենք, նորից են խնդրում հողի մասին: Ո՛չ, չեն խնդրում, աղերսում են: Հարկավոր չեն արցունքներ, համոզելու, որ աղերսն անկեղծ է և խորերից:

10

Վերջին տան առաջ, կտուրի շվաքում, պառկած է մի հիվանդ, գլխին կեղտոտ շոր, նույնքան կեղտոտ ու կարկատած վերմակի տակ: Գլխատակին խոտի խուրձ է, վրան գառան մորթի:

Հիվանդի ոտքին վերքեր կան, ծունկը չի կարողանում ծռի: Վեցերորդ ամիսն է՝ պառկել է անօգ, մտքում մահը, որ ավելի հեշտ է թվում, քան ձմռան սոված մնալու սաբասափը, երբ եղունգներով էլ քերծի, Շաթրիդի քարերը մի բուռ կորեկ չպիտի տան: Անցնում են արևոտ օրերը, կտուրի շվաքից նա տեսնում է, թե ինչպես ամպ է նստում սարի գագաթին, 20 ամպի հետ էլ աշնան սկիզբը:

Պատմում է վերքից, լաց է լինում, բայց աչքերը չեն թացանում: Կծկում է դեմքը, շրթունքները ծռմոտում, արագ-արագ թարթում է արտևանունքները, բայց աչքերը ցամաք են:

Փոստի վրա, հիվանդի գլխավերև, նստել է դեղին մաղերով մի մանուկ, թաշկինակի շափ՝ սպիտակ շապիկն ուսին: Զարմացած մերթ մեղ է նայում, մերթ հորը և ձեռքին բռնած ընկուղենու անբևեռով քշում ճանճեղը հոր դեմքից: Ահա մամը ոսկրացած դեմքով, աչքերը դեղին, ցամաքած շրթունքներով ցավի մասին է պատմում: Կողքին կանաչ մի շյուղ. մահվանն այնքան մոտ, և միամիտ, առանց հոգս: 30

Մեկը մեղ ճանապարհն է ցույց տալիս: Բարձրանում ենք մի անգամ էլ սարն ի վեր, իջնելուց, սարն իր ետև է առնում Շաթրիդը, բարձրահասակ վառանց, աղքատությունն ու երե-

խան, ընկուզենու տերեւները ձեռքին: Նոր վերելք, նոր ձորեր
և անվերջ անտառ:

Այժմ հեռու եմ Շաթրիղից: Գուցե Շաֆի բնյի ձին նո-
րից է դարի ուտում Շաթրիղում, իսկ վերմակի տակ մի երեխա
կրծում է կորեկ հաց և միտք անում, որ աշխարհը Շաթ-
րիղի սարից դենը չի անցնում և այդ աշխարհում ամենից լավը
հայրենական արջաբունն է և կորեկ հացը:

10 Եվ երբ հիշում եմ հեռու ձորերում ընկած Շաթրիղը, Սյու-
սանի անտառները, ինձ այնպես է թվում, թե դեղին մազերով
մի մանուկ մոլորվել է անտառի թավուտում, ընկնում է, վեր
կենում, քարակ մատներով բռնում փշերից, նորից քայլում:

Սև մի արջ, Սյուսանի բրդոտ մի արջ, ընկած կաղնու
փշալից դուրս է եկել և փափուկ թաթերի վրա հեղեղում է ման-
կան, պատրաստվում թաթով բամփելու նրան:

Դրանից է, որ ուղում ես բարձր, շատ բարձր կանչել օգ-
նություն:

ԾԱՆՈԹ ԲԱԿԸ

Ես մի անգամ էլ տեսա ժանոթ քակը: Դարպասով ներս մտնելիս թվաց, թե պիտի մոտենար մշեցի Աբրոն՝ ծեր դռնապանը, պիտի հարցներ, թե ո՞ւմ եմ ուզում տեսնել: Դարպասի մոտ ոչ դռնապանը կար, ոչ նրա տախտակյա տնակը:

Ինչքան փոխվե՞լ է բակը... Նոր մարդիկ են անց ու դարձ անում, և այնտեղ, որտեղ առաջ դուք շարք էիք կանգնեցնում ձեր «սան»-երին ժամ տանելու, այնտեղ արևառ դեմքով, ոտաբոբիկ պիոներներն են մարդանք անում, կեծացած սալ-քարերի վրա թմբուկի դարկերի տակ քայլում:

10

— Մե՛կ, երկու, ա՛ջ, ձախ...

Այն ժամանակ, երբ մեր շարքերը սագերի պես օրորալով, գլուխները կախ, դեմքերին ձանձրույթ, ձգվում էին առվի մոտ բուսած լորենու ստվերից մինչև վանքի պատերը, դուք էլ հետևում էիք մեր շարքերին, ձեր քայլերն էլ առանց շափի, առանց թմբուկի դարկերի: Ինչ ծիծաղելի կլիներ, եթե մեկը հրաման տար:

— Մե՛կ, երկու, ա՛ջ, ձախ...

Գիտե՞ք, որ մեր ամբողջ վայանքը հիմա ուղիծվել է, զարկերը շափով, դուրյունը շեշտակի: Իսկ առաջ, հենց այս նույն բակում, դպրոցի կամարների տակ դուրյուն չկար, խաղաղ էր, ինչպես վանական խուց: Ծեփին ազդարարի զանգերն էին ժլնգում, սկսում էր օրը՝ երեկվա նման:

20

Բակում լորենիներ վառ: Այն տարիներում էլ ամեն գարնան կանաչում էին ծառերը, և երբ դասարանում մի վարդապետ մեկնում էր «Կորնթացոց թղթի» խմատը, բաց պատուհանից շատ աչքեր էին նայում լորենու ճյուղերին, որոնց վրա

սև սարյակները ոստյուններ էին անում, պահելում կանաչ սա-
ղարթի մեջ: Իսկ մի աշակերտ: Էլուխը կախ, հայրսուրբից ծա-
ծուկ կարդում էր ծնկների վրա դրած «Էքֆուրտի ծրագիրը»:

Գարնան այդ օրերը... դուր ամեն օր ցեխապատ պարիսպ-
ների վրա ճեղքեր էիր տեսնում, անցքեր, որ ձեզնից ծածուկ
ձեր աշակերտներն էին փորել (դուր նրանց «սան» էիր ասում)
և անտառ փախել, քանի որ երկաթի դռների մոտ կանգնած
մշեցի Աբրոն սրբազան տեսչից հրաման էր ուղղում:

10 Սարերի հողերում այժմ բամբակ են ցանում: Գիտեմ,
որ այժմ էլ դարմանում եք, թե ինչպես շոգեգոլթանի փայլուն
խոփերը փափուկ հողն են շուռ տալիս: Սիրում էիր արորը՝ մի
դուլդ գոմեշ լծած, մաճկալին՝ վեղտոտ թաշկինակը ճաղատին,
ճիպտան օդում ճոճելով:

Նվ երբ լծի վրա նստած, բեղարած մի երգ էր մրմուռում,
դուր ժամերով կանգնում, նայում էիր նրան: Ձեզ այնպես էր
խլում, թե դեռ ողջ են ոստանիկ խշխանները, դուր լսում էիր,
թե ինչպես արքայազնի բարադակները արարատյան շամբուտ-
ներում վարադին են հալածում:

20 Մարմրին էր տալիս արևը, այնքան ցածր էր խոնարհ-
վում, ասես թաղվելու է տափարակի էղեգնությունում, ամպերն
աբեմուտքում վառվում էին, մեկը՝ ծիրանագույն, մյուսն ար-
նագույն, կապույտն անափ ծովի նման էր երևում, հույ-հու-
րին տվող ամպերը դունավոր վզդիմներ: Դուր նայում էիր, և
ձեր շրթունքները իրիկվա աղոթքի պես կրկնում էին.

— Ո՛ր տայր փնձ դծումն ծխանի և զառսոխտն նավա-
սարդի...

30 Իմ խեղճ ու միամիտ վարժապետ, այդ ձեր սիրած հնօրյա
երգն էր: Նվ երբ դառնայիր, լճի ափին, լորիների տակ հաստ
հատրիի էջերում խորասուղված ձեր «սան»-ին դուր պիտի
պատմեիր Փավստոս Փյուղանդից, և ձեր շեմքին երանության
ժպիտը պիտի փայլեր, մայր մոռնող արևի սրև:

Ասում են այժմ, երբ տրակտորն եք տեսնում, դուր շրջում
եք ձեր երեսը և առնել վերադառնալուց պատուհանից նայում
Արարատյան դաշտին: Լորենիների շկան լճափին: Լինին էլ,
նրանց շվաբի տակ դուր չէիր տեսնի և ոչ մի «սան», որին
պատմեիր Փավստոս Փյուղանդի մասին:

Վաղուց, շատ վաղուց շէի հղել: Եվ երբ վերջին անգամ դուրս եկա դարպասից, Աբրտն դռան մոտ էր: Այն օրից հետո այնքան շատ վայրեր եմ տեսել, այնպիսի օրեր եմ անցել, խորխորատ, հասկանո՞ւմ եք, մի խոր անդունդ է գծված, որի մյուս ափին եք մնացել դուք:

Բայց հերիք էր, որ բաց դարպասով ներս մտնեի, աչքիս ընկներ լայնարձակ բակը, պատուհանները երկաթ ճաղերով, «հյուսիսային» դռները, որ բաց էիք անում զարնան սկզբին,— հերիք էր, որպեսզի դուք ցցվեիք աչքիս առաջ, դռների մոտ:

Ձեզնից հեռանալուց հետո այնքան շատ երբեմնի պա- 10
լատներ եմ մտել, վաղելով եմ սանդուղքները բարձրացել, արքայական ընդարձակ սրահներում փնձ աղատ եմ զգացել, ասես մորենական հին խրճիթն էր: Բայց երբ բաց դարպասով ներս մտա, պահ մը կանգ սռա, զարմացա, որ կապույտ դարպասները բաց են, մշեցի դռնապանը չկա:

Բարձրացա սանդուղքներով: Մեր ժամանակ էլ սանդուղ-
քի երկաթները մաշվել էին, ծռվել, տախտակները տեղ-տեղ
գողացել էին՝ շատ կրունկ էր քսվել տախտակին: Պատերն
սպիտակ էին ներկած: Կըր սրահը տեսա, որին «հանդիսա- 20
րան» էինք ասում: Լենինի մեծադիր նկարը տեսա ոսկեգույն
շրջանակի մեջ:

Հիշո՞ւմ եք՝ այդ շրջանակի մեջ սիրունատես մի կնոջ
յուզամներիկ նկարն էր. կնոջ զրկում՝ փամփիլիկ երեսա, ձեռքին՝
շուշան: Ամեն մի նորեկի դուք բացատրում էիք, որ այդ կի-
նը տիրամայրն է, շուշանն անադատ հղության նշանն է: Գի-
տեի՞ք դուք, թե ի՞նչ էին մտածում ձեր բեղ ու մորուսով «սա-
ները» ամեն իրիկուն նկարի առաջ, երբ մեկը կարդում էր
«կանոնք պարկեշտության» և բոլորը մտածում «անարատ»
հղության մասին:

Չկա հին շրջանակը: Չգիտե՞ք արդյոք, թե ո՞ւր է շուշա- 30
նով կիներ: Դուք տեսել եք Լենինի նկարը նոր շրջանակի մեջ,
տեսել եք և դուր չի եկել ձեզ: Այդ մատի՞ն փնձ պատմեց մի
կոմսոմոլ տղա:

Սանդուղքներից իջնելիս աչքիս ընկան հին դանգերի կե-
ռերը, խրված առաստաղի գերանին: Դուք ղանգահարում էիք,

երբ հարկավոր էր եկեղեցի գնալ: Եվ երբ պատմեցի այդ մասին, պիտներնեքը ծիծաղեցին:

Բակում Գամառ Քաթիպայի բրոնզե կիսանդրին մնում է դեռ: Դուք պատմում էիք նրա մասին և ավելացնում, թե ի՞նչ է կամեցել նա, երբ ասել է. «Այս փմ մի հատիկ փղձը կատարեք»: Եվ եթե մեկը հարցներ, թե ինչո՞ւ կիսանդրին աչքեր չունի, խոռոչները պարապ են, դուք պիտի ասեիք հարյուր անգամ կրկնած խոսքը՝ բանաստեղծի ազամանդյա աչքերի մասին:

10 Տեսա բրոնզե կիսանդրին: Աչքի խոռոչներում սարդը ուտայն էր հյուսել, քողով պատել աչքերը, որովհետև նա էլ ձեզ նման մտքով տկար է, հասկանալու նոր օրերի իմաստը: Գլխին բրոնզե մաղերը սառել էին, բարդ-բարդ փակչել իրար, ասես պոետը սասնոտ մաղերն էր սանտրել:

Ասում են, առաջվա պես դուք գալիս եք, կանգնում արձանի առաջ, կարդում այն, ինչ անգիր գիտեք և մատով քերում ցեխի շիթերն արձանի կարմիր քարերից: Երբ քերում եք ցեխը, թիկունքով դառնում եք մի այլ արձանի, որ նոր է, ավելի բարձր և որի տակ թաղված մարդկանց «մի հատիկ փղձը» մեր օրերն էին: Նրանք խորթ են ձեզ, անհարազատ: Զարմանում եք, թե ինչո՞ւ ամեն իրիկուն մի կարմիր ճրագ արձանի գլխից մանկան աչքի պես վառ թարթում է:

20 Այնպես հարմար է ձեզ բրոնզե կիսանդրին, սաղական ձեր հոգուն, և երբ կանգնում եք անշարժ, զրերին նայում, դուք էլ մի կիսանդրի եք, մեռած քար, ձեր աչքերին էլ սարդը վաղուց ուտայն է հյուսել: Համոզված եք, որ ձեզ էլ թաղելու են վանքի մոտ, լորենու տակ, և ոչ ոք չպիտի դա ձեր շիրմաքարի ցեխերը քերելու:

* * *

30 Շոգ էր, շոգին խաղաղ էր բալը, անց ու դարձ անող չկար: Եվ եթե օձերը դուրս սողային բներից, խաղային պարիսպների վրա, ոչ մի ոտնաձայն նրանց չպիտի փախցներ:

Անցա բակով: Ահա ծառուղին... Հիշո՞ւմ եք՝ տասը տարի առաջ էր, է՛լ ավելի: Այստեղ «խմբեր» կային, «ղենք ու դրահից թնդում էին լերինք» և դուք ամեն մի «սանի» պատմում էիք «Շուշանն Շափարշանա», դրվագներ Ավարայրի օրե-

քից, ավազի վրա գծում էիք կորած քաղաքներ, գովում Բասենը, Ալաշկերտը, որտեղ երբեք դուք չեք եղել: Մեր մանկական հոգիներում ձեր բառերը տղայական երազներ էին ծնում, և մեր ձեռքին բռնած կերտները մեզ ղենք ու նիզակ էին թվում:

Ահա ծառուղին... «վեհափառը օրհնում է հայ կամավորներին»: Դուք լալիս էիք, փակ մենք ուրախ էինք, որ այդ օրը դաս չսկսեիք սերտեցիք, դուք մեզ չսկսեիք սլաքել, որ «Մեծն Բրիտանիան հարուստ է պողպատով ու քարածուխով», երկրորդ ժամին մի ուրիշը չսկսեիք ասել Բրիտանիայի կաթնով կուսի 10
վարքը:

Դուք շատ անգամ եք պատմել, որ Անգլիայում պողպատ ու քարածուխ շատ կա, և երբեք չեք սլաքել նրանց մասին, որոնք հալում են երկաթ, ղողում պողպատ: Եվ ինչքան հեռու է ձեր պատմածը մեր օրերի անց ու դարձից, մեր գալիքից:

Հրճվանքից լալիս էիք և չէիք նկատում, թե ինչպես վառած կերտները թեք էինք պահել, որ մոմը չկաթի մեր շորերին: Այդ օրը մշեցի Աբրեոն էլ էր քաջակա, և մենք փրկված դեմ անտառում գիծ մոզիներ էինք:

Վանքի մոտ մարմար գերեզմանաքարեր կան: Գաղթական 20
երկու բիձա քիսաներից ղուլասաթ թուփուն հանեցին, թութունից մի քիչ թափվեց մարմարի վրա, և երբ բիձան ճաքճաք մատերով հավաքեց թութունը, նրա աչքին չընկավ քարի գիրը՝ «Նվազող վշտից հայրենյաց»:

Ես ձեզ պատահամբ տեսա: Նստել էիք կամարի շվաքում, նայում էիք առվի ջրին: Անշարժ էիք ձուլածի պես: Ասես տարիներ առաջ նստել եք այդ կամարի տակ ու գիշեր ցերեկ նայում եք առվի ջրին:

Պառավ ձկնորսն էլ այդպես նստում է գետի եզրին, ժամերով աչքերը չռում, հառում մի կետի: Եթե ձեզ այդպես նկարեին, իրավունք կունենային նկարի տակ գրելու «Հողու խաղաղ խանդարում»: 30

Դուք ինձ փակույն չճանաչեցիք, բայց երբ հայտնեցի ազգս, «հիշում եմ» ասացիք, ժպտացիք: Ձեր բերանի խոռոչում ես ոչ մի ատամ չտեսա: Երևի դրանից էր, որ խոսելիս դուք բառերն ասես լնդերքի տակ ծամում էիք, լեզվով հրում:

Տեսա մատենադարանը: Դուր անտեղ եք աշխատում, հին ձեռագրերը կարգի եք քերում, համարակալում: Եվ երբ մագաղաթյա մի մատյան եք բաց անում, լուսանցքների գունավոր նախշերին նայում, դուր դարձյալ Բյուզանդին եք հիշում, ձեր աչքերը մագաղաթի վրա մի հին պատմություն են կարդում:

10 Սենյակի անկյունում, մաշված բաղմոցի վրա մոռում էր Վանա պառավ կատուն: Դուր ցույց էիք տալիս «նախնական երկրից» մի վավերագիր, և երբ ակնոցները հանեցիք՝ ներսես կաթողիկոսի նամակը ցույց տալու, ինձ թվաց, թե դուր կույր եք, աչքեր էլ չունեք:

Պարարտամարմին մի փին սև վուաթի տակից նեղլիկ պատուհանների շարքում որոնում էր ծանոթ պատուհանը: Ինչո՞ւ Զանգեզուր չեք ասում, այլ Սյունյաց աշխարհ: Պատուհանից ալեխառն մորուքով մի գլուխ երևաց, ժպտաց: Վուալով կինը դնակով ներս մտավ: Միրոսը պատուհանը փակեց, փեղկի ետևից երևաց և վուալը:

20 Ինչ սառն էր ձեր սենյակում, ձեր բառերը՝ անսահման ձանձրույթ: Հեռանալիս դուք տրտունջ հայտնեցիք, որ նոր սերունդը էլ առաջվա գրքերը չի կարդում, նրանցից և ոչ ոք չի հարցնում այն, ինչ խմաստն է ձեր վյանքի: Ի՞նչ կանեիք, եթե մատենադարանում մագաղաթյա գրքեր չլինեին...

...Երեկոյան քաղաքում հրավառություն կար: Պղնձե փողերը հնչում էին հազթական մարշով: Ջահիր էին վառել և գրողների կարմիրը ջահիրի լույսով արնագույն էր թվում: Մեկը բարձր ու ղիլ խոսում էր պատշգամբից: Պղնձե փողերի հաղթական մարշը արձագանքի պես էր հնչում:

Իսկ դուր տոնական այդ փրկիկուն աղմուկից հեռու կարդո՞ւմ էիք հինգերորդ դարի մագաղաթ...

ԿԱՆՍՆՈՎ

Արեւը կախ էր ընկել դեպի մայրամուտ, երբ մենք մեր ետեւում թողինք Ահնաձորի անտառները և ծերունի անտառապահի վերջին պատմութիւնն այն մասին, թե ինչպես ձմռան լուսնկա մի գիշեր արջը դուրս եկավ կաղնուտից, ինքն էլ բերդանով էր և այլն: Որսորդի սովորական պատմութիւն, որի իրական լինելը դժվար է որոշել, քանի որ վկան արջն է ու լուսինը: Արջը իբր թե վիրավոր փախավ:

Նեղլիկ կածանը, որ անտառի խորքերում հաճախ էր կորչում չոր տերեւների մեջ, անտառից դուրս գալուց հետո ավելի լալնացավ, ձիերը փնջոցով բարձրացան սարն ի վեր: 10

Գաղաթիւն Կատարի խաչի սպիտակ ժայռերը մեջք-մեջքի տված բարձր բուրգ էին կաղմել: Մարդու աշխատանք չկա այնտեղ, ոչ ոք չէր տաշել սպիտակ ժայռերը: Բայց այնքան նման են սրբատաշ պարիսպների:

— Քերժերի գլխին խաչ կա, — ասաց անտառապահը, երբ նկատեց, որ մեր հայացքները դեպի ժայռերն են ուղղւած:

— Առաջներում շատ էին ուխտ գալիս: Ետեւի կողմից ճանապարհ կա: Մեկ-մեկ բարձրանում են, մտնում քարայրի մեջ: Մութ քարայր է, ոչ գիր կա, ոչ խաչ: Վերեկից, մթին քարատակում, ջուր է կաթում: Էնքան են ման եկել, բայց չեն գտել ջրի աղբ: 20

— Իսկ ջուրն ի՞նչ է լինում, — հարցրեց ընկերս անտառապահին:

— Կորչում է քարատակում: Հենց էն ջրի համար են ուխտ գալիս:

Պատմեց, որ գյուղերում հավատք կա, թե Կատարի խաչը

չբերք կանանց արգանդում պտուղ է ծնում: Գալիս են, քտա-
բորիկ բարձրանում սպիտակ ժայռի կատարը, շոքե-շոք մտնում
քարանձավի մեջ, կանգնում, որ ջուր կաթի մաղերին, կրծքին,
ձեռներին: Եվ հետո շորերթաթ դուրս են դալիս:

— Վախենալու տեղ է. ես մի անգամ գնացել եմ: էն տա-
րին...

10 Թիֆի տակից աղվեսի ճուտը դուրս թռավ, փախավ սաբն ի
վեր: Անտառապահի խոսքը բերանում մնաց: Ետևից հո՛յ
տվավ, մտրակեց ձիուն, բաց ձին քայլերն էլ շարագացրեց,
հայտնելով, որ եթե տիրոջ տարիքը ներում է աղվեսի ետևից
վազել, այդ նա սփտի անի յեփական ոտքերով: Մերոմնին մի
անգամ էլ մտրակեց, հայհոյեց ձիուն: Ձին հայհոյանքն էլ կուլ
տվավ:

Մենք տեսանք, թե ինչպես աղվեսը պահվեց քարերի
արանքում: Երբ կածանը հասավ գագաթին, ձիերի թռնածայ-
նից աղվեսը թաքստոցից դուրս նկավ, մի վայրկյան նայեց
մեզ, սուշը հավաքեց ու նորից փախավ, այս անգամ դեպի սա-
րահարթը, որի վրա երևում էին դեռ չհնձած արտեր:

20 Հսկա մի անդղ, արծվի չափ, սպիտակ ժայռերի գլխին
թևերին արավ, նախ բարձրացավ վեր, ապա թևերն իրար հա-
վաքած՝ քարի պես ընկավ արտերի մեջ: Անգղը տեսավ աղվե-
սի ճուտին:

Պայքար սկսվեց, մահվան և կյանքի կռիվ: Մերթ անդղն
էր վայր ընկնում, աղվեսը փրցնում էր մի փետուր նրա թևից,
մերթ աղվեսն էր պառկում մեջքի վրա, թաթերով պաշտպան-
վում անդղի մագիլներից ու կեռ կտուցից:

30 Հանկարծ անդղը թևին արավ, թռավ վեր, աղվեսի ճուտը
ձանկերի մեջ: Օգու՜մ կռիվը շարունակվեց միայն մի քանի
վայրկյան, որովհետև անդղը բաց թողեց աղվեսին, պտույտ-
ներ արեց և նստեց կատարի խաչի գլխին:

Աղվեսն ընկավ արտի մեջ: Մի րոպե հետո վեր կացավ,
սկսեց վազել: Տարօրինակ էր վազում, գլուխը մի կողմի վրա
թեքած՝ մերթ առաջ էր գնում, ընկնում, մերթ կողքի ծովում,
վազում, ասես չէր տեսնում ոչ քար, ոչ թուփ: Անտառապահը
հասավ աղվեսին, բռնեց: Մեղ թվաց, թե աղվեսը վազեց նրա
կողմը:

Աղվեսի աչքերից արյուն էր վաթում: Անգղը կտցահարել էր աչքերը, հանել: Դրանից էր, որ աղվեսը տարօրինակ էր վազում: Ոչինչ չէր տեսնում:

Ծերունին բաց թողեց աղվեսին: Գլորվելով, գլուխը շարժելով կույր աղվեսը կորավ անտառում:

— Անիրավը միշտ աչքերն է ուտում,— ասաց անտառապահը անգղի մասին:

Շարունակեցինք ճանապարհը: Իրիկնապահ էր, գնալիք տեղը հեռու: Ձիերն էլ էին բեղարել: Կատարի խաչի ժայռերը հեռվում ավելի պարզ էին երևում, ասես սարի գլխին ամպ էր նստել: 10

Ձորում մթնեց, բայց աստղալույսի տակ կարելի էր որոշել արահետը, քար ու խուօ: Մի ստվեր մեզնից մի քիչ հեռու բարձրանում էր ձորն փ վեր:

Երբ հավասարվեցինք, մթնում հազիվ կարելի Էր Էղավ տեսնել մարդու պառավ դեմքը: Այնքան դանդաղ էր քայլում և արագ հեռում, ասես շունչը պիտի տար:

— Ի՞նչ մարդ էս, ա՛պեր, ո՞ւր էս գնում,— հարցրի: Կանգնեց, շունչ առավ, հետո պատասխանեց.

— Շինական եմ, հրեն է՛ մեր շներ,— և մահակը մեկնեց 20 հեռուն: Եթե ցերեկ էլ լիներ, դժվար թե հեռվում երևար նրա գլուղը:

— Բա ո՞ւր էս կես գիշերին, մենակ...

— Տաշքենդ եմ գնալու, տղիս մոտ: Հրեա լուսնյակ կլինի...— դանդաղ պատասխանեց նա, շարունակելով ճանապարհը:

Մինչև Տաշքենդ այդ շնչով, այդքան թույլ ոտքերով: Դեռ քաճի ժամ պիտի քայլեր մի՞նչև հասներ մոտակա գլուղը: Այն հարցին, թե ո՞վ է որդին, ծերունին անորոշ պատասխան տվավ: 30

— Մեծավոր ա... Երկիրիս գործերը նրա ձեռքովն ա անց կենում:

— Ինչի՞ հա գնում:

— Այ որդի, բա իմ հալը տեսնում չե՞ս, մի ոտս գերեզմանումն ա: Էսօր-էգուց որ մեռնեմ, բա իմ մյուլքիս, կալ ու

մարագիս ո՞վ ա տիրանալու: Թողնեմ, որ շուն ու գել ցրիվ տա՞ն...

Մի րոպե շունչ առավ, հետո ավելացրեց.

— Գա, երեսի ջրով եղածն իրան տամ, ինձ էլ պարտակի հողում, հետո գերեզմանիս ուշունց շտա:

Գյուղում կալ ու մարագ ունի, թթենու այգի, երկու կով, մի եղ: Կինը գարունքին է մեռել, էլ ոչ ոք չունի, որդուց բացի:

— Դե նամակով գրեիր էլի,— ասաց ընկերս:

— Նամակը իմ խոսքիս չի հասնի, որ կանգնեմ, երեսին 10 ասեմ...

Եվ համարյա թե ասաց այն, ինչ մտքում որոշել էր որդուն ասել Տաշքենդ հասնելուց: Խոսքից երևաց, որ նա տըր-տընջում է որդուն սուտում տալուց:

— Կողքիս նստած կլինեիր... էդ բոլորը գրքի սեն ու սպիտակը արեց:

Նրան դժվար էր և՛ խոսել, և՛ ձորով բարձրանալ: Դժվար էր նաև քայլել ձիերի հետ, թևկուղ ձիերն էլ կամաց էին փոխում ոտքերը: Մի քիչ հետո մարդն սկսեց ետ մնալ: Մեր և նրա միջև տարածությունը աննկատ շատացավ, չգիտեմ լսե՞ց 20 նա մեր մնաս բարովը:

Մի անգամ էլ իջանք, մի այլ ձոր անցանք, բարձրացանք և ուշ գիշեր լուսնի լուսով դիմացի գյուղը տեսանք: Շան հաշոցը մեզ ամայի ձորում թվաց որպես քաղցր կանչ:

Տան տերը ճրագը վառեց: Ճրագի տակ գետնին փռած կարպետը տեսանք և ջարդված, բեղարած սլաոկեցիներ կարպետի վրա:

— Տեսնես հիմի որտեղ է էն մարդը,— ասաց ընկերս:

— Բա աղվեսը կույր աչքերով,— ձայն տվավ ծերունի անտառապահը սենյակի մյուս անկյունից:

30 Մութ ձորեր, անտառ, նեղ արահետ... Աղվեսը թաթով արնոտ աչքերն է սրբում: Մի մարդ դանդաղ քայլելով գալիս է կանգնում, շոնչ առնում, արահետով բարձրանում: Կատարի խաչի քարանձավում գիշեր-ցերեկ անհայտ ակնից պղտոր ջուր է կաթում, կորչում քարերի մեջ:

Առավոտը սովորական էր: Աշնան սկզբի առավոտ դյու-
ղում, մի քանի կալում եղները կամներն էին քաշում, մեկը
ուռի ճիպտաներից բթոց էր հյուսում, բոստաններում կարտո-
ֆիլ էին հավաքում:

Հողի վեճեր, գանգատ: Ծառը շվաք է անում հարևանի
արտին, տերը ծառը չի կտրում, ամեն օր կռիվ, խոսք ու
ղրույց: Վեճը հին է, ամեն տարի ծառը տերևակալելու հետ էլ
վեճը նորոգվում է, աշունքագեւմ վերջանում: Իսկ ծառն ամեն
տարի ճյուղ է տալիս և փթերով ընկույզ:

— Նա ինձ համար ծառ չի, որդու տեղ ա... Բա ես նրա 10
ճշուղին կարամ վացնուով տալ, — ասում է տերը:

— Ես կտամ, ես, — կանչում է արտատերը:

— Դու իմ գլխին էլ վտաս, քեզ ո՞վ վթողնի...

Մեկը Պետապից էր գանգատվում: Հագին անգլիական շի-
նել էր, վրայից ծվեննեյը կախ շուխա: Պետապը տոկոսներն
ուղում է, ինքն էլ չքաղորդ է, միջոց չունի:

Հետո, գյուղից դուրս գալիս, նախագահը պատմեց Պե-
տապից գանգատվողի մասին: Երկու օր առաջ նա դատարանի
որոշմամբ քան ուրբի տուգանք էր տվել մի կնոջ անպատկառ
հայհոյելու համար: Դատարանում առաջարկել էին հաշտվել, 20
ներողութուն խնդրել կնոջից տուգանքից ազատվելու համար:
Կինը համաձայնվել է: Բայց նա կանչել է.

— էդքան էլ կտամ, էդ լիբբի առաջ խոնարհվիլ չեմ...

Կանչել է և ասել մի ուրիշ ծանր խոսք, որի համար կրկ-
նակի պիտի տուգանեին, բայց դատավորը վճռի ընթերցումը
հերիք է համարել:

Գյուղից ներքև, տափարալի վրա, ֆուրգոնի շուրջը
խմբվել էր բազմություն: Օտարություն էին դնում մոտ տաս
հոգի՝ կին, երեխա: Ոմանք լալիս էին, զոգնոցի ծայրով ար-
ցունքները սրբում և արցունքի միջից բարկներ հիշում նրանց, 30
որոնք հեռու գնացին մեկէլ տարին:

Մի պառավ փին հարսին է ճանապարհ դնում թոռան հետ:
Պատվիրում է իրերին լավ նայել, երեխային տաք պահել:

— Իվանին ասա, որ ցեղերը ցաքելիս անպատճառ գա...
Թե կարանք մի եղ առնենք:

Մյուսը խանգարեմ է սկեսրոջ խոսքը, մի կապոց ձաւար ու շորաթան մեկնում հարսին՝ հանձնելու իր աղջկան, որը նույն քաղաքումն է ապրում: Այդ կիներ ուրիշ պատւիրներ էլ է տալիս. սկեսուրն առիթից օգտւելով, մոտենում է ու հաղարհորդ անգամ համբուրում թոռան թշերը: Համբուրում է այնպես պինդ, որ պոռչների տեղը կարմրում է: Իսկ աղան ֆուրգոնում դարսած իրերի վրայից նայում է նրանց, որոնք խոնվել են ֆուրգոնի շուրջը:

20 Զիերն իրար բաշ են շոյում, զրնգում են նրանց վզից կախած զանգուլակները:

— Դե՛, շուտ, եղացանք, օրը մթնեց,— կանչում է ֆուրգոնի տերը բլրակով արագ իջնող մեկին, որը հենց ճանապարհվելու ժամանակ հիշել էր իր մի բարեկամին, ետ վաղել նրան էլ տեսնելու:

Գնացողներին բոբոն են սիրտ տալիս, գնացողները իրենց վերջին ցանկությունն են հայտնում, որ հետո սրբությամբ պիտի կատարեն գլուղում մնացողները և ամեն առգամ հիշելիս թառանշ քաշեն:

20 Մի կին ֆուրգոնի ճաղերին մոտեցավ, մեկը ներսից կնոջը մոտեցրեց երկու տարեկան երեխայի: Ճաղերի ետևից մանուկը բանտարկւղալի էր նման: Սակայն բանտարկյալը ժպտում էր, թաթը մեկնում կնոջը:

Բլրակով արագ իջնողը մոտեցավ, տեղաւորվեց: Ֆուրգոնի տերը մտրակը շարժեց, ձիերը ուժ արին, ֆուրգոնը շարժեցին: Կանչերը, ձեռքի շարժումներն ավելի շատացան: Մեկը բարձրաձայն հեկեկաց: Մի քանիսը վախ ընկան ֆուրգոնի ետևից և այդպես նորից կրկնեցին այն խոսքերը, որ շատ անգամ էին ասել:

30 Կիներ ֆուրգոնը շարժվելիս քայլեց հենց ֆուրգոնի հետ: Ետևի մեծ անիվը դառնում էր, երբեմն քսվում կնոջ շորերին: Ճաղերի ետևից երևաց մանկան գլուխը: Ներսից մի ձեռք կռացրեց նրան այնքան, որ մայրը համբուրեց, ձեռքերը փաթաթեց նրան, իսկ ֆուրգոնը շարժվում էր, ետևի անիվը երբեմն քսվում էր կնոջ շորերին, ֆուրգոնի հետ քայլում էր և կիներ:

Ետևից մեկը կանչեց, որ հերիք է: Կիներ հեռացավ, ֆուր-

գոնն անցավ: Լաց էր լինում և լացից ուսերը ցնցվում էին: Սպասեցին այնքան, մինչև ֆուրգոնը ծովեց ձախ, ծածկվեց բլրակի ետև: Դանդաղ ու ծանրաքայլ վերադարձան ետ:

Այդպես դառնում են գյուղի գերեզմանատնից, խոսմբխումբ, գլուխները կամացուկ օրորալով: Ամենից վերջին քայլում էր այն կինը, որ վերջին համբուրողը եղավ: Կինը մի քանի անգամ ետ դարձավ, նայեց: Ֆուրգոնն էլ շերեաց:

Մեր ճանապարհը դարձյալ զառիվայրով էր: Մերունի անտառապահը մեզ ցույց տվեց ճանապարհը, մի քանի անգամ ասաց, թե Կարմիր քարին հասնելուց պիտի աջ գնալ, մոտեցավ, ձեռք տվավ մեզ: 10

— Աղվեսը, կույր աղվեսը, — հիշեցրեց նրան ընկերս: Անտառապահը ծիծաղեց:

— Դիշերս գայլերը երևի ցրիվ են տվել... Կույրը շատ չի ապրի:

Սպասեց այնքան, մինչև բարձրացանք զառիվայրի գլուխը: Հետո ձին թեքեց գյուղի կողմը:

Այդ երկրում մի շաբաթ մնացինք: Վերջին սառի գազաթից երևաց ընդարձակ հարթությունը, որի հորիզոնը հավիվել, խառնվել էր երկնքի կապույտին: Թվում էր, թե կապուտակ ծով է և ոչ ցամաք տափաստան: 20

Զիբըրը ետ տարան ծանոթ սարերը, քարատակ գոմերը, ուր ծնվել են նրանք, կրել գարի ու սարի խոտ և վարժվել մագլցելու քարափները, փնշոցով զառիվայրը բարձրանալու:

Մի քիչ ներքև լայն ճանապարհին Աանգնեկ վր փոշոտ մեքենան, մենակ մնացած բուդայի պես մոնչում էր:

Փակում էիր աչքերդ, և քեզ թվում էր, թե նավակ է օրորվում ջրերի վրա: Մեքենան փոշու ամպ էր թողնում ետևից և ծածկում եկած ճանապարհը: Ավաղի հատիկները անխնայորի տակից թռչում էին հեռու: 30

Ճանապարհի կեսին մեքենան դանդաղեցրեց ընթացքը: Մի ֆուրգոն անիվը ջարդել, մնացել էր: Տերը ձին նստել, գնացել էր նոր անիվ բերելու:

Մեքենան շատ դողցշ, համարյա սողալով, անցավ ֆուրգոնի կողքով: Կապոցների վրա նստողները նայեցին մեզ: Մեկը թե՛

— Ա՛յ մաշին... ի՛նչ եմ ասել...

Ֆուրգոնի ծայրին նստել էր Տաշքինդ գնացող ծերունին։ Փռչի էր նստել փափախին, սպիտակ միրուքին, շորերին։

Երբ մեքենան կամացուկ անցավ ֆուրգոնի կողքով, մի վայելչա՛ն միայն տեսա նրան։ Փռչոտ արտեա՛նո՛մքի տակ ինձ թվաց, թե աչքի պարապ խոռոչնե՛ք են։ Ծերունին տեղից չշարժվեց։

ԿՈՒՐԻՍԵՑԻ ԱՆԴՐԵԱՍԻ ԴԻՄՈՒՄԸ

Այս պատմությունը սկսվում է այն օրից, երբ հողաբաժանության հերթը հասնում է Մեղրու դավառի Կուրիս գյուղին: Հողաչափը ջորու վրա նստած հենց որ հասնում է գյուղ և իր թղթերը ցույց տալիս, հավաքվում են, ժողով անում, հողկոմ ընտրում, հողերի ցուցակը կազմում: Մյուս օրը սկսում են հողերը չափել:

Այսպես տեսնում է տասներկու օր: Կուրիսը փոքր գյուղ է, ունի մոտ հիստուն ծովս: Հողն էլ քիչ է, շնչին հասնում է 800 քառ. սաժեն: Տասներկու օրում հողերը բաժանելուց հետո, հողաչափը համայնքի ժողով է դամարում: Կուրիսի համայնքը հաստատում է հողերի բաժանքը, չբավորները ուրախությամբ ստորագրում են արձանագրությունը: Ուլ մինչ այդ հող չունեն, ուրիշի հողերն էր վարձով վարում, հող է ստանում:

Թղթերը խուրջինի մեջ դրած, հողաչափը նստում է ջորին, մնաս բարով ասում Կուրիսին, ուրիշ գյուղ դնում: Այսպես անցնում են ամիսներ, մոռացվում է Կուրիսն էլ, նրա հողաբաժանքի պատմությունն էլ:

ԿՈՒՐԻՍԻ ՀՈՂԱՔԱԺԱՆՔԸ

Աշունքվա մի օր փոստը բերում է մի դիմում, վրան գրած՝ «Հայաստանի Գերագույն խորհուրդին»: Փոստի ցրիչը միտք է անում, թե այս ինչ «Գերագույն խորհուրդ» է և որոշում է, որ երևի Կենտգործկոմը կլինի: Եվ իսկապես ցրիչը չի սխալվում, դիմումը պիտի հասնե՞ր հենց այդտեղ:

Ո՞վ էր գրել դիմումը և ինչի՞ մասին: Կուրիս գյուղացի Անդրեաս Հովհաննիսյանը նույն գյուղի հողաբաժանքի մասին: Կարգում են, զարմանում: Այսպե՞ս էլ դիմում, մի՞թե այդքան անարդարություն է եղել հողերը բաժանելիս: Ի՞նչ էր գրել կուրիսեցի Անդրեասը իր սեփական ձեռքով, թղթի չորս երեսի վրա:

«Կուրիսում հողերը չափելիս ոչինչ չեն խնայել: Քարերը, քոլերը, սլաքերը, անպետք հողերը չափել են, բաժանել»:

- 10 Եվ գրանից տուժել է «չքավոր դասակարգը», հողաչափը ոչ մի ուշադրություն չի դարձրել գյուղացուց բողոքին, սպառնացել է ծեծով, գյուղացիք էլ սուս են արել, համաձայնվել բաժանքին: Այդ գրելուց հետո Անդրեասը իր ցավից է գրում.

«Ինձանից խլեցին իմ սեփական հողերս, որոնք ինձ ապրուստի միջոց էին տալիս: Հինգ հարյուր վաղ ունեցող խաղողի այգի եմ տվել, կարծելով թե ձեռք կվերցնեն ինձանից: Սակայն որտեղ... Առանց իմ կամքը հարցնելու խլել են ինձանից ամենալավ հողերս, ինձ զրկելով ապրուստից...»:

- 20 Դիմումի վրա, վերև բերած այս խոսքերի դիմաց «Գերագույն խորհուրդից» մի ընկեր կարմիր մատիտով նշանակել է «չքավոր դասակարգ», երևի քննիչին հիշեցնելու համար Անդրեաս Հովհաննիսյանի այն խոսքը, թե «հողաչափը չքավոր դասակարգին ճնշել է»:

Հողաբաժանքի գեմ բողոքելուց հետո կուրիսցի Անդրեասը ավելորդ չի համարել նկարագրել գյուղի ներքին կյանքը, նրա պահաս կողմերը, որպեսզի կարգացողի համար պարզ լինի, թե ինչքան ծանր դրություն մեջ է Կուրիսը և ինչքան արդար է ինքը՝ Անդրեասը:

ԳԱՅԼԵՐՆ ՈՒՏՈՒՄ ԵՆ ԳԱՌՆԵՐԻՆ

- 30 «Մեղանում այն է նկատվում,— գրել է Անդրեասը,— որ չորսս պղտորել ես, պետք է քեզ ուտեմ»:

Երևի ուզում է հիշեցնել գալլի և գառան պատմությունը, ցույց տալու համար, թե ինչպիսի գալլեր կան Կուրիս գյուղում, գալլեր, որոնք մի պատճառ են փնտրում Անդրեաս Հով-

հաննիսյանի «չբաժնոր դասակարգին» գառան պես կուլ տալու: Դրանից հետո Անդրեասը դրել է.

«Տեղն է գալիս Միքայել Նալբանդյանի խոսքը, թե ազատություն կա, բանալից շատ նեղ է: Կուրիսում մի ահուելի ուսումնարան ենք կառուցել և ես 2 տարի տուժել եմ, մեջքիս գաճ ու քար կրելով, որից ավելի քայքայվել եմ»:

Եվ դարձյալ խոսքը շուտ է տալիս հողի մասին:

«Իսկ հողը շնչի են վերածում: Խնդրում եմ հինգ շնչի իսկական հող թողնել ինձ: Հավատացնում եմ, որ իմ հողերս ինձ համար իբրև կանոնավոր ապրելու միջոց շատ քիչ են: 10
Նաև մի սխալ, որ ինձ տվել են չորս շնչի, այնինչ ես հինգ շունչ եմ»:

Այս բոլորը կարգալուց հետո մարդ ահամա դարմանում է այն հողաշափի վրա, որ ջորու վրա նստած եկավ, շափից ու գնաց և գրեց, թե հողաբաժանքը կանոնավոր է, և բողոք չկա:

ԱՆԴՐԵԱՍԸ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒՄ Է ԶՔԱՎՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԻՆ

«Զեղանից բարձր էլ ո՞ւմ դիմենք,— հարցնում է Անդրեասը «Գերագույն Խորհրդին» և ավելացնում.

— Տեղն է գալիս Ռաֆայել Պատկանյանի «Վանեցոց 20
գանգատը». «Աստված, որ դու շատ բարի ես, մենք վար, դու վեր, շատ հեռու ես, խոշոր գործերով կպարտավես, ապա որին մենք գանգատվենք»:

«Վանեցոց գանգատն» անելուց հետո կուրիսեցի Անդրեասը բողոքում է պուղում կատարված մի շարք գողությունների մասին, որի դեմ խորհուրդը ոչ մի միջոց ձևեր չի առել: Օրինակ, ամառվա ընթացքում նրա պատշգամբից գողացել են մի կարպետ, զողն այդպես էլ անպատիժ մնացել է:

«Մեղանում օրենքները դոյություն չունեն, թալանում են ամեն բան ազատ կերպով: Հույս ունեմ, որ Գերագույն Խորհուրդը ուշադրություն կդարձնե այս շարքը վերացնելու»: 30

Ներողություն խնդրելով, որ երկար է գրում, Անդրեասը, գանգատվելով գշուղի... հավերից («ինչո՞ւ հավերը չեն բանտարկում, որ ցանքսը չփչացնեն»), — գրում է կուրիսցին) հայտ-

նում է, որ փոստի ծախսը չկարողանալով գտնել, դիմումն ուղարկում է շատ ուշ:

Հեջ գիտի «չբավոր դասակարգ»:

ԳԻՄՈՒՄԸ ՀԱՍԱՎ «ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻՆ»

10 Հենց որ դորժավարը այս դիմումը դնում է «Գերադույն Խորհրդի» մի ընկերոջ սեղանի վրա և այդ ընկերն էլ ուշի ուշով կարդում է Կուրիսցու գրածը, հենց նույն օրն էլ կարգադրվում է քննել, տեղում մանրամասն ստուգել, թե ինչե՞ր է կատարվում Կուրիսում, ի՞նչ թալանի մասին է խոսքը, ո՞վ էր այն հողաչափը, որ ցեխը ձյունով ծածկեց, ձյունը հալվեց ու տակից ցեխը երևաց:

Բավականին ժամանակ անցավ, մինչև այդ կարգադրությունը ձեռք ձեռք անցնելով, հասավ Կուրիս գյուղը: Փոքրիկ թղթի հետ միասին գյուղ գնացին և մի քանի մարդիկ, ժողով անելու և քննելու, թե երբ է թալան եղել, ինչ գողեր են, որ աղատ ման են գալիս և ինչիցն է, որ Կուրիս գյուղում օրենքները չեն հորժում և զառներին, ջուրը պղտորելու համար, գայլերն ուտում են:

20 Ժողով են կանչում, ժողովում հողաբաժանքի հարցն են դնում, գողության, թալանի, կորած կարպետի, մի խոսքով այն բոլոր հարցերի, որի մասին Կուրիսցին գրել է իր դիմումի մեջ:

Հնարավորություն չկա ժողովին մասնակցող գյուղացիների ասածները մեկ-մեկ գրելու, ինչպես և նրանց գրավոր ցուցմունքները տալու: Եթե Կուրիսի գյուղխորհուրդը մի թուղթ էր ստացել «շտապ քննություն կատարելու» մասին, այդ ժողովից հետո Կուրիս գյուղի հողաբաժանքի և Անդրեաս Հովհաննիսյանի գրած հարցերի մասին գրանից ավել թուղթ է գրվում:

30 Ի՞նչ է պարզել քննությունը, ի՞նչ է ասում Կուրիսի չքավոր դասակարգը Անդրեաս Հովհաննիսյանի մասին:

Ամենից առաջ հաստատվում է, որ նրա հինգերորդ շունչը, որին հող չեն տվել, ծնվել է հողը բաժանելուց հետո: Իհարկե, հողաչափը հանցավոր է, որ հուլիսին է հողերը բաժանել և երեք ամիս չի սպասել, որ Անդրեասը մի ժառանգ էլ ունենար:

Անդրեասը Կուրիսի հողով հարուստ մարդն է եղել: Տարիներ շարունակ նրա հողերի վրա ուրիշներն են մշակություն արել, իսկ ինքը քաղաքներում ապրելով, ազատ ժամերին կարդացել է Ռաֆայել Պատկանյանի վանեցոց գանգատները:

Ոչ մի այգի չի տվել, հինգ հարյուր վաղով: Անդրեասը հողով լրիվ բավարարված է և նույնիսկ մի քիչ էլ ավելի: Այդպես էլ դրված է համայնքի արձանագրության մեջ.

«Անդրեաս Հովհաննիսյանը Պատվակ անվանվող տեղում ուներ երկու մեծ հողամաս: Այդ հողամասերից մեկը, որ ավելի վատ էր, կտրված է, իսկ մյուսը, որն ավելի լավ է, թողնված է իրեն: Նա ստացել է հողատերի նորմայով և լավ կատեգորիա»:

Մարկայի փող չունեցող Անդրեասը, որ իր դիմումն ուշացրել էր դրա պատճառով, միջակից բարձր տնտեսություն ունի, գյուղի ունեւորներից է: Իսկ ի՞նչ գողություն է, որ կատարվել է Կուրիսում և գողերին անսպառիժ են թողել:

ԿՈՒՐԻՍՈՒՄ ԳՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԹԱԼԱՆ

Կուրիս գյուղում երկու տարվա ընթացքում անթիվ անհամար գողություն է եղել: Տարել են մի ու և երկու հավ: Ուլը հետ է մնացել հոտից, կուրիսցի երկու ջահել ուլին պառկեցրել են փոսի մեջ և դանակը խրել կոկորդում: Ուլը բղավել է, օգնություն կանչել գյուղխորհրդից, բայց նախագահը չի լսել և կուրիսցի երկու ջահել ուլը անուշ են արել, բայց մյուս օրն ևեթ վճարել են ուլի արժեքը: Իսկ հավերը գողացել են անհայտ շարագործների: Կալը կալսելիս հարևանի երկու հավ դեղի վրա քուջուջ անելու համար արժանացել են մահվան և տապակվել են կալատիրոջ կաթնայում:

Կուրիս գյուղում եղել է մի շտեմնված թալան, որի համար իրավունք ուներ Անդրեասը բողոք տալու «Գերագույն խորհրդին»: Գյուղի հովիվը ամառվա շոգին անցնում է մի բոստանի կողքով, աչքն ընկնում է կանաչ վարունդին: Սարի չոբա՛ն, Կուրիսի վարունգ... Հովիվը թռնում է ցանկապատի վրայով, ծոցը լցնում է վարունգով: Հարա՛յ-հրոց, աղմուկ-աղաղակ: Հովիվը կարողանում է միայն վարունգի կեսը կուլ

տալ, որովհետև տերը վրա է հասնում, բկից բռնում: Ահա միակ թալանը երկու տարվա ընթացքում:

Ժողովում քննում են Անդրեաս Հովհաննիսյանի պատըշգամբից գողացած կարպետի պատմությունը: Այս ամենից ղարմանալին է: Դուրս է գալիս, որ կարպետն ուրիշինն է հղել, կարպետը կտրել է գյուղի դպրոցից: Մեկը վեր է կենում և հայտարարում, որ ինքը «կասկածում է Անդրեաս Հովհաննիսյանի վրա նույն կարպետի մասին»:

ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ ՄԻՆՁԵՎ. «ՅՈՒ ՊՈՐՏԸ»

- 10 Ասում է ինչքան անտառի խորքը մտնես, այնքան շատ ցախ կհավաքես: Քննում են Անդրեասի «յոթ պորտը», և պարզվում է, որ հնում կուրիսցին ինչ-որ պատմություն է ունեցել, որի համար նրան գյուղից հեռացրել են:

«Անդրեաս Հովհաննիսյանը խարդախ մարդ է: Հողաբաժանքից հետո լարված դրության մեջ է մեր գյուղում: Նա անցյալում էլ խարդախ մարդ էր, որին հեռացրինք գյուղիցս: Եվ միայն վերջերս է եկել գյուղ...»:

Այսպես են տսել գյուղացիք նրա մասին, քննության ժամանակ:

- 20 Կա մի հերիաթ, թե ինչպես երկու սոված մարդ թագավորի ախոռի կտրան մի հատ չամիչ են գտնում, փորում են կտուրը, ավելի շատ են գտնում, վերջը ծակում են և ընկնում չամիչով լի ախոռը:

Քննության ժամանակ փորել են, մի չամիչ են գտել, մի քիչ հետո երկուսը, երեքը, և վերջն ընկել են Անդրեասի ախոռը, այսինքն գտել են իսկական պատճառը, որի մասին արձանագրության մեջ միայն երկու խոսք է ասված:

Անդրեասը մի ուրիշ գյուղացու շատ ծածուկ հայտնել է.

- 30 — Դու մի քիչ հեռու կաց, ես խորհուրդը ցրեմ: Այդ մասին ես աշխատում եմ:

Եվ նույն ճանապարհով մի թուղթ էլ գնաց, ուղղված Կուրիս գյուղի բնակիչ Անդրեաս Հովհաննիսյանին: Կուրիսցին կարդաց, աչքերը շռեց:

— Ձեր դիմումը թողված է անհետևանք...

„ՍՈՒՆԻՉ“

էլեկտրական մեծ լամպերը լույսով ողողել էին կայա-
րանի պերրոնն ու զուգահեռ ընկած երկաթգծերը: Անձրեւը նոր
էր դադարել, և լույսի տակ պերրոնի սալահատակը փայլփլում
էր մաքուր սրբած հայելու պես, իսկ ռելսերն ասես ասպակե
ծողեր լինէին: Անձրեւաջուրը խառնվել էր ռելսերի մոտ թափ-
ված մաղութին և շալալների արանքում գոյացրել սև, փոքրիկ
լճակներ, որոնց յուղոտ մակերեսն արտացոլում էր լամպերի
լույսը:

Հերթական գնացքն ուղևորվել էր: Մի քանի՝ աչքերն 10
անընդմիջ լուսնից ուռած ուղևորներ հենվել էին փայտի մեծ
աթոռներին, ննջում էին, ոտների արանքում կապոցներ, տոպ-
րակներ: Կարմիր-կանաչ լապտերներով կոնդուկտորներ, ան-
բաժան կողովը կամ մեծ կողպեքով արկղը թևի տակ, գնում
գալիս էին, մտնում հերթապահի սենյակը կամ ղանգի մոտ
կանգնած զրուցում: Կեղտոտ զոգնոցով մեկն ավլում էր
առանց այն էլ անձրեւից լվացված պերրոնը:

Երրորդ գծի վրա տասնհինգի մոտ ապրանքատար վա-
զոններ կալին, առանց շոգեմեքենայի: Յուրաքանչյուր վա-
զոնի առաջ խոնվել էին տղամարդ ու կին, կանչում էին, ծի- 20
ծաղում, խոսում: Պերրոնի վրա անց ու դարձ անողները եր-
բեմն կանգնում էին, նայում վազոնների կողմը, ծիծաղում,
եթև լսվում էր սուր մի խոսք կամ հանաք:

Վսեռութիւն գնացող գյուղացի երիտասարդներ էին: Հեռվի
մթության մեջ, մերթ ընդ մերթ, զիշերահավի պես կանչում
էր շոգեմեքենան, որ պիտի գար, տասնհինգ վազոններն առ-
ներ ու տաներ:

Երգ, աղմուկ, աղաղակ և այդ ամենի հետ մի քանի զուռ-
նա ու դհոլ, մի զիլ ծլնգալնող դուդուկ, որ ծղրտում էր առա-
վոտյան գետի ափը վաղող սագերի պես:

Յուրաքանչյուր վագոնի առաջ հավաքվել էին գնացող-
ների հարազատները, նրանց խառնվել էին և կոնդուկտորներ,
կայարանի հերթապահ ծառայողներ, կառուպաններ և սոս-
կական ուղևորներ, որոնք հաջորդ գնացքով պիտի մեկնեին:

10 Մի վագոնում բլալալեցիք էին, մյուսում հոռոմցիք, եր-
րորդում մաստարեցիք ու թալիսցիք: Վագոնից վագոն ձայն
էին տալիս, ամեն վագոն աշխատում էր իր զուռնան զլել, իր
վրա դարձնել ամբոխի ուշադրությունը, ամենից համով խոսք
ասել և ծիծաղեցնել, ծիծաղու կոտորել:

— Գլաղա չալե, տո չալե,— ձայն էր տալիս մի հոռոմ-
ցի, որ ուրախությունից, թե գինուց հարբել, անվերջ երգում
էր, պարում: Ընկերները նրան մի կերպ բարձրացնում են,
տեղավորում վագոնում: Բայց հոռոմցին վագոնի մեջ էլ է
պարում. շխրտում են հատակի տախտակներն ու մեկ էլ՝ հո՛պ,
վագոնից թռնում է ներքև, պարը շարունակում:

20 — Զոկապետ ջան, հորդ հոգուն մեռնիմ... Տո, թողեք
խաղամ...

Մյուսները ծափ են զարկում: Հոռոմցու կենսապարը քիչ
հետո դառնում է շուրջպար: Պարում են բոլորը՝ «սոբուլ»
գնացողները, կառապան ու միլիցիոններ, կոնդուկտոր ու տե-
լեֆոնիստ: Պարին զոռով խառնում են և մի պառավ կնոջ, որ
մինչ այդ որդուց չէր հեռանում, խոսում էր, և ամեն խոսքի
հետ արցունքն էր ժլում:

Պարում էր պառավը մյուսների հետ, ճվում էին, ճշում,
իսկ պառավը պարելիս էլ աղլուխով արցունքն էր սրբում:

— Ով ծափ չղարկի, կնիկը մեռնի...

30 — Տո Լևոն, ծափ տու, Շուշանդ մոռցա՞ր:

Ու Լևոնը ծափ է տալիս, ծափի հետ միտքը թռչում է
Մաստարա՝ Շուշանի մոտ:

Մյուս վագոնի առաջ մի այլ խումբ է պարում: Աշխա-
տում են գետնին ավելի պինդ խփեն, զուռնան զիլ է կանչում,
պարողներից մեկը զուռնայից էլ բարձր ձայն է տալիս.

— Տո, հոռոմցիք, ուռած փորեր, ի՞նչ եք տղկել... Զա՛ն քյալալացիք, տո չալե՛, Մուկուշ, «Հոպոպը» չալե:

Պարը փոխում են: Հոռոմցիների մոտ հավաքվածներից ոմանք նրանց մոտ են զնում, ուրիշ վագոններից են գալիս և ոգևորված զուռնան մեկ ծկլթում է, մեկ հանդարտ է կլկլում:

Հոռոմցին ձարպիկ շարժումով բարձրանում է վագոն և բարձր կանչում.

— Տո Տերտերանց Օնիկը չե՞մ ես... ընկերներ և բանվորներ, ես ձեր ջանին ղուրբան... խորհրդային իշխանության վրով որ մտքեն հակառակ է, ես էնոր ականջը...

10

Ամբոխը հռհռում է, ընկերները փորձում են ներս տանել նրան, բայց հոռոմցին նրանց ոտների արանքով դուրս է պրծնում, թռչում գետնին ու նորից բղավում բեղարած զուռնաչուն.

— Տո չալե, ես քու կյանքին մեռնիմ...

Մի ալլ վագոնում նստոտել են տախտակների վրա: Մոմի թրթռացող լույսի տակ հալիվ են երևում դեմքերը: Վագոնի կիսամութ անկյունում նստած մեկը մեղմ, լալկան ձայնով երգում է.

— Ընկել ե՞մ գերի՛...

20

— Օտար երկրներ...

Մյուսները ձայնակցում են այդ երգ-աղերսին, ամեն մեկը բառերի մեջ զնելով ալլ իմաստ՝ էովի, եզան, հողի, Շուշանների հետ կապված:

— Նստել ես վագո՞ն...

— Սալդաթ բալա ջան:

Մի ծեր կոնդուկտոր, որ վերի վագոնների տակ կռանում, լապտերով նայում էր, մի սլահ կանգնեց, լսեց այդ երգն ու դարձավ նրանց.

— Տո ա՛յ օղու, ի՞նչ կուլաս: Նիկալայի վախտն էղներ, մերդ լացացնեին: Սոբուշ կերթաս Դիլիջան, հո Սիրիր չե՞ն քշե...

30

Երգողները մի սլահ լռում են. քիչ հետո մի ուրիշն է բարակ ձայնով ծոր տալիս այն մասին, որ «երկնքուց կախված է Սողոմոնի գիրքը, կարդացեք, իմացեք սալդաթի միտքը»...

Ուկրաինացի մի բանի գինվորներ, որոնք վերադառնում

են պահակատեղից, խառնվում են ամբոխին, հարցնում՝ թե ովքեր են զնացողները: Մի կառապան գլուժրեցու ռուսերենով նրանց հասկացնում է: Ուկրաինացիք հետաքրքրվում են ղուռնայով, մոտենում են պարողների մի խմբի: Ու հանկարծ պարողները մեջ են առնում նրանց. ուկրաինացի զինվորները քահ քահ ծիծաղելով պարում են «Հոռոմի» եղանակ:

Գնացողներից մի քանիսն աղմուկից հեռու ինչ-որ պատվիրում են իրենց հարազատներին: Մեկն իր բիձուն պատվիրում է ոչ մի դեպքում եղը չծախել, կոմսոմոլ մի տղա բջջի անդամին թիրի թողած զործի մասին է պատմում: Պառավ կինը դեռ լալիս է, բարեմաղթում.

— Գնացեք, աջողություն ձեզի...

Մի ուրիշը իր ազդական երիտասարդին սրտանց հուսադրում է.

— էրթաս մորդ կդառնաս, բալաս:

Միլիցիոները մոտը կանգնած կառապանին պատմում է, ականջը դեմի վազոնից լսվող երգին.

— Վագո՛ն, մի ժաժ տա՛...

— Մեր էրթլու վախտը էստեղ շիվան էր... Սաղ կնկտինք 20 բիթտուն կուլային: Ողորմած հոգի Բերբեռ Մուկուլը իսա երգն որ ըսեր, մեռատան պես կուլային...

Հոռոմցի Օնիկը պարից բեղարև է, բայց չի հանդարտում: Եվ ղուռնան կտրելուց բարձր կանչում է.

— Ա՛խ մի տաք փոր էղնի, քաշեմ փորիս...

Հոնդոցից հարևան վազոնի դուդուկի ձայնը չի լսվում: Ամբոխից մեկը կանչում է.

— Ա՛յ մորդ լուսը չքոռնա, Օնիկ:

Հանկարծ հեռվի մովթում դիլ ծկլթում է շոգեմեքենան և շոգու փնչոցով մոտենում է վազոններին:

30 Իրարանցումն ուժեղանում է: Մնաս բարով են ասում, իրար խառնվում, իրար կանչում: Զոկապետները վազոնից վազոն են անցնում, նստեցնում: Զուռնայի ձայնը վազոնի նիստից է զալիս:

— Գնա՛ց, տո, էլե՛ք, էլե՛ք...

Վազոնները շրխկոցով իրար են հրում: Հնչում է սուլոցը, վազոններն օրորվում են շոգեմեքենայի ամեն մի փնչոցի

հետ: Հսկում է մի բարակ ձայն, շարունակում են երգել:

— Վազոն, մի՛ ժա՛ծ տա՛...

Պառավ կինը մոտեցել է վազոնին, որդին կռացել է վրան.

— Իրավունք կառնեմ, կուգամ:

Շոգեմեքենան սուլեց:

— Գնա՛ց, գնա՛ց...

Մեկ էլ թնդաց զուռնան ու դհուլը... Բազմաթիվ ձեռքեր
ու գլխարկներ օդում ճոճվեցին.

— Բարի ճանապարհ, աջողություն ձեզի...

Քիչ հետո վազոնները փայլիլուն ուլիսերի վրայով սու- 10
րավով կորան մութի մեջ: Վերջին վազոնի ետքին կարմիր
ճրագը թարթում էր որպես մանկան աչք: Պերրոնի վրա կանգ-
նած պառավ կինը զսպված հեկեկում էր, աչքը կարմիր, փոք-
րիկ ճրագին...

ԿՍ.ՊԸ

Ժողովը դեռ չէր սկսվել: Խորհրդի նախագահը հաճախակի կանչում էր միլիցիոներին, պատվիրում, որ ձայն տա վերի թաղին, կամ մոտիկ կանգնած մի երիտասարդի ճանապարհում այս ինչի տունը, որտեղ պետք է լինեն խորհրդի երկու անդամը, մի քանի գյուղացի: Գյուղի ծուռ ու մուռ փողոցներով գալիս էին մեկ-մեկ, խումբ-խումբ, ոմանք լուռ, ոմանք բարձր կանչելով: Նկողները տեղավորվում էին հենց փողոցում, նստոտում քարերի վրա, պատերի տակ:

10 Մեկը կարդում էր նոր ստացած լրագիրը, գիրկապ անելով ասում այն ամենը, ինչ տպված է, նույնիսկ փակագծի մեջ շարած «Զակտագ»-ը:

— Գյանջայի գավառի Բանանց գյուղում անհայտ չարագործները զողացել են Մովսես Սահակյանի մի զույգ եղբ...

— Է՛, բան կարգա, բան լսենք... Նղինք են էլի, կզողանան էլ, կդռնեն էլ: Տես Անգլիայի կողմերից ինչ կա...

Ընթերցողը շուտ է տալիս լրագիրը, կարդում «Արտաքին աշխարհից» ...Նվ մի քիչ հետո, նույն տոնով ասում.

— Բա՛, գաղեթի լավ տեղը կերել են...

20 Խոսքը պատռած անկյունի մասին էր:

— Մուրունց տանը պապիրոս քաշող չկա, բա էս ո՞վ արած կլինի,— հարցնում է ունկնդիրներից մեկը: Ընթերցողը մի ուրիշ սյունակի է անցնում:

Մի քիչ հեռու, մի ուրիշ խումբ տաք-տաք վիճում է Ժողովի օրակարգի, հողերի բաժանքի մասին: Մի կողմը՝ արձակուրդով գյուղ եկած բանվորներ են, մյուսը՝ գյուղացիք:

— Համ ժալով ստանաս, համ էլ դաս էստեղ հող ստա-

նա՞ս: էդ ո՞նց կլինի... Դե քու կյանքդ ինձ տուր, իմ հողերը քեզ տամ,— ասում է մեկը և շուրջը նայում, կարծես ուզում է իմանալ, թե ինչ կարծիքի են մյուսները:

— Դե քու երեսիդ ռանգը տուր, իմ ժալովը քեզ տամ: Կիշեր ցերեկ նավթի մեջ եմ թաթախ, քեզ ի՞նչ կա, փափախդ ծուռ դրած ոչխար ես պահում: Եկար էլի Բաքու, բա ինչո՞ւ չկացիր. սարի արածանը միտդ եկավ հա՞...:

— Դու ամեն շաբաթ բաղնիս չգնաս, կնկանդ հետ կուրճ գնաս, կապրե՞ս... փափախս որ վեր ունեմ, քրտինքի հոտից կխեղդվես: Կնիկդ 10 դեյրա ունի, իմ երեսիս մի հալավ էլ չունի... 10

— Տո՛ւր է, տո՛ւր, երեսիդ ռանգը տուր,— իր խոսքն է կրկնում բանվորը, ակնարկելով գյուղացու ուռած կարմիր թշերին:

— Հագիդ սապոգը տուր, երեսիս ռանգը տամ...

Բանվորն արագ շարժումով քաշում, հանում է հաստ սապոգը և մոտեցնում նրա քթին:

— Դե՞ տուր:

— Է՛, ի՞նչ եք յավա-յավա խոսում,— մեջ է մտնում մի գյուղացի,— արաբոչին իրա տեղում, ռանչպարն իրա: Խոսք ունեք, խոսք ասեք... 20

— Բա սա արաբոչի է՞,— վրա է պրծնում մի ուրիշը:— Հրեն է՞, էն կոտորը ժեշտած տունը սրանը չի՞... Էդպես արաբոչի կլինի՞: Ա՜յ ռուսին արաբոչի ասի, որ օրն անում է, օրը ուտում, մի տոպրակ էլ ծակած, վիզը քցած: Արաբոչին ռուսին կասեն...

— Սրանք էլ են ասում, է՛, թե ապրուստը դժվար է: Ութ ժամ բանում են, երկու սուտկա քնում, ամսեկան մի կովի գին ստանում: Զմեռը ոչխարը տար արանում պահի, կիմանաս մեր հալը,— ասում է նա, ով համաձայնվում էր կարմիր թշերը բանվորի հնամաշ սապոգի հետ փոխելու: 30

— Դե արի մի օր իմ տեղը բանի,— վրա է տալիս մի երիտասարդ, որ մի տարի առաջ է գյուղից կտրվել, վերադարձել գյուղ և ծալը չկտրած շորերը հագին, շուտ-շուտ ձեռքը տանում է կրծքից կախած էփանագին ժամացույցի շղթային:

— Կնիժկադ տուր ինձ, քո տեղն էլ բանեմ, ընկերիդ տեղն էլ,— պատասխանում է մի գլուղացի:

— Ո՞ր կնիժկաս...

— Սավուղի:

— Արի ապրանքիդ հետ փոխենք,— տաքանում է երկտասարդը:— Միանգամից ձեռք բաշի քու տնտեսությունից, իմ տեղը քեզ տամ: Վրասեյսկի խող հա դառել, վղիդ հաստոցին տես, դու կարող ե՞ս Բաքու ապրես...

10 Վեճն ավելի է թնդում: Խառնվում են ուրիշները: Ոմանք լուռ են, միայն ծիծաղում են այս կամ այն կողմի սրամիտ պատասխանի վրա: Մի քանիսը վիճողներին տաքացնում են: Մի կոնտր, որ անխոս կանգնել է վիճողների մեջ, ներքին հրճվանքով ժպտում է և սրան-նրան աչքով անում, երբեմն էլ բեղը մատին փաթաթում, ոլորում:

— Հագիս շորին նաչի,— ասում է մի հին բանվոր,— տասը տարի առաջ եմ առել: Թե մի պարսդ լինի կամ միտինդ, կհագնեմ, թե չէ էն քու ասած տոպրակն եմ հագնում: Իսկ դու գիտե՞ս ինչ ունես:

— Օդի մաքրություն...

20 Բոլորը ծիծաղում են սրամիտ պատասխանի համար, բացի ծեր բանվորից, որ մեկնում է կոշտուկներով պատած ձեռքերը և ասում.

— 50 հատ ոչխար ունես, իմս էլ էս ձեռքերն են:

— Մի ոչխար էլ ունենաս, ո՞վ պիտի պահի, առավոտն ո՞վ դեն անի: Ոչխարն ի՞նչ ես անում: Ես ոչխար եմ պահում, պանիրը դու ես ուտում, միսը դու ես ուտում: Իմ կերածս ի՞նչ է,— դառնում է շորս կողմ, նայում: Կոնտրն է պատասխանում.

— Չորաթան,— և բեղը ոլորում:

30 — Մի չորաթան ուտողն էլ դու ես,— վրա է տալիս երկտասարդ բանվորը: Կամացուկ ղրնդում է կրծքից կախ շրդթան:— Ատամներիդ տակ երկու փութ յուղ կլինի հիմա: Տարին մի անգամ գալիս ես Բաքվա վաղալը, վեցհարյուր մանեթի առուտուր անում: Քու էդ կարկատած չուխայի աստառի տակ էլ շերվոն կլինես պահած: Ինչ քո դայն ե՞ս...

Բեղը դադարում է ոլորելուց, ուղում է խոսի, բայց նրան հրում են, շրջանից դուրս անում:

— Նա եկավ վաղաւրդ տեօավ, բա ե՞ս. հենց էսպէս կարոտ մեռնե՞մ... Ի՞նչ ունեմ որ, մի մանգաղ, մի դոգնոց:

— Դու էլ ձմեռը կնկանդ ճիտ արա, քնի,— պատասխանում է մեկը, մյուսները հռհռում են:

— Մի վերմակ էլ չլինի, քցենք, տակը քնե՞նք: Կարպետի տակ ենք քնում, իսկ քաղաքում դու աբրեշումի վերմակ ունես:

— Դու հանգիստ արջաքուն ես տալիս, ես քնիս մեջ էլ եմ տորմող անում:

— Տնաշեն, բա վար անելիս որ կարկուտը տալիս է, գլուխդ ուռչում: Տորմող անելուց էլ հեշտ բա՞ն... 10

— Կարկուտից գլուխդ ուռչում է, գլուխդ հո տե՞ղն է մնում: Բա որ շտանդը գլխիդ տա, սողանի պէս կլալի՞...

Վեճին խառնվում է գյուղական դպրոցի ծառան:

— Ես էլ մեր երկրի բանվորն եմ էլի՞... Ուսումնարանում տասը ամիս ծառայել եմ, մինչև էսօր մի կոպեկ չեմ ստացել: Մեր երկիրն է մեղավոր:

— Բանվորն իր տեղը, գյուղացին՝ իր: Երկիրը չի բերքատու,— հայտարարում է մեկը: Խոսակցությունը հանդարտում է: Մի ծերունի ձայն է տալիս իր որդուն՝ շղթան կրծքից կախ երիտասարդ բանվորին: 20

— Վերին հանդի դարին չորացավ, ի՞նչ ես պարապ կանգնել... էս ժողովը ո՞րտեղից բերին բանի էս վատ ժամանակ:

Նրա կողքին նստած մի ուրիշ ծերունի ավելացնում է.

— Է՛հ, երկուսիդ վերջն էլ հողն է,— և սկսում պատմել մի առակ արծվի, ցինի և կաքավի մասին:

Սակայն ծերունու առակը մնում է թերի: Հավաքվածները շարվում են սլառերի տակ: Քիչ հետո բացվում է ժողովը:

Նախագահը պատմում է.

— Ընկերներ, նախ և առաջ ստացված գրության մասին, որն որ ուղարկված է Բաքվի մեր գյուղական բանվորների միության կողմանից: Արգեն գյուղիս աղբյուրները շինելու համար հայրենակցությունից ստացված են 40 հատ վեց արշինանոց տուրութաներ... 30

— Այ թե հա՛,— ձայն են տալիս այս ու այն կողմից:

— Ոչինչ, ջուրը խմեցինք...

— էլի թե մի օգնություն լինի, Բաքվից է լինելու...

— Ընկերներ, լռություն պահպանեցեր,— սաստում է նախագահը,— օրակարգը չի պրծել: Նաև հայրենակցությունից ստացված է մի նամակ, որում որ գրված է տրակտորի ընկերության մասին, թե ինչպես պետք է կազմենք և թե ինչ մեծամեծ օգուտներ կլինի գյուղիս այդ կողմանից և թե ինչ խոսքեր է ասված Լենինից տրակտորի մաշինի ընկերության մասին:

10 Եվ լռության մեջ գիրկապ անելով նախագահը կարդում է Բաքվի բանվորների շեֆ հանձնաժողովից ստացված նամակն ալն մասին, թե անհրաժեշտ է գյուղում մեքենագործական ընկերություն կազմել և ձեռք բերել տրակտոր:

— Նաև չքավոր տնտեսություններից բոլորովին չվերցնեք անդամավճար: Մենք մեր կողմանից հավաքել ենք և տրակտորի ընկերության անունով բանկում բցել ենք յոթ հարյուր ռուբլի և կնիշկան ստացել...

Լսվում են ուրախության բացականչություններ:

20 Կանգնած ու նստոտած ժողովականներին հրելով, մի կերպ անցնելով երիտասարդ բանվորը մոտենում է աչքերը նախագահի թղթին ուղղած, բերանը կիսաբաց գլուղացուն, որը քիչ թերվել է մահակի վրա և այդպես էլ մնացել:

Երիտասարդը քաշում է նրա թևը:

— Հը՞, ո՞նց ես...

Գյուղացին սթափվում է, գլխի ընկնում, թե ինչի մասին է նա ակնարկում:

— Դե խոսք էր էլի՞, ասեցինք... Ի՞նչ ես խորքերն ընկնում:

Նախագահը շարունակում է նամակի ընթերցումը:

ՕՁԻ ԲԵՐԱՆԻՑ

Երբ պատմում էին ինձ այս ամենը, կասկածում էի, որ գուցե թե դեպքերը շփոթում են իրար, գուցենրը մի քիչ խտացնում և ավելի հնարում, մանավանդ, որ մենք ղրուցում էինք շատ զեղատեսիլ մի բլրակի գագաթի վրա, որի մացառապատ փեշերն իջնում և խոր անդունդ ձոր են գոյացնում, այնքան են մոտ իրար, որ քարաշեն էլ կարող է ցատկել: Եվ խոր ու նեղ ձորում մոռալով, քարերն իրար տալով անցնում է Մարցի գետը բաց արնագույն ջրով, որովհետև ակունքների մոտ կարմիր ու մսոտ հողեր կան:

16

Չատի բիձան էր ասում, թե ինքը շատ պարզ հիշում է այն ժամանակները, երբ պախրաները սուրբում էին գալիս և հենց մեր նստած տեղում արածում: Այն ժամանակ անտառների մեջ կորած այդ գյուղն էլ, ինչպես ակերոն էր պատմում, մոլորած պախրայի պես էր...

Ահա դրա համար էլ հենց թեկուղ Չատի բիձու պատմածից շատ բան ինձ անհավատալի էր, միամիտ առասպել վաղուց անցած այն ժամանակներից, երբ սպիտակ պախրաները լուսնյակ գիշերներին խոտ պոկոտելով, իրար պողահարելով անցնում էին այն անտառներով ու ձորերով, ուր հիմա շեն ու բարեկեցիկ գյուղեր կան ու ձորի միջով էլ օձապատույտ կիռմաններով վազոններն են անցնում, որպես ուլունքի շարան:

20

Ու երբ մեզ հետ նստողներից մեկը տեղից վեր կացավ ու ինձ մոտենալով հետ քաշեց շրթունքներն ու ցույց տվեց ջարդուիշուր եղած, տեղ-տեղ սևացած ատամների շարքը և

էլ հետ տեղը նստելով ասաց, որ մինչև հիմա էլ մրմուռն
զգում է, ևս պատասխան չունեի նրան տալու:

10 Խուլ երկիր էր: Ձորերում և անտառներում ընկած այդ
գյուղերը՝ Մարցը, Լորուտը, Շամուտը, Ահնիձորը, որոնց
այժմ շրջանում կոչում են Մոտկորի հանրապետություն՝ ան-
տառի խորքում ընկած Մոտկոր ավերակ գյուղի անվամբ, մի
գյուղի, որի եղած լինելը հաստատվում է քարե կամուրջի
պատերով, որ հիմա էլ երևում է գետի երկու ափին, հին
ճանապարհի հետքով և վերջապես բնակավայրերի խարխլած,
10 կիսաքանդ պատերով, որոնց փլցրել և քարերն իրար են
խառնել կաղնին ու լորին և գյուղը կորցրել իրենց թափու-
տում,— Մոտկորի հանրապետության այդ գյուղերն այն ժա-
մանակ, երբ Չատի բիձան երեխա էր, խաղաղ ապրում էին:

— Ոչ մովրով կար, ոչ էլ խարջ ու տիրություն... մեր
կռիվը գայլերի դեմ էր, մեր տանջանքն անտառում վարելա-
հող շքելու համար էր:

20 Կտրատել են անտառը, ապառաժ տեղերը բարեբեր հող
դարձրել, փորել առուներ և ճիլկուտի ջրերը դուրս տարել
առուներով, տեղը ցանել կորեկ, պարի: Ամեն տարի մի բան
են ավելացրել, բազմացել են ծխերը և եղած տների կողքին
նոր տներ են կառուցել:

30 Խուլ այդ երկրում, այն ժամանակ, երբ Չատի բիձան, որ
վերջին քսան տարվա ընթացքում ոտքը գյուղից դուրս չի
դրել, որովհետև շատ է ծեր,— երբ Չատի բիձան հորիկն էր
քշում, մի օր լուր է ստացվում, որ հեռու մի քաղաքում թուղթ
են հանել այն մասին, թե ձորի գյուղերն ու անտառը դեռ էն
գլխից, երբ բնակություն էլ չի եղել, պատկանում են էջմիածնի
վանքին: Այդ թուղթը մինչև օրս էլ տեսնող չի եղել, թեկուզ
նրա մասին շատ առասպել է հորինված: Ասելիս են եղել, որ
30 այդ հասարակ թուղթ չի, այլ ջեյրանի կաշի, որի վրա ոսկե-
տառ գրված է ռուսաց թագավորի բարեազիրը հայոց կաթո-
ղիկոսին և հենց այդտեղ էլ հիշված է, որ Մարցի ու մյուս գյու-
ղերի անտառն ու հողերը վանքինն են և անեծք էլ կա գրված
նրա համար, ով կհանդգնի հակառակ խոսել ոսկե գրչով գրա-
ծին:

Եվ այդ թղթով էլ սկիզբ է առնում դաժան ու խստաբա-

րո մարդկանց դինաստիան, որոնք, ճիշտ է, ազգակցական կապ իրար հետ չունենին, սակայն լուսավորչական սինոդի կարգադրութեամբ մեկը մյուսին էր հանձնում եզան ջղերից հյուսած մտրակը և Մարցում եղած ընդարձակ շտեմարանի ու «վանքի տան» բանալիները և գնում հոգևոր հայրերի օրհնութեամբ վայելելու այն, ինչ ռամիկ հոտի մսիցն էր պոկված:

Այն, ինչ կատարել են նրանք, որոնք սրբազան սինոդի գործերում հիշատակվում են որպէս «Մարցի վանքապատկան հոգերի և անտառների պարոն կառավարիչ», իսկ գյուղերում՝ թավադ ու խան,— ինչ կատարվել է նրանց ձեռքով Մոտկորի գյուղերում, գուցե թե առասպել թվա նոր սերնդի համար, որի երևակայութունն անվարժ է սլատկերացնելու մտրակի հարվածների տակ մռնչացող շինականին, որ արցունքն է կուլ տվել և կես ուշաթափ վիճակում մի կերպ իրեն աղբյուրին հասցրել, պատառոտած մսերից արյունը լվանալու:

Աղա Դարչո, Մարտիրոս, կուրթանեցի Տիգրան, Շահ Աբասով, Ռոստոմ,— ահա Մոտկորի գյուղերում թագավորած դինաստիան: Սրանցից ամեն մեկը տարբեր ձևով էր գջլում, մեկը մյուսին գերազանցում էր շահատակութեան, ծեծի ու բանտարկութեան շափի մեջ: Բոլորն էլ ծեծել են, քիթ ու պոռնոգ ջարդել, անհնազանդ շինականին սոված, ծարավ գոմում պահել:

Կուրթանեցի Տիգրանի օրոք մահակով էին ծեծում նրան, ով կհանդգնէր հակառակ խոսք ասելու և կամ շտար այն, ինչ սահմանում էր ինքը՝ «սլարոն կառավարիչը»: Ռոստոմի տիրապետութեան օրոք մահակը վերացավ և նրան փոխարինեց պլաստուն կաղակներից վերցրած պլետը, որով ծեծում էին մարմնի բաց մասերին՝ թիկունքին, ուսերին, ոտքերին: Ռոստոմը, որ դինաստիայի վերջին ներկայացուցիչը հղավ, «հանցավորին» կապել էր տալիս սյունին և ծեծում այնքան, մինչև պլետի կոթը ցավեցներ իր ձեռքը, որից հետո պլետը հանձնում էր իր շքախմբից որեւէ մեկին:

Դարչոյի հաջորդ Մարտիրոսի բարքերն ավելի կոպիտ էին: Նա չէր գործադրում ոչ մահակ և ոչ էլ պլետ: Նրա հետ

ման եկող մարդիկ հաստ սապոգներ ունեին, պնդազլուխ մե-
խերով, նրա հետ ման եկող մարդիկ ունեին փթանոցի պես
բռունցքներ: Տրորում էին սապոգի տակ, մեխերը խրվում էր
մսերի մեջ և սապոգի տակ էին մնում մսի կտորները: Ու եթե
թավաղն աչքով աներ ու բռունցքը ցույց տար, կարկտի պես
էին թափվում բռունցքի հարվածները, արնակոլու «մեղավորն»
ընկնում էր գետին և փորսող տալով աղերսում:

10 — Պեհտը միշտ մեր գլխից անպակաս էր,— Չատի բիծու
սլաամուֆյունն ընդհատեց գյուղացիներից մեկը,— էն է հա՛,
փախչում էինք, քոչում, որ վանքի ձեռիցն աղատվենք: Եթե
էսօր էլ աղբատ ենք, նրանց աղբատն ենք: Ճանճի պես հյուս-
ներս քաշում էին, թողնում չէլը... Ես երկու տղա ունեի, մեկ
էլ ես, օրնիրուն աշխատում էինք ու միշտ էլ սոված մնում...

* * *

Մարցի և հարեան գյուղերի յուրաքանչյուր ծովս վանքին
էր տալիս տասը խուրձից մեկը, ամեն կովից երկու գրվանքա
յուղ, տունը մի ուրբլի անտառից փայտ բերելու համար, ոչ-
խարի մի օրվա կիթը, տասը սալ խոտից մի սալ, հարյուր
խողից հինգ խող՝ անտառում կաղին ու աճար ուտելու հա-
մար: Բացի տասանորդից հօգուտ վանքի դանձում էին «աթո-
20 ռահաս»,— յուրաքանչյուր պսակի համար 3 ուրբլի և «հոգե-
բաժին»— մեռնողից մի ուրբլի:

Բայց այդ միայն «ոսկի գրիչով» սահմանածն էր: Իրա-
կանում ավելին էին գանձում: Բերքը հասնելուց, երբ խուրձեր
էին անում, ոչ ոք իրավունք չունեի խուրձը կալ բերելու: Պի-
տի սպասեին, որ թավաղը գար, դաշտերում ման գար, խուր-
ձերը հաշվեր և իր ցուցակում նշանակեր: Կալը կարող էին
կալսել միայն նրանից հրաման ստանալուց հետո: Եվ վա՛յ
նրան, ում հետ թշնամուֆյուն ուներ, խուրձերն ավելի էր
նշանակում, հրամանն ուշ տալիս, անձրևի տակ հասկը ծլում
30 էր, խուրձերը սեանում էին, բերքն իզուր կորչում, իսկ աշ-
նանը նա պիտի տար այն, ինչ նշանակած էր ցուցակում:

Թավաղը մեռնակ չէր ման գալիս: Նրանք իրենց ստորա-
դրյալ ձիավորներն ունեին: Շահ-Աբասովը քսանից ավելի
ձիավորներ ուներ, որոնց մի մասն անտառապահներ էին,

սակայն բերքը հավաքելուց նրա հետ էին ման գալիս և սան-
ձերը թույլ թողնում, որ ձիերը խժռեն գարու խուրձերը:

Թավաղի մարդիկ ուճիկ չէին ստանում, թեկուզ օրնիբուն
ձիու վրա էին և որպես անգղներ պատում էին գյուղերի վրա
ու որս ճարելիս վրա տալիս:

— Դու ինձ բռնի, ես գիտեմ իմ շահին ումնից կառնեմ,—
ասում էին նրանք թավաղին և գործի մտնելու հենց առաջին
օրից աշխատում էին շահել տիրոջ վստահությունը:

Եվ այն օրից մինչև հիմա գյուղում շատ խոսքեր են մնա-
ցել, որ օտար մարդուն հասկանալի չեն: Եթե մեկը դաժան է, 10
նրա մասին ասում են, որ «Ռոստոմ մարդ» է, եթե ձին հարե-
վանի արտն է ընկնում և հասկերն ուտում, դանդատավորը
ձիատիրոջ հասցեին գյուղի հրապարակում մի քանի խոսք
ասելուց, պիտի հիշի «Թավաղների ձիուն»:

Ամեն գյուղում նրանք ունեին իրենց հավատարիմ մար-
դիկ, որոնք, ինչպես Չատի բիձան էր ասում, շպիտն էին, թա-
վաղի աչքն ու ականջը: Նրանք հաղորդում էին, թե գյուղում
ինչեր են խոսում, ո՞վ է ամենից շատ տրտնջում, ո՞վ է առա-
ջարկում գնալ քաղաք, օրենքին դիմել և կամ խնդրադիր
ուղարկել էջմիածնի սինոդին, որ տուրքը քչացնեն և կամ թող- 20
նեն, որ վանքի նշանակածը գյուղն ինքը դանձի առանց թա-
վաղի ու նրա մարդկանց:

Հենց մյուս օրն էլ ծեծ էր ուտում նա, ով համարձակվել
էր բերանը բաց անել, և կամ տուգանք էին գրում, իսկույն
արձանագրություն կազմում, որ նրա խոզերն անտառն են
փշացրել. գործը գնում էր պրիստավին:

Ռոստոմի ժամանակ այդ էլ էր վերացված: էջմիածնի սի-
նոդից նշանակված «պարոն կառավարիչը» գյուղացիների ներ-
կայությամբ պրիստավի վրա էլ էր գողգոթում: Վերջինս միշտ
նրանց հլու գործակատարն էր, իսկ Ռոստոմի ժամանակ նրան 30
հետևող ձիավորներից ամեն մինը մի պրիստավի ուժ և իշխա-
նություն ուներ, որովհետև կարողանում էր ծեծել ում ցանկա-
նար, բանտարկել և նույնիսկ սպանել:

— Ում հետ թշնամի լինեին, ավելին ուզեին... Ժողովրդի
մեջ չեղու չկար, ով ուզեր խոսի, գլխին տալիս էին: Մի ձմեռ
էլ երեք մարդ ենք ջոկել, որ գնան Բիֆլիս քաղաքում մի ադ-

վակատ բռնեն վանքից մեզ ազատելու: Թե՛ էն սհաթին ու՛
խաբար հասցրից նրան, չիմացանք: Առավոտը կանուխ ճա-
նապարհ են ընկնում... Մին էլ տեսնենք իրիկնադեմին խո-
ղարածը հարսւյ է կանչում: Ասինք զի է վրա տվել կամ մի
փորձանք պատահած կլինի... Գնացինք, տեսնենք մեր մար-
դիկ արնակոլո՛ւ՝ ձյունի մեջ վեր ընկած... Տվել էին աչքունքը
խառնել իրար... Մեկն էլ իմ ողորմած հոգի քեռին էր: Նա
հենց դրա վրա էլ մեռավ...

10 Խողարածն անտառում տեսնում է երկու ձիավորի, գլուխ-
ները բաշխուղով պինդ փաթաթած: Նա ճանաչում է ձիավոր-
ներից մեկին: Ու քիչ հետո, երբ ձիավորները դուրս են գալիս
անտառից ու գյուղի ճանապարհով իջնում, խողարածը լսում է
ծեծվող մարդկանց ձայներ, հասնում է և տեսնում նրանց
գետնին վեր թափած, արնի ու ձյունի մեջ շաղախված:

— Մեր գյուղում, — շարունակեց Չատի բիձան, — մի մեծ
կալ կա... Ղավալանց կալ ենք ասում: Մի առավոտ վեր կա-
ցանք տեսնենք հիստն զույգ եղ գերաններից կապտած: Թա-
վադի մարդիկն էլ ընկել էին հանդերն ու անտառը, որսկան
20 շների պես ման էին գալիս, թե էլի եղներ գտնեն, բերեն կա-
պտեն, որ ամբողջ գյուղից տուգանք առնեն: Մեղ հարեան
մի աղքատ մարդ տեսնում է, որ իր եղն էլ են կապել... Ոնց է
հաջողացնում, եղը փախցնում է: Հենց էդ ժամանակ թավաղը
նրա առաջը կտրում է, պլետի տակ առնում... Ձիավորները
եկան նրա տունը քրքրեցին: Կնկա զլխի շորն էլ տարան...
Անմարդի խոսք չի լինի՝ կնանոց ոտնաշորն էլ էին տանում...
էնքան անիրավ էին: Տախտակը ծակել էին, մեր վիզը գցել,
մեր զլխին էլ պոպոք կտրում...

* * *

30 Առաջին կառավարիչ Դարչուն իր թավադության վերջին
տարիներում Մարց գյուղում կառուցում է ընդարձակ մի տուն,
որ շրջակայքում հայտնի էր վանքի տուն անունով: Ավելի
բերդի էր նման, քան գյուղի տան: Հաստ և անտաշ քարերով
ամուր պարսպած էր վանքի տունը, որի դարպասները բաց-
վում էին ներս ընդունելու ցորնով, գարիով, բրդով ու խոտով
բարձած ձիերի քարվանսն ու սալերի շարքը: Ներսում տեսակ-

տեսակ և գետնահարկ ամբարներ կային՝ ցորենինը ջուկ, գարունը ջուկ: Ամեն տարի ամբարները բերնե-բերան լցվում էին, ուրիշ տեղից վաճառական մարդիկ էին գալիս, դնում ցորենն ու գարին, և դյուղացիք իրենց ձիերով ու սալներով վանքի ցորենը ձյուն ձմռանը պիտի ամբարներից կրեին և տանեին մինչև երկաթուղու կայարանը կամ շրջանի կենտրոնը և թափեին այնտեղ, ուր կհրամայեր վաճառականը: Վանքի տան պարիսպների ետև ուրիշ շենքեր էլ կային, կար ախոռ, ուր թավաղների ու նրանց մարդկանց ձիերն էին գարի ուտում. կար և մի սենյակ, ուր երբեմն իջևանում էր թավաղը գյուղ գալուց: 10

Քանի եղ ու սալ է ջարդվել վանքի տան քար ու գերանը կրելուց: Առաջին թավաղն այդ տունը կառուցել է պլիտի դռով և նույնիսկ պատերը շարող վարպետներին, որոնք ուրիշ գյուղից են եղել, ոչինչ չի տվել: Սառած և դժվարին կածաններով, նեղ ու քարոտ կապերով անտառի խորքից Դարչոն ձմեռվա ցրտին կրել է տալիս գերանները:

— Ոտ ջարդող էլ եղավ, մատներ էլ սառան, փետացան, եղներ էլ ջարդվեցին... Հաստ գերան, նեղ ճանապարհ... եղների ոտը սոթ է տալիս, խեղճ հայվանները տնքում են, ուժ տալիս, կաշվի փոկերը կտրատում ու չեն կարողանում դարիվորը բարձրանալ: Մենք էլ եղների նման, նրանց հետ հավասար չարչարվում էինք: Մենք եղների կողքաճաղերն էինք վեր հատում, թավաղի մարդիկն էլ ձիերն էին քշում մեղ վրա, կանչում, ուշունց տալիս, ձեռն ընկնողի ուսով չափում մտրակը... 20

Վանքի տանն էին իջնում և հոգևոր հայրերը, որոնք տարին կամ երկու տարին մի անգամ այցի էին դուրս գալիս օրհնելու հավատացյալ հոտին և ստուգելու մայր աթոռի կալվածքները: Պատահում էր, որ նրանք ընդունում էին գյուղացոց, «լսում» թավաղի ահից շատ զուսպ և խոնարհ աղերսող շինականին: Լսում էին և հորդոր կարգում, որ հարկավոր չէ և մահացու մեղք է մայր աթոռի անտառներում փայտ կտրել, շռայլում օրհնություններ և մուշ-մուշ մրափում բմբուլե բարձի վրա: 30

Դարչոյին հաջորդում է Մարտիրոսը, որ իր նախորդից օրինակ վերցնելով անտառի զանազան մասերում շինել է

տալիս պահականոցներ, որոնց կառուցման վրա աշխատեց-
նում է նույնիսկ կանանց: Այդ տարիներում սով է եղել և թե-
կուզ վանքի տան ամբարներում դեռ հին ցորենը մնում էր, մի-
բուռ հատիկ անկամ չի տվել այն աղքատներին, որոնք ոսկրոտ-
երեսաների ձեռքից բռնած անտառներում էին թափառում,
ուտում վայրի մրգեր, քանդում տատրակների բները և աղավ-
նի որսում:

Կիսախեղազար մարդ էր նա: Ամենից շատ սիրում էր իր-
շներին, որոնք բոլորն էլ մի գույնի և մի բույի էին: Որսորդ
10 էր, թեկուզ հրացանով շատ քիչ էր որս անում: Նա շներին բաց
էր թողնում անտառում, ինքն էլ նրանց հետ վազում, հարաչ
տալիս, խրտենցնում պախրաներին, որջերից դուրս բերում
վայրի գաղաններին, և շներն օղակ կաղմած վրա էին վազում,
իսկ ինքը դանակը ձեռքին հարմար վայրկյանի էր սպասում,
որ վրա թռչի և դանակը խրի վիրավոր գաղանի ծոծրակի մեջ:

Նրա շների վզին երկաթե օղակներ կար հագցրած, օղակ-
ների մեջ կեռ ու ցից-ցից մեխեր, որ քրքրում էին որսի միսն
այն ժամանակ, երբ շները երախները բաց արած վրա էին
վազում և կծոտում: Ամեն անգամ որսից վերադառնալուց հե-
20 տո թավազը բրդով սրբում էր արնոտ մեխերը, մաքրում մսի
կտորներից և օղակները հանում, որ մեխերը խարտոցով սրի:
Նրա շներն այնպես էին վարժվել, որ օղակները հագցնելուց
հետո այլևս հանդիստ չէին մնում: Իսկ Մարտիրոսն առանձին
հաճույքով նրանց զրգռում էր, դարպասը փակում և դադա-
ղած շների բերանը դցում փողոցում հենց այդ րոպեին բռնած
խողի մի ճուտ և կամ հոտից կտ մնացած ոչխար:

Կուրթանեցի Տիգրանը ոչ տուն է կառուցել և ոչ էլ պա-
հականոց: Նա մի նպատակ ուներ՝ որքան և ինչպես կարելի
էր փող շատ հավաքել: Աժան գներով վաճառում էր անտառը,
սինոդին զրույթուններ ուղարկում, որ ժողովուրդն աղքատ է,
30 պարտքերը չեն կարողանում տալ, այնինչ ոչ մեկի օրոք այն-
քան շատ դրամ չի գանձվել գյուղերից, որքան նրա օրոք: Հենց
լսում էր, որ այսինչ գյուղացին վաճառել է մի բան կամ մի
տեղից ձեռք է բերել մի քանի ուռբլի, իսկույն նրան տուգա-
նում էր այն գումարի չափ, որի մասին նա լսել էր: Պատա-
հում էր, որ փողոցով անցնելիս մի երեխայի ձեռքին երկու

հյուպեկանոց է տեսնում: Նա ոչ միայն խլում է պղնձե դրամը, այլև երեխայի հորը կանչում և տուգանում... քսան ռուբլի:

— Եթե լակոտի ձեռին երկու կոպեկ ես դրել, ուրեմն քեզ քսան մանեթ պիտի լինի:

Նրա մարդիկ իզուր տեղը չէին ծեծում: Ու հենց առաջին հարվածից հետո, եթե ծեծվողը Կուրթանեցուն խոստանար մի ռուբլի, ծեծը կդադարեր, պարանների կապերը կթուլացներին, որ կարողանար գնալ և բերել:

Կուրթանեցու մասին երկու բան են պատմում: Մեկ այն, որ նա միջնորդություն է հարուցել վանքին հասանելիք «հոգեբաժին» մի ռուբլին երկուտակելու, քանի որ առաջվա չափ չեն մեռնում, դրա համար էլ մուտքը սակավ է: Երկրորդ արարքը գյուղում խանութ բանալն է: Մարցում առաջին խանութը բացվել է Կուրթանեցու օրով, խանութպանը եղել է նրա մարդը, որ կարողացել է երկու թե երեք տարում հավաքել այնքան, որ իրավունք է համարել հայտարարելու, թե Մարց գյուղում ինքը ժանգոտ կոպեկ էլ չի թողել, որ եկեղեցում պառավ կանայք պատարագի ժամանակ գանձակի մեջ գցեն:

Տիգրան Կուրթանեցին հեռանում է, հետն առնում պարկերով ոսկի, իր հաջորդին թողնում քայքայված առտեսություն ու պարտքեր:

Նրա հաջորդը՝ Շահ-Աբասյան աղզանունով մի օբմին, որին հենց առաջին օրը գյուղում անվանում են Շահ-Աբաս, Եփրեմ եպիսկոպոսի շնորհիվ («տեսնում է նրան», ինչպես ասում էր Չատի բիձան) կարողանում է գնել վանքի թավադ լինելու պաշտոնը և Մարցի մսից կտրել այնքան, ինչքան թուրք ղորություն ուներ:

Նրա օրը կարճ է տևում, որպես դաժան դե հանկարծ հայանվում է Ռոստոմը, որ մինչ այդ աղբատ անտառապահ էր, ուներ լղար մի ձի և ժանգոտ թվանք: Նա մոռացնել է տալիս բոլորին և հասցնում այն վիճակին, որ Մարց գյուղում երանի տալով են սկսում մտաբերել Դարչոյին ու Մարտիրոսին և կասկածում, թե չլինի՞ ծնվել է ինքը Նեոք, և աշխարհը հասել է իր վախճանին:

Անտառապահը դառնում է ահեղ մի արքա, սանձարձակ ու վայրենի:

Ռոստոմը մոտակա գյուղիցն էր: Նրան ծանոթ էին անտառի բոլոր կածանները, սակայն ավելի լավ գիտեր այն ուղին, որով խուլ աչդ երկրում կարելի է ունենալ անբավ գտնձ, դառնալ կատաղած եղ և պողատհարել ամեն խոշընդոտ:

Նա միանգամից իրեն բաց չթողեց: Ասպարեզ մտավ իբր բարեսիրտ, նազով քայլեց, շատ կամաց, որ հետո ոստյուն անի և ճանկերը խոր խրի:

— Խոսալ մի, նրա անունը մի տա... Մենք մատուռ պիտի շինենք նրանից մեզ ազատողի համար,— ասաց մի գյուղացի, երբ Չատի բիծան անցած օրերի պատմությունը հասցրեց մինչև Ռոստոմի գյուղ գալը:

— Որտեղ մի լավ բան տեսներ, խլում էր... մեկի դռանը մի շաղիկ ոչխար տեսներ, պիտի ասեր, սա ինձ է վայել... եթե մեկի հագին մի լավ շոր տեսներ, էդ քիչ չի սաղում կասեր, տուր ինձ... հեռու երեսից, լավ շունն էլ էր խլում, տանում: Տասը մանեթ տար մեկին պարտք, ամեն տեղ կտարածեր, թե ինքն աղքատին ձեռ է բռնում: Մեկ էլ կգար, կասեր, թե հիմա տուր, թե չէ էգուց առավոտ քսան մանեթ կառնեմ... Եվ առնում էլ էր... Ո՞վ էր նրա առաջին կարում խոսք ասի: Ժողովուրդն ուռու պես գոգում էր: Պրիստավի վրա մատն էնպես թափ տվավ, ասես գեղի գլխին է առաջին կանգնած:

Շատ չի անցնում, Ռոստոմը վճարում է պարտքերը, քայքայված տնտեսությունը կարգի բերում և ամրացնում պրեսը, որի տակ ճմլվում է գյուղը, ինչպես ձիթհանքի քարերի տակ կտավատի բլիթները: Հոսում է յուղը, որ բրտինք էր և արցունք, սինոզի սրբազան հայրերը զոհ էին, որ ամեն ինչ կարգի է գալիս:

Մի քանի տարում նա ստեղծում է իր տնտեսությունը: Ուներ ութ հարյուր ոչխար, տասը ձի, քառասունից ավելի կով, մոտ հարյուր փեթակ մեղու: Այգքան միջոցից նա մի փութ մեղր էլ չէր ծախում: Շրջանակներով ոսկեգույն մեղրը նվեր էր ուղարկում գավառապետին և այլ մեծամեծ շինույնիկներին, որոնք քննում էին գյուղացիների գանգատը:

Ռոստոմն անում է այն, ինչ մինչ աչդ ոչ ոք չէր արել: Գյուղի սիրուն հարսն էլ նրա աչքին դառնում է գեր ոչխար, ու

միայն իր հոտին էր սաղակաւ: Եվ եթէ նրան չէր հաշտուի ուղածն անել, տուգանք էր գրում, միեւնույն ժամանակ իմաց տալիս, որ եթէ կնոջն ուղարկի իրեն մոտ, կարող է տուգանքը ջնջել:

Մի անգամ աչքն ընկնում է մեկի կնոջ: Հետեւում է, և այն րոպեին, երբ միամիտ կինն աղբյուրն է գնում, թաքստոցից դուրս է թռչում, փորձում նրան բռնել: Սարսափահար կինը փախչում է: Հենց նույն օրն էլ Ռոստոմն իմաց է տալիս այդ կնոջ ամուսնուն, որ պրիստովին արդեն մատնել է նրանից գանձվելիք տուգանքի մասին: Մարդ են մեջ գցում և միայն 10 նրա միակ կովն առնելուց հետո՝ Ռոստոմը համաձայնվում է տուգանքը զիջել: Իսկ կովին կոչում է նրա կնոջ անունով:

Լինում են մարդիկ, որոնք փորձում են նրան համոզել, որ խալխի նամուսին ձեռք չտա, լավ չի վերջանա, արյուն կխաղա մեջտեղ: Ու միշտ նույն պատասխանն էր տալիս.

— Առաջի գնդակը թող հս արձակեմ... նրանից հետո ինչ ուզում է թող լինի:

— Էլ առաջվա լղար ձիով չէր ման գալիս: Նրա տակին հրեղեն մի ձի էր, որի նմանը չկար ամբողջ շրջանում: Զույգ սանձերով հազիվ էին կարողանում գլուխը պահել: Ու եթէ 20 վրնջար, ձորերն արձագանք էին տալիս, իսկ թռչելուց պայտերը զրնգալով դիպչում էին քարերին և կայծեր էին թռչում սմբակներից:

Շամուտ դյուղում Դայնանց պառավի հետ պատահածը մինչև հիմա էլ բերնեբերան են պատմում: Ռոստոմը նրանց հին ծանոթն էր և առանձին շնորհ էր համարում իր հին ծանոթի տանն իջնել: Մի օր էլ, երբ հյուր է գալիս նրանց մոտ, ձին տանում են գոմում կապում, իրեն էլ հյուրասիրում:

— Երբ քնից վարթնում է, գնում է գոմը ձիուն նայելու: Տեսնում է, որ իր կապածը չի: 30

— Պառավ, էս ձիու գլխով մի բան է անցել... սրան ուրիշ ձիու վրա են քաշել...

Պառավը երդվում է, որ ինքը տեղեկություն չունի, գոմն էլ չի հկել: Անցնում է մի տարի, և հանկարծ Ռոստոմին լուր են բերում, որ Շամուտում մի ձի քուռակ է բերել, քուռակը նրա ձիուցն է, նրա նման: Երբ ստուգում է և քուռակը տես-

նում, անմիջապես խլում է քուռակը, գլուղացուն էլ տուգանում անտառից փայտ գողանալու համար:

— Դու ի՞նչ մարդ ես, որ իմ ձիու նմանն ունենաս...

- Էլ համբերելու հնար չկար... մի գիշեր էլ խելք-խելքի տվինք, ասինք մարդ ուղարկենք էջմիածին, կաթողիկոսի ձեռք ու ոտն ընկնենք, դուցե թե մեզ խղճա, էս անիրավին փոխի, մեղանից հեռացնի... բսանհինգ մարդով ճանապարհ ընկանք: Ասինք, վնաս չունի, թող շատ լինենք, որ առաջներս չկտրեն: Էնպես էլ շարացած էինք, որ եթե պրիստավն էլ գար մեր առաջը, քարկոծ էինք անելու... Ամենքս իրեն համար հաց վեր կալանք, ոտով ճանապարհ ընկանք, զնացինք Փամբակի գլուղերով դեպի Սիսականի սարերը, վրա եկանք Աբարանի գլուղերը... Ամեն տեղ էլ մեր դարդն էինք պատմում, մեղ տանում էին, տեղ տալիս: Մի քանի դժվար տեղեր էլ գլուղացիք մեզ վալադ մարդ տվին, որ անցկացնի... Չորս օրում հասանք էջմիածին, ջարդված, կոտորատված, որի տրեխներն էր ցրվել եկել, որն էլ ճամփի շատը հենց բոբիկ էր գնացել: Էդպես հասանք կաթողիկոսի պալատի մոտ, պատերի տակ նստոտեցինք: Մի քիչ որ շունչ առանք, իրիկնապահին, տեսնենք մի քանի վարդապետ եկան մեր կողքով անցան, ծամ էին գնում: Նրանցից մեկը մոտեցավ հարցրեց, թե ո՞րտեղացի ենք, ինչո՞ւ ենք պատերի տակ... ասաց՝ գնացեք, էդուց արեք, կաթողիկոսը հիմա չի ընդունում... վերջը ինչ երկարացնեմ, երեք օր մնացինք պատերի տակ: Մենք էլ տաքին անվարժ ժողովուրդ... խաշվեցինք, իմ ոտերս մաշկահան էր եղել: Երեք օրի վրա մեզ կանչեցին... գնացինք մի սրբազանի մոտ. նա հենց կաթողիկոսի մոտն էլ լինում էր: Մեր ցավն ասինք, լսեց, հետո թե դուք գնացեք, ես կարգադրություն կանեմ: Վերջն էլ մի վարդապետի կանչեց, հրամայեց, որ թանգարանը բաց անի, մեզ ցույց տա միջին եղած բաները: Հետներս մի քանի կոպեկ էինք տարել ճանապարհի ծախս... էն էլ թանգարանում խաշ-համբույր տվինք. դատարկ ջիբով դուրս եկանք...

Ու մի քիչ հետո, ասես անցկացած ճանապարհը մտաբերելով, Չատի բիձան ավելացրեց.

— Զուր էլ գնացինք... եպիսկոպոսը հլա մինչի օրս էլ կարգադրություն է անում: Փամբակի կողմերում ճամփին

մեզ մի մարդ պատահեց, հարցրեց, թե ինչ մարդիկ ենք... մի քիչ միտք արեց ու ինձ թե՛ բիծա, ձեր գյուղում թվանք կճարվի՞, ես էլ ասի, բա առանց թվանքի գյուղ կլինի՞... թե մի կտրիճ տղա չկա՞, որ նրա փորը ծխով լցնի, աղատի ձեզ... ասեց ու ձին մտրակեց... իսկի չիմացանք էլ թե ով էր:

Անցնում է երկու-երեք ժամ: Տուրտ մի գիշեր, երբ բուքը պտույտ էր տալիս կտուրների վրա և երգիկներով ձյուն թափում, երբ գալն անգամ դուրս չէր գալիս իր թաքստոցից, Մարց գյուղում մի ձիավոր ծեծում է քարափի գլխին կուշ եկած տնակի դուռը. ներսում ոչ լույս կար, ոչ էլ շունն էր հաչում: Ձիավորը ձին կապում է դռնակից, բարձրանում թամբի վրա, ապա պատի գլխով թռչում:

10

Ձիավորը վանքատառան անտառի պահակներից էր, որ Ռոստոմի հրամանով այդ բուքին եկել էր տանտիրոջը վանքի տունը կանչելու բննովյան, քանի որ անտառից զոռացած գերանների հետքերն անհետանում էին հենց նրա տան մոտ:

Տանը վայնասուն է բարձրանում: Տկլոր երեխաները դուրս են թափվում վերմակի տակից: Հիվանդ հայրը խնդրում է պահակին, որ կգա լույսը բացվելուց, որ հիմա ուժ չունի տեղից վեր կենալու: Դուռը մի անգամ էլ է բացվում, բուքը ձյուն է շարտում, և երեխաները տեսնում են, թե ինչպես յափուռնջավոր մի մարդ մոր թևից բռնած դուրս տարավ:

20

— Նրան գերի էին տարել, որ առավոտը մարդը գնար վանքի տունը...

Երկու շաբաթ չանցած անտառի ճանապարհին երեք անգամ կրակում են: Եվ մինչև անտառապահները գյուղից դուրս կվազեին կրակոցի վրա, գետի մյուս ափին, անտառի միջից վրնջալով դուրս է փախչում սպիտակ ձին՝ Ռոստոմի արնոտ դիակը թամբից կախ բնկած, մի ոտքն ասպանդակի մեջ:

— Համարյա չիմացանք, թե ով սպանեց նրան: Երեք հոգի են եղել, ձյունի վրա ոտնատեղերը տեսանք... Մառի տակ փոս էին արել, նստել... Շատ էլ պապիրոս էին քաշել. մենակ էն, որ տունը քարափի գլխին էր... Եփրեմ էր անունը... երեքից մին նա էր... էն երկուսը մինչի օրս էլ չիմացվեց: Հենց դրանով էլ Եփրեմի տունը փշացավ... պատերը մնում են

30

քարափի գլխին... կնիկը գարունը վաղ ամառով. երեխան էլ բարեկամներ տարան. մեծ տղան հիմա զինվորություն մեջ է:

— Իսկ Նփրեմը,— հարցրի ես:

— Էդ գործով փշաքամ: Նկան քննություն արին. անասելի շարժարանք քաշեցին: Կալմեջ էին արել մեզ ու տավարի նման պլեստով վեր էին հատում... Հրեա սրա առամները էն ժամանակ փշրեցին... Սեքարեցի մի ուրյաղնիկ կա, անունը Սահակ: Նրա նման անխիղճ ծեծող հավատա, որ ամբողջ Կավկազա հողում չլիներ:

10 Տանում են Նփրեմին, հարևան գյուղիցն էլ նոր պսակված մի երիտասարդի, որ, ինչպես Չատի բիձան էր ասում, մի գյուղ արժիր՝ աշխատավոր, խոնարհ ու համեստ... Տանում են պրիստավի մոտ, քննություն են անում, երկուսին էլ ուղարկում բերդ: Բայց տեղ չեն հասնում... Ռոստոմի մարդիկ վրա են տալիս և երկուսին էլ թրերով մորթում, զլուխը մի ձոր քցում, թե՛ մի: Ահ ու դողով հարազատները սիրտ են անում դնալ և ձորերից հավաքել թրատված մարմինները: Միայն երիտասարդի զլուխը չեն դնում, իսկ մյուսի մարմնից էլ դաշերը պոկոտել էին կրծքի մսերը:

20 Է՛... ոնց անց կացան էն օրերը: Ով կհավատար, թե մեզ համար էլ մի օր լույս է բացվելու: Օձի բերանից մեզ ազատեցիք... Երեւի կարգացած կլինես, որ էն վաղ ժամանակներում ճորտ ու պարոն են եղել... Մենք ճորտ էինք, պարոնն էլ հո խիղճ չուներ... Ազատությունը որ եկավ, մի գիշերում վանքի տունը ցրիվ տվինք, քարերը ձորը թափինք: Էն օրվանից թավաղի հետքն էլ չբացավ, վանքինն էլ...

30 Իշանք բլրակից: Մութն էր, և ամառվա աստղալույսի տակ հազիվ կարելի էր նշմարել ճանապարհն ու քարերը: Ինչքան իջնում էինք, այնքան խլանում էր Մարց գետի աղմուկը. ասես գետն էր ավելի խոր թաղվում: Չատի բիձան առաջից էր քաշլում, փայտով գետինը շոշափում, քարը փոսից որոշելու: Իսկ ներքեում պլպլում էին գյուղի մարմանդ ճրագները:

ՊԵՄՉԱՅԻ ՀԱՆՔԵՐՈՒՄ

Անի կայարան՝ ցամաք դաշտի մեջ մի քանի սպիտակ տներ՝ սառավ ակացիաների ստվերի տակ. հողածածկ խրճիթներ՝ մակաղած հոտի նման: Կայարանի հերթապահը դժկամորեն մոտենում է պղնձյա զանգին, ասես կսկծում է, որ գնացքն այդքան բիշ է կանգնում: Ապա շոգեմեքենայի դիւ սուլոցը, որից դողում են ակացիաները: Գռռալով գլորվում են վագոնները, ռելսերի վրա թողնում տաք գոլորշի, մաղութի կաթիլներ: Առաջին կեռմանում մի անգամ էլ է ծվծվում մեքենան, ինչպես ճայը ծովի վրա ու ծածկվում է բլուրների հետեւ, հետքից ցամաք հողի վրա նետում ծիւխ ժապավեն: 10

— Ընկեր, որտե՞ղ է «Անի-Պեմզան», — հարցնում եմ:

— Պեմզայի զաղե՞քը, — պատասխանում է ինձ զանգահարը և ձեռքով ցույց տալիս դիմացի բլուրի կողմը: — Ահա ճամփեն...

Անիվների զուգահեռ հետքը խոր ակոսներ է գծել, ոտքով ու ձիով մարդիկ են անցել, տրորել ու հարթել ճանապարհը: Դեռ ծեծված ճանապարհ չէ, տեղ-տեղ անցնում է դեղնած ծղնոտի ու խոտի վրայով, իջնում շատ «ռսուլով», ինչպես տեղացիք են ասում և ապա նույնքան հանդարտ բարձրանում: 20

Չի երևում ոչ մի թուփ, ոչ մի թռչուն: Լռությունն այնքան խորն է, որ կարող ես լսել սրտիդ բարախումը:

Ահա և բլուրը: Հեռ եմ նայում. մերկ բազկի նման կեռ է տվել ճանապարհը: Ներքեում կայարանի շենքն ու ծառերը օպիի նման են, ավելի շուտ կանաչ պարտեզ՝ ցամաք դաշտում: Իսկ եթե ջուր լինե՞ր, և դաշտն ու բլուրները թաղվեին կանաչի տակ, սպիտակ տները հասնեին Ալադյաղի կապույտ դազաթին:

Ճանապարհն անմոռնչ եղան նման կախում է գլուխը: Կայարանը, ծառերը, պղնձյա զանգը կարծես սուղվում են ջրի տակ: Արևմուտքում բացվում է մի այլ անծայր տափարակ, եղերված բարձր լեռների պարսպով:

10 Ու հանկարծ շոր ու ցամաք ձորի մոտ, բարձրավանդակի վրա շարեշար ընկած քարաշեն երկհարկանի տներ, որոնց սպիտակ պատերն ու թիթեղյա ներկված կտուրները չեն համակերպվում շրջապատի ամայության և ծանր լռությանը: Ուրախությունից ուղում ես կանչել Քսենոֆոնի նման, երբ ծովը տեսավ:

Իսկ քառորդ ժամից հետո, բարձր տան սենյակում, որի դռնն անընդհատ բաց ու խուփ են անում, մտնում ու դուրս գալիս, հարցնում, երկար ու կտրուկ պատասխան ստանում այն ընկերոջից, որին բոլորը Քրիստափոր են կանչում և որը բավական աղմուկով կնքում է թղթեր, ստորագրում և միևնույն ժամանակ հրահանգներ տալիս մի քանի լեզուներով, բայց այն առողջանությունը, որ ունի լեզուն աշխատանքի բովում սովորած մարդը,— երբ տեսնում ենք այդ ամենը՝ ջրի մեջ ընկած ձյունի նման հալվում է ցամաք դաշտի ծանր պատկերը:

20 — Էստեղ առաջ ոչինչ չի եղել... Քրդերը փորել են մեծ զաղաներ, խարկովի վակզալի չափ,— ասում է Քրիստափորը և ծիծաղում իր համեմատություն վրա:— Այնինչ—ոսկի կա թաղված հողի տակ:

Եվ շտապ մեկին կարգադրում է ինժեներին կանչելու, երկրորդին գիշերվա հերթի աշխատողներին դինամիտ տալու, ու օգտվելով վայրկյանի դադարից, հանում է սեղանի դարակից մի թերթ, մեկնում ինձ:

30 — Նա, կարդա... Իտալիայում պեմզայի փութը 22 մանեթ է ոսկով... Մերը նրանցից լավն է: Զալատոյե դելո, ի՞նչ ես ասում... Կրուգոմ պեմզա: Մեր տակին էլ է պեմզա:

Եվ նա հետ է քաշում աթոռը, կասես պեմզան հատակին է թափված:

Քրիստափորը «ուռում» է, երեսուն տարվա շախտյոր: Նա աշխատել է Զիատուրում, գերմանացիների մոտ, Ալավերդի, Շամլուղ: Կապսում ջրանցքի թունելի քարերը պայթեցնելու գործը նա է ղեկավարել:

— Պաղատեմ, դարազոյ,— նորից է դառնում ինձ:— Հիմա կզնաս շախտերը, կտեսնես...

Շախտի անունը տալուց աչքերը փայլում են, դեմքն այլ կերպարանք է առնում: Հասկանում եմ, թե ինչու այդպիսի թափով է զարկում կնիքը: Վարժված ձեռքը ութմով կրկնում է 30 տարվա արածը՝ քլունգը զարկում է հանքին:

* * *

Ներքե ձորում պեմզայի մանրուքն ու ավազը բլրանման կիսուկների են կաղմել: Փայտյա բարձր կամուրջի վրայով վազոնները գլորվում են, շրջվում, և պեմզան թափվում է ցած, ծանր ու մեծ կտորները գլորվում են ավելի հեռու, մանրերը՝ մոտիկ: Բաճերով լցնում են կլոր մաղերի մեջ, որոնց պատելուց հողի փշրանքը մաղվում է, և մնում է ոսկեգույն պեմզան:

Հենց այդտեղ էլ բաժանվում են տեսակների՝ «էքսպորտ» և «շինարար» պեմզա: Առաջինը, որ ավելի խոշոր կտորներ է, տեղափոխում են այլ շննք, ուր կանայք թիթեղյա տաշտերի մեջ լվանում են, կոշտ խողանակով քերում և լցնում միանման պարկեր, որոնց վրա մի կին անընդհատ դրոշմում է. «*Arménia*»: Ու այդ պարկերը նավի խորքերում դարսած լողալու են ծովեր, օվկիանոսներ...

Բարձրանում ենք պեմզայի կիսուկների վրայով: Իմ ուղեկիցը՝ նիհար ու բարի աչքերով երևանցի Հովհաննեսը, պատմում է, թե ինչ գծվար էր սկզբի տարին:

— Կոռպերատիվ չկար, ապրում էինք սպառողակաների տակ... Գալիս էին, մի օր աշխատում, փախչում: Մի խոսք, տաժանակրելի աշխատանք էր... Այ, տեսնում ես մաղը, Քրիստափորի շինածն է, ձեռք նա է սովել:

Զազարածն մի արկղ է, ինչպես ջրաղացի ցորնատունը: Արկղի ներքևում փակցրած են նոսր ու խիտ մաղեր, իսկ ավելի ներքե տախտակի մի ուրիշ արկղ է, շարժական հատակով: Այդ ամբողջ բուրգը շարժվում է էլեկտրական ուժով:

Հանքով բարձած վագոնները մոտենում են արկղին, դատարկվում և հետ վերադառնում: Էլեկտրական մաղը և՛ ջրկում է պեմզան, և՛ հողն ու մանրուքը լցնում ներքին աբկղի

մեջ, որի հատակը բացում են, հողը դատարկ վազոնների մեջ լցնում և հեռու թափում:

— Առաջ մենք էինք գլորում վազոնետը, հիմա ձիերն են քաշում... Միանգամից հինգը-վեցը, — պատմում էր Հովհաննեսը: Մոտենում ենք հանքի բերանին: Կամարածե կարվածք է, մաքուր ու չոր, պատերը կոկ, ինչպես գլուղական թոնիրը:

— Սա խմանում ես, ուրիշ շախտի պես չի... Օղը մաքուր, ամառը դուլ, ձմեռը տաք... Մի քիչ դինամիտի ծուխն ա, թե չէ ի՞նչ կա, ոնց որ Աստաֆյանը...

10 Բարակ ուլուներն ուղղաձիգ սլանում են ներս: Էլեկտրական ճրագները պլպլում են: Իսկ դուրսն այնպե՞ս արև էր: Պաղ քամի է փչում: Հովհաննեսը վառում է ձեռքի լամպարը: Հեռ-վից լսվում է թույլ գվզոց, և կանչ. «Հե՛յ...», արձագանքը հրնգում է դետնի տակ, կտուրից մանրիկ փշրանքներ են թափվում:

— էս կողմն աբի, — ձայն է տալիս Հովհաննեսը և պահ-վում պատի մեջ փորված նիշում:

Հետևում եմ նրան, ու մի րոպե անց լաբիրինթի կիսամու-թում երևում է ձիու սիլուետը, որ սլանում է հողմի նման:
20 Հետևից գլորվում են ծանր բարձած վազոնները:

Դուրս ենք գալիս թաքստոցից ու շարունակում մեր հա-նապարհը: Շտալյնյան ճյուղավորվում է, գնում ավելի խոր, բաժանվում են էլեկտրալարերը, վազոնետի գծերը: Դատարկ է, լուռ: Հանքափորները շատ հեռվում են:

Հովհաննեսը հաճախ ձեռքի լամպը մոտեցնում է պատին և ցույց տալիս այն երակը, որի համեմատ և փորում են:

— Սրա վերևը ֆող ա, պեմպան տակն ա... Սա որ ցած-բացավ, ուրեմն իմացի, որ պեմպան խորը հնաց: Մեր նշանն էս տամարն ա: Երակը սե շերտով անընդհատ հետևում է,
30 մերձ բարակնում, մերթ լայնանում:

— Սրան էլ խուխուլ ենք ասում: Սա նշան է տալիս, որ էքսպորտի պեմպա կա, լավ, իմանում ես... Համարյա ֆող չկա էսպես տեղում:

«Խուխուլը» բնական փշակներ են, լցված պեմպայի խոշոր կտորներով, ասես պարկի մեջ ոսկորներ են լցված:

— Հը՞, աղջի, քնե՞լ ես... Քանի՞ վազոն են հանել:— Նիշից դուրս եկավ մի կին, ղգուշուքամբ ծածկելով գիրքը:

— 97,— պատասխանեց կինը Հովհաննեսին: Նրա նստած տեղը երկաթագծի ցանցի կենտրոնն է: Հանքահորի դանազան մասերից վազոնեաները նրա կողքով են անցնում: Տարօրինակ էր նրա հաշվելու ձևը: Բարակ տախտակի վրա դրված են թվեր ըստ կարգի: Յուրաքանչյուրի մոտ լուցկու հաստությամբ անցք: Կինը մեխի շափ երկաթը տեղափոխում է թվից թիվ և ուղած վայրկյանին ասում վազոնների հաշիվը:

Հովհաննեսը հաշվետախտակին էր նայում, իսկ ես ձեռքս 10 մեկնեցի նրա գրքին: Ահռելի ծանրությամբ սարի տակ, գետնի խորքում, իր նեղլիկ նիշի մեջ վազոնետից-վազոնետ այդ աղջիկը գիր կապ անելով կարդում էր Զեխովի «Կաշտանկան»: Այդ օրը նա 9-րդ էջն էր շրջել:

Մենք ծովեցիք ձախ: Աղջիկը կուշ եկավ իր տեղում, գլուխը կախեց դրքի վրա... Հեռվից լսվեց ահարկու «հեյը»:

Մութն ավելի թանձրացավ: Իմ ուղեկցի լամպարը լուսավորում էր նեղ շտրեկների դար ու փոսը: Տեղ-տեղ պիմզայի կիսուկներ էին դարսած: Վազոնները դեռ նրանց շէին մոտեցիլ:

20

— Այ խռիռուր... Հինգ վազոն պեմզա կա էս փոքր տեղը,— ասաց Հովհաննեսը և լույսը դարձրեց: Կարծես դիտմամբ իրար վրա շարած քարե պատ էր: Ու լույսի տակ աչքիս ընկավ հանքի պատին փորած մուրճն ու մանգաղը...

— Բրոնյի տղերքն են սարքել,— բացատրեց Հովհաննեսը, լուսավորելով լաբիրինթի կամարները, բաղձաթիվ անցքերը, հրապարակները կամ ինչպես նա էր ասում, գաբոյները, շտրեկները:

Լույսերը նորից շատացան: Սակայն նրանք շարժվում էին կամ օրոգվում: Ձայներ էին լսվում, մեկը երգում էր խուլ 30 ու մեզմ: Նրեու ստվերներ, տաշկանները գլորելով, անցան մեր մոտով, ծովեցին դեպի երկաթգիծը:

Մենք հանքի խորքերում էինք: Նրանց մոտ, որոնք շապիկն էլ են հանում, որ ավելի համարձակ քլունգով խփեն փուխը հանքին: Քարերը խշրտալով գլորվում էին փոշու ամպի մեջ, նավթի ճրագներն աղոտ փայլով էին լուսավորում:

Մի ուրիշ անկյունում պերճորատուրի պողպատյա բրիչով անց-
քեր էին փորում դինամիտի համար:

* * *

Մայրամուտ էր, երբ հանքից դուրս եկանք: Սակայն ոչ
նախկին մուտքից:

— Ամենապերվի հանքը սա էր,— ասաց Հովհաննեսը:
Մուտքը կռվա ձորերի տունելի նման բարձր ու կամարաձև,
շատ ողորկ ու հարթ սաբքած: Մուտքի ճակատին շորացած
ճյուղերից պսակ, արևից ու անձրևից խանձված ֆաներայի
վրա խունացած տառեր... «ցե մեր Հայաստանի նոր հանքեր.
10 1925 թ.»:

— Հիմա մի սմենան դուրս կգա, գիշերվանը կմտնի...
Ամբողջ սուտկան աշխատանք կա...

Ու մենք իջանք տների կողմը: Փայտյա կամրջի մոտ եղան
սալյերի շարանն էր: Բարձում էին պեմզան՝ կայարան տա-
նելու համար:

Տների մոտ մեզ միացավ հանքերից դուրս եկող բանվոր-
ների մի խումբ: Նրանք շտապում էին լվացաբանների կողմը:
Ճանապարհին, թափ տալով փոշին շորերից ու երկարավիղ
կոշիկներից, Ուրալից եկած մի ուս հանքափոր իր հույն
20 Էնկերոջն ինչ-որ բան էր պատմում իր երկրից ու նրա հան-
քերից: Մի հայ բանվոր կոտորատած ուսերեհեով նոր զորա-
ցրված կարմիր բանակայինին սովորեցնում էր արտհագրուստ
ստանալու կարգը: Քիչ հետո թիթեղյա թեյամանները
շրթկացնելով դորշ բլուզով մարդիկ ղնացին դեպի կուբերը:

Բայց և այնպես շրջապատի ցամաք ու մռայլ տեսքն իր
կնիքն է դնում պեմզայի «գաղերի» վրա: Շենքերը դեռ չեն
ժպտում, թեկուզ ներսը մաքուր է, մահճակալները կարգով
շարած: Ոչ ծառ կա, ոչ կանաչ, ոչ հանգստանալու վայր: Քիչ
են ընտանիքով ապրող բանվորները. չհաշված սևագործնե-
30 րը, որոնք տնից մի բանի օրով են կտրվում, մեծ մասն ապ-
րում է զորանոցային կյանքով:

Թեյից հետո, երբ դուրս եկան բակը հանգստանալու, շա-
տերը հեանները հացի փշրանք էին բերիլ շների համար և թե-
կուզ մի քիչ կոշտ կերպով, սակայն սրտանց, ուրախությամբ

հացի փշրանքները շարտում էին շներին և շոյում նրանց։ Մի քանի հոգի կանգնել էին բակում եղած միակ կանաչ, նոր տընկած ծառի մոտ և նայում էին տերեւներին։ Նրանցից մեկը կռացավ ու մատներով տնտղեց հողը, արդյոք չի՞ չորացել։ Բանվորներից ոմանք, մանավանդ նորերը երբեմն բարձրանում են մոտակա բլուրը և Ալագյազի լանջերին ընկած կանաչ օազների մեջ ջոկում իրենց գյուղը, տեսողությունը լարում ավելին տեսնելու։

Բակում պատերի տակ նստում են, հավաքվում, ոմանք ծխում են, ոմանք զրուցում։ Մի խումբ երիտասարդներ քաշքշում են ֆուտբոլի գնդակը։ Գալիս է զուռնաչին, թևով սրբում զուռնի լիզվակը և սկսում։ Կլոր պարի օղակը լայնանում է, մերթ սեղմվում։ Մի ուռս կին անցնում է բակի լայնքով, բազմաթիվ հայացքներ հետևում են։ Անկյունում մի այլ խումբ Շիրակի մղկտող ու միալար երգով կանչում է. «Շուշան ջան, ա՛րի»...

Քրիստափորը հաշիվներ է անում և պատմում, թե ինչքան պիտի մեծանա Անի-պեմզան, երբ երկաթուղու գիծն ավարտվի, զնացքը հասնի մինչև հանքերը։ Շուտով ստացվելու են մեքենաներ, պեմզայի փոշին մամլելու համար։ Փոշին շաղախի համար անփոխարինելի է։ Պեմզայի հալոցքը սառչում է, աշակի դառնում։ Անսպառ է պաշարը, մինչ խորքը կարելի է գնալ և խլուրդի նման փորել ու հանել։ Բացվում են նոր հանքեր, հարուստ «էքսպորտի» պեմզայով։

— Պաղածղի դարագոյ... մենք Իտալիային կխփենք...

Մթնում է։ Վառվում են շախմատի կարգով շարված էլեկտրական ճրագները, գոռում են բարաբանները։ Սրտի նման բաբախում է դինամոն։ Լույսի տակ պեմզայի փոշին կաթնագույն փայլ է ստանում։ Հանքահորի առաջ հրկում են ւտվերներ, որոնց ձեռքի ճրագներն ասես գետնի վրայով են քարշ գալիս։

Բլուրներն ընկղմվում են խավարի մեջ։ Լուսավորված գաղան լողացող նավի է նմանվում, որի լույսերը ճոճվում են։ Օղբ սառնանում է, իսկ հանքի խորքում, ճրագի տակ քրտնած բրոնզի փայլով բազուկները կծկվում են, բրիչով սարը քանդելու։

ՎԱՐԴԱԳՈՒՅՆ ՏՈՒՖԻ ԵՐԿՐՈՒՄ

Բլուրի ստորոտին, հարթության վրա մի սովորական գյուղ, տները՝ հարթ կտուրով, կտուրներին՝ ամռանը դեղնած դեղեր, աշնանն ու ձմռանը՝ աթարի սև կույտեր ու մզլած խոտի խուրձեր: Գյուղի մեջտեղը քարաշեն ժամը, նրա շուրջը՝ հանգստացող տավարի նման տները, իբր սիմվոլ այն խոսքի, որ դարեր շարունակ ասել են եկեղեցու բնմից՝ «եղիցի հոտ և հովիվ մի»: Ժամի սովերում «հայոց եկեղեցական-ծխական» դպրոցի խեղճ ու կրակ շինությունը, նեղլիկ պատուհաններով, 10 ինչպես խուցը, ներսը՝ կիսամութ, հողից հատակ, ծոված, շարդված նստարաններ, դուրսը փոքրիկ բակը, որ միանում է ժամի գավթին:

Տները քարակույտերի են նման. հեովից շի երևում ոչ դուռ, ոչ լուսամուտ: Քարակույտերը շատ են ընկել, գոյացրել ծուռ ու նեղլիկ, մճճված փողոցներ, ուր կեղտն ու ցեխը շորանում է, տրորվում ոտների տակ, պնդանում, որ անձրևին ու ձյունին նորից թաղանա, արևի տակ գարշահոտությունը տարածի:

Ամեն մի կույտը, լինի տուն, օդա, դոմ, մարագ, հավա- 20 բուն, հաստ և ամուր քարերից է շարած, եթե շարողն ուժ է ունեցել, տաշել է, եթե ոչ քարը դրված է այնպես, ինչպես հանքից են հանել: Քարով է պատած բակը, կալը, բանջարանոցը, «բասմայի» տեղը և վերջապես տան կից փոքրիկ տարածությունը, որ ոչ կալ է, ոչ բանջարանոց և ոչ էլ բասմայի տեղ, այլ տան կից հողի պահեստ, որի շուրջը քարով պատել են պատերը, նրանց պատերը, և սերունդը ժառանգել է քարապատ

կատու: չվածքն ու հողը, որպես «հայրենիք», օջախ, անձեռնմխելի սեփականություն:

Ավելացրեք այդ գորշ, անհաճո պատկերին մի քանի դեղնած բարդիներ, որ հասնում են գյուղի ծայրին և շվաքարան են ամուսն տալին նախրից հետ մնացած հորթի ու կաղ ոչխարի համար, բարդիներ, որ ոչ մեծանում են, ոչ շորանում ու միայն մի ամիս է նրանց սաղարթը կանաչ, իսկ հետո դեղնած՝ փոշով ծածկած, — ահա ձեզ Շորագյալի գյուղը, ուր ապրել են հազարներով Աղասի, Օնիկ. փորվրել հողն արորով, թոնրի միջից սևացած օդայում քաջք ու հրաշքի հավատացել, կրծել ցամաք հացն ու վիզն անմոռնչ մեկնել: Այսպես է Շորագյալի գյուղի արտաքինը՝ շոր ու ցամաք, քար ու քարափ: Այդպես երևաց մեր աչբին Արթիկը, երբ հեռվից նկատվեց կիսակործան «Ամենափրկիչը», բայց կենդանականից դուրս գալուց արդեն նկատելի էր, որ ճանապարհը ճոռան սալի գծածը չի: Ավտոները գնացել ու եկել էին, ճանապարհը տրորել, տեղտեղ դար ու փոսը հարթել: Առաջին գյուղում այն ընդունելությունը, որ մարդիկ, երեխաները, հորթերը ցույց են տալիս ավտոյին, ապացույց է, որ ճանապարհը մեքենայի համար նոր է բանուկ դարձել: Երեխաները բղավում էին, ճշում, կանայք, նույնիսկ հասակավոր կանայք, վաղում էին կտուրների վրայով, կախ ընկնում փողոցի վրա: Մի գյուղում, երբ մեքենան կանգնեց՝ դիմացից եկող նախիրը չխրտնեցնելու համար, կողքի տան սրահում պառկած հիվանդ ծերունին գլուխը վեր հանեց, դարմացած նայեց, ու երբ մեքենան շարժվեց, հիվանդը զխաշորը պոկեց և օդում ճռճեց:

Ճանապարհին հանդիպում էինք բեռնած ֆուրգոնների, սալերի. կրում էին տախտակ, բետոն, երկաթե ձողեր: Մի տեղ ճանապարհը սարքում էին: Զբաղվում էր, որ մոտերքում մի կենտրոն քաշում է այդ ֆուրգոններին, սալերին, մարդկանց, որոնք մտազբաղ դնում էին: Նոր տնկած սյունների շարքն ուղիղ գծով կտրում էր արտ, բլուր, քարափ և ձգվում դեպի Ալադյազը, որի կապույտ գագաթները պարզ երևում էին հեռվում, իբր ամպերից կախված ապարանք. ճանապարհի ձախ կողմը սպիտակին էին տալիս նոր հողաբլուրները, կամուրջի

կապերը, որոնց վրայով վազոնները պիտի սլանան դեպի Արթիկ:

Մեքենան մի անգամ էլ իջնում է, կտրում ձորակը և սլանում սլաքի նման ձգվող ճանապարհով: Ահա հին գյուղը:

— Եթե վարդագույն տուֆը չլիներ, Արթիկի անունը մինչև Բելգիա չէր հասնի,— ասում է ընկերս: Ահա կայարանը:

Գյուղի ծայրին դեղնած բարդիների մոտ, երեք նոր շինության պատերը փայլվում են արևի տակ: Արթիկի կայարանը, գնացքներն այստեղից ուղիղ մարշրուտով պիտի գնան հեռուները, հազարավոր վերստեր կտրելով: Մի խումբ բանվորներ բանդում են շենքերի առջև ընկած հողաբլուրը՝ ապագա պերրոնի համար:

Այլ կողմն ընկած է «Արթիկ-տուֆի» ապագա ավանը, գլխավոր շինությունները, տաս-տասներկու կորպուսներ, մի կամ երկու հարկանի: Շենքերի առաջ ընդարձակ ծածկոցն է. վերևում, բլուրների վրա երկաթյա սյուներ, տախտակի կույտեր, իսկ ճիշտ մեջտեղը՝ անդեզիտի բլուրի վրա վիթխարի տրանսֆորմատորը, դեռ ծածկված գերաններով, սանդուղքներով ու տախտակներով:

Հրատարակում մեքենան կանգնում է: Թեկուզ մայրամուտ է, բայց աշխատանքը ետում է: Ընդարձակ ծածկոցների տակ սղոցում են, ռանդում, դուռ ու լուսամուտ պատրաստում, կուպր են եփում՝ տան ծածկի գերանների գլուխը կուպրելու, կրի և բետոնի շաղախ են պատրաստում, ավազ մաղում, թիթեղադործը պատի վառարանների համար կտր վահաններ է սարքում: Մի քանի հոգի սալերը բարձում են գերաններով, բարակ ուլտերով, սև երկաթյա խողովակներով, և սալերը ճրուռ հա ճրու բարձրանում են, ցրվում դանազան կողմի վրա այն նոր ճանապարհներով, որ երակների նման ցրվել են եկել բլուրների վրա:

— Տու դա՛, տու դա՛,— գոռում է շենքի պատին կանգնածը: Իսկ ներքևից մի քանի հոգի հրում են գերանը և ութմով տնջում:

Դրսում թափած են ցեմենտի տակառներ, ապակիով լիք արկղներ, յուղի ու մազութի բիդոններ, վազոնետներ, ուլտեր, պատրաստ դռների ու լուսամուտների բուրգեր, թիթեղ ու

տախտակ, գերան ու շալալ, կղմինդր ու աղյուս: Գիտինը սլա-
տած է տաշեղով, երկաթի ու թիթեղի կտորտանքով: Նրբեմն
տաշեղների արանքից քարը մամուտած-լանջն է դուրս ցցել:
Սմենն ինչ ալստեղ փոխվել է՝ գետնի հրեաք, ճանապարհը,
հողն ու խոտը:

Ռեկսերի կույտի վրա նստել է մի բիձա և դանդաղ, հոգ-
նած մարդու ախորժակով հաց է ուտում: Մոտենում հմ, խո-
սեցնում, հացի փշրանքները զգուշությամբ հավաքում է բռան
մեջ և պատասխանում իմ հարցին:

— Հրաշք որ ասել են, էս է: Սա ոսկի աղբյուր է, լիու- 10
թյուն և լուսավորություն: Վաղոներ կգա, դռանդ կշոքի, պատից
կախ շէր, բերին ճակտից կախ արին: Մեր կնկաիք բոբիկ էին,
հիմա կարմիր տուպլի կհագնեն... Մի խոսք՝ գտած գանձն է,
որ էսքան հազար տարի հողի տակ պառկած էր...

Գրասենյակի մոտ խոնվել են մի խումբ գյուղացիներ,
որոնք օրավարձ աշխատում են: Ներսից մեկը փորձում է կարգ
սահմանել պատուհանի առաջ խոնված բազմության համար:
Լավում են անկապ խոսքեր, ոմանք իրար են հրում, մեկը
կատակ է անում, մյուսը դաշրանում է, մի քանիսը զոռում
են «սրով, սրով», «ղալարալաղ միք էնե», սակայն իրենք էլ 20
խանդարում են հերթը, սաստկացնում աղմուկն ու ծխորը:

— Ինչի՞ էնեղենաս...

— Ինձ գրել է սևադուրժ բանվոր... Մենք քարի հետ կշար-
շարվինք: Դեկրետը մեզ լեռնային բանվոր կսեպե...

— Վրա քշելով չի էղնի...

— Քարի հետ զոր ու զիշեր խաղամ, ինձ կաշկաշու հետ
հավասար տաս...

— Կեցի կասիրը կանչի, այ օղուվ...

— Բերմսերիդի վրա արտաժամյա ո՞վ է աշխատել,—
ներսից բղավում է հաշվապահը:

— Ճամփա տվիք ստորագրեմ,— ընկերներին բռնելով
առաջ է ընկնում մեկը:

— Տո դե լավ...

— Տո մի յավաշ է՞, արտաժամյա ստանամ:

— Սեթո,— բառաշում է մեկը,— ես առանցի զրամոտ-
նի հմ...

Այդ ժխտրի մեջ երկու հոգի իրար հետ վիճում են, թե որտեղ է հեշտ աշխատել՝ վագոնների վրա, թե՞ քարհանքում: Ներսից նորից կանչում են:

— Ականջ էրեք,— բղավում են մի քանի հոգի միաբերան:

— Ով որ գրքույկ չունի, թող չկայնի,— հայտարարում է հաշվապահը:

— Բհա, օղորմի հորդ,— պատասխանում է նրան պատուհանի տակ խոնավածներից մեկը: Սակայն ոչ որ չի գնում: Փող ստացողները կոշտ մատներով համրում են ստացածը:

10 չեղվոնեցը խշշում է: Ստացողը փողը խոր կոխում է ծոցը կամ ծոցի զրպանը և շտապում տուն:

Քարհանքը մոտիկ է: Տներից վեր բլուրի գագաթին մի քանի տեղ քար են հանում տեղական ձևով. ծանր մուրճերով զարկում են պողպատ սեպերին, կոճակների նման սեպերը շար են ընկնում փափուկ տուֆի լանջին, խրվում ներս ու մի հարված էլ՝ հանքը ձեղք է տալիս, ինչպես շաքարի գունդը: Տուֆը կամ ավելի ճիշտ տուֆի լավան ձեղքվում է հավասար և ուղիղ գծով: Քարի այս հատկության վրա է հիմնված տեղական ձևը:

20 Այս քարհանքի հանույթին օգտագործում են նոր կառուցվող տների համար: Ոչ մի տեղ մեղանում տների պատերն ալգբան արագ չեն բարձրանում, որքան «Արթիկ-տուֆում», նոր շինած տներից մեկի պատերը շարիչ էին ութ օրում, իսկ տունը երկհարկանի էր, միջին մեծությամբ:

Վերի քարհանքի նորույթյունը նեղ գծանի վագոններն են, որոնցով քարերի փշբանքն են թափում, քարհանքները մաքրում և ապա կտրած քարը դարձյալ ռելսերի վրայով տեղափոխում ցած, կառուցումների վայրը:

30 Ամենահետաքրքիրը մեքենայացված քարամշակումն է, որտեղ կենտրոնացված է համարյա ամբողջ աշխատանքը: Բլուրի լանջին տեղ-տեղ ռելսերի գծերը խաչաձևում են իրար: Սև խողովակների շարանը ցույց է տալիս, որ հեռվից, Ալագյալի փեշերից շուր է բերվելու Տեղ-տեղ անցնում են քառակուսի կտրվածքով հորերի կողքով, որոնց բերանին փայտյա վերելակներ են, հաստ պարանով փաթաթված:

Ինչքան հեշտ են տուֆը փորում: Այդ հորերը կամ ինչպես

Արթիկում են ասում՝ շուրֆերն ավելի հաճախակի են նրկում։ Թեկուզ արեւ նոր է ելել, բայց աշխատանքը ետում է։ Ահա երկու հոգի բահով հող են քանդում. նրանք փորում են շուրֆի բերանը։ Նրա կողքին բավական խոր են գնացել. շուրֆի բերանին կանգնած մեկը փաթաթում է պարանը և բարձրացնում քարի փշբանքով լի վեդրոն։ Շուրֆի հատակին նստած է փորողը, նույն սեպերն ու մուրճը, ինչ որ քարհանքում։ Մի քանիսն այնքան խոր էին գնացել, որ վերեկից նայելով հայիվ կարելի էր նրանց նշմարել հորի մթության մեջ։

Շուրֆը քանդելը քարը մեքենայով հանելու առաջին աշխատանքն է։ Շուրֆի խորությունը տուֆի շերտի հաստությունն է ցույց տալիս։ Այդ հորերում դրվում են սղոցող սյուները՝ մոնտանսյորները, որոնք հենարան են պատվող պողպատյա լարի, որը և կտրում է քարհանքն այնքան թեթև, ինչպես տատը թելով կտրում է փափուկ սապոնը։

Ահա և մոնտանսյորները։ Եթե ձեզ շբացատրեն, դժվար է կապակցել այն բոլորը, ինչ աչքիդ առաջն է։ Շուրֆերի ներսում ցցված են հաստ ուլսերի չափ երկաթներ, որոնց ծայրին անիվներ են պատվում։ Այդպիսի սյուներ շատ են, տարբեր հեռավորության վրա։ Պողպատյա լարն անընդհատ շրջան է տալիս. 20 տեսնում եք ինչպես են անիվները դառնում, բայց թվում է, թե լարը չի շարժվում։

Մի դժի վրա ընկած շուրֆերի մեջ մոնտանսյորի սյունից մինչև մյուս մոնտանսյորի լարը թափով իջնում է և սղոցի նման խրվում տուֆի մեջ։ Յուրաքանչյուր մոնտանսյորի մոտ փոքրիկ արկղ է, կվարցի կարծր ավազով. ջրախառն ավազը ծորակով թափվում է բարակ նովդանի մեջ, ջուրն ավազը լրցնում է լարի կտրած ճեղքի մեջ, ավազն ընկնում է լարի տակ, գոյացնում սղոցի ատամները և լարի թափից ու ճնշումից ավազը սղոցում է տուֆին, ինչպես փափուկ գերան։

Կապույտ բլուղներով 5—6 երիտասարդներ շուրֆերի մոտ հսկում են. մեկն ավաղի հոսանքն է կանոնավորում, մյուսը՝ լարի ընթացքը. մի քանի հոգի փայտյա սանդուղքներով իջնում են ցած՝ ստուգելու արդյո՞ք լարը չի հասել մինչև քարի տակը։ Բոլորն էլ նոր են, դեռ սովորում են։ Նրանց դեկավարող վարպետը և բացատրում է մի խումբ այցելուներին, և՛

կարգադրություններ անում երիտասարդներին: Երբեմն նա ձեռքը մեկնում է լարին. ցեխախառն կապտավուն ջուրը կաթ-կըթում է մատների արանքով: Լարի ջերմությունն ու կապտավուն ջուրը նրա համար նշան է, թե ինչ է անում լարը գետնի խորքում:

20 Շուրֆերը փորված են իրարից հավասար հեռավորության վրա, քառակուսիներով: Պողպատյա լարը այդ քառակուսիները կարատում է, ապա բաժանում ավելի մանր մասերի. մոտեցնում են բարձրացնող կրանը, քարի սղոցած կտորները մեքենան բարձրացնում է, շղում պտույտ անում և հսկա քարերը դարսում, իբրև աղյուսի կույտ:

Դեռ նոր են՝ շուրֆերն էլ մոնտանայորն էլ, բարձրացնող կրանն էլ և այն մարդիկ, որոնք աշխատում են և սովորում: Դործը դեռ չի մեծացել. քարհանքերը, ինչպես և հղկող ժամանակավոր գործարանը, որտեղ կարբորոնզը և ադամանդյա սղոցները հղկում են տուֆը, կոկում այնպես, որ քարը ապակու նման սղորկ է դառնում: Քարհանքը, ժամանակավոր գործարանն աշխատում են փոքրիկ էլեկտրակայանի էներգիայով:

20 Շուտով Արթիկն էներգիա կստանա Լենինականից: Եվ երբ կառուցվեն երկաթուղու այն չորս դիժը, որ նոր կայարանից հյուսիսովորվելով հանկուտ են մինչև քարհանքերն ու ապագա մեծ գործարանը,— այն ժամանակ վիթխարի կաբել կրանը քարերը կբարձրացնի և շարժական կամուրջների վրայով կիջեցնի բաց վազոնների վրա, կգարսի և վազոնները կշարժվեն:

* * *

30 Երեկոյան, մի ընկեր, որ դեկտվարն է ամբողջ աշխատանքի և որն Արթիկ է եկել դեռ այն ժամանակ, երբ մի քար էլ չէր հանված, գիրեկտորի կաբլինեսում դարչնագույն թլթի վրա ցույց է առլիս այն ամենը, ինչ կա և ինչ պիտի լինի: Սպիտակ գծերի ու հորիզոնականների այդ կծիկը նա հետ է տալիս հանդարտ ու վստահ:

— Ահա նոր կայարանը... Չորս երկաթգիծ... Այ այս մեկը մոտենում է մեր ժամանակավոր գործարանին, որից մի քիչ ներքև գարնանը պիտի շինենք հսկա գործարան... Մեքենաներն սկսել ենք ստանալ, մեծ մասն արտասահմանից է:

Առիթից օգտվելով նա մի անգամ էլ է հիշեցնում գործի ղժվարությունը: Միության մեջ տուֆը չի մշակվել, արտասահմանում չկա: Քարի մշակումն ամենից լավ Բելգիայում է գրված, սակայն այնտեղ էլ չկա տուֆ: Բելգիայի գրանիտի և մարմարի մոտ 50 քարհանքերը միասին չեն տալիս այնքան քար, ինչքան պիտի տա Արթիկը եկող տարի: Իսկ հնգամյակի վերջում Արթիկը պիտի տա մի միլիոն խոր. մետր քար: Բելգիական գրանիտն ու մարմարը էժան շինանյութ չեն. նրանց շատ մեքենաները մեզ ձեռնտու չեն: Տուֆի յուրաքանչյուր խորանարդ մետրը փոխարինում է հիստուն աղյուսի: Եվ միայն գործի վիճիտարի մասշտաբը հնարավորություն կտա արտագրանքն էժանացնելու:

10

— Ահա մեր ջրմուղը... Սրա վրա էլ բավական աշխատանք է թափվել: Մեզ ջուր հարկավոր է ոչ միայն կոմունալ կարիքների համար, ինչպես բաղնիս, բնակարանները, այլև քարի հանման համար... ջուրը բերում ենք Մանվաշի ձորից, երևի լսած կլինես...

Ու ժպտում է, երբ խոսքն ընկնում է ապագայի ծաղկանոցներին... փոքրիկ անտառին: Նա գուցա ժլատությամբ մի քանի խոսք է ասում այդ մասին, և ապա նորից անցնում ղժվարություններին:

20

— Ահա Բրեմսբերգի գիծը... Հիստուն վազոն օղակ-օղակ պիտի վերի քարհանքերից իջնեն, քարը դատարկեն պահեստներում և նորից բարձրանան... Բրեմսբերգի նախատիպն ունենք... նորն ալելի մեծ վազոնետներ պիտի ունենա... Ահա մեր պահեստները, երկաթգծերի միջև... էս շենքն էլ փուռն է... ահա ահումբը... շինությունների այս խումբը բանվորական բնակարաններ են... մի քանիսն արդեն պատրաստ է:

Ու նորից է անց կենում ղժվարություններին: Բանվորական որակյալ ուժի կարիքը մեծ է. տուֆի մասնագետ բանվոր չկա, պիտի պատրաստեղ աշխատանքներին զուգընթաց, որովհետև ալ վայրերում տուֆի մշակում չկա, ընդօրինակելը հնարավոր չէ: Աշխատանքը նորանոր խնդիրներ է առաջացնում:

30

— Այ օրինակ էսպիսի բան... Մենք չէինք նախատեսել, որ տուֆը բնական ճեղքվածքներ ունի. — և նկարում է թղթի

վրա շուրֆը, նրա շորս պատը, ճեղքվածքները, որոնք դժվարացնում են միահավասար խորանարդների ստանալը, իսկ այդ հանգամանքը կարող է թանկացնել քարը, եթե միջոցը չգտնենք... պիտի գտնենք և միայն մենք, էստեղ, տեղն ու տեղը...

Գլուղում կան մարդիկ, որոնք փնթփնթում են, թե քարամշակման ընդարձակումը պիտի իրենց հողազուրկ անի: Գեպքեր են եղել, որ շարամտորեն ջուրը բաց են թողել, ճանապարհը քանդելու համար, փայտե կամուրջների զերանները գողացել են:

— Դրանք բոլորը գլուխ գալու բան են... մի քիչ թեթև վանանք, սկսելու ենք գլուղում աշխատանք տանել: Վերջի վերջո մեր ուղեւորը շրջակայքի գլուղերն են: Այ քեզ մի խնդիր էլ.— ու պատմում է, որ հնդամյակի վերջում տրանսպորտը կարող է բավական դանդաղեցնել քարի տեղափոխումը, եթե լենինական—Խիֆլիս գիծը տեղ-տեղ չլայնացվի:

— Նոր գիծ է Արթիկը, բայց մեծ գործ է... եթե մենք տարին մի միլիոն կուբամետր քար տանք, մոտ շորս հարյուր տարի կհերիքի այն պաշարը, որ ունի ուսումնասիրված ուսյոնը... իսկ շատ տեղեր էան, որ դեռ հետազոտված չեն:

... Կես դիշերից անց է: Դուրս ենք գալիս բակը. քնել է գլուղը. շները կենտահաչ են տալիս լուսնի վրա: Հեռվում կենինականի ճրագները թարթում են: Ալագչաղի պաղ քամին սլանում է դաշտն ի վայր: Լեռան ձյունապատ գագաթը շոգշողում է... իսկ ներքև դաշտում սպիտակին են տալիս երկաթգծի հողաբլուրը, նոր կայարանը: Շուտով, շատ շուտով, շոգեմեքենայի մոկսը կխառնվի Ալագչաղի ամպերին:

ՄԵՐ ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՕԳՆՈՒՄ ԵՆ ԶԳԱՎՈՐ ԳՅՈՒՂԱՅԻՆԵՐԻՆ

Խորհրդային տնտեսության կառավարիչը խոսում էր մը-
շակների հետ, երբ մոտակա գյուղի չքավոր գյուղացիների
պատգամավորներն ու գյուղատնտեսը ներս մտան:

Գյուղատնտեսը մի կողմ քաշեց կառավարչին ու բացա-
ւորեց դորժի դռնից:

— Հա՛, բանն էսպես է. հիմի էս մարդկանց հույսը քեզ
վրա է, պիտի մի ճար անես:

— Գիտե՞ք ինչ կա,— ասաց կառավարիչը,— տեսնում 10
եմ, որ թունդ նեղն եք ընկել. բայց ո՞նց անենք, երկու տրակ-
տոր ունենք. մեկը մեզ համար հարկավոր է, մյուսն էլ փշա-
ցել է:

Դանելն առաջ ընկավ.

— Ընկե՛ր ջան, որ էսօր քո դուռն ենք եկել, իմացի՛ր, որ
տեղներս շատ նեղ է, պետք է մեր կուլակներից մեզ ազատեք.
էն է՝ ստամները սրած սպասում են, որ մեզ զղեն: Հատուկ
խնդրում ենք՝ մեզ վրա բաղցր աչք ունենաք:

— Ընկեր Ոսկան, էս մեր փշացած տրակտորը պիտի նո-
րոգենք, իրենց տանք: Հիմի քեզ վրա է, ինչ ուղում ես արա, 20
հնարքով լինի, թե հրաշքով՝ պիտի էս մարդկանց տրակտոր
տաս: Իսկ դուք, ընկերներ, հո լեհցի՞ք. մի շաբաթից հետո
կգաք ու կտանեք տրակտորը:

— Շնորհակալ ենք, մնաք բարով:

Գյուղի պատգամավորները ճանապարհվեցին դեպի գյուղ...

Մի շաբաթից հետո գյուղում ձայն ընկավ տրակտորի գա-
լու մասին. էլ մարդ չմնաց, դուրս եկավ թամաշա անելու:
Սկսած գյուղի ծայրի ջրաղացից մինչև կոոպերատիվի հրա-
սյարակը տրակտորն անցնում էր անընդհատ «կեցցեկների»
ուղեկցությամբ:

ՀԱՂԹԱԿԱՆ ՀԱՎԱՔՐ

Այնքան ոտեր, այնքան անիվ ցամաք այս անապատը
երբեք չեն կոխել: Հողերը մունջ են եղել, անբերք, և միայն
վայրի կապառի փշոտ թփերն են խոր խրել իրենց ջուտ ար-
մատները: Հոնդացել է անտիրական քամին, ավազի շեղջա-
կույտերը շիկացել են, և անապատի արորիգենը՝ գորշ օձը, լի-
զել է կապառի դառը պտուղը:

Գուցե զխրվել է մոլորված մի սալ, անիվներն ակոսներ
են դժել ու քամին ավերել է ակոսների ծիրը: Մարդը երկյուղով
10 է անցել դեպի հեռվի կավի հյուղերը և երգել է մենակ մարդու
տխուր երգը:

Հետո երկաթ դժեքը կտրել են անջուր տափարակը, իրա-
րից շատ հեռու շարել ստանցիտն տնակները՝ իրար նման, որ-
պես երկու մունդիր: Եղել է քարե ջրամբար, պերրոնի առաջ
դեղնած ակացի, տխուր զանգեր և գնացքը կարոտով ուղեկցող
սլաքավար: Եվ երբ թափառել է քամին, ավաղով ծեծել տնակ-
ները, կալարանի կենվորները նույնպիսի երկյուղ են ապրել,
ինչպես կավի հյուղերի բնիկները:

Այս տափարակներում ջարդվել է «հալոց Էռագույնը», և
20 սարսափահար մի ամբոխ, կոխկրտելով դիակներ, խուճապի
մատնված փախել է, ինչպես նախիրը հրդեհից, փախել է հրկի-
զելով, ավերելով, ցամաք անապատում դեղերել են զաղթա-
կաններ, ծարավից նեղված խմել են աղուտի ջրերը, մայրը
փորձրել է դառնահամ արմտիք, և փոսերի մեջ, անջուր հեղե-
ղատներում մնացել են մանուկների կմախքներ՝ սպիտակ,
մարմար ոսկորներ, որոնց կույտերը ֆոսֆորյա լույսով առ-
կալծել են ամալոթյան մեջ, երբ տափարակի վրա խոնարհ-
վել է ասաղաղարդ գիշերը:

Իսկ տափարակը մնում էր մունջ, անմարդաբնակ, մինչև
այն օրը, երբ բարձրացավ կարմիր աստղը Արարատյան դաշ-

տում, երբ այնքա՛ն ուտքեր, այնքան երկաթ անիվներ տկոսեցին, տրորեցին, և կապույտ բրեզենտավոր մարդիկ սուաջին անգամ իջեցրին քլունդները նոր քաղաքի հիմքերի համար:

Լուսաբացին ելան բարձին սալները, ֆուրգոնները, զարդարեցին ձիերի ճակատը ուռնեռ թարմ հլուղերով, կարմիր փնջեր հյուսեցին ձիերի բաշին, մեքենաները յուղեցին,—գլուղերից, կոլխողներից ծայր առավ տոնական թափորը՝ անմիջական, անթումբ բամբակի դաշտերի միջով, բարդիների արանքով սալերի ճանապարհով, խճուղով դեպի Սարգարավառ: Շարժվեցին մերձաբաքսյան գլուղերից, շարժվեցին երգելով, թմբուկով, նվագով...

10

Այս տափաբակով երբեք այսքան առույզ, այսպես ղվարթ ու հաղթական բանակ չէր անցել:

Նրանք չունեն արևոտված, զնդակներից խանձված դրոշներ, և ոչ մի ասեղնագործ գաղան չի փոշիոդում դրոշների վրա: Ուռնեռ անտաշ ձողեր են՝ ծայրին վճիռ կարմիրը, դուշակալիրը դենք ու դրա՛հ չունի. արևառ մարդ է, քամուց, անձրևից ծեծված: Ու քայլում է, զլուխը բարձր, ձողն ուսին: Քամին խաղում է դրոշակի հետ, բաց դլխի մաղերի հետ: Քայլում է հոսանքի դեմ, որպես նոր տաջնորդ, հողի մարդեանց կուփված բրիգադիր:

20

Ոչ ամբոց են ավերել, ոչ հրկիզել են քաղաքներ: Այս բանակը պայքարել է բամբակի անկախության համար, փշրել է դիմադրության թմբեր, պողպատյա խոփերով քանդել է հին կապիտալիստական հողատիրության ամբարտակը և որպես վարար հեղեղ ձնդքել է նոր հուն: Նրանց մկաններով է սևացել անծայրածիր դաշտը, ուր բամբակի անևոր մարդերը հերոսական աշխատանքի, արիության ու պատվո էջեր են:

Փշում է հողմը թաց շնչով, բարդիներից կաթկթում է դիշերվա ցողը: Այն ժամն է, երբ չինջ օդում բուրում է ճամփի եղրի փշատենին, երբ թանձր ճահճուտում արածում են արագիլները, խոնարհում զլուխները, իբրև թե ընթերցում են, ապա վեր բարձրանում և մի ոտքի վրա արձանացած դիտում շահանված երթը:

30

Ահա միացան երկու ճանապարհ, երկուսն էլ սևացած սալերով, ֆուրգոններով, մեքենաներով: Ողջունում են, կանչում,

իրար են նետում ուռենու ճյուղերը, և հարյուրավոր աղջիկներ սայլերի վրա երգում են «Մանանի երգը»: Փչում է հողմը, խաղում են մազերը, և իբրև կալձեռ թրթռում են մազերի գունավոր ծաղավենները:

10 Ինչքան մոտենում են կայարանին, այնքան ավելի շատ են միանում այդ վտակները, ձգվում է նրանց շղթան օձապտույտ, ոլոր-մոլոր, ինչպես պառկել է խճուղին: Կարծես ճանապարհ չի, այլ դեռի սպիտակ հուն. ահա առաջին ալիքները իրար հրելով գալիս են՝ խմբուկներով, պղնձյա փողերով: Ու չի երևում վերջը, հեռու է վերջը. սեխն է տալիս, ինչպես Արալի առափնյա բարդիների շարքը:

Հոսանքը կանգ առավ կայարանի տուփ:

Գունդերը, բրդեղակները իրենց դրոշակներով, իրենց երգերով անցան դիժը, իսկ ֆուրգոնները, սայլերը, մեքենաները ծովեցին ձախ, պտույտ անելու, որպեսզի կարգով շար ընկնեն շրջանակի վրա: Իսկ մարդկային ալիքները լցնում են տափարակը, որ եղերված է կիտակների, սպիտակ վրանների, փայտաշեն ծածկոցների և դրոշակազարդ սյուների շրջանակով:

20 Գալիս են, գալիս հազարներ, գալիս են ու ցրվում դեպի կիտակները, վրանները: Ահա մի ամբողջ մոտը՝ իր սարքով, ահա փայտաշեն մի տնակ՝ ճակատին դռնավոր պլակատ այն մասին, որ 33 թվին ռալոնում անդրադետ մարդ չպիտի լինի: Մանույրները շտապում են, դեռ բոլոր սյուներից ռուպորները չեն կախված, այնինչ բազմությունը կուտակվում է, ամբիոնից արդեն երգում են և խումբ-խումբ հավաքվում են սյուների շուրջը:

30 Շրջանակի կենտրոնում մեքենաներն են՝ տրակտորները, շարքաքանները, ինչպես հեծյալ ղեզի ձիերը դորահանդեսի ժամանակ: Հեծվորհները մոտեցրումն են, նրանցից յուրաքանչյուրի աչքը մեքենայի կողմն է:

Բոլորը ճանաչում են տրակտորները, դիտեն ով է տեղ բռնում: Հարցրու ո՞րն է «Արտաշի տրակտորը», և քեզ կոլխոզնիկը ցույց կտա աստղածև շար ընկած տրակտորների արանքում այն տրակտորը և դեռ մի քանի խոսք էլ կասի Արտաշի մասին, նրա վարը կալատմի, նրա «հունարը»: Նրանք դիտեն

արակտորները, գիտեն Կորմիկի շարքացանը, և և՛ և՛ աղջիկները բանեցնում են վիթխարի կալսիչը, այդ դեռ հետաքրքիր է, որովհետև «մեր Աշխենը» համարձակ չի մոտենում արագ դարձող փոկերին:

Արևը բարձրանում է, շոգ է: Վրանների տակ, ծածկոցների ստվերում արդեն տեղեր են գրավում: Թիկն էմ տալիս մի գերանի և նայում էմ անցնող բազմության բաժնիին: Երբ համրում էմ մինչև 58-ը, մտքումս ասում էմ՝ մի «տրեխավոր» և ապա նորից էմ շարունակում հաշվելը: Ո՞ր կորան տրեխները: Սապոգներ են, բոթեր, նույնիսկ գեղին կոշիկներ, իսկ 10 կանանց ոտքին՝ բարձրակրունկ տուֆլիներ: Հազվագյուտ չեն մետաքս գուլպաները, սպիտակ, նոր հարթուկած բատիստը, վզին՝ կաշնի: Համարյա բոլորը մաքուր ածելած երեսով են, ծոցում երևում է մատիտի մետաղյա գլուխը: Ես ուշադրությամբ էմ դիտում կողքիս վրանը, միայն մեկն է սպիտակ միրուքով: Նա գլուխը դրել է թևի վրա ու ննջում է: Մնացածը երիտասարդներ են, տղամարդիկ:

Տեղավորվում են ընտանիքով: Ինձ մոտ նստել է մեկը, երկու երեխայի հետ: Շորերը մաքուր են, շալվարի ծալքը մաշտնում է աչն, որ զգեստը նոր է սնդուկից հանել: Խոսեց- 20 նում էմ. նախկին գաղթական է, բարբառի հետքը դեռ մնում է: Նա փաթաթում է ծխախոտ, արծաթյա «կութին» մեկնում է ինձ և ծուխը պնչերից հանելով ասում.

— Անուշ պյանի ռադիոնը...

Իսկ ռադիոն կախված էր մեր գլխավերևը, վրանի գազաբից: Վրանի տակ նստողների վրա նա մաղում է ուրախ երգ, ինչպես դարնան ջերմ անձրեր: Ապա դադարում է:

— Միջում երկու հրուպե,— կրկնում է հարեանս և ապա երեխաների փոքրիկ ճակատից կոշտացած ձեռքերով սրբում քրտինքը: 30

Ականջիս հասնում է մի ուրիշ խմբի խոսակցություն: Նյութը նոր կոմբինատի հիմնադրումն է: Խոսում են խմելու ջրի մասին, մեկը Նրեանից է ուզում ջուրը բերեն, մյուսը՝ Ալադյաղի աղբյուրներից:

— Էդ ջուրն էլ որ բերինք, Զակավկաղի մեջ էսպես քաղաք չի լինի...

— Դա՛հի լավ կապրենք,— վրա է բերում երկրորդը և ավելացնում,— էս բոլորը կոլխոզի վրա էլավ...

Զվարթ աղջկա զրնգան ձայնը թրթռում է սյունից սյուն, վրանից վրան: Տարիքով մի մարդ իր դարմանքն է հայտնում, որ նրանից նրզը այսքան պարզ է լսում:

— Տո հուստո՞ւց ա նրեան,— ծիծաղում է մեկը և մատը մեկնում դեպի ամբիսներ:— Այ տես... մեր Շոդոն է, Աբեթնա-կի աղջիկը:

Մարդը չոռւմ է աչքերը կրկնապատիկ դարմանքով:

10 Հետո սուլում է գնացքը, թնգում է նվազախումբը: Դալիս ևն լենինականի գեղեգացիան, տեքստիլը, նրանք, որոնք բամբակի սպիտակ քուլաները դարձնում են ծաղկավոր շիթ, հենց այս շիթը, որ փոփոտւմ է աղջիկների հագին:

Դալիս է մի ուրիշ գնացք՝ հարավից, նախիչևանից: Իրար հետեից փոշեթաթախ ավտոսները իբրև դորշ թռչուններ հավաքվում են, շար ընկնում:

Բազմությունը խռնվում է: Հազարամյա ավազն է խշշում ոտքերի տակ, կապարի թոփերը տրոտում են նրանք, որոնք սյուների տակ, վրանների առաջ կլոր պարի ընդարձակ օղակ-ներ են կազմել և թռչում են, օրորվում թմբուկի դարկով:

20 Մի անկյունը հիշեցնում է գյուղական տոնավաճառ: Թափել են մրգեր՝ կողովներով, պարկերով: Նուզեռը բանկոտափ կրպակների առջև է. պաշթում են մեկը մյուսի հետեից արզնու, գարեջրի շշերի խցանները, երբեմն էլ շշերը: Խմում են տեղն ու տեղը՝ շշերից, բռնով, գավաթներով: Ոմանք կրծում են սառույցի թափանցիկ փշրանքներ, ոմանք էլ դեպի վրանների ստվերում տեղավորված կանանց ու երեխաների խմբերն են կրում գարեջուր, արզնի, լիմոնադ:

30 Իսկ վրանների հետև մի այլ կյանք է: Հանդիպել են իրար երիտասարդ տղա ու աղջիկ: Մի գույգ տարուբեր պնում են դալիս, կիզող արևի տակ, մի ուրիշը՝ ստվեր է արել թերթերով, երրորդը՝ ավելի հեռուն է գնում, հեռվի կապույտը, ուր տափարակը լիռնանում է և հասնում մինչև Ալագյաղի փեշերը: Աղջիկը փրցնում է փշոտ թուփերից մի ճյուղ, մեկ մեկ փնտում տերեւները և երևի չի զգում, որ փշերը ծակծկում են մատները:

Ուրախության մի ալիք անցավ վրանից վրան, խմբից խումբ: Օտարոտի տարազով, զով զով շորերով, քոլոզներով ստուգիան է եկել, «Սույուծ Մհերի» թմբուկով: Բազմությունը փլվում է նրանց կողմը, անանցանելի մի սլատնեշ օղակում է նրանց, լուռ են գլուղական դճոլները, ամբողջ դաշտում թլն-դում է միայն ստուգիայի թմբուկը:

Հանկարծ ոռադորները ազդարարեցին միտինդի սկիզբը: Զինվորական նվագախմբի հաղթական հնչյունները խլացրին թմբուկի դղրդոցը, շողշողացին պղնձի լայներախ փողերը և բազմության գլուխն անցած փողահարները մոտեցան ամբիո- 10
նին:

— Ընկերներ: Այսօր, Սարգարապատի ռալոնի կոլխողնիկ-ները տալիս են ռադորա բամբակի ֆրոնտի հաղթանակների մասին: Փշրելով դասակարգային թշնամու դիմադրությունը... լենինյան կուսակցության ղեկավարությունը... դեպի նորանոր հաղթանակներ...

Մենք խոսք ենք տալիս կատարելու և զերակատարելու 53 հազար հեկտար բամբակի պլանը... Մեր հակառակորդները՝ կուլակը, դաշնակը փորձում են սլայթեցնել մեր կոլխող-ները: Նրանք անեկյունից կրակում են մեր ակտիվ մարտիկ- 20
ների վրա, նրանք հրկիպում են... բայց մենք կփշրենք նրանց ոտնձգությունները...

Ծափերի տարափը հողմի նման փրցնում է ռադիոյի բա-ռերը: Ալեկոծվում է բազմությունը: Մի խումբ բարձր աղա-ղակում է՝ ուռա, և ինչպես որոտը՝ այդ պանչին արձագանքում են նորանոր խմբեր, ապա խուլ արձագանքը դնում է հալվելու հեռվում:

Խոսում է երկրորդը, երրորդը: Ռադիոն նմանեցնում է ձայները, նրբին ելևէջները ջնջում: Այնպես է թվում, կարծես խոսողը մեկն է, մի հրամանատար, ու բանակի ցնծության 30
աղաղակների տակ հաղորդում է տրոֆեյների մասին:

Հետո հանկարծ տիրում է խոր լուռություն: Զի շարժվում ոչինչ, ոչ ոք չի խոսում: Լսելի է, թե ինչպես են ծփում դրո-շակները:

Կարգում են կոլխողնիկների հանդիսավոր երգումը, նոր հաղթանակների մրցականը, ուղղված բոլոր կոլխողնիկներին՝

մինչև Մուղանի տափարակը, մինչև չքնաղ Աբխազիան, մինչև Ալպյան սարահարթները: Ու գնում է այդ կանչը ռադիո ալիքների հետ «մինչև Հելեսպոնտ, մինչև ծովը Վրկանա»...

Աղաղակները, ծափերը, ուռաները, փողերի հաղթական երգը միախառնվում են իրար, և բաղմունքյան ցնծությունը ելք է ստանում:

... Բարդինների ստվերները երկարում են, սյուները գետնի վրա գծում են երկարաձիգ ակոսներ:

10 Վրանների հետևը թարմ հողի թմբեր են: Ելնում են վեր նրանք, որոնք բարձր աղգարարեցին, ոյ այդ օրն արարության հին տափարակում, հաղարամյա մունջ հողերի վրա հիմնադրվում է սոցիալիստական նոր քաղաք:

Դաշտերի վրա իջնում է հրեկոն... Վերադառնում են ֆուրգոնները, մեքենաները: Կոլխոզնիկները վերադառնում են ծանրախոհ, նոր հաղթանակների հոգսով: Եվ լայնածավալ դաշտի վրա, ինչպես առատ անձրև, մաղում է աղջիկների հնչեղ երգը:

ԳՅՈՒՂԱՇԽԱՏԱՎՈՐԻ ՏԵՏՐԱԿԻՑ

Մութն ընկնելիս՝ մեկ-մեկ դալիս են գյուղխորհրդի անդամները:

— Դե՛, սկսենք, — հայտնում է ընկերս, որ ամբողջ օրը ոտքով շրջել է գյուղի դաշտերը, մեկ առ մեկ ցուցակ կազմել ցանած ցորենի ու բամբակի հերկի:

Նիստն սկսվեց: Նախագահում է գյուղխորհրդի նախագահը՝ Պողոսը:

Մեր նպատակն է ստուգել հողերի տարածությունը, հաշվել ազատ հողերը, տնտեսությունների թիվը և ըստ այդ տվյալների՝ տնտեսությունների վրա բաշխել 275 հեկտարը: 10
Տվյալներ պիտի քաղեինք հողամատյանից, այսպես կոչված «լրացուցիչ ցուցակից», Պողոսի դավթարից, որ չգիտեմ ինչու ծոցումն էր պահում, և... մնացածների հիշողություններից:

Լիար առ լիար հաշվում ենք ցորենը բազմաթիվ և բազմանուն տեղերում. «Ներքին շայիր», «Ճամփի տակ», «Խորաբեք», «Յուրտ հողեր», «Ղամշկուտ», «Բարսեղի տափ» և հազար ու մի անուններ, որոնք կազմում են Քյոթանլվի հողերի քարտեզը: Հողամատյանը կազմել են 1923 թ.: Նրանից հետո 15
փոփոխություններ են եղել, մեռել են, ծխեր են հանգել, բաժանվել են, ծնվել են, վերաբնակիչներ են եկել: Եվ ծխերի փոփոխության հետ էլ փոփոխվել է հողամատյանը: «Ղամշկուտի» 9 լիտրը, որ մատյանում գրված է Սահակ էյվաղյանի անունով, այժմ դերձակ Համոյի ձեռքին է: Իսկ Համոն 27 թվին է գյուղ եկել, ճշգրիտ հայտնի չի, թե քանի շունչ է:

Եվ նման բյուր փոփոխություններ՝ շնչում, ավելացում: Մեր ընտրած միջոցը խիստ դժվար էր, բայց միակը: Միայն

այդ կերպ կարելի է ստույգ որոշել, թե ո՞վ և ինչքա՞ն պիտի բամբակ ցանի:

10 Եվ ինչ տարօրինակ, չլաված, շատ անգամ անհասկանալի անունների ենք հանդիպում... «Կակաոս Ռուֆյան»... «Ղանդիոս Սհակյան» կամ, ինչպես գլուղում են ասում, թոփալ Ղանդո: «Պիոն խաչատրյան»... Այրի կին է, ունի երեք տղա՝ 16, 10 և 7 տարեկան. անունները Մանթաշով (մեծը), Լիազոր (ծնվել է 19 թ., երբ Դաշնակցության պարենավորման լիազորները հաղադել էին) և Լենտորշա: Մեծի անվան արտահնչումը շրջապատը ձևակերպել է «Մանթաշ», իսկ ցուցակում մնացել է հինը:

— Դրա անունն էլ պիտի փոխվի, — արտնչում է Գողոսը, կարծես անհաշիվ հոգսի ու պարտականության շարքում այդ էլ իր տեղն ունի: — Գաղափարի պակասությունիցն է... Պիոնին քանի անգամ ասի՝ խառնի՜ կարմիր կնուներին. թող էթա...

— Տո, անունն ի՞նչ նշան: Ասա ինքը նոր ծրագրով շարժվի, — պատասխանում է մյուսը:

— Գարեգին Ռվաղյան, — կարգում եմ: — Յորենը քանի՞ հեկտար է...

20 Անուպասելի կերպով տիրում է, ինչպես ասում են, դերեզմանային լուսվյուն: Լսելի է, թե ինչպես լամպի պատույզը ծծում է նավթը:

— Էդտեղ մի քիչ սպասի, — դանդաղ ասում է մեկը, որին դռան մոտ թիկնելու պատճառով, մինչ այդ չէինք նկատել: Եվ առաջ է դալիս, ծխախոտը սեղանի ծայրին դնում ու սառնասրտությամբ, ինչպես դատավճիռն են կարգում, բառերը հաս-հաս արտասանում.

30 — Սա որ կա, մեր գլուղի տմենապերվի կուլակն ա... Մինչև անգամ ես կարող եմ ասել, որ էվելի մեծ մասշտաբի կհարմարի Դրո՞ւստ ա, թե չէ, ընկերներ, — դիմում է նա: Եվ 10—15 հոգի միանգամից արձագանքում են.

— Դրուստ ա...

Իսկ նա ողևորված շարունակում է.

— «Ներքին շաչիրը» ցորեն ա. «Ճամփի տակը» ցորեն ա, — էդ 65 լիտր... էն որ հիմա կարդացիք, էն Պիոն խաչատրյանի հոգերը կիսու ցանել է ցորեն... Փօկի «Բարսեղի

տափը» կիսու ցանել է ցորեն... Դե քցի շոտքը, տես 120 լիտրը
թամամեց, ինքն էլ 3 նաֆար: Ուրեմն թե պիտի նրեանու բա-
ղարումը փութն օխտը մանեթով ծախի: Հա, էն Կոլոյի հողը
ցորեն ա... էլ ո՞րն ասեմ: Ինքն էլ պատերի տակը նստած
սրան-նրան ծաղրի տակ ա քցում, թե չքավորի կնկա ջանք
գուրս զա շանաք անելով: Էդպիսի հակահոգին ա... բաս:

Եվ նորից քաշվում է տեղը:

Մյուսներն արտահայտվեցին: Առաջինի ասածը կարծես
շեշտակի հարված էր: Լեզուները բացվեց. կարծես ավելի
կողմնորոշվեցին: Նույնիսկ մեկը պահանջեց, որ արդեն ըն- 10
թերցած ցուցակը վերանայվի:

— Տո նրա արարքը մինչի լուս պատմես, չի վերջանա...
էն ի՞նչ աղվեսն ա, դիտո՞ւմ ես... Նրա պոլի տակը քանդես,
հավատա, որ էս բոպեին էլ ոսկի կգտնես: Դո՞ւք ոնց եք ճանա-
շում նրան...

Շարունակում ենք ընթերցումը:

— Մկրտիչ Աստվածատրյան,— կարդում եմ ցուցակը:

— Էս ո՞վ է,— հարցնում է Պողոսը:

— Մկրտիչ Սարգսյան կլինի,— ուղղում է «անարխիստը»:

— Նա էլ է՛ս,— պատասխանում եմ և սպասում, որ մար- 20
դիկ մոտենան ու գտնեն:

Առաջին դեպքը չի: Ոմանք հոր անունով են գրված, ոմանք՝
պապի, ոմանք էլ՝ պապերի պապի: Մի եղբայրը հոր անունով
է, մյուսը՝ պապի: Կանայք կան՝ հայրական ազգանունով,
այնինչ նրանք ամուսնացել են, ազգանունը փոխել: Եվ ընդ-
հակառակը. առաջին ամուսնության ազգանունը այժմ չկա,
քանի որ երկրորդ անգամ է ամուսնացել: Ազգանվան փոփո-
խությունը կախված է եղել և դրողից: Եվ վերջապես, ինչպես
Քյոթանլվում, այնպես էլ բոլոր գյուղերում, իսկական անվան
հետ ոմանք ունեն և՛ ավելորդ անուն, և՛ ազգանուն: Քսան բո- 30
պե մենք կորցրինք, մինչև կարողացանք ստուգել, թե ով է
Գևորգ Օհանյանը: Բանից գուրս եկավ, որ նրան կոչում են
«Մուռ բոշա»:

— Հը՞, գտա՞ք,— հարցնում եմ:

— Տո, ջանքմ, էդպես մարդ չկա մեր գեղում...

— Խաշոյենց թաղա փեսեն շինի՞,— մոտ գալով հարցնում է մեկը:

— Տո, չէ՞... նա որտեղի՞ց Աստվածատրյան...

— Էհե՛յ,— բղավում է զռան մոտ կանգնածը,— Ասոյի Մկրեն է, Մկրեն...

Պողոսը ձեռքը ճակատին է խփում.

— Վայ, Մկրե՛... ո՞նց էի մոռացել...

Արդեն հոգնել են: Մի քանի հոգի կիսամթում, զուգաները սեղանին, մուշ-մուշ քնել են: Շրագում նալթը հատնում է, բայց պիտի ցուցակները կազմել, ստուգումը վերջացնել, որպեսզի վաղը որոշենք, թե ո՞վ ինչքա՛ն պիտի բամբակ ցանի:

Շարունակում ենք ցուցակի ստուգումը:

Հանկարծ դուռը թափով բացում են, դուռը շրխկոցով կայլում է պատին ու հետ գալիս: Քնածները դարթնում են:

— Էս ի՞նչ ժողով ա,— գոռում է աչքերն արնոտ մեկը, զզզված, ծվենները կախ շինելն ուտին: Եվ առաջանում է.— ձեզ ո՞վ ա կանչել... էս ի՞նչ եք անում:

Հազիվ է ոտների վրա կանգնում: Սեթոն ուզում է մոտենալ: Արդելում ենք:

— Հին ռեժիմի ժամանակն ա՞, հը՞, խոսե՛ք, է՛...

Սեթոն չի կարողանում զսպել իրեն: Հարբածը փորձում է խփել նրան: Պողոսը տեղից վեր է թռչում: Ներս է մտնում երկրորդը ու բուրակ, ներքին սարսափից կետ-կետ ձայնով բոռում է.

— Մեզ մորթեցի՛ք... Մեզ մորթեցի՛ք...— գոռում է ու ասես ինքն էլ իր ձայնից վախեցած, քարացած նայում է մեզ:

— Ինկերենե՛ր և քաղաքացիներ... Զբաւոր գյուղացիներ... Ես ձե՛ր... Զբաւորներ և ինկերներ...

Առաջին հարբածին մի կերպ դուրս են անում: Իսկ երկրորդն ինքն է դնում և մրթմրթում.

— Ինկերենե՛ր... և շքավորնե՛ր...

Դուրս ենք գալիս բակը: Մի քանի սավեր իսկույն պահվում են եկեղեցու պատի հետևում: Կտուրի վրայով թիթփալով մեկը վազեց և թռավ ներքև: Նա երեւի ընկավ փափուկ աղբակույտի վրա, որովհետեւ ընկնելու ձայնը չլսվեց:

— Լա՛վ, գնա՛նք...

— Տեսա՞ք, որ ասում էի կղժղո՛հն,— վրա է բերում մեկը: Նա չի կարողանում իր ներքին հրճվանքը զսպել: Նրանք, այն երկուսը, որ ներս մտան, դարմանալի նման էին իրար: Երկուսն էլ նիհար, մաշված, երկուսն էլ պատառոտված շինելով, մեկը կեպին գլխին, մյուսը՝ աղտոտ թաշկինակով: Առաջինի մի կողքը ցեխոտ էր. երևի ընկել էր փողոցում:

— Ո՞ւմ մոտ են եղել,— հարցնում է Պողոսը իր հարե-
վանին:

— Իբր թե չե՞ս իմանում,— կշտամբում է հարեանը: 10

— Լա՛վ, հետո կպարզենք... Առայժմ պատահածի ար-
ձանագրությունը կաղմի...

— Շրա՛խկ,— և փշրվում է մի պատուհան, ապակին
սլքնդում է:

— Խրճիթն էր,— կանչում է Սեթոն ու դուրս թռնում:

Մոտակա տներում շները հաչում են: Հեռվից լսվում է
սուլոցի ձայն: Մութն է: Ծրագը Պողոսի ձեռքին դողում է:
Մոտենում ենք խրճիթին: Ջարդել են պատուհանը. ապակու
կտորտանքը թափված են գետնին, ներսը: Չթրծած աղյուսի
կտոր է ընկած պատի տակ: Քար չի երևում: Գուց՛ս փայտով 20
են խփել կամ բռնեցրով:

— Թե մի կպարզեմ՝ ո՛վ է՛ր...— վայրանում է Պողոսը:

— Մի ամիս չկա շուշեքի քցելուն,— ասում է մեկը և
տնադում մյուս ապակիները:— էս մեկն էլ ճաքել է...

— Էդ կաբ... էդ քցելուց էդպես եղավ...

Քիչ հետո նորից ենք շարունակում աշխատանքը: Էլ ոչ
ոք չի քնում: Այդ պատահարը սրում է նրանց միտքն էլ, լսո-
ղությունն էլ: Ավելի արագ ենք թերթում մատյանը, մարդկանց
ալելի հեշտ ենք ճանաչում:

Մոտ 200 հեկտար «տեղ» արդեն արել ենք... Աքլորները 30
կանչում են: Միայն պատրույգի նավթն է վառվում: Խաչիկը
հավաքում է մատյանները, մեր ցուցակները, և դուրս ենք դա-
լիս գլուղխորհրդից:

* * *

Մութն է: Իսկ Սեթոն գնաց ու չեկավ:

Կոմսոմոլի շաբաթօրյակը...

Նրեկոյան խաչիկն ամեն ինչ կազմակերպել էր: Հայտնի էին ջոկերը, ղեկավարները. յուրաքանչյուր ջոկ զիտեր, թե ո՞ր շքավորի բամբակի ցողունները պիտի հավաքի, ո՞ւր պիտի թափեն աղբն ու մոխիրը: Առաջին երթն էր, որին պիտի հաջորդեր ավելի հզորը, ավելի բազմամարդը: Այն եռուղեոր, որ նկատուի էր ու սկսել էր ալիքի նման բարձրանալ, առաջին ելքն էր գտնում այդ պարզ, անպաճույճ թափորով:

Գնացին երդելով, կատակներով, գնացին՝ տղա ու աղջիկ, հանաքով ու ծիծաղով: Գնացին և իրենց հետ տարան մի խումբ 10 «անկուս» պատանիների, մեծահասակ սիրենքների, դպրոցի աշակերտների: Մի քանի երեխաներ, ցեխը կոխ տալով, վաղում էին երթի հետևից:

Առավոտյան դեմ դյուղ եկավ մի «Ֆորձոն» էլ: Եկավ ու խոփերը բարձրացրած, բազեի նման սլաց փողոցով. նրա ծանրությունից փայտե կամուրջն օրորվեց, բենդինի ու նավթի ծուխ շարտեց ավարի դեղերին, ցեխե պատերին ու սլացավ դեպի չիմանը, ուր երկու տրակտոր պատվում էին իրար հետևից ընդարձակ տափարակում, պտտվում, ինչպես հիպոպրոմում ձիերը և սև ակոսներ էին գծում:

20 Մի տրակտոր էլ: Այդ նշանակում է՝ օրը մեկ ու կես հեկտար ցել: Եթե տասն օր արև անի՝ 15 հեկտար: Բայց մենք երկուսն էլ ունենք: Ու պիտի նսրերը դան, մի ամբողջ կալոն, պիտի դա ծանր «Կելսը», որի լայնեբախ խոփերը ամենակարծր հողն էլ թեթև են շրջում:

Պիտի դա տրակտորների կալոնը, «Ֆորձոն»-ներ ու ծանր «Կելսը». սակայն արև է ու դեռ չկան: Իսկ յուրաքանչյուր օրը վճռական նշանակութուն ունի մեր սլանի համար: Եթե հանկարծ ձյունի, հողերը կմնան խոպան, գարնանը չենք հասցնի և՛ վարը, և՛ ցանքը:

30 Հարկավոր է դուրաններն էլ հանել:

Մոտենում ենք պուլխորհրդին: Հավաքված խոսում են նրանք, ովքեր երեկ կային: Նոր դեմքեր էլ կան: Արդեն տեղեկացել են մեր աշխատանքի մասին: Գյուղխորհրդի անդամներն են պատմել, կոմերիտականներն են ագիտացիա արել աներում, իրենց բարեկամներին ու ծնողներին համոզել, որ բամբակի կոնտրակտ կնքեն:

— Ուրեմն մեզ էլ պրծում չկա, էլի,— ասում է Պողոսը, գրպանից հաց հանելով:

Նրա աշխատանքը շատ է: Գետափի ամրացման համար ամեն օր պիտի 20—25 բանվոր տա, պիտի տեղավորի արակ-ստորիստներին, գյուղական ճանապարհների և կամուրջների նորոգման գործին պիտի հետևի և սովորական կարգով Քյոթանլիի պէս վեց գյուղի առօրյային ընթացք տա:

Պողոսն անվա է, ոտքերը բույրիկ: Յեխուտ շուտի վրա կախվել են վարտիքի կապերը:

— Դուք սկսեք, մի ես տեսնեմ ինչ արեց կատարածուն... 10

Եվ շուտերը շլուփ-շլուփ քաշ տալով, գնաց կոռպերատիվի կողմը:

Բակը մտավ երիտասարդ մի աղջիկ, հնամաշ վերարկուն ուներին. նրան հետևում էր մի ծեր կին: Երբ շրջվեցինք նրա կողմը, աղջիկն ամաչեց, կարմրեց: Նա կաշու մի գույն գրա համար կապ-կարմիր հղավ նրա երեսը: Ապա մոտեցավ ու, գլուխը վեր բարձրացնելով, շեշտակի նայեց մեզ:

— Սրան էլ գրե՛ք... Սրա նման մեր գյուղում բամբակ ցանոդ չկա...

— Հրանուշ, մեռնես դու... Էս էլ քանի՞ հոգու բերիր: 20

— Զորսը,— պատասխանեց նա ու հանդիմանական շեշ-տով ասաց.

— Բա ամոթ չի՞, որ շրջանի մեջ ամեն տեղ մեր գյուղի վատությունից են խոսում:

Նրա աչքերը բոցկլտացին: Աղջիկը ձեռքերը խրել էր վե-րարկուի գրպանը, կարծես ձեռքում մի ինչ-որ բան էր պահել:

Զգացի, որ առանձին մի բան է ուղում ասել, գուցե թուղթ է գրպանում: Ընկերս հասկացավ ու բակում կանգնածների հետ ներս մտավ «կանցելարը»: Պառավն էլ գնաց:

Աեթոն տրակտորի մոտ սպասում է ձեզ... 30

Գյուղից դուրս, կամուրջի մոտ, մի փոքրիկ տնակից՝ դեմ հանդիման էլավ Հրանուշը: Զարմացաւ: Ի՞նչպես էր նա այդ-բան ճանապարհը կտրել ինձանից շուտ:

— Աեթոն հրես կդա... ներս մտեք,— ասաց նա:

Այդ «նեբսը» նոր ու փոքրիկ խրճիթ էր, եղեգնածածկ կտուրով: Մի կին կոացել էր օրորոցի վրա: Օջախի մոտ շո-

բիւ էր մի 4—5 տարեկան տղա: Ներս մտնելիս նա նայեց ինձ և էլի առաջվա դիրքն ընդունեց: Խրճիթի կահկարասին պարզ էր, բայց մաքուր: Հասարակ թախտի վրա փռված էր նոր դործած կարպետը: Այդ տունը, փոքրիկ բակը, շատ նման էր այն հնձաններին, որ հազվագյուտ չեն ընդարձակ այգիներում:

— Էս իմ բույրս է,— ասաց Հրանուշը, թախտին նստելով: Նրա շարժ ու ձևի մեջ անսահման պարզութիւն կար և համարձակութիւն: Նա խոսում էր, ինչպես հին ծանոթի հետ:

10 Եվ առաջին խոսքից իր ուրախութիւնը հայտնեց, որ մենք «պինդ ենք բռնացրել»:

— Որտեղի՞ց իմացար...

— Խաչիկն էլ ասաց, Սեթոն էլ:

— Դու կոմերիտակա՞ն ես:

— 28 թվից...

— Ինչո՞ւ շաքաթօրյակին չես գնացել,— հարցրի և հանկարծ հիշելով նրա կաղ լինելը, իսկույն խոսքս դարձրի.

— Սեթոն ե՞րբ է էս օթախը շինել...

— Մի տարի չէա,— պատասխանեց Հրանուշը: Նա կար-

20 մըրել էր, ինչպես բակը մտնելուց:

Տիրեց լռութիւն: Ես ուզում էի մի կերպ նրան սիրաշահել, բայց հենց այդ րոպեին Սեթոն ներս մտավ:

— Հրանուշ, շայնիկը գնեիր էլի օշախում,— և դառնալով ինձ,— բարի լուս...

Հրանուշը վեր կացավ:

— Ես թեյ խմել եմ, Սեթո՞ւ:

— Դու խմել ես, ե՞ս չեմ խմել,— ծիծաղելով ասաց նա, պսպղացին առողջ ատամների զույգ սպիտակ շարքերը:— Դի՛ր, ախշի...— ու կնոջը դառնալով, ասաց.— Ուտելու բան

30 չկա՞...

Կինը կոացած ակնն սկսեց արագ օրորել երեխային:

— Սեթո՞ւ, կանչե՞լ ես ինձ...

— Հա, Հրանո՞ւշ, հայաթի դուռը դիր:

Ու մոտիկ նստելով, ասաց.

— Դիտե՞ս, ես իբիկունը խի դռան մոտն էի կանգնել:

— Զէ՛:

— Ես գլխի էի, որ էդպէս մի բան պիտի լինի... Դե, օտար շնո, քեզ կարելի չա ասել: Էն Ռվադյանը, որ ասում էինք իրիկունը, նա էստեղի հակաների գլխավորն ա... Ժողովում շատ բան չէր կարելի ասել... Դու տեսա՞ր, որ նրա անունը տալուց, քարտուղարը մի տեսակ ռանգը փոխեց:

— Սչքիս չընկալ:

— Հա, էդպէս եղավ... Իմ տեղը մութն էր, ձերը լույս: Կամպը ձեր առաջին էր, կարող ա, որ շտեմնայիր: Ես իմանում էի, որ գալու են, համա ուզում էի իմ աչքով տեսնայի... Որ դուրս եկանք եկեղեցու մոտ, շվաք տեսա՞ր:

10

— Տեսա:

— Էն հենց ինքն էր:

— Ո՞վ:

— Ռվադի թոռն, ո՞վ...

— Սեթո՞, գուցե սխալ ես... — Սեթոն պոռը ծպացրեց, գլուխն օրորեց:

— Ինչ որ քեզ ասում եմ, հաշվի, թե աչքովդ ես տեսել... Ես հավատարիմ մարդ ունեմ...

— Որտե՞ղ:

— Նրանց միջին: Էն նմուտում խաբարը կբերի:

20

— Ո՞վ է:

— Նրա բառրակը՝ Կոլոն: Ինքը եղիդի չա, համա հայերեն ինձանից լավ ա իմանում: Դուք հլա շեկած, ես արդեն իմանում էի, որ գալու եք... Քո անումդ չէի իմանում, համա եաշիկին, մեկ էլ էն գլուղատնտեսին գիտեի:

Հետաքրքրութունս արդեն փոխվում էր զարմանքի: Հրանուշը կռացել էր օջախի վրա, նայում էր սեացած թիչամանին:

— Դուք որ շրջանումն եք եղել, նա էլ է էնտեղ եղել... Իրիկունը կանչել է մի բանի հոգի:

— Շատվո՞ր են:

30

— Մեր գլուղում 4—5 հոգի են... Ուրիշ տեղից էլ են դալի: Մի եղիդի շեյխ կա, նա ամիսը երկու ոտք գալիս ա... Բուրդ ա բերում, պանիր, ոչխար... Նրանք աշնա են:

— Գիտեմ, գիտեմ...

— Ոնց որ ես ու դու... — Սեթոն նորից ժպտաց: — Հա, Կո-

լոն լավ չի լսել, բայց ասում ա՛ շատ են խոսել, մինչի արևո-
րականչը համարյա թե նստել են:

— Էն ո՞վ քար խփեց պատուհանին, — անհամբեր հար-
ցրի ես:

— Ինքը:

— Ռվաղյա՞նը:

— Հա:

— Բա ի՞նչ իմացար:

10 — Էդ խոսքին եմ զալի: Երեկ կանչում ա բոլաղից խեղճ
մի բանի մարդու. մինը մեր Սճակին. — ինձ էլ ազգական ա
հաշվում, մինն էն Գաբուլի տղին: Էն որ առաջինը մտավ, ուղեց
էլ ինձ խփի...

— Ո՞վ, Սեթ, — սրտնեղած հարցրեց Հրանուշը:

— Գաբուլի տղան...

— Կանչում ա, թե գոմի կատարը քանդված ա, օգնեք, որ
սարքեմ. դրանց լավ խմացնում ա... Որ տաքանում են, թե՛
20 շրջանից մարդիկ են եկել, չքավորների տները գրում են:
Ո՞նց թե՛ ես դրանց քսենցը, բռնեցը... Մեր Սճակն էլ շաշ ա,
կատարը տաքացավ թե չէ, էլ լեզուն չի պահի: Գալիս են, որ
խանդարեն... վերջը տեհար ինքդ: Իսկ իրանք հեռու են կանդ-
նում... Մենք որ ներս ենք մտնում, ինքը մոտենում ա, շուշեն
ջարդում: Քարով չի խփել, ձեռքի փետովը...

— Քեզ ո՞վ ասաց:

— Կոլոն, ո՞վ: Մինը շվացրեց... լսեցի՞ր:

— Հա:

— Էն Կոլոն էր... Ուրեմն թե՛ դարթուն եմ, էլի...

— Նրա սովորեցած խոսքերը քեզ ո՞վ ասաց, Սեթ:

— Ինքը, Սճակը... Ես որ դուրս եկա, վաղի դեպի կա-
մուրջը: Ասի՛ աչքովս տեսնեմ: Տեսա... Կոլոյի քեչեն էլ քցել
30 էր ուսին: Սճակը պատի տակ մեկնվել էր... Ես եմ նրան տուն
տարել: Մի լաց էր լինում, ո՞ր, — ու քահ-քահ ծիծաղեց: — Գո-
ռում ա տանը՝ «ինկերներ և չքավորներ»... Գոռում ա ու
կրծքին խփում:

— Զահրումար խմի թող, — զայրացած բացականչեց Սե-
թույի կինը, թախտին փռելով նրեւորքիչը, որ սփռոցի տեղ էր
ծառայում:

— Ես ուրիշ բան եմ ասում, էդ գլխավորը չի,— ասաց Սեթոն, երեսարբիչի ծոպերը հարդարելով:— Նրանք խորհրդում մի մարդ ունեն, գլխի չեմ, թե ով ա:

— Ինչի՞ց գիտես, որ ունեն:

— Ինչ որոշեն, ինչ խոսան՝ էն ա նրանց ականջում:

— Քարտուղարը չլինի՞:

— Չէ՛, նրա գալուց առաջ էլ կար էդ կապակցությունը...

Ես ուրիշի վրա եմ կասկածավոր:

— Ո՞ւմ:

— Հաստատ իմանամ, հետո,— ալնպես ինքնավստահ 10
ասաց նա, որ կարծես կասկածի հետք անգամ չէր կարող լինի, որ պիտի իմանա վաղ թե ուշ:

Հրանուշը թեյամանը մոտեցրեց: Ես վեր կացա գնալու:

— Մի ստաքան խմի, հետո... Հրանու՛շ, տես հո մարդ չի՞ երեւում:

Հրանուշը բակի դռնակը բաց արեց:

— Չէ՛:

— Հենց էիմանաս թե վախից եմ էսպես... Չէ, զգուշությունը լավ բան ա: Նրանք էլ շատ հարիֆ են՝ իմանան, թե ով ա նրանց սեկրետը գողանում... Է՛հ, վերջը դրանց վեր ենք 20
քցելու, համա մի քիչ շարշաբում են...

Կես ժամ հետո ես գյուղխորհրդումն էի:

— Ա մարդ, էսքան ուշանալ կլինի՞ր,— հանդիմանեց գյուղատնտեսը: Տես ինչքան պայմանագիր եմ կնքել,— թղթերի կույտը ցույց տվավ խաչիկը:

— Դաշտումն էի...

«Կանցեկարում» տեղ չկա: Իրար հրմշտկելով մոտենում են խաչիկի սեղանին: Մեր, ջահել, կին ու տղամարդ: Նրանք, որոնք գրվել են, գուրս չեն գալիս: Մեկն սպասում է տեսնի իր հարեանը քանի՞ լիտրի պիտի գրվի, որպեսդի հանդիմանի 30
կամ դայրանա, եթե իրենից պակաս գրել տա, մյուսն աչքը գրել է ֆոնդի հողին, սպասում է, որ այդ մասին «առանձին» խնդրի. երրորդը՝ որովհետեւ գուրսը ցուրտ է, գնալու էլ տեղ չունի: Համոզում եմ, հանդիմանում, դայրանում, ծիծաղում:

— Պարթե Աբրահամյան,— կանչում է խաչիկը: Լռում են. հեկեկում է մի կին՝ շորացած, մաշված... խաչիկը ցուցակում

կարգաց նրա մահացած որդու անունը, ինչպես գրված էր հո-
ղամատյանում, երբ նա էր ծխի գլուխը: Մալրը գլուխը շրջում
է պատին, անձայն հեկեկում, սև զոզնոցի ծայրով աչքը սրբում:
Ու շշնջում է.

— Քոռանաս, աստված... Աչքդ նրան տեսա՞վ:

— Անցածն անցել է, մե՛րս... Հանդստացի՛ր,— ասում է
Պողոսը:

10 Այս խոսքից մոր հեկեկանքը սաստկանում է: Նա էլ չի
կարողանում իրեն դադել, երեխայի նման «Պարթև» կանչե-
լով դուրս է գնում, թողնելով և՛ բամբակը, և՛ պայմանագիրը:

— Զարմանալի բան ա: Զորս տարին թամամեց, էլի
անունը տալուց էսպես փլվում է,— մոմոաց մեկը:

— Դրան մոր ջիգար են ասում, է՛,— վրա բերեց մյուսը:

— Տուր ինձ նրա պայմանը, ես կտանեմ նրանց տունը,—
ասում է մի երիտասարդ:

Մոտենում են երկու պառավ կին:

— Դրա ինձ,— ասում է մեկը:

— Ի՛շ, ընկեր խաչիկ, դա դիզա՞ս ինչ պառա՞վ ա...

20 — Դրա նման բամբակը բեջարող չկա: Հերոս մրցանակ
ստացավ:

— Ինչքա՞ն գրեմ:

— Վաթսուն լիտր,— հանդարտ ասում է նա: Մի քանիսը
գարմացած բացականչում են.

— Ա՛յ պառավ, հեկտար ու կես բամբակ կարա՞ս ցանի...

— Էս ոսկի ձեռքերով,— ասում է ու ձեռքերն իրար տա-
լիս: Ծիծաղում են: Մաշված, մաքսոված ձեռքեր են, շորացած
կաշի ու ոսկոր: Ով գիտե՞ բա՛նի՜ հաղար փութ՝ բամբակ են մշա-
կել այդ «ոսկի» ձեռքերը:

Սյուս պառավը նրանից քիչ է վերցնում:

30 — Հեբիք է դրան... ոտները բամոտ են... — ասում են
խաչիկի մոտ կանգնածները: Բայց պառավը մի պայման է
գնում, որ իր հողը գութանով վարեն:

— Ինչի՞:

— Զեմ ուղում: Օրես դենն ինձ սաղ չի էդ մաշինեքե-
րը... — Ծիծաղը վեր է ածվում հոհոոցի: Առաջին պառավը
հանդիմանում է.

— Գուժնվորին մի շալ լավաշ, մի ղաղան փլավ տաս լավ ա՞, հա՞...

— Էդպես ա կարգը:— Մյուսների հոճոցը նրան այնքան չզայրացրեց, որքան առաջին պառավի այդ խոսքը: Ու ձեռքը ձեռքին խփելով ասաց.

— Բրինձն էլ իստակել հազրել եմ... քեզ ի՞նչ:— Հոճոցը սաստկացավ:

— Պառավները կովան... Տո, կպան իրար,— կանչեց մեկը:

— Շնորհակալ եմ,— ասաց ու հեռացավ պառավը, պալ-մանագիրը գոտկալի տակ պահելով:

10

* * *

... Այսօր եռյակից գրություն ստացանք: Ժամը 12-ին տրակտորների կալոնը պիտի մտնի Բյոթանլու: Գրել են, որ աշխատանքը մյուս գյուղերում էլ հաջող է: Նորից են հիշեցնում, որ համայնական ժողովում շմոռանանք սոցիալիստական մրցության պայմանագիրը կնքելու: Պիտի գան հարևան թուրք գյուղից: Ուղարկել են և լրագրեր... Թեկուղ խրճիթն ստանում է, բայց գալու օրից թերթին չենք նայել: Եռյակից գրում են, որ շուտով կենտրոնից մեր շրջանն է գալու բանվորական բրիգադը...

Հաշվեցինք մեր աշխատանքը: Ութ գութան երեք օր է՝ 20 վարում են... Տրակտորները բավական տեղ ցել են արել: Նրանցից միայն մեկը կեսօր չի աշխատել՝ բոլոր կոտրվելու պատճառով: Հինգ օրում 29 հեկտար վարել են:

— Նու 30 ասենք... 44-ն էլ կար... 74:— Եվ խաչիկը տու-կոսն է որոշում:

Հրանուշը երեկ գնաց. նա սովորում է շրջանի յոթնամյա-կում: Շաբաթ օրերը գալիս է, մի օր մնում, մյուս օրը վեց օրվա հաց շալակին գնում: Եթե սալ է պատահում, նստում է: Գնում է՝ մեր եկած ձանապարհով, բամբակի դաշտերի և կա-նաչ արտերի միջով... Ուրախ գնաց և ափսոսաց, որ չի տես- 30 նելու տրակտորների մուտքը Բյոթանլու:

— Եկան, եկան...

Նրեխաները վաղեցին առաջ: Հրապարակում խմբված ժո-ղովուրդն առաջ շարժվեց: Նրեաց առաջին «Ֆորձոնը», հետո

էրկրորդը, երրորդը, չորրորդը... վեց «Ֆորձոն»: Իսկ ամենից
վերջը՝ ծանր «Կեյսը», նոր խոփերը վեր ցցած, որ չցեխոտ-
վեն: Փրփրփթում էին արակատորները, ու նրանց աղմուկի մեջ
որոշակի կարելի էր ջոկել «Կեյսի» աղմուկը, ասես փնթիրն-
թում էր, որ իրեն ամենից վերջն էն զցել ու զալբացած պա-
հաճում էր խոտան ու կարծր մասհող, որ ցրիվ տա, փշրի...

Ժողովը հրապարակում եղավ: Մարդիկ նատուտեցին արակ-
ատորների վրա, հենվեցին նրա առիվներին: Ու երբ հարեան
հչուղի պատգամավորներն եկան, ժողովը վերածվեց անպա-
շույն, անզարդ միտինգի:

Երեկոյան դեմ արակատորներն անցան հրապարակով, մասն
կալանի բակը:

Հողե պատերը դողում էին նրանց թափից: «Կեյսը» թևով
դիպավ ավերակ պատին ու փլցրեց մի շերտ, որ խանգարում
էր նրա երթը...

ՄԱՐՄԱՐԻ ՏՈՒՆ ԿԱՌՈՒՅՈՂԸ

Երբ առնում եմ գրիչը նկարագրելու իմ հանդիպումը մի պարզ կոլտնտեսականի՝ Հայրոյի հետ, որի նման հարյուր հազարների կան մեր երկրում,— սլատմելու և մեր զրույցը երբ, ինչպես ասում են, վիան երեկոյան երկինքն էր և պղտոր առուն, որ Հայրոն բաժան-բաժան արձակել էր բամբակի մարգերի վրա,— ես ահագին ջանք եմ թափում այս նկարագրության ընթացքում սեղմած պահելու ներքին երկու ղսպանակ՝ լեռնացած ուրախության և արդար դուլքի, որին արժանի են հողի այդ մշակները, Արարատյան դաշտի չքնաղ երեկոն, 10
կանաչ այգիները, ծիրանագույն ամպերը և այն իմաստուն խաղաղությունը, որ իջնում է արգավանդ դաշտի վրա, փշատենու սաղարթին, թպրտացող խարույկների և հոգնած մարդկանց վրա, որոնք երգերով դաշտերից դառնում են տուն:

Ես թողել էի մեծ ճանապարհը և արտերի միջնակներով, առուի հետ գնում էի դիմացի գյուղը, որի առաջին խրճիթները նշմարվում էին ուռիների արանքից:

Առվի եզրին հանդիպեցի միջին տարիքով մի մարդու, որ կռթնել էր բահին և հետևում էր մարգերի վրա կապած ջրին:

— Վարար շե՞ս կապել ջուրը...— և կուցա նոր ծլած 20
բամբակենիների վրա, որ դողում էին ջրի թափից:

— Էս ջուր վարար պիտի, որ հող քիչ խմի...

Ինչո՞ւ պիտի հողը ջուր քիչ խմի և ինչո՞ւ քիչ ջուր խմելու համար մարգերում ջուրը պիտի սրընթաց գնա: Գուցե նա հշմարիտը չի ասում: Եվ իմ հարցը մոտենում է հեռվից:

— Ո՞ւմ բամբակն է:

— Մերն է,— պատասխանեց և անցավ մի ուրիշ մարզի, որի ծայրը հեռվում չէր նշմարվում:

— Կոլխոզի՞ բամբակն է...

Նրա հայացքն արտահայտեց և՛ զարմանք, և՛ հանդիմանություն, և՛ խորամանկ հեղեանք. իմ հարցն անտեղի էր:

— Մերն է, մեր կոլխոզիներ...

10 Նա հանգիստ, ինչպես երկրորդ անգամ բացատրում են դասը, կրկնեց, որ այս սառնայի հողերը ծանր կավ են, բամբակը դեռ «մանուկ» է և եթե ջուրը լճանա, հողի երեսին կնստի ծանր կեղևը և կավի ամուր շերտը կխեղդի բամբակին: Որպես ավելորդ ապացույց, նա ասաց և այն, որ նրա կյանքի շատ տարիները «խաղացել» են հենց այդ հողերի վրա:

Հետո զրույցն առավ այս տարվա ցորեններին, նորից շուռ եկավ բամբակի վրա, անձրևների և բաղձանի շուրջը պատվեց, ինչպես ջուրը, որ խշշալով գնում էր, պտույտ անում հողի կոշտերի շուրջը և գլուխը կախում դեպի մարզի եզրը: Երբ խոսք ընկավ աշխօրերի և աշխատանքի մասին, նա ծոցից հանեց խնամքով պահած գրքույկը, որից հայտնի էր, որ նրան անվանում են Հայրո, և Հայրոն արդեն ունի 73 աշխօր:

20 — Կա՞ ձեր տանը ուրիշ աշխատող:

— Կինս է: Նրան էլ կա 29 աշխօր... Նրեխաները չեն թողնում, թե չէ ավելի կառներ:

— Ինչքա՞ն պիտի ստանաք:

— Եթե անցյալ տարվա պես բերք հավաքենք, մեզ կընկնի մինչև 30 փութ: Բայց էս տարի աշխօրին ավելի կհասնի. համ ցանքերը լավ են, համ աշխատանք հավաստի կանեն:

— Դու կհասցնե՞ս երեք հարյուրի:

— Ավելին:

30 Սկսվում է մի խոսակցություն, որ հետաքրքիր է ոչ միայն նրա համար, ով կարողանում է թվերը բազմապատկել և աշխատանքը վերածել ցորենի, բամբակի և ռուբլիների: Նրա պատասխանների մեջ կա ստույգ ճշտություն: Նրա լեզուն առաջվա պրիմիտիվ բարբառը չէ, նա արդեն գիտի նոր և գծվար բարդություններ և սովորել է նախատեսել և կշռադատել:

Կհարցնեիր տուա՞ջ հողի մարդուն, թե ինչպե՞ս են ցան-

բերը և ի՞նչ է ակնկալում իր վաստակի դիմաց: Նա կտարակուսեր պատասխանելու այդ ծանր հարցին: Նախ ո՞վ ես և ինչո՞ւ ես հարցնում. ապա որտեղից իմանար, երբ դեռ հեռու է բերքահավաքը և մինչև բերքը տուն տաներ, տասը բաժին պիտի տար՝ պարտքատիրոջ, խարջ հավաքողին, «աթոռամաս», հանգապահին և հողատերին: Եվ նա խեղճության դրոշմը դեմքին երկյուղով կնայեր վերև և կասեր.

— Տեսնենք ինչպես կլինի... Եթե մի ուտելու հաց դա, փառք իրեն... էդ էլ մեր բախտը: Այ էս արտը լավ հաց կտա, թե չէ իմ հողից ի՞նչ ես հարցնում...

10

Իրեն հողում ամեն ինչ վատ, հարևանի հողը՝ հարուստ, իրենց գյուղը՝ աղքատ ու խեղճ, հարևան գյուղը՝ առատության աղբյուր, վերջապես իրենց երկիրը՝ ցամաք (եթե միայն նրա մտածողության հորիզոնը ավելի լայն բացվեր, քան գյուղի հողերի սահմանը), մյուս երկրները՝ դրախտ: Այսպես էր խեղճության հին լեզուն, որ կոչվում էր «ցորեն լեզու» անծանոթ մարդու հարցասիրության դեպքում, դրսից եկողին՝ անձարակ և աղերսով նկարագրելու իր վիճակը:

Հայրոն և նրա նման հարյուր հազարները յուրաքանչյուր օր գիտեն իրենց և հարևանի աշխատանքը: Սրանք տեղյակ են ոչ միայն իրենց կոլխոզի, այլև հարևան կոլխոզի դրուժյանը: Գիտեն և այն, որ իրենց ձեռքումն է սովելացնելու աշխատանքի օրերը և օրվա միջինը՝ ցորենով, բամբակով, խաղողով:

20

— Սկզբից մեր կոլխոզն էնքան չէր ամրացել, ինչքան էս վեց ամիսն ամրացավ: Զատեցինք մաքուր, ազատվեցինք լոգրներից և հիմա տեսնո՞ւմ ես, արևը մայր է մտել, բայց տես դաշտերում ինչքան աշխատող կա...

— Հայրո, դու գիտե՞ս քո հին հողամասի հին սահմանները:

30

— Ա՛յ,— և ձեռքը մեկնում է դեպի անեղր դաշտերը:

— Խառնվե՛ց դնաց... — ժպտում է նա: — Այ, էնտեղ մի թումբ կար,— իսկ ես չեմ կարողանում որոշել, թե ո՞րտեղ թումբ կար,— էդ թմբի տեղից մինչև հին առուն էր:

Բայց թումբը հարթել են և լցրել հին առուն:

— Ես հարցնում եմ քո շնչաբաժին հողիդ մասին, մինչև
փոխտող մտնելիդ: Ի՞նչ եկամուտ էիր ստանում...

Նա դժվարանում է պատասխանել:

— Ի՞նչ եկամուտ պիտի ստանար մի բայտրակ, որ ուներ
երեք անձ և ոչ տուն, ոչ կթան... Քարոտ, անմշակ հող էր:
Բեջարեցի երկու տարի, սերմ ձգեցի, սերմ առա և երկու տարի
էլ պիտի քրտինք թափեի, մինչև հողը դառնար պիտանի: Ինձ
որտեղից էդքան ուժ:

10 Եվ պատմեց իր կյանքը, իր կոխվը՝ հողի համար, մի աղ-
քատ խրճիթի և «կթանի» համար, որ ցամաք շմնային ինքը
և երեխաները:

Նա պատանի էր, երբ հեռու մի երկրից, որ անմարմին
հուշ է նրա զլխում, տեղահան արված և պատերազմի արհա-
վիրքներից սարսափած բազմության հետ գաղթեց այս ան-
ծանոթ դաշտը: Շրջեց որպես անօթեան, և հենց աշգալիսի կա-
վահող, Հայրույի բամբակներից ոչ հեռու, գերեզման դարձավ
մի ամբողջ տոհմի, որի վերջին շատավիղն էր աչդ նիշար սպա-
տանին:

20 Հետո՝ բայտրակ: Կիզիչ արև, դառնահամ ջրեր, ցամաք
հաց, մի փալաս, որ նրան պաշտպանում էր և անձրևից, և գի-
շերային սառնությունից: Առաջը՝ մռայլ և անթափանց խավար:
Թվում էր, որ վախճանը չկար աչդ անուրախ կյանքի:

Սակայն բացվեց աչդ առավոտը և ի՞նչ արշալույսով...

— Ես գիտեի, թե ամենաբախտավորն եմ, երբ ինձ հին
առվի տակ հող հատկացրին...

30 Հայրոն նորից կրկնեց, թե նրա համար ինչքան դժվար էր
ոտքի կանգնելը, հետո ինչպես մտավ կոլեկտիվ, ինչպես եր-
կու ամիս «փչում էր մեկ տար, մեկ հով» և օրորվում էր ինչ-
պես լեռան կատարի խոտը: Մտնի՞-չմտնի՞: Թե մի քիչ էլ
ծանրանա իր բազուկների վրա և քաշված մի կողմը՝ ապրի
առանձին: Այս էլ նա պատմեց ճշմարիտ խոսքերով, ինչպես
եղել է՝ ցամաք, որպես նրա հին հողը:

Բայց այն, ինչ նա պատմեց խոր դառնությանը, ամենից
դարհուրելին թվաց ինձ: Եվ դեռ երկար ես նայում էի աչդ պարզ
և ոչ խորամանկ դեմքին, որի վրա հին խեղճության դրոշմը
քերվել էր. և դառնում էին նորոգ վեհության և երկաթյա

կամբի կրակները, հին «շինականի» խարխուլած պատկերի մի-
ջից բարձրանում էր համայնական դաշտերի նոր մարդը:

... Ծնվեց անդրանիկ որդին: Հայրոն այն ժամանակ ասու-
րում էր ավերակ հնձանում և դեռ շուներ ոչ հողաբաժին, և ոչ
բաժ: Ընտանիքը քնում էր այն փալասի վրա, որ պարզեկ էր
տերը ծառային: Չորեքթաթ գնաց այդ մանուկը հայրական
փալասի վրա և հնձանի դռնակից տեսավ լուռ մի երկինք
և համբ պատ հենց հնձանի առաջ և պատի հտեը՝ հեքիաթային
ալգի: Հետո ոտքի ելավ մանուկը և կամեցավ տեսնել այդ այ-
գին՝ արգելանքի պատի հտեը: Եվ միայն մի անգամ մագլցեց 10
վերե... Հետո անոթացավ, մաշվեց և եղավ անդոր հասկ: Եկավ
գարունը և մի առավոտ էլ չգարթնեց տղան, ինչպես բնի մեջ
սառած թռչունի ձագը:

— Այնպես պատահեց, որ այդ օրը եկավ հողաչափը: Հո-
ղերը պիտի բաժանեին ըստ շնչերի... Ես շատ միտք արի և...

Եվ Հայրոն որոշում է գյուղխորհուրդից թաքցնել որդու
մահը, որ չնվազի շնչերի թիվը, և չիոքրանա այն հողը, որ
հասնելու է իրեն:

— Գնում էի գյուղխորհուրդ, սպասում... Գալիս էի տուն՝
լալիս էր մայրը դեղնած դիակի վրա... 20

Չորս օր նա արտասովեց այն հասարակ դադաղի վրա, որ
հայրը գաղանի հյուսել էր ուռենու կլեպներից: Չորրորդ օրը
նրան հող տվին, որից հետո մեռած շունը գրանցվեց գյուղա-
կան ծխամատյանում:

— Դժվար, անմարդավայել կյանքից ընկանք էս լույս ճա-
նապարհը...

* * *

Մենք միասին վերադարձանք գյուղը:

Հասանք նրա տնակը: Դուրս վազեցին երկու ժիր մանուկ-
ներ, ապա: Երեաց կինը: Ամեն ինչի վրա կար համեստության
և խնամքի հետք: 30

Հին տան առաջ թափված էին տաշած քարեր, որոնք սպի-
տակին էին սալիս. կային և ուռենու գերաններ:

— Դաշտում դու ինձ հարցնում էիր, թե ի՞նչ պիտի անեմ,
եթե այս տարի երեք հարյուրից ավել աշխօր ունենամ... Ես
շուկա կհանեմ ավելցուկը և տուն կշինեմ, նոր տուն...

Հայրոն ինձնից հարցրեց, թե նոր տան համար ԼԴս պիտի հատկացնել բակ՝ տնամերձ բանջարանոցի համար:

— Այն ժամանակ ես կտնկեմ իմ տան շորս կողմը ծառեր և տունս կլինի պալատ:

Ապա ոգևորվելով, թևիցս քաշեց.

— Մի տես ինչեր եմ առել նոր տան համար:

Հին, խարխուլած խրճիթի մի անկյունում ես տեսա մարմարե լվացարան, մի նոր մաշճակալ և երկու աթոռ: Նրանք խնամքով փաթթաթված էին խսիրի մեջ:

10 — Էս լվացարանը իմ աշխօրով եմ առել,— միջամտեց կինը,— և պիտի պահեմ մինչև նոր տունը...

Ես հրաժեշտ տվի նրանց:

Իմ սրտում փլվեց լեռնացած ուրախությունը, և լուսնի տակ, ուռիների ստվերների մեջ, օրորվեցին վաղվա մարմարի տները, ուր խլրտում է նորոգ մարդկանց առօրյան:

Դրանից էր, որ շքնաղ թվաց և լիալուսինը արտերի վրա, Արարատյան դաշտի դիշերը, և այն ձայները, որ դալիս էին ծաղկած այգիներից:

ՄԻ ԿԻՆ ՊԱՏԳԱՄԱՎՈՐ Է

Նա կհամբուրի երեխաներին և նրանց կպատվիրի լսել տատին, ապա հրաժեշտ կտա ամուսնուն և կասի, որ «տատ, մուղալիք մնա»: Շողոն կպատասխանի. «Բա հո մենք մեռած չե՞նք...»: Հետո նրա ձեռքը կսեղմեն Հոռոմսիմը, Զավո մայրիկը, Ոսկինարը և բրիգադի ուրիշ կանայք, որոնք նրա հաշանաքել են ու զոգնոցով «պարարտ» են թափել և մատներով հատիկ-հատիկ հունդը թաղել են հողի մեջ:

Իսկ դուրսը՝ տան առաջ, արդեն սպասում է մեքենան... Այդ կինը՝ Թանկազինը կամ ինչպես գյուղում կոչում են՝ Թան- 10
դոն, մի անգամ ևս կնայի իր բակի ջրաքարին և, ո՞վ գիտե, էլ ուրիշ ինչեր կտեսնի նրա աչքը, ինչեր կտեսնի այդ գեղջկուհին, որ և՛ մայր է, և՛ տանտիրուհի, և՛ պատվոգրով պարգևատրված կոլտնտեսուհի, և որն ահա իր կյանքում առաջին անգամ ճանապարհ է գնում իբրև Հայաստանի խորհուրդների համագումարի պատգամավոր:

Փողոցում ոնց որ թե հարսանիք է, և կարծես տնից դուրս են բերում հարսին, բայց չեն լալիս, ինչպես լաց են լինում հարսի հարազատները, այլ այս և այն կողմից կանչում են.

— Թանդո, մեր կոլխոզի նամուսը, հա՛... 20

— Ծննդակայանի հարցը չմոռանաս...

— Մեկ էլ տեսար տարան Անդրկովկաս...

— Թանդո, դե քեզ տեսնեմ,— և կոլտնտեսության նախագահը սեղմում է նրա ձեռքը:— Բարի ճանապարհ...

Նա մի անգամ էլ զրկում է իր փոքրիկ աղջկան, որին մի անգամ ևս հարցրի.

— Բալիկ, մայրիկիդ հետ կերթա՞ս Երևան...

— Երթամ Երևան կորե՛մ...

Ապա մեքենան կձեռքի փողոցի ցեխը, Թանդոն ետ կնայի

հեռացող գյուղին, հարեաններին և ընկերներին, որոնք դեռ նայում են ավտոյին՝ երանությամբ և կարոտով, ապա գյուղը հեռզհետև կընկղմվի փոսի մեջ և միայն կերևան ամալի հնձանները, որտեղ գիշերել են բրիգադները, գիշերել է նաև ինքը՝ շանաբավոր և քաղհանավոր Թանգոն:

Կոլտնտեսութեան վարչութեան ժողովին մի կին նստած էր կիսամութ անկյունում: Երկու սև աչքեր լարված նայում էին նախագահին: Իսկ նախագահը պատճառաբանում էր գյուղում հիվանդանոց և ծննդակայան կառուցելու անհրաժեշտութեանը:

10 Երբ նախագահը խոսքը վերջացրեց, առաջին ելույթն ունեցողը ինչ-որ դժկամեց: Նա ահնարկեց, որ իրենց համար այդպիսի կառուցումը ծանր կլինի, որ այդ շենքերը պիտի նստեն աշխօրերի վրա: Պարզ էր, որ դեմ է: Եվ ինչպես վերջին. ու զորեղ արդումենտը, նա հայտարարեց, որ «էդ բանը (ծննդաբերութեանը) սեղոնային բան է», և ուրեմն ծննդակայանն ամբողջ տարին չի աշխատի:

Այդքանն ասաց: Ապա անկյունում նստած կինը տեղից վեր թռավ և այնպես լվաց առարկողին, այնպես ծեփեց, որ 20 «սեղոնային բանի» վրա միամիտ հռհռացողները ցնցվեցին, կարծես նրանց հանկարծ անցկացրեցին սառը ջրվեժի տակով:

— Ամոթ քեզ: Եվ դեռ բրիգադիր ես... Իսկ քանի՞ կին են մեռել մեր գյուղում երեսայի վրա... Հաշիվ արե՞լ ես: Իսկ ինչո՞ւ նրանք մեռան, որովհետև բժիշկ չկար և չկար ծննդակայան: Էլ հերիք է: Ե՛վ ծննդակայանը, և՛ մսուրը մենք էնպես պիտի պահենք, ոնց մեր աչքի լույսը: Հո միայն աշխօր դնելու համար շէ՞նք քրտինք թափել:

Եվ ծննդակայանի հարցը որոշվեց:

— Ո՞վ էր այդ կինը, — հարցրի նախագահին:

30 — Մեր Թանգոն է: Պարզեատրված հարվածային: Մեր գյուղից առաջին պատգամավորը Հայաստանի համագումարին...

Նախագահն ուրիշ շատ բան պատմեց այդ և առհասարակ կոլտնտեսութեան կանանց մասին: Ինձ ամենից ավելի էր հե-

տաքրբրում այդ, որովհետև իմ հիշողության մեջ դեռ թարմ են այն առարկությունները, որ անում էին գյուղացի կանայք առաջին ձմեռը, երբ մեր երկրում բարձրացավ կոլեկտիվացման ալիքը:

«Նա իմ երեխին մտուր չեմ տա...», «կոլխոզում երեխան հորը չի ճանաչի», «մեր երեխաները ժամով հաց ուտողը չեն», «կոլխոզի երեխաներին պիտի քշեն Մոսկվա», և ի՞նչ ասես որ այն ձմեռ կանանց բերանով չէր քարոզում դասակարգային թշնամին:

Ներսեմ մտնում այդ հին տան շեմքով:

10

Ամեն ինչ ծանոթ է, ամեն ինչ հին է. ջրի սե քարը՝ հենակների վրա, հավաքունը՝ կավե մի փոքրիկ խրճիթ՝ առանց լուսամուտի, տան դուռը, որի ունկը շողում է ինչպես օնիքս մարմար,— այնքան ձևերը բռնել են այդ ունկից, և դուռը երգելով բացվել է:

Արտաքինից ոչինչ չի փոխվել: Նորը ներսն է, տանը: Եվ այդ նորը վկայում է ոչ միայն այն, որ կոլտնտեսականները գնում են ունեւոր կյանքի ուղիով, այլ և այն, որ նրանցից ոմանք արդեն սովորել են «մաքուր նստել»: Տուն կա, որտեղ դուցե միայն թախտն է հին, նաև կարպետը. մնացածը՝ մահճակալները, սեղանը, աթոռները, պատեֆոնը, պահարանները, մինչև պատառաքաղն ու ափսեները նոր են, բայց այդ ամենը դարձված են անկարգ, և կոլտնտեսականը, որ հագնում է կ'կոշիկ, կ'կրկնակոշիկ, դեռ չի սովորել կրկնակոշիկները նախասենյակում հանել ու տուն է մտնում ցեխոտ ոտքերով և դուցե դեռ անվա նստում է ճաշի, ինչպես երբեմն:

20

Բայց այս տանն ամեն ինչ մաքուր էր. ունեին կախարան վերարկուների համար, և սեղանի վրա դրված էր մոխրամանը: Ուրախ վառվում էր թիթեղյա վառարանը, և երկու փոքրիկ աղջիկ՝ մաքուր լվացված և մաքուր շորերով նստել էին վառարանի մոտ: Նրանցից մեկն այն չար աղջիկն էր, որ ասում էր.

30

— Երթամ Երևան կորե՞մ...

Նա բերում է երեք տետրակ՝ իր, քրոջ և մոր: Թանգոն

ժպտում է, երբ թերթում եմ իր տետրը: Զարմանալի նման են աչք գրերն աշխատանքի մեջ մաշված նրա ոսկրոտ մատներին: Նա պատմում է, թե ինչ դժվարություններ սովորեց գրել: Պատմում է և անդադար, ինչպես բաց թողած մեքենա, աշխատում է. մեկ վառարանին է մոտենում, մեկ՝ պահարանին, աչքը նկատում է ինչ-որ թերի, և կողքով անցնելով շտկում է սփռոցի ծայրը:

— Երեկ լավ ծեփեցիր, Թանգո...

— Ախր մի անհատ ասեր, էլի ցավ չէր. ասողը բրիգա-

10 դիր էր...

Հեռագծակ հավաքվում են կանայք՝ Շողոմ, Հոռոմսիմը, հետո Զավո մայրիկը և ուրիշներ:

— Զավո մայրիկ, ինչո՞ւ Թանգոյին ընտրեցին պատգամավոր...

— Առաջաբաշ է, դրա համար: Դու Թանգոյին դաշտում տեսներիր. կրակ էր, կրակ: Էնքան բամբակ որ տվել ենք, էս մատներն են տվել: Կարկուտը որ ջարդեց բամբակը, թողեց չոփը. առավոտը տեսեմ՝ ՄՏ կայանի խաչիկը մեր հանդը կանգնած: Ասի խաչիկ, ինչո՞ւ ես ձեռքդ ծոցդ գրել. թե հա-

20 պա, Զավո մայրիկ, ի՞նչ անեմ, պլանը ծովեց, էս կարկուտը քանդեց մեզ: Ասի խաչիկ, դու հոգս մի արա. էս հողից բեղ էնքան բամբակ տանք, որ մեջը լողաս: Դու միայն «պարարտ» հասցրու: Թե՛ ճի՞շտ էս ասում մայրիկ. ասի՝ Զավոն սուտ չի ասի:

— Ասում ես Թանգոյին ինչու համար ընտրեցին... Գիշեր-ցերեկ հանգումն էր. մենք բոլորս քուն չունեինք, մինչև կանաչեց բամբակը: Բամբակը տվինք, համա խաչիկը չի ուղարկել ինձ խոստացած մինթանան...

— Բոլորդ եք աշխատել, հապա ինչո՞ւ Թանգոյին ընտրե-

30 ցին պատգամավոր: Թող քեզ ընտրեին, Զավո մայրիկ...

— Հո միայն բամբակը չի՞,— խոսքին խառնվում է մի տարիքավոր կին,— Թանգոն առաջին կինն էր, որ հենց էն գլխից մտավ կոլեկտիվ և մինչև վերջ անսասան մնաց:

— Իսկ դո՞ւ:

— Ե՛ս,— և բարձրանում է այնպիսի զվարթ ծիծաղ, որ մատնում է, թե իմ հարցը դեմ առավ մի «փակ» պատմության:

Նվ նույն ծիծաղով նրանք բաց են անում այդ փակ դուռը, և հենց ինքը՝ այդ տարիքով կիրնն սկսում է պատմել:

Բանից դուրս եկավ, որ դեմ առ դեմ նստած է հենց այն կիրնը, որը համատարածի օրերին «խմբապետ» էր ու քաշում էր եկեղեցու զանգերը և արդեն պատրաստել էր նավթը՝ հրդեհելու առաջին հիմնադիրների տները:

— Թանգոյի տունը կա՞ր ցուցակիդ մեջ...

— Կար, բա չկա՞ր,— և կիրնը մղկտում է, խնդրում է, որ այլևս չհիշվի այն տարին: Նա վաղուց է կոլեկտիվի մեջ, աշխատում է ազնիվ, համայնական աշխատանքի բովում սրբելով 10 հնի ժանգը:

— Ասում ես ինչու Թանգոյին ենք ընտրել: Էն խառն օրերի՛ն դու տեսնեիր նրան: Կրակ էր կտրել: Թանգոն շլիններ, ոչ մի կին չէր մնա կոլխոզում:

Իմ սրտում ես արդեն թեր եմ քվեարկել Թանգոյին, և մտքիս մեջ նորից զարթնում է այն առաջին ձմեռը:

— Մայրիկ,— դառնում եմ տարիքավոր կնոջը,— երեխաները հիմա ո՞նց են դեպի մտուրը...

— Մտուրը... Նա մի թուռ ունեմ, որ հենց նեղանում է թե չէ, ասում է՝ շորերս տվեք, գնում եմ մտուր: Էնտեղ լավ է, 20 ասում է, երգ կա, խաղալիք կա, քաղցր թեյ կա... Էն մեկէլն էլ,— և դառնում է հարեանուհիներին, որոնք գիտեն, թե ո՞վ է «էն մեկէլը»,— երեկ թե՛ տատի, ես գնում եմ մանկապարտեզ. վարժուհի պիտի դառնամ, հետո մի վարժապետ պիտի առնեմ, ձեր տնից գնամ... Էդպես է մտուրը: Մեր տներից լավ է...

Ինձ հետաքրքրում են կնոջ դիրքը և իրավունքները կոլտնտեսությունից մեջ: Հիմա նա ինքնուրույն աշխատող է, և նրա աշխօրերը զրանցվում են առանձին: Կսոնայք պատմում են. որ դեպքեր կան, երբ կիրնը տղամարդուց ավելի շատ աշխօր է «քցում»: Նվ պատահել է, որ կիրնը բաժանվել է ամուսնուց 30 հենց միայն նրա համար, որ վերջինս քիչ աշխօր ունի:

Թանգոյի տանը պատմեցին հետևյալը. մի կին, որ աշխօրի պատճառով բաժանվել էր ամուսնուց, «Թասիբի» է բերում վերջինիս, և երբ ամուսինը ևս սկսում է լավ աշխատել, նրանք նորից միանում են մի ընտանիքի մեջ:

• Երեխաները շատ են հետաքրքրվում ծնողների աշխատան-

քով. երբեմն նրանք մտնում են գրասենյակ և հաշվապահից տեղեկանում են, թե ո՞վ շատ աշխօր ունի՝ հա՞յրը, թե մայրը: Ինձ պատմեցին մի փոքրիկ տղայի մասին, որը տանը սարքել էր կարմիր և սև տախտակ: Եվ ամեն օր տղան հորը բարձրացնում էր սև տախտակին: Այդ համառ երեխան հորը «հալածում» է այնքան, մինչև մի օր հորը հաջողվում է կնոջ հետ միասին գրվել կարմիր տախտակին:

Բայց և այնպես դեռ կան կնոջն այսպանելու դեպքեր: Պատահում է, որ կանայք գիշերով զնում են դաշտ, և մի ոմն բամբասում է կոլտնտեսուհուն, նրա մասին ասելով անառակ խոսք: Դեռ չի հալվել արհամարհանքը դեպի կինն իբրև լավ աշխատողի: Իսկ ինչքա՞ն հռանդ ունեն կոլտնտեսուհյան կանայք՝ դառնալու և՛ հաշվապահ, և՛ բրիկազիր, և՛ դաշտավար:

— Հիմա սուրբիլը հեշտացավ: Մեր սիրտը խաղաղվեց... Ուրախությունով ենք աշխատում, և մեր աչքին աշխատանքը հեշտ է երևում: Մնաց որ սովորենք ապրելու ձևը, — և Ոսկինարը, ոսկի մի մայր, բարակ ձայնով խոսում է, կարծես երգ է երգում, այնպես քաղցր ծոր է տալիս նա բառերը, — մնաց որ լավ տներ շինենք, տները լցնենք ուրախությունով... Ես ապրեմ էնքան, մինչև տեսնեմ նոր տները, բոլորը նոր: Էլ չինեն էս քար ու քանդ տները, էս աժգահա պատերը, էս ցեխոտ հայաթները, թոնրի ծուխը, էս սեացած օձորքը... Առաջներում, որ աղջիկ էինք մարդու տալիս, մեկը պատճառ էր լինում. մեր լեզվով նրան ասում էինք սաբաբ: Եթե աղջիկը վատ տեղ էր ընկնում, սաբաբին նշում էինք. եթե լավ տուն էր՝ օրհնանք էր, որ թափում էինք նրա գլխին: Հիմա մենք օրհնում ենք էս կոլեկտիվի սաբաբին...

— Ո՞վ է սաբաբը, մայրիկ:

— Հրեն է, — և մատը մեկնում է դեպի պատը:

30 Կարծես այս խոսքերը լսեց և ընկ. ՍՏԱԼԻՆԷ: Լսեց և ժրպտում է նկարի միջից, ժպտում է բարի և իմաստուն ժպիտով:

* * *

Համագումարի դահլիճում մի կին պատգամավոր ուշադիր լսում է:

Նա մայր է, նա աշխատավորուհի է և ահա եկել է օրենք-*

ներ սահմանելու: Նրա դեմքի մկանները ձգվում են. նա լսում է և անծանոթ բառեր, լարում է միտքը, որ բոլորը հասկանա, որովհետև վերագարծին նրան հարցնելու են Ոսկինարը, Զավո մայրիկը, Նրջոն և հարյուր Հոռոմսիմ: Նրա ոսկրոտ մատները զոզզոզալով գծում են բառեր և խոսքեր: Բլտկնոտի էջերի վրա գլուղից նա բերել է մի քանի բառեր՝ «ծննդակայան», «մոտորաղացի հարցը», «լույսի մասին»:

Նրբեմն նրա աչքերի առաջ փեղկվում է բեմը... Ահա իրենց փողոցը՝ իր հարազատները, նրանց ժպիտը և նախագահի վերջին պատվերը.

10

— Քեզ տեսնեմ, Թանգո...

Հետո նա դուրս է գալիս, շրջում է միջանցքներում: Լսում է ձայներ քաղաքներից ու հանքերից, գործարաններից և դաշտերից. ալդ ամենը ձուլվում է, ինչպես որոտացող, նա հղորանում է, և գեղջուկ բարբառով մի պատգամավոր կին խոսում է գլուղերի մասին...

Հազարներ ու հարյուր հազարներ հիմա ժպտում են ինչպես առաջնորդը՝ բարի և իմաստուն ժպիտով:

ԽՈՍՈՒՄ ԵՆ ԶԱՎՈՅԻ ԲՆԱԿԱՐԱՆԻՑ

1

Ասում եմ՝ պարզ գրեմ և նույնիսկ գորշ, անդարդ և անպաճույճ, թեև հիշում եմ այն գիշերը, ձյունը, որ աստղալույս էր մաղում քնած խրճիթների վրա, համր պատերը՝ խարույկի բոցերից կարմրած, պարողնեբի երկար ստվերները և այն սև ծուխը, որ գունդ-գունդ բարձրանում էր և դժվար էր հալվում, որովհետև շոր տերևների ծուխ չէր, ոչ էլ ցախ էին վառել, ոչ արքատ, որ այրվում է յուղոտ փայլով, այլ վառել էին... և

10 հենց այստեղ կորչում է ձյունը, աստղալույսը, մնում է միայն խարույկը, որից դժվարությամբ էր անջատվում սև ծուխը: Կրակը ծանր էր վառվում, որովհետև այրվում էին հին խսիրներ, լաթ, փայասներ, այրվում էր դարավոր կեղտը, խեղճությունը, որ քե՛զ, Խրարատյան շքնաղ դաշտ, դարձրել էր դառնության հովիտ:

Զավոն այրում էր տնամեջը, Զավոյի «տունն» էր այրվում, — ինչպես բղավում էին դեպի խարույկը վազող գյուղացիները, իսկ մեկը երկաթե շամփուրով խառնում էր կրակը, այրվող լաթերը թոցնում էր վեր և ձյունի հետ կայծեր էին

20 մաղում գյուղի վրա:

Ո՞վ է Զավոն և ինչո՞ւ էր խարույկ վառել, ինչո՞ւ էր և՛ տխուր, և՛ դայրացած, և՛ ուրախ այնքան, որ պարում էր խարույկի շուրջը, պարում էր երգելով, և նրա հետ պարում էին նրա նմանները...

Զավոն չբավոր էր: Էր՝ և ուզում ես այս այրող բառի վրայով անցնել հեշտ, ինչպես պարողները թռչում էին խարույկի

վրայով, ուղում ես, որ այդ մոռացված բառ դառնա և չքանա, ինչպես այն ծուխը, որ այնքան դժվար հեռանում էր Զավոյի ալրովող հնից: Չբավոր էր,— և պատկերացնում ենք մի խար-խուլ տուն, մի ալրի կին, որ կթան շուներ, շուներ ալգի, հաց, լծկան և ուներ «մի տուն լիքը սեված մանուկներ», երկու հոգ-նած ձեռքեր, մատները՝ մեռած-հողագույն, որովհետև տասը, բասն և երեսուն տարի այդ մատներն ուրիշի համար քաղհանել են, մանել, լվացել և հաց են էփել: Կարելի է նկարագրել խա-վար գիշերին նրա ցուրտ օջախը, ճրագը՝ մի աչք, որ ահա հա-վիտյան կփակվի, և ճախաբակի առաջ այդ կինը երգում է 10
այն, որ կոչվում էր «հայ ժողովրդական երգ»: Ընթերցողը կա-րող է պատկերացնել և ավելին, բայց նա պետք է մտներ Զա-վոյի տունը, որպեսզի տեսներ, թե հնից ի՞նչ ահավոր չքավո-րություն էինք ժառանգել:

Կարծես քիչ էր, որ տան հատակը հող էր, այլև,— տունը գետնափոր էր. հերիք չէր, որ դռնակը նեղ էր, այլև ներս մտնելուց պետք է կռանայիր և կիսամթնում գեռ պիտի տրու-րելիր աչքերդ. մինչև թոնրածխի և ինչ-որ գաղջ բորբոսեահոտի մեջ տեսնիր պատերը, ապա «կահ-կարասին» — ամեն ինչ հո-ղի գույն, մաշված և կարկատած: Այդ տների մասին էին ասում, 20
թե՛ վառեա, խանձահոտ չի գտ...

Աշնան մի ցուրտ օր մտա Զավոյի տունը: Նրա մասին պատմել էին, որ համատարածի ձմեռը «խշմար է վերցրել», — մի արտահայտություն, որով դաշտի գյուղերում այժմ հեղ-նում են այն ձմեռը կուեկտիվն այսպանողներին: Նաև հետա-րրորդի էր տեսնել չքավորությունը «գասական վիճակում»:

Որովհետև աթոռ չկար և ոչ էլ նստարան կար, — մնում էր տեղավորվել թոնրի պռունկին՝ խսիրի վրա և ոտքերը կախել թոնրի մեջ:

Նրկար կլինի պատմել մեր զրույցը: Զավոն շատ բան 30
պատմեց և՛ հնից, և՛ նորից, — բայց ամենից խոր իմ հիշողու-թյան մեջ տպավորվեց նրա պատասխանն իմ հարցին.

— Զավո, կառավարությունը, որ քեզ ասի ինչ ուղես կտանք՝ ի՞նչ կուղես...

— Մի շքած, սարքած օթախ՝ բարձր բալկոնով... էլ զատ չեմ ուզի... Ինձ թող նոր օթախից տանեն թաղեն:

Բայց դո՞ւնից նայում էի դուրս: Նայում էի այն «հորիզոնին», որ երևում էր Ջալվոյի տան ներսից, և նույնն էր երևում տան բակից. հարևանի խուլ պատը,— ուրիշ ոչինչ չէր երևում: Մի մեռած պատ հիստուն տարի փակել է նրա հորիզոնը: Նա մտաբերում էին Լոնդոնի այն բանվորություն, որին հարցրել են, թե որտեղ է Անգլիան և նա պատասխանել է. «...Ննիվադրում եմ, որ այդպիսի երկիր երևի գոյություն ունի, բայց մինչև այժմ դրա մասին ոչինչ չեմ լսել...»:

10 Նվ ինչի՞ մասին կարելի է լսել, եթե հիստուն տարի ապրես այդ տանը, աչքերիդ սուաջ նույն պատը, ուսերիդ վրա՝ նույն հոգսը...

2

Դեռ այն ցուրտ աշունքին, երբ թոնրի սուաջ Ջալվոն պատմում էր իր կյանքը, նրա խոր հառաչի հետ դուրս թռան նաև հետեյալ բառերը.

— Նոր օթախ որ ունեցա, պիտի վառեմ, մոխիր անեմ էս զնդանը...

20 Ճշմարիտ, որ տուն չէր, այլ խաւար զնդան էր, բայց ճշմարիտ էր նրա ցանկությունը՝ մոխիր անել և բամբուն տալ հենց, օրինակ. այն խսիրը, որ փռված էր թոնրի պռունկին և որի վրա նստել էինք ես և ինքը: Ճշմարիտ ցանկություն էր այդ, թե դառնություն ճիշ:

Այս նոյեմբերի 24-ին Արշալույս գյուղում Ջալվոն խարույկ էր վառել:

Արդեն զիշեր էր, և կրակի լույսով կարմրավուն էին երևում հին տան պատերը և այն պատը, որ հիստուն տարի նրա տան առաջը փակել էր, և չէին երևում ո՛չ լեռները, ո՛չ լայն դաշտը, այլ միայն երևում էր երկնքի մի պատառը, ինչպես բանտի պատուհանից:

30 — Ջալվո մայրիկ, էս ի՞նչ էր,— և մեկը շամփուրով կրակից հանում է մի այրվող փալաս:

— Էն իմ բարձի երեսն էր...

— Ջալվո, հասա է՞ս ինչ էր,— և բարձրացնում է նոր լավի, ասելով,— ինչքան էլ ծանր է...

— Վրան հազար կարկստան կա...

— Զավո, սրա վրա կակո՞ւղ էիր քնում,— և մի ուրիշը ոտքով դեպի կրակն է հրում թաղիքի կտորը:

— Մեջը հազար լու կար,— և բարձր ծիծաղում են. մեկը ձեռքի ճրագից նավթ է թափում մի հնամաշ գլխարկի վրա, որ Զավոն հանում է պատի ձեղքից:

— Հարուժի փոստը, Հարուժի փոստը...

— Քսան տարի գլխին էր: Ինքը մեռավ, սա մնաց,— և հնամաշ գլխարկը նետում են կրակի մեջ:

Մի ուրիշը վերցնում է կավե կոժկած պտուկը,— բայց Զավոն խլում է նրա ձեռքից, ինքն է ուզում փշրել, զարկում է 10
գետնով, պտուկը չի ջարդվում:

— Հին է, երեսը պինդ է,— և երկրորդն է զարկում, բայց դարձյալ չի կոտրվում պտուկը, որ ով գիտի քանի սերունդի ձեռք է մաշել, եղել է օջախի «հարստությունը», ճաքել է՝ կոծկել են, ջուր են կրել, վարժվել են աշնպես, որ այդ շնչին իրը դարձել է տան հարազատը:

Նրբորդ անգամ պտուկը Զավոյի որդին է առնում, մոտենում է սալ քարին, բարձրացնում և աշնպես թափով է զարկում, որ փշուր-փշուր զրնդում են բեկորները:

— Զարդի՜, իմ ջիգյարը վառեց,—ասում է Զավոն: Մյուս- 20
ները ծիծաղում են, բայց Զավոյի դեմքը մոռացվում է: Նա մտադբաղ է. կարծես մի բան է հիշում, մտքով այստեղ չի,— նայում է խարույկին, բայց՝ հիշողության մեջ ուրիշ կրակներ են... ծեծե՞լ են նրան, երբ Զավոն հարս էր և կավե պտուկի ունկը դեռ մնում էր,— լա՞ց է եղել,— մի ինչ-որ ծանր հիշողություն փշրվում է նրա հոգու մեջ:

Կանչում են, թե՛ Զավո՛, թող գերանները վառենք: Իսկ գերանները՝ ծուռ, որդնակեր,— ղողում են, երբ պարողների դուխունից գետինը թնդում է:

— Չմեռա հապա ի՞նչ պիտի վառեմ...

30

— Զավո, պիտի վառե՞ս բոլորը...

— Հապա ի՞նչ. առաջ-առաջ էս դուռը պիտի վառեմ,— և դուռը խուլ ձնչում է, դուռը երգում է գուցե վերջին անգամ:

Ինչ-որ բան է կատարվում Զավոյի հետ. նա մերթ ինքը երգում և պարում է և նրա երկար ստվերը թրթռում է պատերի վրա, մերթ պարողների շարքից դուրս է գալիս և ձեռքերը

կրծքին ծալած նայում է կրակին: Նայում է դառն կսկիծով. կարծես ուզում է հիշողության մեջ տպավորել պատկերն այն աղբատ իրերի, որ նրա տունն էր, «տնամեջը», նրա անբաժան ընկերը հիսուն տարի:

Նրա հոգու մեջ հրդեհվում էր մի ուրիշ խաբույկ. սև ծխի նման բարդ-բարդ հեռանում էր կաբիրը, բաղջի ահը. այրվում էր կեղար, հոգսը, վախը և բոցերի մեջ թրծվում էր նորոգ ոգին:

— Ախ իմ կորած հիսուն տարի...

10 — Ջավո մայրիկ, կգա՞ս, թաքուն լա՞ց կլինես օջախիդ վրա:

— Սև մնա:

— Էլ ինչ սև մնա, որ ահա մոխիրը քամուն տվիր...

3

Երթը հին տնից դեպի նորը նման էր հարսանիքի:

20 Ջավոն կարծես նորահարս էր, որին տանում էին լապտերների լույսով և ցնծության աղաղակներով: Կարծես հիսուն տարի գետնափոր զնդանում Ջավոն շղթայված էր անուրախ կյանքի սյունին, և ահա փշրել են դուռը, այրել են հին զնդա-
նը և նրան տանում են:

— Ջավո՛, հիմա բեզ մի մարդ է պետք,— կատակում է մի ընկեր, որին նույնպես թվում է, թե Ջավոն նորահարս է:

— Օխտը աշխօրով մի մարդ կառնեմ...

— Էդ ի՞նչ էժան է մարդը, Ջավո:

— Մարդ կա, որ մի աշխօր էլ չարժի, գիտե՞ս...

— Մարդը թանկ է, կնիկն է էժան:

30 — Հիմա կնիկ չկա, ականջներիդ բամբակը հանիր... հիմա կնիկ չկա, հասկացա՞ր,— և Ջավոն մի քանի անգամ է կրկնում այդ խոսքը: Ուզում է սսեի, որ հիմա չկա անխոս, խեղճ, վիզը ծռած գեղջկուհին, որ «կնիկ» էր, որ ձայն չուներ և ճնշված, արհամարհված «կինարմատ» էր:

Մտնում ենք Ջավոյի նոր տունը: Մտնում ենք, բայց չենք կռանում և չենք իջնում գետնի խորքը, այլ նոր սանդուղքով

բարձրանում ենք պատշգամբը: Ջավոն սանդուղքի գլխից կանչում է բաղմուխյան.

— Այ դուք բարով, հազար բարով եկար...

Ահա սրահը, նոր սենյակը՝ Ջավոյի երազը: Զույգ լուսամուտները նայում են փողոցի վրա: Պատերը նոր են սպիտակացրել, և սենյակում դեռ մնում է գաջի թաց հոտը: Իրերը նոր են՝ վառարանը, սեղանը, մահճակալը: Ջավոն մոտենում է վառարանին:

— Շնորհավոր, Ջավո մայրիկ... կարա՞ս վառես:

— Նստեր, հաց բերեմ, գինի բերեմ... Շեն մնա իմ հար- 10
յուր ութսուն աշխօրը...

Նոր տունը Ջավոն նվեր է ստացել: Նրան նվիրել է կոլեկտիվը՝ անձնուրաց աշխատանքի համար: Այստեղ առաջ կոլեկտիվի գրասենյակն էր:

— Ջավո, վանգ տուր Նրեան:

— Ես կշվարեմ... Զանգ տամ ի՞նչ ասեմ:

— Ասա՛ խոսում են Ջավոյի բնակարանից...

Եվ այդ խոսքով ասվում է ամեն ինչ:

Խոսում են Ջավոյի բնակարանից... Ի՞նչ պիտի ասեին երեք տարի առաջ, և ի՞նչ բնակարան կար, և ինչպե՞ս պիտի 20
խոսեր, վերջապես ո՞վ էր Ջավոն, ո՞վ գիտեր նրան: Նրա բնակարանում հառաչում էին, այնտեղ ցուրտ էր, խավար էր, Ջավոյի տանը մրսում էին:

Խոսում են Ջավոյի բնակարանից... Եթե հնար լիներ այդ գիշեր նրա հեռախոսը միացնելու լայնահաղորդ կենտրոնին, կմոտենար ինքը՝ Ջավոն և ուրախ ձայնով ամբողջ աշխարհին կասեր.

— Ես եմ խոսում, Ջավոն... Մենք ենք տվել բամբակի ամենաբարձր բերքը Հայաստանում... Ես գոհ եմ, ես հարուստ եմ, և եթե հարյուր մարդ գա, առատ սեղան բաց կանեմ և կա- 30
սեմ բարով, հազար բարով եկաք իմ նոր տունը:

Ասպ կհնչեն տանը հավաքված բաղմուխյան ուրախ աղմուկը, ծիծաղը, նրանց հանաքները, նրանց երգերը: Եվ բարձրաձայն կլսվի Ջավոյի կանչը սանդուղքի գլխից, երբ լապտե-
րը ձևորին ընդունում էր առաջին հյուրերին:

— Շեն մնա Ստալինը, — էս ամենը նա տվեց...

Նրա պատշգամբից աստղալույսով նրևում էր դաշտը մինչև հեռվի ձյունոտ լեռները։ Այլևս չկար համար պատը, խեղճության խավար պատը։ Այստեղից Ջավույի աչքերը կտեսնեն ընդարձակ հորիզոն, մինչև անեղր հեռուն։

10 Այդ էի մտածում նաև այն պարզ և համեստ մարդկանց մասին, որոնք կոչվում են ռալոնի ընկերներ։ Նրանցից երկուսը ներկա էին՝ խարույկից մինչև նոր տունը, և Ջավոն նրանց նստեցրեց սեղանի զլխավերևը։ Նրանք բաշվել էին մի կողմ, երբ ահագին կանչերով գյուղացիները բորբոքում էին Ջավույի խարույկը, պարում էին կանաչք, պարում էր և Ջավոն։ Նրանցից մեկը Ջավույին հանգարտ սովորեցնում էր, թե ինչպես օգտվել հեռախոսից։ Սովորեցնում էր նույն համառ համբերությամբ, ինչպես համոզել էր, որ «խշմար անելով» Ջավոն դեռ երկար կմնար գետնահարկ նկուղում, — սովորեցրել էր, որ համայնական բրտնաջան աշխատանքը բերում է երջանկության աշխատավորին։

20 Նրանք առաջինը բարձրացան նոր տան սանդուղքով։ Նրանց հետքերով բարձրացան երեկվա գյուղացիները՝ Սրշալույսի կոլտնտեսության այսօրվա հերոսները։ Եվ նոր տանը նրանց առաջին խոսքը եղավ գարնան ցանքի և նոր բերքի մասին։

Մի անհաղթ բանակ, երկաթե մարդկանց մի նոր ցեղ, գետնի խավարից հանել է աղբատ և ռսնահարված մարդուն, առաջնորդում է անդուլ և անկանգ, բաժրացնում է վեր և ինչքան բարձրանում, այնքան հզորանում է թափը, այնքան պայծառ է շողշողում մեր վաղը։

ԱՂՎԵՍԱԳԻՐՔ

Վարդան Այգեցի

Յոռակագիր ժգ դարի

ՆԱԽԱԾԱՎԻՂ

Առաւելագ քանքս է հրաշալի
Երգողն է սուրբ և պանծալի
Բարունեաց յաբուն բարի
Որոյ Վարդան վերայ կոչի

Ա

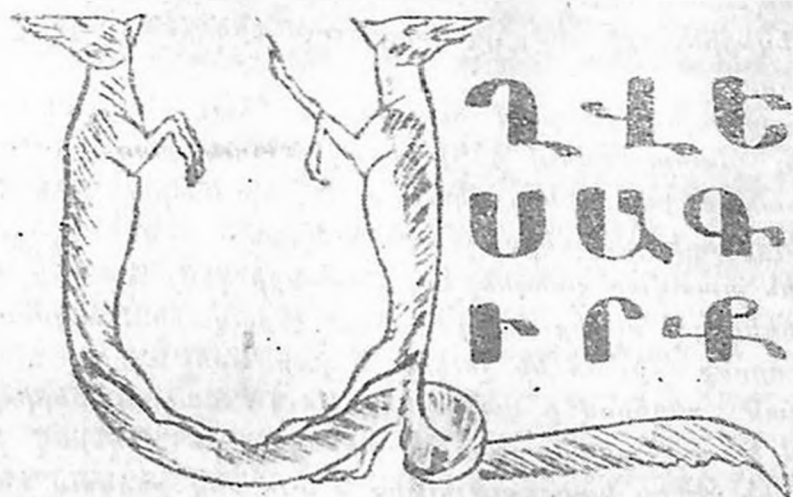
«Վա՛յ ինձ, ով իմ որդիներ, որ աշխարհ պիտի դաք ինձ-
նից հետո, որովհետեւ ցանկանում եմ ձեզ տեսնել և չեմ կարող,
քանի որ գերեզմանի մեջ արդեն հող եմ դարձել: Ապա ուրեմն 10
այս գրքով կխօսեմ ձեզ հետ մինչև հինգ և մինչև յոթ սերունդ
և հողով կմնամ ձեր մեջ», — այսպես ավանդել է Վարդան
Այգեցին, մի վանական, որ հեղինակել է բաղմաթիվ առա-
կախառն քարոզներ և որի անունով են կոչել միջնադարյան
հայ առակների և մանրավկների ձեռագիր ժողովածուները,
մերթ անվանելով «Գիրք առակաց ասացեալ վարդապետին
Վարդանայ ի պէտս հոգւոյ և մարմնոյ պիտանի», մերթ՝ «Վար-
դան Այգեցի վարդապետի ասացեալ» և մերթ՝ «Վարդանա-
գիրք»:

Այս և այլ այսպիսի վերնագրերով հայտնի ձեռագրերը
մինչև XVII դարն անընդհատ փոփոխվել են և ապա քարացել՝ 20
երբ Ամատերդամում 1668 թվին տպագրվել է հայ առակների
առաջին ժողովածուն՝ «Գիրք աշխարհաց և առասպելաբանու-
թեանց, որ է Աղուէսագիրք» վերնագրով:

Ո՞վ էր Վարդան Այգեկցին կամ Այգեցին. որին հետնորդները տարբերելու համար XIII դարի մյուս Վարդաններից, անվանել են Մեծ Վարդան: Դժբախտաբար, շատ թերի են տեղեկությունները նրա կյանքի և դործունեության մասին, և այն, ինչ որ հայտնի է, մեծ մասամբ բաղված է նրա քարոզներից և թղթերից:

Ստույգ հայտնի չէ նրա ծննդյան թվականը: Հիշատակարանների մեջ այն ժամանակ սովորություն էր նշանակել ծննդյան թվականը: Իր քարոզների մեջ մի քանի անգամ նա հիշատակում է իր ծննդավայրը՝ Մարաթը կամ Մարաթոն, որ Հալեպի մերձակա մի ավան էր և էր այն ժամանակի սիրիական հայ դադուիներից մեկը: Ուրեմն, էթե ծննդավայրի անունով էոչելու լինենք Վարդանին, ապա նրան պետք է անվանել Վարդան Մարաթեցի («Վարդան... որ ի Մարաթայ», ինչպես ինքն է գրել): Սակայն հայտնի փաստ է, որ հաճախ վանականներն իրենց կոչում էին ոչ թե ծննդավայրի, այլ այն վանքին կամ մենաստաններին կից դպրոցի անունով, որտեղ նրանք հոշակվել էին: Այդ ձևով էլ Մարաթեցին հոշակվում է Այգեկցի կամ Այգեցի, ի հիշատակ այն անապատի, ուր քաշվում է նա և ապրում մինչև մահ:

Վարդանը Մարաթից տեղափոխվում է Կիլիկիայի Արքակաղնի վանքը, որ աթոռանիստ վայր էր և նշանավոր էր իր դպրոցով, որտեղ հենց այդ ժամանակ բոբբոբվել էր պաշարը Արևմուտքի և Արևելքի կողմնակիցների միջև: Հզորանում էր Ռուբինյան հարստությունը Կիլիկիայում: Քաղաքները ծաղկում էին. արևմուտքից բաղմազգի վաճառականներ արտահանում և ներմուծում էին հարուստ ապրանքներ: Քաղաքները ճոխ վաճառանոցներ էին և շահաստաններ: Առևտրի հետ ծաղկում էր պերճությունը և շոալլությունը մի կողմից, մյուս կողմից, տնանկները և աղքատները կաղմում էին այնպիսի թիվ, որոնց ոտնահարվող իրավունքների պաշտպանության մասին խոսում է հենց ինքը Վարդանը: Քաղաքների հարստացման հետ միասին փոխվում էին նաև Կիլիկիայի հայերի, առաջին հերթին վաճառականների, բարքերը և լեզուն: Այսպես կոչված արևելքյիների պայքարն ընդդեմ արևմուտքից եկող հոսանքի, դասային շահերի քաղաքական պաշտպանությունից

ՀԱՐՈՒՆ ԱՅԳԵՅՐ
 ԿՐԻՍՏՈՍԻԱՆՈՍԻՆԻ

ՀԱՅԿ

բացի, նպատակ ունենալ անաղարտ պահել հայ լեզուն և հայ եկեղեցին, որի հիմքերը խարխուլում էին հենց այդ վաճառականները:

Արքակազնի վանքում ուսանելուց հետո վարդանն իբրև քարոզիչ հաստատվում է Կիլիկիայի Դուռնի քաղաքում: Նրա արտասանած քարոզները վկայում են, որ Մարաթեցին հարել է արևելցիների բանակին, այսինքն նրանց, որոնք իզուր ջանում էին պատվար կանգնել նոր հոսանքի դեմ: Այսպես, վարդանը եկեղեցու բնօրինակ հանդիմանում է քաղաքում ապրող կանանց, որոնք «սիրում են զուգվել և զարդարել աչքերը և երեսը վանազան զեղերով ի գայթակղություն պատանիների»: Նա խոսում է այն կանանց մասին, որոնք «չար զեղերով իրենց զրկում են ծնելու կարողությունից և այդ սովորեցնում են նաև ուրիշներին»: Նա դժոխքի դատաստանով է սպառնում նրանց, որոնք շահով դրամ են տալիս, զրկում են տնանկին և մշակին, խաբում են կշեռքի մեջ, կաթի մեջ ջուր են խառնում և առհասարակ խարդախ մարդիկ են: Նրան՝ իբրև խոստովանահոր, Դուռնի բնակիչները հավանորեն գաղտնի պատմել են նաև ավելի ծանր մեղքեր: Եվ տարիներ հետո այդ մասին է ակնարկում վարդանը՝ անապատի մեջ հիշելով վաղեմի Դուռնի: «Ես, ո՞վ իմ որդիներ, մանկությունից մինչև ծերություն շրջեցի աշխարհում և տեսա բազմաթիվ մեղքեր և ավելի շատ գաղտնաբար լսեցի»:

Դուռնում նրան հալածում են: Արդյոք նրա՞նք էին հալածում, որոնց յուր քարոզներով խարաղանում էր վարդանը, թե կար այլ պատճառ. այդ մասին ոչինչ չի ավանդում ոչ ինքը և ոչ մի այլ ժամանակակից: Նա միայն դառնությունամբ գրում է. «վա՛յ նրան, ում իշխան կամ առաջնորդ կկարգեն այս շար և դաժան ժամանակ»:

Ապաստանելով Ամիթ քաղաքում և այնտեղ ևս խաղաղություն չգտնելով, վարդանը որոշում է թողնել «աշխարհը» և անապատ բաշվել: Կիլիկյան հայ իշխան Պաղտինի օժանդակությամբ նա հեռանում է Սև լեռան կողմերը՝ Անտիոքի մոտ, որտեղ ապրում էին քրճաղղեստ և մենակյաց անապատականները: Նա տեղավորվում է Այգեկ կամ Այգի կոչված վայրում, և այնտեղից էլ մնում է Այգեկցի կամ Այգեցի կոչումը: Հա-

վանական է, որ այդ Այգեկը մի վանք էր և այգի՝ մրգաբեր ծառերով, որ մշակել էին հենց իրենք՝ անապատականները:

Պաղտին իշխանին ուղղած թղթի մեջ Այգեցին իր մասին հետևյալն է գրում. «Եվ ես ողորմելի Վարդանս գիտուններից տգետս... այս տառերը գրեցի Պաղտին իշխանի խընդրով... որովհետև մեր բնիկ ժառանգությունից հալածական եղանք և եկանք Այգեկ... և հայոց թվականն էր ՈԿԱ (1212) և հայոց թագավորն էր Լևոնն Ռուբինյանց Կիլիկիայում»:

Սակայն անապատում ես նա խաղաղություն չի գտնում: «Դիուկից եկանք Այգեկի սուրբ ուխտը,— գրում է Վարդանը,— 10 և երեք տարի անց երկու անգամ պատահեց, որ ես և ուխտի երկու զլխավոր եղբայրներն նստեցինք և բամբասեցինք վանահորը և նրա բարեկամին»: Բայց այդ հասարակ բամբասանք չէր, որով անապատականները փարատում էին իրենց ձանձրույթը: Այդ պայքար էր՝ ուղղված վանահոր, ավելի ճիշտ՝ Այգեկում տիրող բարքերի դեմ: Բանն այն է, որ անապատականներն ապրում էին փարթամ կյանքով, ունեին այգի և արտ, և ճրգենիու փոխարեն գիշերն աղաղակներով փախցնում էին վայրի գազաններին և ցերեկը պարսաբար էին արձակում թռչունների վրա, որպեսզի պաշտպանեն պտուղները և խաղողի 20 ողկույղները: «Եվ այս ամենի վրա ավելանում է մեծագույն կորուստ, որովհետև վեճը և կռիվը, նախանձը և մախանքը չի պակասում, սա ի՞մն է և այն քո՞նն է (ասում են անապատականները): Եվ այն ժամանակ այդ մենակյացի կյանք չէ, այլ աշխարհականի»: Ինքը՝ Վարդանը զլխավորում է պայքարն այդ բարքերի դեմ: «Երկու տարի է, որ սատանան մեր մեջ նախանձ սերմանեց և վեճ և աղաղակ մրգաբեր ծառերի համար: Եվ մենք մեծ պատերազմի և տրտմության մեջ էինք այս երկու տարին և չկարողացանք էլք գտնել»: Բայց «եկք» դըտնում են, և հավանորեն ինքը Վարդանն է ցույց տալիս եկքը: 30 Մի կիրակի անապատականները հավաքվում են և տապարներն առնելով կտրատում են մրգաբեր ծառերը՝ գծություն աղբյուր թղենիները և ընկուղենիները, սերկևիլի և արքակաղնի ծառերը: «Եվ ես մեղավորս քաջալերում էի իմ եղբայրներին, թե մի երկնչեք, որովհետև այս վարձք է և ոչ դատապարտություն, պարծանք է անապատիս և ոչ նախատինք»:

1220 թվին Վարդան Այգեցին հայտնվում է Դրազարկի վանքում: Այգեցի է գրել նա յուր առակը՝ «Վասն տասն վաճառականաց, որ են մարդիկ» և առակի մեկնությունը: Այդ մասին ինքը հետևյալն է պատմում. «Ես, ողորմելի Վարդան Մարաթեցիս, այս մենավոր խուցի մեջ, աստվածաբնակ ուխտի սահմաններում, որ կոչվում է Դրազարկ, կամեցա տասը առակավոր բանով ձեռքս դնել վաճառականներին և այն ուխտորոգայթը, որ կա նրանց առաջ... Եվ շատ օրեր աշխատեցի և բազում անգամ սկսեցի և չհաջողվեց և տրտմելով վարանեցի և ստույգ իմացա, որ իմ բազմաթիվ անօրենությունները խավարեցրին իմ միտքը և փակեցին իմ շրթունքները և կապեցին լեզուս...»: Բայց և այնպես ավարտում է յուր աշխատությունը, որ ուղղված էր ռիսակալության, լեզվագարության, որովայնամոլության, զրկանքի, շնության, կախարհության և անզրդշության դեմ:

Այգեցու մահվան թվականը հայտնի չէ: Նա հիշատակում է «խուժադուժ և անձանոթ ազգի» մուտքը Հայաստան: Խոսքը վերաբերում է մոնղոլներին, որոնք Հայաստան մտան 1220-ի սկզբներին: Ինքն իր մասին գրում է, որ «ծերությունը և երկարատև ցավները կուրացրին իմ միտքը և իմ աչքերը»: Եթե ընդունենք, որ նա իրոք ապրել է մինչև «գառանցյալ և գարշելի» ալեորությունը, ինչպես ինքն է գրում, ապա ուրեմն հիմք կա ասելու, որ նա 1220-ական թվականներին չի մեռել, այլ ավելի ուշ: Ըստ ն. Մանի՝ Այգեցին XIII դարի 10-ական թվականներին դեռ ապրում էր:

Եվ մինչև խորին ծերություն Այգեցին խրատել է և բարոյախոսել, մարտնչել և խարազանել՝ երբեմն եկեղեցիներում, երբեմն քաղաքի հրապարակներում և երբեմն առաքելով թղթեր և առակախառն քարոզներ, միտ դնելով այն, որ «անպետք կայծաքարը և աննշան երկաթը պարգևում են հուր՝ ի սպաս մարդկային կյանքի»:

Մեղանում Վարդան Այգեցին առաջինը չէ, որ հորինել է առակներ: Նրանից առաջ արդեն հայտնի էր Մխիթար Գեշեր, որը իրավամբ կարող է համարվել հայրը հայ առակաբանու-

թյան: Հայտնի է, որ XI դարում զուրոցներում ավանդում էին առանձին առարկա՝ «առասպելավարժություն» անվան տակ: Հայ մատենագիրներից ոմանք ոչ միայն հաստատում են առակների և ժողովրդական զրույցների զոյությունը դեռևս վաղնջական ժամանակ, այլև ոմանք, թերևս, ակամա մեջ են բերում այն զրույցները, «Որ ի գոհ՝իկա պատմի առակեալ», ինչպես օրինակ, Գր. Մագիստրոսը, որը պատմում է արտուտի առակը: Ոմանք՝ ինչպես Անանիա Իմաստասերը, Հովհան Օձնեցին, Հովհան Մանգակունին և ուրիշները սիրել են «օրինակով» խոսել, մի ձև, որ այնքան մեծ վարպետությամբ կիրառել է Վարդան Այգեցին:

10

Հայտնի է և այն, որ հայ հին պատմիչները և առհասարակ եկեղեցին չեն սիրել և հալածել են ժողովրդական զրույցները, որոնց թվում նաև հեքիաթը և առակը և երգը: Ներսես Շնորհալու մասին Վիրակոս Գանձակեցին գրում է. «Զի այնպէս էին կամք սրբոյն, զի հնար իցէ ոչ որ խօսեսցի ի խօսս աշխարհականս, բա՛ց ի գրոց, ոչ ի գինարբուս և ոչ յայլ ուրախութիւնս: Վասն այնորիկ արար նա երգս և ուսոյց այնոցիկ, որ պահէին զբերդն. զի փոխանակ վայրապար ձայնից, զայն ասասցեն»*: Բերդի վիճվորդները «ստորին» լեզվով պատմում էին «անառակ» զրույցներ: Այդպես էին նաև ուամիկները և վաճառականները գինարբուրի, այլ ուրախության և առհասարակ իրենց առօրյայի մեջ: Բայց այդպես էին նաև եկեղեցու զպիրները և հոգևորականների ստորին խավը, որ գումարվում էր ուամիկների որդիներից: Հետևաբար, նրանց ավելի ախորժելի էին «վայրապար» զրույցները՝ պարզ լեզվով, բան խրթին և ճոռոմ ճարտասանությունը, տրամախոսությունը և աստվածաբանական գիտելիքները: Գերազանցապես այդ խավից էին նաև այն՝ երբեմն անանուն գրիչները, որոնք զժվար

20

20

տրնությամբ բաղմացնում էին ձեռագրերը:

Եթև Ներսես Շնորհալին հնար էր որոնում, որպեսզի այլևս

* «Քանի որ այնպես էր սուրբի կամքը, որպեսզի հնարավոր լինի, որ ոչ որ շխտսի աշխարհիկ լեզվով, բացի գրաբար, ոչ գինարբուրի և ոչ այլ ուրախության ժամանակ, այդ նպատակով և նա երգեր հորինեց և սովորեցրեց նրանց, որոնք պաշտպանում էին բերդը, որպեսզի վայրապար ձայների փոխարեն, այդ երգերն ասեն»:

ոչ ոք խոսի «աշխարհի» լեզվով կամ զեղջուկ բարբառով, ապա միակողմանի կլինեի այդ փաստը բացատրել միայն իբրև ձգտում վերջ տալու «ստորին» հայերենին: Կարելի է ենթադրել, որ զինվորները «վարպապար» խոսում էին բարբառով, որը հայերեն չէր, և ահա Շնորհալին նպատակ է դնում այնպիսիներին լեզու առվորեցնել և ինքը հեղինակում է առակներ և հանելուկներ, որ հրված են ոչ թե խրթին զրաբարով, այլ պարզ հայերեն:

Ահա, օրինակ, Շնորհալու մի հանելուկը նուա՛ն մասին.

է նա: կանաչ կոճակ բոլոր,
Անապակ գինով լցած տկճոր
Կարմիր մեղուք ի ներս աչուսը,
Եզրալը սո: կեր գին: մեղրի ծոր:

10

Ուրեմն հայ հին դպրության մեջ նոր չէր ոչ առակը և ոչ բարոյախոսությունն առհասարակ: Կային եկեղեցական քաբեզիչներ, սրոնք խոսել և գրել էին «օրինակով»: Եթե դպրոցներում ավանդում էին «առասպելավարժությունն» իբրև առա՛նձին առարկա, ապա կարելի է ենթադրել, որ դոյություն են ունեցել նաև դասադրեր կամ առասպելների և առակների ժողովածուներ՝ իբրև նյութ դասավանդման: Եթե ավելացնենք և այն, որ Եղոպոսի առակները շատ վաղուց ծանոթ էին հայերին, ինչպես և «Վուլպիանու փիլիսոփային» (ըստ Թոմա Արժրունու) առակները, ապա կարելի է ասել, որ Վարդանի առակների ժողովածուից առաջ եղել են առակների այլ ժողովածուներ, որոնք հետագայում կամ խառնվել են Վարդանի առակագրքերին և կամ եթե շարունակել են առանձին մնալ, ապա վերակոչվել են Վարդանի անունով: Նույնիսկ հայ կենդանական վեպի սրո՛շ տաբեր մտել են «Վարդանգրքերի» մեջ, և հետագա սերունդները շարունակել են Վարդան Այգեցուն վերագրել առակների ժողովածուների մեծ մասը:

20

30

«Եթե նույնիսկ պարզվի,— գրում է Ն. Մառը,— որ որեէ անհայտ քարոզիչ առաջիկ կիրառել է ուսուցման ժամանակ, Վարդանի նշանակութունը գրանով չի նսեմանա: Վարդանը, որ ստեղծողն էր առակախառն քարոզի նոր տեսակի, ստացավ առաջանգամոր քարոզչի եղակի համբավ, հիմք դնելով առակների լայն օգտագործման՝ բարոյախոսական նպատակով:

Որքան էլ պարզ լինեն ձևերը, որոնցով առասպելները և հե-
քիաթները դառնում են առակներ, հայ գրականության մեջ
այդ ձևերն իբրև կիրառող առայժմ մենք ճանաչում ենք Վար-
դանին, և հենց նրա այլաբանությունները կարող են համար-
վել հայերի գրական այդ սեռի լավագույն օրինակները: Հե-
տևաբար, առակները, որոնք Վարդանի ժողովածուների հիմնա-
կան շերտն են կազմում, ամբողջովին և հավիտյան կմնան
կապված Վարդանի անվան, թեկուզ նրանցից մեկի կամ երկու-
սի վրա ուրիշ, ավելի հին հեղինակներ ունենան որևէ իրա-
վունք»:

10 Մեզ այստեղ չի դբադեցնում այն խնդիրը, թե Վարդանին
վերագրված մոտ չորս հարյուր առակներից և մանրավեպե-
րից քանիսն են Վարդանի բուն գործը և քանիսը հավելված են
հետագայում, ինչպես և շենք վբաղվի առհասարակ առակնե-
րի նշանակության ըննությամբ: Բոլոր առակագիրներից և
պատմիչներից առաջ առակը հորինել և պատմել է ինքը ժո-
ղովուրդը, և այդ տեսակետից երկրորդական նշանակություն
ունի առակագրի անձնավորությամբ խնդիրը:

20 Վարդան Այգեցու նշանակությունը մեծ է ամենից առաջ
իրբև առակներ ժողովող և առակները մեկնության հետ միա-
սին ճաշակով և վարպետությամբ ամբողջացնող հեղինակ:
Ահա Այգեցին կամենում է խարաղանել ցանկասեր մարմինը
և վեր հանել հոգին, իբրև մարդու բուն էություն: Կձանձրա-
նար ունկնդիրը, եթե նա Ավետարանից մի նախադասու-
թյուն բնարան ընդունելով, հյուսեր քարոզը: Այգեցին գրա
փոխարենը գործ է ածում պարզ զրույցի ձևը, ինչպես կյանք
տեսած մի ծերունի կխրատեր որդուն, և ասում է. «Եզը մի
լծիր էշի հետ. եզը որոճող է և էշը՝ ոչ: Այդպես հոգին ան-
ջատ է մարմնից, որովհետև հոգին իմաստուն է և մարմինը
ցանկասեր»:

30 Բերենք մի այլ օրինակ Վարդանի առակախառն քարոզ-
ներից. «Մի մարդ ուներ չորս էշ, երեքը՝ երիտասարդ և ուժով
և մեկը՝ պառավ և վատուծ: Եվ տերը երեքին չէր բռնում, այլ
խնամում էր և դարմանում. իսկ պառավ էշին ծանր էր բռ-
նում և ընկավ պառավ էշը և այլևս չկարողացավ տանել ծանր
բեռ: Այսպես մարդս չորս ժամանակ ունի՝ տղայություն,

երիտասարդութիւն, կատարյալ հասակ և ծերութիւն: Այն երեք հասակն, որ զորավոր են, մարդ չէ կամենում բառնալ բեռով, այլ պարարում և գիրացնում է ուտելով և ըմպելով և ամեն ծանր բեռ բառնում է ծերացած մարմնի վրա»:

Վարդան Այդեցու այս և այս կարգի առակները բնորոշ են իրենց կատարյալ և ամբողջական արվեստով: Հետազայում առակները փոփոխութեան են ենթարկվել, մշակվել են՝ բերանացի պատմվելով, ապա տարբեր զրիչների ձևերով զրի են առնվել, յուրաքանչյուր անգամ կրելով ժամանակի և պատմողի կնիքը: Այդպես առաջացել են առակների փոփոխակները, որոնք տարբերվում են և՛ մեկնութեամբ, և՛ բովանդակութեամբ, և՛ լեզվով:

Որքան էլ կրոնա-բարոյական մեկնաբանութեամբ Այդեցին ծանրաբեռնել է առակը, այնուհանդերձ նրա ստեղծագործութիւնը «աշխարհիկ» արվեստ է և ոչ հոգևոր: Նա մեկն է այն գաղաթներից, որոնց վրայով է անցնում միջնադարյան հայ քաղաքային մշակույթի սահմանագիծը: Եթե Այդեցու առակներն ազատենք բարոյախոսական կցաններից, ապա կմնան զվարթ և սրամիտ պատմութիւններ, երբեմն ուղղված հենց եկեղեցու և ֆեոդալների դեմ, — առակներ և իմաստուն մանրավեպեր, որ սիրելի էին միջնադարյան հայ վաճառականին և գյուղացուն: Նպատակ դնելով բարոյիկ հայ եկեղեցու հավատո հանդանակը քաղաքներում և գյուղերում, ամբաստնելու համար այդ եկեղեցու հիմքերը, որոնց խարխուլում էր միջնադարյան քաղս բը,— Այդեցին բարոյը մատչելի դարձնելու համար լիաբուռն օգտվել է ժամանակի ժողովրդական բանահյուսութիւնից, վերամշակել է այն ըստ իր նպատակագրման, և այսպիսով զրի են առնվել բազմաթիւ անգիր էրույցներ: Առակախառն բարոյների հետ գրականութեան մեջ խառնել է առակը և մանրավեպը, իսկ վերջիններս իրենց հետ բերել են նաև ժողովրդական լեզու և ոճ, և այսպիսով սկսել է ձևավորվել միջնադարյան հայ «աշխարհիկ» արձակը:

Սակայն այդ արձակը հետագա դարերում չծավալվեց և չդարձավ ամբողջական գործ: Այսպես շամբողջացավ նաև հայ ժողովրդական վեպը, ինչպես և միջնադարյան հայ բանաստեղծութեան առանձին գոհարները չկապեցին ո՛չ թագ, ո՛չ պսակ:

Բայց և այնպես Վարդան Այգեցին կառուցող վարպետներից է այն հիմքի, որի վրա պետք է բարձրանար միջնադարյան հայ արձակի շենքը: Եվ եթե հետագա «անբարի և խավարայնի» ժամանակներում այդ շենքը չբարձրացավ, այնուհանգերձ, հիմքը վկայում է կառուցողների, նաև Վարդան Այգեցու մեծ վարպետությունը:

Գ.

Մի բանի խոսք այս հրատարակության մասին:

10 Արդեն ասացինք, որ 1668 թ. Ամատերգամում լույս է տեսել առակաների առաջին ժողովածուն «Աղվեսագիրք» վերնագրով: Երկրորդ անգամ տպագրվել է Մարտելում 1676-ին, երրորդը՝ 1683 թ. դարձյալ Մարտելում և չորրորդը Լիվոռնոյում՝ 1698 թվին: Այսպիսով, XVII դարի երկրորդ կեսին չորս անգամ տպագրվել են առակաների ժողովածուները: Ըստ Ն. Մառի բացատրության, առաջին հրատարակիչը, ծանոթ լինելով եվրոպական լեզուներին, կամեցել է առակաների ժողովածուն նմանեցնել այդ ազգերի նույնանուն գրքերին, օրինակ, «Fuchsbuch»-ին և անվանել է «Աղվեսագիրք»: Ի դեպ. Ն. Մառը խորին ուսումնասիրությամբ հաստատել է, որ արաբական
20 «Աղվեսագիրքը» թարգմանված է հայերենից, Վարդանի առակաների մի որեէ ժողովածուից:

Ի նկատի ունենալով, որ այս հրատարակության մեջ կան և բուն Վարդան Այգեցու առականեր, ինչպես և այլ առականեր և մանրավեպեր, որ կան Վարդանի կամ Վարդանին վերագրած առակաների ձեռագիր և տպագիր ժողովածուների մեջ, մենք ևս պահպանեցինք արդեն ընդունված «Աղվեսագիրք» անունը:

Տեքստի, ինչպես և ծանոթագրությունների համար հիմք ընդունելով Ն. Մառի եռահատոր աշխատությունը, «Ժողովածոյք առականաց Վարդանայ», որն աննման կոթող է միջնադարյան հայ արձակի,— մենք հաճախ դերադասել ենք առակաների այն վարիանտները, որոնք «գռեհիկ» հայերեն են և բովանդակությամբ ավելի հարուստ: Առակաների մեկնաբանությունները չենք բերել, համարելով հնացած ավելորդաբանություն: Համարյա անփոփոխ են վերնագրերը: Բացի այդ, աշխատել ենք ըստ կարելույն պահել բնագրի ոճը, միաժամանակ նպատակ դնելով նշույթ մատչելի դարձնել ընթերցողների լայն խավերին:

ՎԱՐԴԱՆ ԱՅԳԵՑԻ

ԱՂՎԵՍԱԳԻՐՔ

ԳԱՐՈՒ ՀԱՇԻՎ

Մի մարդ կալից գրաստով գարի էր կրում տուն: Եվ բու-
ռակը մոր հետ գնում էր և հետ գառնում: Իսկ տանը, ուր
կրում էին գարին, մի խող կար կապած, որին գիրացնում էին:
Եվ գարին անպակաս էր նրանից, որպեսզի ուտի և գիրանա:
Եվ բուռակն ասաց մորը. «Ինչո՞ւ համար այն խողն առանց
աշխատանքի ուտում է գարին, որ մենք կրում ենք մեծ դժվա-
րությամբ, և մեզ, որ շարշարվում ենք, օրը մի անգամ են գա- 10
րի տալիս»: Մայրն ասաց. «Լսիր, որդյակ և մի շաբաթ ևս
համբերիր, և ապա ևս քեզ պատասխան կտամ, և քո աչքերով
կտեսնես»:

Եվ մի շաբաթ հետո էլը և բուռակը բեռով տուն էին գա-
լիս. բուռակը մորից առաջ էր գնում և լսեց խոնշոցի ահագին
ձայն, որովհետև խողը մորթում էին: Եվ խրտեց բուռակը և
հետ փախավ դեպի մայրը, և մայրն ասաց. «Ի՞նչ եղավ քեզ,
որդյա՞կ, որ սոսկում ես. մի վախենար խողից, որովհետև նրա-
նից գարու հաշիվն են ուղում»:

Եվ դարձյալ եկան կալը՝ գարի կրելու: Եվ երբ բարձած 20
վերադարձան տուն, բուռակը բարձրացնելով ոտքի սմբակը,
մորն ասաց. «Ո՞վ մայր, տես թե ոտքիս չի՞ փակչել գարու մի
հատ, որ ինձնից էլ հաշիվ ուղեն, ինչպես խողից»:

ԱՅՐԻ ԿԻՆ ԵՎ ՈՐԳԻ

Մի աչքի կին ուներ տասը այծ և մի որդի: Եվ ամեն օր որդի՝ այծերը տանում էր արոտ, և մայրն ամեն օր մի շերեփ ջուր էր լցնում կաթի մեջ և փոխ էր տալիս հարեաններին: Եվ որդին մորն ասաց, թե ինչո՞ւ ես այդպես ջուր լցնում կաթի մեջ և փոխ տալիս հարեաններին: Մայրն ասաց. «Որդի, մեր կաթն բիշ է, նրա համար եմ անում, որ մեր կաթը մի քիչ ավելի լինի, որ ձմեռը մեզ թացան լինի»:

16 Իսկ մի օր, երբ որդին այծերն արոտ էր տարել, երկնքում ծնվեց մի փոքր ամպ, և անձրև եկավ, և հեղեղ եղավ, և այծերը սրբեց լցրեց գետը: Որդին տուն եկավ արևով և դատարկ և ձեռքին միայն փայտը: Մայրն ասաց. «Որդի, ո՞ւր են այծերը, և ինչո՞ւ դու այսօր արևով եկար»: Որդին ասաց. «Մայրիկ, այն մի շերեփ ջուրը, որ խառնում էիր կաթին և փոխ տալիս հարեաններին, հավարվեց և հեղեղ դարձավ և եկավ մեր այծերը տարավ, լցրեց գետը»:

ՄԻԱՅՆԱԿՅԱՅ ԵՎ ԳԱՄՓՈՒ ՇՈՒՆ

Մի միայնակյաց բնակվում էր մի գյուղի մոտ, և գյուղում նա սիրեց մի աղջիկ և բաղում ժամանակ նրա հետ շնանում էր պոռնկությունը: Եվ գյուղի տանուտերն ուներ մի գամփռ շուն, որ խիստ պահող շուն էր և ամբողջ գյուղը պահում էր: Մի զիշեր միայնակյացն եկավ, որ շնանա՝ այն կնոջ հետ, և գյուղի եզրին նրան հանդիպեց տանուտերի շունը և գամփռեց նրա վրա և նրան կծեց, և արյունը ճապաղ արեց և շատ վերքեր արեց և նեղելով նրան բռնեց: Եվ միայնակյացը լալով և արյունաթաթախ մտավ խուցը և դուռը փակեց, զղջաց և շորեց ազոթի, լաց եղավ և կուրծքը ծեծելով ասաց. «Աստված, բաղում ժամանակ է, որ շնացա և չվախեցա քո դատաստանից և ոչ դառն դժոխքից դարհուրեցի, բայց այս զիշեր վարհուրեցի մի գամփռ շնից և չկարողացա շնություն անել»:

30

ԱՅՄԵՐ ԵՎ ԳԱՅԼԵՐ

Հավարվեցին այծերը միասին և պատգամ ուղարկեցին գալլերի ազգին և ասացին, թե ինչու մեր մեջ լինի անհաշտ

խռովութիւն, այլ ոչ թէ խաղաղութիւն: Եւ հաժարվեցին
 գայլերը և ուրախացան մեծ ուրախությամբ և նամակով պատ-
 դամ ուղարկեցին այծերի ազգին, նաև անթիվ ընծաներ: Եւ
 գրեցին այծերին. «Լսեցինք ձեր բարի խորհուրդը և գոհ-
 նամբ աստծուց, որովհետև մեզ համար մեծ խնդութիւն է և
 խաղաղութիւն. նաև իմացնում ենք ձեր իմաստութեան, որ
 հովիվն ու շներն են պատճառ և սկիզբ մեր խռովութեան և
 կռիւի. և եթէ նրանց վերացնենք մեջտեղից, շուտով լինի խա-
 ղաղութիւն»: Եւ այս լսեցին այծերը, հաստատեցին և ասացին.
 «Իրավացի են գայլերը, որ մեզ սպանում են, որովհետև շները 10
 և հովիվը նրանց հալածում են մեզնից»: Եւ այծերը վտարեցին
 շներին և հովիւին և երգվեցին, որ հարյուր տարի մնան անխախ-
 տելի սիրով: Եւ այծերը ցրվեցին լեռները և դաշտերը և սկսե-
 ցին ուրախ լինել և ցնծալ և խաղալ, որովհետև արածում էին
 լավ արտոններում, ուտում էին համեղ խոտեր, խմում էին պաղ
 ջրեր և խնդում էին և վազվզում էին, փառք տալով, որ հասան
 բարի ժամանակի:

Եւ գայլերը համբերեցին հարյուր օր, ապա հաժարվեցին
 դաս-դաս, բնական այծերի վրա և կերան:

ԵՐԼՈՒ ԵՆԱՐԻՉ

20

Մի ոմն թագավոր շինեց գեղեցիկ դարպաս և կամեցաւ
 զարդարել այնպիսի նկարներով, որոնց նման ոչ մի տեղ չէր
 եղել: Եւ ընտրեց երկու նկարիչների և մեկին տվեց մի պատը,
 մյուսին՝ մյուս պատը և նրանց միջև վարագույր քաշեց: Եւ
 երբ նկարիչներն ավարտեցին իրենց գործը, թագավորը եկավ,
 որ տեսնի նրանց գործը և տեսավ, որ մեկը նկարել էր գեղեցիկ
 պատկեր և շատ հավանեց: Իսկ մյուսը բնավ ոչինչ չէր նկարել.
 նա պատը շատ գեղեցիկ սարքել էր և կոկիկ հայելուց ավելի
 լավ: Երբ թագավորը տեսավ, որ չէր նկարել, այլ միայն կոկիկ
 էր, զարմացավ և ասաց. «Դու ի՞նչ ես արել»: Նա ասաց. «Ես 30
 ցույց կտամ իմ գործը»: Եւ ապա վեր քաշեց միջի վարագույ-
 րը և երբ լուսը ծագեց և լուսավորեց կոկած պատը, այն ժա-
 մանակ մթնեց նկարազարդ պատը, որովհետև հայելու մեջ
 երևում էին այն բոլոր պատկերները, որ նկարված էին մյուս
 պատի վրա: Եւ թագավորն ասաց. «Այս մյուսից գեղեցիկ է»:

ԱՌՅՈՒԾ ԵՎ ԱՂՎԵՍ

Մի առյուծ կորյուն ծնեց, և հավաքվեցին կենդանիները կորյունին տեսնելու և ուրախանալու: Աղվեսն եկավ և հանդեսի ժամանակ, բաղմոթյան մեջ առյուծին նախատեց բարձրաձայն և անարգեց, թե այդ է քո զորությունը, որ ծնում ես միայն մի կորյուն և ոչ բաղմաթիվ: Առյուծը հանդարտաբար պատասխանեց և ասաց. «Այո՛, ես ծնում եմ մի՛ կորյուն, բայց առյուծ եմ ծնում և ո՛չ քեզ նման աղվես»:

ԻՄՍԱՏՈՒՆ ԴԱՏԱՎՈՐ

- 10 Մի մարդ ուներ շար կին, և կինը կռվեց նրա հետ և ասաց. «Կարծում ես թե քո երեք որդիները բեղնի՞ց են: Մեկն է քեզնից, իսկ երկուսը՝ բիճ են»: Եվ նա հարցրեց, թե ո՞րն է իմը, և կինը չասաց: Եվ երբ հայրը մեռնում էր, ասաց. «Իմ ամբողջ կայքը թող լինի իմ հարազատ որդուն»: Եվ եղբայրները կռվում էին իրար հետ. մեկն ասում էր, թե ես եմ հարազատ որդին, և մյուսը՝ թե ես եմ: Եվ զնացին մի իմաստուն դատավորի մոտ: Եվ դատավորը հրամայեց նրանց հորը հանել գերեզմանից և նեղ արձակել նրա վրա: Ով հորը զարկեր նետով, և նետը ծակեր հոր մարմինը, նա էր հարազատ որդին: Եվ երկու որդիները զարկեցին հորը, իսկ ճշմարիտ որդին դանակը քաշեց, որ սպանի եղբայրներին և լաց եղավ դառն արտասուքով և թաղեց հոր մարմինը:

Եվ իմացան, որ նա էր հարազատ որդին և նրան տվին հայրենի կայքը:

ԱՌՅՈՒԾ ԵՎ ԳԱՅԼ ԵՎ ԱՂՎԵՍ

- 30 Առյուծն և գայլն և աղվեսն եղբայր եղան և որսի հլան և գտան մի խոյ, մի ոչխար, որ է մաքի և մի գառ: Ծաշի ժամին առյուծն ասաց գայլին, թե բաժանիր մեր մեջ այդ որսը: Եվ գայլն ասաց. «Ո՛վ թագավոր, աստված արդեն բաժանել է՝ խոյը քեզ, մաքին ինձ և գառն աղվեսին»: Եվ առյուծը բարկանալով, ապտակ զարկեց գայլի ծնոտին, և դուրս թռան գայլի աչքերը, և նա նստեց և դառն լաց եղավ: Եվ դարձյալ ասաց

առյուծն աղվեսին, թե բաժանիր ոչխարները մեր մեջ: Եվ աղվեսն ասաց. «Ո՞վ թաղավոր, աստված արդեն բաժանել է՝ խոջը քեզ՝ ճաշին, մաքին քեզ՝ հրամենքին և գառը քեզ՝ ցնթրիքին»: Եվ առյուծն ասաց. «Ո՞վ խորամանկ աղվես, քեզ ո՞վ սովորեցրեց այդպես ճիշտ բաժանել»:

Եվ աղվեսն ասաց. «Ինձ սովորեցրին գայլի աչքերը, որ դուրս թռան»:

ԳԻՆԻ

Մի թաղավոր մի որդի ուներ և հրաման արեց նաչիօյներին, թե ամեն օր ձեզնից մեկը խող տանի իմ որդուն և պատվի: Եվ տանում էին: Եվ մի օր մի նաչիպ պատվելու էր տարել թաղավորի որդուն և երեկոյան նրան տաքավ թաղավորի տունը, և ինքը զնաց: Թաղավորի որդին խիստ գինով էր և հարբած դուրս եկավ, բնկավ աղբանոցը և մեռավ: Եվ թաղավորը հրամայեց, թե իմ իշխանությունն ներքո ինչքան այգի կա՝ փակեք և կարասները կտորատեք: Եվ այդպես արին:

Եվ մի այրի կին մի որդի ուներ, և այրի կինը պահեց յուր հնձանը և գինին և ամեն առավոտ և երեկո հացի վրա երկու թաս գինի էր տալիս որդուն, և վայրի կնոջ որդին մի գիշեր դուրս եկավ, սպանեց թաղավորի առյուծին, և թաղավորն առավոտյան հրամայեց, թե ով որ սպանել է իմ առյուծին, եթե դա և ինձ պատմի՝ նրան շեմ պատմի: Եվ եկան այրի կինը և նրա որդին: Թաղավորը նրան հարցրեց, թե ինչպես սպանեցիր առյուծին: Եվ նա ասաց, թե գիշերով դուրս եկա, հանգիպեցի առյուծին և սպանեցի: Եվ մայրն տոաց, թե նրան գինով է սնուցել և պատմեց, թե ինչպես է գինով սնուցել:

Եվ թաղավորը հրաման արձակեց, թե այգի տնկեք և գինին այնպես խմեք, որ առյուծ սպանեք և ոչ թե աղբանոցում մեռնեք:

ԻՄԱՍՏՈՒՆ ԱՎԱԳ ԷՇ

Շատ էշեր գնում էին արքունի գործով, և նրանց մեջ կար մի ավագ էշ՝ իմաստուն և մեծ, քան մյուսները: Եվ ամենքը նրան պատվում էին, որպես հայր և առաջնորդ: Եվ ահա բարձրանում էին մի սար, և նա խառանչեց և գոռաց սաստիկ

ահագին և հետևի կողմից մեծամեծ ճայթյուն արձակեց: Եկան մյուս էշերը և ասացին. «Ո՞վ պատվական հայր, բո առջևի ձայնից բոխրս ունենք, իսկ ի՞նչ էր այն ահագին ճայթյունը, որ բո հետևի կողմից ելավ. աղաչում ենք, ասա՛ մեզ»:

Եվ նա ասաց. «Ո՞վ իմ որդիներ, ձեր առաջ սուտ չեմ երգվի և ճշմարիտ կասեմ, որ առջևի ձայնի զորությունից բնավ չեմ կարող իմանալ, թե ուրիշ ինչ ճայթյուն է ելնում իմ հետևի կողմից»:

ՄԻԱՄԻՏ ԳՈՂԵՐ

- 10 Երկու զող բարձրացան մի մեծաբան կտուր և կամեցան երգով վայր իջնել և զողություն անել: Եվ լուսնկա էր: Եվ մեծատուն մարդն իմացավ, որ զողերը երգիկի մոտ են: Եվ կինը մարդուն ասաց, թե այս ամեն դանձերը և ոսկին և կերպասը քեզ ո՞րտեղից են: Եվ մեծատուն մարդն ասաց. «Գնում էի զողության, մեծատուն մարդկանց երգիկով իջնում էի, և լուսնկա էր, ինչպես այժմ, և լուսնի շողերը երգիկից ներս էին բնկնում, ինչպես այժմ, և ես գրկում էի շողերի սյունը և վայր էի իջնում և այնպիսի մի բան էի ասում, որ ինչքան գեղեցիկ կերպաս կար այդ տանը, երևում էր ինձ, և կապում էի լուսնի շողերին և վեր բարձրանում: Եվ այս ամենն այդպես եմ վաստակել»:

- 20 Երբ զողերն այդ բանը լսեցին, խիստ ուրախացան և հավատացին այդ ցնորամիտ բանին և լուսնի շողերը գրկելով երգից վայր ընկան և ջարդվեցին:

ԵՂԵԳՆ ԵՎ ՄԱՌԵՐ

- Մի թագավոր զբոսանքի ելավ շրջելու լեռներում և հովիտներում: Եվ տեսավ, որ մեծամեծ ծառեր կային՝ կտարատված և փշրված, և միայն մի եղեգ կար՝ կանգուն անարատ: Եվ թագավորն ասաց. «Ո՞վ եղեգ, ասա ինձ, թե ինչպես հաստատուն ես մնացել, երբ մեծամեծ ծառերը փշրվել են»:
- 30 Եվ եղեգն ասաց. «Ո՞վ թագավոր, երբ սաստիկ հողմ բարձրացավ, ծառերը հպարսուժյամբ հակառակ կանգնեցին հողմի

դեմ, և հողմը նրանց փշրեց. իսկ ես խոհարհփեցի հողմի կամքով և ահա կանգուն եմ»:

ԻՇԽԱՆ ԵՎ ԱՅՐԻ ԿԻՆ

Մի իշխան կար խիստ չար և անիրավ: Եվ նույն քաղաքում ապրում էր մի այրի կին, և իշխանը հարկ պահանջելով նեղում էր նրան, և այրի կինն աղոթում էր, որ իշխանն ունենա խաղաղ և երկար կյանք: Գնացին, ասացին իշխանին, թե քո շարության համար աղոթում է այրին: Եվ իշխանը եկավ և ասաց. «Նա քեզ բարիք չեմ արել, ո՞վ կին, դու ինչ համար ինչո՞ւ ես աղոթում»:

10

Այրի կինն ասաց. «Քո հայրը վատ մարդ էր. ես անիծեցի և նա մեռավ: Դու նստեցիր նրա տեղը՝ ավելի խիստ չար: Եվ այժմ վախենում եմ, որ մեռնես, և քո որդին քեզնից ավելի չար լինի»:

ԻՄԱՍՏՈՒՆ ԶԻՆՎՈՐ

Մի ոմն իմաստուն զինվոր պատերազմ էր գնում, և նա երկու ոտքով կաշ էր: Եվ զինվորներից մեկը նրան ասաց. «Ո՞վ ողորմելի, ո՞ւր ես գնում: Քեզ իսկույն կսպանեն, որովհետեւ փախչել չես կարող»: Եվ նա ասաց. «Ո՞վ անմիտ, ես չեմ գնում պատերազմ՝ փախչելու, այլ կանգնելու և կռվելու և հաղթելու»:

20

ԹԱԳԱՎՈՐ ԵՎ ՕՋ

Կար մի թագավոր, և ուներ նա մի սիրելի օձ, որ նրան ամեն օր բերում էր մի կարմիր դահեկան: Եվ թագավորն ունեցավ մի մանուկ, որին սնուցում էր գահի վրա և օձը նետում էր մանկան պարանոցով, և այդպես խաղում էին օձն ու մանուկը: Եվ երբ մանուկը մեծացավ, մի անգամ խաղի ժամանակ սուրը հանեց և կտրեց օձի պոչը և գետին գցեց: Եվ զայրացավ օձը, թույնով զարկեց մանուկին, և մանուկն իսկույն մեռավ, և օձը գնաց օտար երկիր: Եվ երբ թագավորն եկավ և մանուկին օձի թույնից սեպացած և մեռած տեսավ և օձի պոչը գետնին ընկած, իմացավ, որ յուր մանուկն է թրով կտրել օձի պոչը: Եվ սգաց որդուն, տարավ թաղեց գերեզմանում:

30

Եվ անցավ մի առ ժամանակ, և թագավորը խնդրակներ ուղարկեց այն օձի մոտ և ասաց. «Գիտեմ, որ առաջ իմ որդին է ծնություն արել. նա կտրել է քո պոչը, ասպա դու կծել ես նրան: Ինչ որ եղավ՝ եղավ, և իզուր գնացիր: Արի, և մենք կլինենք առաջվա նման իրար սիրելի և միասին կապրենք»: Իսկ օձը պատասխան տվեց և ասաց. «Այդպես չէ. քանի որ ես պիտի նայեմ իմ պոչի վրա, իսկ դու քո որդու գերեզմանին, ուրեմն մեր միջից թշնամությունը չի վերանա: Լավն այն է, որ դու և ես իրարից հեռանանք, որպեսզի այլ ուրիշ մեծագույն չարիք չծնվի մեր մեջ»:

ԱՌՅՈՒԾ ԵՎ ԱՂՎԵՍ ԵՎ ԱՐՁ

Առյուծն հիվանդացավ, և ամեն կենդանիները եկան նրան տեսության. միայն աղվեսն ուշացավ: Արջը չարախոսեց նրան, և աղվեսն դռնամուտից լսեց և ներս ընկնելով թավալվեց առյուծի առաջ: Առյուծն ասաց աղվեսին. «Բարի ժամի չեկար, դարչելի. ասա ինձ, ինչո՞ւ ուշացար»: Աղվեսն ասաց. «Մի՛ բարկանար, բարի թագավոր, երգվում եմ քո ղխով, որ քո առողջության համար այցելեցի շատ բժշկապետների և մեծ շարչարանք քաշեցի, բայց իմացա դեղը քո բժշկության»: Եվ առյուծն ասաց. «Բարի եկար, իմաստուն կենդանի, ի՞նչն է այդ դեղը»: Աղվեսն ասաց. «Խիստ պիտանի է և դյուրին. բժշկապետներն ասացին, թե կենդանի հանեք արջի մորթին և տաք-տաք զցեք առյուծի վրա, և իսկույն մորթին ցավը կհանի հիվանդից»: Եվ առյուծը հրամայեց. արջին բռնեցին և սկսեցին հանել մորթին: Իսկ նա վայում էր և արձակում մեծամեծ ունոց:

Եվ աղվեսն ասաց. «Այդ ամենը քեզ և նրան, ով արքունիք մտնելով կչարախոսի մեկին»:

ԿԱԹ ՄԵՂՈՒ ՊԱՏՃԱՌ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ

Մի մարդ խանութ ուներ և մեղր էր ծախում, և մեղրից մի կաթ կաթեց գետնին, և մի պիծակ նստեց կաթի վրա, և կատուն վազեց և պիծակին առավ, և նրանից հետո շունը վա-

դեց և կատվին առավ, և խանութի տերը շանը դարկեց և սպանեց: Եվ այն գյուղին դրացի մի գյուղ կար, և շունն այդ գյուղից էր: Երբ շան տերն իմացավ, թե խանութպանն սպանել է յոյր շանը, այն ժամանակ եկավ և սպանեց խանութպանին: Հետո երկու կողմից վեր կացան գյուղացիք և միմյանց հետ մեծ պատերազմ արին, և նրանց միջև կոտորած եղավ, և երկու կողմից կենդանի մնաց մի մարդ՝ մի կաթ մեղրի համար:

ԿՏԱԿ ՎԱՍՆ ԳԱՆՁԻ

Մի իմաստուն և ազրատ մարդ ուներ ծույլ սրղիններ: Մահվան ժամին նա կանչեց սրղիններին և ասաց. «Ո՞վ դավակ- 10
ներ, իմ նախնիները շատ գանձ են թաղել մեր այգում, և ես ձեզ ցույց չեմ տա նրա տեղը: Այդ գանձը կգտնի նա, ով շատ աշխատի և խոր փորի»: Եվ հոր մահից հետո սրղիններն սկսեցին աշխատել մեծ եռանդով և խորագույն էին վարում, որովհետև յուրաքանչյուրն աշխատում էր, որ ինքը գտնի գանձը:

Եվ այգին սկսեց աճել և զորանալ և առատ բերք տվեց և նրանց հարստացրեց գանձերով:

ՈՒՂՏ ԵՎ ԳԱՅԼ ԵՎ ԱՂՎԵՍ

Հեղտը և գայլը և աղվեսը եղբայր եղան և ճանապարհ
ընկան և ճանապարհին գտան մի բլիթ հաց և միմյանց ասա- 20
ցին, թե ով ավագ է, թող նա ուտի: Եվ սկսեցին ասել իրենց տարիքը: Աղվեսն ասաց. «Ես այն աղվեսն եմ, որի անունը Աղամբը գրեց»: Գայլն ասաց. «Ես այն գայլն եմ, որին նույն տա-
պանն առավ»: Եվ ուղտը տեսնելով, որ նրանք իրենից ավագ
դուրս եկան և հացը պիտի առնեն, հացը բերանն առավ և
բարձրացնելով ասաց. «Մի՞թե ես երեկվա տղան եմ, որ այս-
չափ մեծացրել եմ իմ սրունքները»:

Եվ սկսեց հացն ուտել: Իսկ աղվեսը և գայլը ցատկելով
նրա շուրջը, ոչինչ չկարողացան անել և փախան:

ԿՈՌԻՆԿԻ ԹԱԳԱՎՈՐ ԹՈՉՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԷՇ

Հավաքվեցին թռչունները և ասացին, թե որի ձայնը զո-
րավոր է, նրան մեղ թագավոր դնենք, որպեսզի պատերազմի

ժամին կանչի մեզ: Եվ կոտնեկը երկինք բարձրացավ և գոչեց. նրան հավանեցին թռչունները և օժեցին թաղավոր: Էշը եկավ և տաաց. «Այ, էթե ինձ ոտի տեղ անեիր, որ նրա փոխարեն ես բարձրանայի. դուք կլսեիր, թե ում ձայնն է զորավոր»:

ԵՂՆ ԵՎ ԶԻ

10 Եղը և ձին խոսեցին միմյանց հետ: Եղն տաաց. «Դու ե՞ս ևս կամ ի՞նչի պետք ես»: Զին տաաց. «Ես ձի եմ և ինձ թագավորները և իշխանները և պարոնները զարգարում են ոսկով և արծաթով և բազմում են ինձ վրա»: Եղն տաաց. «Ամբողջ աշխարհի բարեկեցությունն եմ ես, որովհետեւ ես եմ վաստակում և շարշարվում և հոգնում, և ապա դու և քո թագավորն ուտում եք: Եվ բոլոր մարդիկ ուտում են իմ վաստակը, և եթե չվաստակեմ դու և քո թագավորն իսկույն կմեռնեք: Եվ դու երախտամոռ մի լինիր»:

ՀԻՄԱՐ ԵՎ ՉՄԵՐՈՒՄ

Մի հիմար և միամիտ մարդ ուներ մի դահեկան և առնելով դահեկանը գնաց քաղաք մի էշ գնելու և շրջեց քաղաքում և շուկայում և շատով մի դահեկանի էշ, ապա կրկին եկավ շուկա և տեսավ մի մեծ ձմերուկ և հիացմամբ հարցրեց. «Այս ի՞նչ է»: Եվ վաճառականներն իմացան, որ նա հիմար է և տաացին, թե հնդու էշի ձու է և կհանի հնդու մեծ էշ: Եվ ուրախանալով մարդը, տվեց դահեկանը և առավ հնդու էշի ձուն: Եվ վաճառականները նրան պատվիրեցին, թե ձեռքիդ զգուշ տար, թե չէ կկոտորվի և էշը միջից կփախչի: Եվ ձմերուկը ձեռքին մարդն սկսեց գնալ զառիվայր ճանապարհով, և նրա ոտքը սալթաքեց, ձմերուկը ձեռքից դուրս պրծավ և գլորվեց խիտ անտառի մեջ, և անտառից մի նապաստակ վաղեց և սկսեց փախչել, իսկ մարդը կարծեց, թե ձուն կոտորվել է, և ահա էշը ելել և փախչում է: Եվ հետևից վաղելով կանչում էր նապաստակին և ձայն էր առլիս. «Ա՛յ հնդու էշ, վա՛յ ինձ, մի փախչիր. քուռի՛, քուռի՛, ինչպիսի ինձ և վերադարձիր»:

ԷՇԻՆ ԹՈՌ ՄՆԱԼԵՑ

Էշին ավետիս տվին՝ թե ցնծա՞ւ և ուրախ եղիր և մեծ բնծա պարգևիր, որովհետեւ բեզ թոռ ծնվեց: Եվ էշն ասաց. «Վա՛յ ինձ, բարեկամներ, եթե հարյուր թոռ էլ ծնվի, չեն թեթեացնի ծանրությունն իմ մեջքի բեռան»:

ԱՂՔԱՏ ԵՎ ԱՎԵՏԱՐԱՆ

Մի աղքատ մի գյուղ եկավ և մտավ գյուղի եկեղեցին, որ խարխուլ էր և անձրևակեղ: Եվ այն աղքատը անձրևաթաց էր և քաղցած և հագել էր պատառոտուն զգեստ և զոզում էր և հոգնել էր ճանապարհից: Եվ ներս մտավ քահանան, սկսեց ժամ ասել: Առավ ավետարանը և կարգաց այն էջը, ուր գրված էր, թե օտարական էի՞ ընդունեցիր ինձ, մերկ էի՞ հագցրիք ինձ, քաղցած էի՞ կերակրեցիր ինձ, ծարավ էի՞ հագեցրիք ինձ: Այն աղքատը լսեց և ուրախացավ. «Այս ինձ համար է ասված, և ահա շուտով կկատարեն իմ կամքը»: Իսկ քահանան ժամն արձակեց և գնաց տուն, և աղքատին թողեց եկեղեցու մեջ և հոգ չտարավ նրա մասին: Եվ աղքատն ասաց. «Այն գիրն, որ կարգաց, նա սուտ էր»: Եվ առավ ավետարանը, վրան բար գրեց և սուղեց ջրի մեջ: Եվ քահանան եկեղեցի դալով ավետարանը չգտավ և աղքատին ասաց. «Ո՞ւր է ավետարանը»: Եվ աղքատն ասաց քահանային. «Ի՞նչ էս անում սուտ ավետարանը, և ես տարա ջուրը զցեցի»: Եվ քահանան բարկանալով սկսեց ծեծել աղքատին, և աղքատն ասաց. «Ինչու՞ ես ծեծում ինձ, անիրավ. եթե հավատում ես, թե ավետարանն ասածո ճշմարիտ խոսքն է, ապա ինչու՞ չես կատարում նրա կամքը: Որովհետեւ ես օտարական եմ, և ինձ չեք ընդունում, մերկ եմ, և ինձ չեք հագցնում, քաղցած եմ, և չեք կերակրում ինձ, ծարավ եմ, և ջուր չեք տալիս: Մի՞թե աստված այդ բաների պակասությունն ունեւր և այդ ամենն իրեն համար ասաց»:

ՀԱՅՐ ՈՒ ՈՐԴԻ

Մի մարդ աղջիկ առավ որդու համար, և որդին ամուսնացավ աղջկա հետ և երբ միավորվեց նրա հետ, շատ հիացավ

ամուսնութեան գործի վրա և ուրախացաւ և սկսեց հորը խրատել ամուսնութեան գործի մասին:

Եվ հայրն ասաց. «Ո՛վ որդեակ, ես ամուսնութեան գործով ծնեցի քեզ, և այժմ դու՞ ես խրատում ինձ»:

ՄԱՐԴ ԵՎ ԸՆԿՈՒՅՁ ԵՎ ՁՄԵՐՈՒԼ

Մի մարդ ընկույզի ծառի տակ ձմերուկ էր ցանել: Եվ պտուղի ժամանակ եկավ, տեսաւ մեծամեծ ձմերուկները և ծառին նաչեց, տեսաւ, որ ընկույզը մանր էր: Մարդն ասաց. «Տեր աստված, ինչ որ ստեղծել ես՝ ամենը կարգին է և մի բանի նման: Իսկ այս երկու պտուղը անկարգ են և բանի նման չեն»: Մարդն ասում էր, որ ընկույզի տեղ ձմերուկ պիտի լիներ ծառին, և ընկույզը ձմերուկի թփի վրա: Եվ նա պառկեց ծառի տակ և նաչեց ծառին, և հանկարծ մի ընկույզ պոկվեց ծառից և շատ պինդ կապւոյ նրա ճակատին և ճակատը պատռեց և արյուն եկավ: Եվ մարդը վեր կացաւ տեղից և աղաղակեց. «Տեր աստված, ինչ որ ստեղծել ես, ամենը կարգին է և կատարյալ, և ով չհավանի քո ստեղծածը, նրա ճակատը թող իմից վատ լինի, որովհետեւ եթէ ընկույզի տեղ ձմերուկ լիներ, ինձ պիտի սպաներ»:

20

ԵԿԵՂԵՅԻ ԵՎ ԶՐԱՂԱՅ

Եկեղեցին պարծեցաւ յուր սրբութեամբ և ասաց, թէ «Ես եմ տաճար աստծո և դեպի ինձ են գալիս քահանաները և ժողովուրդը աղոթք մատուցանելու աստծուն և պատարագ, և հաշտվում է աստված աշխարհի հետ, և մեղքերին թողութիւն է լինում»: Այն ժամանակ ջրաղացն ասաց եկեղեցուն, թէ «Ինչ որ դու ասում ես, արդար է և ճշմարիտ, բայց դու իմ հրախտիքը մի մոռանա, որ գիշեր ցերեկ աշխատում եմ և դատում այն, ինչ որ ուտում են քահանաները և ժողովուրդը և ասլա քեզ են գալիս աղոթելու և երկրպագելու աստծուն»:

30

ԱՄԵՆԱԳԵՏ ՄԱՐԴ

Մի թագաւոր կամեցաւ աշտարակ շինել, և աշտարակը բանի ցերեկը շինում էին, գիշերը փուլ էր գալիս: Եվ նա հավա-

քեց յուր գիտուններին և պատճառը հարցրեց: Նրանք ասացին. «Եթե կամենում ես, որ այլևս չփլչի, դու գաիր մի տղետ մարդ, որից ավելի տղետ մարդ չիմի, և նրան կենդանի դիր պատի մեջ, և պատը թող շարեն, և աչքես չի՛ փլչի»: Եվ թաղավորն ասաց. «Այդ բանի քնարությունը ես դուք արեք և զանեք մի տղետ մարդ, որին կենդանի թաղեն պատի մեջ»:

Եվ գիտունները նստեցին միասին որոշելու, թե ի՞նչ տեղ կարող են գտնել տղետ մարդ, և մեկն ասաց. «Ձկնորսն է տղետ, բանի որ նրա տուն ու ապրը մարդու հետ չի, այլ ջրի և ձկների»: Իսկ ոմանք ասացին. իշապանը, որ իշու հետ է լինում և յուր ողջ կյանքն անց է կացնում գրաստի հետ, շրջելով լեռ և անտառ: Ոմանք ծովաբարին ասացին, իսկ ոմանք հովվին, որ ամառ-ձմեռ ոչխարների հետ շրջում է լեռներում, չի մտնում դյուղ կամ քաղաք: Եվ հավանություն արին և կամեցան հովվին բերել:

Այն ժամանակ գիտուններից մի ոմն ասաց, թե՝ «Մեր թաղավորը մի հովիվ ունի, որ ծնվել է սարում ոչխարների մեջ և սնվել է ալյուրով և յուր կյանքում ոչ գյուղ է մտել, ոչ քաղաք»: Եվ ուղարկեցին տաս ձիազոր, որպեսզի մարդուն բերեն: Եվ ձիավորները գնացին գտան հովվին, որ կիթում էր ոչխարը, և ողջունելով ասացին. «Թաղավորը քեզ կանչում է»: Հովիվն ասաց. «Ես իմ կյանքում ոչ քաղաք եմ գնացել և ոչ գյուղ. ինձ ինչո՞ւ է կանչում»: Իսկ նրանք խորամանկությամբ ասացին՝ «Ձեներ իմանում»: Իսկ հովիվը պատմեց նրանց, զառ մորթեց և պանիր բերեց և ուրախացրեց նրանց և երգամբ հարցրեց կանչելու պատճառը: Եվ նրանք ասացին, թե այս պատճառով է քեզ կանչում, որովհետև թաղավորի գիտուններն ասել են, որ մի տղետ մարդու պեստ է գնել պատի մեջ, որպեսզի պատը շեն մնա:

Այն ժամանակ հովիվը ծիծաղեց և ասաց. «Հիմարը և տղետն այն գիտուններն են, որ այդպիսի քնարություն են արել»: Եվ մի ոչխար բերելով ասաց. «Ես ձեզ ցույց կտամ իմ տղիտությունը»: Եվ ասաց. «Այս ոչխարը երկու զառ ունի փութում, մինը էգ է, և մյուսը՝ որձ. մեկի դուխը սե է և մյուսինը՝ սպիտակ»: Եվ ոչխարը մորթեց և զառները փորից հանեց, և աչնպես էր, ինչպես ասաց: Եվ մի այլ ոչխար բերելով ասաց.

«Այս ոչխարը մեկ զառ ունի փոքրում. մարմինը սև է, զլուխն սպիտակ և ինքը որձ»։ Եվ մորթեցին, տեսան աչնպես։ Եվ հովիվն ասաց. «Ոչխարի այս երկու հոտը, որ կա ձեր առաջ, ամենին գիտեմ, թե որն է ծնելու և որն է ստերջ և որն է որձ ծնելու և որը՝ էգ և որը սև կամ սպիտակ և որը սև ու սպիտակ պտտե-
 10 բով։ Ձեր գիտունները կարող են այդ իմանալ»։ Ձիավորներն ասացին. «Ոչ, ամենին»։ Հովիվն ասաց. «Ուրեմն իմացեք, որ ես չեմ աչն հիմարը և տգետը, որին դուք փնտրում եք։ Իսկ եթե կամենար, ես ցույց կտամ տգետ մարդուն։ Թագավորը
 20 թող յուր նաչիպին բռնի, թալանի և ինչ ունի ամենն առնի և քաղաքի հրապարակում նրան կախի և չարաչար տանջի, որպես զի բոլոր քաղաքացիները տեսնեն. ապա նաչիպին թող տանեն խաբընեն և ասեն, թե նրան սպանեցին։ Եվ երեք օր քաղաքում թող կանչեն, թե ինչ մարդ որ կգտ և հանձն կառնի նաչիպի գործը, նրա ամեն ապրանք այդ մարդուն կտանք և նրան կնշա-
 նակենք թագավորի նաչիպ։ Այն մարդը, որ կտեսնի այդ խաղըր և կխփ ինչ որ արին նաչիպի զխփին և առաջանալով կասի, թե ես ուզում եմ լինել նաչիպ, այն մարդն է հիմար և տգետ, նրան բռնեցեք և կենդանի դրեք պատի մեջ, որպեսզի այլևս
 30 պատը չփլչի և շեն մնա»։

Իսկ նրանք եկան և թագավորին պատմեցին, և թագավորն արեց աչնպես, ինչպես հովիվն ասել էր, և մինչդեռ քաղաքում կանչում էին, թե ով գա և հանձն առնի նաչիպի գործը և իշխանությունը, նա կստանա նրա ապրանքը և հողը, այն ժամանակ մոտ վաղեց մի ջրմի և թոնի մարդ և ասաց, թե ես հանձն կառնեմ այդ գործը։ Եվ նրան հարցրին, թե տեսա՞ր ինչ արին նաչիպի զխփին։ Նա ասաց. «Այո՛, տեսա»։

Եվ իսկույն առան նրան և տարան, կենդանի դրին պատի մեջ և պատը հաստատուն մնաց։

Որսորդը շնիրով տառապում և նեղում էր աղվեսին։ Եվ աղվեսը դարձավ և ասաց. «Աղաչում եմ քեզ, ասա, թե ինչո՞ւ համար ես ինձ նեղում»։ Եվ որսորդն ասաց. «Որպեսզի հանեմ քո մորթին»։ Աղվեսը կանգնեց և ասաց. «Տեր աստված,

փառք քեզ, որ սրա ուղածն այս է: Իսկ ես կարծում էի, թե ինձ ուղում է նշանակել մեր գավառի հավարած կամ թռչնոցի վանահայր»:

ԻՇԽԱՆԱՎՈՐ ԵՎ ԻՄԱՍՏՈՒՆ

Կար մի աշխարհակալ իշխանավոր, և նա ուներ մի խիստ գեղեցիկ տղա: Եվ իշխանավորն ասաց, թե գեղեցիկ աղջիկ կառնեմ, որ կին լինի իմ որդուն, և ունենամ գեղեցիկ թոռներ՝ ժառանգ իմ գահի: Եվ զնաց բերեց մի գեղսցիկ հարս և գեռ թուռ չէր ունեցել, երբ որդին մեռավ և հարսը մնաց: Եվ ինքը կամեցավ հարսին առնել և հարցրեց իմաստուններին, թե «կա 10 իրավունք», և նրանք ասացին, թե չկա իրավունք, որ հայրն առնի հարսին: Եվ նա չկամեցավ լսել նրանց և գտավ մի այլ իմաստուն, որ նրա սիրելին էր, և այդ իմաստունն ասաց իշխանավորին. «Աշխարհում յոթանասուներկու աղզ կա, և նրանցից ոչ մեկին չի հասնում այդ, բայց քեզ կհասնի»: Եվ իշխանավորն ասաց, թե «Ինչու աշխարհի յոթանասուներկու աղզին չի հասնում այդ, իսկ իրեն կհասնի»: Եվ իմաստունն ասաց. «Վախենում եմ պատճառն ասել, որովհետև կսպանես ինձ»: Եվ նա երդվեց չպատժել նրան, և թե պատճառն ասի:

Այն ժամանակ իմաստունն ասաց. «Որովհետև դու ամեն 20 աղզից դուրս ես, և քո վրա չկա իշխանություն, և ինչ կամենաս, կարող ես անել»:

ԱՂՎԵՍ ԵՎ ԹՂԹԱՏԱՐ ԴԱՅԼ

Աղվեսը մի գրած թուղթ գտավ և տարավ գայլին և ասաց. «Այս չափ ժամանակ աշխատեցի և բարեխոս մարդիկ մեջ գցեցի և իշխանից քեզ համար թուղթ հանեցի, որ ամեն գյուղ ուր հանդիպես, քեզ պիտի տա մի ոչխար: Եվ ոչ շուն և ոչ մարդ քեզ չպիտի նեղեն»: Եվ այդպես խաբեց գայլին, և միասին գնացին մի գյուղ, և աղվեսը նստեց բլուրի վրա և թուղթը տվեց գայլին: Երբ գայլը գյուղի մեջ մտավ, վրա թափվեցին 30 շները, և մարդիկ և նրան զոհեցին և գանահարեցին: Եվ արյունաթաթախ գայլը հազիվ ազատվելով հասավ աղվեսին: Եվ աղվեսն ասաց. «Ինչո՞ւ թուղթը ցույց չտվիր»:

Եվ գալլն ասաց. «Յուլյց տվի, բայց գլուղում հաղար շուն կար, որ գիր չգիտեր»:

ԱՅՐԻ ԿԻՆ ԵՎ ԽՈՐԹ ՈՐԴԻ

Մի ալրի կին ուներ մի կով, և նրա խորթ որդին ուներ մի էշ: Եվ խորթ որդին զողանում էր կովի կերը տալիս էշին: Եվ ալրի կինն ասածուն աղաչեց, որ աստված էշին մեռցնի: Բայց կովը մեռավ, և ալրին լաց եղավ և ասաց. «Ո՞վ աստված, մի՞թե չկարողացար էշը կովից տարբերել»:

ՀԱԼԱԼ ՄԱՐԴ

- 10 Մի երիտասարդ ուխտել էր հարամ բան ամենևին չուտել, և մի օր նա զնաց գետի եզրը և տեսավ, որ ջուրը մի խնձոր էր բերում: Երիտասարդն առավ և խնձորը կերավ անոթի, ապա միտն ընկավ իր ուխտը և խղճմտանքով զնաց գետն ի վեր, գտավ մի ալգի և իմացավ, որ խնձորն այդ ալգուց էր: Երիտասարդն ասաց ալգետիրոջ. «Ողորմիր ինձ և առ խնձորի զինը կամ հալալ արա, որովհետև ես հարամ բան ամենևին չեմ կերել»: Եվ բուրաստանի տերն ասաց. «Կեսը, որ իմն է, հալալ քեզ, և կեսը՝ իմ եղբորն է, նրան տեր չեմ: Եվ իմ եղբայրը հեռու է այստեղից վեց օրվա ճանապարհ»:
- 20 Եվ երիտասարդը ճանապարհ ընկավ և գտավ այն մարդուն, ասաց. «Կամ առ քո կես խնձորի զինը և կամ հալալ արա ինձ»: Եվ մարդն ասաց. «Ոչ գինը կառնեմ և ոչ հալալ կանեմ: Թե կուզես, որ հալալ անեմ, ես մի աղջիկ ունեմ՝ որ ոչ աղանջ ունի և ոչ լեղու և ոչ ձեռք և ոչ ոտք, նրան քեզ կին առ, որ հալալ անեմ»:

- Երիտասարդն անճարացած առավ այդ աղջկան, և երբ առագաստ մտան, տեսավ, որ աղջիկը ամենևին առողջ էր: Եվ երիտասարդն աներոջն ասաց, թե ինչո՞ւ էիր ծաղրում քո աղջկան: Եվ նա ասաց. «Ես ճշմարիտ էի, որովհետև ծնված օրից իմ աղջիկը արեգակի լույսը երգից է տեսել և օտար մարդու ձայն չի լսել և օտարի հետ չի խոսել և ձեռքով մեղք չի շոշափել և ոտքը դռնից դուրս չի դրել: Եվ ես քեզ նման հալալ մարդ էի ուզում, և ահա դու եկար»:
- 30

Մի զորավոր առյուծ նստել էր ճանապարհին, և տեսակ-տեսակ զազաններ այդ ճանապարհով գալիս էին զողալով և անցնում: Առյուծը հարցրեց նրանց. «Ինչո՞ւ եք փախչում և ո՞ւմ ա՞նից եք զարհուրած փախչում»: Եվ նրանք ասացին. «Փախի՞ր և դու, որովհետեւ ահա գալիս է մարդը»: Եվ առյուծն ասաց. «Ո՞վ է մարդը, և ի՞նչ է նա, և ի՞նչ է նրա ուժը և նրա կերպարանքը, որ փախչում եք նրանից»: Եվ նրանք ասացին. «Կգա, կտեսնի քեզ և քեզ վա՛յ կլինի»:

Եվ ահա չոր հանգից եկավ մի հողագործ մարդ: Եվ առ- 10
յուծն ասաց. «Մի՞թե դու ես աչն մարդը, որ փախցնում է գազաններին»: Եվ նա ասաց. «Այո՞, ես եմ»: Առյուծն ասաց. «Արի՞ կովներ»: Մարդն ասաց. «Այո՞, բայց բո զենքնրք քեզ հետ են, իսկ իմը՝ տանն են: Եկ նախ կապեմ քեզ, որպեսզի չփախչես, մինչև ես գնամ առնեմ իմ զներք, և ապա կովներ»: Առյուծն ասաց. «Երգվիր, կդաս, և ես կլսեմ քեզ»: Մարդը երգվեց, և առյուծն ասաց. «Հիմա կապիր ինձ և գնա շատ ու դարձիր»: Մարդը հանեց սլարանը և առյուծին պինդ կապով կապեց կող-նու ծառին և ծառից կտրեց մի բիր և սկսեց զարկել առյուծին:

Եվ առյուծը գոչեց. «Եթե դու մարդ ես, ավելի խիտա և 20
անխնա զարկիր իմ կողերին, որովհետեւ այս խելքին այգալես է վաչել»:

ՄՈՒԿՆ ԵՎ ՈՒՂՏ

Մի մուկ հպարտացավ: Կորավ նրա իմաստությունը, և նրա սիրտը լցվեց հպարտությամբ: Մուկը գնաց ուղտի մոտ և ասաց ուղտին. «Ինձ հրաման տուր քո կճղակի մեջ բռն գնեմ և աչնտեղ բնակվեմ»: Եվ ուղտն ասաց. «Քեզ վնաս կլի-նի, որովհետեւ հանկարծ կոխ կաամ քեզ և կմեռնես»: Մուկն ասաց. «Քո սմբակը կակուղ է, և ինձ վնաս չի լինի»: Ուղտն ասաց. «Քո արյունը բո զլուխը»: Եվ մուկը ուղտի կճղակի մեջ շինեց իր բունը: Մի անգամ ուղտը ծանր բեռան տակ քաշվեց և հանկարծակի կոխ տվեց մուկին: Եվ մուկը ճշաց, և նրա փորից դուրս եկավ ճրագուն, որովհետեւ մուկը գեր էր: 30

Այդ տեսնելով ուղտն ասաց. «Ահա, եղբայր, հենց այդ էր նեղում քեզ, որ դուրս եկավ բո փորից»:

Մի մարդ շրջում էր երկրն երկիր, և կինն ինչ հնար որ
աներ, նա գրում էր թղթի վրա: Եվ նա երեք մեծ բեռներ շինեց
և գեռեա գնում էր և թղթի վրա գրում կնոջ հնարը, որով կինը
խաբում էր մարդուն: Եվ նա մտած մի քաղաք, և քաղաքի
դռան մոտ կար մի խիստ հնարագետ կին և այդ կինը մար-
դուն ասաց. «Բարի եկար»: Եվ կինը մեծարեց նրան և տուն
տարավ, կարծելով, թե այն մարդը շատ ունի կերպաս և ոսկի
և արծաթ: Երբ երեկո եղավ, կինն ասաց այն մարդուն. «Բեռ-
ներդ քո ի՞նչ է, գուցե իմ պետքերի համար մի բան առնեմ»:
10 Եվ նա ասաց. «Ոչինչ չունեմ ծախու»: Եվ կինն ասաց. «Այա
այդ, որ ունիս, ի՞նչ է»: Եվ նա ասաց. «Կնոջ հնար է. ինչ կին
որ հնար է արել, շփել եմ և դրել և բարձել և եկել եմ այստեղ,
որ ուրիշ հնար գրեմ»: Եվ կինն ասաց. «Բարի եկար»:

Եվ այն ժամանակ կինը կամեցավ բեռներն այրել և հնարն
իմացավ: Տան մեջ կար մի փուռ, որ կտաներ երեք բեռ թուղթ,
և կինը բարկ վառեց փուռը և ձուկ տապալեց և դրեց հյուրի
տոռա: Եվ ինքը վեր կացավ, գոնեքը պինդ փակեց և խիստ
բարձր ձայնով ճշաց հավար կանչելով, և եկան դրացիները
20 սուտեններով և բիրեքով և բախեցին տան դուռը: Եվ կինն
ասաց այն մարդուն. «Եթե կամենում ես, որ քեզ սպանել
չտամ, թղթերը տուր այրեմ փոխ մեջ, իսկ եթե ոչ՝ կասեմ, որ
այս մարդը բռնաբարեց ինձ և քեզ սպանել կտամ»:

Եվ մարդը բեռները տվեց նրան, և կինը երեք բեռն այրեց
փոխ մեջ և տան դռները բաց անելով ասաց. «Քանի տարի է իմ
հորեղբոր որդին գնացել էր և ահա եկավ, և ես նրան ձուկ տվի
ուտելու և փուշը բիլի մեջ մնաց և զորով ապատվեց մահից»:
Եվ եկան տեսան, որ ձուկը նրա առջևն էր, և գնացին:

ԳԱՅԼ ԵՎ ԱՂՎԵՍ ԵՎ ԶՈՐԻ

30 Գայլն և աղվեսն և ջորին եղբայր եղան և գնացին և երբ
սովեցին և որսի չձանդիպեցին, ասացին. «Եկեք ուտենք նրան,
ով տարիքով փոքր է»: Այսպես ասացին գայլը և աղվեսը, որով-
հետե կամենում էին ջորուն ուտել: Եվ գայլին հարցրին, թե
ո՞ր տարվա գայլն ես, և նա ասաց, թե ես այն գայլն եմ, որին

Նույր տապանն առաջ: Եվ աղվեսն առաջ եկավ և ասաց.
«Օ՛, զու տասը ազգով ինձանից փորր ես, և ես այն աղվեսն
եմ, որին աստված ստեղծեց»: Եվ ջորին եկավ և ասաց. «Իմ
ծննդյան թվականը զրված է ամբակիս վրա, հեկեր, կարգա-
ցեք և տեսեք քանի տարեկան եմ»: Եվ ոտքը բարձրացրեց:
Աղվեսն ասաց զայլին. «Գիտեմ, որ զու զայրոցում կզիլ ես,
արի գիրը կարդա»: Եվ զայլը հավատաց և գնաց կարդալու:
Եվ ջորին ասաց. «Առաջ արի, որովհետեւ գիրս մանր է»: Եվ
նա առաջ գնաց, և ջորին սաստիկ ուժով զարկեց զայլի ճա-
կատին և ջախջախեց, և զայլը գնաց կողկոնձալով: Եվ աղ- 10
վեսն ասաց զայլին. «Արի մի տող էլ կա, այն էլ կարդա»:

Գայլն ասաց. «Ես ինչ գիտեի գիրը. մենք ազգի ազգ
մսագործ ենք և մսագործի որդի»:

ԳՈՂ ՔԱՀԱՆԱ ԵՎ ԱՅՐԻ ԿԻՆ

Մի բահանա զողացավ այրի կնոջ կովը և ախուռը կա-
պեց: Եվ կինն իմացավ և բահանային ասաց. «Տեր հայր, հա-
սավ իմ մահվան ժամը. գնանք ախուռ, որ խոստովանեմ մեղ-
քերս»: Եվ այն ժամանակ բահանան կովը տարավ ներսի տուն,
այնտեղից ժամատուն և այնտեղից եկեղեցի: Եվ կինն ասաց. 20
«Տեր հայր, վերջին խոստովանությունը մահից առաջ պետք է
անել եկեղեցում»: Եվ բահանան կովը բեմ բարձրացրեց և վա-
րագույրը բաշեց նրա վրա: Երբ նրանք եկեղեցին մտան և
նստեցին, այն ժամանակ կինը բարձրացրեց վարագույրը և
կովին ասաց.

«Ո՞վ պարշելի, ես քեզ կով գիտեի և այժմ քեզ ո՞վ արեց
սպառարագիշ, առա՛ ինձ»:

ԱՆՋԳԱՄ ԿԻՆ

Մի մարդ տրտում նստել էր քարի տակ և քնեց մի պահ
և զարթնեց և շէր ուղում տուն գնալ: Եվ հանկարծ եկան երկու
ճնճղուկ, նստեցին քարի վրա և մարդուն հարցրին, թե ինչո՞ւ 30
նա տրտում է: Եվ մարդն ասաց, որ «Տրտում է, որովհետեւ աղ-
բատ է»: Ճնճղուկներն ասացին. «Կխոստանա՞ս երբեք շա-
սել ոչ ոքի, եթե քեզ ոսկու տեղ ցույց տանք»: Եվ մարդը

խոստացաւ և երդւեց, և նրանք ասացին. «Այդ քարի տակ յոթ կարաս ոսկի կա թաղած, հանիր և տուն տար և եթէ ասեա մեկին, թէ որտեղից է ոսկին, իսկույն կմեռնես»: Եւ մարդն ուրախացաւ, գնաց յուր տուն, բրիչն առաւ և գիշերով եկաւ զաղտնի հանեց ոսկին և տարաւ յուր տուն, սկսեց փարթամանալ և շքեղ տներ շինել, ունեցաւ ձիեր և ջորիներ և եղներ և ոչխարի հոտեր և այլ ամենայն ինչ, որ վայել է աշխարհ սիրողին:

- 10 Եւ մի օր եղն ասաց մյուս եղան, թէ «Ես ի՞նչ անեմ, որովհետեւ ամեն օր անխնա լծում են ինձ»: Էջը, որ նրան մոտիկ էր, ասաց. «Վաղը սուտ հիւանդ եղիր և հաղա: Երբ այդ տեսնեն, կխղճան և այլևս քեզ չեն լծի»: Եւ այս լսելով մարդը ծիծաղեց և մշակներին ասաց, թէ այսօր չէ վաղը, այսինչ նշան էջը հիւանդ եղան տեղ լծեք: Մշակն առաւոտյան էջը տարաւ և լծեց մինչև իրիկուն, և երբ տուն եկաւ, էջն ասաց հիւանդ եղան. «Ողորմելի եղնուկ, դու չգիտես, թէ արտում ինչ էին ասում. ասում էին, թէ այն հիւանդ եղբ վաղը մորթենք, որ չսատկի»: Հսիր ինձ և ոտքի կաց և առողջ եղիր, զնա լուծդ քաշիր, որ քեզ չմորթին: Քեզ համար սովելի լաւ է բանել, բան կյանքից զրկւիլ»: Այսպես ասաց էջը, որպես զի այլևս նրան շտանեն լծելու, որովհետեւ այդ օրը շատ էր աշխատել: Եւ այս լսելով մարդը նորից ծիծաղեց:

- 20 Այն ժամանակ նրա կինն ասաց. «Ո՞վ մարդ, մենք աղքատ էինք և հանկարծ հարստացանք և այսչափ ապրանքի և բարիքի տեր եղանք և ժամ առ ժամ կենում և ինքդ քեզ ծիծաղում ես, ինձ ինչո՞ւ չես ասում, թէ որտեղից է այս ամենը, և դու ինչու ես ծիծաղում»: Մարդն ասաց. «Ո՞վ դու կին, եթէ ասեմ, իսկույն կմեռնեմ. դրա համար չեմ ասում»: Իսկ կինը հանդգնեց և ասաց. «Ճար չկա, պետք է բռնես»: Իսկ նա չէր ուզում ասել, բայց կինը նրան խիստ նեղեց և ասաց. «Պետք է որ ասես ինձ, եթէ մեռնես էլ: Եթէ ոչ՝ ես ինձ կսպանեմ»: Եւ մարդն անձարացաւ և ասաց. «Ո՞վ կին, հավատա ինձ, որ առանց տարակուսանքի կմեռնեմ, թէ որ ասեմ և երբ թույլ չես տալիս, երբ օր սպասիր, մինչև մտտաղ անեմ, քահանաներին և աղքատներին կերակրեմ, ապա քեզ ասեմ և մեռնեմ»: Եւ շար կինը հազիւ հանձն առաւ երեք օր սպասել:

Եվ մարդը մորթեց շատ ոչխարներ և գառներ և կանչեց քաղաքի քահանաներին, կարգավորներին և աղքատներին, և նստեցին ճաշի և մինչդեռ ուտում էին և ըմպում, այն մարդն սպասում էր:

Եվ մարդն ուներ շան լակոտ, որ տան մեջ նստել էր լի արամուլյամբ և սզով, և նույնիսկ արտասուք էին թափվում նրա աչքերից: Եվ իսկույն հանկարծակի եկավ արքորը հսարտ և խրոխտալով և ներս մտավ, և նրա հետ կային բաժնեկրկներուն հավ աչից և ծախից: Շան լակ տն սկսեց արքորին ասել. «Ո՞վ լիրք և անաղուհաց, ի՞նչ ես խրոխտացել և տեսակ տեսակ ճաշն ես հանում. չգիտե՞ս որ մեր տերը վաղը յուր գաղանիքը պիտի կնոջն առի և մեռնի: Իսկ դու լալու փոխարեն ուրախ ես»: Արքորն ասաց. «Զվերս ի վալը թե կմեռնի. ես որ նրա ծառան եմ, բաժնեկրկներուն կին ունեմ և նրանց դավթ եմ արել, իսկ նա չի՞ կարող մեկին իր հրամանքով պահել»: Շան լակուսն ասաց. «Ի՞նչ անի անգղամ կնոջն»: Արքորն ասաց. «Երբ ամենքը վեր կենան մատաղից, թող առնի երեք-չորս գալար փաշա, դուրս փակի և կնոջն ասի՝ արի քեզ ասեմ իմ գաղտնիքը և նրան բռնի մերկացնի և կապի մի սլունից և այնքան ծեծի նրա կողերին և ալլ տեղերին, որ ողջ տեղ չմնա, ամենը կապուտակի և ասի, թե չար կին, լավ է, որ դու մեռնես, քան թե ես, և գոնից հանելով նրան դուրս վարի, ասելով՝ գնա կորիր, ես ալլ կին կառնեմ և քեզ չեմ ուզում»:

Եվ արևոյից լսելով այս բարի խրատը, այն մարդը դարձյալ ծիծաղեց: Եվ անգղամ կինը տեսնելով այդ, ամբոխի մեջ մոտեցավ նրան, չամաշելով ոչ մարդկանցից և ոչ քահանաներից և մարդուն ասաց. «Այժմ ինչո՞ւ ծիծաղեցիր, ասա ինձ և պատմիր, թե ինչպես հարստացար»: Եվ մարդն աղաչեց. «Մի բիշ համբերի, թեզ հյուրերը գնան, և ես քեզ ասեմ. այժմ ամոթ է նրանց առաջ բան ասել»:

Եվ երբ ամենքը գնացին, բնտանիքը դուրս հանեց և դուռն ամուր փակեց և ըստ արքորի խրատի ձեռքն առավ կնոջը, ջարդեց ամեն ոսկորները և դուրս արեց: Իսկ կինը զղջալով նրա դռնն ընկավ լալով և աղաչում էր ասելով. «Ասածու սիրուն, ինձ բան մի ասա և ամեն օր ինձ այսպես ծեծի, միայն ինձ

դուրս մի՛ անի և քեզնից մի՛ հեռացրու, որպեսզի աշխարհում
խաղը չլինեմ»:

Եվ այսպես մահից ազատվեց մարդը արևորի խրատով:

ԴՐԱԽՏ ԵՎ ԳԵՂՋՈՒԿ ՄԱՐԳ

- Մի գեղջուկ մարդ աղը շալակին բարձրանում էր դժվար
սարով, և տոթ ժամանակ էր: Եվ շատ հոգնեց մարդը և, բե-
որ վայր դնելով, սկսեց բամբասել Ադամին և Եվային, թե
ինչո՞ւ նրանք անհամբերությամբ դուրս եկան դրախտից: Եվ
10 խոհույն երևաց հրեշտակը և նրան ասաց. «Եթե քեզ դրախտ
տանեմ, դու կհամբերե՞ս»: Եվ գեղջուկն ասաց. «Ե՞րբ լինի
այդ»: Եվ հանկարծ բուն իջավ նրա վրա, և տեսավ, որ դրախտն
է ընկել և շատ ուրախացավ: Եվ ապա տեսավ, որ դրախտի
մեջ մարդիկ կտրատում են դեռաբույս ծառերը և չհամբերելով
ասաց. «Այդ ի՞նչ մարդիկ եք, որ շոր ծառերը թողած, կտրա-
տում եք կանաչ ծառերը»: Եվ աչքերը բաց արեց, տե-
սավ, որ դարձյալ նստել է աղի բեռան մոտ և սկսեց դառն
արտասովել: Եվ գեղջուկ մարդը նորից տեսավ հրեշտակին և
ասաց. «Այլևս չեմ խոսի»: Եվ նա նորից դրախտ ընկավ և
տեսավ, որ մարդիկ կտրած ճյուղերը և փայտը շալակ են կա-
պել և չեն կարողանում շալակել, բայց դեռ դարսում են ճյուղ
20 և փայտ: Եվ չհամբերեց և ասաց. «Ո՞վ անխելքներ, թեթևաց-
րեք ձեր բեռը, որ կարողանաք շալակել»: Եվ գեղջուկ մարդը
նորից դարձնեց դժվար սարի վրա և սկսեց արտասովել և հրեշ-
տակը երբորդ անգամ նրան դրախտ տարավ, և նա տեսավ
մի մեծ քար, որից կապել էին տասներկու լուծ հղ, և ամեն
մեկը յուր կողմն էր քաշում, և քարը չէր շարժվում: Եվ մարդը
դարձյալ չհամբերեց և կանչեց. «Ո՞վ հիմարներ, մի կողմի
վրա քաշեք և միասին քաշեք, որ քարը տեղից շարժեք»:
- Եվ զարմնելով գեղջուկ մարդն ասաց. «Կավ է ես իմ աղը
30 շալակեմ»: Եվ բարձրացավ դժվար սարով:

1. «Արաբերենն քարգմանության կողքին պետք է դնել վրացերենն քարգմանությունը Վարդանի հատկապես այն ժողովածուի, որ կոչվում է «Աղվեսագիրք» (Ն. Մառ, «Ժողովածուի», էջ 574): Վրացերենն քարգմանության հայտաբերումը պարտական ենք գիտնական Ն. Տակայիշվիլուն: Վրաց քարգմանչի «Աղվեսագիրքը» ավելի մոտիկ է հայ տպագիր հրատարակության տեխնիկին, քան այն բնագրին, որի վրա աշխատել է արաբ քարգմանիչը: Նույն էջի ծանոթության տակ Ն. Մառը գրում է, որ ըստ Ն. Տակայիշվիլու ենթադրության «Աղվեսագիրքը» վրացերենն քարգմանված է XIX դարում: Ն. Մառը ենթադրում է, որ առաջին քարգմանությունը կարող է եղած լինել XVIII դարում: Այդ կապակցությամբ հետաքրքիր է նաև Ն. Մառի դիտողությունը «Աղվեսագրի» և Սարա Սուլիսան Օրբելիանու «Գիրք իմաստության և կեղծիքի» մասին, գրված 1719 թվից հետո, երբ Օրբելիանին վերադարձել էր Եվրոպայից, և «Աղվեսագիրքն» արդեն չորս անգամ տպագրված էր, «գուցե և քարգմանված վրացերենն»: (Ն. Մառ, § 54):

20 2. «Գարսու հաշիվ».— Առական ունի մի բանի վարիանտ: Վերնագիրն է «Լոգեոն և ավանակ և խոզ»: Օգտվել ենք Ստեփաննոսի ժողովածուի մեջ եղած վարիանտից: Առական սկսվում է այսպես. «Ասի յոլմբիական, բէ այր մի կրէր գրաստով...»: Ասկայն Ոլիմպիանոսի անվան հիշատակությունը դեռ ապացույց չէ, որ սկզբնաղբյուրը նրա ժողովածուն է: Մի վարիանտ ունի առակի այսպիսի մեկնություն. «Խոզերը մարմնասեր մարդիկ են և փափկասերները և անդարձ մեղավորները և իշխանները. իսկ բուռակները՝ աղքատները»:

3. «Այրի կին և որդի».— Սկսվում է «ասի յառակաց» բա-
ներով: Այրին կարը «խափ» է ապիս, որ փոխադրել ենք «հա-
րևանին փոխ ապլ»: Մեզանում մինչև վերջերս դեռ մնում էր
«խափ» սովորությունը, բայց որի հաճանքներն իրար հերքով
փոխ էին ապիս օրվա կարը՝ մի անգամ մերան անելու համար:

4. «Միայնակյաց և գամփռ շուն».— Բնագրում միայնակ-
յացը զոչում է «և նույն ժամին պոռնկության դեր քողնում է
նրան, որովհետև նա զոչաց»:

5. «Այծեր և գայլեր».— Առակն ունի մի փանի վարիանտ:
Նման է «Ապաշխարող գայլը» առակին, որ դարձյալ Վարդանի 10
առակներից է: Ն. Մարտ 1893 թվին, Արագածի վրա պեղում-
ների ժամանակ ձեռք է բերում մի ձեռագիր՝ 1320 թվի: Այդ
ձեռագրի մեջ կա այս առակը. գրված դիվանագիտական գրու-
թյունների բարձր ոճով. օրինակ՝ գայլերը, այծերին ուղղած
իշենց քուղքն սկսում են այսպես. «Առ ամենիմաստ երջանիկ
աստվածասեր և այծերի սուրբ ազգին գրում ենք մենք, գայ-
լերի չարաբարո և մեղավոր և լիբբ ազգս...»: Նման առակ ունի
նաև Եզոպոսը:

6. «Երկու հկարիչ».— Այս առակը գտնվել է Գավիր Դրի-
մեցու ձեռագրի մեջ, Վարդան Սյգեցու այլ առակների հետ, 20
որոնց սկզբում կան այս տողերը. «Այս առակները հավաքեցի
և գրեցի («ժողովեալ գրեցի») Ես մեղավորս Վարդան, մենակ-
յացների ձորում իմ հոգևոր որդիների համար»: «Ժողովեալ
գրեցի»,— հիշատակում ենք Վարդանի, իբրև առակագրի և
նյութի, որ մինչ այդ անգիր գրույց էր:

7. «Առյուծ և աղվես».— Ունի նաև Եզոպոսը: Լոհմանն
ունի «Նապաստակ և առյուծ» վերնագրով: Այս առակն ամենշան
տարբերությամբ կա նաև սիրիական առակների ժողովածու-
ների մեջ:

8. «Իմաստուն գատավոր».— Առակը սկսվում է «ասի ի 30
պատմութեանց» բառերով: Բուն Վարդանի առակների մեջ չկա:
Վերագրվում է Վարդանին՝ Առեփաննոսի ժողովածուի հիման
վրա:

9. «Առյուծ և գայլ և աղվես».— Առակն ունի մի փանի
վարիանտ՝ տարբեր ժողովածուների մեջ: Նման առակ ունի
Եզոպոսը, արաբական «Աղվեսագիրքը», սիրիական առակների

ժողովածուն: Եզուպոսի մոտ գալլի փոխարեն էլն է. կա առակի հայերեն մի վարիանտը, ըստ որի արչն է ստանում «առյուծի բաժինը»:

10. «Գինի».— Առաջին անգամ հրատարակել է Ղևոնդ վ. Հովնանյանը («Հանդես ամսօրյա», 1890, XI): Այս առակը մեջ է բերված «Գիրք առակաց ասացեալ վարդապետին Վարդանայ ի պէտս հոգոյ և մարմնոյ պիտանի» ձեռագիր մատյանում, գրված 1617 թվին: Տեխտի լեզուն և ոճը ևս վկայում են, որ այս առակը Վարդանին վերագրել են հետագայում:

11. «Իմաստուն ավագէշ».— Այս առակն աննշան տարբերությամբ կա թե Վարդանի ժողովածուների և թե «Բարոյախոսի» մեջ: Իմաստուն ավագէշի առակին կցված մեկնությունից հայտնի է, թե «մարդկային ազգը փառասիրությունից և ազանությունից հիմարանալով չի մտածում այն անագին տանջանքի մասին, որ նրան սպասում է «յետ այս կենաց...»:

12. «Միամիտ գողեր».— Առակ Ստեփաննոսի ժողովածուից: Ըստ Ն. Մանի՝ ժողովածուն կազմողին ծանոթ է եղել «Աղվեսագիրք» անունը («հիշեցեմ... Ստեփաննոս վարդապետին, որ ժողովողին խրատելու համար գրել տվեց առակներ, որոնց մեջ աղվեսը մարդկանց օգուտի համար է): Ընդունելով, որ «գրել տվեց» («ես գրել») կնշանակի արագրել տվեց.— կարելի է ենթադրել, որ գոյություն է ունեցել անհայտ մի ձեռագիր, որից Ստեփաննոսի պատվերով 1669 թվին կազմել են այս նոր ժողովածուն:

13. «Եղեգն և ծառեր».— Ըստ մի վարիանտի՝ «քաղաւորն հեղկաց ել ի գրօսանս շրշել...»: Այդ հիման վրա կարելի է ասել, որ «հայկական այս առակը համառոտումն է արեւելյան առակի» (Ն. Ման): Նման սյուժե հայտնի էր դեռևս Սոփոկլեսին: Վարդանին վերագրած ամենահին ժողովածուների մեջ այս առակը մեջ է բերված հետևյալ մեկնաբանությամբ. «Յուցանե առակս, թե պարտ է սիրել խոհարհուրյուն, հեզուրյուն և համբերուրյուն և հնազանդվել. շատերն են սատակել հպարտությամբ»: Ավելորդ է ասել, թե ինչ հնազանդություն էին պահանջում եկեղեցու ներկայացուցիչները «հավատացյալ հոտից»:

14. «Իշխան և այրի կին».— Այս առակը վերագրել են

Հովհանն Թործորեցուն: Ե. Մառք հալսանական հեղինակ համարում է Միսիրաբ Գոշին: Այն սակավաթիվ առակներից է, որ զերծ են մնացել բարոյախոսական մեկնությունից: Առակն ունի միայն մի վարիանս՝ Հովհանն Թործորեցուն վերագրած «Քաղաղ զբի» մեջ:

15. «Քաղաղ զբի և օձ».— Հրատարակել է Ղ. վ. Հովհանյանը, 1890 թ.: Նման սյուժե ունի նաև «Կալիլա և Դիմնան»: Դրանով պիտի բացատրել, որ հայերեն տեխնոր՝ «Քաղաղոր և օձ և սղի բազավորին» սկսվում է «ասի յառակաց» բառով: Բացի Ամստերդամի «Աղվեսագրի» (1668) վարիանտից, կան և հայերեն այլ վարիանտներ: Մենք հիմք ընդունել ենք Մոսկվանոսի ժողովածուի վարիանտը, որ ավելի կենդանի լեզվով է և ընդարձակ: Այդ տառեր վերջանում է հետևյալ խոստով. «Հին քչնամին նոր սյուրեի չի լինիր, և հար չկա, որ այլ լինի. ով միտս ունի, իմացի»:

16. «Ասյուծ և աղվես և արջ».— Առակը հայտնի է չորս վարիանտով: Առակի վերջի գրեհկությունները կրճատել ենք: Նման առակ ունի նաև եգիպոսը, այս առթիվ Ե. Մառք հետևյալ միտքն է հայտնել. «Հայկական տեխնոր հանախ ներկայացնում է հունարենում անհայտ խմբագրություն, և այս դեպքում հայ ալլաբանական գրականությունը մեզ համար կարող է պահած լինել եգիպոսի առակի կորած վարիանտը» (Ն. Մառ, 478):

17. «Կալի մեղու պատճառ պատերազմի».— Չեանդել ենք նաև իբրեւ սկզբնաղբյուր Հովհ. Թումանյանի «Մի կաթիլ մեղրի»: Ավելի սեղմ ունի «Պանչաճորա» սանսկրիտ մատյանը, բայց որի որսորդն է զանում մեզի խաբիսխը և ուզում է ծախել, մի կաթիլ կարում է գեռնին և այլն: Անհավանական համարելով սանսկրիտից անմիջապես հայերենի փոխադրելը, Ղ. վ. Հովհանյանը ենթադրում է, որ սուրբ քաղմանությունից է մանկ Ոսկեփորիկի և Վառդանի առակների ժողովածուների մեջ: Ըստ Ն. Մառի՝ «Աղվեսագրի» մեջ անցել է «Կալիլա և Դիմնայից»:

18. «Կտակ վասն դանձի».— «Ցուցանե առակս, քե աշխատանքը մեծ բարիք է և շատ շքուտ քե այս և քե այն կյանում»: Ամենատարածված առակներից մեկն է մեզանում, և

10

20

30

մինչև այժմ, մանավանդ այգեգործական շրջաններում, պատմում են, ակնարկելով այգին խոր փորելուց ստացվող օգուտը՝ առակի գանձը:

19. «Ուղտ և դալլ և աղվես».— Այս առակն ունի մի բանի խմբագրություն, տարբեր բարոյախոսական մեկնությամբ: Այսպես, ըստ մի վարիանտի՝ «ցուցանե առակս, քե աղբատր չպետք է ձգտի մեծատան հետևից և ոչ էլ կովի մտնի նրա հետ»: Մյուսի մեկնությունը՝ «ցուցանե, քե մեծատունները և առաջնորդները ծծում են ժողովրդի ուղեղը, և շատերն են աղբատանում»: Տարբեր սոցիալական խավեր նույն առակը մեկնել են՝ յուրաքանչյուրն ըստ յուր աշխարհայեցողության: Մեծատունները և եկեղեցին փառաբել են, որ աղբատր չպիտի կովի նրանց դեմ և պիտի հաշտվի իր վիճակին. իսկ աղբատն արդեն գիտակցել էր, որ մեծատունները և հոգևոր առաջնորդներն են յուր թշվառության պատճառը:

20. «Եղև և ձի».— Առակն արտացոլում է սոցիալական անհավասարության գիտակցությունը գյուղացիական խավերում՝ վաղնջական ժամանակ և նրանց բողոքը՝ ֆեոդալների դեմ: Այս կարգի առակ է նաև «Եկեղեցին և ջրաղացը», որով 20 եկեղեցին համարվում է պորտաբույծ և «ջրաղացի», այսինքն՝ գյուղացիության փրփինով ապրող: Առաջին առակի մեկնությունը՝ «ցուցանե առակս, քե մարդ կա, որ աշխատում է եզան նման և մարդ կա, որ միշտ ձի է հեծնում և ավերում է աշխարհը: Եվ երբ աշխատավորը եզան նման չաշխատի, ապա կմեռնի ձին և ձիավորը». այս մեկնությունն ապացույց է այդ գիտակցության զարթոնքի, և դեռևս երկար ժամանակ այդ առակն ավանդվել է, ինչպես հաստատում է աստապատցիներից գրի առած նույն առակի հետևյալ վարիանտը (Նավասարդյան, Հայ. ժող. հեթ., 7):

30 «Ոսկե քամբով ձին բռնած էզան ասավ.
— Ես ձի ամ ձիավորին
Ոսկի սրբո ամ քաղավորին.
Եզն ասավ.
— Ես էզ ամ էզնավորին.
Ոսկե սրբո ամ որչպարին,
Ես չդասեմ արտն ու դարին.
Ղառղառնին պոչիդ տակին էլարվին»:

21. «Հիմար և ձմերուկ».— Մի վարիանտն ունի «ասի յառակաց» ձևը. որից կարելի է ենթադրել առակի մուտքը հայերեն ժողովածուների մեջ՝ գրավոր այլ աղբյուրից: Մխիթար Գոշն ունի այսպիսի առակ, բովանդակությամբ մի քիչ տարբեր (անփորձ մարդը սեխն ընդունում է ջալյամի ձվի տեղ և այլն): Հայ ժողովրդական բանահյուսությանը հայտնի են նման առակներ և ասացվածքներ:

22. «Աղբատ և ավետարան».— Մի ձեռագրի մեջ՝ «Աղբատ և յերեց և ավետարան»: Կազմել ենք երկու վարիանտից: Բնագրում առակն այսպես չի վերջանում, ըստ մեկի՝ «**Բանա-** 10
նան ամորայի եղավ», իսկ ըստ մյուս վարիանտի աղբատը **Բանային մեկնաբանում է ավետարանի նշանակությունը, ինչ-**
պես մի ջերմեռանդ հավատացյալ: Այդ մասը համարելով բարոյախոսական կցան, որ վարպետությամբ ժամանակին միաց-

րել են առակին, — գտնել ենք բուն առակից:

23. «Հայր ու որդի».— Բնագիրը չունի «և այժմ դո՞ւ ես խրատում ինձ» բառերը: Առակը վերջանում է հոր խրատով՝ ամուսնությունը «սրբությամբ գործելու մասին»:

24. «Մարդ և ընկույզ և ձմերուկ».— Աննշան տարբերությամբ այս առակը կա մի փանի ժողովածուների մեջ: 20

25. «Եկեղեցի և ջրաղաց».— Տե՛ս ծան. 20: Առակին կցված է հետևյալ մեկնությունը. «ցուցանե առակս, քե կան աշխարհի մարդիկ, որոնք միշտ աշխատում և դատում են, ինչպես մեղու. և քաղավորները և իշխանները և ամենայն մարդիկ ուտում են նրանց վաստակը և ապա եկեղեցի գնալով աղոթում են ասածուն և հիշում»:

26. «Ամենատղետ մարդ».— Սկսվում է «ասի յառակաց» բառերով: Արևելյան ծագումն ակներև է:

«Ջրմի և քոնի» մարդ (մի ձեռագրում՝ «ջմրի և նոթի») կարելի է հասկանալ իբրև «ջրմուրի և քոնի մարդ» — խիստ 30
ծարավ և քաքավ մարդ: Գուցե ակնարկում է այդպիսի մարդու անկարելիությունը, և ուրեմն հովիվը ծաղրում է քաղավորի գիտուններին: Կարելի է հասկանալ, որ հենց ինքը՝ ամենատղետը՝ արտասովոր մարդ էր՝ և խիստ ծարավ և քաքավ ու քայ:

27. «Աղվես և որսորդ».— Բնագիրը՝ «Աղուէս և որսորդ».

աղվեսին հալածում են որսորդները: Աղվեսը կարծում է, որ իրեն ուզում են նշանակել «նիտանոցի հայրապետ»: Աղվեսի բերանով առակագիրը ծաղրում է վանահայրերին և եկեղեցականներին ընդհանրապես:

28. «Իշխանավոր և իմաստուն».— Երկու վարիանտն ունեն «Մելիք և կարդացող» վերնագիրը, բեկ տեխտի մեջ սուրբանն է, որ դադիից ֆերվա է ուզում ամուսնության համար: Առակը նաև ծաղր է բազմակնության սովորության: Խմբագրելու ընթացքում դուրս ենք բողել այդպիսի բառերը: Առակը վերջանում է սուրբանի զղջումով («և եկեալ սուտայն ի զրջումն»): Այդ մասը չենք բարգմանել, իբրև առակի միտումնավոր վերջավորություն, որի նպատակն է ցույց տալ կրոնի զորությունը:

29. «Աղվես և թղթատար գայլ».— Օգտվել ենք Ամստերդամի «Աղվեսագրի» վարիանտից, որի վերջը տարբեր է և բույլ: Երբ գայլն ընկնում է շների բերանը, աղվեսին խնդրում է բերել թուղթը: Աղվեսը հեռվից կանչում է. «Ո՛վ գայլ, այդ գլուղում կարդացող չկա, լսող չկա. ի՛նչ կա որ թուղթը բերեմ»: Եվ շները գայլին սպանում են: Ավելի հաջող համարելով առաջին վարիանտի վերջը, մենք այն կցել ենք Ամստերդամի «Աղվեսագրի» վարիանտին:

Առաջին վարիանտը վերջանում է հետևյալ իմաստությամբ, որ բերում ենք առանց բարգմանելու. «ցուցանէ առակս, թէ մի վիճիր և մի անկանիր ի մէջ վիճողաց և բազում տգիտաց և աներկեղաց, այլ իմաստութեամբ փախիր ի դիւաց և ի նոցին կամակատարաց և յանիրասց»:

30. «Հալալ մարդ».— Առակից հանել ենք հետևյալ նախադասությունները. «Զի գրած է ի հաճմարն, թէ յանօրէց զխնձորն ուտելն գաւուրն տրտմութիւն տանի». նաև՝ «և աստուած էրետ ինձ և ուրախացեալք յոյժ և փառս ետուն աստուծոյ»: Վերջին նախադասության տեղ ավելացրել ենք. «և ահա դու եկար»:

31. «Առյուծ և մարդ».— Այս առակի մասին Ն. Մառը գրել է. «Առակն ունի երեք խմբագրություն, որոնցից մեկի համար բնորոշ են ժողովրդական ձևերը և դարձվածքները և ավելի մանրամասն է... Մեզ համար միանգամայն հավանական է

եզոպոսի առակի հունական տեֆառի գոյությունը, միանգամայն համապատասխան հայկական վերսիային» (Ն. Մառ, 483): Մենք հիմք ընդունել ենք «ժողովրդական ձևերով» հարուստ վարիանտը:

32. «Արվեստ կնոջ».— Բնագրում՝ «Արուեստ կնոջ»: Այս մանրավեպի մեկնությունը գրված է «գեղջուկ բառով», որ բերում ենք ընթերցողին ծանոթացնելու այդ լեզվին. «Ցուցանե առակս, քե մարդ հետ ֆելվոր կնոջ հուն ոչ կարե յելներ («Ի հուն ելանել = գլուխ հանել» — Ա. Բ.), որպես ասեն գեղջուկ բառով, քե կնկայն ֆելն բեռնելով է և հաղթե մարդկան. և մարդ ոչ կարե դիմանալ կնկայն ֆելին»...

10

33. «Անդգամ կին».— Այս մանրավեպի սկիզբը՝ ուր պատմվում է ծովային քաղավորի և մարդու բարեկամության մասին, և քե ինչպես այդ մարդը սովորում է կենդանիների լեզուն՝ կրնատել ենք և ավելացրել հետևյալ պարբերությունը. «Եվ մարդուն հարցրին, քե ինչո՞ւ նա տրտում նստել է: Եվ մարդն ասաց, որ տրտում է, որովհետև աղհատ է: Ծտերն ասացին. «Կխոստանա՞ս երբեք չասել ոչ ոքի, երբ բեզ ոսկու տեղ ցույց տանք», և մարդը խոստացավ և երդվեց, և ծտերն ասացին. «Այդ փառի տակ յոթ կարաս ոսկի կա քաղած, հանի և տուն տար և երբ ասես մեկին, քե ուտեղից է ոսկին, իսկույն կմեռնես»: Եվ մարդը ուրախացավ»...

20

34. «Դրախտ և դեղջուկ մարդ».— Կոչվում է «Քրիստոնեայ և ալլազգի, ալլե օրինակ վինի յաղաքս հաւատոյ», որի մեջ «ալլազգին» պատմում է մի «օրինակով բան», որի վերնագիրն է «Աղն կսկծի»: Որովհետև Ամստերդամի «Արվեսագրի» մեջ կար այդ առակն առանց ներածության և ավելի գրավիչ (տե՛ս նաև Դ. Վ. Հովհանյան, «Հետազոտ. նախնեաց ռամկօրէնի վրայ», Մասն Ա., տետր Բ., 282), — մենք գերադասեցինք այդ վարիանտը, վերամշակելով առակի վերջին մասը:

30

ԱՅԼ ԽՄԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐ

ՎԱՂԱՐ ՄԱՐՏԻ 8-Ն Է

Մարանենց հին տունն այդ օրն անճանաչելի էր դարձել։ Մզլոտած օճորքը սրբել, մաքրել էին, գետինը լավ ավելել, պատերի ճեղքերը թղթով կալել ու շարվեշար կախ արել նկարներ, կարմիր շորով նկարների շորս կողմը սարքել։ Եվ այնքան վա՛ռ էր երևում սև պատերի վրա կարմիր գույնը։

Երբ Մարանենց պառավը շեմքից ներս մտավ, դարմացավ մնաց.

— Ախշի, էս հո հարսանքատուն եք շինել մեր դարա-
դամը...

10

— Մինա հորքիր, դու էգուց արի, հարսանիքն էգուց կտեսնես,— ձայն տվեց Աննան, որ քթոցի վրա բարձրացած աշխատում էր կարպետի մի ծայրը հագցնել պատին մեխած սեպին։

— Բա էդ ի՞նչ,— հարցրեց պառավ Մինան, մի քիչ առաջանալով։

— Էս բեմ ա, բե՛մ... էգուց թատրոն ենք տալու,— պատասխանեց կինը և, կարպետի ծայրը սեպին հագցնելուց հետո, քթոցը մոտեցրեց մյուս պատին, վաղվա ներկայացման համար կարպետից վարագույր սարքելու։

20

Պառավ Մինան մոտեցավ մի ուրիշ կնոջ, որ թղթեղ էր խմորում ու փակցնում պատերին։ Հարցրեց նրան, թե ի՞նչ թղթեր են, գլուխն օրորեց ու իրեն-իրեն խոսելով դուրս գնաց։ Կանանցից մեկը նրա հետեից շանչ արեց, մյուսը նախատեց շանչ անողին։

— Ի՞նչ ա հասկանում, է՛, խեղճը, որ շանչ ես անում...

— Էն չի՞ հասկանում: Գիտե՞ս ինչ սաստանան ա: Ասենք հիմա ա խեղճացել: Մարանենց Ծինան մի ժամանակ ունեք ո՞ր...:

— Ձեռքովը դա հիմա էլ կանի, — ձայնեց մի ուրիշ կի՛ն, որ օգնում էր Աննային բեմը սարքելու:

— Ասում են հարսին դերեզման գցողը սա է եղել... Էնքան թուր ու մուր է տվել ևրեսին, ծեծել... Հիմի եկել ու բաղցր դրույց ա ուղում անի մեղ հետ: Էգո՞ւց տես ինչեր ա պատմելու մեր մասին...

10 Աննան և սարքում էր բեմը, և կես ականջ լսում ընկերների խոսք ու զրույցը Մարանենց պառավի մասին: Եվ երբ բեմից իջավ, որ հեռվից նայի պատերից կախ կարպետներին, հանկարծ աչքն ընկավ սեղանին ու սեղանի վրա դրած շալին: Աչքն ընկավ ու մի վայրկյան աչքը սառած մնաց.

— Հը՞, դարմացա՞ր: Տես ի՞նչ շալ եմ առել, — ասաց շալի տերը, նկատելով Աննայի սառած հայացքը:

— Չէ՛, էնպես, աչքս ընկավ... Աղչի, մի տեսեք բեմը սլակաս տեղ հո չունի...

20 Ու մինչդեռ այս ու այն կողմից ձայն էին տալիս, մեկը՝ թե. կարպետը ծուռն է կախված, մյուսը՝ որ բեմը լավ է սարքած, — Աննայի աչքը շալին էր: Կամաց-կամաց դեմքի արտահայտությունը փոխվեց, դգաց, որ հոգնել է ու նստեց տախտակի վրա...

Այդպիսի շալ ունեք և քույրը: Փաթաթվում էր միջին, ևրեվում էր միայն աչքն ու ունքը: Այնքան սիրուն էր Փառանձեմը ծաղկանկար շալով: Նստում էին տան առաջ, թթենու տակ, խաղեր էին անում: Փառանձեմը տիկնիկներ էր շինում, տալիս իրեն: Եվ իսկույն Աննան պիտի վազեր հարեանի աղջիկներին ցույց տալու իր նոր տիկնիկը:

30 Աննայի միտն ընկավ, թե ինչպես մի անգամ տեսավ քարերի վրա ընկած բարակ ու երկար պսպղուն կտոր...

Ուրախացած մոտ վազեց, որ վերցնի, Փառանձեմը տեսավ ու ծկլթաց: Քարեբլի վրա գարնան արևի տակ տաքացող օձը կամացուկ շուլալվեց ու սլահվեց քարերի արանքում:

Աննան ժպտում էր.

— Էն ուր փախավ կտորը...

— Էն օձ էր, օձ... որ բռնեիր, ձեռքդ կկծեր, — ասաց Փառանձեմն ու գրկեց նրան:

Նստում էին թթենու տակ ու եթե տանը մարդ չէր լինում, Փառանձեմն Աննային ուղարկում էր հարևանի աղջկան կանչելու: Մնողներն անհաշտ էին իրար, գնալ-գալ շունեին: Իսկ Փառանձեմն ու հարևանի աղջիկը մոտ ընկերներ էին: Եվ հենց որ տանն էլ ուրիշ մարդ չլիներ: Փառանձեմը կասեր.

— Աննա, գնա Սրբուհուն կանչիր... Համա լեղուդ կկարեմ, որ ուրիշին ասել ես: Էլ տիկնիկ չեմ շինի քեզ համար:

— Ինչի՞ հս պարապ նստել, Աննա, — ձայն տվավ սեղանի վրա թուղթ խմորող կինը, — վե՛ր, գործ արա: Էգուց մարտի 8-ը լինի, դու պարապ նստե՞ս... 10

Աննան ցնցվեց, սթափվեց: Չեռքերը մաղերին տարավ, երեսի վրա կախ ընկած մաղերը հետ քաշեց, մոտեցավ սեղանին: Մի կին պատմություն էր անում: Աննան խմորը մատով բսում էր թղթին, դեն դնում: Մի ուրիշը խմորած թղթերը փակցնում էր դարադամի ծխից սեացած, հարյուր տարվա օլատերին:

Մի անգամ էլ բակում նստել, միամիտ խաղում էին: Հանկարծ դուռը բացվեց, մայրը ներս մտավ ու Փառանձեմին 20 ասաց.

— Գնա, մաղերդ սանրի... Էն կապույտ դեյրադ էլ հագի: Տունը մարդ ա դալու:

— Բա ե՞ս... — հարցրեց Աննան: Մայրը չպատասխանեց, ավելն առավ և սկսեց շատ արագ-արագ ավլել սրահը, դետնին խսիր փռել: Փառանձեմը նայեց, շատ նայեց Աննային ու, երբ մայրը մի անգամ էլ կանչեց, վեր կացավ ու ներս մտավ տուն:

Մի քիչ հետո Մարանենց յառավն եկավ: Ու դեռ չէին քչփշացել իրար հետ մայրն ու Մարանենց Մինան, երբ ներս մտան հայրն ու մի ուրիշ երկար հասակով մարդ, որ կռանալիս գլուխը դռանը դարկեց ու թոնթորաց: 30

— Ափի, էլի մեր եզը պիտի ծախե՞ս, — հորը հարցրեց Աննան: Ի՞նչ ցուրտ էին այն մարդու մատները, երբ նա կուցավ և Աննայի թշերից բռնեց: Դժմում մի պառավ եղ կար: Ամեն գարնան մայրը մտադրվում էր ծախել, առնողները գա-

լիս գնում էին, ու եղբ մնում էր գոմում: Այդպես էլ մնաց, մինչև որ մի առավոտ գոմում անշնչացած տեսան:

Բե ինչ կատարվեց այդ և հետագա օրերում, Աննան չէր կարող հասկանալ: Ու մի օր էլ շատ միս բերին, Փառանձեմի համար նոր շորեր առան, եկան հարեան ու բարեկամ, բակում կրակները վառեցին ու մեծ կաթսաները դրին կրակի վրա: Փառանձեմը լաց էր լինում: Աննան հենց որ հեռանում էր նրա մոտից, ուրախ-ուրախ թռչկոտում էր, եկողները միրգ էին տալիս: Բայց որ մոտենում էր Փառանձեմին, ուրախությունը
10 կորչում էր...

Մուժն ընկնելուց Փառանձեմն Աննայի հետ կամացուկ տնից դուրս եկավ: Գնացին, Փառանձեմը տան հետևում պահվեց, Աննան վաղեց Սրբուհու մոտ: Այն իրիկուն նրանք քիչ խոսեցին: Հանկարծ մայրն հրեաց, տեսավ Սրբուհուն: Փառանձեմն աղաչեց, լաց եղավ:

— Զա՛ն, էլ չեմ անի... Սիրտս ուղեց:

Մայրն էլ լաց եղավ, Սրբուհին էլ: Հետո բաժանվեցին: Տան անկյունում, ծովելիս, Փառանձեմը հետ նայեց: Աննան տեսավ, թե ինչպես Սրբուհին կանգնել էր իր տեղում: Եվ հրե
20 տուն մտան, Աննան քրոջը կամացուկ հարցրեց.

— Բա Սրբուհին գիշերս բոստանում պիտի քնի՞...

Փառանձեմը կռացավ, համբուրեց: Աննան զգաց, թե ինչպես արցունքները կաթեցին Փառանձեմի աչքերից:

Զուռնի ձայնը հրե լսվեց, Աննան դուրս թռավ: Դարպասը բաց արին, ինչ որ մարդիկ հարա՛յ-հրոցով, զուռնա դհուլով բակը մտան: Պարում էին բակում, ծափ էին տալիս: Մեկը բարձր կանչում էր... Դհուլի ձայնից դրմբում էր տունը: Գնում գալիս էին: Մեկը թե՛

— Աղջի կորի է՛... ոտնատակ կլինես...

30 Աննան հետ եկավ քրոջը պատմելու, թե ինչ լավ են պարում բակում, ինչքան շատ մարդ են եկել: Փառանձեմին հագցնում էին: Մրսում էր: Մաղկանկար շալը գցել էր ուսին, լուռ կանգնել էր: Ինչ որ կանայք սարքում էին, շտկում, սիրտ էին տալիս: Ինչո՞ւ էին մոմ դրել Փառանձեմի ձեռքին: Մոմը դողում էր, կրակը թրթռում էր: Բարակ քող էին գցել Փա-

ռանձեմի գլխին և մոմի լույսի տակ, քողի արանքից սփրթնած էր երևում Փառանձեմի դեմքը:

Մյուս առավոտ Աննան զարթնեց, զարմացած նայեց շորս կողմը: Իր տեղաշորում չէր քնել, շորերը հագին էր: Փառանձեմը չկար: Մայրն ուռած ու կարմրած աչքերով ներս ու դուրս էր անում, հավաքում ամանները, կարպետները:

Աննան նստեց տեղաշորում, աչքերը տրորեց, հետո նայեց մորը: Մայրը մոտեցավ, կռացավ ու նրան համբուրեց: Արցունքներն ասես մոր համբույրին էին սպասում, որ ծլացին: Երազի պես թվաց լուսադեմին Փառանձեմի դեմքը: Ականջին ինչ-որ բան ասաց, պինդ համբուրեց: Իսկ Աննան տրտնջում էր, որ քունը տանում է: 16

Նույն օրն էլ գնաց քրոջը տեսնելու Ուրիշ տուն էր, ուրիշ մարդիկ, և այդ ուրիշների մեջ լուռ ու անխոս Փառանձեմը: Երկար հասակով մարդը գրկեց, ուղեց համբուրի: Բայց Աննան դուրս թռավ նրա գրկից, վազեց քրոջ մոտ: Բեղերն այնպես էին ծակում և այնպես վատ հոտ էր գալիս նրա բերանից:

Այդ տանը մնաց մինչև իրիկուն: Բաժանվելիս Փառանձեմը նրան միրգ տվեց, կանչեց մի անկյուն և ասաց.

— Սրբուհուն կասես, որ էիրակի օրը մեր բոստանում ինձ տեսնի: Համա տես, որ ուրիշին ասել ես, էլ քեզ տիկնիկ... 17
Լացը խեղդեց, չկարողացավ խոսքը վերջացնի:

— Էստեղ լավ չի, արի գնանք մեր տուն, — ասաց Աննան: Փառանձեմը ժպտաց:

— Դե, մութն ընկնում ա, գնա, բալիկս: Նանին հիմա մենակ ա: Խնդրեց կաց...

Գնում էր, գալիս: Մի քանի անգամ Փառանձեմը եկավ իրենց տուն: Առաջվանը չէր: Աննան ուզում էր, որ նստեին թթենու տակ, հավաքում էր գույնզգույն կտորներ, բայց Փառանձեմն էլ առաջվա պես սիրուն տիկնիկներ չէր սարքում: 30

— Էլ հերիք ա, Աննա... Մարանենց պատերը սաղ թղթեցինք, — ասաց կինը, որը Աննայի խմորած թղթերը փակցնում էր պատերին:

Կինն իր պատմությունը դեռ չէր վերջացրել: Աննան լավ չէր լսել նրա պատմածը... Երկու ձիով էին... Կարճիկ մարդը

հենց նրանց տեսաւ թե չէ... էդ ժամանակ Մարանինց էս պա-
ռաւր դեռ ջահիլ աղջիկ է լինում...

— Աննա, համ զրույցին ականջ արա, համ էլ սրանից մի
հատ գրի, բեմի մեջ կախ տանք, — ասաց պատմություն անող
կինը, Աննային մեկնելով թղթի մի կտոր և ապա բաց գիրքը:

Աննան գրքից ախտի արտագրեր մի քանի խոսք: Փորձեց,
լավ դուրս չեկաւ... Տառերը խառնւում էին իրար, շաղվում:
Թուղթը շուռ տվաւ մյուս երեսի վրա...

10 Ու մի օր էլ Աննան գնաց ու Փառանձեմին անկողնում
պառկած տեսաւ: Գնացել էր կորեկ քաղելու, թռել էր առվի
վրայով, ճմացել էր ոտքը, և թաթի խաղը դուրս էր ընկել:
Մինչև իրիկուն աշխատել էր արտում, երեկոյան կաղալով տուն
եկել: Մյուս օրն անկողնից դուրս չէր եկել:

Փառանձեմն Աննային որ տեսաւ, ասես սիրտը բացվեց:
Վերմակի մի տուտը բարձրացրեց, Աննան թեք ընկաւ նրա կող-
քով: Մի կին տաք մոխիր էր լցնում պարկերի մեջ և շուտ-շուտ
տաք մոխրով լի պարկերը մոտեցնում Փառանձեմի ուռած
ոտքին: Քույրը ցավից տնքում էր, կինը սիրտ էր տալիս:

20 Այդ օրը մայրն էլ եկաւ: Աննան անշափ ուրախ էր: Նրան
թվում էր, թե ուրիշի տան չեն, այլ իրենց, Փառանձեմը սուտ է
պառկել, ոտքը չի էլ ուռել: Այնպես էր ուզում գլորվել ու խա-
ղալ նրա վերմակի վրա, ինչպես առաջ, երբ միատեղ էին քնում
և ինքը կանուխ էր զարթնում, խաղում քրոջ մաղերի հետ:

Մյուս օրը Մարանինց Մինան եկաւ: Սպասում էին դալլաք
Սիմոնին: Փառանձեմը մաշվել, դեղնվել էր: Գիշերը քունը չէր
տարել: Երբեմն տնքում էր, բայց ոչինչ, և ոչ մի խոսք չէր
ասում: Դալլաք Սիմոնն եկաւ, վերմակը վեր քաշեցին, և Աննան
տեսաւ քրոջ ուռած ու սպիտակ ոտքը:

30 Իրեն դուրս տարան: Բակում ուրիշ երեխաներ կային, խա-
ղում էին: Աննան կանգնել ու նրանց էր նայում, երբ հանկարծ
ականջովն ընկաւ քրոջ ճիչը: Վաղեց դեպի դուռը, հրեց. դու-
ռը ներսից փակել էին: Փառանձեմը ցավից ծկլթում էր, բարձր
կանչում: Աննան դռան մոտ լաց էր լինում, ուսով դուռը հրում,
բռնեց քներով զարկում: Ներսում ոտնաձայներ էր լսում,
գնում էին դալիս, ամանների շրխկոցի ձայն էր լսվում: Դուռը
հանկարծ բացվեց: Մի կին արնով լի տաշտը դուրս էր տա-

նում: Աննան ներս մտնելիս կպավ տաշտին, քիչ մնաց տաշտն ընկներ կնոջ ձեռքից:

Փառանձեմը աչքերը բաց ու խուփ էր անում: Սպիտակել էր երեսը, շրթունքները կապտել էին: Աննան դարմացավ, թե ինչու Փառանձեմը նստում է ու իրեն ոչինչ չի ասում, չի կանչում կողքին նստելու: Դալլաք Սիմոնը վերմակի ծայրին էր քսում արնոտ ածելին և հույս էր տալիս, որ երկու օրից ուռուցքը կքաշի:

— Էն հարամ արյուն էր, էն որ դուրս եկավ, երկու օր էլ չի քաշի, ցավը կհանդարտի, ուռուցքը կնստի:

10

Մայրն անխոս էր: Կռացել էր, երբեմն ձեռքով սրբում էր Փառանձեմի ճակատի քրտինքը: Միայն Մարանենց Մինան էր, որ դալլաքի հետ ղրուցում էր և մի պատմություն անում, թե ինչպես տարիներ առաջ մի ուրիշի գլխին էլ է այդպիսի փորձանք պատահել և թե ինչպես էր նա առողջացել:

— Փորձանք ա, կպատահի... Մարդս որ կա, մի անգիտուն հեյվան ա... Միայն Տերը կարող ա փորձանքն իմանա:

Սակայն օրիցօր ուռուցքը շատացավ, վերքի տեղերը թարխոտեց: Փառանձեմը դժվար էր շնչում, չէր կարողանում տեղում շարժվել: Ո՛չ ուտում էր, ո՛չ խմում, և ո՛չ էլ խոսում: Երբեմն աչքերը բաց էր անում, նայում սրան-նրան, շրթունքները շարժում, բայց ձայն չէր լսվում, թեկուղ կռանում էլ էին և ականջները մոտեցնում բերանին:

20

Ու մի անգամ մայրը նայեց աղջկա դեմքին, շարժվող շրթունքներին, Աննային ասաց.

— Սրբուհուն ա ուղում, Աննա, դնա կանչի...

Երբ Սրբուհին ներս մտավ, Փառանձեմը ժպտաց: Զկարողացավ ոչ մի խոսք ասել: Աննան չեհասավ, թե ինչպես Սրբուհին աչքերը սրբելով դուրս եկավ սենյակից, մի անգամ էլ հետ նայեց բաց դռնով և նրան կանչեց.

30

— Դիշերս գնանք մեղ մոտ, Աննա, նանեդ ու ափեդ էստեղ են մնալու...

Առավոտ կանուխ, երբ Սրբուհու հետ միասին Աննան մոտեցավ Փառանձեմենց բակին, ներսից վայնասունի ձայն լսեցին: Սրբուհին թողեց Աննայի ձեռքը և մազերը քանդելով, ներս վաղեց: Փառանձեմը մեռել էր...

— Ի՞նչ եղավ, Աննա, հը՞, էդ ինչ ա, աչքերդ ջրակալած են,— հարցրեց կինը, որ պատմությունն արդեն վերջացրել ու նալում էր, թե ինչպե՞ս է Աննան շուռ ու մուռ տալիս թուղթը։

Աննան փղձկաց, արցունքները թափվեցին սպիտակ թղթի վրա։

— Ինչո՞ւ ես լալիս Աննա... գիժ հո չես... էգուց մարտի 8-ն է, դու ճառ ես ասելու...

— Հեչ, միտս եկավ մեր փառանձեմը,— ասաց Աննան և արցունքները սրբեց։ Տիրեց լռություն։

10 — Թե ողջ մնար, հիմա մեր միջի առաջավորը կլինիր...

— էնքան էդպես անտերունչ և անխոս մեռել ե՞ն... Ի՞նչ էր մեր հալը։ Բա կարո՞ղ են հիմա զոռով պսակեն, դալլաք Սիմոնին կթողնեինք, որ նշտարեր...

Աննան ուներին իրար հավաքեց, մոտեցրեց թանաքն ու փետուրի ծալրով թղթի վրա մեծատառերով գրեց.

Խոր հրշայիւն
Իշխան ույթունը
Տեչ աշարույթուն
Բերեց, կեցցե
Տարրի 8-ի Կունը

20

Հետո վեր կացավ, գրածը կախեց բեմի ճակատից, մի քիչ նայեց ու թեթևություն դգաց։

Մութ էր, երբ կին ու աղջիկ ցրվեցին գյուղի ծուռ ու նեղ-լիկ փողոցներով։ Ու հեռվից իրար կանչում էին.

— Աղջկերբ, էգուց կանուխ կգաք, մարդ շատ կլինի, բոլորին իմաց կանեք...

Աննան բայում էր մյուսների հետ։ Վճռական և ուրախ շեշտ կար նրա ձայնի մեջ, երբ ընկերներից բաժանվելուց գյուղի խաղաղ փողոցում բարձր կանչեց.

30

— Աղջկերբ, վաղը մարտի 8-ն է...

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

„ԵՐԲ ՈՐ ԲԱՅՎԵՆ ԴՌՆԵՐ ՀՈՒՍՈՒ“

Սենդին նստել էր քաղաքային այգում և օրվա լրագիրն էր կարդում: Նստարանի ճռնշոցը նրան սթափեցրեց: Փնշոցով նստարանի վրա նետեց իր «մարմին ծանրության» շքեղ հագնոված մի մարդ, որի վզկապը շատ էր ննդ ծնոտի կախ ընկած ծալքերի համար: Փորն այնքան էր դուրս ընկած, որ մարդը ուղիղ կանգնած ժամանակ իր ոտքերը չէր տեսնում:

— Լրագիր՝ կկարդաք կոր, — հարցրեց նորեկը, վիզը խեղդվողի պես ծամռելով:

Սենդին հասկացավ, որ նորեկը օտարական է, երևի դա- 10
ղութահայ: Երեանի այգում այդ բարբառը օտարոտի թվաց էրան, և պահ մի կեցավ, ապա գլխով դրական նշան տվավ:

— Ես ադ թերթերեն բան մը չեմ հասկընար, — շարունակեց նորեկը, — կրճատումներ ահռելի, Մեսրոպյան ուղղադրությունը այլանդակած կտեսնամ հոս: Ի՞նչ ըսել է նախդյուրփոխօգկում, շնչահեղձ կըլլա մարդ, մինչև արտասանն նե...

Եվ իրոք, այնպես խռոաց, ասես մսի շերտերի տակ թաղված կոկորդի մեջ մի անասուն մորթնցին: Նորեկը ուրիշ բաներից էլ տրտնջաց, և Սենդին հասկացավ, որ այդ դժգոհության պատճառն ավելի շատ մլեկներն են և տոթը ցերեկվա: 20

Ո՞վ, ի՞նչ, ուրկից, — հարցական ու բացականչ բառերի տարափից, որ նորեկը տեղաց Սենդիի գլխին, երբ նա «աղվորիկ սիգարա մը ծխել կուզեր», — Սենդին հասկացավ, որ հարեանը «պարոն Քիրաջյանն» է, արտասահմանի աղքատախնամի լիազորը, եկել է Հայաստան «տեսնելու, թե ուսկից հարմար է նպաստել սա մեր տառապյալ ժողովրդին»:

«Ժողովուրդ» բառն արտասանելիս Քիրաջյանի հաստ շուր-

Թերը ձգվում էին, խողովակ կազմում, որտեղից ելնում էր նախ՝ մի բառ, ապա տնքոց: Այդ տնքոցը, որ շատ խորից էր, Թանձրամիս մարմնի խորերից, կարծես բառի արձագանքն էր:

Քիրաջյանը սկսեց պատմել, որ ինքը «հեռվեն եկած է մալառիային դեմ մաքառելու և ազգին ֆիզիքը ազնվացնելու»: Էլ ուրիշ շատ բան պատմեց, բայց Սենդին ուշադիր չէր լսում:

Նրան դուր էր գալիս մսի այդ հսկա զանգվածի՝ փորի մակընթաց ու տեղատու լինելը և այն անորոշ ձայները, որ ելնում էին մարմնի խորերից, իբր բողոք շոգի դեմ, մոծակների դեմ, նոր ուղղագրություն դեմ:

Նա իմացավ, որ Քիրաջյանը «ազարակներու և ավանակներու տեր» է, գաղութահայ հարուստներից, որոնք աղքատախնամի գործերով են պարապում, եկեղեցու համար դանձանակ հավաքում, «հայասեր» օտարների պատվին ճոխ ընթրիք սարքում և ճառում՝ նստած, կանգնած, բաժակը ձեռքին, ճառում ավտոյի մեջ, ճառում հյուրի ձեռքը սեղմելիս: Իսկ հետո՞. այդ հետոն նրանց աշխատանքի իմաստն է, «ազգային» աստառը: Հետո նրանք դուլար են ասում, Ֆրանկո-Մարսելյ, կարատ, «քեմֆեյն», — որ վարժապետն ու տիրացուն (իսկ Սենդին գաղութներում այդ երկու տիպերից շատերին էր տեսել) կարծում են, թե այդ նշանակում է «օտարների միջամտություն», «ազգային օջախ» և «անկախություն»:

Քիրաջյանը սրտնեղել սկսեց, իսկ Սենդին շարունակեց լրագրի ընթերցումը:

— Հրամանքնիդ ուսկի՞ց եր, — ելավ մի ձայն մսի գունդի խորերից (կամ թե՛ «Ձայնը հնչեց էրզրումի հայոց լեռներեն»):

— Երկաթուղեցի:

— Ադ ըլլալու բան չէ. տեղ մը ծնած եք անշուշտ:

— Ես ծնած չեմ տակավին: Մայրս ծնել է ինձ դնացքի մեջ,

30 բոլորովին պատահամա՛մբ:

— Հոգիդ սիրեմ, պատմեմ. զիս շատ մեծարած պիտի ըլլար, եթե հետս գավաթ մը սուրճ խմեք: Կտեսնամ, որ դուք ալ ինծի պես օտարական մըն եք:

Սենդին և Քիրաջյանը ուղղվեցին դեպի մոտակա սրճարան: Առաջինը միայն քայլում էր, երկրորդը և՛ քայլում, և՛ օրորվում: Սենդին հեռվից ձուլված էր երևում, իսկ ընկերը՝ կազմված

մսի խոշոր կտորների անկարգ միացումից: Եթե ոտքն առաջ շարժեր, փորն աջ ու ձախ պիտի օրորար, իսկ լանջն ու վիզը... օ՛, մի հարցնեք, այդ շարժումը ենթակա չէր մեխանիկայի և ոչ մի օրենքի:

Սրճարանում մի քանի մարդ «նարդի» էին խաղում: Անկյունում նստել էր մեկը, որ երեք գործ միանգամից էր անում. թեյ էր խմում, լրագիր կարդում և ճաղատ գլուխը ինքնագոհ շոյում:

Սենդին նստեց, իսկ Քիրաջյանը տեղավորվեց այնպես, որ նրա փորի բարձր դագաթը սեղանին դեմ առավ: Սուրճի երկու գավաթ, երկու բաժակ սպառ չուր և անուշ մասլահաթ: Սենդին իր ծննդյան պատմությունը սկսեց: 10

Խոսակցությունը երկար պիտի տևեր, եթե Սենդին չհիշեր, որ գնալիք տեղ ունի: Քիրաջյանը խնդրեց հանդիպել իրեն և հասցեն տվավ:

Նա հազիվ էր յուր թանձրամիտ մարմնի ծանրությունը ոտքերին բարձել շարժվելու համար, երբ Սենդին ճարպիկ շարժումով նրա ձեռքը թոթովեց ու փողոց ելավ՝ ուրախ, կայտառ:

Իսկ երբ Քիրաջյանը ուզում էր սրճարանից դուրս գալ, նրան մոտեցան երկու հոգի, որոնցից մեկը՝

— Պարոն Քիրաջյան, մի ըոպե լսեք մեզ...

20

Քիրաջյանը դարձավ, նայեց վերից վար, շրթունքները շարժվեցին, կարծես ուզում էր ասել.

— Թող տվեք, պե՛, ի՞նչ կուզեք ինձմեն...

— Մենք գիտենք, որ դուք պատվական հայ եք, ազգասեր մեծատուն, մի ըոպե լսեք մեր վեճը և դատեցեք: Մենք ձեր խոսքը կհարգենք, որովհետե... մենք բուրժուալին կողմն ենք... (այս խոսքերը շշուկով արտասանեց): Նա նախկին եմ, ընկերս՝ վերակազմյալ:

Մարդկանց արտաքինը վստահություն ներշնչեց Քիրաջյանին, մանավանդ շնորհքով փողկապը նրանց:

30

Քիրաջյանը նորից սուրճ պատվիրեց, այս անգամ երեք գավաթ, և սկսեց դարձյալ անուշ մասլահաթ:

Թե ի՞նչ էին խոսում, հայտնի չեղավ ուրիշ մարդկանց: Սուրճ բերող աղջիկը նրանց խոսածից միայն հասկացավ, որ առժողովմբ Հայկոոպի կարասները չի տալիս, և որ շուտով

կառավարութեան ընթացքը պիտի փոխվի, «աչ պիտի նստին», ինչպես ասում էր փողկապով մարդը...

* * *

Յերեկվա շոգը սաստկացել էր:

Քիրաջյանի թոքերը իզուր էին փութսերի պես մեկ ուշտում, մեկ տափակում: Աբովյան փողոցում անհրաժեշտ քանակով թթվածին չկար գաղութահայ աղքատախոսամի համար, և քրտինքը ծորում էր առատորեն, բաղնիսից նոր դուրս եկողի պես:

10 Փողոցում օրվա այդ ժամին, երբ արևը ճիշտ գագաթիդ է զարկում, համարյա ոչ ոք չկար: Մի քանի մրգավաճառ ջուր էին շաղ տալիս մայթի կեծացած քարերին: Անկյունի հովում մուշ-մուշ քնել էին մուշաները դադրած:

Մի մանուկ դի՛լ ձայնով կանչում էր, ծոր տալիս՝ «Պաղ աղբյուրի ջուր...»: Ճիշտ այդպես ցերեկվա շոգին գյուղում շոգից նեղված մի աբլուր կտուրից ծուլորեն իր ծուղրուղուն է կանչում:

— Բեր սրբեմ, է՛,— լսեց Քիրաջյանը և դանդաղ շաբժումով պարանոցը թեքեց: Կոշիկ սրբող մի երեխա աշխուժով ցատկեց՝ փայտե արկղին ու նորից կանչեց:

20 — Անունդ ի՞նչ է, տղաս, — հարցրեց նա:

— Վարազդատ: — Եվ իսկույն ավելացրեց.

— Բեր սրբեմ, է, լա՛վ սրբեմ...

Քիրաջյանը ժպտաց. «Երեկի հայկական անուն ունիս», — ասաց և դանդաղ հեռացավ դեպի տուն:

Նա սովորութուն ուներ իր սենյակի պատուհանից դիտել Արարատին: Եվ ինչ մտքեր չէր հղանում այդ պահին ուղեղը «բարիդործական»:

30 Արարատին դիտելուց հետո, նա մոտեցավ իր երկար և բնդարձակ մահճակալին և անհոգորեն փովեց, ձգվեց «մինչև ծովը Վրկանա»: Եվ մահճակալի զսպանակները ճռնչացին խուլ:

Իրիկվա հովը քնքշորեն շոյում էր շոգից խանձված դեմքերը մարդկանց, երբ Քիրաջյանը վարթնեց, սրբեց քրտինքը դեմքի և լվացվելու շտապեց:

— Կարելի՞ է, — լսվեց դրսից մի ձայն:

— Խնդրե՛մ,— եղավ պատասխանը: Ներս մտավ հասակն առած մի մարդ, կղերական թերթի նախկին խմբագիր, որ 40 տարի հայոց պատմությունն էր ավանդել և հազար անգամ կրկնել աշակերտներին, թե հայ ժողովուրդը պիտի տիրանա «Արցախի և Տավրոսի լեռներին, հայոց պատմական թևերին»: Աշակերտները լսում էին նրան և դասամիջոցին երգում «էրզրումից մինչև Բասեն»:

— Ես ձեզ բերել եմ գիտական մի շարադրություն, նվիրված Պետրոս Գիտադարձի հրաշագործությանց,— ասավ նա ու սեղանի վրա դրեց ձեռագրի ստվար մի հատոր: 10

— Սրանց չեմ տա, չեն տալի, անհավատներ են: Առեք ձեզ հետ տարեք՝ ձեզ մոտ տալելու:

— Աղեկ կրլլա, կառնի՛մ... Պետք է ազգին մտավորն ալ փրկել, մենակ ֆիզիքը հերիք չէ բնավ...

— Նաև եկա ձեզ հայտնելու սրբազանի կողմից, որ ձեր ներկայությամբ այս օրվա հավաքույթը պատվեք,— ու ժպտաց «Գիտադարձը» ողորմելի ժպիտով, դեմքը կծկեց այնպես խեղճ, ասես դիմացինը նրան մի բան էր ընծայելու:

Ներկուսով էլ գնացին: «Հրաշագործությանց» հեղինակը մի առանձին հոգատարությամբ օշնեց Քիրաջյանին զգեստը մաք- 20
րելու: Ո՞վ գիտե, գուցե գտներ նա մի մեկենաս և վաղուց պատ-
րաստ ձեռագիրն ազատվեր փոշուց:

* * *

Հավաքույթը անմեղ պատրվակով էր սարքված: Տիկին Վարդուհին էր հրավիրել, տարիքով մի կին, որ այժմ քաշ-
վել է ասպարիզից, սակայն սրան նշան չի մոռանում պատմել
«մի բաժակ թեյ»-ի հետ կապված օրերի մասին, երբ ամեն
կիրակի տուփերով հանգանակություն էր անում հօգուտ ղին-
վորների, վիրավորների, երբ նահանգապետի կնոջ հետ ղին-
վորական հիվանդանոցից տուն չէր գալիս: Ի՞նչ լավ օրեր էին,
ի՞նչ ուրախություն էր, և ինչ ջահել օֆիցերներ կային... Կո- 30
րավ, անցավ, շաղի պես գոլորշիացավ:

Եկել էր և Ղևոնդ սրբազանը, որին շատ էր դուր գալիս նստել տիկին Վարդուհու կողքին և սեղանի տակ ոտքը մո-
տեցնել նրա հաստիկ սրունքներին: Հին գինու պես դուրալի

ջերմութիւն էր հոսում սրբազանի արշան մեջ, և այդ ժամերին նա իրեն ավելի առույգ էր հզօմ:

Քիրաջյանի մուտքը ժպիտներով և հաճույալի խոսքերով ընդունեցին: Կաղիկ մի օքմին, որ ժամանակին մեծ կարողութիւն ուներ, իսկ այժմ՝ մատենավարի պաշտօն, իրենց տուն մարդ ուղարկեց, թանկագին հյուրի համար մառնում պահած հին գինուց բերելու:

10 Ուրիշներ էլ կային, որոնց թվում և մի նախկին մինիստր, որը իր հուշերը գրի առնելով էր զբաղված: Սրբազանի կողքին նստել էին երկու հօգի, որոնցից մեկը ճարտակալի էր պատերազմից առաջ, մյուսը՝ պատերազմի ընթացքում:

— Ինչպես եք տեսնում Երևանը, — Քիրաջյանին հարցրեց Ղևոնդ սրբազանը, միրուքի աջ ու ձախ կողմից շոյելով:

— Աղվաբ կտեսնամ... Հոս ալ պատվական հայեր կան...

— Է՛, պարոն Քիրաջյան, լավ չի. չեն թողնում, որ մի շունչ քաշենք, — ասաց նա, որ ճարպոտել էր պատերազմի ընթացքում:

— Ամենայն ինչ անցավոր է, — վրա բերավ սրբազանը:

— Մայր աթոռը ողջ բլլա...

20 — Օ՛, էջմիածին, «մշտականաչ կիսարիս, Հայաստանյայց մրմունջների ընդունարան», անգիր և զգացված արտասանեց «Պետրոս Գետադարձը»:

Այդ բոլորին էլ դուր եկավ: Նույնիսկ տիկին Վարդուհին, որ այնքան էլ ջերմեռանդ հավատացյալ չէր, արտասովեց: Նա մտաբերեց փառահեղ մի մաղթանք, երբ «ղենք ու զրահից թնդում էր լերինք», երբ ֆոռում էր կանանց միութեան պահահանդեսում...

30 Խոսեցին դեպից դենից, աղգային պատվիրակութիւնից ու պատրիարքարանի գործերից, յսինոգի հին արարքներից և բնակարանների խտացումից: Յուրաքանչյուր ոք իր միտքը համեմտում էր զսպած մի ցանկութեամբ, և լուսավորչական այդ հավաքութի առաքելական մրմունջներին հովանի էր Ղևոնդ սրբազանի խոսքը, թե «ամենայն ինչ անցավոր է»:

Միայն երկու ճարպագունդերն էին հետաքրքրվում նազդով, դոլլարի և շերվոնեցի կուրսով:

Երբ ծածուկ ցանկութիւնների ղեղումը ավարտեցին, և

սրտանց խոսելը հերիք եղավ, տիկին Վարդուհին նրանց հարեան սինյակը հրավիրեց, ուր ձյունի պես ճերմակ սփռուցի վրա շարված էին պես-պես պնակներ, շիշեր և համեղ կերակուր: «Պետրոս Գետադարձի» աչքերը պղտորվեցին. վաղո՛ւց, շատ վաղուց էր, երբ վերջին անգամ նա խժռել էր հոբելյանական մի հավաքույթի ճոխ սեղան:

Գինին թուլացնել սկսեց լեզվի կապանքները, մտքերը թե առան, թռան հեռո՛ւն, «գեպի երկիր», Նեբրովթ ու Սիփան, Տարոն ու Վան: էլ «անկախ», էլ «ա՛խ Հայաստան», էլ «երբ պիտի դա հայ թագավոր, դրոշակներ ծածա՛ն, ծածան» (այստեղ նախկին մինիստրը դեմքը խոժոռեց, նա ուղեց փաստացի ուղղում անել, թե Հայաստանը ռամկավար հանրապետություն պիտի լինի, բայց բարվոք համարեց լռել):

Քիրաջյանը ճառեց: Նա ասաց, որ ինքը եկել է Հայաստանի ճահիճները շորացնելու, նոր ջրանցքներ շինելու և այդ բոլորը կատարում է «չքնաղ Արմենիո» համար: Եվ բոլորը միասին բաժակները շորացրին, գինին վետ-վետ խայտալով կոկորդից վար հոսեց:

Տիկին Վարդուհին հուզմունքից համարյա թե լալիս էր, իսկ սրբազանն ավելի էր մերձենում նրան: Մութ էր ուղեղի մեջ, և չգիտեր նա, թե ինչու այդպես առույգ է, գինի՞ն է ջերմացնում, թե տիկնոջ ազդրերը պառավ:

— Ա՛յ, հասկանում եմ, լազաթ կա էլի՛, սրբազան, ասպա ավսոս չի՞ լավ կամպանյան, — ասաց կաղիլի օքմինը:

— Այո՛, այո՛, ամենայն ինչ անցավոր է...

Քիրաջյանը սկսեց երգել: Նրա ձայնը հնչում էր «Բամբ, որոտան», որպես խոշոր թմբուկի թնդյուն:

— Երբ որ բացվեն դռներ հուսո...

— Եվ մեր երկրեն փախ տա ձմեռ...

— Սավետ, սավետ, ասա սավետ էլի,— բարձրաձայն կանչեց ճարպագունդը վերջին:

— Ցանկամ տեսնել զիմ Կիլիկիա...

— Պարլամենտ, պարլամենտ,— ճոճանակի պես օրորվելով ոտքի կանգնեց նախկին մինիստրը և ղգացման առատությունից գինու բաժակը ջարդեց: Հուսո դռները ավելի բաց-

վեցին, համարյա կրնկահան եղան, և հարբած ուղեղներում
խելացի միտքը դարձավ հաղվաղյուտ:

... Քաղաքը հոգնած վաղուց էր քնել ամառվա կարճ և
անհանգիստ քնով: Փողոցներում միայն ուշացած անցվորի
կարելի էր հանդիպել և պահակների, որոնք մերթ ընդ մերթ
սուլում էին:

Քիրաջյանը վերադառնում էր տուն «Պետրոս Գետա-
դարձի» ուսին հենված: Խեղճը հաղիվ էր դիմանում այդ ծան-
րության, բայց չէր տրտնջում, թե չէ փողոցում Քիրաջյանը
10 կարող էր փովել հասակով մի, և կստացվեր «աղբային խայ-
տառակչություն»:

Իր սենյակը մտնելուց առաջ՝ Քիրաջյանը փորձեց ըստ
սովորույթի մի անգամ էլ Արարատի կողմը նայել, բայց
գլուխը դիպավ լվացարանի մարմարին, նա մրթմրթաց քթի
տակ «չքնաղ Արմենիո» մասին և ընկավ մահճակալի վրա,
առանց Արարատը տեսնելու:

• • •

Քիրաջյանը երևանում մնաց մի ամսի չափ: Զեկուցումներ
էր կաղմում, տեղեկություններ էր հավաքում հահիճները շո-
րացնելու մասին, կենտվիճվարի հետ պայմանագիր էր հաստա-
20 տում Հաբեշիստանի մարդասիրական կոմիտեից գրամեքենա
ստանալու, այցելում էր Ղեռնդ սրբազանին, տիկին Վարդուհուն
և ուրիշ շատերի, քիթը վեր էր քաշում, երբ փողոցով բահերն
ուսին անցնում էին պատկոմները շարեշար, կանչում էր ինժե-
ներների, տեխնիկների, պլան էր խնդրում, հաշիվներ էր կաղ-
մում, հետաքրքրվում էր Հայաստանի բնակչության մահ ու
ծնունդով, ուտում էր «լուլա-քնպապ» սմաղով և առանց սմաղի,
արհեստավորաց դպրոցի ծրագիր էր կաղմում, առավոտյան մի
ժամ ատամներն էր լվանում, օծում իրեն անուշահոտ ջրերով,
օրը երկու թաշկինակ փոխում, ժամերով նայում Արարատի ձյու-
30 նապատ գագաթին, հոգու խորունկ թաքստոցներում որոճում
«սեփական» մտքեր և այդ ամենից հոգնած նստում իրեն լայն
ու արձակ մահճակալի երկաթե ղսպանակների վրա:

Մի անգամ էլ Սենդին նրան տեսավ Նորքի բաղերում,
օրիորդ Վիտուշի հետ: Քիրաջյանը ոտքերը մկրատի բերանի

պէս չեւ էր՝ մարմնի կշիռը հավասար պահելու և, խոնավ շրթ-
թունքները ծպագնելով, ինչ-որ բան էր ասում օրիորդ Վիտուշին:
Վիտուշն էլ ոտքերը անշնորհք քսում էր իրար, ինչպէս ճանճն է
քսում՝ շաքարը լիզելուց հետո: Սենդին ժպտաց քթի տակ. միտն
ընկավ Քիրաջյանի խոսքը «ազգին ֆիզիքն աղնվացնելու մա-
սին»:

Սենդին նրան Դալմալի ալգինների մոտ տեսավ: Այն հար-
ցին, թե որ քամին է նրան քաղաքից այսքան հեռու բերել, Քի-
րաջյանը պատասխանեց, թե «հողերը դիտելու եկած եմ»:

էլ նրան չտեսավ:

10

Քիրաջյանը վերադարձավ՝ պատմելու ազգային սրտերին
հայրենիքի վերաշինության մասին, ասելու, որ «հոն ալ պատ-
վական հայեր շատ կան»: Նա իր հետ տարավ մի քանի արկղ
տեղեկութուններ, քաղվածքներ, պլան ու նախահաշիվ, կանո-
նագիր ու ծրագիր, նամակ ու լուսանկար: Արկղներում էր
«Պետրոս Դետադարձի հրաշագործության պատմութունը», Ղե-
վոնդ սրբազանի կոնդակը հավատացյալ հոտին, տիկին Վար-
դուհու բարեազիրը այն ջահել կամավորին, որ զնաց ու չե-
կավ:

Քիրաջյանը դնացքում տեղավորվել էր առոր փառոր, նա 20
բացել էր մի մատչան և իր վերջին հուշերն էր նոթագրում
«մշտականաչ կիւպրիսի» մասին:

— Իմալ անուշ ֆոտ կուտա իսա մարդու ճակետ,— ասաց
մշեցի մի գյուղացի, գնացքում նրա մոտով անցնելիս:

Նա չլսեց: Գնացքն արդեն Անիին էր մոտենում: Արարատի
զազաթը ամպի ճերմակ քուլայի պէս էր երևում:

Գնացքի պատուհանից նայում էր Քիրաջյանը ամպի քու-
լային, Ախուրյանին, և նրա մտքի առաջ ցցվում էր ազգային
պատվիրակը, Վիլսոնը հանգուցյալ, հայասիրաց միությունը,
մըսթըր Բյոլըր, որ դեռ պան էր և խոսք էր տվել Հայաստանի 30
անկախությունը պաշտպանել, եթե Հոլանդիան իր համաձայ-
նությունը տա:

— Ձեր տոմսակը,— լսեց նա հատու մի ձայն ու շփոթ-
ված տոմսակը փնտրել սկսեց:

Խիստ և ահարկու մի ուժ տեսավ նա այդ ջահել պատանու
մեջ, որ լրջմիտ իր պաշտոնն էր կատարում: Նրա մարմինը

փշաքաղվեց ավելի, երբ մտաբերեց, որ Ղևոնդ սրբազանն անուժ է, նախկին ռամկավար Ադիլյանը զառամ է, հետևորդ շունի, իսկ սլաուկոմները միշտ երգում են՝ «Գնանք զեպի կարմիր ապագա...»:

Մութը իջավ, սլաուկ սար ու ձոր, գիշերը մի թանձր սափանով ծածկեց Շիրակի դաշտերն արգավանդ, և մութի հետ մի խուլ կասկած՝ օձի պես սողաց Քիրաջյանի ներսում: Նա կծկվեց անդոր, կուշ եկավ անկյունում:

10 Գնացքի անիվների զղրդոցը միալար՝ կարծես կրկնում էր անընդհատ, որ էլ երբեք, երբեք նա չի տեսնելու Արարատի դադաթը ճերմակ...

• • •

Ամիսներ անցան:

Մրգառատ աշունն եկավ՝ շիրաջով համեղ, նուռ ու խաղողով: Ձյունի պես սպիտակ մարդերը բամբակի փուլել էին: Մի ուրախ շունչ եկավ ոսկեգույն խաղողի հետ, բամբակի բարդանների հետ: Հնձանի մոտ, մահառով հարբած կատեսպանը ծոր էր տալիս.

— Նռան կլեպ պռոշդ...

20 Սենդին սիրում էր բարձրանալ վեր, նստել ձորի գլխին և իրիկվա դեմ նայել բաղաքին: Ձորի մեջ Ջանգին էր աղմկում խուլ վշտոցով, և երբ մութը ուղտերի դանդաղ քայլվածքով իջնում էր սարերից զեպի տավարակն անծայր, նա լսում էր մի անուշ զրնգոց, ասես արևառ դաշտերն էին զրուցում իրիկվա հովի հետ:

Մութը թանձրանում էր, հալվում էին մութի մեջ ամեն ինչ, և չարաճճի աչքերի պես թարթում էին լապտերները լուսառատ:

30 Սենդին մի քնքուշ կարոտով լսում էր ձայները խաղաղ իրիկվա և նայում կարմիր աստղին, որ վառվում էր բարձր, ամենից բարձր, քաղաքը պարուրում շողերով իր կարմիր և

ОДИН ИЗ МНОГИХ

Село Яйджи издали похоже на груды каменных глыб, беспорядочно наваленных друг на друга. Немного выше полукругом, стоят отвесные скалы, готовые обвалиться от малейшего толчка. Только пожелтевшие скирды сена, коричневые конусы кизяка, да слабый дымок дают знать, что тут село.

Злые волкодавы с лаем встречают нас. Здоровенный парнишка охотно соглашается проводить до сельсовета.

На сравнительно широком дворе весело и шумно 10 играют дети.

— Наша школа, — говорит проводник.

Прозвенел звонок, и дети после перемены стали собираться в класс. Передав лошадь парню, я вошел в школу.

Помещение школы ничем не отличается от обычной крестьянской избы. Только стены побелее, как снаружи, так и внутри. Два крохотных окна с железной решеткой напоминают николаевскую предварилку.

Учитель, немного сгорбленный, усталый, на вид флегматик, подошел, поздоровался и любезно разрешил послу- 20 шать урок.

Школа помещалась в одной комнате. Учитель занимался с утра до вечера, сначала с одной группой, потом — с другой, а вечером — в ликпункте.

На неокрашенных, довольно грубых партах сидело человек сорок. Стены голые, нет карты, если не считать испачканный плакат госстраха. В углу большая печь. Толпят кизяком и от этого в классе стоит душный, тяжелый

запах. Ученики по очереди приносят немного кизяку, дневную порцию.

Шел урок армянского языка. Мое присутствие рассеивало внимание учеников и любопытные глаза их то и дело смотрели на меня. Они перешептывались.

Солище через решетки окон слабо освещало большой класс, погруженный в полумрак.

10 Вошли предсельсовета и двое крестьян, громко поздоровались со мной. Я умышленно избегал разговора с ними, дабы не мешать занятиям. Но, видно, так часто практикуется: во время урока входят крестьяне и, отрывая учителя от занятий, говорят ему о личных делах.

Косоглазый мальчик, сидящий на последней парте, все время отвечал первым.

—Косоглазый, а умнее всех, — громко проговорил пред и засмеялся. Засмеялись и ученики. Один только он, униженный своим физическим недостатком, присел обиженно, покраснел и замолк до конца урока.

20 Немного спустя, стоя возле печи, крестьяне беседовали о предстоящем ремонте школы, а учитель объяснял детям, какие бывают звери.

Когда мы вышли, я дал знать товарищу из сельсовета, что на уроках нельзя говорить громко и мешать занятиям.

Почти все дети школьного возраста учатся, но трудно приходится учителю. Нагрузка до истощения. Второй учитель нужен до зарезу.

—Трудно, не по силам, — жаловался учитель, тов. Аршак. — Девятый год я учителем и чувствую, что сил надолго не хватит.

30 После урока пошли к нему. Такая же изба, как помещение школы, только стены почернее. Единственное окно было заклеено намащенной газетной бумагой и от этого было темно в комнате. Пол земляной, но не сырой. Посредине комнаты большой стол, покрытый старыми номерами газеты «Баку». Возле стола — деревянная кровать и та-

буретка, в углу печь, а у входа кувшин с водой. Вот и вся утварь комнаты сельского учителя.

На передней стене какие-то надписи мелом и углем:

...«Давида за кастрюлю и бадейку пуд проса», «Андреаса, сына Манука, еще пуд ячменя».

Видя, что я разбираю надписи на стене, тов. Аршак, улыбаясь, поторопился объяснить в чем дело:

— В прошлом году летом здесь жил лудильщик. Это его заметки, с кого сколько следует.

Тов. Аршак женат, имеет одного сына. Жена из этой же деревни, малограмотная крестьянка, целиком занята домашним хозяйством, варкой и стиркой.

— Работы много. Кроме школы состою бессменным секретарем сельсовета. Если кому-нибудь нужно письмо написать, или полученное прочитать, или заявление какое,—все ко мне идут, даже во время урока.

Единственная газета, которую он читает (и то не регулярно), это местная еженедельная «Рачпар». Ему мало известно, что творится в больших городах, в других странах.

И почти все понаслышке. Поедет кто-нибудь из крестьян в город, там наслышится чего-нибудь и придет, да расскажет в деревне, что Германия заключила договор с Англией против Франции и тому подобную чепуху.

А у т. Аршака недооконченное среднее образование. Девять лет тому назад он в последний раз оставил Баку и приехал на родину. С тех пор безвыездно живет в селе. И как-то растворился в гуще крестьянской, стал почти таким же, как все крестьяне. Только старается быть хорошим учителем, не отстать хотя бы от жизни уездного города.

— Еще недостаток. Из-за жалованья приходится идти в город. А отсюда до города порядочно, верст восемнадцать. Жалованье выдают неаккуратно, иногда по частям.

На столе книги, полученные от наробраза. Книги общеобразовательного содержания, есть и о трудовой школе,

о комплексном методе. Они еще не разрезаны и толстый слой пыли, указывающий на истекшее время, покоится на них.

— Некогда читать. Придешь усталый, поешь немного, сейчас же клонит ко сну.

Жена тов. Аршака хлопочет возле печки, варит ужин. Она такая же стыдливая и «немая», как и остальные крестьянки. Со мной разговаривает мимикой, с мужем при мне — шепотом.

10 Тов. Аршак снимает лапки и сидит на корточках, предоставляя мне табуретку. Курит он табак — зеленеватые листья с мусором, — аккуратно скручивая «цыгарку» из газетной бумаги.

На мой вопрос, почему не выписывает газету для себя, он как-то беспомощно покачал головой, улыбаясь улыбкой много работавшего и уставшего человека.

— Что же, выпишу. Адреса не знаю. Наробраз ничего не говорил нам про это...

20 Единственное удовольствие для него — это дни, когда он идет за жалованьем в город. Проведет он там день, два и со свежими впечатлениями возвращается обратно в свое село с конусами князя, с кривыми улочками, в свою школу.

— Много дают и летние курсы по подготовке учителей. Уже два года, как они бывают у нас. Как-то хорошо на курсах, свежо. А то среди этих скал совсем пропадешь, — жалобно, с какой-то грустью одинокой души говорил он.

30 Беседовали долго, до поздней ночи. Все было ново и интересно для него: достижения авиации и радио, учительский съезд и тепловоз. Он дал слово выписать газету, чтобы подробнее узнать про все то, о чем говорили мы в этот вечер.

На следующее утро, когда прощался с ним, он вышел из класса проводить меня и крепко пожал мне руку.

— Напишу я в газету про твою жизнь, тов. Аршак, — сказал я ему.

— Ну, кто я! Пишите о радио, об аэроплане, — ответил он добродушно и вошел в класс.

ՇԱՏՆԵՐԻՅ ՄԵԿԸ

Յայլի գյուղը հեռվից նման է իրար վրա անկարգ թափված քարակույտերի: Փոքր-ինչ վերև կիսաբոլորաձև կանգնած են դիր ժայռերը՝ պատրաստ ցած փլչելու նվազագույն ցնցումից: Միայն խոտի դեղնած դեղերը, աթարի դարչնագույն բուրգերն ու բարակ ծուխն են մասնում, որ այստեղ գյուղ է:

Կատաղի գելխեղղները հաշոցով են դիմավորում մեզ: Մի հսկայամարմին աղա սիրով հանձն է առնում մեզ մինչև գյուղ-խորհուրդ ուղեկցել:

10 Համեմատաբար ընդարձակ մի բակում գլարթ ու աղմկոտ խաղում են երեխաները:

— Մեր դպրոցն է,— ասում է մեր ուղեկցորդը:

Ձանգը հնչեց, և երեխաները դասամիջոցից հետո սկսեցին հավաքվել դասարան: Զիս աղային տալով՝ հս մտա դպրոց:

Դպրոցի շենքը ոչնչով չի տարբերվում սովորական գյուղական խրճիթից: Միայն պատերն ավելի սպիտակ են թե՛ դրսից, թե՛ ներսից: Նրկաթե ճաղերով երկու փոքրիկ պատուհանը նիկոլայի ժամանակվա նախնական կալանքի բանտախուց են հիշեցնում:

20 Ուռուցիչը՝ մի քիչ կորամեջը, հոգնաբեկ, տեսքից ֆլեգմատիկ, մոտեցավ, բարեհեց ու սիրով թույլ տվեց դասը լսել:

Դպրոցը տեղավորված էր մի սենյակում: Ուռուցիչը պարապում էր առավոտից իրիկուն, նախ մեկ, հետո մյուս խմբի հետ, իսկ երեկոյան՝ լիկկայանում:

Չներկած, բավական կոպիտ նստարաններին մոտ քառասուն հոգի էր նստած: Պատերը մերկ են, քարտեզ չկա, եթե չհաշվենք պետապի կեղտոտված պլակատը: Անկյունում մեծ վառարան: Աթար են վառում, և դրանից դառարանում խեղդող, ծանր հոտ է: Աշակերտները հերթով մի քիչ աթար են բերում, օրվա վառելիքը:

Հայոց լեզվի դաս էր: Իմ ներկայությունը շնդում էր աշակերտների ուշադրությունը, և նրանց հետաքրքրասեր աչքերը շուտ-շուտ ինձ էին նայում: Նրանք իրար մեջ քշվելում էին:

Արևը լուսամուտի ճաղերի միջից թույլ լուսավորում էր կիսախավարի մեջ թաղված մեծ դառարանը: 10

Մտան գյուղխորհրդի նախագահն ու երկու գյուղացի, բարձրաձայն բարեկեցին ինձ: Նստալուծ խոսափում էին նրանց հետ զրույցի բռնվելուց, որ չխանգարեմ պարապմունքը: Բայց, երևում է, դա ընդունված բան է. դասի ժամանակ ներս են մտնում գյուղացիները և, ուսուցչին դասից կտրելով, խոսում են անձնական գործերից:

Մի շիլաչք երեխա, վերջին նստարանին նստած, ամբողջ ժամանակ առաջինն էր պատասխանում:

— Տես է, շաշ ա, բայց բոլորից խելոք ա,— բարձր առաջ նախագահն ու ծիծաղեց: Աշակերտներն էլ ծիծաղեցին: Միայն ինքը, իր ֆիզիկական թերությունից նվաստացած, վիրավորված տեղը նստեց, կարմրեց ու ձայնը կտրեց մինչև դասի վերջը: 20

Մի քիչ անց, վառարանի մոտ կանգնած, գյուղացիները խոսում էին գարոցի առաջիկա վերանորոգման մասին, իսկ ուսուցիչը բացատրում էր երեխաներին, ինչպիսի գազաններ են լինում:

Երբ մենք դուրս եկանք, ես գյուղխորհրդի ընկերոջը հասկացրի, որ դասերին չի կարելի բարձր խոսել ու խանգարել պարապմունքներին: 30

Դպրոցական տարիքի բոլոր երեխաները սովորում են, բայց ուսուցչի գործը ծանր է: Ուժասպառություն աստիճան ծանրաբեռնված է: Խիստ մեծ է երկրորդ ուսուցչի պահանջը:

— Դժվար է, ուժից վեր,— դանդաղում է ուսուցիչը՝

ընկ. Արշակը:— Իններորդ տարին է, որ ուսուցիչ եմ և զգում եմ, որ ուժերս շատ շեն բաժականացնի:

Դասից հետո դնացիներ նրանց տուն: Նույնպիսի խրճիթ է, ինչ որ դպրոցի շենքը, միայն պատերն ավելի սև են: Միակ լուսամուտին լրագրի յուղած թուղթ էր փակցրած, և դրանից սենյակում մութ էր: Հատակը հողից էր, բայց խոնավություն չկար: Սենյակի մեջտեղը մեծ սեղան, «Բարու» թերթի հին համարով ծածկված: Սեղանի մոտ փայտե մահճակալ ու աթոռ, անկյունում վառարան, իսկ մուտքի մոտ կժով ջուր: Ահա և գյուղական ուսուցչի սենյակի ամբողջ կահավորանքը:

Առջևի պատին կավիճով ու ածուխով արված ինչ-որ գրություններ կան.

«Դավթից պղնձի ու բաղլայի համար մի փութ կորեկ», «Անդրեասից՝ Մանուկի որդուց, ևս մի փութ գարի»:

Տեսնելով, որ փորձում եմ կարդալ պատի գրությունները, ընկ. Արշակը ժպտալով շտապեց բացատրել բանն ինչ է.

— Անցյալ տարի ամառն աչտտեղ կլայնգործ էր ապրում: Նրա նշումներն են, ումից ինչքան ստանալիք ունի:

20 Ընկ. Արշակն ամուսնացած է, ունի մի տղա: Կինը նույն գյուղից է, կիսագրագետ գեղջկուհի, ամբողջությամբ ղբաղված է տնային տնտեսությամբ, եփել-թափելով:

— Աշխատանք շատ կա: Դպրոցից բացի գյուղխորհրդի մշտական բարտուղարն եմ: Եթե մեկին նամակ է պետք գրել կամ ստացածը կարդալ կամ մի դիմում գրել, բոլորն ինձ մոտ են պալիս, նույնիսկ դասի ժամին:

Միակ լրագիրը, որ կարդում է (այն էլ ոչ միշտ) տեղական «Ռաշպարն» է: Նա շատ բան չգիտե, ինչ է կատարվում մեծ քաղաքներում, ուրիշ երկրներում:

30 Եվ գրեթե ամեն ինչ իմանում է՝ սրանից նրանից լսելով: Գյուղացիներից մեկը քաղաք կգնա, աչտտեղ մի բան կլսի ու կգա գյուղում կպատմի, որ Գերմանիան Անգլիայի հետ Ֆրանսիայի դեմ պայման է կապել ու դրա նման այլ հիմարություններ:

Իսկ ընկ. Արշակը թերի միջնակարգ կրթություն ունի: Ինը տարի սուաջ նա վերջին անգամ թողեց Բաքուն ու եկավ հայրենիք: Այն ժամանակվանից մշտապես ապրում է գյուղում: Եվ մի

տեսակ ձուլվել է գյուղացիների տարերքին, դարձել համարյա մյուս գյուղացիների պես: Միայն աշխատում է լավ ուսուցիչ լինել, ետ շմնալ գոնե գավառական բաղաքի կյանքից:

— Մի ուրիշ թերություն էլ կա. Ռոճիկի համար ստիպված քաղաք ենք գնում: Իսկ այստեղից քաղաք ահագին ճանապարհ է, մի տասնութ մկրստ: Ռոճիկը անկանոն են տալիս, երբեմն մաս-մաս:

Սեղանին ժողկրթբաժնից ստացած գրքերն են, որոնք հանրակրթական են, կան գրքեր նաև աշխատանքային դպրոցի և կոմպլեքսային մեթոդի մասին: Նրանք դեռ թղթատված չեն, 10 և փոշու հաստ շերտ կա վրաները, որ ցույց է տալիս, թե շատ ժամանակ է անցել:

— Կարդալու ժամանակ չկա: Հոգնած գալիս ես, մի բան ուտում, իսկույն քունդ տանում է:

Ընկ. Արշակի կինը գործ է անում վառարանի մոտ, ընթրիք է պատրաստում: Նա էլ մյուս գեղջկուհիների պես ամաշկոտ ու «չխոսկան» է: Ինձ հետ նշաններով է խոսում, իմ ներկայությանը ամուսնու հետ՝ շշուկով:

Ընկ. Արշակը հանում է տրեխները, պղզում, աթոռը ինձ տրամադրելով: Թութուն է ծխում (կանաչավուն տերևներ՝ 20 աղբի հետ խառը), լրագրի թղթով խնամքով «ծգարա» է փաթաթում:

Իմ հարցին, թե ինչու իր համար լրագիր չի գրվում, նա մի տեսակ անօգնական օրորում է գլուխը, ժպտալով՝ շատ աշխատած ու հոգնած մարդու ժպիտով:

— Ինչ կա որ, կգրվեմ: Հասցեն չգիտեմ: Ժողկրթբաժինը մեզ դրա մասին ոչինչ չի ասել:

Միակ հաճույքը նրա համար այն օրերն են, երբ գնում է քաղաք ոռճիկ ստանալու: Մի-երկու օր կմնա այնտեղ և թարմ տպավորություններով կվերադառնա աթարի բուրգերով, ծուռ 30 փողոցներով իր գյուղը, իր դպրոցը:

— Շատ բան են տալիս նաև ուսուցիչների պատրաստման ամառային դասընթացները: Արդեն երկու տարի է, մեզ մոտ կան: Մի տեսակ լավ է լինել դասընթացին, թարմություն կա, թե չէ էս ժայռերի մեջ լրիվ կկորչես,— խղճալի, միայնակ հոգու թախիծով ասում է նա:

Զրուցում ենք երկար, մինչև ուշ գիշեր: Ամեն ինչ նոր է
ու հետաքրքիր նրա համար՝ ավիացիայի և ռադիոյի նվաճում-
ները, ուսուցիչների համադումարն ու չնմաքարշը: Նա խոս-
տացած թերթ գրվել, որ մանրամասն խմանա ամեն ինչի մա-
սին, որ խոսեցինք այդ գիշեր:

Մյուս առավոտ, երբ հրաժեշտ էի տալիս նրան, նա դա-
սարանից դուրս եկավ ինձ ճանապարհ գցելու և ամուր սեղ-
մեց ձեռքս:

— Ես կգրեմ թերթում քո կյանքի մասին, ընկ. Արշակ,—
10 ասացի նրան:

— Է՛, ո՞վ եմ ես: Ռադիոյի, աերոսլանի մասին գրե-
ցե՛ք,— բարեհոգի արձագանքեց նա ու մտավ դասարան:

БАГРАТАВАН

Все горы и дороги занесены снегом. Конь с трудом пробивает себе путь по снегу. Резкий ветер бьет прямо в глаза. Осталось еще много пути, но сумерки уже насаждают, и я спешу до ночи добраться до места.

Держу путь в Багратаван, заброшенную далеко в горах Зангезура деревню, в 70-ти верстах от Герюсы.

Багратаван и его район — особый мирок. Он находится на высоте 7.000 футов. На его прекрасных пастбищах паслись в былые времена лучшие породы коров и овец. Молочные продукты Багратавана были известны далеко за его пределами и высоко ценились на рынке.

Багратаван был скорее городом, чем деревней. До войны в Багратаване было два маслоделательных и сыроваренных заводов, несколько магазинов, кредитные и другие общества.

Багратаван (Базарчай) был населен молоканами, переселенными сюда из России царским правительством, которое предоставило им лучшие земли. Соседние села не имели столько земли и такого достатка. «На полях Базарчая, — говорили в старину, — никогда не заходит солнце». Такое несправедливое распределение земель создало большие трения между базарчайцами и крестьянами других сел.

Война разорила Базарчай и нарушила его мощное хозяйство. Через Багратаван прошло много искателей приключений: «хумбы», предводители которых разобрали

по рукам скот и другие богатства села. Жители разбежались. Молокане переселились на Кубань и в другие места.

Сейчас в Багратаване живут молукане и армяне, переселившиеся сюда из окрестных сел. Молокан до четырехсот человек, возвратившихся сюда лишь при Советской власти.

* * *

Было совершенно темно, когда я добрался до Багратавана. Проезжая по улице, я услышал шум из одного дома. Окна дома светились. Заглянув в окно, я увидел собрание молукан. Одни за другим подходили к столу люди, 10 подписывали какую-то бумагу и уходили. Мне показалось, что я присутствую на прыгунском собрании.

Молодой парень вышел из дому и провел меня в комнату. На мой вопрос он ответил с улыбкой:

— Ничего, мы получили платья и материи от Амеркома и парни шумят при раздаче.

Мой проводник оказался братом сельского учителя. Скоро явился и учитель. Павел Кузьминин, безусый и безбородый. Симпатичная личность. Занят одной мыслью — 20 восстановить школу, устроить школу.

Павел выражал сомнение, чтобы в этот вечер можно было созвать собрание. Я согласился. Нужно было обогреться, высушить платье, отдохнуть.

Вошел в комнату армянин, приняв меня за должностное лицо, стал жаловаться, что его притесняют. Дело в том, что воспользовавшись отъездом молукан в 1918 году, жители соседних армянских сел заняли молуканские дома. Затем вернулись молукане. Вот, между ними происходят по этому поводу трения. Вошедший жаловался, что у него отобрали одну комнату и передали Павлу Кузьминину, 30 которому раньше принадлежал дом. Жаловавшийся говорил так настойчиво, что пришлось пройти вместе с ним в его комнату, находившуюся тут же, рядом с квартирой Павла, учителя.

Обширная комната, в углу русская печь, а рядом тут же тундир, устроенный новым жильцом.

— Но ведь тундир дымит?! Русская печь гораздо лучше.

Собеседник мой, однако, остался при своем мнении.

Через несколько минут вошел Павел с котомкой в руках. Он принес «платье», полученное час назад при дележе. Ему достались поношенный сюртук, панама, ботинки и бумага.

10 — Ни к чему не годны! Продам, куплю тужурку.

В панаме нашлось письмо. Свои пожелания благотворитель заканчивает словами:

«Оставайтесь покорным слугой Христа».

Павел читает и смеется.

Собираются крестьяне. Начинаются жалобы на неправильное распределение платья. Одни жалуются на то, что ему дали меньше, чем другому, другой говорит, что он получил шесть мужских шляп, между тем дома мужчин, кроме него самого, нет.

20 Павел больше интересуется новостями из внешнего мира. Ведь в селе почти не получают газет, а приезжие из города заносят случайные номера.

Павел показывает крестьянам номер крестьянской газеты, найденный у меня. Любуются рисунками.

— Вот, посмотри, как нужно доить корову, — говорит Павел, показывая рисунки в газете.

— Я бы отлично доил сам, но нет у меня коровы, — вздыхает Парамонов.

30 В деревне много хозяйств, не имеющих вовсе скота. Только начинают обзаводиться скотом. Крестьяне знают толк в рациональном скотоводстве.

Крестьяне с большой охотой говорят о породистом скоте, наводят справки о том, где можно приобрести новые плуги и семена. Я советую крестьянам организовать артель для получения кредита. Решаем на следующий

день созвать собрание по вопросу организации сыроваренного завода.

Мы говорили об артели, когда в комнату вошел высокого роста старик с седой бородой. Все, за исключением Павла, встали и почтительно поклонились ему. Старик сказал что-то и вышел вместе с другими.

— Это один из адвентистов, он созывает собрание сектантов.

В Багратаване живут адвентисты и прыгуны. Последние более фанатичны. Каждая секта имеет свою молельню. 10

Вокруг Павла группируются несколько молодых людей. Они «без веры». В селе последних не любят, стараются нейтрализовать.

— Вы не знаете, как фанатичны наши прыгуны. Если бы не боялись, съели бы нас живьем! — говорит Павел.

— Невежественны; не понимают, Павел! — говорит Уляша, подкладывая в самовар угли.

На селе слабая ячейка комсомола, руководителем которой является Павел.

— Прыгуны не позволяют своим сыновьям посещать наши собрания. 20

Школа не имеет особого помещения. Армянская и русская школы расположены в одном и том же доме. Каждая школа имеет своего учителя.

На селе есть кооператив, но не всегда в нем бывают товары. Частных лавок нет.

Мы беседуем до поздней ночи. Павел не дает мне покоя. В один вечер он хочет узнать все, что творится на свете, но о чем почти не знают в далеком Багратаване.

На дворе встает метель. Ветер крепчает. Кажется, снег весь дом. 30

— Так у нас продолжается 6 месяцев. Шесть месяцев мы бываем оторваны от мира! — говорит Павел, прихлебывая чай.

Зимний вечер тянется бесконечно. Ветер не унимается. Он хочет, чувствуется, в одну ночь занести снегом все село.

В избе никто не спит.

— Непременно кого-нибудь задушит сегодня буря. Часто так бывает: занесет кого снегом и только через несколько месяцев, когда найдут случайно труп, узнается, что погиб человек.

В ночной темноте кружится ветер. Кажется, во мгле кружатся прыгуны и среди них этот седобородый сектант, который так недружелюбно посмотрел на меня и на Павла.

— Если еще один день пробудешь здесь, — говорит Ульяша, — все дороги закроются. Не сумеешь выехать.

Я остался в Багратаване еще день. Дороги, действительно, не было. Днем ветер стих.

— Видел-ли его, этого человека в черном? — спросил Павел, когда мы вернулись к обеду домой. — Это прыгунский пророк. Все село вышло встречать его, но это большой шарлатан и развратник. Несколько лет назад он в своей печке задушил человека. Все об этом знают. А теперь стал пророком!

— Довольно, Павел, нехорошо! — умоляет Ульяша.

Да, вдвойне тяжела работа в молоканской деревне.

ԲԱԳՐԱՏԱՎԱՆ

Բոլոր սարերն ու ճանապարհները ձյունով են ծածկված: Ձին դժվարութեամբ է ճանապարհ բացում ձյունի միջով: Սուր բամին ուղիղ աչքերիս է խփում: Դեռ շատ ճանապարհ կա, բայց մութն արդեն վրա է տալիս, և ես շտապում եմ մինչև գիշերն ընկնելը տեղ հասնել:

Ճամփա եմ ընկել Բաղրատավան, Զանգեզուրի լեռներում կորած հեռու մի գյուղ: Գործից 70 վերստի վրա:

10 Բաղրատավանն ու իր շրջանը մի ուրույն աշխարհ են: Այն գտնվում է 7000 ոտնաչափ բարձրության վրա: Նրա հիանալի արոտավայրերում անցյալներում լավագույն ցեղի կովեր ու ոչխարներ էին արածում: Բաղրատավանի կաթնամթերքը հայտնի էր իր սահմաններից դուրս և շուկայում բարձր գին ունեւր:

Բաղրատավանը ավելի շուտ քաղաք էր, քան գյուղ: Մինչև պատերազմը Բաղրատավանում յուղի և սպանրի երկու գործարան կար, մի քանի խանութ, վարկային և այլ ընկերություններ:

20 Բաղրատավանում (Բաղարշայ) մալախաներ էին աւուրում, որոնց վերաբնակեցրել էր ցարական կառավարությունը՝ տալով նրանց լավագույն հողերը: Հարեան գյուղերը այդքան հող և այդպիսի հարստություն չունեին: Հնում ասում էին՝ «Բաղարշայի հողերում արևը մայր չի մտնում»: Հողերի այդպիսի անարդար բաշխումը բաղարշայցիների ու մյուս գյուղերի բնակիչների միջև մեծ ընդհարումների պատճառ էր դառնում:

Պատերազմն ավերել է Բաղարշայն ու քայքայել նրա հարուստ տնտեսությունը: Բազրատավանի վրայով շատ բախտախնդիրներ են անցել՝ «խմբեր», որոնց պետերը մեջ-մեջ էին արել անասուններին ու դյուղի մյուս հարստությունները: Բնակիչները փախել են: Մալականները քոչել են Կուբան և ուրիշ տեղեր:

Հիմա Բազրատավանում ապրում են մալականներ ու շեր-ջապատի դյուղերից այստեղ տեղափոխված հայեր: Մալականները մոտ շորս հարյուր հոգի են, որ այստեղ են վերադարձել միայն սովետական իշխանության օրոք:

10

* * *

Բոլորովին մութ էր, երբ հասա Բազրատավան: Փողոցով անցնելիս՝ տներից մեկի միջից աղմուկ լսեցի: Տան պատուհանները լուսավորված էին: Ներս նայելով պատուհանից՝ ես տեսա մալականների ժողովը: Իրար հտեից սեղանին էին մոտենում մարդիկ, ինչ-որ թուղթ էին ստորագրում ու մի կողմ քաշվում: Ինձ թվաց, թե ներկա եմ պրիգուժների հավաքին:

Մի ջահել տղա դուրս եկավ տնից ու ինձ սենյակ տարավ: Իմ հարցին նա ժպտալով պատասխանեց.

— Բան չկա, ամերկոմից հագուստ ու կտորեղեն ենք ստացել, տղաները վիճում են բաժանելու ժամանակ:

20

Պարզվեց, որ ուղեկցորդս գյուղական ուսուցչի եղբայրն էր: Շուտով ուսուցիչն էլ հայտնվեց. Պավել Կուզմինինը բեղմորուք չունի: Համակրելի անձնավորություն է: Միայն մի միտք ունի՝ վերականգնել դպրոցը, դպրոցը կարգի գցել:

Պավելը կասկած հայտնեց, թե այս երեկո կարելի լինի մարդկանց ժողովի հավաքել: Ես համաձայնեցի: Տաքանալ էր սկսեք, շորերը չորացնել, հանգստանալ:

Մի հայ մտավ սենյակ, ինձ պաշտոնյա մարդու տեղ գնելով սկսեց զանգատվել, թե իրեն նեղում են: Բանն այն էր, որ 1918 թ. մալականների գնալուց օգտվելով, հարևան հայ գյուղերի բնակիչները գրավել էին մալականների տները: Հետո մալականները վերադարձել էին: Հենց այդ պատճառով էլ նրանց միջև վեճեր էին լինում: Ներս մտած մարդը զանգատվում էր, որ իրենից մի սենյակ վերցրել ու տվել էին Պավել

30

Կուղմինինին, որին առաջ պատկանել էր տունը: Գանգատվողն այնպես համառորեն էր խոսում, որ ատիպված եղանք նրա հետ անցնել իր սենյակը, որ հենց այստեղ էր, ուսուցիչ Պավելի բնակարանի կողքին:

Ընդարձակ սենյակ էր, տնկյունում ո՞ւսական վառարան, իսկ հենց կողքին էլ նոր բնակչի շինած թոնիրն էր:

— Ախր թոնիրը ծուխ է անում: Ավելի լավ չի՞ ուսական վառարանը:

Զրուցակիցս, սակայն, մնաց իր կարծիքին:

10 Մի բանի բոսկից հետո մտավ Պավելը, ձեռքին մախաղ: «Հագուստն» էր բերել, որ մի ժամ առաջ ստացել էր բաժանումից: Նրան բաժին էր ընկել մի հին սերթուկ, պանամա գլխարկ, մի զույգ կոշիկ ու թուղթ:

— Բանի պետք չեն: Կծախեմ, տուժուրկա կառնեմ:

Պանամայի մեջ նամակ կար: Բարեգործն իր մաղթանքներն ավարտում էր այս բառերով.

«Մնացեք Քրիստոսի խոնարհ ծառա»:

Պավելը կարգում է ու ծիծաղում:

20 Հավարվում են գյուղացիները: Սկսվում են գանգատները շորերի անարգար բաժանումից: Ոմանք գանգատվում են, որ իրենց ուրիշներից քիչ են տվել, մեկ ուրիշն ասում է, թե վեց հատ տղամարդու գլխարկ է ստացել, իսկ տանն իրենից բացի ուրիշ տղամարդ չկա:

Պավելն ավելի շատ հետաքրքրվում է արտաքին աշխարհի նորություններով: Գյուղում համարյա թերթ չեն ստանում, իսկ քաղաքից եկածները պատահական համարներ են բերում:

Պավելը գյուղացիներին է ցույց տալիս ինձ մոտ գտնված գյուղացիական թերթի մի համարը: Հիանում է նկարներով:

30 — Այ, տե՛ս, թե ինչպես պիտի կովը կլթել, — ասում է Պավելը, ցույց տալով թերթի նկարները:

— Նս էլ շատ լավ կլթեի, բայց կով չունեմ, — հառաչում է Պարամոնովը:

Գյուղում շատ տնտեսություններ կան, որ բոլորովին անասուն չունեն: Նոր-նոր են սկսում ձեռք բերել: Գյուղացիները ռացիոնալ անասնապահությունից լավ են հասկանում: Նրանք մեծ հաճույքով խոսում են ցեղական անասունների մա-

սին, տեղեկանում են, թե որտեղից կարելի է գութան ու սերմացու ձարել: Ես գլուղացիներին խորհուրդ եմ տալիս վարկ ստանալու համար արտել կաղմակերպել: Որոշում ենք հաշորդ օրը ժողով գումարել պանրագործարան կաղմակերպելու հարցով:

Մենք արտելից էինք խոսում, երբ սենյակ մտավ սպիտակ մորուրով մի բարձրահասակ ծերունի: Բոլորը, բացի Պավելից, վեր կացան ու հարգանքով գլուխ տվին: Ծերունին ինչ-որ բան ասաց ու մյուսների հետ դուրս եկավ:

— Դա ազգակնախոսներից է, աղանդավորների ժողովի է 10
կանչում:

Բազրատավանում աղվենտիւտներ ու պրիգուններ են ապրում: Վերջիններն ավելի մոլեռանդ են: Ամեն աղանդ իր աղոթիատունն ունի:

Պավելի շուրջը մի բանի երիտասարդ են համախմբված: Նրանք «հավատ չունեն»: Գլուղում գրանց չեն սիրում, աշխատում են չեղոքացնել:

— Դուք չգիտեք, ինչքան մոլեռանդ են մեր պրիգունները: Որ չվախենային, մեզ հում-հում կուտեին,— ասում է Պավելը:

— Տգետ են, չեն հասկանում, Պավել,— ասում է Ուլյաշան, 20
ինքնաեռի մեջ ամուխ գցելով:

Գլուղում թույլ է կոմսոմոլի բջիջը, որի ղեկավարն է Պավելը:

— Պրիգունները իրենց տղաներին մեր ժողովներին դալու չեն թողնում:

Դպրոցն առանձին շենք չունի: Հայկական ու ռուսական դպրոցները մի տան մեջ են: Ամեն դպրոց իր ուսուցիչն ունի:

Գլուղում կոռպերատիվ կա, բայց միշտ չէ, որ այնտեղ ապրանք է լինում: Մասնավոր խանութներ չկան:

Մենք զրուցում ենք մինչև ուշ գիշեր: Պավլն ինձ հանգիստ չի տալիս: Մի երեկոցում նա ուզում է իմանալ ամեն ինչ, որ կատարվում է աշխարհում, բայց որի մասին հեռավոր Բագրատավանում համարյա ոչինչ չգիտեն: 30

Դրսում ոռնում է բուրբ: Քամին սաստկանում է: Թվում է, տունը կքշի-կտանի:

— Մեզ մոտ այսպես է լինում վեց ամիս շարունակ: Վեց

ամիս մենք կտրված ենք աշխարհից, — ասում է Պավելը, թեյը
կում անելով:

* * *

Ձմեռվա երեկոն ձգվում է անվերջ: Քամին չի հանդարտում:
Կարծես ուզում է մի գիշերվա մեջ ձյունով ծածկել ամբողջ
գյուղը:

Խրճիթում ոչ ոք քնած չէ:

— Բուրն այսօր անսպաճման մեկին խեղդելու է: Հաճախ է
այդպես լինում: Մեկնումեկին ձյունը ծածկում է, և միայն մի
քանի ամիս անց, երբ սպտահմամբ գտնում են ղիակը, իմաց-
վում է, որ մարդ է զոհվել:

Գիշերվա մթնում պտտվում է քամին: Թվում է, մշուշի մեջ
պրիգուններն են պտույտ գալիս ու նրանց մեջ այս սպիտակա-
մորուս աղանդավորը, որն այդպես անբարյացակամ նայեց ինձ
ու Պավելին:

— Եթե մի օր էլ այստեղ մնաս, — ասում է Ուլյաշան, — բո-
լոր ճամփաները կփակվեն: Դուրս գալ չես կարողանա:

Ես մի օր էլ մնացի Բաղրատավանում: Ճանապարհ, իս-
կապես որ, չկար: Յերեկը քամին հանդարտվեց:

— Տեսա՞ր դրան, այդ սև հագած մարդուն, — հարցրեց
20 Պավելը, երբ մենք ճաշին տուն եկանք: — Ի՞նչ պրիգունների
մաքդարեն է: Ամբողջ գյուղը դուրս էր եկել դրան գիմավորելու,
բայց ինքը հայտնի խաբեբա է ու անառակ: Մի քանի տարի
առաջ իր վառարանում մարդ էր խեղդել: Բոլորը գիտեն: Իսկ
հիմա մարդարե է դարձել:

— Հերիք է, Պավել, լավ չի, — խնդրում է Ուլյաշան:

Այո՛, մալականների գյուղում աշխատանքը կրկնակի ծա-
նրը է:

ПО СЕЛАМ ЗАНГЕЗУРА

I

Маленькая пещера среди скал служит местом ночлега пастухов-подростков. Днем пасут стадо на горах, а к вечеру овец сгоняют под скалы, у которых сторожат их злые волкодавы.

Маленькая пещера-клуб. По вечерам у входа ярко горит костер. Вокруг него сидят пастухи и варят ужин: картошку, чечевичную похлебку или молоко.

Село далеко, в ущелье. Только в неделю раза два 10 спускается кто-нибудь из пастухов в село за хлебом, за солью.

Среди пастухов есть батраки и комсомольцы. У них своя ячейка и строгая дисциплина. Есть секретарь ячейки, читают доклады, в неделю раз бывают собрания.

Секретарь недавно ликвидировал свою азбучную неграмотность. Сидя у коптилки, он составляет на клочке бумаги протокол, выводит буквы, как будто рисует. Иногда он забывает, какая буква как пишется, тогда, открывая свою книжку, ищет эту букву и, найдя ее, самодовольно 20 улыбается.

Вот один из протоколов, составленных секретарем их ячейки. На клочке оберточной бумаги простым карандашом написан порядок дня и начерчены графы.

По первому вопросу в протоколе занесено так: «Реферат прочел доклад», потом черточка и «постановили»: «Поняли все единодушно». Второй вопрос о сквернословии. Решено: «Применить в жизни». Выходит, что ячейка за ругань. Ничуть: они постановили не ругаться. Маленькая «оплошность» секретаря.

Дальше — перечень лиц, получивших выговоры кто за драку, а кто за буйство. В конце «слушали» «о священнике Галусте» и решили: «В бога не верить и не пасти овец священника».

II

В сельской школе ставят спектакль. Организаторы целый день бегают, собирают простыни для занавеса, доски, ковры. Нет сцены. Приходится самим на скорую руку устроить и сцену.

Вечером суетня увеличилась.

Понемногу стекаются зрители. Пьесу ставят учитель, приказчик кооператива, инструктор пионерской организации и сотрудница почтовой конторы. Она за кулисами (за жоврами) пискливым дискантом репетирует «Майр Аракси». Кто-то кричит за сценой:

— Вартуш, нет ли у тебя булавки?

Немного шерсти, пробки, сажки, теста и газетной бумаги, — вот весь грим. Гримировал инспектор по сбору кошевого налога.

Спектакль в селе — целое событие. Мальчишки резвятся, толпятся возле входа, шумят и смотрят через окно на сцену.

Понемногу зала наполняется крестьянами. Тут и женщина с грудным ребенком, старик с палкой и крестьяне, — в больших, остроконечных папах, — от сохи, после дневной работы. Они курят и беседуют тихо между собой.

— Сурен, дай молоток, — кричит один из актеров.

Сорвался занавес и пытливая публика смотрит на «разукрашенную» сцену.

Слышно, как сотрудница почты говорит другому.

— Значит, после твоего ухода я спою.

-- Веревка нужна. Ашот, дай сюда полу...

Ашот за услугу просит разрешения сидеть возле суфлера, который примостился внизу и сидит на корточках.

В зале публика волнуется, кто-то кричит «скорее», аплодируют, словом, как в городе.

— Врам, научи, как поднять занавес...

Наконец сцена готова. Подымают занавес, т. е. снимают булавки и простыни свисают.

10

Посредине сидит «бог» и держит телефонную трубку (из газетной бумаги). Рядом Михаил-архангел, Агаронян. Входит епископ и просит хаши. За сценой, во дворе, ревет осел. В зале хохот, артисты смущаются, а «бог» беседует с ЦК комсомола.

Архангел в лантях, в дешевом плаще госторга и богородица (сотрудница почты) вместе поют, а снизу аккомпанирует мандолина и «тар».

Через час спектакль закончился. Один из актеров объявляет публике об этом.

20

III

Можно проехать Шушинское шоссе, не заметив, что под скалами у дороги приютилось село Цакер.

На разбитом тарантасе ночью подъезжаем к чайхане, где предстоит ночлег.

Издали слышны громкие детские голоса.

— Вечерняя школа, это дети занимаются, — сказал хозяин чайханы, увидя, что я внимательно прислушиваюсь к этому хору. И он любезно соглашается проводить меня в эту школу.

30

В широкой комнате, освещенной маленькой лампой, с большим столом посередине, на досках примостились под-
ростки.

593

Своим приходом я потревожил их, они замолкли, и удивленные взоры их устремились на меня.

Среди детей выделялся рослый мужик в лаптях, в оборванной одежде. На мой вопрос, кто руководит занятиями,

— Я, — ответил он тихо, тоном провинившегося человека. И рассказал всю историю вечерней школы Цакера...

10 — Село наше далеко, школы нет, учителя не прислали. И я решил заниматься с детьми. В одной газете я читал о том, что Ленин «приказал» уничтожить неграмотность.

— Знает ли кто-нибудь про вас, получаете ли жалование?

— Нет.

Товарищ Михаил, бывший бакинский рабочий, грамоте научился в Баку, а теперь в селе занят своим хозяйством и вечерней школой.

20 Тридцать учеников, добрая половина их пастухи, которые весь день проводят с козами на скалах Цакера, беря с собой свои книжки, а вечером сходятся в школу.

Ученики шепчутся весело, а некоторые продолжают читать вслух урок.

На стене портрет Ильича. И как будто ласковым взором следит он и рад, что бакинский рабочий Михаил в отдаленном, заброшенном селе, творя великое дело, исполняет его заветы.

Смугленькая, худощавая девочка как-то съежилась и, быстро моргая черными глазами, смотрит то на меня, то на книгу.

30 — Чей портрет? — обращаюсь я к ней.

— Ленина, — отвечает она и смущенно опускает голову. Шепот усиливается.

— Кем был Ленин? — задаю ей вопрос.

— Другом трудящихся всего света, — и ее худенькие руки очертили в воздухе круг.

— А кто теперь на месте Ленина?

— Его товарищи.

В чайхане темно.

Все спят.

Лежу на тахте и сквозь сон слышу бодрую, хоровую песню детей.

А угрюмые скалы Цакера, как будто нехотя, эхом отзываются на голоса их, как будто ропщут, что встревожен их многовековой покой.

ՄԵՐ ԳՅՈՒՂԱՐՈՒՄ (Բ)

I

Ժայռերի միջի փոքրիկ անձավը պատանի շոբանների գիշերելու տեղն է: Յերեկը հոտն արածում է սարերում, իսկ իրիկունը ոչխարը քշում են ժայռերի տակ, ուր հսկում են նրանց կատաղի գալլախեղդ շները:

Փոքրիկ քարանձավ-ակումբը: Իրիկունները մուտքի առաջ պայծառ վառվում է խարույկը: Նրա շուրջը նստում են շոբաններն ու ընթրիք են եփում՝ կարտոֆիլ, ոսպով ապուր կամ կաթ:

10 Գլուղը հեռու է, ձորում: Շարափվա մեջ միայն մեկ-երկու անգամ շոբաններից մեկը իջնում է գյուղ հաց, աղ բերելու:

Չորանների մեջ բատրակներ ու կոմսոմոլներ կան: Նրանք բջիջ ունեն ու խիստ կարգապահություն: Կա բջջի քարտուղար, ղեկուցումներ են կարգում, շաբաթը մեկ ժողով է լինում:

Քարտուղարը նոր է վերացրել իր այբբենական անգրագիտությունը: Ճրագի մոտ նստած թղթի կտորի վրա արձանագրություն է կազմում, գծում է տառերը, ասես նկարում է: Նրբեմն մոռանում է, թե որ տառն ինչպես է գրվում, այդ ժամանակ բացում է իր գիրքը, փնտրում է տառը, ու գտնելով,
20 ժպտում է ինքնագոհ:

Ահա արձանագրություններից մեկը, որ կազմել է բջջի քարտուղարը: Մի կտոր փաթեթի թղթի վրա հասարակ մատիտով գրված է օրակարգը, և սյունակներ են քաշված:

Առաջին հարցի վերաբերյալ արձանագրության մեջ գրված է. «Ռեֆերատը ղեկուցում կարգաց», հետո գծիկ և «որոշեցին»՝

«Բոլորը միասնապէս հասկացան»: Երկրորդ հարցը հայհոյախոսութեան մասին է: Որոշել են՝ «Կիրառել կյանքում»: Ստացվում է, որ բշիջը հայհոյանքի կողմնակից է: Բնավ: Նրանք որոշել են չհայհոյել: Քարտուղարի փոքրիկ «վրիպումն» է:

Այնուհետեւ նրանց անուններն են, ովքեր նկատողութիւն են ստացել, որը կռիվ անելու, որը իրեն անկարգ պահելու համար: Վերջում «լսեցին» «Գալուստ քահանայի մասին» և որոշեցին՝ «Ասածուն չհամատալ և տերտերի ոշխարը չարածեցնել»:

II

Գյուղի շարոցում ներկայացում են տալիս: Կաղմակերպիչները ամբողջ օրը վազվզուքի մեջ են, վարագույրի համար սավաններ են հավաքում, տախտակ, գորգեր: Բեմ չկա: Ստիպված են ինքները մի կերպ նաեւ բեմ սարքել:

Երեկոյան իրարանցումը մեծանում է:

Կամաց-կամաց հավաքվում են հանդիսականները: Ներկայացումը տալիս են ուսուցիչը, կոոպերատիվի ղործակատարը, պիտներ հրահանգիչը և փոստի գրասենյակի աշխատակցուհին: Նա կուլիսներէ (գորգերի) ետեւում ծվծվան բարակ ձայնով երգի փորձ է անում՝ «Մայր Արաքսի»: Մեկը բեմի ետեւից կանչում է:

— Վարդուշ, մոտդ քորոց չկա՞:

Մի բիշ բուրդ, խցան, մուր, խմոր ու լրագրի թուղթ՝ այս է ամբողջ գրիմը: Գրիմը անում է քոչվորական հարկի տեսուչը:

Գյուղում ներկայացումը մեծ իրադարձութիւն է: Երեխաները թռչկոտում են, խմրվում մուտքի մոտ, աղմկում են ու պատահանից ներս նայում բեմին:

Կամաց-կամաց սրահը լցվում է գլուղացիներով: Այստեղ են ծծկեր երեխայով մի կին, փայտը ձեւերին մի ծերունի և գլուղացիք՝ սրածայր մեծ փափախներով, գութանից, օրվա աշխատանքից եկած: Նրանք ծիւղում են ու հանդարտ զրուցում իրար հետ:

— Սուրեն, մուրճը տուր, — բղավում է դերասաններից մեկը: Վարագույրը պոկվել է, ու հետաքրքրասեր հասարակութիւնը նայում է «զարդարված» բեմին:

լսվում է, ինչպես փոստի աշխատակցուհին ասում է մյուսին.

— Ուրեմն, հենց որ դու դուրս գնաս, ես երգում եմ:

— Պարան է պետք: Աշոտ, վարագույրը տուր էստեղ...

Աշոտը օգնության դիմաց թույլտվություն է խնդրում նստելու հուշարարի մոտ, սրը տեղավորվել է ներքեում ու պալլած նստել:

10 Դահլիճում հասարակությունը հուզվում է, մեկը կանչում է՝ «շուտ արեք», ծափահարում են, մի խոսքով, ինչպես քաղաքում:

— Վրամ, ցույց տուր, վարագույրը ո՞նց են բացում...

Վերջապես բեմը պատրաստ է: Բացում են վարագույրը, այսինքն՝ բորոցները հանում են, ու սալանները ցած են կախվում:

Մեջտեղում նստել է «աստված» ու հեռախոսի փողն է բռնել (լրագրի թղթից շինած): Կողքին Միքայել հրեշտակապետն է, Ահարոնյանը: Մտնում է եպիսկոպոսն ու խաշ է ուզում: Բեմի ետեղից բախում մի էշ զուռ է: Դահլիճում քրքիջ է, զերասանները շփոթվում են, իսկ «աստված» զրույց է անում կոմսոմոլի 20 կենտկոմի հետ:

Հրեշտակապետը՝ տրեխներով, պետառի է ժանադին թիկնոցով, և աստվածածինը (փոստի աշխատակցուհին) միասին երգում են, իսկ ներքեից նվագակցում են մանդոլինան ու թառը:

Մի ժամ հետո ներկայացումը վերջացավ: Հանդիսականներին այդ մասին հայտնում է դերասաններից մեկը:

III

Կարելի է անցնել Շուշվա խճուղին, ու շնկատել, որ ժայռերի տակ ճանապարհի մոտ ծվաբել է Ծակեր գյուղը:

30 Գիշերը խարխուլ տարանտասով մոտենում ենք չալիա-նային, որտեղ պետք է գիշերենք:

Հեռվից մանկական բարձր ձայներ են լսվում:

— Երեկոյան դպրոցն է, երեխաներն են պարապում,— ասում է չալսանայի տերը, տեսնելով, որ ես ուշադիր լսում եմ

այդ խմբական ձայները: Եվ նա սիրով համաձայնում է ինձ տանել այդ դպրոցը:

Փոքրիկ լամպով լուսավորված ընդարձակ սենյակում, մեջ-
հեղում սեղան, տախտակների վրա տեղավորվել են հրեխա-
ները:

Իմ գալը խանգարեց նրանց, լռեցին ու դարմացած հա-
յացքները հռեցին ինձ:

Երեխաների մեջ աչքի էր դարձում բարձր հասակով մի տրեխավոր գյուղացի՝ պատառոտված հագուստով: Իմ հարցին, 10
թե ով է վարում պարապմունքները, նա մեղավոր մարդու տո-
նով ցածր պատասխանեց.

— Ես,— ու պատմեց Ծակերի երեկոյան դպրոցի ամբողջ պատմությունը...

— Մեր գյուղը հեռու է, դպրոց չկա, ուսուցիչ չեն ուղար-
կել: Ես էլ որոշեցի երեխաների հետ պարապել: Մի թերթում
կարդացել եմ, լենինը հրամայել է, որ անգրագիտությունը
վերացնենք:

— Ձեր մասին գիտե՞ն, ռոճիկ ստանո՞ւմ եք:

— Չէ:

Ընկեր Միքայելը՝ բաքվեցի նախկին բանվոր, գրել կարդալ 20
էր սովորել Բաքվում, իսկ հիմա: գյուղում զբաղվում է իր տնտե-
սությամբ ու երեկոյան դպրոցով:

Երեսուն աշակերտ, նրանցից կեսը չոբան են, որոնք ամ-
բողջ օրը այծերի հետ են Ծակերի ժայռերի վրա՝ հետները
գրքերն առած, իսկ երեկոյան հավաքվում են դպրոցում:

Աշակերտները աշխույժ քչփչում են, իսկ մի քանիսը շա-
րունակում են բարձրաձայն կարդալ դասը:

Պատին Իլյիշի պատկերն է: Եվ կարծես սիրալիր հայաց-
քով նա հետևում է սրանց և ուրախ է, որ հեռու, մոռացված մի
գյուղում, վսեմ գործ կատարելով, իր ավանդներն է իրագոր- 30
ծում բաքվեցի բանվոր Միքայելը:

Սեուկ, նիհար մի աղջիկ մի տեսակ կծկվել ու սև աչքերը
շուտ-շուտ թարթելով, մեկ ինձ է նայում, մեկ գրքին:

— Ո՞ւմ պատկերն է,— դիմում եմ ես նրան:

— Լենինի,— ասում է նա ու ամաչկոտ՝ գլուխը ցած կա-
խում: Քչփչոցն ուժեղանում է:

— Ո՞վ էր Լենինը, — հարցնում եմ նրան:

— Ամբողջ աշխարհի աշխատավորների բարեկամը, — և նրա նիհար ձեռքերը օդում շրջան են գծում:

— Իսկ ո՞վ է հիմա Լենինի տեղը:

— Նրա ընկերները:

Չալխանալում մութ է:

Բոլորը քնած են:

Պատկում եմ թախտին ու բնի միջից լսում եմ երեխաների աշխույժ խմբական երգը:

10 Իսկ Ծակերի մոռյլ ժայռերը, կարծես աղամա, արձագանքում են նրանց ձայներին, կարծես դժգոհ են, որ խանգարել են նրանց անդորրը դարավոր:

ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ
ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ

Բակունցի երկերի այս հրատարակության Բնագրային տարբերակներ բաժնի վերաբերյալ մանրամասն բացատրություններ տրված են առաջին հատորում (էջ 557—560): Այժմ փոքր լրացում ենք անում՝ մասնավորապես այս հատորի տարրերակների կապակցությամբ և շատ սեղմ ամփոփում նախորդ հատորի բացատրությունները:

Բաժնումս ներկայացված են Բակունցի մի քանի երկերի հեղինակային նախնական և հետագա խմբագրումների տարբերությունները: Այս հատորում նախորդի համեմատ թիչ են այն երկերը, որոնք այդպիսի տարբերակներ ունեն, և նրանց միջև եղած տարբերությունների քանակն էլ համեմատաբար փոքր է: Կա նաև մի այլ առանձնահատկություն. այս հատորում եղած բնագրային վեց տարբերակներից չորսը արդյունք են այն բանի, որ Բակունցը այդ ստեղծագործությունները ղետնդել է իր կազմած «Կարմիր արև» դասագրքի մեջ (Ուսման հինգերորդ տարի, Նրեան, 1930)՝ փոփոխումներով: Դրանք են՝ «Տրախտորի մաշին», «Թանգին», «Մեր գյուղերում» (Ա), «Օձի բերանից»: Սովորաբար բնագրային տարբերակներ առաջանում են այն պատճառով, որ հեղինակը արդեն հրապարակած երկը (կամ չհրապարակած ձեռագիրը) բարելավում է, մշակում: Այդպիսի գրական ու լեզվաոճական աշխատանքի արդյունք են առաջին հատորում ներկայացված բնագրային տարբերակները: Ներկա հատորում այդ բնույթի են «Արտելիա» և «Մատուն տղան» երկերի տարբերակները. ընդ որում, նախնական բնագրի մեջ հեղինակի կատարած փոփոխումները շատ քիչ են, տարբերությունները՝ ծավալով գրեթե աննշան: Մյուս չորս երկերում դասագրքի մեջ ղետնդելու համար կատարված փոփոխությունները հիշտ չի լինի գեղարվեստական մշակում համարել: Թեև այդ կարգի բարելավումների տարբեր էլ առկա են, բայց փոփոխությունների հիմնական մեկնակետը մանկավարժական մոտեցումն է եղել. օրինակ, «Օձի բերանից» ակնարկը շատ ծավալուն է, և 5-րդ դասարանի դասագրքում հիշտ չէր լինի նույնությամբ ղետնդել: Ուստի հեղինակը զգալիորեն կրճատել է, բայց ոչ թե գեղարվեստական, այլ մանկավարժական նկատառումով: Այդպիսի կրճատումներ կան նաև «Մեր գյուղերում» (Ա) ակնարկի դասագրքային տարբերակում: Կամ՝ նույն «Օձի բերանից»-ը ղետնդելով դասագրքի մեջ, հեղինակը քավաղ բառը հանել է, թեև առաջին հրապարակման մեջ այն բաղմիցս է օգտագործված: Պարզ է, այդ ևս արված է մանկավարժական նկատառումով. գրողը հիշտ չի համարել դասագրքում այդ օտար բառը գործածել (մեկուղ հերոսների խոսքում): Իսկ դրա գործածությունը պահպանելու դեպքում՝ պետք էր բացատրություն տալ, թե ինչ է առհասարակ թավաղը, ինչու են վանքապատկան հողերի կառավարիչին ևս գյուղացիները թավաղ անվանել և այլն: Մինչդեռ այդպիսի բացատրություն տալու նպատակահարմարություն դասագրքում չի եղել: Նման նկատառումով հերոսի խոսքում

սերագան Բանն էլ հեղինակը փոխել է համանիշ նպիսկոսոս-ով և այլն: «Մեր գյուղե-
բում» (ն.) ակնարկում գյուղացի հերոսների խոսքից հանված են հատկանշական
մի շարք բառեր, ինչպես՝ սկամի, չեր, գյուղաբան, պղպղել էր և այլն (փոխարինված
են արոտ, գրպան, գլուխ, կանգնել էր բառերով): Ծանոթ լինելով Բակունցի գեղար-
վեստական մշակումների բնույթին, կարող ենք ասել, որ նա նշված կարգի փոփոխու-
թյուններ չէր կատարի, եթե նույն 1930 թ. այդ երկերը մշակել իր որեւէ հերթական ժո-
ղովածուի մեջ ղեկավար նպատակով:

Հարց առաջացավ՝ բնագրային նման տարբերակներից ո՞րը համարել հիմնական՝
վերջինը, որ դասագրքում է գրված, ինչ նախորդը: «Տրախտորի մաշինը» և «Թանգին»
դասագրքի մեջ շատ թիշ փոփոխություններով են գրված և մասնավանդ առանց կրճատ-
ման. հավատարիմ մնալով մեր ընդունած սկզբունքին, հիմնական բնագիր համարե-
ցինք վերջին հեղինակային հրապարակումը, որ դասագրքինն է: Մյուս երկու ղեկարում
(«Մեր գյուղեբում», «Յոթ բերանից») ստիպված եղանք խախտել այդ սկզբունքը, քանի
որ հեղինակային վերջին հրապարակման (դասագրքի) կրճատումները և մանկավար-
ժական բնույթի մյուս փոփոխումները շատ զգալի էին: Այդ երկերի հիմնական բնագրեր
ենք համարել դասագրքին նախորդող հրապարակումները և տարբերակ՝ վերջին (դա-
սագրքային) հրապարակումը:

Ինչպես նախորդ, այնպես էլ այս հատորի բնագրային տարբերակներում չեն ներ-
կայացված կետադրական տարբերությունները, տպագրական վրիպակների հետևանքով
գոյացած տարբերությունների մեծ մասը, որոշիչ հոդի լ և ճ տարբերակներից մերթ
մեկը, մերթ մյուսը գործածելու հետևանքով գոյացած տարբերությունները: Զուտ ուղղա-
բանական տարբերությունները նույնպես չեն ներկայացված, անհշատ բացառությամբ, երբ
ուղղագրական տարբերությունը կարող է ունենալ թևկուղ չնչին արժեք ունենալ: Բնա-
կանաբար՝ բամբալ ա / րամբալ և, ոնց ա / ոնց և, գեղում / գյուղում, գել / գալ և նման
տարբերությունները ուղղագրական չեն, այլ բառաձևային, և ամբողջությամբ ներկա-
յացված են. նույնը վերաբերում է նաև գնդի / գունդի, վնդի / վե՛նդի, գաւիով / գաւով
բնույթի տարբերություններին, որոնք ձայնավորը մե՛րթ սղելու, մե՛րթ թողնելու հետ են
առնչված:

Հասկանալի է, որ չեն ներկայացված բակունցյան բնագրերում գրողի մահից հետո
արված այն բոլոր փոփոխությունները, որոնք դասական և 1922 թ. ուղղագրությունները
նորոգելու արգյունք են:

Առհասարակ բնագրային տարբերակներ բմբոնումը վերաբերում է միայն մեղի-
նակային տարբերակներին, և նշվում են միայն բնագրային աղբյուրներում եղած տա-
րբերությունները, որոնք հեղինակի աշխատանքի արդյունք են կամ, համենայն դեպս, նրա
հրապարակած բնագրերում են առկա:

Բնագրային տարբերությունների ներկայացման կարգը հետևյալն է. թեր գծից՝ /,
Հայտ արված է հատորում տարված հիմնական բնագրի բառը, կապակցությունը կամ նա-
խադասությունը, զծից աջ՝ տարբերակը (կամ տարբերակում եղածը): Սկզբում նշված է
հատորի այն էջը և տողը, որտեղ գտնվում է հիմնական բնագրի տվյալ բառը, կա-
պակցությունը կամ նախադասությունը: Օրինակ.

էջ 76

8 կանանց / կնանոնց (ԽՀ)

Նշանակում է հատորի 76-րդ էջի 8-րդ տողում (հիմն. բնագիր) կա կանանց ձևը,

որի գիմաց բնագրային տարրերակում առկա է կնանոնց: (ԽՀ)-ն պալմանական նշան է, սր ցույց է տալիս տարրերակի ազդրուրը, տվյալ դեպքում նշանակում է «Խորհրդային Հասարակական Երկր» (Ձ) է, նշանակում է բնագիրը հեղինակային ձևագիր է, ԼԲԷ (Մ) է նշանակում է «Մաքսակոչ» Բերթում տպագրված բնագիր և այլն:

Պատրերականների և զբերի անունների հասարակման ցուցակը տրված է Մանորա-գրությունների սկզբում:

Հատորի ներկա բաժնում՝ բնագրերի մեջ կատարված հեղինակային կրճատումները և ավելացումները նշված են այնպես, որ լրացուցիչ բացատրության կարիք չկա:

«Ա Ր Տ Ե Լ Ի Ա»

(էջ 26)

«Վերակիան» բնագրային երկու ազդրուր ունի՝ ԽՀ (1925, № 206) և Պ: Երկրորդը դիտված է հիմնական բնագիր և ստված հաստորում (Բեր գծի աջ կողմում տրված են ԽՀ-ի այն հատվածները, որոնք տարբեր են հիմնական բնագրի համապատասխան մասերից: սրանք գծի ձախ կողմում են):

էջ 26:

21—22 ներքև անդումը է / ներքև անդումը է (ԽՀ)

էջ 27

8 Բափ-Բրոնի մեջ / Բափ-Բրոնի մեջ (ԽՀ)

20 սարևուկազին / սարև ու կարգին (ԽՀ)

22 էջ ո՞նց ա / էջ ո՞նց է (ԽՀ)

26 ցատկոտում / զարկոտում (ԽՀ)

էջ 28

15 զեղում / զլուղում (ԽՀ)

53 զլուղին է նվիրել / զլուղին են նվիրել (ԽՀ)

էջ 29

26—27 հա ծրից դուրս ա Բաշում / հա ծրից դուրս է Բաշում (ԽՀ)

28 Բամբալ ա / Բամբալ է (ԽՀ)

էջ 30

24 կարող ա / կարող է (ԽՀ)

29 Գելը / Դայլը (ԽՀ)

31 ով ա կերել / ով է կերել (ԽՀ)

էջ 31

3 էջ ա փխ / էջ է փխ (ԽՀ)

28 Վենել է շարունակել նախադասությունից հետո մինչև աստղանիշները—ԽՀ-ի բնագրում՝ Դիմվար է դիմանալ խալարի այն աշխիճ. որ ծառանում է արմատախիլ անելու: մասաղ տունկը, որ գյուղում քննույլ արմատներ է գցել—Պ-ում չկա: Բացի նշվածներից, ԽՀ-ի բնագրում Էղած զգույլ և անզգույլ ձևերը Պ-ի մեջ առկա են զգույլ և անզգույլ ձևերով, սակայն հիմնական բնագրում սյդ բառերը ուղղել ենք հիմք ունենալով ԽՀ-ի բնագիրը (տե՛ս նաև «Արտեկիա»-ի ծանոթագրությունները):

Ունի բնագրային նրբեր աղբյուր՝ ԽՀ (1925, № 221), Պ և ԿԼ: Հիմնական է դիտված և հաստատում տարված էրրորդ բնագիրը, մյուս նրկուսում հիմնականի համեմատ եղած տարբերությունները արված են թեր զմի աչ կողմում:

էջ 33

25 անխոս հարսն էր / անխոս հարս էր (ԽՀ)

էջ 34

17—18 ձեռներում դեռ ում ունի / ռաբներում դեռ ում ունի (ԽՀ, Պ)

22 ասացին / ասեցին (ԽՀ, Պ)

25 ուզել է / ուզում է (ԽՀ)

30 Ետևից հասնում է / Ետևից է հասնում (ԽՀ, Պ)

էջ 35

5 մեջն են լցնում / մեջ են լցնում (ԽՀ, Պ)

6 բափում է սերմացուն / բափում է սերմացուն (ԽՀ)

13 Իսկ արիւնն էլ / Զսկա արիւնն էլ (ԽՀ)

21 Հավաքված են գյուղացիք / Հավաքվում են գյուղացիք (ԽՀ)

էջ 36

22 Էսպես / Էդպես (ԽՀ)

27 ու հետո / և հետո (ԽՀ)

էջ 37

7 Գործերը սրձան / Գործերը սրձավ (ԽՀ)

21 Եվ խոսքը շարունակում է / Եվ այդ դուռնից հետո նա խոսքը շարունակում է (ԽՀ, Պ)

էջ 38

6 գլուղում / գեղում (ԽՀ, Պ)

Ունի բնագրային նրկու աղբյուր՝ ԽՀ (1926, № 11) և Պ: Իբրև հիմնական է դիտված և հաստատում տարված Պ-ի բնագիրը: Նրկու բնագրերի միջև կան հետևյալ տարբերությունները:

էջ 67

5 մոնչում էր / մեչում էր (ԽՀ)

25 Մոսկվայից / Մոսկովից (ԽՀ)

էջ 68

4, 23 Ետևից / Ետևից (ԽՀ)

31 Նույնիսկ գործը դուր եկավ / Նույնիսկ գործը դուր էր գալիս (ԽՀ)

էջ 69

7 Երկյուղ / Երկյուղուց (ԽՀ)

32 սարերը կանաչին տվին / սարերը կանաչին տվին (ԽՀ)

էջ 70

9 մի օրավարի վարձն էր ուզում / մի օրավար վարձն էր ուզում (ԽՀ)

Գետի բնագրային երևր աղբւոյր՝ ԽՀ (1926, № 71), Պ և ԿԱ Բբրն հիմնական է
ընտրված և հատորում տալիւծ վերջինը: Բեր գծի աջ կողմում սրվում են ԽՀ-ի և Պ-ի
բնագրերում Լղած այն հատվածները, որոնք տարբեր են հիմնականում բնագրի նույն
մասերից:

էջ 72

15 րնկավ / րնկան (ԽՀ, Պ)

24 գնդի / գունդի (ԽՀ)

25—26 աշխարհի երեսին / աշխարհիս երեսին (ԽՀ)

26 աղբւծ բոստանը / բոստանը աղբւծ (ԽՀ, Պ)

էջ 73

2 Լուկն / Եւուկն (ԽՀ)

25 Ասես վերջ չսլիտի ունենար / եվ վերջ չսլիտի ունենար (ԽՀ)

25 սկ հողեր պարտաւ / սեւհող պարտաւ հողեր (ԽՀ)

էջ 74

3 ոսկեհատ գորեն / ոսկե հատ գորեն (ԽՀ)

9 Ուրախ լուրեր չկան / ուրախ լուրեր չեկավ (ԽՀ)

13 ծնկներ / ծնկեր (Պ)

21 հղակտոր / հղակտոր (ԽՀ)

39 հիմնահասակ / հիմնատակ (ԽՀ)

32 Երկարե / Երկարի (ԽՀ)

էջ 75

16 հողերը սելավի բերանն բնկան / հողերը սելավի բերանն բնկավ (ԽՀ)

էջ 76

5 կանանց / կնանկնց (ԽՀ)

14 ՀՍԽՀ / ՀԽՍՀ (ԽՀ)

15 ներքին / ներքն (ԽՀ)

էջ 77

5 Երկարե օղերով / Երկար օղերով (ԽՀ, Պ)

Ետորե բերված տարբերությունները և նրանց ներկայացման կարգը մշտաներից
առանձնանում են. թեր գծի աջ կողմում ալստեղ տրված է հեղինակային վերջին մշակ-
ման արդյունքը (որ սեղ է գտել ԿԱ-ում), իսկ ձախում՝ նախնականը, այն է՝ ԽՀ-ի
(1925, № 107) բնագրինը: Պատճառն այն է, որ որոշ նկատառումներով (տե՛ս այս
բաժնի սկզբում) «Մեր գլուղերում» (Ա) անխարկի նախնական բնագրին ենք դիտել
հիմնական, և որեւ հատորում, իսկ դասագրքի համար մշակված վերջին բնագիրը՝ հա-
մարել ենք տարբերակ:

էջ 337

12 սկամին / արոր (ԿԱ)

23 սասորցներով / կաշիկներով (4Ա)

25—26 շերիլ հանում մի փոփր քուրք / զբաղանց հանում է մի փոփր քուրք (4Ա)

էջ 338

2 վերաբերման և / վերաբերմունք կա (4Ա)

6 նայած որ էս տարվա—բառերից սկսած մինչև պարբերության վերջը (լավ մաս-
նավետ չկան բառերը, էջ 338, տող 12)—4Ա-ում չկա:

15 շին. / շինարարական (4Ա)

20—21 գլուղաբանի կա. որ դպրոցի ֆունդամենտը դրել են / գլուղեր կան, որ դպրոցի
նիսիք դրել են (4Ա)

27 վախճան գրության մեջ էր / վառ գրության մեջ էր (4Ա)

30 մրպես բանկը / Բանկը (4Ա)

30 վարկ. բնկերության / վարկային բնկերության (4Ա)

31 միջակ և չափոր / չափոր և միջակ (4Ա)

էջ 339

8 Պետի և / Պետի ա (4Ա)

17—18 պատասխանում է հարցերին / պատասխանում է բոլոր հարցերին (4Ա)

18 ու հանկարծ մի քան է մտաբերում—4Ա-ում չկա

19 Հա մոռացա ասել—բառերից սկսած մինչև էս երկու տարին դպրոց ունեն բա-
ռերը (էջ 339, տող 36) եղած հատվածը 4Ա-ում չկա:

էջ 340

3 խշ-ի բնագրում՝ կարն ա գրած. է՛. դուք հետո մաքուր կգրեմ—4Ա-ում չկա:

4 Ջեկուցում է / Հետո գեկուցում է (4Ա)

9 560 հատ լծկան / 560 լծկան (4Ա)

11 Դյուդում ունի / Դյուդն ունի (4Ա)

12—13 (տեղից հարցնում են՝ «ինչ», «աշակե՞րա, ի՞նչ» ժպտալով պատասխանում է
գեկուցողը) / աշակերտ (4Ա)

14 կուլտուրական / կուլտուրական (4Ա)

24—25 չեն հակասում (երևի ուզում էր ասի պակասում) / չեն բացակայում (4Ա)

26 Չէ՛, չեն հակասում.— պատասխանում է—4Ա-ում չկա:

32 իր արածի / արածի իր (4Ա)

33—34 12 հատ նիստ / 12 նիստ (4Ա)

էջ 341

15 Հարցնում են—բառերից մինչև ձեռն-ձեռք է անցնում—բառերը (էջ 341, տող 19)
եղած հատվածը 4Ա-ում չկա:

21 Ձարմացա—բառից մինչև մեր գլուղներում բառերը (տող 22) ընկած հատվածը
4Ա-ում չկա:

23 պալտոն / վերաբերուն (4Ա)

27 աշխատանքի / աշխատանքների (4Ա)

էջ 342

4 փուրի / փրի (4Ա)

7 պպգել է գետնին / կանգնել է (4Ա)

12 պիտի անի / պիտի սովորի (4Ա)

14 նախապետական գերդաստան / ընտանիք (4Ա)

16 հունձի / հենձի (4Ա)

20—21 «բջիջլար օլաշայ» / («բջիջներ» կլինեն» (4Ա)

22—24 շողերի մի խումբ դիմացի պատին է ընկել / շողն ընկնում է դիմացի պատին (4Ա)

Կ Ա Ծ Ա Ն Ո Վ

(էջ 409)

Ունի բնագրային երկու աղբյուր՝ հեղինակային ձեռագիրը (2), և հՀ-ի (1927, ի. 7) բնագիրը (մանրամասն տե՛ս Ծանոթագրություններում)։ Հիմնական է դիտված հՀ-ի բնագիրը։ Ստորև տրվում են դրա և ձեռագրի միջև եղած տարբերությունները։

էջ 409

18 Առաջներում շատ էին ուխտ գալիս—նախադասությունից հետո 2-ում՝ Ասենճ հիմա էլ են գալիս—հՀ-ում չկա։

18 Խտի / Հետի (2)

18 ուխտ գալիս / ուխտ գնում (2)

էջ 410

16—17 նայեց մեզ / մեզ նայեց (2)

23—29 Օդում կոիվը շարունակվեց միայն մի քանի վայրկյան, որովհետև անգղը բաց բողեց աղվեսին / Օդում կոիվը շարունակվեց միայն մի քանի վայրկյան։ Անգղը բաց բողեց աղվեսին (2)

35 աղվեսը վազեց / աղվեսն ինքը վազեց (2)

էջ 411

3 Ոչինչ չէր տեսնում—2-ում չկա (2)

4 Մերունին բաց բողեց աղվեսին / Մի քիչ հետո ծերունին բաց բողեց աղվեսին (2)

5 անտառում / անտառի մեջ (2)

12—13 Չորում մրնեց, բայց աստղալուսի տակ կարելի էր որոշել արահետը / Չորում մութ էղավ։ Աստղալուսի տակ կարելի էր որոշել արահետը (2)։

15—16 կարելի էղավ տեսնել մարդու պատաժ դեմքը / կարելի էղավ տեսնել մարդու սպիտակ մորուրը (2)

էջ 412

1 շուն ու գել / շուն գայլ (2)

23 քվաց որպես քաղցր կահն / ննչեց որպես քաղցր կահն (2)

25 տեսանք և չարդված, բեզարած պատկեցինք / տեսանք, չարդված, բեզարած պատկեցինք (2)

25 աղվեսը կույր աչքերով / աղվեսը կույր (2)

էջ 413

19 որոշմամբ քսան ռուբլի սուղանք էր տվել / որոշմամբ նա քսան ռուբլի տուգանք էր տվել (2)

25 վնդի / վնիսի (2)

էջ 414

8 շուրջը / շուրջ (2)

12 որը / որ (2)

13 ետ վազել / հետ վազել (2)

19—20 ներսից կնոթը մոտեցրեց / ներսից նրան մոտեցրեց (2)

30 ետևի / շեւտի (2)

32 մալըր համբուրեց / մաղը համբուրեց (2)

36 ետևից / շեւտից (2)

էջ 415

3 ետև / նեւտ (2)

6— 7 մի ֆանի անգամ ետ դարձավ / մի ֆանի անգամ էլ դարձավ (2)

9 ցույց տվեց նանապարհը / ցույց տվեց կամանը (2)

22 ետ տարան / նեւ տարան (2)

էջ 416

3 Փոշի Լը հստել փափախին, սպիտակ միտոֆին, շորերին / Փոշի Լը հստել սպիտակ միտոֆին, փափախին (2)

4 երբ մեկնեան կամացուկ անցավ / երբ մեկնեան կամացուկ սողսլով անցավ (2)

6— 7 տեղից չշարժվեց / տեղում չշարժվեց (2)

Օ Չ Ի Բ Ե Ր Ա Ն Ի Յ

(էջ 433)

Ունի բնագրային Լըկու աղբյուր՝ ԽՉ (1928, № 170) և ԿԱ: Իրրև հիմնական է զիտված և հաստորում զրկած առաջին հրապարակումը՝ ԽՉ-ի բնագիրը (բացատրությունը տե՛ս այս բաժնի սկզբում): Ստորև արված են Լըկու բնագրերի միջև եղած տարբերությունները:

ԽՉ-ի բնագրի շեւտեղ ծավալուն հատվածները չկան ԿԱ-ի բնագրում:

Սկզբից մինչև ես պատասխան չունեի նրան տալու բառերը (էջ 434, տող 2):

Երբ Չատի բիճան երկսա Լը բառերից (էջ 434, տող 13), մինչև տներ են կառուցել բառերը (էջ 434, տող 21):

որ վերջին բառերից (էջ 434, տողեր 22—23) մինչև երբ Չատի բիճան բառերը (էջ 434, տող 24):

Այդ բոլորը մինչև օրս էլ բառերից (էջ 434, տող 28) մինչև փոքրուկ տալով աղերսում բառերը (էջ 436, տող 7):

Բայց այդ միայն բառերից (էջ 436, տող 22) մինչև նույնիսկ սպանել բառերը (էջ 437, տող 33):

Ջիավորները եկան բառերից (էջ 438, տող 23—24) մինչև պոպոֆ կոտրում բառերը (էջ 438, տող 27):

Վանֆի սան բառերից (էջ 439, տող 7) մինչև գյուղ զալուց բառերը (էջ 439, տող 10—11):

Առաձ բառից (էջ 439, տող 15) մինչև զերաններ բառը (էջ 439, տող 17):

Վանֆի տանն էին իջնում բառերից (էջ 439, տող 26) մինչև նանկերը խոր խրի բառերը (էջ 442, տող 7):

Պրիստավի վրա բառերից (էջ 442, տող 20) մինչև ձիու նմանն ունենաա բառերը (էջ 444, տող 3):

Ամեն տեղ բառերից (էջ 444, տող 13) մինչև անցկացնի բառը (էջ 444, տող 15):

Փամբակի բառից (էջ 444, տող 36) մինչև քե ով Լը բառերը (էջ 445, տող 5):

Պատերը մնում են բառից (էջ 445, տող 35) մինչև զինվորության մեջ է բառերը (էջ 446, տող 2):

Հարևան գյուղից բառերից (էջ 446, տող 10) մինչև տառնում են պրիստավի մոտ բառերը (էջ 446, տող 13):

Ան ու դողով բառերից (էջ 446, տող 16) մինչև մտեր բառը (էջ 446, տող 19):

ԿԱ-ում չկան նաև հետևյալ փոքր հատվածները.

էջ 436, տողեր 18—19. անտառում կաղին ու անառ ոտելու համար:

էջ 442, տողեր 16—17. Տասը մանեք տար մեկին պարտք, ամեն տեղ կտարածեք, բե ինքն աղփատին ձեռ է բռնում:

էջ 444, տող 26—28. հա հենց կարողիկոսի մոտն էլ լինում էր: Մեր ցավն ասինք, լսեց. հետո:

էջ 446, տող 13—15. երկուսին էլ:

ԿԱ-ի բնագրում փոփոխված և ավելացված է հետևյալը (ձախ կողմում հշ-ի, աջում ԿԱ-ի տարբերակներն են):

էջ 434

23—24 որ վերջին փասն տարվա ընթացքում ոտքը գյուղից դուրս չի դրել, որովհետև շատ է ձեր.— Երբ Չատի բիձան / դեռ երեխա էր և (ԿԱ)

էջ 436

8—9 Չատի բիձու պատմությունն ընդհատեց գյուղացիներից մեկը / շարունակում է Չատի բիձան (ԿԱ)

էջ 438

17—18 Թավաղի մարդիկն / վանքի մարդիկն (ԿԱ)

22—23 Թավաղը նրա առաջը կտրում է / նրա առաջը կտրում են (ԿԱ)

28—29 Առաջին կառավարիչ Դարչուն իր բավադության վերջին տարիներում / վանքի կալվածներին առաջին կառավարիչ (ԿԱ)

33 զարիով / զարով (ԿԱ)

էջ 439

5 և / ու (ԿԱ)

19—20 Եզներն էլ շարդվեցին—բառերից հետո ԿԱ-ում՝ պատմությունը շարունակեց ձերունին (հշ-ում չկա):

20 տնում են / տնում էին (ԿԱ)

24 րավաղի մարդիկն / վանքի մարդիկն (ԿԱ)

էջ 444

5, 18, 23 կարողիկոս / կարողիկոս (ԿԱ)

19 հատուեցինք / հատեցինք (ԿԱ)

21—22 ո՞րտեղացի ենք / որտեղից եք (ԿԱ)

26 սրբազանի մոտ / Եպիսկոպոսի մոտ (ԿԱ)

34 բիձան / բիձեն (ԿԱ)

էջ 445

20—21 բուր ձյուն է շարտում / բուր ու ձյուն է շարտում (ԿԱ)

31 ոտնատեղերը / ոտնատեղեր (ԿԱ)

էջ 445

33—34 մեկակ էն, որ տունը փառավի զվսին էր... Եփրեմ էր անունը... Երեկից մին էա

էր / մեկը մեր գեղացի եփրեմն էր, քառափի գլխի տան տերը (ԿԱ)

34 մինչի օրս / մինչև օրս (ԿԱ)

էջ 445, տող 35--էջ 446, տող 2 պատերը մնում են քառափի գլխին... կնիկը գա-
րունկվա դեմ մեռավ. երեխեն էլ քարեկամներ տարան. մեծ տղան հիմա գինվորու-
քյան մեջ է / պատերը մինչև օրս էլ մնում են (ԿԱ)

էջ 446

10 Տանում են եփրեմին / եփրեմին տանում են (ԿԱ)

14—15 Բայց տեղ չեն հասնում... Ռոստոմի մարդիկ վրա են տալիս / Բայց ճանապար-
հին Ռոստոմի մարդիկ վրա են տալիս (ԿԱ)

20 Ենց անց կացան էն օրերը—քառերից հետո ԿԱ-ում—հառաչելով վերջացրեց
Չատի բիձան (ԽՀ-ում չկա):

23—24 պարոնն էլ հս խիղն չունեի / պարոնն էլ խիղն չունեի (ԿԱ)

25—26 էն օրվանից քավաղի հետոն էլ չհացավ, վանքինն էլ... / էն օրվանից վանքի
հետոն էլ չհացավ մեր գյուղից (ԿԱ):

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

**Ա. ԲԱԿՈՒՆՅԻ ԵՐԿԵՐԻ ԱՆՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
(ԱՌԱՆՁԻՆ ԳՐՔԵՐՈՎ), ՈՐՈՆՔ ՀԻՇԱՏԱԿՎԱԾ ՆՆ
ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐՈՒՄ**

- ԼՐՆՆԱԾՈՐ: [Պատմվածքներ]: Երևան, Պետհրատ, 1927, 184 էջ:
 Պատմվածքներ: Երևան, Պետհրատ, 1928, 43 էջ:
 Ապիտակ ձին: [Պատմվածքներ]: Մոսկվա, ԽՍՀՄ ժող. կենտր. հրատ., 1929, 72 էջ:
 Սև ցլերի սերմնացանը: Պատմվածքներ: Երևան, Պետհրատ, 1933, 203 էջ:
 Անձրեր: [Պատմվածքներ]: Երևան, Պետհրատ, 1935, 80 էջ:
 Եղբայրության ընկուղենիները: [Համանուն պատմվածքը և Կյուրես]: Երևան, Պետհրատ, 1936, 155 էջ:
 Երկեր: Երևան, Հայպետհրատ, 1955, 687 էջ:
 Ամբողջական զորքը Երևա հատորով: Բեյրութ, տպ. Սևան, հտ. Ա, 1955, 216 էջ:
 Հտ. Բ, 1956, 196 էջ:
 Եղբայրության ընկուղենիները: [Պատմվածքներ], Երևան, Հայպետհրատ, 1959, 183 էջ:
 Երկեր Երկու հատորով: Երևան, Հայպետհրատ, 1964, հտ. 1, 745 էջ: Հտ. 2, 623 էջ:

ՀԱՏՈՐՈՒՄ ԳՐՈՒԾԱԾՎԱԾ ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

- ԱԳԳ—«Արվեստ, գրականություն, գիտություն», շաբաթաթերթ, «Գրողներ» օրաթերթի (Թիֆլիս) հավելված
 ԳԱԲ—Գրականության և արվեստի թանգարան (Երևան)
 ԳԳ—«Գրական դիրքերում» հանդես (Երևան)
 ԵԲ—«Երիտասարդ բոլշևիկ» հանդես (Երևան)
 ԵԸ—Ա. Բակունյե Եղբայրության ընկուղենիները (Գրքույկ): Երևան, 1936:
 ԶՎ—«Заря Востока» օրաթերթ (Թիֆլիս)
 Ժ—«Ժողովուրդ» լրագիր (Երևան)
 ԽԶ—«Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթ (Երևան)
 Կ—«Կուլտուրիկ» գլուղացիական հանդես (Երևան)
 ԿԱ—Կարմիր արև: Ուսման հինգերորդ տարի: Կաղմեց Ա. Բ.[ակունյե]: Երևան, 1930:
 ՀԱ—«Հայաստանի աշխատավորուհի» հանդես (Երևան)
 Զ—Զեռագիր
 Մ—«Մարտական» օրաթերթ (Թիֆլիս)
 ՄՃԿ—«Մաճկալ» օրաթերթ (Երևան)
 Ն—«Նորք» հանդես (Երևան)

ՆԱ—«Նոր ահոս» շաբաթաթերթի (Երևան)

ՆԱշխ—Նոր աշխարհ: և տարի: Կազմեցին մի խումբ ուսուցիչներ: Երևան, 1921: Իրանի
կազմողներն են՝ Ա. Բակունց, Խ. Կանայան, Հ. Հարությունյան:

Պ—Ա. Բակունց Պատմվածքներ: Երևան, 1923:

ՍՁԺ—Ա. Բակունց Սպիտակ ձին [Ժողովածու], Մոսկվա, 1929:

ԲՆԱԳՐԵՐԸ

Այսին Բակունցի երկերի գիտական հրատարակության առաջին հատորը, որ լույս տեսավ 1976 թ., ընդգրկում է հեղինակի պատմվածքների ընտրանին, երեք պատմվածքաշարով՝ «Մթնաձոր», «Ան ցեղերի սերմնացանք», «Անձրև»: Երկրորդ հատորում տեղ են գտել դրողի մյուս պատմվածքները, ակնարկները և ոչ ծավալուն այլ զեղարվեստական դործեր, բոռնը շեն մտել առաջին հատոր, ինչպես և Վարդան Այվեկցու քառասուն առակների բակունցյան վերարտադրությունները՝ «Ազվեսագիրք»:

Ըստ նախնական ծրագրի այս հատորի մեջ պետք է լինել նաև դրողի «Ձանգեղու» կինոբեմագիրը, բայց հատորը կազմելու ժամանակ պարզ դարձավ, որ նպատակահարմար է այն դնել երրորդ հատորում. նախ Երկրորդ հատորի նյութերը սպասածից ավելի շատ եղան, իսկ «Ձանգեղու» համեմատաբար ծավալուն երկ է և, էթե տարբերակի հետ դրվել այս հատորի մեջ, ծավալը շատ կմեծանար: Փանի որ Երրորդ հատորում ներկայացվելու են հիմնականում դրողի առավել ծավալուն ստեղծագործությունները, «Ձանգեղու»-ը, իբրև դրանցից մեկը, տարբերակի հետ միասին ավելի հիշտ կլինի դնել այդ հատորում: Միաժամանակ, «Ազվեսագիրք», որ ծավալով ավելի փոքր է, նպատակահարմար գտանք դնել ոչ թե երրորդ, այլ այս հատորի մեջ:

Այսպես, երկրորդ հատորում ընդգրկվել են հեղինակի 63 զեղարվեստական ստեղծագործությունները, իսկ «Ազվեսագրի» 40 առակների և Երկերից մեկի այլ խմբագրության հետ միասին բնագրերի բանակն այստեղ հասնում է 104-ի:

Երկրորդ հատորի կառուցվածքը նույնն է, ինչ և առաջին հատորինը. ա) Հիմնական բնագրեր, բ) Այլ խմբագրումներ, գ) Բնագրային տարբերակներ, դ) Մանրագրություններ: Այս հատորում ավելացված է միայն Հավելված (տե՛ս ծանոթագրությունը ստորև):

Հիմնական բնագրերը ներկայացված են երեք բաժնով՝ 1) Պատմվածքներ և պատկերներ, 2) Ակնարկներ, 3) «Ազվեսագիրք»:

Բոլոր երկերը հատորում տպագրված են ըստ պաշտոնական բնագրային աղբյուրների. տվյալ դեպքում դրանք են հեղինակի կենդանության օրոք նրա ստեղծագործությունների առաջին հրապարակումները՝ հաճախ իր մասնակցությամբ կատարված, ապա՝ դրանց հեղինակային հաջորդ հրապարակումները (նաև իր կազմած դասագրքերում), հեղինակային ձեռագրերը: Նախապես մոմտույում և դասագրքերում հրապարակված և այս հատորում տեղ գտած բակունցյան երկերից միայն մեկի՝ «Կածանով» ակնարկի, ձեռագիրն է պահպանված, այն էլ հիմնականի համեմատ տարբերակ է: Հատորում ընդգրկված մյուս երկերի ձեռագրերը ասպարեղում չկան, թեև բացառված չէ, որ խմբագրություններում օգտագործված՝ նրանցից մեկը կամ մի քանիսը գտնվեն (ինչպես Մաշտոցի անվան մատենադարանում պատահումսր գտնվեցին «Մթնաձոր» ժողովածուի տպարանային ձեռագրերը. տե՛ս առաջին հատորի ծանոթագրությունները): Այս հատորում հրապարակված է նաև մի ձեռագիր (հեղինակային), որը նախկինում երբևէ չի տպագրվել:

Հեղինակի Հենդանության օրոք նրա Լրդերի վերատույումները (մեծ մասամբ կըր-
նատ) տարբեր անձանց կողմից կազմված դասագրքերում՝ բնագրային աղբյուրի արժեք
չունեն։ Այժմ Լրդի մեզ ծանոթ առաջին կամ միակ հրապարակումն է դտնվում այդպիսի
դասագրքում, ապա այն բնագրային աղբյուր է դիտված։ Խամահու որևէ վերատույություն
բնագրային աղբյուրի արժեք չունի։

Հատորում ընդգրկված սակզածագործություններից 25-ը մինչև օրս մնում էին նա-
խախորհրդային կամ խորհրդային շրջանի պարբերական մամուլի, ժողովածուների կամ
հասագրքերի էջերում և գրողի մահվանից հետո առաջին անգամ են հրապարակվում։
Մյուս երկերը, բացի մեկից (ինքնագրի հրապարակումից), հեղինակի կենդանության
օրոք կատարված նախնական հրապարակումներից հետո տեղ են գտել Խամահու լույս
տեսած երկերի ժողովածուների մեջ՝ 1955 և 1964 թթ. կամ այլ հրատարակություննե-
րում։

Նախնական հրապարակումից հետո առաջին անգամ են լույս տեսնում, օրինակ,
այնպիսի երկեր, ինչպիսիք են Բակունցի տպագիր Երախայրերը՝ «Հիմար մարդը» հե-
քիաթը (1913 թ.), գրողի՝ բանակից զորացրվելուց հետո հրապարակած ստեղծագոր-
ծությունները՝ «Աղոթք», «Աշոտը», «Անտառում» (1918 թ.), «Մեր գյուղերում» ակնար-
կաշարը (1925)՝ բաղկացած հինգ ծավալուն ակնարկներից, «Գավառական նամականի»
շարքի երկրորդ ակնարկը, Կ. Չարենցի կազմած մի դասագրքում մոռացված «Գյուղ-
աշխատավորի տնտրակից» ակնարկը և ուրիշ պատմվածքներ ու ակնարկներ։ Ընդ որում,
ակնարկներից երեքի՝ մեզ ծանոթ հրապարակումները միայն ուստերեն են, և որոշեցինք
դրանք դնել հատորի հավելվածում՝ հայերեն ևս թարգմանությունների հետ միասին։

Այս հատորում ևս մեր գլխավոր նպատակներից է եղել հնարավորին չափ անա-
ղարտ, նախնական վիճակում ներկայացնել Բակունցի հեղինակային բնագրերը։ Ծիշտ է,
նրանց հրապարակումներին միշտ չէ կամ գուցե քիչ ղեպերում է մասնակցել հեղինա-
կը, և հնարավոր է, որ նախնական տպագրությունների մեզ հասած այս կամ այն բա-
ռածքը, կապակցությունը կամ նախադասությունը խմբագրության աշխատանքի արդյունք
լինեն։ Բայց, այնուամենայնիվ նրանք ավելի նախնական են, «ավելի մոտ» հեղինակին,
ուստի պետք էր զգույշ լինել տպագիր բնագրային աղբյուրների բոլոր տողերի նկատ-
մամբ։ Այն էլ տեսնել, որ ոչ քիչ ղեպերում հնարավոր է լինում հեղինակայինը խմբագրի
կամ սրբագրիչի միջամտությունից տարբերելը։

Բնագրերում, բնականաբար, ուղղագրական համակարգը փոխված է. Բակունցի եր-
կերը տպագրվել են զասական և 1922 թ. ուղղագրություններով, այժմ նրանք հրատա-
րակվում են 1940 թ. օւղղագրությամբ, որ և ներկայումս ընդունված է Հայաստանում։
Բնագրերում ուղղված են նաև տպագրական վրիպակները, ինչպես և այլ բացահայտ
լեզվական-ուղղագրական անձնություններ, որոնք շատ ղեպերում աղճատում են բո-
վանդակությունը։ Մեր կատարած ուղղումները (հաճախ բնագրային այլ աղբյուրների
հիման վրա) աննշան միջամտություններ են հեղինակային հիմնական բնագրերում և
մանրամասն նշված են ծանոթագրությունների մեջ. ներկայացված է բառի կամ հատ-
վածի բնագրային շուղղված նմուշը և ուղղումը, ուստի ընթերցողը, ուսումնասիրողը
հնարավորություն ունի մեր կողմից անձիշտ կամ վրիպում համարված նախնական տա-
րբերակին ծանոթ լինելու։ Չեն նշված միայն որոշ, շատ բացահայտ վրիպակների ուղղում-
ները։

Մեծ մասամբ պահպանել ենք հիմնական դրաված բնագրերում եղած ուղղագրական

հնացած այն ձևերը, որոնք չեն առնչվում 1940 թ. ուղղադրական բարեփոխության հետ, թողել ենք նաև լեզվական-ուղղադրական շատ անմիօրինակություններ, չմշակված, անհարթ նախադասություններ, կասկածելի բառաձևեր և այլն՝ դրանց վրա ուղադրություն հրավիրելով ծանոթագրություններում:

Ծանոթագրությունների մեջ մի շարք դեպքերում չենք նշել ուղղադրական այն հորացումները կամ միօրինակացումները, որոնք չեն առնչվում 1940 թ. ուղղադրական բարեփոխության հետ, այլ ուրիշ որոշումներով կամ առանց որոշման են հաստատված: Օրինակ, շատ դործածված ամբան, ձմբան ձևերը (եթևան բեյբո, ժեն տեբին, ժեպվառական նամականիա, ժՄեր դյուդերում, Ձմռան մի գիշեր և այլն) դարձրել ենք ամռան, ձմռան: Այսպե՛ս բնագրերում ունենք նամպա, նամբա, նամվա դուգա: Դա ձևերը (ժԱշտոր, ժԱնտառում, ժՄատուն տղա և այլն), երբեմն ձևերից երկուսը նույն բնագրի կամ միևնույն երկի տարբերակներում են դործածված. ուղղել ենք ըստ այժմ ընդունված ձևի՝ նամվա: Կամ՝ զան-ը (ժեռտա) դարձրել ենք զաշ, ֆեռուշ-ը (ժԱրտելիս)՝ ֆեռուշ, մաշառ-ը (ժերր որ բացվեն...)՝ մանառ, ղյուր զալ-ը և ղյուրալի-ն (ն. տ.)՝ դուր զալ, դուրալի: Միֆիշ, միֆանի, ոչոֆ ձևերը (շատ են դործածված)՝ մի ֆիշ, մի ֆանի, ոչ ոֆ, ֆեֆյար-ը (ժՀերոս ներարը)՝ ֆեֆյար և այլն:

Միաժամանակ, հակառակ այժմ ընդունված ուղղադրական որոշ կանոնների, բնագրերի հեղինակային բնույթը ավելի պահպանելու համար թողել ենք համեմատաբար քիչ հնացած կամ ինչ-որ չափով ընդունելի թվացող շատ ձևեր, որոնք առկա են բնագրերում. օրինակ, այնպիսի անջատ գրություններ, ինչպես՝ անց ու դառն, չեմ ու շում, սուս ու փուս, մեկն ու մեկը, ձեռքն ձեռք, լուռ ու մուգն, վեր ու վար, բաց ու խոփ, դես ու վեճ, շուռ ու մուռ, տե՛ր ողորմյա (խաղրխ), կես գիշեր և այլն: Պահպանել ենք նաև գծիկով գրված այսպիսի ձևեր՝ գյուղից-գյուղ, զնալ-զալ, ոտից-գլուխ և այլն: Նշենք նաև, որ այս անջատ և գծիկավոր ձևերը բոլոր բնագրերում չէ, որ տեղ են գտել, և եթե բնագրերում այս կարգի բառերը կցված գրություն ունեն, նույնպես պահպանել ենք անփոփոխ: Պահպանել ենք նաև հեղինակի գործածած զուրկ ձևը (Երեւան էլ սովոր դորեք, — ժեղը. բնկ.) և այլն: Ամենուրեք պահպանված է բուն (կենդանու, թռչունի) ձևը. որ, կարծում ենք, արեւելահայերենի համար ավելի հիշող է, քան բույն-ը:

Պահպանված ուղղադրական անմիօրինակությունները նշված են համապատասխան երկերի ծանոթագրություններում: Մեծ մասամբ նշված են նաև բնագրերում եղած և պահպանված խոսակցական-բարբառային ուղղադրական ձևերը (հեղինակային)՝ ֆցիլ, զզուշ, ֆեյ զիլի և այլն:

Ասվեց, որ ներկա հատորում տեղ գտած սակզմագործությունների մի մասը տպագրվել է դրոզի երկերի էտմա՛նու կատարված այլ հրատարակությունների՝ զլխավորապես 1955 թ. միհատորյակի և 1964-ի երկհատորյակի մեջ: Դրանցում այդ երկերը տեղ են գտել մեծ կամ փոքր կրճատումներով, բնագրային փոփոխումներով: Հեղինակային բնագրի ղգալի խախտումներ կան «Աղվեսագրքի» 1955, 1972 թթ. հրատարակությունների մեջ: Քանի որ այս հատորում ղգված են բոլոր երկերի 1920—30-ական թվականների նախնական բնագրերը, ուստի հիշյալ կրճատումներն ու փոփոխությունները որեւէ չափով տեղ չեն գտել:

Ամեն կերպ ջանացել ենք բնագրերում պահպանել նաև նախնական հրատարակումների կետադրությունը, որ մեծ մասամբ հեղինակային պիտի լինի. ուղղումներ կամ լրացումներ ենք կատարել, երբ արդի կետադրական կանոններից շատ լուրջ շեղումներ են

Եղև և Լրբ կետագրական սխալը կամ անհրաժեշտ կետի բացակայությունը բովանդակությունը հասկանալու վնասել է: Այս վերջին կարգի ուղղումները, որ հիմնականում առողջանությունը նշանների մոծումներ կամ ձշտումներ են, ծանոթագրություններում երբեմն նշել ենք: Չնույնպիսի միտում ուղղումները չեն նշված:

Շատ ենք ջանացել նաև մեր սեփական վրիպումներից զերծ պահել հատորը, թեև դրա լիակատար արդյունքի գրավականը չունենք:

ԸՆԴԳՐԵՆՈՒՄԸ

Արդյո՞ք այս հատորում ընդգրկվել են Բակունցի բոլոր այն պատմվածքներն ու ակնարկները, որոնք չեն մտել առաջին հատոր: Ո՛չ, անշուշտ:

Հատորի մեջ տեղ չգտած այդ նյութերը Երկու տեսակ են՝ ա) նրանք, որ անկասկած էղել են և հաստատ ոչնչացված են, բ) որոնք չեն հայտնաբերված, և հնարավոր է, որ գտնվեն: Առաջին խմբի մեջ են այն անտիպ պատմվածքները, որոնց մասին հիշատակություններ են մնացել. օրինակ, Դր. Սիմոնյանը գրողների համամիութենական առաջին համագումարում հայտարարեց, որ Բակունցը «ունի հնդկականությունից առաջ գրված, սակայն չհրատարակված պատմվածքներ» («Գրական թերթ», 1934, № 23): Գիտենք նաև 1918 թ. առաջին կեսում գրված և մեծ մասամբ անտիպ մնացած այն պատմվածքների մասին, որոնք ամփոփված են Եղև դիմվոր Բակունցի «Գարնանային» անունը կրող տետրակում: Նույն ինքնանի աշխատ հրապարակված երեք երկերը, ըստ երևույթին, այդ տետրակից են: Սակայն տետրակի մեջ ընդգրկված միտում Երկերը անհայտ են մնում, ինչպես որ անհայտ է նրանց ճակատագիրը: Գրողի կինը՝ Վարվարա Զիվիչյանը մեզ հասցրել է, որ 1931—1932 թթ. Պետերսբուրգում մոտ երեք ու կես ամիս մնալուց հետո Բակունցը վերադարձել է Երևան՝ իր հետ բերելով նոր գրված պատմվածքներ միջնադարյան Հայաստանի կյանքից: Այդ կարգի մի շարք գրված պատմվածքի մասին կա նաև այլ վկայություն (Հ. Մկրտչյան, Մկալ Բակունց, Ե., 1958, էջ 106):

Ե. Չարենցից պահպանվել է հետևյալ վկայությունը. «Ակսիլը դրել է բուրգ աշխատավորության կյանքից մի շարք այնպիսի հաջող պատմվածքներ, որ բոլորն էլ մտցված են մեր բրդական դասագրքերի մեջ» (Ե. Չարենց, Գրականության մասին, Ե., 1957, էջ 135): Մենք նայել ենք Հայաստանում Եղած քրդերին դասագրքերի ամենահարուստ հավաքածուն (Ալ. Մլախիկյանի անվ. հանրապետ. գրադ.), հետաքրքրվել ենք մասնապես քրդագետներից, հատկապես Հաջին Զինգիից: Որե՞ն դասագրքում նման պատմվածք չենք հայտնաբերել և ոչ որ չլիտի այդպիսի պատմվածքներ պարունակող դասագրքի մասին:

Կարծում ենք, որ Չարենցի վկայությունը այն մասին, թե Բակունցը գրել է քրդերի կյանքից պատմվածքներ, անհիմն չէ, և. հավանաբար, դրանք ըստ ինչ-որ ծրագրի պետք է մտնեին բրդական դասագրքերի մեջ, բայց ինչ-ինչ պատճառներով տեղ չեն գտել և, ըստ երևույթին, մնացել են հեղինակի մոտ ձեռագիր վիճակում: Ուշագրության արժանի է գրողի որոշ ժամանակակիցների, գլխավորապես կնոջ՝ Վ. Զիվիչյանի, վկայություններն այն մասին, որ Բակունցը հրապարակված երկերի չափ և ղեռ ավելի ունենել է ձեռագիր երկեր, որոնց մի մասն առհասարակ չէր ուղղում հրապարակել, միտում

1 «Հայրենիք» (ամսագիր), 1955, № 8, էջ 3:

մասը ծրագրում էր հարմար առիթով լույս ընծայել: Այս ամենը, ըստ նույն տեղեկությունների, ոչնչացված է:

Մյուս երկերը, որոնք կարող էին ընդգրկվել այս հատորում, բայց տեղ չեն գտել, մամուլում, դասագրքերում հրապարակված կամ գուցե ձեռագիր պահպանված այն հնարավոր բնագրերն են, որ մենք չենք կարողացել հայտնաբերել: 1959—60 թթ. երկու անգամ հրապարակեցինք զրոգի երկերի մատենագիտությունը¹, բայց մի քանի տարի անց մամուլում հայտնաբերեցինք այնպիսի երկեր, որոնք մեզ ծանոթ չէին մատենագիտությունը կազմելու ժամանակ (օրինակ, «Սորուշ», «Կապը», «ОДИН ИЗ МНОГИХ», «Багратаван», «По селам Зангезура» ակնարկները), գտանք նաև ծանոթ երկերի անծանոթ մնացած հրապարակումներ (առաջին ու երկրորդ «Դավառական նամականիքների», «Արտելիայի», «Մինա բիրի», «Խոնարհ աղջկա» 1920-ական թվականների ռուսերեն առաջին հրապարակումները և այլն):

Մինչև այժմ Բակունցի երկերի առավել լրիվ ժողովածուն Էդել է 1964 թ. երկհատորյակը, որը 1955 թ. միահատորյակի համեմատ լրացվել է մեր կազմած մատենագիտության օգնությամբ և, բնականաբար, նրանում տեղ չեն գտել այն բոլոր երկերը, որոնք չկան մատենագիտության մեջ: Բացի դրանից, մատենագիտության մեջ եղած մի շարք երկեր նույնպես ինչ-ինչ պատճառներով դուրս են մնացել այդ երկհատորյակից: Ուրեմն և Բակունցյան երեք պատմվածքաշարերից դուրս Էդվադ պատմվածքները, պատկերները, ակնարկները ընդգրկելու տեսակետից այժմ ամենալրիվը դառնում է ներկա հատորը, թեև լրիվ չէ բացարձակ իմաստով:

Եթե մինչև սույն հրատարակության 3-րդ և 4-րդ հատորների լույս ընծայումը գտնվեն մինչև այժմ չհայտնաբերված պատմվածքներ կամ ակնարկներ, բնականաբար, տեղ կգտնեն այդ հատորներից որևէ մեկում:

ՊԱՏՄԱՆՈՒԹ ԻՆ ԱԿՆԱՐԿ

Ա. Բակունցի երկերի ներկա հրատարակության առաջին հատորում ստեղծագործությունների դասավորությունը հեղինակային է, քանի որ հատորում տեղ գտած երեք պատմվածքաշարերը կազմել և նրանց մեջ երկերի դասավորությունը որոշել է ինքը՝ հեղինակը:

Այս հատորում ընդգրկված պատմվածքները, ակնարկները և մյուս ոչ ծավալուն գործերը շարքերից դուրս են, ուստի նրանց դասավորումը հատորը կազմողինն է:

Շարքի արժեք ունի միայն «Ազգնազգիբը», որի նյութերը հատորում դասավորված են ըստ 1935 թ. հրատարակության: Մյուս երկերը ճիշտ համարեցինք նախ րաժանել երկու խմբի, ապա յուրաքանչյուր խմբում կյուրառել ժամանակագրական դասավորություն, այն է՝ ամեն խմբում նյութերը դասավորել ըստ առաջին հրապարակումների ժամանակագրական կարգի: Թեև այստեղ մի փոքր շեղում է թույլ տրված. մեկ պատմվածք և երեք ակնարկ հանված են ժամանակագրական կարգից և դրված հավելվածում: Ակնարկները ուսուիրեն լարգմանություններ են և, հավանաբար, ոչ հեղինակի կողմից կատարված, իսկ պատմվածքը շունի տարեթիվ:

1 «Ակսել Բակունցի ստեղծագործություններ» (Ե., 1959), զբոսում և առանձին՝ «Ակսել Բակունց, Կենսագրութ. և մատենագիտութ.» (Ե., 1960):

Ներկա հատորում ընդգրկված բոլոր ստեղծագործությունները Երկու խմբի բաժանելու գլխավոր պատճառը ակնարկները պատմվածքներից և ոչ ակնարկային գեղարվեստական մյուս գործերից առանձնացնելու անհրաժեշտությունն է եղել: Ակնարկները՝ իրենց հոգնամային որոշ տարրերով, անշուշտ, տարբեր են գեղարվեստական առավել ափսոսալից ընդհանրացումների ունեցող մյուս ոչ մեծ երկերից: Այս բաժանումը լեզվադրամ է ինքը՝ նյութը: Ծիշտ չէր լինի հատորում ընդգրկվելիք բոլոր ստեղծագործությունները ներկայացնել ժամանակագրական մեկ ընդհանուր շարքով:

Սակայն դրա հետ միասին երբեմն շատ էլ հեշտ չէ բալկոնցյան ակնարկը պատմվածքից և ուրիշ ոչ մեծ գեղարվեստական երկերից տարբերելը, որոշ դեպքերում էլ դա, կարծում ենք, անհնար է:

Ընդհանրապես, պատմվածքը ակնարկից բաժանող սահմանը դժվար է գծել, իսկ բալկոնցյան մի շարք ստեղծագործությունների դեպքում այդ դժվարությունն ավելի է շեշտանում: Բալկոնցի պատմվածքների, վիպակների, վեպերի, պատկերների մի զլխավոր առանձնահատկությունն էլ իրական կամ փաստական նախապատմությունների, նախակերպարների ու, եթե կարելի է ասել, նախավայրերի՝ գեղարվեստականացումն է: Բայց նույնը կարելի է ասել նաև բալկոնցյան ակնարկների մասին: Գրողի երկերի մեջ այն, ինչ համարում ենք ակնարկ, գեղարվեստական ստեղծագործություններ են: Բայց և միաժամանակ դրանցում ներկայացված են իրական վայրեր, դեպքեր, մարդիկ՝ այսպես ասած, անփոփոխ: Ակնարկներից յուրաքանչյուրի գեղարվեստական հատկանիշը պայմանավորված է նաև նրանով, որ շնայած փաստերն ու մարդիկ անփոփոխ են ներկայացված, բայց և բոլոր իրական վայրերը, դեպքերն ու մարդիկ հեղինակային կնիք ունեն, ներկայացված են հատկանիշների՝ գույների, պատկերների, եղելությունների հեղինակային րևտրությամբ ու գրելաձևով:

Բայց չէ՞ որ իրողությունների հեղինակային ընտրությունը և կնիքը նրանց պատկերման վրա, ինչպես և գրելաձևը էլ ավելի բնորոշ են պատմվածքներին: Ուրեմն ինչպե՞ս են տարբերվում Բալկոնցի ակնարկները պատմվածքներից:

Կարելի է թվարկել տարբերիչ մի քանի առանձնահատկություններ. մեզ թվում է, դրանցից են հետևյալները. 1) Ակնարկներում մարդկանց ու վայրերի իրական անունները սովորաբար անփոփոխ պահպանված են. միայն րիչ դեպքերում ուղղակի շեն նշվում և հարվադեպ նշվում է մտացածին անուն: Պատմվածքներում իրական անունները կարող են փոխվել և չփոխվել, ընդ որում, ավելի հաճախ փոխված են լինում: 2) Պատմվածքներում երբեմն և ավելի նախակերպար երբեմն միացված են մի կերպարի մեջ. որեւէ իրական անձի անուն կարող է օգտագործված լինել անվանելու համար բոլորովին այլ նախակերպարի՝ սրան երկի հերոս դարձնելուց հետո (օրինակ, Ռուսոյ Ավին «Միջնաձորում» — տե՛ս առաջին հատորի համապատասխան ծանոթագրությունները): Ակնարկներում փաստական նյութի այս կարգի գեղարվեստական մշակումներ մեծ մասամբ չեն տրվում: 3) Պատմվածքում որեւէ իրական անձ կարող է պատկերվել այնպիսի վայրում, ուր նա չի եղել, որ արվում է գեղարվեստական Երկի մտահղացումը ավելի նպատակալից մարմնավորելու նպատակով: Ակնարկում նյութի նման մշակում ևս չի հանդիպում կամ հազվադեպ է լինում: 4) Ակնարկներում ներկայացված իրողությունների մեջ հեղինակային նպատակադրված հավելումներ ու փոփոխումներ սովորաբար չեն կատարվում (լինում են հազվադեպ), մինչդեռ պատմվածքների համար օգտագործված փաստերը լրացված են լինում այլ դեպքերով: 5) Պատմվածքներին բնորոշ է

Հէրոսի կշանքը կամ էյանրի մի հատվածը ներկայացնող գեղարվեստական դիպաշարը (սլափէն), ակնարկները մեծ մասամբ խնկական խմաստով նման գեղարվեստական դիպաշար չեն ունենում: 6) Բակունցյան պատմվածքներում «Էգիֆանի», ի վերջո, նոստակ չի ունեցել ներկայացնելու Լոկուփյուններ, իրական մարդկանց ու վայրեր, այլ ալիք ամենը զգտագործել է իր ներշնչմանը կամ մտահղացմանը մարմին տալու համար: Ակնարկներում նույնպես ինչ-որ շափով առկա է մտահղացումն արտահայտելու մղումը, միայն չի՛շտ չի լինի ասել, թե իրողություններն զգտագործված են զրա համար: Ակնարկներում մարդկանց, ղեպերի ու վայրերի բուն պատկերումը գլխավոր նպատակն է: 7) Պատմվածքներն էլ մի շարք ղեպերում բռնե՛ որոշակի իրագործության են արձագանքում, բայց դա ավելի հատուկ է ակնարկներին: Բակունցը ակնարկ սովորաբար գրել է որե՛ք թերթի կամ ամսագրի պատվերով և ըստ նրանց պահանջների, մինչդեռ այդպես գրված պատմվածքները համեմատաբար չի՛լ են (օրինակ, «Վաղը մարտի ուրիշ է» կամ «Բանգին»): Բնականաբար, ակնարկները ավելի հաճախ լրագրային են, մամուլի բաժնուցրած հարցերին արձագանքող և էրբեմն մոտենում են հոդվածի մակարդակին: Ճիշտ է, այդպիսի պատմվածքներ էլ կան, բայց այդ հատկանիշը պատմվածքի մեջ ակնարկային «շերտ» է, իսկ ավելի բնորոշը պատմվածքի համար հեղինակային մտահղացման մարմնավորումն է և գեղարվեստական նշմարտության բացահայտումը:

Կարելի է նշել բակունցյան ակնարկը պատմվածքից դանդաղող նաև այլ տարբերություններ, բայց, այդ ընդերքով հանգերձ, մի շարք ղեպերում տարակույսներ և տատանում է երևան գալիս նրանց ժարբերման ժամանակ: Օրինակ, այնպիսի երկեր, ինչպիսիք են «Բվան բլրը», «Դրոգապան Գեոն» կամ «Ձմռան մի գիշեր», ակնհայտորեն ակնարկ չեն, ինչպես և անվիճելիորեն ակնարկ են գլուղերի անուններով կոչվող «Բիշանագր», «Նոստ», «Էմեն», «Արմաշը», «Ելորան» և այլն: Բայց ահա ունենք նաև «Տրախտորի մաշինը» կամ «Արտելիան», որոնք չունեն տեղի և անձանց որոշակիություն և հեղինակի կողմից պատմվածք են անվանված, բայց և ակնարկային, լրագրային ճղալի տարրեր են պարունակում: Ի՞նչ անել: Բավական տատանվելուց հետո դրանք դրել ենք պատմվածքների մեջ, թեև ճիշտ կլիներ նաև ակնարկների շարքում ղետնղել: Նույն կարգի դժվարություններ են հարուցել նաև այնպիսի գործեր, ինչպես՝ «Տոյարանի պապաշան», «Աշխատանքի հերոսները», «Կածանով»-ը, «Մանոթ բակը» և այլն (առաջին երկուսը համարել ենք պատմվածք, մյուս երկուսը՝ ակնարկ):

Այսպես, ակնարկ թե պատմվածք բաժանումները երբեմն պայմանական են:

Որոշ ղեպերում էլ դժվար է տարբերել բակունցյան ակնարկը հոդվածից: Օրինակ, «Մեր գլուղերում» ակնարկաշարի որոշ մասեր կարծես հոդված են, իսկ գլուղերի կյանքին նվիրված մի քանի հոդվածներ, ինչպես, օրինակ, «Նամակներ գլուղից» հոդվածը («Նորհրդային Հայաստան», 1924, № 299), ունեն ակնարկի որոշ առանձնահատկություններ: Կամ՝ «Նոստորջուրի կոմունան» ակնարկային շատ բան ունի իր մեջ, և մենք դժվարանում էինք որոշել այն ղեմ՛լ այս հատորում՝ ակնարկների մեջ, թե՛ թողնել շորթորդ հատորի համար, որտեղ հավարվելու են գրողի բոլոր կարգի հոդվածներն ու այլ ոչ գեղարվեստական երկերը:

Նաբավոր է, որ պատմվածք-ակնարկ-հոդված մեր կատարած խմբավորմանը առանձին երկերի կապակցությամբ համաձայն չլինեն որոշ քննըրցողներ: Հիշենք նաև, որ երկերի առաջին հատորում տեղ գտած «Միանաժորը» և «Անձրեր» շարբերում նույնպես կան ակնարկներ (օրինակ, «Նաղլացավը» կամ «Հյումբաթի ձորը»): Բայց, ինչ խոսք,

ախալ կլինէր շարքերը խախտել և այդ ակնարկները դնել այս հատորի Ակնարկներ բաժնում:

Ամեն զեպրում, ակնարկների մի առանձնահատկությունն էլ այն է, որ նրանք օղակ են՝ պատմվածքների և հոգվածների միջև:

Հատորում երկերի առաջին խումբը կամ բաժինը վերնագրված է Պատմվածքներ և պատկերներ (և ոչ սոսկ՝ Պատմվածքներ) այն պատճառով, որ նրանում գրված որոշ երկեր որեւէ մոտեցմամբ չեն կարող պատմվածք կոչվել: Դրանցից են, օրինակ, «Աղոթք», «Անտառում», գուցե նաև՝ «Հին տանը» երկերը և այլն: Քերես, նման զեպրերում պայմանական է պատկեր անվանումը, բայց և էարժում ենք, հիշյալ բնույթի գործերի համար այն ավելի մոտ է ճշտին, քան պատմվածք-ը: Ընդ որում, այդ երկերից մեկ-երկուսը (օրինակ, «Աղոթք») արձակ բանաստեղծություններ են, բայց զերպագանցինք պատկեր ընդհանուր անունը գործածել, որ ավելի ընդգրկող է, և նրանով կարելի է անվանել հատորում տեղ գտած և՛ արձակ բանաստեղծությունները, և՛ ուրիշ արձակ ստեղծագործություններ, որ պատմվածք չեն:

Զնայած դրան, նշված վերնագիրը դարձյալ ամբողջությամբ չի արտահայտում բաժնի պարունակությունը. բանի որ այնտեղ հենց առաջին երկը ոչ պատմվածք է, ոչ պոետիկ, այլ՝ հերթալի. Հարկ կա՞ր արդյոք բաժնի վերնագրի մեջ ավելացնելու նաև Ֆելյալ բառը: Բնութ է՝ ոչ:

Ամեն զեպրում առաջին բաժնի մեծագույն մասը կազմում են պատմվածքները՝ լեւե հաճախ բավական տարբեր բնույթի ու կառուցվածքի: Դրանք պատմվածք են զասական խմայտով, և հիմք չկա նրանց այլ անուններով, օրինակ, նովել (նորավեպ) կոչելու, ինչպես երբեմն անում են: Պատմվածք անվանումը լայն բովանդակություն ունի և միանգամայն հարմար է բազմոցյան համապատասխան երկերի համար: Ինքը հեղինակն էլ մի շարք զեպրերում իր նման գործերը անվանել է պատմվածք. օրինակ, «Դալուստի վիկը» (1925 թ.) կոչել է ագրո-պատմվածք, 1928 թ. երկերի փոքր ժողովածուն՝ «Պատմվածքներ», 1933 թ. հրատարակված «Սև ցեղերի սերմնացանը» ժողովածուի վերնագրին կցել է Պատմվածքներ բացատրող ենթավերնագիրը, 1934 թ. Բիպիսում հոսանքին լույս տեսած ժողովածուն վերնագրել է «Семь рассказов» և այլն:

* * *

Զնայած Բակոնցից պահպանված ոչ ծավալուն զեղարվեստական երկերի ընտրանքին ամփոփված է առաջին հատորում, սակայն երկրորդ հատորում ևս կան հանաչում հտած գործեր, ինչպիսիք են «Նղբայրության ընդունելիները», «Իվան բոլը», «Բեան, Բեան...»-ը և այլն: Միաժամանակ, ընթերցողներին, ինչպես և զրականագետներին քիչ հայտնի կամ անհայտ մի շարք երկեր, որոնք տեղ են գտել այս հատորում, իրենց գեղարվեստական արժանիքներով, բազմոցյան բնորոշ խոսքային հատկանիշներով նույնպես զրոգի առաջնակարգ ստեղծագործություններից են: Բացի վերոհիշյալներից, դրանց մեջ են նաև 1918 թ. երեք ստեղծագործությունները («Աղոթք», «Աշտը», «Անտառում»), ապա՝ «Հին տանը», «Զմռան մի գիշեր», «Մալը», «Դրոգապան Գևորգ» պատմվածքները և այլն:

Բակոնցի ակնարկները, անշուշտ, ընդհանուր առմամբ զեղարվեստական արժանիքներով չեն կարող համեմատվել նրա լավագույն պատմվածքների հետ և հաճախ

ավելի քիչ գեղարվեստական ընդհանրացումներ ունեն ու ավելի շատ են առնչված ժամանակի հրատապության կամ, ավելի ճիշտ՝ ժամանակավորի հետ: Դրա հետ մեկտեղ, դրողի ակնարկների մեծ մասն ունի ակնհայտ արժանիքներ, այդ թվում՝ գեղարվեստական: Սովորաբար նախասկերպաբար բարձր գործածում են պատմվածքների, վեպերի և այլ ոչ ակնարկային ստեղծագործությունների համար: Իրոք, ակնաբեկի հերոսները, կարծես, հենց նախնական են, նախակերպարներ, այսինքն՝ ոչ թե հեղինակի ձեռնարկներն են, այլ լուսանկարներ: Բայց ավելի լուրջ ուշադրությունը, մասնավորապես Բակունցի ակնարկների նկատմամբ, ցույց է տալիս, որ նրանցում էլ կան կերպարներ, որ ինչքան էլ գերակշիռ լինի ակնարկների մեջ հրատապության կամ պատվեր կատարելու տարրը, այնուամենայնիվ, նրանցից ամենալավների մեջ արվեստագետ հեղինակի «ձեռագիրը» գեղարվեստական լիարյուն կերպարներ գծանկարել է: Բնականների տեսարկտից ևս ակնարկներն ունեն ուշագրավ շատ հատվածներ (օրինակ, աղվեսի և անդրի կոկիլը «Կաթնոլի» ակնարկում կամ կուսական անտառների պատկերները «Շաշիբոլում»):

Բակունցի ակնարկներն ունեն նաև գրականագիտական հետաքրքրություն, քանի որ նրանց մեջ գտնում ենք գրողի որոշ պատմվածքների («Միրհավ», «Սադու» և այլն) նախակերպարներ, նախապատմություններ (տե՛ս այս և առաջին հատորի ծանոթագրությունները):

Այս ամենով հանդերձ, ակնարկը մնում է ակնարկ և ոչ քիչ դեպքերում ժամանակավորություն դրոշմով: Անշուշտ, դա ինչ-որ շափով վերաբերում է նաև պատմվածքներին, բայց և փաստ է, որ ակնարկներում խոշոր, ճշմարիտ արվեստագետի զգացողությունը ավելի հաճախ է նախանջ կատարում լրագրի կամ դասագրքի՝ տվյալ ժամանակի պատմության արձև, քան պատմվածքներում:

Բակունցի երկերի ներկա գիտական հրատարակությունը ձգտում է լիակատարության, հատկապես պատկանելի գեղարվեստական գործերը պետք է ամբողջությամբ տեղ գտնեն նրանում: Արդ. գրողը կենդանության ժամանակ առիթ ունեցել է իր երկերի մեջ ընտրություն անելու՝ մամուլում հրատարակված ստեղծագործություններից առանձնացնելով, հոգատար մշակման ենթարկելով ու իր երեք գլխավոր ժողովածուների մեջ հավաքելով էրեք տասնյակից ավելի ստեղծագործություններ: Ուրեմն երկերի ներկա հրատարակության առաջին հատորում ամփոփված ստեղծագործությունները հեղինակային ընտրությամբ են հավաքվել: Այս հատորում գործերի մի մասը կարծես «հակառակ հեղինակի կամքի» է հրատարակվում. նախ, այդ երկերից մի քանիսը Բակունցը, գուցե և, երբեք չգնեք իր որևէ ժողովածուի մեջ, ապա՝ 1920—1930-ական թվականների առաջին շտապ հրատարակումներից հետո հատորում տեղ գտած երկերի մեծագույն մասը որևէ հեղինակային բարելավման, մշակման չի ենթարկվել: Իրոք, որոշ ակնարկներ, պատմվածքների մեջ նկատելի են թե անմշակ լինելու դեպքեր, թե կրճատման և բարեփոխման արժանի հատվածներ:

Սակայն դասական հեղինակների երկերի ակադեմիական, գիտական հրատարակությունները կաղմելիս հաճախ հաշվի չի առնվում հեղինակի «կամքը», քանի որ այդ հրատարակությունների նպատակը միայն ընթերցողականը չէ. նման շատ օրինակներ

կարելի է բերել թե՛ ուրա, թե՛ արևմտավարձական դասականների երկերի գիտական-լավագույն հրատարակությունները:

* * *

Այլ խմբագրումներ և Ֆնագրային տարբերակներ բաժնեները ինչպես նախորդ, այնպես էլ այս հատորում միմյանցից զանազանվում են նրանով, որ առաջինում զրվում է՝ Լեզի հիմնական ընագրից շատ տարբերվող փոփոխակը՝ ամբողջությամբ, իսկ երկրորդում ներկայացվում են նույն երկի իրարից համեմատաբար ավելի քիչ զանազանվող փոփոխակների միայն տարբերությունները:

Եւ՛ ալ խմբագրումները և՛ ինչ քննադրային տարբերակները վերաբերում են միայն նույն երկի մի քանի ընագրային աղբյուրների միջև եղած տարբերություններին: Առաջին հատորի մեջ ամփոփված ստեղծագործություններից յուրաքանչյուրը (բացի «Ծիրանի փողը» և «Պրովինցիայի մայրամուտը» երկերից) ունի առնվազն երկու ընագրային աղբյուր, իսկ մի մասի ընագրային աղբյուրների քանակը չորս կամ հինգ է: Եվ, քանի որ հեղինակն իր ստեղծագործությունները ամեն մի նոր հրապարակման համար մեծ կամ փոքր մշակումների է ենթարկել, ուստի ընագրային աղբյուրների քանակի մեծությունը այս դեպքում նշանակում է տարբերակների շատություն: Այդ է պատճառը, որ առաջին հատորում զղալի քանակ են կազմում թե՛ Այլ խմբագրումներ բաժնի մեջ զրված բնագրերը և թե՛ մանավանդ Ֆնագրային տարբերակներ բաժնի նյութը: Միաժամանակ, որքան քիչ լինեն երկերի ընագրային աղբյուրները, այնքան քիչ կլինեն այլ խմբագրումներն ու տարբերակները: Սա վերաբերում է այս հատորին, որտեղ հավաքված երկերը, առանձին բացառությամբ, մեկական բնագրային աղբյուր ունեն: Այս է պատճառը, որ Այլ խմբագրումներ բաժնում կա ընդամենը մեկ բնագիր (առաջին հատորում ինն են), իսկ Ֆնագրային տարբերակներ բաժնում նշված են 6 ստեղծագործության առանձին բնագրերի միջև եղած տարբերությունները և այն էլ փորձածավալ (առաջին հատորում ներկայացված են 28 երկերի ընագրային տարբերություններ, հաճախ բավական ծավալուն):¹⁾

Ընագրային տարբերակներ բաժնում և Մանրագրությունների մեջ այս հատորում

¹ Այս հատորն արդեն շարված էր և 20 մամուլ տպագրված, երբ իմացանք (ս. թ. 29. 6), որ 1931 թ. լույս տեսած «Նոր աշխարհ. և տարի» դասագիրքը, որի անվանաթերթին նշված է «կազմեցին մի խումբ ուսուցիչներ», իրականում կազմել են Ս. Բակունցը, Խաչատուր Կանայանը, Հակոբ Հարությունյանը: Սա նշանակում է, որ դասագրքում Բակունցի ութ երկերի հրապարակումները հեղինակային են և բնագրային աղբյուրի արժեք ունեն: Դրանցից 2-ը՝ «Աշխատանքի հերոսները» և «Կոմսոմոլի փոկերով»՝ այս գործերի մեղ ծանոթ առաջին հրապարակումներն են և հատորում տպագրված են որպես հիմնական բնագրեր: Մյուս 6 գործերը հրապարակվել են նաև նախքան «Նոր աշխարհը»: Սրանցից մեկը՝ «Հյուսիսային ծովը» տեղ է գտել 1-ին հատորում: Մյուս 5 ստեղծագործությունները՝ «Տրախտորի մաշին», «Տպարանի պապաշան», «Պեմզայի հանքերում», «Վարդագույն տուֆի երկրում», «Հաղթական հավաքը», որ տպագրվում են այս հատորում, հիմնական դիտված բնագրերի համեմատ ունեն տարբերություններ, որոնք պետք է ներկայացվեին ընագրային տարբերակներ բաժ-

ևս օգտագործված է տոգահամարների կարգը՝ Գեորգի Երկերի ծանոթագրությունների մեջ տեղեկանքների մի մասը արվում է ընդհանուր շարադրանքի կարգով, մյուս մասը՝ ծանոթագրվող բառը, անունը կամ հասկացածը պարունակող էջի ու տողի նշումի մոտ:

Նախորդի համեմատ այս հատորում յուրաքանչյուր երկի ծանոթագրության սկիզբը փոքր-ինչ փոխված է. նախորդում ամենապիտանի թվարկվում էին երկի բնագրային աղբյուրները՝ համառոտագրված, այստեղ դրա կարիքը չկա, քանի որ երկերի մեծ մասը թանի մեկ բնագրային աղբյուր, որը և ծանոթագրության մեջ նշվող առաջին հրատարակումն է: Մի քանի աղբյուրի առկայության զեպքում ծանոթագրության մեջ համապատասխան տեղեկանք է արվում:

Այդպես, այս հատորի ծանոթագրություններում յուրաքանչյուր երկի վերնագրի տակ արվում են նախ բնագրի հրատարակումների հետ առնչված տեղեկություններ, ապա՝ այժմյան հրատարակման համար հիմնական բնագրի մեջ արված ուղղումները (եթե կան), նշվում են չուղղված՝ անհարկությունները և հնացած ձևերը: Այնուհետև, հաղորդվում են տեղեկություններ երկը գրելու հանգամանքների, նախակերպարների, մյուս ստեղծագործությունների հետ սովյալ երկի ունեցած առնչությունների, ինչպես և տեղ գտած աշխարհագրական անունների, անձնանունների, մեջբերումների, ասույթների վերաբերյալ և այլն:

Հատորում ընդգրկված երկերի գրության ստույգ ժամանակը (ամիս, ամսաթիվ) այժմ որոշել տեղիք չէ: Եվ մեծ մասամբ գրության թվականներ չենք նշում, բայց և պետք է նկատի առնել, որ գրեթե բոլոր աշխարհները տպագրվել են գրկուց առավելագույնը մեկից երեք ամիս հետո (բացառությունների զեպքում տեղեկանք արվում է): Պատմվածքները գրելու և հրատարակելու միջև ընկած ժամանակը կարող է ավելի մեծ լինել, բայց այս հատորում ընդգրկվածները հիմնականում տպվել են գրվելուց ամենաշատը մի քանի ամիս անց, միայն հազվադեպ զեպքում կարող է ժամանակամիջոցը մեկ-երկու տարվա հասնել:

ՊԱՏՄԱԿԱՆՔՆԵՐ ԵՎ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

ՀԻՄԱՐ ՄԱՐԴԸ

(Էջ 7)

Հրատարակվել է «Աղբյուր» մանկական հանգեսի (Թիֆլիս) 1913 թ. 10-րդ (հոկտեմբերի) համարի Մանկական աշխարհ բաժնում՝ Ալեկսեյ տոբագրությամբ: Այժմ տպագրվում է երկրորդ անգամ նույնությամբ:

Նում: Հնարավոր է նաև, որ «Նոր աշխարհ» այդ հրատարակումներից մեկ-երկուսը այս հատորում տպագրվելին ոգուկա հիմնական բնագիր: Բանի որ այլևս անհար է համապատասխան փոփոխություններ մտցնել շարված ու կիսով չափ տպագրված հատորում, բավարարվել ենք Բնագրային տարբերակներ և Մանոթագրություններ բաժիններում շարվածքը մասամբ փոփոխելով՝ ոչոչ ճշտումներ անել և մի քանի տեղ տեղեկանքներ տալ:

1 Տողերը համարակալելիս վերնագրերը, մի երկի առանձին մասերի համարները նույնպես տող են հաշվված (աստղանիշները համարակալումից դուրս են):

Ա. Բակունցն իր ինքնակենսագրության մէջ (ձեռագիրը պահւում է ԳԱԹ-ում) գրել է. «1915—16 ռուսական սարսափ, գաղթի պատճառով փակվել էր ձեմարանը, և Լս ալի տարին ռուսացիք «Իրավիքներ» Զանգեզուրի Լոր գյուղը: Ամառը ևս «շարութուն» էի արել, որ և կարելի է հաշվել իմ գրական մկրտութունը. Լիկ չհաշվենք «ձիմար մարդը» վերնագրով մի հերթաթիւ, որը 1911 թվին ապէջ «Աղբյուր» ամսագիրը:

1915 թ. ալի «շարութունը» այժմ հայտնի է. Գորիսի բաղադրադուլի Մատթեոս Տեր-Գրիգորյանի վերընտրութեան կապակցութեամբ Բակունցը 1915 թ. Շուշիի «Փայլակ» Բերթում հրատարակել է մի երգիծական հոգւած քաղաքագլխի դեմ՝ «Մաթիկ Մաթիկիչը... (Մի անհայտ մարդու անհրաժեշտ կենսագրութեան փորձ)» վերնագրով («Փայլակ», 1915, հուլիսի 26): Ինչ վերաբերում է «ձիմար մարդը» հերթաթիւին, ապա նրա հրատարակման հիշտ թվականը հեղինակը յիշատել է եղել ինքնակենսագրութունը գրելիս:

էջմիածնի Գեորգյան ձեմարանում ստղծելիս Բակունցը դրում էր շափածո և արձակ գործեր ու կարգում դասընկերներին: Ուսումնառութեան տարիներին նա թղթակցել է Թիֆլիսի և Շուշիի պարբերականներին. ըստ էրեւելիին, առաջին գրվածքը, որ ձեմարանական 14-ամյա Աղերսանդր Բնասյան-Բեկչյանը ուղարկել է մամուլում հրատարակելու. Լիւն է «ձիմար մարդը»:

Գծված է առէլ, ին ինչու չառկապիս ալի հերթաթիւն է ուղարկել:

«ձիմար մարդը» հայ ժողովրդական հանրահայտ հերթաթիւ (կա նաև «Աստուծոյ պսակաւ գնացող մարդը» վերնագրով): տարբերակներէից մեկի վերաշարադրանքն է: Ալի հերթաթիւի մի ալ տարբերակ (կամ գուցե մի բանիսը միավորելով) մշակել է Հ. Թումանյանը՝ անվանելով «Անխելի մարդը»²: Դա Թումանյանի առաջին արձակ ստեղծագործութիւններէից է և առաջին տպագրված հերթաթիւ (1894 թ.): Անկասկած է, որ Թումանյանի ուժընտրած տարբերակն է ալիի հաջող, և՛ մշակումն ալիի բարձրարժէք է. լին Բակունցին: Պէտք է ենթադրել, որ 1913 թ. Բակունցը կարդացած չի եղել Թումանյանի երկը, որ հրատարակված էր նույն «Աղբյուր» 1894 թ. № 4-ում, այլապէս նա ոչ կարէր ալի հերթաթիւ, ոչ էլ առիթ կունենար «Աղբյուրին» ուղարկելու (հավանաբար. «Աղբյուրին» խմբագրութիւնում էլ չեն հիշել, որ 19 տարի առաջ տպագրել էն նույն հերթաթիւի մի ալ տարբերակը):

Ա Ղ Ո Թ Ք

(էջ 10)

Հրատարակվել է «Ժողովուրդ» լրագրի (Երևան) 1918 թ. հոկտեմբերի 3-ի համարում (№ 15)՝ Բակունց ստորագրութեամբ: Տպագրվում է երկրորդ անգամ նույնութեամբ: Ուղղում.

էջ 11, տող 31. Ժ-ի քնագրում՝ բառիս իրենց Հերթաներ տուր—ուղղել ենք՝ բոլորիս իրենց Հերթաներ տուր:

Չենք ուղղել հնացած կամ այժմ անհիշտ թվացող որոշ ձևեր, ինչպես՝ սիրո բառեր ենչվեն (էջ 11, տող 32):

1 «Հայ ժողովրդական հերթաթիւներ», հ. 7, Ե., 1977, էջ 65—67, նաև՝ Տ. Նավասարդյան, Հայ ժողովրդական հերթաթիւներ, գիրք 5-րդ, Թիֆլիս, 1889, էջ 71—74:

2 Հ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Ե., 1949, էջ 131—133:

1918 թ. ամռանն ու աշնանը Բակունցը երևանում աշխատել է որպես թերթների (այդ թվում՝ «Ժողովուրդ» և «Հառաջ») լրագրող։ Ինքն այսպես է հիշում այդ օրերը. «Ամեն օր պիտի շրջել հիմնարկները պետական, լուրեր հավաքելի, թե ի՞նչ է պատահել, ո՞ւմ են սպանել, զոհերը քանի տուն են կտրել, քանի խանութ թալանել»։

Լուրերիս համար տողավարձ էի ստանում, և որովհետև հունձն առատ էր, պատահարները բազմաթիվ, շարավիճակներ էի քիչ դրամ էր ընկնում գրպանս, մյուս շաբաթ շողիանալու համար։

Հիշողությանս մեջ ազդող՝ այն տարուց մնացել է իմ պատկերը՝ անկարգ, ազդու մաշեր, ինչպես մացառուտ, բեղի տեղերը նոր ծլած մազ և զգեստի պես մի բան, որի մեջ ես ավելի խրտվիլակի էի նման։

Զինվորական ուղևոր շրերից նոր էի ազատվել (ե՛նն տարին)։

«Ազդիթը», ինչպես և «Աշուտը» ու «Անտառումը» Բակունցը «Ժողովուրդ» թերթում հրապարակել է՝ այդ լրագրի սրբադիր՝ ու լրագրի աշխատելու ժամանակ։

1917 թ. դեկտեմբերի 26-ին Բակունցը էջմիածնից մեկնել է Կարին, ռազմաճակատ, որպես կամավոր։ Այդ օրերին ռուսական բանակը սկսել էր ռազմաճակատը թողնել ու խմբերով վերադառնալ Ռուսաստան։ Արևմտյան Հայաստանի այն հատվածները, որոնք ռուսական բանակի հսկողության տակ էին, կարող էին վերադարձվել թուրքական զորքերի կողմից, և բացվում էին Անդրկովկասի մոտեցնող զենքերը։ Ամենաողորմականն, անշուշտ, հայության վիճակն էր։ Արևմտահայության զանգվածային կոտորածներից ու տեղահանություններից հետո պահպանված բեկորները վերադարձել էին ռուսական հսկողությանն անցած հայրենի վայրերը, և ավերի ու մոխրի մեջ նորից կյանքի նշաններ էին երևան գալիս։

Ռազմաճակատում մնացած, գլխավորապես, հաշվական և անդրկովկասյան զորքերը չկարողացան դիմադրել թուրքական բանակի հարձակմանը, և հանձնվեցին ոչ միայն Տրապիզոնն ու Երզնկան, այլ նաև Կարինը (որի պաշտպանության հետ մեծ հույսեր էին կապում), ինչպես և մոտակա վայրերը, ողջ շրջակայքը։ Այսպես հանձնվեցին Ռուսահայաստանի քաղաքներն ու գյուղերը՝ Կարս, Սարիղամիշ, Ալեքսանդրապոլ, Իգդիր և այլն։ Արշավանքը լուրջ դիմադրության հանդիպեց Ղարաբաղիսպի և մանավանդ Ապարանի ու Երևանի (Սարգսրապատ) մոտ, որ թուրքական բանակը հո մղվեց։

Բակունցը ծառայել է նախ Թուրքեստանյան, ապա Երզնկայի զինվորում։ Նա մասնակցել է այդ ժամանակամիջոցում տեղի ունեցած մարտական զործողություններին, մասնավորապես Աշկալայի, Իլիջայի, Արդահանի, Սարգսրապատի ճակատամարտերին։ Հինկով շարքային զինվոր սպրկել է պատերազմի, ռազմաճակատի «հաբուցած» բոլոր զգացումներն ու տվյալներները՝ մահի մշտական մոտիկություն, սպանիչ հոգեբանություն, քաղց, նահանջի խուճապ, անսել է արյուն, մահեր, դիակներ, խեղանդամում «ես արյուն շատ եմ տեսել՝ կոխվ, կոտորած», — ավելի ուշ գրել է նա («Էնն տարին»)։ Բակունցը ակնհայտ է ևզել նաև հրամանատարության անշնորհքությանը, դիմադրողների դասալքությանն ու անկարգություններին, արևելահայ-արևմտահայ անմիտ հակառակություններին։ Տեսել է ավերված ու հայազրկված հարյուրավոր գյուղեր, հայության պահպանված բեկորների երկրորդ փախուստը կոտորածից։

Կամավոր մեկնելիս՝ Բակունցը պատերազմը պատկերացնում էր ըստ գրքերի ու ճառերի։ Շատերի նման նա ևս երազում էր սխրանք և կարծում էր, թե պատերազմը հերոսությունների թաղերաբն է։ «Ձենք ու զրահից թնդում էին լերինք» —

հետագայում հիշում էր նա ճանարանի շրջակայքում 1914—15 թթ. տիրող հերոսա-
կանության միջոցառումը («Մանոթի բակը»), որ, անշուշտ, աղղիկ էր նրա վրա: Դի-
մելով իր ճանարանական ուսուցչին, Բակունցը գրում է. «Դուք ամեն մի սանի
պատմում էիք «Շուշան Շավարշանա», դրվագներ Ավարայրի օրերից, ավազի վրա
գծում էիք կորած քաղաքներ, գտնում Բասենը, Ալաշկերտը, որտեղ երբեք դուք չեք
եղել: Մեր մահական հոգիներում ձեր բառերը տղայական երազներ էին ծնում, և մեր
ձեռքին բռնած կերտները զենք ու նիզակ էին թվում» (նույն տեղում): Բակունցը
ակնարկում է երազել իր «հեթանոս հայրենիքը», «արքայան սիրատուն», որ «ցողում է
ժաշիկներն հեղեմական» (տե՛ս «Անտառում» պատկերը). «ես ցանկացա մարմինս
թշուղ սրբազան գետի մեջ և բարեպաշտորեն երկրպագել հեթանոս հայրերիս աստված-
ներին՝ ամենաճերմակ արջառները զոհելով» (նույն տեղում):

Նվ ահա ռազմաճակատ, մահեր, դիակներ, սարսափ, խուճապ... Պատկերացում-
ները փոխվում են, զգացումներն ու ասորումները՝ նույնպես:

Սանդաղումների ներածական մատուցում արդեն ասել ենք, որ ռազմաճակա-
տում Բակունցը ունեցել է մի տեսք «Գարնանային» (կամ՝ «Գարնանամուտ») անու-
նով, որի մեջ ղանաղան զրառումներ է արել: արձանագրել իր սպասանական պատկերա-
ցումների փուլումը, պատերազմական խոհերն ու ասորումները: Հավանաբար, «Աղոթ-
ք» և հաջորդ երկու երկերը այդ տեսքի պատերազմականությունից են:

Պատերազմի վիպային պատկերացման փուլում իրական մարտի դաշտերում շատ-
շատերն են ապրել, և բնիկը չէ, որ բավական տպավորիչ գրել են դրա մասին՝ Տոլստոյ,
Ռեմարկ, Չարենց, Հեմինգուեյ... Բակունցը լրացնում է այդ շարքը: 1918 թ. նրա
հրապարակած այդ երեք գործերը, ինչպես և հետագայում գրված որոշ երկեր (հատ-
կապես «Այու սարի լանջին» պատմվածքը) արտահայտում են զրոգի հիասթափությունը
պատերազմից առհասարակ:

«Աղոթքը» երեքից առաջինն է հրապարակվել ու այսօր էլ խորապես հուզում է
ներանում եղած անկեղծ ներշնչանքը, իրերի խոր ըմբռնողությունը:

էջ 11, տողեր 8, 15, 26—27, 31 շեղա. հակ՝ շեղանկեր—այս անունը հիշվում է
հակ «Անտառում» պատկերում (էջ 19, տող 3), խորհրդանշում է Բակունցի պատանե-
կության ընկերուհի Թագուհի Սաֆրազբեկյանին (ծն. 1898 թ.): Իր համաքաղաքացի այդ
աղջկա նկատմամբ Բակունցը սիրո զգացմունք է ունեցել:

Ըստ Բակունցի դասընկեր և բարեկամ Վաղարշակ Հովակիմյանի (տե՛ս «Անտա-
ռում» պատկերի ծանոթագրությունները) հուշերի (սկսվում են ԳԱԹ-ում) Թ. Սաֆ-
րազբեկյանը եղել է զրոգի դասընկերուհին Գորիսի ծխական դպրոցում: «Ուսուցիչ-դաս-
տիարակ Հովհաննես Դրիգորյանը Սանդուն նստեցրել էր Թագուշ Սաֆրազբեկյանի հետ
միասին առաջին նստարանի վրա: Թագուշը հանգիստում էր Գորիսի ուսուցչ դպրոցի
տեսուչ Սաղաթ-բեկ Սերգեյիչ Սաֆրազբեկյանի դուստրը... Մնաչա, լրջախոհ ու լրջա-
միտ Թագուշը իր զույգ սև սաթի պես, խնամքով հյուսված ծամերով, հազիվ լինել յոթը
տարեկան ու թեև հասակով փոքր-ինչ բարձր էր Սանդունից, բայց կարգապահությանը
և ընդունակությանը եղակի էր դասարանի աղջիկների մեջ և ոչնչով հետ չէր մնում
Սանդունց»,— հիշում է Վ. Հովակիմյանը և շարունակում. «Մի բանի տարի անց նրանց
մտերմությունը բնականաբար վերածվեց փոխադարձ ջերմ սիրո, որը սակայն, ցավոք
արտի, չունեցավ ցանկալի վախճան»:

Ժամանակին վստահելով Վ. Հովակիմյանի հիշողության «Բակունցի կյանքն ու արվեստը» գրքում (Ե., 1974) գրել ենք. «Գարեջուրն Ալեքսանդրի մտերիմներից է եղել Քաղաքի Սափրազրեկյանը» (էջ 16—17): Սակայն Քաղաքի Ներքին գործերի Գեորգ Սափրազրեկյանի հաղորդած տեղեկության համաձայն իր բույրը ստորել է Գորիսի երկրասյան բուսական դպրոցում, որի տեսուչն էր Նրանց հայրը. Հետո Քաղաքի ուսումը շարունակել է Բիգիսի Ս. Նիկողոսի գիմնադպարում: Այն բնակվում է Մոսկվայում:

Մենք նամակ գրեցինք ախի. Թ. Սափրազրեկյանին՝ խնդրելով տալ մի բանի հարցերի պարզարանում: Ստացանք հանգամանալից պատասխան նամակ, որի համար մեր երախտագիտությունն ենք հայտնում Նրան:

Նամակում մասնավորաբար գրված էր. «Ալեքսանդրը տարիքով ինձնից փոքր էր: Նա եղբորս՝ Գեորգի հասակակիցն էր, որի հետ շնչկերություն էր անում»:

Ես նրա հետ երբևէ չեմ սովորել:

Հաս երևույթին. Վ. Հովակիմյանը տաղիներ է նվաճել ինչ-որ բան շփոթել է՝ Ալեքսանդրին և Քաղաքի դասընկերներ համարելով:

Այնուհետև, Թ. Սափրազրեկյանի նամակում կարդում ենք. «1918 թ. նրա (Ալեքսանդրի) գրած ստեղծագործությունները՝ նվիրված Հերգային, ինձ էին վերաբերում... Այն ամառ Գորիսի երիտասարդությունը որոշեց խմբակ կազմակերպել և ներկայացում տալ: Այդ նպատակով մենք հավաքվեցինք այն ժամանակվա նոր դպրոցի շենքում: Հանկարծ լսեցի, որ մյուս սենյակից ինձ կանչում են՝ կապելու տղաներից մեկի ձեռքը, որը կտրվել էր ապակիով: Իմ հարցին, թե ինչով պիտի կապեմ, պատասխանեցին, որ վիրակապ կա: Պարզվեց, որ Ալեքսանդրի ամեն է ապակիով կտրվել, և ես կապեցի: Այդպես մենք ծանոթացանք: Եբբ ևս տուն եկա, եղբայրս՝ Գեորգը, ծիծաղում էր վրաս: Ասաց, որ Ալեքսանդրը դիտմամբ էր կտրել ափը, որպեսզի ես կապեի, ու այդպես ծանոթանալինք»:

Մենք ներկայացրինք արտասահմանյան մի գրողի թատերգությունը, որտեղ Ակսել անունով մի պատանի սիրում ու սիրահետում է Հերգա անունով աղջկան:

Ներկայացումը ղեկավարում էր Ալեքսանդրը, և ես, իհարկե, խաղում էի Հերգայի, իսկ ինքը Ակսելի գերը:

Դրանից հետո նա հաճախ էր ինձ Հերգա անվանում և նույնիսկ ինձ բանաստեղծությունները «Հերգային» վերնագրով: Ես երկար ժամանակ պահում էի այդ բանաստեղծությունը, որպես հիշատակ իմ ջանքերի, բայց ի վերջո, ցավոք, կորավ, ո՞ր գրանցի, չգիտեմ: Այնպես, որ նրա Ակսել կեղծանունը Ալեքսանդր անունից չէ, այլ մեր ներկայացումից»:

1918 թ. ստեղծագործությունները, որ էա Հերգա անունը ապագրվել են հիշյալ ներկայացումը Գորիսում խաղացվելուց ավելի բան մեկ տարի անց, և Թ. Սափրազրեկյանի գրած Այն ամառ-ը պիտի է հասկանալ 1917-ի ամառը: Նորվեգացի գրող Բ. Բիերնսոնի «Նորապսակները» կատակերգության մեջ կա Ակսել անունով հերոս, և մենք ենթադրել էինք ու գրել, թե Գորիսում այդ երկն է բեմադրվել (տե՛ս «Բակունցի կյանքն ու արվեստը», էջ 31): Այժմ, երբ Թ. Սափրազրեկյանի նամակից պարզվում է, որ Հերգա անունն էլ է կապված նույն ներկայացման հետ, մեր ենթադրությունը հերքվում է, բանի որ Բիերնսոնի «Նորապսակներում» Հերգա չկա:

Տեսնենք, թե էլ ինչ հուշեր ունի Քաղաքի-Հերգան իր երիտասարդության մասին: «Այդ ամառ մենք շատ բարեկամացանք: Նա հաճախ էր լինում մեզ մոտ: Մի ան-

գամ ինձ բերեց իր ձեռագրով արտագրած՝ Ավետիք Իսահակյանի «Արու-Հալա Մահարի» առեղծադրությունը և սիրում էր այն կարգալ

Երբ մտերիմներն մեր խումբը հավաքվում էր որեւէ մեկի մոտ կամ զնում էինք զրո-տանքի, հետո նա անպայման ինձ հանապարհում էր, խոստում իր զգացմունքների մասին:

Աւերսանդրը բոլորորուն էր, ինչ-որ չափով անհավասարակշիւ, վերին աստիճանի աղնիվ մի տղա, հրաշալի ժպիտով:

Թ. Սաֆրազրեկյանի հուշերից իմանում ենք նաև, որ հաջորդ անգամ նա Բակունցին հանդիպել է 1919 թ. ամռանը Երևանում և հետո 1923 թ. դարձյալ Երևանում, երբ ինքն ամուսնացած էր: «Միայն այդ ժամանակ,—գրում է նա,—նա հասկացա, որ շնմ հնահա-տել նրա զգացմունքների խորությունը, տեսականությունը, նրա անկեղծությունը, և, ուշա-գրություն չդարձնելով, անցել եմ նրա կողքով: Այդպես մենք հրաժեշտ տվեցինք միմյանց անհավիտ»:

Ա Շ Ո Տ Ը

(էջ 12)

Հրապարակվել է «Ժողովուրդ» լրագրի 1918 թ. հոկտեմբերի 13-ի համարում (№ 18)՝ Աղ. Բակունց ստորագրությամբ: Այժմ տպագրվում է երկրորդ անգամ ըստ նույն բնագրի: Կատարված ուղղումներն են:

էջ 12, տող 20. Ժ-ի բնագրում՝ դեպի հասարակական գործընթացը—ուղղված է՝ դեպի հայրենի դաշտեր:

էջ 12, տող 21—22. Ժ-ի բնագրում՝ կանանցով—ուղղված է՝ կանաչով:

էջ 14, տող 1. Ժ-ի բնագրում՝ միալուր—ուղղված է՝ միալուր:

Ձևեր ուղղել «աչքերը... բոցավառում էին» (էջ 12, տող 16—17) նախադասության մեջ բոցավառում-ը, քանի որ այդ ձևով Բակունցի ժամանակ այս բառն ըմբռնվում էր նաև բոցավառվում-ի նշանակությամբ:

Պատմվածքը, որ տինհայտ հակապատկերազմական բնույթ ունի, պետք է որ իրական հիմք ունեցած լինի: Պատմվածքի երկրորդ մասում, հավանաբար, Կարինի մոտ տեղի ունեցած ոչ մեծ մարտերից մեկին է նկարագրված: Տե՛ս նաև «Աղոթք» պատկերի ծանոթագրությունները:

Ա Ն Տ Ա Ռ Ռ Ի Մ

(էջ 15)

Հրապարակվել է «Ժողովուրդ» լրագրի 1918 թ. նոյեմբերի 3-ի համարում (№ 27)՝ Աղ. Բակունց ստորագրությամբ: Այժմ տպագրվում է երկրորդ անգամ ըստ նույն բնագրի. ուղղագրության սովորական արդիացման հետ կատարել ենք նաև հետևյալ ուղղումները՝ ի զուր>իզուր, զուհու>զուհի, նինր>նիրհ, համբուրդ>համբուրդ, ունկրնդիւր>ունկնդիւր, հուր-հուր>հուրհուր:

Այս երկի մտահղացման ու բովանդակության մասին տե՛ս «Աղոթք» պատկերի ծանոթագրությունները:

էջ 15, տող 1, 4 և այնուհետև. Անտառում, անտառ և այլն—խոսքը էջմիածնի վանքի անտառի մասին է:

էջ 15, տող 2. Ընկերոջս՝ Վաղդիս:— Այս նվիրագրման հասցեատերը Բակունցի համարադարացի, մանկության ու պատանեկության մտերիմ ընկեր Վաղարշակ Հովակիմյանն է (1894—1968): Նա Բակունցի հետ սովորել է Գորիսի հայկական դպրոցում՝

1905—1908 թթ.: Ապա ընտանիքի շատ տեղափոխվել է Միջին Ասիա: 1911-ին վերադարձել է Անդրկովկաս, դարձել կամազոր Անդրանիկ ղորավարի խմբում և մեկնել ռազմաճակատ: Զորավար Անդրանիկի շատ նշանավոր շատ մարտերի մասնակից: 1921 թվականից կրկին հաստատվել է Միջին Ասիայում, բնակվել Ղլխավորապես Տաշքենդում: Կյանքի վերջին տարիները անց է կացրել Երևանում և այստեղ մահացել: 1918 թ. նրա և Ա. Բակունցի միջև խոսակցություն է տեղի ունեցել, որի ժամանակ Բակունցը, տողորված հակապատերազմական տրամադրությամբ, ընկերոջը խորհուրդ է տվել թողնել զինվորականությունը: Վաղարշակը հակառակ դրան պնդել է, որ խառը ու ծանր տարիներին ինքը նիշա ընտրություն է արել՝ մնալով զինվորական, և որ Ալեքսանդրն էլ պետք է այդպես վարվի: «Անտառում»-ը, ըստ երևույթին, այդ փարսկամական վեճի արձագանքն է:

էջ 19, տող 3. Ու հիշեցի Հերդայից. նաև՝ էջ 18, տողեր 26—27. փշոտ սալոններում բույր ինձ հիշեցրեց զանգրաններ մի գլուխ—խոսքը Բակունցի պատանեկան մտերմություն՝ Բագունի Սաֆրազրեկյանի մասին է. տե՛ս «Աղոթք» պատկերի ծանոթագրությունները:

է ն Տ Ա Ր Ի Ն

(էջ 20)

Առաջին անգամ հրապարակվել է ռոման ակոսա շարաքաթերթ-հանդեսի 1924 թ. սեպտեմբերի 16-ի համարում (№ 10, էջ 179—183): Ապա մասնակի փոփոխություններով տեղ է գտել Երկհատորյակի առաջին հատորում (1964): Այժմ տպագրվում է երրորդ անգամ՝ ըստ առաջին հրապարակման բնագրի: Կատարված են նևտյալ ուղղումները:

էջ 23, տող 2. ՆԱ-ի բնագրում՝ կատարվելու—ուղղել ենք ելնելով շարակարգի բովանդակությունից՝ կատարվել:

էջ 24, տողեր 21—22. ՆԱ-ի բնագրում՝ Դուրսը նդել էր և արյունը կար-կար քափվում էր—ուղղված է՝ Դուրսը նդվել էր. և արյունը կար-կար քափվում էր:

Պատմվածքը ինքնակենսագրական է՝ ակնարկային որոշ տարրերով. պատկերված է Երևանը 1918 թվականին: Սկզբի մասում (մինչև առաջին աստղանիշը) խոսքը վերաբերում է նույն թվականի հայոց խորհրդարանին (պառլամենտին), որի նիստերը տեղի էին ունենում ներկայիս Շահումյան փողոցում, զրոստայու գիմադ գտնվող շենքում (№ 4), որը 1922 թ. հունվարից տրամադրվեց Երևանի պետական թատրոնին, ապա զրադնցնում էր 2. Պարոնյանի անվան Նրաժշտական կատակերգության թատրոնը (Օպերետան):

էջ 20, տող 2—3. Այնուեղ, ուր այժմ պետական քառոնի դերասանը շնաբհում խաղում է «Երևակայական հիվանդը»—խոսքը Մոլիերի «Երևակայական հիվանդ» կատակերգության մասին է, որը Երևանի պետթատրոնի խաղացանկում եղել է մի շարք տարիներ. առաջին անգամ բնագրվել է 1923 թ. նոյեմբերին (մասնակցել են Մ. Զանանը, Ա. Ավետիսյանը, Ս. Մելիքեթյանը, Տ. Շամիրխանյանը, Հ. Ներսիսյանը, Ա. Ոսկանյանը և ուրիշներ): Հեղինակը՝ պատմվածքը գրելու թվականին (1924) պետթատրոնի խաղացանկից հիշում է հատկապես Երևակայական հիվանդը՝ երգիծական խոսքախաղի համար և նախադասությունը շարունակում է այսպես. Հենց այդ նույն սրահում ճավափվել էին 97 վաճապետ, 97 երևակայական հիվանդ: Նկատի ունի Հայաստանի խորհրդարանի անդամներին:

էջ 20, տողեր 13—14. կաղիկ մեկն ամբիոն էր բարձրանում և սայլի շնորհիւ անի-
վի պէս նուշում՝ զեկուցում բյուզնի մասին—*ըստ Երևույթին, նկատի ունի այն ժամա-
նակվա Էլիմատական նախարար Գրիգոր Զաղէթեանին*:

էջ 20, տողեր 9—10. այն տարին աշտարակի ժամացույցն էլ չէր խփում—*խոսքն,
ըստ Երևույթին, վերաբերում է Երեան Ապուլոս կինոթատրոնի (հետագայում «Կինո
պրոլետար», այժմյան Լենինի հրապարակում) աշտարակի վրա գտնվող ժամացույցին*:

էջ 20, տող 18. Բվկատորին աշնով անեւ—*Բվեստոր (լատիներեն է) այստեղ նշա-
նակում է խորհրդարանի վարչատնտեսական ղեկավար*:

էջ 21, տող 19. «Սանման տղերանց էին մաուզերին յուրյանց»—*երգիծական կեր-
պարանափոխումն է՝ «Սանման քաջաց ղէնն իւրեանց» հայտնի ասացվածքի, որ ավանդ-
ված է Մովսէս Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»-ի մեջ (գիրք Ա, գլ. Ը)*:

էջ 23, տողեր 19—20. Բայց այս անգամ էս զնացի միլիցիայակաթի մուս: Այդ մար-
զան հրավիրել էին արտասանմանից—*հավանաբար. նկատի ունի 1918 թ. Երևանի մի-
լիցիայի պետ Ս. Զախարյանին*:

«ԱՐՏԵՆԻԱ»

(էջ 26)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1925 թ. անստեմբերի 11-ի համարում (№ 206)՝ Ալեքս. ստորագրությամբ: Նույն թվականին ռու-
սերեն թարգմանությունը տպագրվել է «Ջարջա Վոստոկա» թերթում (№ 1003), որպես
ենթավերնագիր փակագծում գրված է՝ По селам Загезура: Ապա՝ 1926 թ. կրճատ
տեղ է դրել Հ. Սուրխաթյանի «Կարմիր արև, 7-րդ տարի» դասագրքում: Այնուհետև,
աննշան փոփոխումներով, հեղինակը «Արտեիկան» գրել է «Պատմվածքների» 1928 թ.
հրատարակության մեջ: Նույն թվականին տեղ է գտել Սուրխաթյանի հիշյալ դասագրքի
նոր հրատարակության կազմում, իսկ 1939 թ.՝ Ե. Զարենցի կազմած «Գրականության
դասընթաց 2-րդ աստիճանի 7-րդ խմբերի և տեխնիկոմների համար» դասագրքում:
Տպագրվել է Նրկերի 1964 թ. կրկնատրյակում (հ. 1): Այժմ տպագրվում է ըստ
«Պատմվածքների» 1928 թ. հրատարակության. «Խորհրդային Հայաստանի» բնագրի հա-
մեմատ փոքր տարբերությունները նշված են մնացածային տարբերակներ բաժնում:
«Պատմվածքների» մեջ տեղ գտած բնագրում մեր կատարած ուղղումներն են.

էջ 26, տող 3, էջ 27, տող 6. Պ-ի բնագրում՝ զգույ—ուղղված է ըստ հշ-ի՝ զգույշ:

էջ 26, տող 22. Պ-ի բնագրում՝ անզգույ—ուղղված է ըստ հշ-ի բնագրի՝ անզգույշ:

էջ 30, տող 7. Պ-ի և հշ-ի բնագրերում՝ քաղբեմ—ուղղված է ըստ բակունցյան
ալլ երկերի բնագրերում եղած պործածության՝ քաղբեմ:

էջ 32, տող 7. Պ-ի բնագրում՝ «Դադ Մելիկ»—ուղղված է ըստ նույն բնագրի ալլ
գործածության (էջ 31, տող 32) և հշ-ի բնագրի՝ «Դադ-Մելիկ»:

«Արտեիկան» նրանում շոշափված հարյուր լրագրային հրատարակությամբ, պատմված-
քին հատուկ, թեկուղ թույլ արտահայտված դիպաշարի բացակայությամբ, կերպարների
ոչ պատմվածքային հատկանիշներով ակնարկային բնույթ ունի, բայց և չկա ակնարկի
համար շատ կարևոր հատկանիշը՝ վայրի ու մարդկանց որոշակիությունը (օրինակ, չկա
նկարագրված գյուղի, շրջանի անունը): Բացի դրանից, հեղինակն այս գործը գրել է

Պատմվածքներ վերնագիրը կրող գրքուկում, որ բնդամենը չորս երկ կա, որոնցից առաջին երկուսը «Արտիկան» և «Տրախտորի մաշինն» են՝ Վերջինը, թեև նույնպես ակնարկային ակնհայտ բնույթ ունի, բայց դարձյալ գուրկ է ակնարկին հատուկ որոշակի վայրի ու անձանց նշումից։ Այս հանգամանքները դժվարացնում են հիշյալ երկերի տեղը հատորում հարկադարձորոշել (գինը սկսարկներին*, թե՛ պատմվածքների մեջ)։ Ի վերջո, կարևոր համարեցին, որ հեղինակն այդ երկերին տվել է պատմվածք անունը։ Գուցե ասվի, թե չորս երկերից բազմացած գրքուկի Պատմվածքներ վերնագիրը պայմանական է։ Բերևա։ Մենք նույնպես պայմանականորեն ենք այս երկու ստեղծագործությունը ներկա հատորում դնում պատմվածքների շարքում։

Էջ 23, տող 5. «Երեկո»-ը, «ՓՕԿ»-ը—առաջինը խաչիթ-բնիկըցարանն է, որ 1920-ական թվականներին գյուղերում դրազարանի գեր էր կատարում։ ՓՕԿ-ը փոխադարձ օգնության կոմիտե-ի հասպոխումն է։ Նույն թվականներին այդ կոմիտեները հացահատիկով և այլ նյութերով օգնում էին շունեղ գյուղացիներին։

Էջ 29, տող 4. «Մանկալը»—գյուղացիական թերթ, հրատարակվել է Երևանում 1922—1931 թթ. (տե՛ս նաև «Մեր գյուղերում» Ա. ակնարկը)։

«Տ Ր Ա Խ Տ Ո Ր Ի Մ Ա Շ Ի Ն»

(Էջ 33)

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1925 թ. սեպտեմբերի 30-ի համարում (N 221)՝ Ալեկ Սարգսյանի վրա՝ 1926 և 1927 թթ. տեղ է գտել (կրճատ) Հ. Սուրխավյանի «Խորհրդային» արև. 4-րդ տարի» դասագրքի երկու հրատարակություններում։ Այնուհետև, հեղինակը գետնից է «Պատմվածքների» 1928 թ. հրատարակության մեջ։ Դրանից հետո բազմիցս ապագրվել է դասագրքերում, ինչպես Հ. Սուրխավյանի «Հայ գրականության» (Երևանում) 2-րդ հատորում (Ե., 1926), Մ. Գառնարյանի կազմած «Հայերենի աշխատանքի գրքում» (1928 թ. հրատարակության մեջ)՝ հատված «Վարձակալան» վերնագրով, 1929 թ. հրատ. մեջ՝ հատված «Առաջ և հիմա» վերնագրով, նույնի կազմած «Դեպքի նոր կյանք» դասագրքում (1929 թ. հրատ. մեջ, հատված «Տրախտոր» վերնագրով, 1930 թ. հրատ. մեջ՝ հատված «Վարձակալան» վերնագրով), Ե. Չարենցի կազմած «Գրականության դասընթացի» երկու հրատարակություններում (6-րդ տարի, 1928, 1930), «Կյանք և աշխատանք» դասագրքում (կազմ.՝ Ս. Գալստյան, Ս. Սահակյան, Հ. Խուրդյան, 1930), Մ. Գուրգարյանի կազմած «Պատանի կոլտոնիկում» (1930), «Դասագիրք լեզվի և գրականության» մեջ (կազմ.՝ Ս. Տարոնցի, Խ. Կանայան, Ն. Ալավերդյան, 1935) և այլն։ «Տրախտորի մաշինը» ամբողջությամբ Բակունցը գետնից է իր կազմած «Կաշմիր արև. 5-րդ տարի» դասագրքում (1930 թ.), զրկել է նաև «Նոր աշխարհում» (1931 թ.)։

1934 թ. ապագրվել է Երկերի երկհատերկում (հ. 1)։

Հեղինակի կենդանության օրոք կատարված բոլոր հրատարակումներից բնագրային աղբյուրի արժեք ունեն չորսը՝ «Խորհրդային Հայաստանում», «Պատմվածքներում» և հեղինակի կազմած դասագրքերում հրատարակվածները։ Այժմ «Տրախտորի մաշինը» ապագրվում է ըստ Բակունցի կազմած «Կաշմիր արև» դասագրքի բնագրի։ Այդ, ԽՀ-ի և Պ-ի բնագրերի միջև եղած ոչ մեծ տարբերությունները տրված են Բնագրային տարբերակներ բաժնում։ Բացի այդտեղ նշվածներից, երեք բնագրային

աղբյուրներում կան նաև ուղղագրական տարբերակներ, ինչպես՝ մե՛րք տպված է մի՛քանի, մե՛րք՝ մի՛ քանի, մե՛րք՝ ծուռ ու մուս, մե՛րք՝ ծառամուռ, մե՛րք՝ վառ ու ցանք, մե՛րք՝ վարուցանք և այլն: Անկախ այն բանից, թե որ ձևը որ բնագրում է տեղ գտել, այս հաստրի բնագրի համար ընտրել ենք այժմ ընդունված ուղղագրական ձևերը: Դեյն բառը՝ հակառակ նույն շրջանում հրատարակված մի շարք այլ գործերի (որոնցում փյնլ ձևն է իշխում), այս երկի բնագրերում գրական ձևով է տպված:

Բակունցի կազմած «Կարմիր արև» դասագրքում «Տրախտորի մաշին»-ից հետո զրված են հետևյալ հարցերն ու տեսչագրանշները.

— Հետևելով ու մասնակցելով ձեր գյուղի զարհանացան աշխատանքներին ու ծառատունիի կամպանիային—պարզեցե՛ք, թե ինչպես են վերաբերվում գյուղացիները ձեր գյուղը եկած գյուղատնակին: Կատարո՞ւմ են նրա ցուցումները: Իսկ մի քանի տարի առաջ:

— Ի՞նչ նոր մեկնանք են այս տարի բերել ձեր գյուղը և ո՞րտեղից: Ո՞վ է բացատրել գյուղացիներին նրանց բանեցնելու ձեր: Ձեր գյուղացի՞ է մեկնավարը, ո՞րտեղ է սովորել:

— Ձեր դպրոցն ի՞նչ մասնակցություն է ցույց տվել զարհանացանի աշխատանքներին.— հաշիվ տվե՛ք այդ մասին ձեր գյուղի հասարակական ժողովում: Այդ ժողովի համար նրավե՛ք գրե՛ք և փակցե՛ք փաղոցի պատին:

— Կազմե՛ք այդ հաշիվնու ժողովի արձանագրությունը, ուղղե՛ք դասաբանում և արտագրե՛ք ձեր տետրակներում:

«Տրախտորի մաշինը» տեխնիկի շեշտված հատկանիշներ ունենալով՝ միաժամանակ նկարագրված գյուղի և անձանց որոշակիություն չի պարունակում, և 1928 թ. «Պատմըվածքներ» անունը կրող ժողովածուի մեջ հեղինակը շորս երկերից առաջինն այս է դրել: Թեև «Տրախտորի մաշինը» կարող էր տեղ գտնել Ալեկսեյեն բաժնում, նկատի առնելով վերը նշված հանդամանքները, այն գրեցինք Պատմվածքներ և սյուսկերներ բաժնի մեջ (տե՛ս նաև «Արտելիս»-ի ծանոթագրությունները):

«Տրախտորի մաշինում» ուղեկցող բնկերը (անունը չի տրված), ինչպես կարողացել ենք պարզել, գյուղատնտես, զրոյ ու մշակութային գործիչ Կոստանդին Մելիք-Շահազարյանն է (Տմբուլի խաչանը), որի հետ Ա. Բակունցը մտերիմ է եղել: Իրոր, ցարական շրջանում նա շրջել է հայկական գյուղերում՝ նոր մեքենաներ և գյուղատնտեսական կանոններ արմատավորելու նպատակով:

էջ 34, տող 3 և հետո. Բյոխվա—նախկինում գյուղի տանուալոր:

էջ 34, տող 4 պրիստավ—տե՛ս «Իվան Բեյը» պատմվածքի համապատասխան ծանոթագրությունը:

Ա Բ Գ Ա Բ Ե Ն Յ Ի Վ Ա Ն Ի Դ Ա Տ Ը

(էջ 39)

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Մաճկալ» լրագրի 1926 թ. մարտի 31-ի համարում (№ 26)՝ Ալսել ստորագրությամբ: Այժմ տպագրվում է երկրորդ անգամ ըստ «Մաճկալում» հրատարակված բնագրի:

Այս պատմվածքը Բակունցի երկերի այն խմբի մեջ է, որը նվիրված է 1920-ական թվականներին հաճախ արձարվող կուլակ-քատրակ խնդրին (տե՛ս նաև «Թանգին» ու «Արարաջի Զաթին» պատմվածքները և նրանց ծանոթագրությունները):

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Նորք» հանդեսի 1926 թ. դիրք 1-ում (էջ 47—69)։ 1930 թ. Բարձրում լույս է տեսել ազգայնական հոսանքին զրբույնով (թարգմանիչ՝ Տ. Խմբխանով)։ Այնուհետև, տեղ է գտել Երկերի 1955 թ. միահատորակում և 1964 թ. Էրկհատորակի առաջին հատորում՝ որոշ փոփոխություններով։ Այժմ սպազորվում է ըստ 1926 թ. «Նորքում» հրապարակված բնագրի։

Կատարված ուղղումներն են.

էջ 43, տող 7. Ն-ի բնագրում՝ բեզբեհի—ուղղված է ըստ նույն բառի այլ գործածությունների՝ բազբեհի։

էջ 51, տող 30. Ն-ի բնագրում՝ ձեռքը շվեց հատակին—։ավանարար վրայակ է՝ ուղղված է՝ ձեռքը շվեց նստակին։

էջ 52, տող 22—23. Ն-ի բնագրում՝ միտքը բակից ու պարտեզից հեռու էին բռնում—ուղղված է՝ միտքը բակից ու պարտեզից հեռու էր թռչում։

Մնացած զեպրերում «Նորքի» բնագրերը նույնությամբ պահպանված է։ Այդ թվում մնում են ոչ միայն հերոսների, այլև հեղինակային խոսքում եղած ժողովրդաբարձրական այնպիսի ձևեր, ինչպես՝ լեւ. իրա բեքի (էջ 42, տող 12) կամ՝ Հեյ գիլի (էջ 43, տող 10) և այլն, շնայած նույն բնագրում առկա են միևնույն բառերի զրական ձևերը՝ լայն (էջ 42, տող 2), իր (էջ 44, տող 13), Հեյ գիլի (էջ 44, տող 13) և այլն։ Հեղինակային խոսքում գործածված է սամովար, հերոսի խոսքում՝ սամավար, երկուսն էլ պահպանված են։ Հետևյալ նախադասության մեջ. Ավելի շատ խոսք ու գրույց կար գրասենյակներում (էջ 50, տող 20) մեղ թվում է, որ պետք է լինի եզակի՝ գրասենյակում, սակայն պահպանեցինք բնագրի հոգնակին, բանի որ գրասենյակներ հեղինակի կողմից կարող է հասկացված լինել նաև որպես նույն հիմնարկի սենյակներ։

Պատմվածքում նկարագրված «Դավառական մի քաղաք»-ը՝ «Լայն և ուղիղ փողոցներ»-ով, «Կանաչ խոտ մայիսի վրա, տների առաջ՝ բոստաններ» և այլն, 1920-ական թվականների Գորիսն է։

էջ 42, տող 1 և այնուհետև. բեյ (նույնն է՝ բեկ)—նախկինում հայերի մեջ գործածվում էր իբրև պատիվ նշանակող մականուն. այդպես կոչում էին գլխավորաբար պետական պաշտոնյաներին և այլ «մեծամեծներ»։ Բաղնոցի երկերում, բացի Խվան բեյ-ից, կան նաև՝ Մատրեոս բեյ, Նեհուս բեյ, Պավլի բեյ, Զիլֆուղար բեյ և այլն։

էջ 43, տող 12 և հետո. պրիստավ—ցարական Ռուսաստանում ոչ մեծ վարչական շրջանի ռուսիկանության պետ։

էջ 46, տող 34. Ասես ավետարան արտագրող—Ավետարանը Աստվածաշունչ զրբի երկրորդ բաժնի՝ Նոր կտակարանի, մի մասն է, բրիստոնեության հիմնական գիրքը, և ամբողջությունն է չորս կանոնական ավետարանների՝ Մատթեոսի, Մարկոսի, Դավաթի, Հովհաննեսի։ Միջնադարում Ավետարանը հատուկ երկյուղածությամբ ու ջանադրությամբ էին ընդօրինակում (արտագրում)։ Գրիչները (արտագրողները) և ծաղիողները (նկարիչները) սովորաբար իրենց վարպետությունը առավելագույն չափով էին գործադրում Ավետարանն ընդօրինակելիս։ Բաղնոցն այդ նկատի ունի։

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» շաբաթը 1926 թ. հունվարի 15-ի համարում (N 11)՝ Ալսեկ ստորագրությանը: Այս տեղ է գտել 1928 թ. «Պատմվածքներ» մեջ. Երկու հրապարակումներն էլ ունեն բնագրային աղբյուրի արժեք. տարբերություններն աննշան են (տե՛ս Բնագրային տարբերակներ բաժնում): Նույն 1928 թ. պատմվածքը տպագրվել է նաև Ս. Չարենցի կազմած «Գրականության դասընթացում» (ուսման 6-րդ տարի): Տե՛ղ է գտել Երկերի 1954 թ. Երկհատորյակում (հ. 1): Այժմ տպագրվում է ըստ հեղինակի վերջին հրապարակման՝ 1928 թ. «Պատմվածքներ» բնագրի:

Ուղղում.

էջ 67, տող 8. Պ-ի բնագրում սլոգան—վրիպակ է. ուղղել ենք՝ պոդեր (հշ-ի բնագրում նիշտ է):

էջ 67, տող 10. Պ-ի բնագրում կնոջ հրում—ուղղել ենք՝ կնոջը հրում:

Չարենցի կազմած դասագրքում պատմվածքի բնագիրը աննշան տարբերություններ ունի աշմ հրապարակվող բնագրի համեմատ: Անհնար է որոշել, թե այդ փոփոխությունները Չարենցն ինքնուրույն է կատարել, թե՞ ասել է Բակունցի համաձայնությունը: Բովանդակության մասին տե՛ս «Թանգին» պատմվածքի ծանոթագրություններում:

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» շաբաթը 1926 թ. մարտի 25-ի համարում (N 71)՝ Ալսեկ ստորագրությանը, այս տեղ է գտել «Պատմվածքներ» 1928 թ. հրատարակության մեջ: Այնուհետև, հեղինակը պատմվածքը գրել է իր կազմած «Կարմիր արև» թվման 5-րդ տարի» դասագրքում (Ե., 1930): Երեք հրապարակումներն էլ բնագրային աղբյուրի արժեք ունեն: Բացի դրանից, պատմվածքը կրճատումներով կամ լրիվ տեղ է գտել հետևյալ դասագրքերում. Ս. Հակոբյանի «Կարմիր արև» Երկու հրատարակություններում (Ե., 1927, 1929), Գրիկի նոր կյանք» (բաղադրյալ հանրակրթարանների համար, Ե., 1929), «Խորհրդային գյուղ» (գյուղական հանրակրթարանների համար, Ե., 1929), ինչպես և «Վեղիլի և գրականության դասագրքում» (6-րդ տարի, Ե., 1933): Վերջին անգամ պատմվածքը տպագրվել է Երկերի 1964 թ. Երկհատորյակում (հ. 1):

Այժմ տպագրվում է ըստ Բակունցի կազմած «Կարմիր արև» դասագրքի բնագրի, որ հեղինակի վերջին հրապարակումն է: Վերոնշյալ հրեք բնագրային աղբյուրների միջև տարբերությունները շատ փոքր են. տրված են Բնագրային տարբերակներ բաժնում:

Բակունցի «Կարմիր արև» դասագրքում պատմվածքից հետո գրված են հետևյալ հարցերը.

- Ինչպիսի գյուղացի էր Թանգին:
- Ինչ միջոցներով էր նա հարստությամբ դիպել:
- Երբ նրա ձեռքից հողերը խլեցին, նա ի՞նչ ուզում էր իր հողը մասիկ ազգականներին բաժանի.— Երե ոչ՝ ի՞նչ էր նրա նպատակը:

— Նկարագրեցիք ձեր գլուղի հողատեր և կուլակ տնտեսությունների վախճանը: Հոգարժանության ժամանակ նրանցից վերցրած հազն ո՞ւմ է հասկացվում:

— Իրենց կորցրած իրավունքներ ևս բերելու համար ի՞նչ միջոցների են դիմում նրանք. հիշեցիք ձեր գլուղի փորձից:

«Բանգին» ևս Բակունցի Լրիկերի այն խմբից է, որոնք նվիրված են 1920-ական թվականների հայ գլուղի զորքանների կամ կուլակների պատկերմանը: Դա հիշյալ թվականներին հայ գրականության արևելյան հատվածում հասախ արժարժվող հարցերից էր, և Բակունցը պատշաճն է մատուցել: Նույն խմբի մյուս երկերից են «Զորքան» (տե՛ս այս հրատ. 1-ին հոստորր) և «Մատուց տղան», այդ խմբին բովանդակությամբ մոտ են նաև «Արաբաշի Զարին», «Արգարենց Իվանի հատը» և ուրիշներ:

Էջ 73, տող 31. Խան ու սարդար—խան էին կոչվում մոնղոլ-թաթարական տիրակալները, ավելի ուշ պարսից տեղական իշխանները, հոգատերերը: Սարդար կոչվում էին պարսկական տիրապետության ժամանակ (նախքան 1925 թ.) պարսից շահի կողմից նշանակվող կուսակալները, հատկապես Երևանի խանությունում: Նշանակում է նաև պարսից զորավար: Դառնալ խան ու սարդար նշանակում է լինել արտախալ, ունեոր և այլն:

Գ Ա Լ Ո Ւ Ս Տ Ի Վ Ի Կ Ը

(էջ 73)

Առաջին անգամ տպագրվել է 1926 թ. առանձին գրքուկով (19 էջ)՝ «Դյուղացու գրադարան» մատենաշարի ներքո (№ 26, 29): Դա Բակունցի հրապարակած առաջին գիրքն է: Հաջորդ տարիներին հատվածաբար տպագրվել է հետևյալ գրքերում. «Շալերենի աշխատանքի գիրք. հասակավոր կիսագր. դպր. և ինքնադարգ. համար» (կազմ. Մ. Գասպարյան), Ե., 1928, «Կարմիր արև» 7-րդ տարի (կազմ.՝ Հ. Սուրխալյան) Ե., 1928, «Ստորհրդային գլուղի Աշխ. գիրք գլուղական հանրակրթ. համար», Ե., 1929, «Կարմիր արև. Ուսման 5-րդ տարի» (կազմ.՝ Ա. Բակունց), Ե., 1930, «Նոր կյանք: 3-րդ տարի, Հյուսիս. Կովկասի, Ղրիմի և Ուկրաինայի դպր. համար» (կազմ. Ա. Տեր-Հարությունյան, Ե., Զարարյան), Մոսկվա, 1930: Ապա տեղ է գտել 1964 թ. Լրիհատորյակի առաջին հատորում: Բնագրային աղբյուրի արժեք ունեն պատմվածքի առաջին հրապարակումը և Ա. Բակունցի կազմած «Կարմիր արևում» տպագրվածը: Վերջինը, սակայն բավական կրճատ է, ամբողջությամբ հանված են 4-րդ, 7-րդ, 8-րդ, 9-րդ մասերը, 5-րդ մասից Լրիկու հատված, և պատմվածքի 13 մասերը վեր են ածվել 3-ի: Կան վրիպակներ: Հեղինակային ղեկավարվեստական մշակում չկա. եղած շատ մասնավոր փոփոխություններն անկարևոր են: Այսպես, էջ 82, տող 12. գրքուկի բնագրում՝ հետ, գրառագրում՝ հտ, էջ 82, տող 13. գրքուկի բնագրում՝ յուր, գրառագրում՝ իր. Լրիկու տեղ՝ էջ 83, տող 15, էջ 91, տող 14. գրքուկում՝ ասկց, գրառագրում՝ ասաց, էջ 10, տող 15. գրքուկում՝ համարել, գրառագրում՝ համեկ:

Այժմ տպագրվում է ըստ 1926 թ. բնագրի, միայն որոշ կետադրական հշտումներ, ձեռնված են գրառագրային բնագրի համաձայն:

Բակունցը, «Դյուղատի վիկը» ղնելով իր կազմած «Կարմիր արև» գրառագրի մեջ, վերջում աշակերտների համար կցել է հետևյալ հարցերը.

— Խճշ առաջարկներ արեց գյուղատնտեսը և այդ առաջարկների օգուտը ո՞րն էր:
— Ինչպե՞ս հասկանամք Ռուստամ ապրջ հասցեյին Գալուստի ասած «Ոսկեբլ» պնդացել է. էլ ծավիլ չի» գարծմածք:

— Խճշ բնավորության տեր էր Գալուստը: Իսկ Ռուստամ ապե՛րը. ալիպխի բնավորության տեր մարդիկ կա՞ն ձեր ծանոթների շրջանում:

— Գալուստի «կազի» կառիպն է ու «մոդովներ զնալը» ի՞նչ օգուտ տվեց նրան:— Գալուստն ի՞ր այդ բնավորությամբ կառո՞ղ էր առեղի հիմքը դնել:

— Խճշ նոր կոչությունեկան բուլս կամ գյուղատնտեսական մի այլ նորություն է առաջարկում ձեր գյուղատնտեսը. դրա օգուտների մասին գրեցե՛ք ձեր պատի բերքում:

1926 թ., երբ լույս տեսավ «Գալուստի վիկը» գրքույկը, Բակունցն աշխատում էր ՀՍՍՀ Հողժողովմատում որպես հողվարչության բաժնի պետի տեղակալ և շարունակում էր գործուն մասնակցություն բերել Հայաստանի դուռը անտեսական կյանքին: Նա եռանդուն աշխատանք է տարել նաև «Գյուղացու զրազարան» մատենաշարը կազմակերպելու և աշխուժացնելու նպատակով: Այդ մատենաշարով հրատարակվում էին փոքր գրքույկներ, որոնք հասցեագրված էին հողի աշխատավորին: Նպատակն էր գյուղացուն դիտելիքներ առաջադրածական, անասնապահական, այգիգործական աշխատանքներն արդյունավետ դարձնելու համար: Ուստի մատենաշարի հրատարակությունները պետք է գրված լինեին պարզ, առանց նեղ մասնագիտական անվանումների Բակունցը մեծ ջանքեր էր թափում այդ ուղղությամբ՝ «Գյուղատնտեսական կյանք» ամսագրում մանրամասն զբախտելով մատենաշարի մի շարք գրքույկներ: Նա նաև նորանոր հեղինակներին էր քնդգրկում այդ գործի մեջ, և ինքն էլ գրում էր, կատարում թարգմանություն՝ այդ մատենաշարով լույս բնծայելու համար: «Գալուստի վիկից» հետո նույն 1926-ին «Գյուղացու զրազարան» մատենաշարով (N 30)՝ հրատարակվեց Բակունցի «Կարստոֆիլի մշակությունը» (տե՛ս Երկերի ներկա հրատ. 4-րդ հատորում), 1927 թ. (N 47)՝ «Նոտորքուրի կոմունան» (տե՛ս 4-րդ հատորում) և Ս. Ֆրիդլինի «Տասը պատգամ անասնապահին» գրքույկը՝ Բակունցի փոխադրությամբ (N 40):

Այդ գրքույկները բարձր գնահատվեցին խորհրդային և Սփյուռքի հայ մամուլում (տե՛ս, Երևանի, «Մանկալ», Երևան, 1926, հունիսի 10, N 46, «Մարտակոչ», Թփղիս, 1926, հունիսի 16, N 135, «Արագած», Փարիզ, 1926, N 16 և այլն): Հատկապես նշվում էր, որ հեղինակը կարողացել է ժամանակի գյուղատնտեսության մակարդակով կարևոր գիտելիքներ հրամցնել հայ գյուղացուն՝ նրան հասկանալի եղանակով: Բարձր էին գնահատվում Բակունցի գյուղատնտեսական այդ երկերի զեղարվիստական հատկանիշները: Հատուկ ուշադրության արժանացավ «Գալուստի վիկը», որի մասին «Մարտակոչը» 1926 թ. (N 135) գրում էր. «Ակսել Բակունցի այս փոքրիկ պատմվածքը, որ առանձին բրոշյուրով հրատարակել է Խ. Հայաստանի Հողժողովմատը, շատ նման է իր կառուցվածքով և ձևով Ակսելի բոլոր պատմվածքներին... Դրվածքը կարգացվում է մեծ հաճությամբ ու հետաքրքրությամբ. կան բնորոշ շատ մոմենտներ՝ գյուղական կյանքից վերցրած, և բախումների տիպիկ կտորներ: Հողժողովմատը լավ կլինի նման պատմվածքների սերիան ուժեղացնել և տարածման գործը կանոնավորել, մասնավոր զավառներում»:

Սա Բակունցի գրական գործի առաջին գրական գնահատականներից էր (զրան նախորդել էր նույն «Մարտակոչ» 1925 թ. նոյեմբերի 1-ի համարում Ա. Կարինյանի հոդվածը՝ Բակունցի սկեչներին տրված դրական գնահատականով):

«Գալուստի վիկը» ժամանակին իր դերը կատարել է՝ Հայաստանում անասնակերի շարդունավետ տեսակներից մեկի՝ վիկի մշակովյունը զարգացնելու համար։ Այս երկր հեղինակը դրել է և ընթերցողին մատուցել ոչ թե իբրև գեղարվեստական գործ, այլ որ-սկես վիկի մշակովյունը Հայաստանի մի շարք շրջաններում տարածելու գործնական քարոզ և ուղեցույց։ Ժամանակին զբոսվել կարգում էին գրագետ հոգաբարձները, նաև բարձրաձայն ընթերցվում էր գյուղերում։

Գյուղատնտեսական այս պատմվածքից դատ, Բակունցը իրրև գյուղատնտես ու հո-ղաշինարար, գյուղերում շրջելիս՝ զբույցների, ժողովների ժամանակ էլ ու ամեն առի-թով բացատրել է Հայաստանի տարրեր շրջաններում գյուղատնտեսական արդյունավետ մշակովյուններ արմատավորելու եղանակներն ու միջոցները, զրանցից ստացվող օգուտները։ Իր գյուղատնտեսական բաղմամբով հոգվածներում էլ նույնն է արել։ Մաս-նավորապես կերարույսերի՝ վիկի, առվույտի, կորնզանի մշակովյան արմատավորմանը նա նվիրել է մի շարք հոդվածներ (տե՛ս, օրինակ, «Կարմիր ուշույար», 1923, № 21, «Գյուղատնտեսական կյանք», 1925, № 8, 10 և այլն)։

Այսօր, իհարկև, «Գալուստի վիկը» ազո-սլատմվածքը մեծապես կորցրել է իր ազո-ս նշանակովյունը, բայց պահպանել է սլատմվածի արժեքը՝ գեղարվեստական ու ճանաչողական հատկանիշներով, ինչպես և հայ գյուղի նկատմամբ բակունցյան սիրո ու հոգատարովյան ոգով։

Պատմվածքում նկարագրված գյուղը, հավանաբար, Բակունցի հարադատ երիշենն է (Գորիսի մոտ)։ Ուշադրովյուն է գրավում երեք անգամ Սանդ աղբյուրի հիշատակումը. այդ աղբյուրը հեղինակն իր երկերում սովորաբար հիշատակում է Նրիշենը նկատի ունե-նալիս (հմտ. «Ձմռան մի գիշեր», «Նղրայրովյան ընկույնները» պատմվածքները), և այն իրոք գտնվում է Նրիշենում։ Քաղաքը, ուր գնում է Գալուստը սալով և վերա-դառնում, Գորիսն է։

Էջ 78, տող 1 և այնուհետև. վիկ—նաև՝ վիկա. լոբաղդիներին պատկանող խոտա-բույս է, գյուղուի մի տեսակը, օգտագործվում է իբրև անասնակեր։ Հայաստանում սկսել են մեծ չափերով ցանկ 1920-ական թվականների երկրորդ կեսից։

Գ Ր Ո Դ Ա Պ Ա Ն Դ Ե Վ Ո Ն

(Էջ 93)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Նորք» հանդեսի 1926 թ. գիրք 2-ում. վերնագրից ծած՝ Ակսել Բակունց։ Ապա 1964 թ. տեղ է գտել երկերի երկհատորյակում (հ. 1)՝ որոշ կրճատումներով։ Այժմ տպագրվում է ըստ «Նորքի» բնագրի։

Ուղղումներ.

Էջ 94, տողեր 27—30. Ն-ի քնազրում՝ Իսկ առաջին ուղևորը, ու հրապարակում նստել և Դևյի դոգում նստած անցել քաղաքի ծուռ ու մուռ փողոցները, հրապարակը. լսել դոգապանի ննաբած պատմությունը, կեղծ գայությունը։—Ուղղել ենք՝ Իսկ առաջին ուղևորը, ու հրապարակում էր նստել և Դևյի դոգում նստած անցել քաղաքի ծուռ ու մուռ փողոցները, հրապարակը, լսել էր դոգապանի ննաբած պատմությունը. կեղծ գայությունը։

Էջ 96, տող 16. Ն-ի քնազրում՝ խեղճը—ուղղել ենք ըստ շարակարգի բովանդակու-թյան՝ խիղճը։

էջ 107, տող 14. ն-ի բնագրում՝ թացնոյ ավառա շները—ուղղել ենք՝ թագնոյ ավառա շները:

«Նորքի» բնագրում կան անստույգ նախադասություններ: էջ 101, սողեր 3—5. նրանք փոքո՞ղ գիտե՞ին, որ այդ միջամտությունն ավելի ծանր հարվածների պատճառ էր դառնում և մոր այն խոսքերին, որ վերաբերում էին ուսելուն ու խմելուն: Ինչ-որ հատված տպագրության ժամանակ դուրս է ընկել: Թողել ենք նույնությամբ (ավելացնելով ստորակետ դառնում-ից հետո), քանի որ հատվածի լրիվ ուղղումը բնագրում մեր լուրջ միջամտությունը կլինէր: էջ 105, տողեր 10—14. Պակասավոր է և անկանոն ամբողջ պարբերությունը՝ Երկու նախադասություններով. մեկի սկիզբն է՝ Շատ քիչ էր պատահել... մյուսինը՝ Այդ էր պատճառը...: Նույնպես շենք ուղղել:

«Գրողական Գեոն» ընդհանրություն ունի բազմաթիվ մի քանի այլ Լեզերի հետ՝ հատկապես «Եվան բնի» և «Պրովինցիայի մայրամուտի»: Բոլոր դեպքերում էլ պատկերված է անցյալի մարդկանց, նրանց հոգեբանության անհետացումը, բայց և այս երկր երկերում խոսքը ոչ թե պտուղին, այլ բաղաբին է վերաբերում: Ընդ որում, «Գրողական Գեոնի» և «Եվան բնի» զլխավոր կերպարները հեռու են դրական համարվելուց և հեղինակի սիրելի հերոսները լինելուց, բայց նրանց մեջ անգամ Բակոնցը առաքինության հույզ զգնք է հայտնաբերել և նրանց ողբերգության ու կործանման համար անգամ, կարծես, ցավ է զգում («Պրովինցիայի մայրամուտի» հերոսը նման է մյուս Երկուսին. բայց, ի տարբերություն նրանց, կարծես նրա դատապարտվածությունը խորագրեալ զգալով, հեղինակը թաքուն համակրանք է տածում այդ հերոսի նկատմամբ):

էջ 93, տող 7 և այլուր. դրոգ—երկարավուն սալ, որի առջևի և ետին ակերի սոնիները միադրված են հատուկ տաշած գերանով (որը ռուսերեն կոչվում է դրոգ. իսկ սալը՝ պրոգի): Կրողական—գրող պահող և վարող:

Հ Ի Ն Տ Ա Ն Ը

(էջ 111)

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Նորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1927 թ. հունվարի 9-ի համարում (N 6)՝ Ալսեկ ստորագրությամբ: Երկրորդ անգամ տպագրվել է Երկրի երկհատորյակում (N. 1)՝ մասնակի փոփոխումներով: Այժմ տպագրվում է երրորդ անգամ, նույնությամբ պահպանված է «Նորհրդային Հայաստանի» բնագիրը:

Ուղղումներ.

Հետևյալ դեպքում (էջ 111, տողեր 5—7) թվաց, թե ուղղման կարիք կա. Հավերժ ամուսնի շուրթին փախչում են հավաքնից և կանեփուտում ձու ածում: Հստ երեւոյթին, շուրթին վրիպակ է, հիշար՝ շողին: Սակայն, հնարավոր է նաև, որ շուրթին-ը հեղինակային լինի: Ի վերջո, գերազասեցինք ուղղել՝ շողին:

էջ 112, տող 29. Նաևում—ուղղել ենք ըստ այլ գործածությունների՝ նաևում:

էջ 112, տող 33. Խձ-ի բնագրում՝ բայց չկա ասածը Ավան ամին, հիմա ուրիշ օրեր են—ուղղել ենք՝ բայց չկա ասածը, Ավան ամի, հիմա ուրիշ օրեր են:

էջ 116, տողեր 16—17. Խձ-ի բնագրում՝ Հեղնար հորհուրը—այլ տեղերում (էջ 115,

տողեր 2, 5, էջ 116, տող 20) Հեղհար մուրհուր է, քստ ալդոմ ուղղել ենք՝ Հեղհար մուր-
հուրը:

Չենք ուղղել բարբառից Եկող մի բանի անձիշտ ձևեր, անհամաձայնություններ,
ինչպես. էջ 111, տող 13. վառ ընկավ. էջ 111, տողեր 17—18. աչքին ընկավ հատկապի
կենդանները, էջ 113, տող 32. ասես ավազի: հատիկներ և բափվում:

Նամակի ձև առած այս ստեղծագործության գլխավոր հերոսին՝ Ավան ամու, անունը
հանդիպում է նաև Բակունցի այլ երկերում՝ «Կարմրաբար», «Մինա բիրին» «Կարմրա-
բարի» Ավան ամին իր տարերբի մեջ է. դեռ հին ավանդները մի կերպ պահպանող
գյուղում: Այստեղ նա հայ նահապետականության բնորոշ ներկայացուցիչն ու գաղափա-
րախոսն է, իհարկե, խոսնվածքի ու բնավորության ուրույն գծերով, որոշակի աշխարհ-
ընկալմամբ, շատ դործուն, ավլունով: «Մինա բիրին» պատմվածքում Ավան ամին ար-
դեն բավական ծեր է. գյուղում կնոջ հետ մենակ են մնալի, նրանց այցելում է քաղա-
քում բնակվող և «տաս տարուց ավելի» գյուղում չեղած որդին՝ կնոջ ու զստեր հետ:
«Հին տանը» նամակ-պատկերում Ավան ամին բոլորովին պատմալ է: «Դատ ես ձե-
րացել, Ավան ամի: Եթե եղբայրս պատավեր, լուծը վերք մաշեր, աստմենքը թափ-
վեին ու էլ չկարողանար շոր հարդը որոճալ, իհարկե, ձեռքիդ դանակով կմորթեիր պա-
ռավ եղան...», — գրում է Ակսելը՝ հետևել շեշտելով հայ նահապետականության պա-
տապարտածությունը:

«Հին տան» Ավան ամին էլ է «Կարմրաբարի» հերոսի պես նահապետականության
գաղափարախոս («Որքան նահապետական ես, Ավան ամի. ինչպես չծիծաղել խոսքիդ
վրա, թե աչն օրից, երբ հացը կշեռի վրա գրին, աշխարհից վերացավ լիությունն ու
բարին», «Քաջաբն առաջ էլ քեզ համար չարիքի որջ էր», «Ի՞նչ գիտես, թե գյուղը ամուր
պատվանդան է»): Արտաբիծով «Հին տան» Ավան ամին բավական նման է «Մինա բի-
րին» հերոսին, տարիքով էլ նրան ավելի մոտ է:

Այսպես. երեք տարբեր երկերում, ըստ երևույթին, ասկա է միևնույն հերոսը՝ երեք
ժամանակամիջոցներում, և խորհրդանշում է նահապետականության վերջին երեք շրջ-
անները: «Կարմրաբարում» արդեն խախտված են նահապետական գյուղի հիմքերը,
բայց Ավան ամին դեռ եռանդով կոչում է Հիւսնների, Մկրտումների ու Եփրեմների
դրամապաշտության ու խաղախամտության, ինչպես և Արդումանների քաղաքասիրու-
թյան ու գյուղը լքելու տրամադրությունների դեմ: «Մինա բիրին» Ավան ամին մնա-
լով նախկինը ցավ ի սրտի հարմարվել է իրողությանը՝ գյուղում լքված մնալուն և հին
գյուղի արմատական փոփոխմանը. թեև կինը՝ Մինա բիրին փորը հույս ուներ թոռան:
Հավասարալ ու գյուղական ամոթխած աղջիկ դարձնելու (այդ հույսն ի վերն է եղում):
«Հին տանը» պատկերում այլևս հույսի որևէ նշույլ չկա: Զստալով Ավան ամին մե-
նակ է, ոչ միայն զավակներն են լքել նրան, այլև՝ կինը (սկզբ է, որ նանին մեռել է
ու չի տեսել մեր ցաք ու ցրիվ լինելը): Այս երկը հայ նահապետականության դամբա-
նական է: Թեև, անպայման, սրտացավությանը թափանցված, իբր հեշտ ասված խոս-
քերի տակ հեղինակի ապրած ներքին ցավով լի: Ակսելը շատ շատերից լավ գիտեր, որ
պատմության ընթացքով ասպարեկից անհետանում էր հայոց դարավոր Մթնածորը՝
Ավան ամիներով, Մինա բիրիններով, որոնց նկատմամբ, սակայն, սրտագին նվիրում
ունեն ալդ նույն Ակսելը:

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Երիտասարդ բոլշևիկ» ամսագրի 1927 թ. հունվարի համարում (№ 1)։ Վերնագրից առաջ՝ Ակսել։ Հաջորդ տարին տեղ է գտել 2. Սղուխաթյանի կազմած «Կարմիր արև. 7-րդ տարի» դասագրքում, 1929-ին մի հատված՝ «Բատարակ Օվիսը և կռուական Զարին» վերնագրով տպագրվել է «Խորհրդային գյուղ. աշխատանքի գիրք գյուղական հանրակրթարանների համար» դասագրքում (կազմ.՝ Մ. Գասպարյան)։ Այնուհետև տպագրվել է Երկների 1964 թ. Երկհատորյակում (Տ. 1)՝ որոշ կրճատումներով ու փոփոխումներով։ Այժմ տպագրվում է ըստ առաջին հրապարակման բնագրի։

Կատարված են հետևյալ ուղղումները.

էջ 117, տող 14. ԵՖ-ի բնագրում՝ նոֆյար—ուղղել ենք ըստ նույն բնագրում եղած մյուս ձևի՝ նոֆար։

էջ 118, տողեր 4—5. ԵՖ-ի բնագրում՝ դիմում տալիս—ուղղել ենք՝ դիմում է տալիս։

էջ 119, տող 34. ԵՖ-ի բնագրում՝ «դարձիքանցի»—այնուհետև նույն բառն ամենուրեք. մեծատառով է, ըստ այդմ ուղղել ենք՝ «Վարձիքանցի»։

էջ 125, տող 19. ԵՖ-ի բնագրում՝ տարեց տարի—ուղղել ենք՝ տարեցատարի։

էջ 126, տող 9. ԵՖ-ի բնագրում անմիջ—ուղղված է՝ անմիա։

Ուղղված են նաև աղյուսի հասկացություններ, ինչպես՝ դուր չեկավ (էջ 121, տող 4)՝ դուր չեկավ։ ԵՖ-ի բնագրում առկա են՝ տնով տեղով. սրա նրա (էջ 123, տող 20), տեղ տեղ (էջ 124, տող 12), իրեն իրեն (էջ 125, տող 25), շուտ շուտ (էջ 126, տող 27),— բոլորը դարձրել ենք դժիկով։

ԵՖ-ի բնագրում կա կոանտակին բառը (էջ 119, տող 22), որ կարող է և կոնատակին-ի տպագրական ազդեցությունը լինել, թեև այդ կոանտակին-ն էլ հնարավոր է, որ հեղինակային լինի՝ Երեմ անշատ գրված, ուստի ուղղեցինք՝ կոան տակին։ Կա ունիմ չին ձևը (գյուղացի հերոսի խոսքում—էջ 122, տող 6), որ հնարավոր է այստեղ ունեմ ձևի տպագրական ազդեցությունը լինի, թեև չի բացառվում նաև հեղինակային լինելը, ուստի՝ չուղղեցինք։ Զուգահեռաբար գործածված են արևամուտ և արևմուտ ձևերը (էջ 124, տողեր 2—3, 23) նույնությամբ թողել ենք։ Բակուսցը թուրքական—չի վերջածանցը մե՛րիք -չի, մե՛րիք -չի ձևերով է գործածվում. յուրաքանչյուր գործում թողել ենք եղած ձևը, այստեղ՝ -չի (արաբաչի)։

Այս պատմվածքը գրված է «Երիտասարդ բոլշևիկ» ամսագրի պատվերով և արտահայտությունն է 1920-ական թվականների երկրորդ կեսին մամուլում, զրականության մեջ հասնալ արծարծվող կոլալ-բատրակ հակադրության (տե՛ս նաև «Թանգին» պատմվածքի ծանոթագրությունները)։

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Հայաստանի աշխատավորուհի» ամսագրի 1927 թ. փետրվարի համարում (№ 2)։ Վերնագրից առաջ՝ Ակսել։ Այս մշակումից հետո հեղի-

նազն այն դետեղել է «Սպիտակ ձին» խորագիրը կրող պատմվածքների ժողովածուի մեջ (Մոսկվա, 1929): Այնուհետև, պատմվածքը տեղ է դրել Երկերի 1964 թ. նրկատոր-յակում (հ. 1): Այժմ սույն գրվում է ըստ «Սպիտակ ձին» ժողովածուի բնագրի՝ հետևյալ ուղղումներով:

• էջ 131, տող 34. ՍՁ-ի բնագրում տեխանֆ—ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ տե-սան:

էջ 133, տող 3. ՍՁ-ի բնագրում՝ համբուրին—ուղղել ենք՝ համբուրին:

Պատմվածքի 1927 և 1929 թթ. բնագրերի տարբերությունները նախապես ուղղվել են ներկայացնել Բնագրային տարբերակներ բաժնում, սակայն պարզվեց, որ այդ տարբերությունները, հատկապես «Մովսիս Բնակից»՝ Փառանձեմը Աննայի հետ կա-մադուկ տնից դուրս եկավ» (էջ 132, տողեր 7—8) նախադասությունից հետո այնքան շատ են, որ տարբերությունների ցուցակը բավական ծավալուն էլի ենք, ուստի, ավելի էիշտ համարվեց «Հայաստանի աշխատավորուհու» տարբերակը սույն գրքի առանձին՝ Այլ խմբագրումներ բաժնում:

Պատմվածքը գրված է «Հայաստանի աշխատավորուհու» խմբագրության պատվե-րով: Բախուցն իրեն նախակերպարներ և նախադասություններ նկատել է ունեցել իրենց բն-տանիքը և հատկապես բույրերին՝ Աննային (Աննային) և Փառանձեմին: Վերջինիս ամուսնությունը, հիվանդությունն ու մահը, որ ներկայացված է վերջուշի ձևով, իր-դություններ են: Իրողություն է նաև 1920-ական թվականներին կանանց մեջ աշխա-տանք տանելու Աննայի հակումը: Այդ կարգի մի այլ կերպարի՝ «Մինաձորի զարբը» պատմվածքի հերոսուհի Ասյայի (տե՛ս Երկերի այս հրատարակության առաջին հա-տորը) համար նույնպես իրեն նախակերպար նկատել է առնված Աննան: Նա բույ-րերի մեջ Բախուցի անմիջական ավագն էր, Փառանձեմը՝ փորբը Պատմվածքում հեղինակը Փառանձեմին դարձրել է ավագ, Աննային՝ փորբ, գեղարվեստական պատումն ավելի համոզիչ դարձնելու նպատակով (փորբ բույրն է վերհիշում մեծին): Պատմվածքի վերջում գրված ձևագիրը Աննային է. Բախուցի խնդրանքով բույրը այդ շորս տողը գրել է Երևանում, գրողի այն ժամանակվա բնակարանում (Կոնդ):

Բ Ե Վ Ա Ն, Բ Ե Վ Ա Ն... .

(էջ 137)

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Նորք» հանդեսի 1927 թ. դեպք 1-ում. վերնագրից հետո՝ Ակսել Բակունց: Ապա տեղ է դրել Երկերի 1955 թ. միջատորյակում և 1964 թ. երկնատորյակի առաջին հատորում՝ զգալի կրճատումներով: Այժմ սույն գրվում է «Նոր-քի» նախնական սույն գիրք բնագիրը: Կատարված ուղղումներն են.

էջ 139, տող 9—10. Ն-ի բնագրում՝ Գիտակցական վերաբերմունք իր վիճակը—հա-վանաբար սույն գրքական վրիպակ է, ուղղել ենք՝ Գիտակցական վերաբերմունք դեպի իր վիճակը:

էջ 147, տողեր 8, 13. Ն-ի բնագրում ջրաբան—ուղղել ենք նույն բնագրում բառի այլ գործածությունների համաձայն (օր.՝ էջ 148, տող 30)՝ ջրբան:

էջ 155, տողեր 4—5. Ն-ի բնագրում՝ Բալ տալիս—ուղղված է ըստ նույն բնագրում բառի այլ գործածությունների (էջ 157, տող 7, էջ 157, տող 21, էջ 158, տող 34)՝ Բալ տալիս:

էջ 157, տող 2. Ն-ի բնագրում՝ կարող են—ուղղված է՝ կարող են:

էջ 158, տող 3. Ն-ի բնագրում՝ «Խալլան»—ուղղված է ըստ նույն բնագրում բառի ալլ գործածությունների (էջ 157, տող 9, էջ 158, տող 6, էջ 159, տող 17)՝ «Խալլան»:

էջ 160, տող 16. Ն-ի բնագրում՝ հերթից—ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ հերթից:

էջ 163, տողեր 9—11. Ն-ի բնագրում՝ Բայց երբ նախապահի կողմին սայլեր տնսալ. սայլերը ետ մնացին, սելվորենը զղակներն օդում նոնելով կանչեցին, Տիտոսը տեսավ, րե ինչպես սայլերը ետ մնացին—անտեղի կրկնված է սայլերը ետ մնացին-ը. «Նարալոր է, որ վրիպակ լինի: Բովանդակությունից ելնելով առաջին գործածությունը հասել ենք:

էջ 163, տող 21. Ն-ի բնագրում՝ իմանաւ—բացականչական նշան ենք ավելացրել էլնելով բովանդակությունից՝ իմանաւ:

Չենք ուղղել խոսակցական ուղղագրության որոշ ձևեր, ինչպես՝ զգուշ (էջ 158, տող 15), որ սովորական է Բակունցի երկերում և տվյալ գործում իր գրական-ուղղագրական տարբերակը չունի: էջ 157, տող 10. անհաջող է րե կաղն իր մտքերն էր անում ևս անում նախադասությունը (իմաստն է՝ կաղը միտք էր անում), որ մեզ հեղինակային թվաց, և չուղղեցինք:

«Րևան, Րևան» պատմվածքը մեկն է բակունցյան այն երկերից, որոնցում նկարագրված է հայ գյուղի պատանիների ու երիտասարդների փախուստը դեպի քաղաքներ (նաև՝ «Հին տանը», «Մինա բիրին», «Մայրը», «Կարմրաբար» և այլ երկերում):

Պատմվածքի լույս տեսնելուց մոտ մի տարի անց «Գրական դիրքերում» ամսագիրը (1928, № 3) տպագրեց Ռաֆայել Աթաբեկի հոդվածը «Նորը» հանդեսի առաջին համարի տեսությունը նվիրված: Այնտեղ ուշադրության էր արժանացել Բակունցի պատմվածքը, որի մասին գրված էր. «Ակսելի «Րևան, Րևան», ինչպես նրա բոլոր պատմվածքները, վարդապետն են հետաքրքրության: Նա ոչխատում է ցույց տալ, թե ինչպես քաղաքից դուրս գալիս սարավանդ է կտրում գտնվող հովիտ պատանու մեջ արթնանում է քաղաքում լինելու, աշխարհ տեսնելու ու սովորելու իղձը, որը նա իրականացնում է հաղթահարելով բոլոր արգելքները: Այդ նրան հաջողվել է: Ակսելը այստեղ էլ չի մոռացել իր արշին, և հովիտ Տիտոսի մասին ասում է. «Հեռվից՝ նա անատուրից մոլորված արջի բոթոթի էր նման»:

էջ 143, տողեր 33. Էստեղից մի օրում կհասնես Սիսիանի մնալին, էնտեղից էլ օր ու կեսվա նախապահն է մինչև մաշինին հասնես և այլն—պատմվածքի հերոս Անտոնի նկարագրած այս ճանապարհը 1920-ական թվականներին ամենահարմարն էր Երևան գնալու համար. այն Գորիսից Բիշանագ լեռան վրայով՝ Բիշանագի լեռնանցքով (2346 մ. բարձրություն) տանում է դեպի Նախիջևան, այստեղից էլ գնացքով կարելի էր հասնել Երևան (առհաս նաև «Բիշանագ» ակնարկի ծանոթագրությունները): Պատմվածքի գլխավոր հերոս Տիտոսն այդ ճանապարհով էլ գնում է, և ճանապարհորդության նկարագրությունն էլ կազմում է պատմվածքի մեծ մասը:

Բակունցն այդ ճանապարհով առաջին անգամ անցել է 1910 թ., երբ մեկնում էր էջմիածին սովորելու: Այս մինչև պատմվածքը գրելը այլ առիթներ էլ է ունեցել այդ տեղով անցնելու, ընդ որում, 1917 թ. աշնան սկզբին, ըստ որոշ տեղեկությունների, նա Գորիսից օդով է գնացել մինչև Նախիջևան: Դա նրա փախուստն էր հայրենի քաղաքից (որտեղ ուսուցիչ էր աշխատում) դուրսի տեսուչ Ա. Շիրինյանի հետ ընդհարվելու

պապականությանը: Հավանաբար այս ճանապարհորդությունն է պատճառ դարձել, որ Բակունցը մանրամասն իմանալու Գորիս—Նախիջևան ճանապարհը՝ Բիշանագի տեսարաններով, օդի ջերմաստիճանի փոփոխումներով, մառախուղով, երկու իջևանատներով, նրանցում տիրող բարբերով, հարթավայրում սևիս բանջարանոցներով, սևխառերերով և այլն: Ուշադրություն է դրավում և այն, որ պատմվածքի հերոս Տիտոսը նույնպես աշնանն է ճանապարհվում Երևան:

Բիշանագի լեռնանցքով անցնել էլ կա երթևեկություն, բայց ավելի թույլ (բանի որ գործում է Զանգեզուր—Երևան առավել ղյուրին ճանապարհը՝ եղեղնաձորով):

Էջ 146, տող 17. «Պառավի ուլերը»—խոսքը հայկական հայտնի ավանդության մասին է. զարնանամուտին օրերը տաքանում են, պառավն իր ուլերը հանում է արոտ, բայց անսպասելի ցուրտ և փոթորիկ է սկսվում, ուլերը ոչնչանում են: Պառավի ցուրտը ստ ժողովրդային ավանդության ապրիլի առաջին կեսում է լինում, ըստ եկեղեցական օրացույցի շարժական է, տևում է յոթ օր, ութ գիշեր կա՝ միտրվարի վերջից մինչև մարտի սկիզբը, կա՝ մարտի մեջ: Ավանդության իմաստն այն է, որ մինչև պառավի ցուրտը շանցնի, զարնան ջերմության վրա հույս դնել չի կարելի:

Էջ 147, տողեր 8—9. Բարձր սառերը ջրբաժան սահմանն են երկու մեծ զավառների—խոսքը Զանգեզուր լեռնաշղթայի և մասնավորաբար Բիշանագ լեռան մասին է. երկու մեծ զավառներն են Զանգեզուրն ու Նախիջևանը: Հետագա նկարագրությունը՝ սկսած «Դազաթին ամպերը թանձրացան...» խոսքից մինչև «Նա արդեն սարի ջրբաժան սահմանն անցել էր...»,—վերաբերում է լեռնանցքին:

Էջ 147, տողեր 11—12. Կանդառտահոս և լայն տաքածվող մի գետ. նաև էջ 148, տող 32. միայի կանդառտահոս գետը—խոսքը վերաբերում է Որոտան գետին, որ սկիզբ է առնում Սիսիանի շրջանի հյուսիսում, հոսում գետի հարավ-արևելք Սիսիանի շրջանով՝ այն բաժանելով երկու մասի, ապա անցնում է Գորիսի շրջանի հարավով գետի արևելք (Աղբրեջան):

Էջ 160, տող 28. Ճանապարհը փախի ալգիների մեջ մտավ—խոսքը Նախիջևան քաղաքի մասին է:

Տ Ր Ա Ն Ջ Ի Տ v i a Բ Ա Յ Ա Ն Դ Ո Ի Ր
(էջ 166)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1928 թ. հուլիսի 8-ի համարում (№ 159). վերնագրից առաջ՝ Ակսել: Ապա տեղ է գտել 1964 թ. Երկհատրյակում (հ. 1): Այժմ տպագրվում է երրորդ անգամ ըստ առաջին հրապարակման: Ուղղել ենք խճ-ի բնագրում եղած տպագրական սկզբնական վրիպակները, ինչպես, օրինակ, էջ 174, տող 16. խճ-ի բնագրում՝ դազգլանի, ուղղված է՝ դազգանի: Հնաձևություններն ու անմիակերպությունները թողնված են անփոփոխ. օրինակ, ուղղագրական-արտասանական հնաձևություն է աժան-ը (էջ 166, տող 21), որ չենք ուղղել: Հեղինակային անմիակերպություն է մերթ Ն 26 (էջ 170, տող 30, էջ 171, տող 3), մերթ Ն 26-րդ (էջ 171, տողեր 9, 12) գրելը, որ նույնպես չենք ուղղել: Մնացել են նաև հեղինակային այնպիսի ձևեր, ինչպես՝ ունեմեր (էջ 166, տող 12), տասերեմ (էջ 168, տող 15): Բողել ենք Մախուտ, զանոն (փոխանակ՝ ֆանոն) ձևերը՝ ինքնադրելով, որ հեղինակը դրանք գործածել է որպես իր հերոսի արևմտահայ արտասանությունը բնորոշող տարրեր:

Այս պատմվածքը մասնավոր ընդհանրություն ունի «Հովնաթան Մարչ» վիպակի և «Երբ որ բացվեն դռներ հուսո» պատմվածքի հետ. երեք դեպքում էլ առկա է սիյուռաֆ-հայ հերոս՝ նման տեսանկյունով պատկերված:

էջ 166, տող 1. Վա—լատիներեն է, նշանակում է միջով, գրվում է նամակների, փոխադրաբնույթի, տոմսերի, անցաթղթերի վրա:

էջ 166, տող 1 և հետո. Բայանդուր—Երկաթուղային կայարան և բնակավայր Հենի-նականից հարավ. Վա Բայանդուր նշանակում է Բայանդուրով, Բայանդուրի միջով:

էջ 166, տող 4 և հետո. «Հայրենիքի ձայն»—ԱՄՆ-ում եղել է «Ջայն հայրենյաց» շաբաթաթերթի, բայց՝ 1899—1900 թթ.: Պատմվածքում, ըստ երևույթին, ակնարկը Բոս-տոնում հրատարակվող «Հայրենիք» օրաթերթին է վերաբերում:

էջ 166, տող 6. Աղբատախնամ—ըստ երևույթին, նկատի է առնված ամերիկահայ բարեգործականի տիկնաց հիմնած աղքատությանամեներից մեկը:

էջ 166, տող 11. Իսր Ուորքրատուն—նշանակում է Արևելյան Վոթթաուն (անգլե-րեն է.). Բոստոնի մոտ գտնվող այդ քաղաքում 1920-ական թվականներին և հետո շատ հայեր են բնակվել:

էջ 166, տող 16 և այնուհետև. մանուսա. լամբակե գործվածք՝ գծավոր (անունը ծագում է փորրասիական Մանիսա քաղաքից):

էջ 166, տող 20. «Հայ փեյնթր» քնկերության...—անգլերեն «High painter»-ի տա-րադարձումը պիտի լինի. նշանակում է «Բարձրորակ ներկարար», բայց անգլերեն բառի հալ արտասանությունը, հավանաբար, ընկալվել է նաև հայերեն, իբր հայ ներկարար:

էջ 166, տող 21—22. փլեստրի գործ—սվադի գործ (անգլերեն plaster բառի հայե-րեն տառադարձումն է):

էջ 166, տող 25. արարքմաններու—արարքման անգլերեն նշանակում է բնակարան (appartement):

էջ 166, տող 26. Բոֆրֆոր—անգլ.՝ մետաղե դրամապահարան:

էջ 166, տող 27—էջ 167, տող 1. Ս. Փրկչի օրացույցը—խոսքն ըստ երևույթին, վե-րաբերում է Կ. Պոլսի հայոց Ս. Փրկչի հիվանդանոցի տարեկան օրացույցներին:

էջ 167, տող 2. Մաղկազարդ կիրակի—հայ եկեղեցու զարնանային տոներից, որ կատարվում է Ջատիկի նախորդող կիրակի օրը:

էջ 167, տող 3. «Գեսեթ» պարթի—անգլերեն է (basket party)՝ նշանակում է զամբյուղի հյուրասիրություն. այսպես ԱՄՆ-ում կոչվում են խմբային այն հանգիպում-ները կամ դաշտահանդեսները, որոնց մասնակիցները իրենց հետ բերում են ուտելիք:

էջ 167, տող 11. «Ստամպուլ» բեմերդի վրա—նշանակում է «Ստամբուլ» ծայնա-պնակի վրա:

էջ 167, տողեր 11—12. հայրենավան գանոնի վարպետ Օլսենտ Տաշյանի նվագը—որբան կարողացանք պարզել 1920-ական թվականներին ԱՄՆ-ում եղել է Տաշյան ազ-գանունով ծայնապնակ վաճառող:

էջ 167, տող 13. «Դոլլարբնուտ ճան վերելիմ»—թուրքերեն է, նշանակում է՝ թևերիդ մեջ հողիս տամ. 1920-ական թվականներին տարածված թուրքական մի երգի տողն է հետևյալ տնից. «էնտամըն դայալըմտա Գյուզլարիմի սիլամամ, Դոլլարբնուտ ջան վե-րալիմ, Բաշկա բիր շեյ պիլամամ» (Պատկերդ մտքիս մեջ՝ Աչքերս չեմ կարող սրբել, Թևերիդ մեջ հողիս տամ, Ուրիշ ոչինչ չեմ ուզում):

էջ 169, տողեր 1—2. Լեւինականի մէծ աղետին—խոսքը Լեւինականում 1926 թ. հոկտեմբերի 22-ին տեղի ունեցած Էրկրաշարժի մասին է:

էջ 169, տող 6. Սողոմ Գոմուրի առասպելական պատկերը—ըստ Հին կտակարանի Սողոմ և Դոմոր քաղաքները (Պաղեստին) անառակության որջեր էին դարձել և կրակով կործանվեցին: Այժմ Սողոմ Գոմուր նշանակում է մեծ աղետի վայր կամ անառականոց, խառնականոց:

Ձ Մ Ռ Ա Ն Մ Ի Գ Ի Շ Ն Ր

(էջ 175)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Սպիտակ չինա վերնագիրը կրող շորս պատմվածքների ժողովածուի մէջ (Մոսկվա, 1929), ապա տեղ է գտել Երկերի 1964 թ. երկնաորոյակում (հ. 1): Այժմ տպագրվում է ըստ «Սպիտակ ձին» ժողովածուի բնագրի:

Կատարված է ուղղում:

էջ 177, տող 31. ՍՉԺ-ի բնագրում՝ Սանգաղըլուր—պետք է վրիպակ լինի, «եղրայրության ընկուղենները», «Դալուստի վիկը» պատմվածքներում հիշված է Սանդ աղըլուր, որ իրոր կա Երիշեն գյուղում. ըստ այդմ ուղղել ենք՝ Սանդ աղըլուր:

Ըստ ՍՉԺ-ի բնագրի նույնությամբ թողնված են ուղղադրական բարբառայնությունները և հնացած ձևերը (Բցեցի, Բցեց, Լտ, տակն ու վրա և այլն):

Պատմվածքում նկարագրված է Ա. Բակունցի մայրական տունը Երիշեն գյուղում (Գորիսի մոտ). հերոսներն են գրողի պապը՝ Հարությունը (Արթինը), որի անունն այստեղ չի տրվում, ստոր՝ Նազու աղչիկը, բոռին՝ Ղազարը, բնուտ երկու երեխաները, ինքը՝ հեղինակը նրանց հասակակից, և այլ ազգականներ՝ Առաքելը, սրա որդի Ավանը, ջաղացպան Անդրին:

Բակունցի պապենական տունը Երիշենում այսօր էլ կանգուն է, կա նաև այն սենյակը, որը մանրամասն նկարագրված է այս պատմվածքում: Տան տուաջին հարկի ալդընդարձակ սենյակում եղել ենք 1961 թ., երբ գրեթե ամեն ինչ պահպանված էր այն վիճակում, ինչպես նկարագրված է Բակունցի պատմվածքում՝ թոնիրը, բուրսին, Լրդիկը (վերջինս փակված էր, բանի որ վերևում կառուցված էր երկրորդ հարկ): Բակունցի ազգականները ցույց տվեցին այն տեղը, ուր գիշերները նստում էր Արթին պապը և զրուցում կամ պատմություններ անում:

Երիշենի գերեզմանատանը մնում է Բակունցի պապի ու սատի շիրմաքարը, հետևյալ փորագրությամբ՝ «Հանդիստ Յարութին խուրշուգեան վճ. 1915 թ. 83 ամաց և կին Նորա Նազուն վճ. 1920 թ. 75 ամաց» (տես նաև Ա. Բակունցի Երկերի սույն հրատարակության 1-ին հատորում «Նամակ ուսաց թագավորին» պատմվածքի ծանոթագրությունները՝ էջ 650—654):

Երիշեն կատարած նույն այցելության ժամանակ հանդիպել և զրուցել ենք քաղաքպան Անդրու՝ Անդրեաս Օրդյանի, և նրա կնոջ՝ Հենադ բիրու (Հերիքնազի) հետ: Ջաղացպան Անդրուն իբրև նախակերպար Բակունցն օգտագործել է «Կարմրաքար» վեպի գլխավոր հերոսներից մեկին (համանուն) պատկերելիս (տե՛ս Երկերի սույն հրատարակության Խորորդ հատորում), նա պործող անձ է նաև «Հերոս նորարը» պատմվածքում (տե՛ս Ժանոթագրությունները այս հատորում):

Պատմվածքում հիշատակվող Օրուջը, ըստ երևույթին, եղել է Բակունցի պապի մտե-

րիմ ընկերներին (բիրվաներին)։ Այդ անվանը հանդիպում ենք նաև «Եղբայրության ընկուղենիները» պատմվածքում, որի գլխավոր հերոս Այա ասոր կերպարում շատ բան կա Բակունցի պապ Արթինից (տե՛ս նաև «Եղբայրության ընկուղենիները» պատմվածքի ծանոթագրությունները)։

«Զմռան մի գիշերը», ըստ երևույթին, հեղինակը գրել է «նամակ ոռոսաց թագավորին» պատմվածքի հետ միաժամանակ և երկուսն էլ հրապարակել է «Սպիտակ ձին» ժողովածուի մեջ։ Ստույգ հայտնի է, որ միաժամանակ են գրվել «Կյոթեն» ու «Եղբայրության ընկուղենիները», որոնք նույնպես միասին հրապարակվեցին մի գրքույկում՝ 1936 թ.։ Սա ցույց է տալիս, որ Բակունցը միաժամանակ երկու երկ գրելու սովորույթ ունեցել է, մասնավորապես էջերի երկերը հերոսների ու վայրերի ընդհանրություն են ունեցել։ «Զմռան մի գիշեր» և «նամակ ոռոսաց թագավորին» պատմվածքների միջև այդ կարգի ընդհանրությունը մեծ է. վերջինում նույնպես գլխավոր հերոսները գրողի պապն ու տատն են, սրանց խոսքերը, միայն այնտեղ պատմությունը պատկերված է Բակունցի ավագ բեռնի՝ Եղբոր, շուրջը, նրա տրտմանն ու փախուստի առիթով, թեև ինքը՝ այդ բեռնի, պատմվածքում անձնապես ներկա չէ։

«Զմռան մի գիշերում» իրական են նաև հիշատակվող վայրերը՝ Շաֆ Բաբը, Լուս խաչերը, Սանդ ալլըյուրը և այլն։

Պետք է որ իրական լինի նաև Առաքելի ցրտահարության պատմությունը։

Այս աստիճան իրապատում երկը, այնուամենայնիվ, ճիշտ չէր լինի ակնարկ համարել գլխավորապես երկու պատճառով. ա) այն նվիրված չէ որևէ արդիական կամ առօրյա հարցի, այլ կենցաղային, ազգագրական ուղղվածություն ունի, բ) այն տարիներ առաջ տեղի ունեցածի վերհուշ է։

Մ Ա Յ Ր Ը

(էջ 185)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Գրական դիրքերում» հանդեսի 1929 թ. հոկտեմբերի համարում (№ 10)՝ վերնագրից առաջ՝ Ալսեյ Բակունց։ Այս կրճատումներով տեղ է գտել հետևյալ դասագրքերում. «Դասագիրք հայ լեզվի և գրականության» (Բանվ. կոմիտեի համար)։ 3-րդ տարի», կազմ.՝ Հ. Սարգսյան, Տ. Վանյան, Ե., 1932, «Լեզվի և գրականության դասագիրք»։ 7-րդ տարի», կազմ.՝ Ե. Չարենց, Ե., 1933։ Այնուհետև տպագրվել է երկերի 1955 թ. միհատորյակում և 1964 թ. երկհատորյակում (հ. 1)։ Այժմ տպագրվում է ըստ առաջին հրապարակման։ Այդ բնագրում կան լեզվական անհարթություններ և անմիօրինակություններ, որ թողել ենք. օրինակներ՝ «...մինում երկու պառավ դեռ երկար էին բշփում, մինչև Ունանը հորանջի և կողքին դառնալով կնոջը պատվիրեր իրեն կանուխ զարթեցնելու» (էջ 190, տողեր 2—4. խախտված է ժամանակը. ավելի ճիշտ կլինի՝ «մինչև Ունանը հորանջեր» և այլն)։ Կամ՝ միևնույն հերոսի խոսքում գործածված են մե՛րթ Զանի մո՛խը (էջ 191, տող 24), մե՛րթ Զանի մո՛բուր (էջ 191, տող 29) ձևերը։ Սահակ անունը և՛ հեղինակային, և՛ հերոսների խոսքերում գործածված է մե՛րթ այդ ձևով (էջ 193, տող 32, էջ 194, տողեր 22, 31, էջ 195, տողեր 1, 5 և այլն), մե՛րթ խոսակցական Սիակ ձևով (էջ 194, տող 10, էջ 195, տողեր 14, 15). սրանք, կարծում ենք, հեղինակային են, ուստի չենք ուղղել։

Պատմվածքում հատկապես շատ է գործածված ֆցել ձևը (ֆցոդ, ֆցում, ֆցած, ֆցեց,

ֆցի, կֆցես), չկա զցել ձևի որևէ օրինակ: Ուրեմն, Գ-ով գրությունը նպատակային է, հեղինակային, և ուղղելը ճիշտ չէր լինի:

Ուղղումներ.

էջ 185, տող 20. ԳԴ-ի բնագրում՝ Բաբի Օհանը Զանու մայրն է, Եղել—ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ Բաբի Օհանը Զանու հայրն է Եղել:

էջ 189, տող 1. ԳԴ-ի բնագրում՝ Ունանը զոգոգոլալով ծրարը բազ էր անում... հասագասությունը իբրև նոր պարբերություն չի սկսվում, դարձել ենք նոր պարբերությամբ սկսվող:

էջ 191, տող 10. ԳԴ-ի բնագրում՝ կիսկաբմիր—ուղղված է՝ կասկաբմիր:

էջ 192, տող 31. ԳԴ-ի բնագրում՝ Անտոնը նրա քեր բոնեց, մտավ ու բարձրացրեց սանդուղիով—ուղղել ենք՝ Անտոնը նրա քեր մտավ ու բարձրացրեց սանդուղիով:

«Մայրը» Բակունցի այն խմբի Երկերից է, որոնք բնթերցողին են ներկայացնում Երիտասարդության փախուստը գյուղից (տե՛ս նաև «Բեան», «Բեան...» պատմվածքի ծանոթագրությունը), ինչպես և գյուղում մնացող հասակակիցների վերջին ակերբիներ:

Պատմվածքում պատկերված է Դորիսը:

էջ 187, տող 3. Նրանց միակ կովը, սոգը կարած նարգիզը... Համեմատել «Հին տանը» էջ 113, տող 23. Մեր պառավ կովն Եկավ, Եղջյուրի մեկը կռառած:

էջ 192, տող 33—34. Մի՛քն դեռ ճիշում է որսորդ Ավուն—Որսորդ Ավի անունն ունի նաև «Մթնաձոր» պատմվածքի (տե՛ս Ա. Բակունցի Երկերի սույն Հրատարակության 1-ին հատորը) զիսավոր հերոսը:

էջ 194, տող 1. Իվան բելի օթախներում, տող 7 և հետո.— Իվան Բելի օթախները դու օ՞րտեղից ես նանաչում...— Խ... և այլն—Համեմատել «Իվան բելը» պատմվածքի հետ, որտեղ նույն անունով հերոսը աշխատանքից հեռացվելուց ու կնոջ մահից հետո ինքն էլ մահանում է, և նրա տունը մնում է անբնակ: Այս պատմվածքում այդ տունն արդեն դարձել է գրասենյակ և պիտենրական հավաքատեղի:

Վ Ճ Ի Ռ Հ

(էջ 198)

Առաջին անգամ Հրատարակվել է «Նոր ուղի» հանդեսի 1930 թ. դիրք 1—3-ում. վերնագրից առաջ՝ Ակսել: Այս տեղ է գտել Երկերի 1964 թ. երկհատորյակում (հ. 1)՝ մասնակի կրճատումներով: Այժմ տպագրվում է ըստ «Նոր ուղու» բնագրի: Նրանում կան չհղվական, ուղղագրական անմիօրինակություններ, որոնք ըստ երևույթին հեղինակային են, և չենք ուղղել. օրինակ, առկա են՝ հոբիր (էջ 200, տող 15), հոբուր (էջ 200, տող 24), հոբիր (էջ 207, տող 25) ձևերը կամ հերոսի նույն խոսքում՝ ապսպարեցի (էջ 202, տող 8) և ապսպրել էր (էջ 202, տող 12) զուգահեռները: Այստեղ ես դործածված է ֆցել ձևը (ֆցեց, ֆցելով), մի տեղ միայն առկա է զցած: Ճիշտ համարեցինք այս անմիօրինակությունները ես թողնել անխախտ. դրանք կա՛մ հեղինակային նպատակադրում ունեն, կա՛մ, եթե վրիպում են, դարձյալ հեղինակային պետք է լինեն: Ուղղում.

էջ 200, տող 36. ՆՈՒ-ի բնագրում՝ Նալբանդ Տոնո—ուղղել ենք ըստ նույն կապակցության այլ դործածությունների՝ Նալբանդ Տոնո:

Այս պատմվածքը վերաբերում է Հայ դուռը երգիծորեն պատկերող բազմաթիվ երկերի խմբին (որի մեջ են նաև՝ «Միրանի տափ», «Գլուխահարի համար», «Մրոց», «Ենվ բառերը թույլ տվավ իրեն...» պատմվածքները, մի քանի ակնարկներ, ինչ-որ չափով «Կյուրեսես» ու «Որդի որոտմանը»)։

Էջ 205, տող 8. Հիմա Բալախանու կանտոնում...— Բալախանին՝ Բարվի թաղամասերից է, նավթարդյունարերական կենտրոն։

Հ Ե Ր Ո Ս Ն Ո Ք Ա Ր Ը

(էջ 209)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1930 թ. մարտի 1-ի և 4-ի համարներում (№ 100, 101)՝ Ակսել ստորագրությամբ։ Այս տեղ է գտել Երկերի 1964 թ. երկհատորյակի մեջ (հ. 1)՝ մասնակի փոփոխումներով։ Այժմ ստագրվում է ըստ առաջին հրապարակման։ Այդ ստագրությունը վրիպակաշատ է, առատ են նաև բարբառային ու հնացած գրության ձևերը։ Ուղղել ենք միայն ակնհայտ սխալներն ու վրիպակները, ինչպես և կրկնաչափոր ու հարադրավոր բառերի մի քանի անպիկ գրություններ։

Էջ 210, տողեր 28—29. Խձ-ի բնագրում՝ Երեք չորս—ուղղված է՝ Երեք—չորս։

Էջ 214, տողեր 12—13. Խձ-ի բնագրում՝ լամպերը բամուց մեղմ օրոգվում յեն—սլետր է տպագրական վրիպակ լինի,—ուղղված է՝ լամպերը բամուց մեղմ օրոգվում էին։

Էջ 214, տող 23. Խձ-ի բնագրում՝ բիլետի—ուղղված է ըստ պատմվածքի մեջ նույն բառի այլ գործածության՝ բիլերի։

Էջ 215, տող 5—6. Խձ-ի բնագրում՝ մի քուրֆի տան էին Կալում, Թեմուրի տան—ուղղել ենք՝ մի քուրֆի տան էին Կալում՝ Թեմուրի տանը։

Էջ 215, տող 26. Խձ-ի բնագրում՝ Ուրախ ուրախ—ուղղված է՝ Ուրախ—ուրախ։

Էջ 215, տող 32. Խձ-ի բնագրում՝ վեր վեր—ուղղված է՝ վեր—վեր։

Էջ 216, տող 28. Խձ-ի բնագրում՝ աչք ունից—ուղղված է՝ աչք—ունից։

Էջ 217, տող 16. Խձ-ի բնագրում՝ սրան հրան—ուղղված է՝ սրան—հրան։

Էջ 118, տող 7. Խձ-ի բնագրում՝ Դալուստի հետը—ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ Դալուստի հետը։

Էջ 218, տող 7. Խձ-ի բնագրում՝ չաղաչյալան Անդրեն, ըստ այդմ՝ առանց հոգ ձևը՝ Անդրեն—տպագրական վրիպակ պետք է լինի. ուղղված է ըստ նույն անվան (ու մականվան) հետագա գործածությունների (էջ 222, տողեր 16, 19, 25 և այլն), ինչպես և ըստ «Կարմրաբար» վեպում եղած գործածությունների՝ չաղացյալան Անդրին։

Էջ 119, տող 1—2. Խձ-ի բնագրում՝ ոչ ոքի չասենք մեր հեռանալը—ուղղել ենք՝ Կենդանի բովանդակությունից՝ ոչ ոքի չասենք իրենց հեռանալը։

Էջ 119, տող 5. Խձ-ի բնագրում՝ հեռացանք—ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ հեռացան։

Էջ 219, տող 35. Խձ-ի բնագրում՝ տաս օր էստեղ եք—հավանաբար վրիպակ է. Կենդանի բովանդակությունից ուղղել ենք՝ տասը օր էստեղ ենք։

Էջ 221, տող 17. Խձ-ի բնագրում՝ հիշողությունս կտրվում, ինչպես թրով ցեղփած—ուղղված է՝ հիշողությունս կտրվում է, ինչպես թրով ցեղփած։

Էջ 222, տող 22. Խձ-ի բնագրում՝ չաղմախը—ուղղված է՝ չախմախը։

էջ 222, տող 26. ԽՆ-ի բնագրում՝ քսակը—Էլնէլով բովանդակությունից բացակայող
շական նշան ենք ավելացրել՝ ըստե՛ղ:

Ձենք ուղղել շարքառային որեւէ ձև (Բցեց, Գա՛ն և այլն), նաև այնպիսի անհամա-
ձայնութիւն, ինչպէս, էջ 212, տող 2՝ փայլիլիկից հետ նշանն աչե՛հեր: Եղակի բայի հետ
հոգնակի ենթակա դնելը հատուկ է ժողովրդային խոսքին և համախ է հանդիպում Բա-
կունցի լեզվում (նաև հեղինակային): Թողնված է նաև հետեւյալ անհամաձայնութիւնը
(բախտութիւն)՝ Մեր ընկերների մի մասը մնացել էին (էջ 114, տողեր 2)–(21): Ձենք
ուղղել բնագրում հետևողականորեն գործածված բայլշիկի ձևը (մեկ այլ դեպքերում հե-
ղինակը գործածել է բայլշիկ, բոլշիկ ձևերը):

էջ 224, տողեր 3–4-ում ԽՆ-ի բնագրին ունի՝—Մի խոսք՝ ևս արդեն ուսի վրա էի.
Ֆրոնտս արդեն վերջացել էր...— չի բացառվում, որ ֆրոնտս ձևը տպագրական վրի-
պակ լինի (մերես, հիշտը՝ ֆրոնտը), բայց, հնարաւոր է նաև ս-ով ձևը. նման բովան-
դակութեամբ ձևեր (ցուցական հոգով) հանդիպում են բարբառում և խոսակցականում
(գիշերս որտեղ մնանք, տաբիս երաշտ էր և այլն): Որոշեցինք ֆրոնտս-ը չուղղել:

«Հերոս նորարը» Բախունցի հերոսապատում պատմվածքների խմբից է՝ մեկ գեղար-
վեստական արժեքով երեւի չի հասնում մյուս երեքին՝ «Բրուտի սղան», «Սև ցեղերի
սերմնացանը», մասամբ՝ «Վանդունց Բաղին» (ընդ որում, չորս դեպքում էլ հերոսա-
կան կերպարը սղանվում է):

Պատմվածքը, որ տպագրվել է «Խորհրդային Հայաստանի» մայիսմեկյան տոնին
նվիրված համարներում, հավանաբար գրվել է մերթի պատվերով:

էջ 210, տող 13. Զոն Ռիդի «Տասը օրն» էր...—խոսքը վերաբերում է ամերիկյան
գրող Զոն Ռիդի «Տասը օր, որ ցնցեցին աշխարհը» գրքին, որտեղ նկարագրված են Հոկ-
տեմբերյան հեղափոխության իրադարձությունները:

էջ 210, տող 31. Խուստալի գլխին—խուստալի կամ Խուստալ, Զանգեզուրի լեռնե-
րից է (դադաթը 3216 մ): Գտնվում է Ղափանի շրջանում, շրջկենտրոնից հարավ-արեւ-
մուտք: 1920 թ. այստեղ ամրացել էր Նժդեհն իր զորքով:

էջ 210, տող 31–32. Ղափանի կողմը ֆրոնտը դեռ մնում էր—այսինքն՝ Ղափանի
շրջանը Նժդեհի իշխանության տակ էր, և կռիվները շարունակվում էին:

էջ 214, տող 6 և հետո. Բարկուշատ (նույնը այլ երկերում գործածված է նաև Բա-
դուշատ ձևով—օրինակ «Կազնու գերանը» պատմվածքում. ավելի հիշտ է թվում Բա-
կուշատ-ը): Բախունցի երկերում հաճախակի հանդիպող տեղանուն է: Նույն վայրը նաև
կոչվում է Գետեք, Գետամեջեք, հաբալալայ, Բարկուշատի տափաբակ և այլն: Որոտան
գետը, սկիզբ առնելով Սիսիանի լեռներից, մի քանի վտակներ ընդունելով և անցնելով
Սիսիանի շրջանը, մտնում է Գորիսի շրջան, ապա հոսում գեղի արևելք: Հայկ. ՄՍՀ-ի
առանձին անցնելով մտնում է Աղբրեջան և սահմանի մոտ գտնվող էյվաղար (էյվաղու)
գյուղից սկսած ավելի խոր հուն է մտնում ու կոչվում է Բարկուշատ: Ապա՝ Բարկուշա-
տից գեղի արևելք՝ հյուսիսից հարավ հոսող Հազարու (Հաբարի) գետը միանում է Բար-
կուշատին. դրանք դառնում են մի գետ, որը հոսում է գեղի Արաբս: Նույն վայրերում
մի քանի վտակներ էլ թափվում են Բարկուշատի և Հազարուի մեջ: Այդ շրջանը Զանգե-
զուրի լեռնաշղթան անվանում են Գետեք կամ Գետամեջ: Առատ ջրերը ոռոգում են ար-
տերն ու բանջարանոցները, կիրճերում և հովիտներում ձմեռը մեղմ է լինում, բերքը

առատ: Զանգեզուրի հայ գյուղացիները սովորաբար գնում էին Բարկուշատի գյուղերը բրինձ, ցորեն գնելու, աշխատանքի և այլն:

էջ 214, տող 17.—Ամբողջ ձմեռ մնացին, Գեօրգի—նույնն է, ինչ Բարկուշատը. տե՛ս նախորդ ծանոթագրությունը:

էջ 215, տող 1. Սարվաճաղ—Բարկուշատի շրջանի աղբբեջանական գյուղերից պետք է լինի:

էջ 215, տող 7. Մեր ձորերում, տող 15. Մեր ձորերի շատ մաքղկանց և այլն:— Ի տարբերություն Գեօրգի անվան, որով գործիսեցիները կոչում են Բարկուշատի բերքառատ շրջանը, Ձորեր անունով կոչում են Լեռնային Ջանգեզուրը, մասնավորապես Գորիսի շրջանը:

էջ 218, տող 7, նաև էջ 222, տողեր 16, 19, 25 և այլն. ջաղացական Անդրի կամ Անդրի ամի—այս նույն հերոսը կա Բակունցի նաև այլ երկերում՝ «Կարմրաբար», «Ջրմռան մի գիշեր» և այլն: Իրեն նախակերպար Բակունցը նկատի է ունեցել իր մորաքրոջ որդի Անդրեաս Օրդյանին: Այդ անձը (այժմ մահացած) եղել է Գորիսի մերձակա Երիշեն գյուղի ջրաղացպանը, նաև՝ երգասաց, պրուցասաց: 1961 թ. եղել ենք նրա տանը: Անդրի ամիի միջնառանկ. նիշարավուն դեմքով. կապույտ աչքերով մարդ էր, ծնված 1886 թ.: Երիշենի ջրաղացպանն է եղել 1906-ից մինչև 1929 թվականը: Հակված էր կյանքի առեղծվածների շուրջ պրուցելու, գիտեր շատ պատմություններ, երգեր, որոնց մի մասը ինքն էր հորինել:

էջ 220, տող 8. սպասում էր Ց4-րդ բրիգադայի արաչ շարժվելուն—նույն զորամասի հիշատակությունը կա նաև «Բրուտի տղան» պատմվածքում (սույն հրատ. 1-ին հատոր). «Կարմիր բանակի Ց4-րդ բրիգադը վրան էր դարկել լեռնաշղթայի երկարությամբ», «Ց4-րդ բրիգադը խոստում էր արճիճի լեզվով»: Խոսքը վերաբերում է 11-րդ Կարմիր բանակի 23-րդ հրաձգային միավորման Ց4-րդ բրիգադին:

Տ Պ Ա Ր Ա Ն Ի «Պ Ա Պ Ա Շ Ա Ն»

(էջ 225)

Մեզ ծանոթ առաջին հրապարակումը Ա. Բակունցի կազմած «Կարմիր արև» (1930 թ.) դասագրքում է: Այս տեղ է գտել «Նոր աշխարհ. Կ տարի» դասագրքում (1931 թ.): Այժմ տպագրվում է ըստ «Կարմիր արևի» բնագրի: Կատարված ուղղումներն են.

էջ 225, տող 2. ԿԱ-ի բնագրում պատմվածքի վերջին երկու մասերը համարներ ունեն՝ 2, 3, առաջին մասը՝ չունի. վերնագրից հետո ավելացրել ենք՝ 1:

էջ 225, տող 14. ԿԱ-ի բնագրում՝ ցույց տալով ոսկրոտ մարմինը—վերջին բառը պետք է վրիպակ լինի, ուղղել ենք, ելնելով բովանդակությունից՝ ցույց տալով ոսկրուռ մասերը:

էջ 226, տող 3. ԿԱ-ի բնագրում՝ «խաղելինի» ուղղված է՝ «խաղելինի»:

Զուգընթից խոսակցական-ուղղապարական որոշ ձևեր, որոնք կարծում ենք, հեղինակային են. օրինակ Դանիել անունը բոլոր դեպքերում տպված է Դանել ձևով, որը և պահպանված է: Զուգընթից նաև այնպիսի անհամաձայնություն, ինչպիսին է «տեևց հարցերը» (էջ 227, տողեր 29—30):

Նկարագրված տպարանը և նրա նոր շենքը այժմյան Ալավերդյան և Կնունյանց փողոցների անկյունում եղածն է (Ալավերդյան 63), ուր հիմա տեղավորված է № 1 տպարանը:

Չնայած ակնարկային որոշ բնութիւն, այս երկր զերազանցիւնք պատմվածք համարել, քանի որ, թվում է, զերակշռում են պատմվածքի հատկանիշները:

Դասագրքում պատմվածքից հետո գրված են հետևյալ առաջագրանքներն ու հարցերը: Այցելեցե՛ք մեր փաղտոհուրդը և ծանոթացե՛ք նրա սեկցիաների աշխատանքներին:

— Ի՞նչ հրահանգներ են տվել բնաբույսերը փաղտոհուրդի այս տարվա կազմին, ծանոթացե՛ք այդ հրահանգների գլխավոր կետերին:

— Քանի՞ հոգի են փաղտոհուրդի կազմում. տվե՛ք դիագնոստիկական փաղտոհուրդի կազմն բոլոր սեռի, բոլոր ազգայնացի և սոցիալական զուգայն:

— Ինչպե՞ս էր կառավարվում մեր փաղտը խոտերից առաջ. Երբ հնարավոր է. ծեփ բերե՛ք այդ մասին նախորդ հարցում տված տեղեկությունները և համեմատեցե՛ք իրար հետ. ի՞նչ եզրակացույց կհանգե՛ք:

Էփսոս: Բնաշխարհի արդյունքների մասին դաստիարակում զեկուցելու համար կազմեցե՛ք ծրագիր և այն օգտագործեցե՛ք զրավոր աշխատանքի համար:

Ա Շ Խ Ա Տ Ա Ն Ք Ի Շ Ե Ր Ո Ս Ն Ե Ր Է:

(էջ 230)

Մեզ ծանոթ առաջին հրապարակումը «նոր աշխարհ, և տարի» դասագրքում է (1931 թ.): Այժմ տպագրվում է նույն բնագրի՝ մի քանի փոքր ուղղումներով:

Էջ 231, 8-րդ տողից հետո նԱշխ-ի բնագրում կա առանձին բաժնի համար՝ 2 թիվը—երկի բովանդակությունը ցույց է տալիս, որ դա ավելորդ համար է, համաճարար տպագրական վրիպակ է, ուստի հանել ենք:

Էջ 231, տող 19. նԱշխ-ի բնագրում՝ և՛ մոռուր—երկախոտությունը գծիկ ենք զրել բոլոր բովանդակության՝ — և՛ մոռուր:

Էջ 233, տող 28, էջ 234, տողեր 4, 13. նԱշխ-ի բնագրում—Ալլանվերդի բառաձևը փոխված է ըստ արդի գրության՝ Ալավերդի:

Էջ 234, տող 22. նԱշխ-ի բնագրում՝ Ու՛ վ գիտի՝—ուղղել ենք՝ Ո՛ւ վ գիտի:

Էջ 235, տող 31. նԱշխ-ի բնագրում՝ Արի, արի գնանք—ուղղել ենք՝ Արի, արի գնանք:

Էջ 237, տող 11. նԱշխ-ի բնագրում՝ նրա մտքի առաջ հետ էր տալիս—ուղղել ենք ըստ խոսքի կազմության՝ նա մտքի առաջ հետ էր տալիս:

Բացի այս ուղղումներից, արել ենք նաև հետևյալը: Դասագրքում Բակունցի պատմվածքի վերևում խոշորատառ տպված է ՍՈՅԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԱՐԿՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ, որ բնագրանուր դասագրքային շարքի խորագիր է և վերաբերում է նաև հաջորդ այլ նյութերին (տարբեր հեղինակներին). այդ խորագիրը հանել ենք, որպես ոչ Բակունցի երկի անմիջական վերնագիր՝ հիմք ընդունելով դասագրքի վերջում Լոյս բովանդակության մեջ տրվածը. այնտեղ Ակսել-ի դիմաց Աշխատանքի հերոսներ վերնագիրն է: Բովանդակության մեջ այս վերնագիրը թվահամար չունի, իսկ բնագրում վերոհիշյալ ընդհանուր խորագրից հետո գրված է՝ 1. Աշխատանքի հերոսները. դասագրքում հաջորդ նյութը 9. Սարյանի «Հարվածայիններ» ոտանավորն է, որ ռե՛կ 2. Թվահամարը Այդպես մյուս բոլոր նյութերը համարակալված են (բոլորը 127 համար), Կնշանակի՝ Աշխատանքի հերոսներ-ի 1 համարը դասագրքի բոլոր նյութերի համարակալմանն է վերաբերում և դասագրքից դուրս արժեք չունի: Մենք այդ համարը ևս հանել ենք: Եղած

մյուս համարները 1-ից 4՝ Բակունցի պատմվածքի շորս մասերին են վերաբերում և խողոված են:

Այս և «Կոմսոմոլի փոփերով» պատմվածքները, ըստ հրետյփին, հատուկ զրվել են «Նոր աշխարհ» դասագրքի համար: Այդտեղ Բակունցի երկերից ուժն են զրված. նաև՝ «Հաղթական հավարը», «Հյուսիսի ձորը», «Պեմզայի հանքերում», «Վարդագույն տուֆի երկրում», «Տաթարանի պապաշան», «Տրախտորի մաշին» (տե՛ս էջ 625—626-ի տողատակերը):

«Նոր աշխարհ» դասագրքում Բակունցի այս երկից հետո կարդում ենք. ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԿՐԴԻԹՅՈՒՆՆԵՐ՝.

— Նկարագրեցե՛ք ակումբը: Տվե՛ք մանաւանի ցեխի վաշիշի զեկուցման սեղմ բովանդակությունը: Բնութագրե՛ք լսարանի կազմն ու տրամադրությունը: Բացատրե՛ցե՛ք վարպետ Անդրեյի դարձի պատճառները:

— Ի՞նչ մտքեր կարող էին ծագել ձեր բանվորի մեջ. երբ նա հայում էր իր ուղի վաղույին: Համեմատե՛ցե՛ք հոր և եղու կյանքի ընթացքը և բացատրե՛ցե՛ք տարբերությունը:

— Երբ կարող է պատահած լինել հեղինակի ակնարկած այն դեպքը, որ վարպետ Անդրեյին մղեց դեպի հարբեցություն.— խորհրդայնացումից առաջ. քե՞ն հետո, ինչո՞ւ. ի՞նչ բնույթի դեպ կարող է այդ եղած լինել:

— Ի՞նչ միջոցներով են բարձրացնում բանվորներն աշխատանքի արտադրողականությունը:

— Ինչպե՞ս է դրված ձեր դպրոցում սոցմրցման և հարվածայնության գործը,— նկարագրե՛ցե՛ք և արե՛ք ձեր դիտարկությունը: Ձեր պատի քերթի համար գրե՛ք «Սոցմրցումն ու հարվածայնությունը մեր դպրոցում» հյուրի մասին մի սեղմ հոդված:

— Կազմե՛ցե՛ք սոց. պայմանագրի մի օրինակ:

— Կազմե՛ցե՛ք լոգոնկներ և պլակատներ ձեր դպրոցի ուսումնական-արտադրական աշխատանքների մասին:

Կ Ո Մ Ս Ո Մ Ո Ղ Ի Փ Ո Կ Ե Ր Ո Վ

(էջ 235)

Մեզ ծանոթ առաջին հրապարակումը հղել է «Նոր աշխարհ. 5 տարի» դասագրքում (1931 թ., կադմեցին մի խումբ ուսուցիչներ): Այժմ երկրորդ անգամ տպագրվում է նույն աչդ բնագիրը. կատարված ուղղումներն են.

էջ 238, տող 16—17. ՆԱՀԽ-ի բնագրում՝ Կատարածուն հանկարծակիի եկավ—ուղղել ենք կրկնով խոսքի բովանդակությունից՝ Կատարածուն հանկարծակիի եկավ:

էջ 241, տողեր 19—20. ՆԱՀԽ-ի բնագրում՝ սերմգտիչներն—ուղղել ենք ըստ նույն երկում բառի այլ գործածության (էջ 241, տող 1)՝ սերմագտիչներն:

էջ 243, տող 4. ՆԱՀԽ-ի բնագրում՝ լավ էին դիտել մեքենաները—հավանաբար վրիպակ է, ուղղել ենք հինկնով խոսքի բովանդակությունից՝ լավ չէին դիտել մեքենաները:

Ձևեր ուղղել լեզվական մի անհարթություն. էջ 238, տողեր 7—8. շեմում ոտները պինդ դրիցը՝ ձյունը քափվելու համար: Ճիշտ կլիներ՝ քափելու, բայց հեղած ձևը հագելից թե հիմք ունենանք ոչ հեղինակային կամ բացարձակ սխալ համարելու:

Ըստ հրետյփին, Բակունցի այս և «Աշխատանքի հերոսները» (տե՛ս ծանոթագրությունները) պատմվածքները զրել է հատկապես «Նոր աշխարհ» դասագրքի համար: Դա-

սաքրքում պատմվածքի բնագրից հետո տրված են ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱԲԱԶԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵ՝.

— Ի՞նչ անելիքներ ունի կոմսոմոլը գլուղում:

— Ինչո՞վ կարող է օգտակար լինել պիոներական կազմակերպությունը կալեկտիվ ջրուղին:

— Ի՞նչ հասարակական աշխատանքների է մասնակցել ձեռ ջարդը, դասառանձր կոլեկտիվը:

— Ի՞նչ վերնագիր կցենք այս հեղվածի շուրջ մասերից յուրաքանչյուրին:

— Քաղատեցե՛ք առաջին հատվածի ստորակետերը, գծերն ու վերջակետերը:

« Ը ն Կ Ե Ր Կ Ա Լ ՈՒ Ս Տ Ը »

(էջ 244)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Կոլխոզնիկ» երկշաբաթաթերթի 1931 թ. Ն՝ 10-ում (մայիս) և 11-ում (հունիս). վերնագրերի վերևում՝ Ակսիլ Բակունց: Ապա սպառնալի է երևել 1964 թ. երկհատորյակում (հ. 1): Այժմ տպագրվում է էրրորդ անգամ՝ բառ առաջին հրապարակման բնագրի: Կատարված ուղղումներն են.

էջ 246, տող 26. Կ-ի բնագրում՝ չես մտապել—ուղղել ենք էլնելով բովանդակությանից՝ չես մտապել՝:

էջ 247, տող 23. Կ-ի բնագրում՝ նոր հոր—ուղղված է՝ Նոր-հոր:

էջ 248, տող 27. Կ-ի բնագրում՝ «էա իլ վաղասի» (1922 թ. ուղղագրությանը տրված է՝ «ես իլ վաղասի»), նաև էջ 248, տողեր 29—30, Կ-ի բնագրում՝ «էա ախրի զամանի» (1922 թ. ուղղագրությանը՝ տրված է՝ «ես ախրի դամանի»):— Հավանաբար երկու դեպքում էլ հեղինակը աղբյուրներեն յձ արտասանությունը մերենայորեն արտահայտել է դասական ուղղագրությանը հա, որ սակայն 1922 թ. ուղղագրությանը կարգացվում է էա, այսինքն՝ 1940 թ. ուղղագրությանը պետք է տառադարձվեն հենց այդպես՝ էա, իսկ դա սխալ է վերարտադրում աղբյուրներեն արտասանությունը: Նկատի ունենալով այդ ուղղել ենք՝ «Յա իլ վաղասի» և «Յա ախրի զամանի»:

Ուղղել ենք նաև մի շարք սպառնական վրիպակներ, սխալներ: Անխախտ ենք թողել պատմվածքի լեզվական կիսարարարաային միջավայրը (էս, էն, էսպես, ներքի, էնդրոկայան, փյել, ոտ և այլն): Աշխատել ենք թողնել նաև անմիջորինակությունները, որոնք ուղղված են հետևյալ դեպքերում. կոլեկտիվ-կոլեկտիվ-կոլեկտիվ զուգահեռ գործածված ձևերից կոլեկտիվ-ը դարձրել ենք կոլեկտիվ: Անկանոն գործածված են Լահակ և Սահակ ձևերը, նույնիսկ միևնույն նախադասության մեջ կա թե՛ մեկը, և թե՛ մյուսը (էջ 245, տողեր 3, 5). «Մայրը» պատմվածքում նույն անմիջորինակությունը պահպանել ենք, այստեղ այն պահպանելը ճիշտ չէր լինի, բանի որ անկանոնությունը խոսքի ակնհայտ շմշակվածության արդյունք է և շատ զգալի է, ուստի որոշեցինք Սահակ ձևերը դարձնել Սահակ: Դիսավոր հերոսի անվան Գալն և Դյալն զուգահեռ ձևերից պահել ենք երկրորդը: Գալն ձևը գործածված է ընդամենը երեք անգամ (էջ 248, տողեր 2, 4, 8), մյուս բոլոր դեպքերում ասկա է Դյալն: Որոշեցինք հիշյալ երեք դեպքերում էլ ավելացնել լ-ն: Թողել ենք խոսակցական ուղղագրության այնպիսի ձևեր, ինչպես Սմբար, Բալ-շևիկ և այլն:

Պետք է նկատի առնել, որ այս երկը հատկապես գրված է 1920-ական թվականների գյուղացիների համար, նրանց առավել հարազատ լեզվով:

Պատմվածք է թե՛ ակնարկ «Ընկեր Գալուստը»,— կարծում ենք, դժվար է որոշել:

Պատմվածքի հատկանիշ է այն, որ որոշակի չի ասված, թե ինչ վաղը է պատկերվածը, ապա՝ զլխավոր հերոսը կերպար է դառնում պատմվածքային մոտեցմամբ, մյուս հերոսի՝ Սահակի խոսքը շատ մեծ է, երկի զգալի մասն է զրազեցնում, որ խորթ է ակնարկին. հեղինակը որևէ անձի այդքան երկար խոսք ճշտորեն հիշել չէր կարող, ուրեմն և մեծ մասամբ իր հեղինակածն է, որ ավելի հատուկ է պատմվածքին: Բայց մյուս կողմից, շատ ակնհայտ է արծարծված հարցի հրատապ-առօրեական լինելը (հարցը սլաք-բերականի հանձնարարությամբ պետք է առաջ բաշված լինի), ապա՝ հերոսների անունները, ըստ երևույթին, պահված են անփոփոխ: Սրանք էլ ավելի ակնարկի հատկանիշներ են: Որոշեցինք այս երկը, այնուամենայնիվ, պատմվածքների մեջ գնել, որ սլաքմանական է, և ակնարկների շարքը դասելը ևս սխալ չէր լինի:

Զնայած պատկերված վաղրի անորոշությանը, ակնհայտ է, որ Զանգեզուրի գյուղերից մեկն է նկարագրվում. Գյալեն «գետերումը քար է չարդում», — այսինքն՝ գնացած է Լոկ Բարկուշատի հովիտն աշխատելու (տե՛ս «Շերոս նոքարը», պատմվածքի ծանոթագրությունները Բարկուշատի և Դեսերի մասին), իսկ դա նշանակում է, որ Զանգեզուրից է գնացել, առավել հավանականը՝ Գորիսի շրջանի որևէ գյուղից: Ապա «էն ժամանակ Մելիք էր նստում» (էջ 444, տող 21) խոսքը նույնպես Զանգեզուրի մասին կարող էր ասվել (այս դեպքում՝ ոչ Ղարաբաղի):

էջ 249, տողեր 30—31. Մեք զեղը Բոգի անունով մի դալլա կա—այս անունով վարսավիր չիշվում է նաև «Կյորեսում», որպես տեղացի:

էջ 254, տողեր 18—25. Մարտերի և մանկապարտեզների մասին գյուղական կանանց պատկերացումը տե՛ս նաև «Մի Գին պատգամավոր է» ակնարկում:

Ժ Պ Տ Ո Ւ Մ Է Մ Ա Ր Դ Ը (էջ 260)

Մեզ ծանոթ առաջին հրապարակումը Ե. Զարենցի կազմած դասագրքում է (Գրականության և լեզվի դասընթաց. Ուսման 7-րդ տարի: Կազմեց Ե. Սողոմոնյան: Պր. 2, Ե., 1932): Այս հրապարակումն էլ ցույց է տրված Բակունցի մատենագիտության մեջ («Ակսել Բակունց. Կենսագրութ. և մատենագիտ.», էջ 134), որի հիման վրա պատմվածքի նշված բնագիրը (մասնավոր փոփոխումներով) տեղ է գտել Երկերի 1964 թ. երկհատորյակում (չ. 1): Այժմ տպագրվում է դասագրքի բնագիրը:

Ուղղում.

էջ 264, տողեր 15—16. դասագրքի բնագրում՝ գործարանների ծխենկուլդի գազարը— ուղղված է՝ գործարանների ծխենկուլդների գազարները:

Դասագրքի բնագրում (էջ 266, տող 4) կա Մամոռտած Երեսի մաշկը ծալ-ծալ մի կին արտահայտությունը, ուր մամոռտած-ը, ըստ երևույթին, ինչ-որ բառի աղավաղումն է. չուղղեցինք՝ հեղինակայինը ստույգ վերականգնել չկարողանալով:

Պատմվածքում նկարագրվածը խարկով բաղաբն է, որտեղ Բակունցը սովորել է 1920 թ. ամռանից մինչև 1923 թ. հուլիսը և լավ ծանոթ էր բաղաբնին: 1929 թ. Բակունցը նորից կարճ ժամանակով եղել է խարկովում. գուցե այս այցելությունն է աղղակ հանդիսացել պատմվածքը գրելուն:

Առաջին մասում նկարագրված է խարկովը Դենիկինի իշխանության օրոք (1919 թ.), երկրորդում՝ Վրանգելի հարձակման ժամանակ (1920 թ. դարուն): Այն օրերին տեղի ունե-

ցած գեղերի մասին տեղեկությունները Հեղինակը կարող է ստացած լինել խարկովի իր Երեկ ծանոթից: Երբորդ մասում նկարագրված տոնակատարությունը, բոտ երևույթին, Հեղինակին անձամբ է ականատես եղել վերոհիշյալ այցելության ժամանակ:

էջ 260, տող 25. Երբ Դենիկինը: Բազմից զրավեց—խոսքը վերաբերում է խարկովի գրավմանը Ա. Դենիկինի զորքերի կողմից 1919 թ.:

էջ 262, տող 27—28. Վրացիկի սև օղակը մոտենում է,—խոսքը վերաբերում է 1920 թ. գարնանը Ղրիմից Ուկրաինա մտած Պ. Վրանգելի զորքերին, որոնք փորձում էին գրավել խարկովի և Դոնբասը:

էջ 262, տող 28. Ընկավ Մելիտոպոլը—Մելիտապոլ ճաղաքը հարավ-արևելյան Ուկրաինայում (Չապորոժնի մարզ) է, որ գրավել էր Վրանգելը:

էջ 262, տող 29. Դոնբասը կտանի. ևս էջ 262, տողեր 4—5. Կարճակվում են չախտերի ուղյակի վրա—խոսքը վերաբերում է Դոնեց գետի՝ բարածխով հարուստ ափադանին, Ուկրաինայի արևելքում, Չապորոժնի և Խարկովի մարզերի միջև գտնվող:

էջ 267, տող 11. Այստեղ պիտի լինի Մագնիտոստեոլը—խոսքը վերաբերում է (Չելյաբինսկի մարզ) Մագնիտնայա լեռան մոտ կառուցվող մետաղաձուլական գործարանի մասին է: Դորժարկվել է 1932 թ.: Այժմ այդ վայրում է Մագնիտոգորսկ ընկերությունը:

էջ 267, տող 14. Վոլգան միանում է Դոնին—խոսքը վերաբերում է Վոլգան Դոնին միացնող ջրանցքին (Դոնի Ռոստովի և Վոլգոգրադի միջև), որի կառուցման նախագծային և նկարագրական աշխատանքները նոր սկսվել էին պատմվածքը՝ գրելու տարիներին՝ 1920-ական թվականների երկրորդ կեսում: Կառուցումն ճախարկվել է 1932 թ.:

Կ Ա Ղ Ն Ո Ի Դ Ե Ր Ա Ն Ը

(էջ 269)

Մեկ ծանոթ առաջին հրապարակումը Ե. Չարենցի կազմած «Լեզվի և գրականության գասագրություն» է (7-րդ տարի, 1933 թ.): Հնարավոր է, որ նախապես հրապարակված լինի որևէ պարբերականում, թեև մեր որոնումը արդյունք չափեց: Պատմվածքի սկզբում հեղինակը գրում է. «Ես խոստացել եմ «գաղկեթ ըցել» Սիմոն ամուսնի և նրա զրույցը» (էջ 269, տողեր 5—6) և այսպե՛ս՝ «Ե, Սիմոն ամի, պատմի... ես գաղկեթ եմ ըցելու քո սասածը...» (էջ 273, տողեր 13—19): Սրանից արդյոք չի՞ կարելի եզրակացնել, որ պատմվածքը նախապես որևէ թերթում կամ ամսագրում է տպագրվել: Բախունցի երկերի մատենագիտության մեջ էլ նշել ենք հիշյալ հրապարակումը, բոտ որի պատմվածքը տեղ է դրել գրողի երկերի 1964 թ. երկնաշորչակում (հ. 1): Այժմ տպագրվում է գասագրքի բնագիրը. ուղղել ենք տպագրական վրիպակները, օրինակ, պատմվածքի մի մասում (սկզբից մինչև 275-րդ էջի 10-րդ տողը) գործածված է բեղ ձևը, հետո՝ բեկ: Առաջին ձևի գործածությունն ավելի շատ է, ուստի մյուս ձևերում կ-երը զ դարձրինք:

էջ 271, տող 24. ապրում էին Բարգուշատում.—այս տեղանունը գործածված է Բախունցի նաև այլ երկերում (Ճեղքայրության ընկուղիները», «Կյոթեն», «Հերոս նորարը» և այլն)՝ ավելի հաճախ՝ Բարկուշատ ձևով, որ հայերենի համար ավելի ճիշտ է, բայց այստեղ ղերաղառնցիներ պահպանել ենք իսկա բնագրի ձևը: Վայրի մասին տե՛ս «Հերոս նորարը» պատմվածքի համապատասխան ծանոթագրությունը:

Առաջին անգամ հրապարակվել է 1936 թ. փետրվարին «Կյոթեսի» հետ միասին «Եղբայրության ընկուզենիները» վերնագիրը կրող գրքույկում։ Այդ Երկու երկերը Բակունցը գրել է միաժամանակ՝ 1935 թ. ամռանը, Գորիսում։ Ընդ որում, «Եղբայրության ընկուզենիները» գրել է Ա. Վատունը՝ 1935 թ. լույս տեսած երկերի մեծագիր (28,5×20) էջերին (նաև ոտանավորների վրա. այսինքն՝ գրքի էջերը զործածել է իրրև չգրված բուլղ)։ 1935 թ. պատմվածքը տեղ է գտել երկերի միհատորյակում, 1959-ին՝ պատմվածքների ժողովածուի մեջ, որ նույնպես «Եղբայրության ընկուզենիները» ընդհանուր խորագիրն ունի։ 1960-ին տպագրվել է «Սովետահայ գրականության ընտիր էջեր։ Արձակ» ժողովածուի մեջ, 1964-ին երկերի Երկհատորյակի առաջին հատորում և այլն։ Այժմ տպագրվում է 1936 թ. առաջին հրապարակման քնագիրը։

Կատարված ուղղումներն են.

էջ 280, տող 27. ԵԼ-ի բնագրում՝ ուլմ—ուղղված է՝ ում։

էջ 282, տող 35. ԵԼ-ի բնագրում՝ Պաւերի երես Ենի տեսնում—նախադասությունը դարձրել է եր «արցական» Լիւիւով նախադասության բովանդակությունից՝ Պաւերի երես Ենի տեսնում։

էջ 283, տող 8. ԵԼ-ի բնագրում՝ մարդ-մուրդ մնաց—հարցական նշան ենք գրել ըստ բովանդակության՝ մարդ-մուրդ մնաց։

էջ 290, տողեր 2—3. ԵԼ-ի բնագրում՝ Հապա էսքան մարդ մի Օհան պապի չարմի— ուղղված է ըստ բովանդակության՝ Հապա էսքան մարդ մի Օհան պապի չարմի։

էջ 293, տող 17. ԵԼ-ի բնագրում՝ հոռովելի—ուղղված է՝ հորովելի։

էջ 293, տող 18. ԵԼ-ի բնագրում՝ Ելու մուր— ուղղված է՝ ոլու—մուր։

էջ 294, տողեր 7—12. ԵԼ-ի բնագրում՝ անկանոն է հետևյալ նախադասությունը՝ Ում հետ էր խոսում Արա ապերը.— ինքն էլ չգիտեր, բայց խոսում էր, որովհետև չէր կարելի զարնամուտի արեկին լինել Խոտովի խաղաղ ձորում. լսել ջրի ձայնը, այն խորհրդավոր ձայները, որ հնչում են Բարանձավներում,— տեսնել ձորը խոր լողրյան մեջ։— Վերջում ավելացրել ենք՝ և չխոսել։

էջ 294, տող 22. ԵԼ-ի բնագրում րևերին առած—ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ րևերին առած։

էջ 295, տող 6. ԵԼ-ի բնագրում՝ դարբնացներից—ուղղված է ըստ բովանդակության՝ դարբնողներից։

էջ 305, տող 15. ԵԼ-ի բնագրում ընկուզով—հավանաբար տպագրական վրիպակ է, ուղղել ենք նկատի առնելով նույն բնագրի մեջ Եղած ընկույզ ձեր (էջ 308, տող 16)՝ ընկույզով։

էջ 306, տող 30. ԵԼ-ի բնագրում՝ ի՞նչ մարդիկ են մտել բալը—հավանաբար տպագրական վրիպակ է, ուղղված է ըստ բովանդակության՝ ի՞նչ մարդիկ են մտել բաղը։

էջ 306, տող 34. ԵԼ-ի բնագրում՝ Մեկն ուտերեն—ուղղված է՝ Մեկը ուտերեն։

ԵԼ-ի բնագրում կան նաև ուղղագրական, լեզվական այլ ձևեր, որոնք այսօր անհարթ կամ հնացած են ընկալվում, բայց թողնված են նույնությամբ։ Օրինակ, չեն ուղղված իրրև հարադրություն անջատ գրված այնպիսի բառեր, ինչպես՝ մեկն ու մեկին.

մի առ ժամանակ և այլն, որոնք այժմ կցված են գրվում: Պատմվածքում կա քերականական լիզի անհամաձայնություն (բակասություն). էջ 259, տողեր 3—4. Նրանց մեծ մասը ԽՍՀՄ-ում ֆունկցիոնալ մասնակցել էին..., որ նույնպես թուղնված է, քանի որ հեղինակային պետք է լինի (այդպիսի կապակցություններ հանդիպում են նույն շրջանի այլ գրողների երկերում ևս):

Այս բնագրում ևս զուգահեռաբար առկա են՝ ֆցել և գցել ձևերը (էջ 231, տող 19՝ ֆցեն, էջ 285, տող 13՝ ֆցել, էջ 287, տող 29՝ ֆցեց, էջ 253, տող 14, էջ 294, տողեր 16—17՝ ֆցում, էջ 291, տող 2՝ ֆցեցին.—բայց էջ 290, տող 23՝ գցեց). առաջինը, որ շատ է գործածված և հեղինակային է, միշտ չհամաբեղյորն ուղղել. իսկ երկրորդը միշտ չէր լինի փոխել սխալ ձևի:

2ի ուղղված նաև այնպիսի անմիօրինակություն, ինչպիսին է հեղինակային խոսքում մերթ ջրաղացված (էջ 279, տող 17, 22), մերթ ջրաղացված (էջ 290, տողեր 6—7) գործածելը:

Եվ-ի բնագրում կան նաև անմիշտ ստված առողանությունն նշաններ, մասնավորապես շատ են այդպիսի անհամաձայն նշանների բացակայության դեպքերը: Երևելով բովանդակություններից, ուղղել ենք միայն այնպիսիք, որոնց շուղղելը կարող էր բնագրերը սխալ հասկացվելու պատճառ լինել:

Պատմվածքում նկարագրված է մերթ Գորիսի Շենր (Կյորեսը), մերթ՝ մերձակա երիշենը: Օրինակ, լեռնում էր Միշին մահալում» (էջ 291, տողեր 19—20), «Արեգունի ձորերում» (էջ 292, տող 4) խոսքերը Գորիսի Շենր Սաղամասերին են վերաբերում (վերջինը՝ Դյունին է), մինչդեռ կա նաև «Պղնձաբարը դրնգաց» (էջ 293, տողեր 21—22), «Հին ջրաղացով գյուղը» (էջ 298, տող 4), «Այն աղբյուրը տեսավ եկեղեցու պատի տակ նստած գյուղացիներին» (էջ 298, տողեր 5—6) և այլ խոսքեր, որոնք երիշենին են վերաբերում. կամ կա՝ «Հեռվում գետահովտի վրա փովել էր քաղաքը» (էջ 294, տող 35),—սա Գորիսի մասին է, ինչպիսին այն երևում է երիշենի բարձունքից (Գորիսի Շենից քաղաքը ոչ թե հեռվում էր երևում, այլ՝ մոտ, գետի մյուս ափին): Հեղինակը իր նկարագրությունների համար, կարելի է ասել, միավորել է Կյորեսի և երիշենի մի շարք տեսարաններ:

Պատմվածքում հիշված մի շարք անձինք գեղերին ժամանակակից, իրական, պատմական դեմքեր են՝ Նմզեհ, Դալի Ղարաշ, Խանլար փաշա, Դրո (Դրովի գործը— էջ 283, տող 9): Պատմվածքում հիշվող մի շարք տեղանուններ և հերոսների անուններ կան նաև «Կյորեսում»:

էջ 278 տողեր 4—5. Օսմանլուի մեծ կովի տարին—նկատի ունի 1877—78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը: Պատմվածքում երկու անգամ գրված է հիսուն տարի առաջ (էջ 278, տող 6—7, էջ 281, տող 24), և նկատի է առնված այդ պատերազմից մինչև 1919 թ. ընկած ժամանակաշրջանը. իրականում անցել էր ոչ թե 50, այլ 41—42 տարի:

էջ 278, տող 22 և այնուհետև. Արա ապեր—Այս անունով և էությունը նման հերոս կա նաև «Կյորեսում» (տե՛ս սույն հրատարակության 3-րդ հատորը): Թվում է, այս կերպարը ստեղծելիս՝ Բակունցը նկատի է ունեցել ինչ-որ նախակերպար, բայց և զգալիորեն օգտագործել է իր պապ Արթինի մի շարք հատկանիշները. օրինակ, հայտնի է, որ Արթինը աղբեղանցի բիրվաներ է ունեցել, այդ թվում Բարկուշատի հովտից:

«Զմուռն մի գիշեր» պատմվածքից իմանում ենք, որ Արթինը ունեցել է Օրուջ անունով քիբլա, այսինքն՝ «Եղբայրության ընկուղենիների» ալլերեջանցի հերոսին համանուն։ Այն ապեր կա նաև Բակունցի «Զանգեզուր» բնագրում, որ սակայն էությունը բոլորովին տարբեր է այս Այն ապերից։

էջ 279, տող 15 և այնուհետև. Գրեզանի ձոր—հիշվում է նաև «Կյորեսում»։ Մենք հետաքրքրվել ենք Դոքիսում տեղացիներից այդ ձորի մասին, մոտերքում ցույց տվեցին Դրնգղոնգանի կոշվոշ ձորը։

էջ 280, տողեր 27—28. Քառահունչի «ջեջան» — խոսքը Դորիսի մոտ գտնվող Քառահունչ գյուղի թիթի օղու մասին է։

էջ 280, տող 27. Նոսի գինին—Նորսը Նախիջևանի գավառի գյուղերից է։

էջ 281, տողեր 33—35. Պրիբոր շտա... էս փոսիկի բիրին, Լս էլ կավալեր... Խոսափ, բաջողի։ Չերվենի տեղ դուռն տեղ... և այլն—Նիզամիյանի ժամանակ գործածվող բառեր ու արտահայտություններ են (մասամբ՝ աղավաղված ուսերեն և ֆրանսերեն)։

էջ 282, տողեր 13. տե՛ր Նորնմայի ասած «ալխաբնավեր պատերազմը» հիշեցնում է «Կարմրաբար» վեպի հերոս նույնպես տե՛ր Նորնմայի արտահայտությունները։

էջ 282, տող 23 և այնուհետև. Նիազանց Անդրի—«Եղբայրության ընկուղենիների» այս հերոսը ինչ-որ չափով նման է «Կարմրաբար» վեպի ջաղացական Անդրուն, բայց այս պատմվածքում նա գյուղի ջրաղացականը չէ (հիշատակվում է այլ ջրաղացական, որը մի դեպքում ծիծաղում է Անդրու կատակներից. «մինչև անգամ ջրաղացական էր ծիծաղում» — էջ 283, տողեր 14—15, այլ դեպքում ներկա է Նախրան Անդրու գալը — էջ 279, տողեր 7—8)։

Նիազանց Անդրի և ջաղացական Անդրի հանդիպում են նաև Բակունցի այլ երկերում. «Մանավորապես վերջինը «Զմուռն մի գիշեր» և «Հերոս նորարը» պատմվածքներում (տե՛ս ծանոթագրությունները)։

էջ 286, տող 11. Սուրբան Մուրադ—Օսմանյան կայսրության Մուրադ անունով շորս արվեստներից, հավանաբար, նկատի ունի Մուրադ 2-ին, որի զորքերը 1444 և 1448 թթ. հաղթեցին խաչակիրներին և հնարավոր դարձրին Կ. Պոլսի գրավումը 1453 թ.՝ այս Մուրադի որդի Մահմեդ 2-րդի կողմից։

էջ 290, տող 5. սկսվում էր սուր վեճը. «կոսմոմոն»-ը—նույն արտահայտությունը տե՛ս նաև «Կարմրաբար» վեպում։

էջ 290, տող 32. պրիստավ—տե՛ս «Իվան Իվանովիչ» պատմվածքի համապատասխան ծանոթագրությունը։

էջ 291, տող 33. Բարկուշատ—գետ և հովիտ Զանգեզուրից արևելք։ Մանրամասն տե՛ս «Հերոս նորարը» պատմվածքի ծանոթագրություններում։

էջ 298, տող 9. Ապրիլն եկավ պառավի ցրտով—ահնարվում է պառավի ուլերի պատմությունը—տե՛ս «Բևան, Բևան...» պատմվածքի ծանոթագրություններում։

էջ 301, տող 29. Գետամեջերը—նույնն է ինչ Գետերը, Բարկուշատ. տե՛ս «Հերոս նորարը» պատմվածքի ծանոթագրություններում։

ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ

«Շ Յ Ա Ր Ք Գ Ա Փ Ո Ւ Ս Ի»

(էջ 311)

Առաջին անգամ Հրապարակվել է «Մարտակոչ» օրաթերթի 1924 թ. հունիսի 13-ի (N 135) և հունիսի 19-ի (N 139) համարներում Ալ. Բակունց ստորագրությամբ Ալմ. Նույն այդ թնադիրը Հրապարակվում է երկրորդ անգամ:

Քնադրում կան ուղղադրական անմիօրինակություններ. մասնավորապես առկա են՝ մեջիտ (էջ 312, տողեր 26, 27, 36), մեշիդ (էջ 313, տող 6) և մեհիդ (էջ 318 տող 32) ձևերը. պահել ենք մեշիտ-ը, որ ամենից շատ է գործածված, մյուսներն ուղղելով բաց աչքով:

Ուղղումներ.

էջ 313, տող 16—17. Մ-ի թնադրում՝ տիղմ բերում է առատանոցն փոխում—ուղղված է բաց բովանդակության՝ տիղմ բերում և առատանոցն փոխում:

էջ 318, տող 36. Մ-ի թնադրում՝ «Շյարֆ զափուսի» փոփոխել համարները—ուղղել ենք՝ «Շյարֆ զափուսի»-ի փոփոխել համարները:

1924 թ. հունիսին Բակունցը ընկալվում էր Երևանում և աշխատում տեղի սերմնաբուծարանում: Հավանաբար, այդ ժամանակ էլ նա նշանակվել Բփղիսում հրատարակվող «Մարտակոչ» օրաթերթի, իսկ փոքր-ինչ անց նաև «Զարյա Վոստոկա» ռուսերեն լրագրի լիցիակից: Դեպի Նախիջևան ուղևորությունը պետք է կատարած լինի նաև «Մարտակոչ» խմբագրության հանձնարարությամբ: Այդ ուղևորության արդյունքը լինում է ոչ միայն «Շյարբ Գափուսի» ակնարկը, այլև, որ շատ ավելի կարևոր է, Երեք արևմտահայ որբերի տեղավորումը Երևանի Նախիջևանի շուկայում Բակունցը տեսնում է Երեք ցնցոտիավոր, կեղտոտ մանուկներ: Մոտենում է, խոսում, պարզվում է՝ հայեր են: Երեքին էլ իր հետ բերելով Երևան՝ երկուսին հանձնում է մանկատուն, իսկ մեկին՝ Ստեփան Վարդանյանին, առնում է իր խնամքի տակ:

էջ 311, տող 1 այնուհետև... Շյարֆ զափուսի—բացատրված է ակնարկում (էջ 318, տող. 5)՝ Արևելքի դուհեք. չրագրի անունն է:

էջ 315, տող 4. Շարուր—հնագույն հայկական բնակավայր: Ցարական շրջանում մտնում էր Երևանի նահանգի մեջ (Շարուր-Գարալաղյաղ գավառ), 1921-ից Ադրբեջանական ՍՍՀ-ին է միացված (Նախիջևանի ԱՍՍՀ-ի հյուսիսային հատվածը):

ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՆԻ (շարք)

Այս վերնագրով Բակունցը երեք ակնարկ է հրապարակել Բփղիսի «Մարտակոչ» օրաթերթում, որի լիցիակիցն էր 1924—1925 թթ.: Թեև, կարելի էր այս հատորում երեքն էլ միավորել ու ներկայացնել իբրև մեկ երկ՝ «Գավառական նամականի» անվան տակ: Սակայն գերադասեցինք ակնարկներից յուրաքանչյուրը ներկայացնել առանձին՝ հրապարակման թվականների հերթականությամբ: Բանն այն է, որ դրանք նույն շրջանում Բակունցի գրած մյուս գյուղական ակնարկների ընդլիկն են, նման, օրինակ, «Մեր գյուղերում» ակնարկաշարին, և այս դեպքում «Գավառական նամականի» վերնագիրը ոչ թե միավորում է գրողի գյուղական ակնարկներից միայն այս երեքը՝ որպես մյուս-

նէրից տարրեր շարք, այլ ավելի շատ խորհրդանշական արժեք ունի: Նթև, շրինակ, «Մեր դյուղերում» վերնագրված ակնարկներից որեւէ մեկը դնենք «Գաղափարական նամականի» շարքում կամ հակառակը, անենք դաշնակցություն չի առաջանա: Ուստի, ավելի շիշտ համարեցինք ինչպէս որ ակնարկներից յուրաքանչյուրը լույս է տեսել առանձին, այնպես էլ դետեղել հատորում ըստ հրապարակման ժամանակագրության:

Այդ երեք նույնանուն ակնարկները միմյանցից տարրերակելու համար յուրաքանչյուրի վերնագրի մոտ փակագծում համարներ ենք դրել՝ Ա, Բ, Գ: Ըստ այդմ, ունենք առաջին, երկրորդ և երրորդ «Գաղափարական նամականի»-ներ:

Գ Ա Վ Ա Ի Ա Կ Ա Ն Ն Ա Մ Ա Կ Ա Ն Ի (Ա)

(էջ 320)

Հրապարակվել է «Մարտակոչ» օրաթերթի 1924 թ. դեկտեմբերի 27-ի համարում (N° 298)՝ Ակսել ստորագրությամբ: Նույն թվականին ռուսերեն թարգմանությամբ տպագրվել է «Զարա Վոստոկա» օրաթերթում (N° 768)՝ «Прозимнальные письма» վերնագրով: Տեղ է գտել Երկերի 1964 թ. երկնադրյալում (հ. 1)՝ փոքր կրճատումներով: Այժմ տպագրվում է առաջին հրապարակման բնագիրը՝ հետևյալ ուղղումներով:

էջ 322, տողեր 6—7. Մ-ի բնագրում՝ ...Երե նրա հիշատակման արժանի կողմերը՝ փոստ լինե, կամ զագսի ձին և կամ քե անցյալ տարվա այրոպլանը—նկատի ենք առել, որ նախադասության մէջ թվարկված առարկաներից երկուսը՝ ձին և այրոպլանը որոշիչ հոգ ունեն, իսկ մեկը՝ փոստ բառը՝ չունի: Հաջորդաբար տպագրական վրիպակ է, ուղղել ենք՝ ...Երե նրա հիշատակման արժանի կողմերը՝ փոստը լինե կամ զագսի ձին և կամ անցյալ տարվա աւրոպլանը:

էջ 323, տող 7. Մ-ի բնագրում՝ բազմազան շարժաւաններ—ուղղել ենք՝ հինգուկ ըտփակդակությունից՝ բազմազան գործաւաններ:

էջ 325, տող 9. Մ-ի բնագրում ուլծը—ուղղել ենք՝ ումը:

էջ 325, տող 13. Մ-ի բնագրում՝ սւանից նրանից—ուղղված է՝ սրանից—նրանից:

Մ-ի բնագրում առկա է ուղղագրական անմիտքինակություն՝ էջ 321, տող 28, էջ 322, տող 7՝ այրոպլան, բայց էջ 321, տողեր 31, 34՝ այրոպլան և այրոպլանգա—ճիշտ համարեցինք այրոպլան-ը ուղղել՝ աւրոպլան. մյուս ձևը թողնել:

«Գաղափարական նամականի» այս առաջին ակնարկի երեք մասերում էլ պատկերված է Գորիսը մեղմ երգիծանքով, որոշ չափազանցումներով: Հրապարակվելուց հետո որոշ գործիսեցիներ խիստ զգոհություն են հայտնել, բողոքել: Գորիսում լույս տեսնող «Կարմիր ռաշար» թերթի 1925 թ. հունվարի 10-ի համարում տպագրվեց Գ. Ղազարյանի «Ակամա պատասխան քաղաքացի Ակսել-ին» հոդվածը, որտեղ Բակունցի ու նրա ակնարկի հասցեին խիստ վարկաբեկիչ խոսքեր են գրված («առաջնակարգ սուս է», «գառնում է պրոփոկայիս», «քաղաքացի Ակսելը շատ անպետք ստատիստիկ է», «Գորիսը ուներ մի ժամագործ, որը... կոշիկ կարելու մասին այնքան հասկացություն ուներ, որքան քաղաքացի Ակսելը ժուռնալիստիկայից», կային քաղաքական մեղադրանքներ: Հայրենի քաղաքում գրողի շուրջը բորբոքվում է անբարյացակամ մթնոլորտ, և դա էր պատճառներից մեկը, որ 1926 թ. մարտին Բակունցը Գորիսից տեղափոխվեց Երևան:

Մինչդեռ «Գաղափարական նամականի» երեք ակնարկները Թիֆլիսում, Երևանում և այլուր ուժեղացրին հետաքրքրությունը Ակսել ստորագրող գյուղատնտես-թղթակցի շուրջը:

Բիզիդիսում այն ժամանակ դեռևս հայ մշակութային զարգացող կյանք կար՝ հայ մտավորականության, հատկապես տեղի Բաղձամիթի հայկական դպրոցների ուսուցիչներու Բակունցը շատերի համար սիրելի գրող էր դառնում:

ՇԳավառական նամականին՝ «Նեադարձրոյություն առաջացրեց նաև արտասահմանում: Վիեննայում ակադեմիկոս Հակոբոս Տաշյանն իր ՇԳավառական դիտողություններ հայերեն գիտական լեզվի մասին» (1926 թ.) ուսումնասիրության մեջ (էջ 15) շերտորեն անդրադարձավ Բակունցի առաջին ՇԳավառական նամականիում: Հայոց լեզվի հարցին նվիրված հատվածին:

Բակունցը, ինչպես մի քանի այլ երկերում («Հատկապես լեզու»), այստեղ ևս խիստ է արտահայտվել մայրենի լեզուն արհամարհող քաղաքականների նկատմամբ. «Յոթն տարի է անցել Հոկտեմբերից, և դեռ մարդիկ կան՝ «ին պիտանքը, որոնք հայերենը համարում են զուգայու լեզու, անվալի թիւնց» չբացանք համար: Քաղաք գլխին, թող համարեն. բայց զայրանում ես, երբ ժողովում են այդ ասում, և մեշխանական տիղմի մեջ սնված, շինովնիկի մունդիրի տակ աճած մի էքս-դործավար, որ այսօր մատենավար է ևս՝ լորտական,— և անդամ թեկուզ ևսորաշխի վերստուգիչ հանձնաժողովի,— զայրանում ես, երբ ընդհանուր ժողովում ձայն է խնդրում և խոսում... ռուսերեն (էրբ լսողների կեսից ավելին իրենց քաղաքից ուրիշ քաղաք չեն գնացել)» (էջ 323, տողեր 19—28):

Պետք է ասել նաև, որ մայրենի լեզվի նկատմամբ հարգանքն ավելացնելու խնդիրը 1920-ական թվականներին առնառաք կապիտալ էր արժանանում խոշորագույն մամուլը: 1921 թ. հուլիսի 1-ին «Նորհրդային Հայաստան» օրաթերթը (N 115) տպագրեց առաջնորդը՝ Մկհիտաձեղի պահանջ՝ վերնագրով: Այդ խմբագրականով Երևանի և Բիզիդիսի հայ մամուլում սկիզբ առավ հոգովածների մի ամբողջ շղթա, որի մի օղակն էր Բակունցի առաջին ՇԳավառական նամականին: Հիշյալ առաջնորդողում մասնավորապես ասված էր. «Մեր մտավորականության մեջ ազգայնականների կողմին կա մի ուրիշ տարր, որը սոցիալիստական պետության համար նույնքան անհանգուժելի է, ինչպես և առաջինը: Դա այն տարրն է, որ կտրված է իր հայրենիքից և համակված լուրճինակ բուրժուական հակահայկական տրամադրություններով: Դա այն տարրն է, որ ամենայն կերպ պաշտպանել է ուսականացման այն սկզբունքը, որ կիրառվել է մեր երկրում ցարիզմի օրերից: Այդ տարրին պատկանող մտավորականները չեն ցանկանում ամենևին ուսումնասիրել հայ լեզուն և կյանքը ու գերադասում են կառավարել երկիրը ուսական լեզվի միջոցով: Այդ տարրի ներկայացուցիչներից շատ շատերը սիրում են անշնորհաբանել ուսերենով ցուցադրել իրենց բացասական վերաբերմունքը դեպի հայ լեզուն... Գրանց թվում է, թե այժմ իրենք իրավունք ունեն հակադրել զաշխակցականների վայրենի նացիոնալիզմին կադետների գոհնիկ ռուսիֆիկատորությունը:

Այդ բոլորի դեմ մենք, ամենից առաջ հայ կոմունիստները, պիտի կռվենք անխնայորեն և անողորմարար:

Հայաստանը՝ կապված է եղբայրական կապերով խորհրդային ԽՍՀՄ-ի հետ: Բայց նա միաժամանակ զրա հետ անկախ մի հանրապետություն է, որ ունի իր ուրույն ազգային դեմքը: Հայաստանը հայ աշխատավորների, հայ ժողովրդի պետությունն է: Նվաճող պետական լեզուն հայերենն է. նա, ով չի ցանկանում այդ ըմբռնել, ով գիտավորությամբ խուսափում է գործածել հայերենը պետական հիմնարկությունների մեջ, իրապես վարում է հակահեղափոխական մի գործ:

Նա, ով չի կարող համակերպել մեր պետության այդ պահանջին կարող է հեռանալ

Ներկրից»։ Նույն բնույթի հոդվածներ տե՛ս նաև «Խորհրդային Հայաստան», 1923, 5 հուլ., 20 դեկտ., 1924, 20 դեկտ., 1925, 21 փետր., 5 հունիսի, 1929, 25 ապր. և այլն)։

Մի ժամանակ «Դավառական նամականին» դիտվում էր իրրև Բախունցի առաջին հրապարակված երկը, այդ կարծիքը մի շարք անգամ է հայտնվել։ Իրականում, այդ ակնարկաչարի հրապարակումից տասնմեկ տարի առաջ է տպագրվել Բախունցի «Հիմար մարդը» (տե՛ս ծանոթագրությունը), և դրանից հետո մինչև «Դավառական նամականին» գրողը տպագրել է շուրջ երկու տասնյակ զեղարվեստական երկեր ու հոդվածներ։

«Դավառական նամականի» շարքը իր երեք ծավալուն ակնարկներով, հայ գավառի, գյուղի էյանքի կենդանի պատկերներով պարզապես մեծացրեց հետաքրքրությունը Բախունցի հանդեպ։

Գ Ա Վ Ա Ռ Ա Կ Ա Ն Ն Ա Մ Ա Կ Ա Ն Ի (Բ)

(էջ 325)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Մարտակոչ» օրաթերթում, 1925 թ. փետրվարի 12-ին (№ 35)՝ Ալսել ստորագրությամբ։ Հաջորդ օրը՝ փետրվարի 13-ին ռուսերեն տպագրվել է «Ջարյա Վոստոկա» օրաթերթում (№ 803)՝ «Врѣя» վերնագրով։ Այս տեղ է գտել Երկերի 1954 թ. Երկհատորյակում (հ. 1)։ Այժմ տպագրվում է անդրանիկ հրապարակման բնագիրը։

Ակնարկի առաջին մասը պատկեր է Գորիսից. «...անօգ մի կին ամեն օր կուժն ուսին՝ այս ցուրտ ձմռան բոկոտն անցնում է մեր փողոցով»,— դա Գորիսի այժմյան ձնինի փողոցն է, բրի № 35 տանը ներկայումս տեղավորված է Բախունցի տուն-թանգարանը, իսկ նախկինում դա եղել է Բախունցի հայրական տունը, որի առջև էլ ամեն օր անցնելիս է նղել բռնեռն կինը։

էջ 326, տող 25. Իրանիյեպը—խոսքը վերաբերում է իսպանական վիպասան, հրապարակագիր Իրանես Բյասկո Վիսենտին (1867—1923)։

էջ 327, տող 32. Վերիշեն—խոսքը Բախունցի մայրական Երիշեն գյուղի մասին է, որն այժմ գրեթե միացել է Գորիսին։

էջ 328, տող 19. Բռունը մի փոքրիկ գյուղ է—Բռունը գտնվում է Գորիսի մոտ, Երիշենին գրեթե կից։

էջ 329, տողեր 19—20. «Խորհրդավոր միանձնումի»—խոսքը վերաբերում է Մուրադանի համանուն պատմվածքին, որի ղլխավոր հերոսուհին՝ քույր Աննան, բաղադրից մեկնում է գյուղ և նվիրվում գյուղացի երեխաների կրթությանն ու դաստիարակությանը։

էջ 329, տողեր 30—31. «Երկաթե եղբւր», «Վուկան» ու «Տիտան», մի խոսքով մի ամբողջ «Հրաբխաբանական»—երգիծական ակնարկ է 1920-ական իվականներին հրապարակվող աղմկաշատ շափածա երկերի մասին. պետք է որ հատկապես նկատի առած լինի Վ. Սլադանի «Հրաբխաբանական» (Երևան, 1925), Գ. Մահարու «Տիտանիկը» (Հենինական, 1924)։

Գ Ա Վ Ա Ռ Ա Կ Ա Ն Ն Ա Մ Ա Կ Ա Ն Ի (Դ)

(էջ 331)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Մարտակոչ» օրաթերթում, 1925 թ., ապրիլի 19-ին (№ 89)՝ Ալսել ստորագրությամբ։ Այժմ տպագրվում է երկրորդ անգամ։ «Մարտակոչ» բնագիրը պահպանված է՝ հետևյալ ուղղումներով։

էջ 332, տողեր 4—5. Մ-ի բնագրում՝ Ուրեմն հարկավոր գյուղի խորհուրդին ավելի իրավունք տալ—է-ի պակասը սպառնական վրիպակ պետք է լինի, ուղղված է՝ Ուրեմն հարկավոր է գյուղի խորհուրդին ավելի իրավունք տալ:

էջ 332, տող 24. Մ-ի բնագրում «խեբար» — ուղղված է «խելքատ»:

էջ 332, տողեր 26—27. Մ-ի բնագրում՝ ամբողջ տարին կոխվ տալիս—է-ի պակասը պետք է, որ տպագրական վրիպակ լինի, ուղղված է՝ ամբողջ տարին կոխվ է տալիս:

էջ 333, տող 27. Մ-ի բնագրում՝ աչխ մաշխինն կարուտ մնաց—ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ աչխ մեշին կարուտ մնաց:

էջ 333, տող 23 և 24. Գիլան դալի—Երրորդ «Գավառական համականոն» աշխատում Գիլան դալի անունով գյուղացու նկարագրությունը հիմք է տալիս մտածելու, որ նա «Միրնավ» պատմվածքի համանուն Երրորդ հախակերպարն է (տե՛ս նաև երկերի ներկա հրատարակության 1-ին հատորում «Միրնավ» պատմվածքի ծանոթագրությունները):

էջ 334, տող 16. Մ-ի բնագրում՝ Խմ միտեն ավելի է պարզում—ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ Խմ միտեն ավելի է պարզում:

Ակնարկի առաջին հատվածում, պետք է ենթադրել, որ Ղափանի շրջանի խորհուրդների համագումարին է խոսքը վերաբերում (նույն թվականի մայիսին հրապարակված «Մեր գյուղերում» առաջին ակնարկի մեջ նկարագրված է Սիսիանի շրջանի Խորհուրդների համագումարը): Երրորդ հատվածում հիշվում է գյուղի անունը՝ Զելվա (էջ 335, տող 30), ուր իջևանած է Լզել Դեղինակը, նույն անունով մի քանի գյուղերից առ պետք է որ Ղափանի շրջանի Զելվան լինի:

էջ 335, տող 29, 30. Դոուեսի ծագելի մասին—խոսքը վերաբերում է 1923—1924 թթ. ամերիկյան դրամատեր Դաուեսի մշակած ծրագրին, որի նպատակն էր դարպաշենք պատերազմում սպարտված Գերմանիայի քաղաքացիական ազդու հարերությունը և բազմաթիվ կարողությունը:

Մեր ԳՅՈՒՂԵՐՈՒՄ (շարք)

«Մեր գյուղերում» ակնարկաշարը ես, (ինչպես և «Գավառական համականոն») կարելի էր այս հատորում գնել իբրև մեկ երկ՝ տարրեր մասերով, սակայն դա նույնպես նպատակահարմար չհամարեցինք: Այս խորագրով հինգ ակնարկներից չորսը նախապես տպագրվել են հայերեն, իսկ մեկը՝ ռուսերեն, հայերեն տպագրվածներից երեքը՝ «Խորհրդային Հայաստան», մեկը՝ «Մարտակոչ» օրաթերթներում՝ 1925 թ. տարբեր ամիսներին. նրանց բնդհանուր վերնագիրը ևս սույն մատենաշարային արժեք ունի (տե՛ս նաև «Գավառական համականոն» ծանոթագրությունները): Այս շարքին վերաբերող ռուսերեն ակնարկը տպագրվել է 1925 թ., «Զարյա Վոստոկայի» մեջ՝ «По селам Загезура» վերնագրով (տե՛ս ծանոթագրությունը), որն ըստ ժամանակագրական հերթականության երկրորդն է ակնարկաշարում: Հասկանալի է, որ հիշտ չէր լինի այս հինգ՝ տարբեր ժամանակ, տարբեր լեզվով, հրապարակված ակնարկները ներկայացնել իբրև մեկ միասնական երկ՝ խախտելով հատորում նյութերի դասավորման կարգը:

«Մեր գյուղերում» շարքի հինգ ակնարկները միմյանցից զանազանելու համար նույնպես համարակալել ենք հայկական տառերով՝ վերնագրերի մոտ, փակագծում:

Կարելի էր По селам Загезура («Մեր գյուղերում» վերնագրի թարգմանությունն է)

ակնարկին շտալ (Բ) համարը, թողնել առանց համարի, քանի որ հայերեն չի հրապարակվել, բայց ճիշտ համարեցինք ակնարկաշարի ամբողջությունը պահպանել ժամանակագրական համարակալումով, թեև այս ակնարկը գրեցինք հավելվածում:

Մ Ե Ր Գ Յ Ո Ւ Ղ Ե Ր Ո Ւ Մ (Ա)

(Էջ 337)

«Մեր գյուղերում» շարքի այս անդրանիկ ակնարկը տպագրվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1925 թ. մայիսի 13-ի համարում (№ 107)՝ Ակսել ստորագրությամբ: Այս Բակունցն այն ղեկավար է իր կազմած «Կարմիր արև» դասագրքում (1930 թ.): Այժմ տպագրվում է երրորդ անգամ ըստ «Խորհրդային Հայաստանի» բնագրի:

Հեղինակի կենդանության ժամանակ կատարված վերոհիշյալ երկու հրապարակումներն էլ բնագրային աղբյուրի արժեք ունեն: Այսպիսի դեպքերում հիմնական բնագիր ենք համարել աղբյուրներից վերջինը, որ սովորաբար բարելավված է լինում հեղինակի կողմից: Ինչպես վերև ասել ենք, այս անգամ այդ կերպ չենք վարվել, քանի որ «Կարմիր արևում» հեղինակի դրած բնագիրը հարմարեցված է գյուղացական դասագրքի պահանջներին. մի շարք բառեր ու արտահայտություններ գրականացված են, որի հետևանքով թեև լեզուն առավել դրական ու դասագրքային է դարձել, բայց ակնարկում ժամանակի ու միջավայրի պատկերման գոնավորումը թուլացել է (տե՛ս նաև Բնագրային տարբերակներ բաժնի ներածականը): Օրինակ, գյուղացի հերոսների խոսքերում գործածված սկամի-ն փոխարինված է արու-ով, 12 հատ նիստ-ը՝ 12 նիստ-ով, գյուղաբանք-ը դարձել է գյուղեր և այլն: Այսպիսի մի քանի ընդարձակ հատվածներ, ընդ որում, բավական բնութագրական ժամանակի և մարդկանց պատկերման տեսակետից, հանված են:

Նման փոփոխություններն ու կրճատումները հիմնավոր են ակնարկը դասագրքում չլսելու շեշտանկյունիչ, դրանք մասնավարժական մշակումներ են, բայց ոչ՝ գրական: Ակնարկի առաջին հրապարակումը երկրորդի համեմատ զեղարվեստական տեսակետից առավելություններ ունի, ուստի որոշեցինք այն համարել հիմնական բնագիր, իսկ դրա համեմատ դասագրքային հրապարակման տարբերությունները ներկայացրել ենք Բնագրային տարբերակներ բաժնում:

Միաժամանակ, «Խորհրդային Հայաստանի» բնագրում եղած մի քանի սխալներ, զրիպակներ ուղղել ենք ըստ «Կարմիր արևի» բնագրի:

Ընդհանրապես, առաջին հրապարակման բնագրում կատարված են հետևյալ ուղղումները.

Էջ 337, տող 27. Խձ-ի բնագրում՝ Երկու ամսում...—դրել ենք երկախոսության գծիկ՝ —Երկու ամսում...

Էջ 338, տող 15. Խձ-ի բնագրում՝ Սիսիանում—դրել ենք երկախոսության գծիկ՝ —Սիսիանում:

Էջ 339, տողեր 11—12. Խձ-ի բնագրում՝ «էն օրադում նստաբան կա, բերեմ նստեմ» —ուղղված է ըստ ԿԱ-ի բնագրի, որը և բովանդակությանը ներդաշնակ է, ուղղագրական տեսակետից ավելի ճիշտ՝ «էն օրախում նստաբան կա. բերեմ նստեմ»:

Էջ 339, տողեր 20—21. Խձ-ի բնագրում՝ Այ. լծենը նիմա լավ աշխատում—երկու տպագրական վրիպակ կա (լծեն գյուղի անունը փոքրատառ է և չկա աշխատում-ի օժանդակ բայը), ուղղված է՝ Այ. լծենը նիմա լավ ա աշխատում:

էջ 340, տող 3. ԽՆ-ի բնագրում՝—Կարն ա գրած է—պետք է վրիպակ լինի, ուղղված է՝ Կարն ա գրած, է՝:

էջ 340, տող 9. ԽՆ-ի բնագրում՝ 500—ուղղված է ըստ ԿԱ-ի բնագրի՝ 560:

էջ 340, տող 9. ԽՆ-ի բնագրում՝ 1498՝—ուղղված է ըստ ԿԱ-ի բնագրի՝ 1428:

էջ 340, տող 24. ԽՆ-ի բնագրում՝ շեն հակասում—ղրված է հարցական նշան՝ ըստ բովանդակության՝ չեն հակասում:

էջ 340, տող 34. ԽՆ-ի բնագրում՝ 18. ուղղված է ըստ ԿԱ-ի բնագրի՝ 13:

Պյուղացիների խոսքում առկա են և՛ Եղանակիչը առանձին գրելու դեպքեր (կր որոշի, կր բոճենք), և՛ ուղղեցիներ՝ Ենթադրելով, որ հնարավոր է հեղինակն ինքը նշանակիչն անջատ գրած լինի՝ ր հնչյունը կիսաբարբառային խոսքում շեշտելու նպատակով: Նույն անջատ գրությունը դառնում ենք նաև «Մեր գյուղերում» շորրորդ ակնարկի մեջ՝ տպագրված «Մարտակոչում» (այսինքն՝ տարբեր քաղաքներում տպագրված այդ ակնարկների մեջ հիշյալ գրության ձևը բխշ հավանական է, որ խմբագրությունների մոծածղ լինի):

Բակունցն այս ակնարկը ղետեղելով իր «Կարմիր արեւ դասագրքի մեջ, վերջում գրել է հետևյալ հարցերը:

— Ձեր գլուղում խորհուրդ կա՞: Ինչպիսի՞ կազմ ունի: Ովքե՞ր իրավունք ունեն քննարկելու: Ի՞նչ է վարձու աշխատանքը և ի՞նչ դասակարգի մարդիկ են օգտվում վարձու աշխատանքից:

— Ի՞նչ է խորհուրդների համագումարը և ի՞նչ է պատգամաբար:

— Ի՞նչ են ՓՕԿ-ը, ՊԵՏԱՊ-ը, ի՞նչ խոսքերից են կրնտոված:

— Տվե՛ք ձեր գլուղի պատկերը և համեմատեցե՛ք այս հատվածի մեջ դուք բերված գլուղերի հետ:

— Ի՞նչ մարդիկ են առաջացել նոր գլուղում: Դժեցե՛ք նրանց պատկերը:

— Ի՞նչ նոր բաներ և դարձվածիներ են գործածում այս պատմվածքում գլուղ-խորհրդի և շրջաօրծկոմի նախագահները: Կազմե՛ք այդ բաների ցուցակը:

— Նկարագրե՛ք ձեր գլուղխորհրդի աշխատանքները: Ստուգե՛ք նրանց տարեկան հաշվետվությունը:

— Նկարագրե՛ք ձեր գլուղի լիկիպանը: Դի՞շտ է ասում այն ձերտնին, Երեխաներին դպրոցից չհանելու համար: Ձեր գլուղի Երեխաներից քանի՞սն են դպրոցից դուք մնացել: Որոշեցե՛ք նրանց տոկոսը:

— Ո՞վ է կառավարում խորհրդային գլուղը. ձեր աչքեկած գլուղխորհուրդն ի՞նչ սեկցիաներ ունի, և ի՞նչ աշխատանքներ են տարել նրանք:

— Ի՞նչ հասարակական և բաղաձայն կազմակերպություններ կան ձեր գլուղում. ի՞նչ են արել ԿԱՆ և ՄՍՄ քիջները ձեր գլուղում. ձեր դպրոցը ի՞նչո՞վ է մասնակցել ու աջակցել նրանց աշխատանքներին:

— Ի՞նչ են անում կուս. և կոմերիտ քիջները ձեր գլուղում:

— Դուք էլ ձեր դաս-խորհրդից կամ դասկոմից պահանջեցե՛ք հաշվետու զեկուցում:

Ակնարկում պատկերված գլուղխորհուրդների հերթական համագումարը տեղի է ունենում Սիսիանում՝ շրջաօրծկոմի գրասենյակում. ղեկուցումներն մեջ հիշվող՝ Լժեն, Հոնակոթ, Անդղափկոթ, Ախլաթյան գլուղերը գտնվում են Սիսիանի շրջանում (Լժենի մասին տե՛ս առանձին ակնարկն այս հատորում):

էջ 338, տող 27 և հետո. կոոպերատիվ. նաև կոպերատիւր—այս և 1920-ական թվականների մյուս ականարկներում խոսքը վերաբերում է սպառողական կոոպերատիվին, որպիսիք այդ թվականներին կազմակերպվում էին Հայաստանի գյուղերում և քաղաքներում:

էջ 338, տող 33. և հետո. ՓՍԿ—հասպտումն է փոխադարձ օգնության կոմիտե-ի. այդպիսիք 1920-ական թվականներին կազմակերպվում էին գյուղերում շունեորենին մթերքով, սերմացուով և այլ նյութերով օգնելու համար (տե՛ս նաև «Արտելիա»-ի ծանոթագրությունը):

էջ 341, տող 9. ՄՈՊՐ—հասպտումն է՝ Международная организация помощи борнам революции անվան: Այդ անունով կազմակերպությունը 1920—30-ական թվականներին շատ հայտնի էր և մեծաքանակ անդամներ ուներ:

Բ Ի Զ Ա Ն Ա Գ

(էջ 343)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Մարտակոչ» օրաթերթի 1925 թ. հունիսի 10-ի համարում (N 130)՝ Ալիսել ստորագրությամբ: Այսպե՛ս տեղ է գտել Երկերի 1964 թ. երկ-հատորյակում (հ. 1): Այժմ ստագրվում է Լրրորդ անգամ ըստ «Մարտակոչի» բնագրի: Կատարված ուղղումն է.

էջ 347, տող 13. Մ-ի բնագրում՝ Բերում էր—կարծում ենք ստագրական վրիպակ է, ուղղված է՝ Բուրում էր:

Ակնարկում նկարագրված է Սիսիանի շրջանը Նախիջևանի հարթավայրից բաժանող լեռը և համանուն լեռնանցքը, որով այն ժամանակ կատարվում էր հիմնական երթևեկությունը Զանգեզուրի և Երևանի միջև: Նույնն ավելի մանրամասն նկարագրված է «Բեան, Բեան...» պատմվածքում (տե՛ս ծանոթագրությունը): Խոսքը Բիշանագ (կամ Բիշանակ) լեռան և նույնանուն (կոչվում է նաև Սիսիանի) լեռնանցքի մասին է: Բիշանագը Սավարդի կամ Սավարթուի (նաև Զանգեզուրի) լեռնաշղթայի մի մասն է:

Այս ուղեորության ժամանակ լեռնանցքին մոտ՝ նրա հարավարևելյան մասում գտնվող Բիշանագ աղբբեջանական գյուղում Բակունցի կարճ ժամանակ իջևանելը աղ-դակ է եղել «Սարու» պատմվածքի ստեղծմանը. վերջինիս նախակերպարները առկա են այս ականարկում (տե՛ս «Սարուի» ծանոթագրությունը Երկերի սույն հրատարակության առաջին հատորում): Նշենք նաև, որ «Սարուն» գրելիս հեղինակը թեև զխավոր կերպարները ստեղծել է Բիշանագում ստացած ստավորություններից, բայց Սարու գյուղի շրջա՛յա անտառների նկարագրությունը, գյուղացիների սովորույթների, իշխող աղանդի պատկերումը ավելի առնչված են 1926 թ. աշնանը զեպի Բարկուշատի հովիտը և Զանգեջան (Աղբբեջանական ՍՍՀ) Բակունցի կատարած ուղեորության հետ: Այդ ուղեորու-թյան արդյունքներից մեկն էլ «Շաթրիդ» ականարկն է եղել (տե՛ս այս հատորում): Այդ ականարկում նկարագրված Շաթրիդ գյուղի շրջապատը, որ Սյուսունի լեռնային խիտ անտառներն են, շատ է հիշեցնում «Սարուի» մեջ նկարագրված անտառները: Բացի դրու-նից, զեպի Զանգեջանի գավառ կատարած այդ ուղեորության ժամանակ Բակունցը եղել է շրջակայքի այլ գյուղերում ևս, հավանաբար, նաև նույն գավառի Սարու գյուղում, որի անունով կոչել է իր պատմվածքը և, ըստ Էրեւնյթին, այնտեղ եղած աղանդն է նկա-րագրել:

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» թրաքեթի 1925 թ. հուլիսի 10-ի համարում (№ 156)՝ Ակսել ստորագրությամբ: Այժմ տպագրվում է երկրորդ անգամ ըստ նույն բնագրի: Կատարված են հետևյալ ուղղումները:

Էջ 351, տող 1. ԽՀ-ի բնագրում՝ «հենց զիղի... — ըստ բովանդակության զրել էնք բացականչական նշան և սկզբում մեծատառ՝ «ՀԵ՛» զիղի...:

Էջ 352, տող 10. ԽՀ-ի բնագրում՝ ասում է զոտնեն, փչում է «տաբանինան» — փոխել ենք ստորակետի տեղը՝ նրնկով բովանդակությունից՝ ասում է, զոտնեն փչում է «տաբանինան»:

Էջ 353, տող 23. ԽՀ-ի բնագրում՝ նորին դիմե — այետք է տպագրական վրիպակ լինի. ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ նորին դեմ է:

Էջ 354, տողեր 11—12. ԽՀ-ի բնագրում՝ տղամարդու շոբեր հագնվում — կարծում էնք վ բայամասնիկը հեղինակային չէ, ուղղել ենք՝ տղամարդու շոբեր հագնում:

Էջ 354, տող 25. ԽՀ-ի բնագրում՝ Հա՛, տեբտեր — զրել էնք երկախոսության գծիկ՝ — Հա՛, տեբտեր:

Բնագրում կա արտասանական-ուղղագրական հետևյալ անմիօրինակությունը՝ էջ 353, տող 30. ազրամոն, տող 32. «ազրամոնը», տող 33. ազրամովր: Սա ազրոնում բառն է միևնույն գյուղացի հերոսի բերանում: Ծիշտ չ'ամարեցինք միակերպ դարձնելը: Մի տեղ (էջ 353, տողեր 24—25) անկանոնություն կա, ըստ երևույթին, շարելիս հատված է դուրս բնկել:

«Մեր գյուղերում» այս երրորդ ակնարկը առաջինի նման վերաբերում է Սիսիանի շրջանին: Հավանաբար շրջկենտրոնում գյուղխորհուրդների հերթական համագումարին մասնակցելուց հետո (տե՛ս «Մեր գյուղերում», առաջին ակնարկն ու ծանոթագրությունը) Բակունցը, իրիկ Զանգեզուրի գլխավոր գյուղատնտես, մեկնել է Սիսիանի գյուղերը, զրանք են ակնարկում հիշատակվող Թաղա գյուղը (կոչվել է նաև Թաղաբենդ, այժմ՝ Թասիկ), Ակելուն (այժմ՝ Սալվարդ), Մադրան (այժմ՝ Բարձրավան): Ակնարկի սկզբում հիշատակված Ուլու շայը՝ Որոտանի պալատներից է:

Էջ 349, տող 2. Խոյեղի են, լեզուն չի զսնազանվում իզդիրցու լեզվից — նկատի ունի գյուղացիների՝ Պարսկահայրից, այն է՝ Խոյի, Սալմաստի շրջաններից գաղթած լինելու խոյեղիների մի մեծ զանգված փոխադրվել է Ռուսաստանի տիրապետության տակ առցած հայաստանյան շրջանները Պարսկաստանի և Ռուսաստանի միջև 1828 թվականի Քուրմենչայի պայմանագրի կնքվելուց հետո: Զանգեզուրում հաստատվել են խոյեղիների մի շարք գյուղեր՝ գլխավորապես Սիսիանի, մասամբ Գորիսի շրջաններում: Սիսիանի շրջանում հաստատվածները մինչև այժմ էլ պահպանել են իրենց մայրենի բարբառը, Գորիսի շրջանում եղած խոյեղիները կորցրել են իրենց բարբառը և յուրացրել արցախայունիքյան բարբառի Գորիսի խոսվածքը:

Ինչ վերաբերում է Իգդիրի կամ Սուրմաչուի շրջանի բնակչության լեզվին, ապա այն միատարր չի եղել. խոսել են և՛ Խոյի, և՛ արարատյան բարբառների խոսվածքներով:

Էջ 349, տող. 4. Տեղացիք նրանց «կլլան» են ասում — այժմ էլ Սիսիանի շրջանում

Արցախ-Նյունիքի բարբառով խոսող տեղացիները խոչեցիներին կլլան են ասում՝ նկատի առնելով նրանց բարբառի Լընէջումը:

էջ 356, տողեր 8—9. Գաղթելուց հետո, մինչև այժմ, 30 տարվա ընթացքում—ստացվում է, որ խոչեցիները Սիսիանի շրջան են եկել 1835 թ.: Իրականում ավելի վաղ են եկել, և մոտավորապես ճիշտ է ակնարկի սկզբում՝ ասվածը՝ «...Քաղա դուղը, որ հարյուր տարվա անցյալ ունի», նույնը կա նաև «Էծեն» ակնարկում (տե՛ս այս հատորում)՝ «Էծենը» հարյուր տարի առաջ խոչից զաղթել է» (էջ 357, տող 14):

էջ 356, տող 25. «Մանկալի» խմբագրությունը—խոսքը Երևանում 1922—1931 թթ. հրատարակված գլուղացիական «Մանկալ» լրագրի խմբագրություն մասին է (որի աշխատակիցն է եղել Ա. Բախույցը):

էջ 356, տողեր 25—26. Մյասնիկյանի նվիրած...—խոսքը ՀեՍԶ-ի ժողովուրդի նախագահ Ա. Մյասնիկյանի (1886—1925 թթ.) մասին է:

էջ 356, տող 2. մովրովի օրերից—մովրով ժողովուրդն անվանում էր գավառապետին՝ պարսկական տիրապետության ժամանակաշրջանում և մասամբ էլ սուլթան տիրապետության առաջին շրջանում:

էջ 351, տող 2. մովրովի օրերից—մովրով ժողովուրդն անվանում էր գավառապետին:

էջ 355, տող 10. Չեմբերլեն—այս աղբյուրում անգլիական մի բանի բաղաբանական գործիչներ են եղել. այստեղ խոսքը վերաբերում է Օստին Չեմբերլենին (1863—1937), որն ակնարկի հրապարակման ժամանակ Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործոց նախարարն էր (պահպանողական):

Ս Ա Ր Ա Ն Ո Ւ

(էջ 356)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Մարտակոչ» օրաթերթի 1925 թ. օգոստոսի 6-ի համարում (N 178)՝ Ակսել ստորագրությամբ: Այս տեղ է գտել երկերի 1964 թ. երկհատորյակում (տ. 1): Այժմ տպագրվում է Լեկրորդ անգամ ըստ «Մարտակոչի» բնագրի: Ուղղումներ.

էջ 356, տող 24. Մ-ի բնագրում՝ իրեն ասում—ուղղել ենք ըստ բովանդակության՝ իրենն ասում:

էջ 360, տող 33, էջ 362, տող 24. Մ-ի բնագրում՝ սկեսաբ—ուղղել ենք ըստ բովանդակության և բնագրում այլ տեղ (էջ 359, տող 8) նույն անձին սկեսուր կոչելու հիման վրա՝ սկեսուր:

էջ 362, տող 31—32. Մ-ի բնագրում՝ բոցը բարձրանում է. կայծեր են բողնում վեր. պսպղում մութի մեջ—բողնում—ը պետք է վերիպակ լինի, ուղղված է՝ բոշում:

Այս բնագրում առկա է ծավալացնում եմ ձևը՝ հակառակ այն բանի, որ հատորի այլ բնագրերում նույն բայը տալիս է մեկ պոփ: Բոլոր դեպքերում թողել ենք բնագրի ուղղագրությունը: Կա թվի անհամաձայնություն (էջ 359, տող 25)՝... մի քալիսման, որոնց իմաստը..., որ թողնված է:

«Մարալու» ակնարկը քրդերի կյանքին նվիրված Բակունցից մեզ հայտնի միակ երկն է, թեև ասվել է, որ գրողն ունի այդ բնույթի նաև այլ օրվեր (տե՛ս Մանոթագրություններին ներածականում):

էջ 356, տող 1. Սարալու—այս արտաբայը, ինչպես մեզ տեղեկացրին Զանգեզու-

քից, իբր այժմ գտնվում է Սիսիանի շրջանում (արևելյան մասում), բոտ այլ տեղեկա-
տվության Գորիսի շրջանի հարավ արևմտյան մասում (տե՛ս հաջորդ ծանոթագրությունը):

էջ 356, տող 2. Գյազբեկ—լեռ Գորիսի շրջանում, Տաթև գյուղից հարավ-արևմուտք
(ղեպի Սիսիանի շրջանը), ըստ Բակունցի նկարագրության ակնարկում պատկերված
Սարալուն այդ լեռան լանջին է գտնվում:

էջ 356, տող 19. Փյուրդիստան—խոսքը վերաբերում է Ադրբեջանական ՍՍՀ Լաչինի
շրջանին, որտեղ քրդեր են բնակվում (նախկինում Լաչինի ինքնավար մարզ), գտնվում
է մի կողմից Գորիսի ու Սիսիանի, մյուսից՝ Լեռնային Ղարաբաղի միջև:

Կ Յ Ո Ր Ա

(էջ 364)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստանի» 1925 թ. օգոստոսի
26-ի համարում (№ 193)՝ Ակսել ստորագրությամբ: Այստեղ է գտել երկերի 1964 թ.
երկհատորյակում (տ. 1): Այժմ տպագրվում է ըստ ԽՀ-ի բնագրի:

Ուղղում.

էջ 365, տող 4. ԽՀ-ի բնագրում՝ սրա նրա—ուղղված է՝ սրա-նրա:

Բնագրում կան մի քանի այլ ուղղագրական—լեզվական՝ այժմ անհարթություն
թվացող ձևեր, որոնք չեն ուղղված. օրինակ, այստեղ ևս առկա է ենթակայի և բայի
ժողովրդային բնույթի անամաձայնություն՝ էջ 368, տողեր 15—16. Շուրեքս սպունգի
պես անձրև է ծծել. կա նաև սուեց ձևը (էջ 367, տող 18), որ նույնպես հաճախ է հան-
դիպում Բակունցի խոսքում (սուսց ձևին դուրահեռ): Կա սուս ձևը (էջ 369, տող 13).
տասը ձևին դուրահեռ (էջ 369, տող 19):

էջ 364, տող 1 և հետո. Կլոբա—ժողովրդի արտասանությամբ՝ Կլորի. նաև՝ Կլոբու.
Գորիսի շրջանի գյուղերից է, շրջկենտրոնից հարավ արևելք, վերանվանված է Չորաշեն,
այժմ միացած է Աղատաշեն (Արիդուիշեն) և Այգեձոր (Մաղանջուղ) գյուղերին: Նոր
գյուղը կոչվում է Հարթաշեն:

էջ 364, տող 21. դվրաշի ժամանակ—այսինքն՝ պարսկական տիրապետության շրջ-
անում:

Ինչպես ակնարկում է նկարագրված, գյուղը՝ լեռների մեջ, ձորարնակ, ժայռափոր է
եղել, Գորիսի ու Սիսիանի շրջանի մի քանի այլ գյուղերի նման: Եվ արդեն 1920-ական
թվականներին (եթե ոչ ավելի առաջ) Կլոբաշի գյուղացիները, ինչպես և Գորիսի Շենի,
Խնձորեսկի ու նմանօրինակ այլ գյուղերի բնակիչներ, ծրագրած են եղել ձորից դուրս
գալ տափարակ. քանի որ հնում արշավանքներից պատսպարող և կենցաղային տեսա-
կետից էլ մի շարք հարմարություններ բնձեռած ձորերն ու քարանձավները կորցրել էին
իրենց այդ նշանակությունը:

Այդ ձգտումը Բակունցը նկարագրել է նաև իր այլ ստեղծագործություններում
(հմտ. «Հյուսիսի ձոր», «Մեր գյուղերում» (Դ)):

Մ Ե Ր Գ Յ Ո Ւ Ղ Ե Ր Ո Ւ Մ (Դ)

(էջ 370)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1925 թ.
հոկտեմբերի 20-ի համարում (№ 238)՝ Ակսել ստորագրությամբ: Այժմ տպագրվում է
երկրորդ անգամ՝ ըստ նույն տպագիր բնագրի:

Ուղղում.

էջ 372, տող 1. ԽՂ-ի բնագրում՝ ասորական երկրներ ավերող—ուղղված է՝ ասորական՝ երկրներ ավերող. բանի որ ասորական-ը երկրներ-ին չի վերաբերում:

ԽՂ-ի բնագիրը տպված է անհարթ, երբեմն տառերը չեն ընթերցվում, մի բանի բառի գրություն կոահելով ենք վերականգնել: Օրինակ՝ էջ 371, տող 6—8. Ռախսանդ աղգանունը երեք անգամ տպված է և բոլոր դեպքերում դժվար են ընթերցվում առաջին ու վերջին ձայնավորները. կամ՝ էջ 371, տող 8—9. Կուրարին բառի ի-ն գրել ենք հն-թաղարար, բնագրում տեղը բաց է և այլն:

Հակառակ «Մեր գյուղերում» շարքի առաջին ու երրորդ ակնարկների, որոնցում որոշակի անվանված են պատկերված վայրերը, այս ակնարկն ավելի անորոշ է ալդ տեսակետից: Հողավաճառման գյուղական պայմանագրում (զարալայում) հիշատակված են Խնձորեսկ (էջ 371, տող 6) և Զանգեզուր գավառի Ալիդուլլին գյուղերը: Առաջինը Գորիսի շրջանի հայտնի Խնձորեսկն է, երկրորդը՝ նույն շրջանի գյուղերից (1940 թ. վերանվանված Աղատաշեն): Եվ այնուամենայնիվ, այս հիշատակումներից որոշակի չի երևում, թե ամբողջ ակնարկը որ գյուղի մասին է:

էջ 372, տողեր 1—4. ասորական՝ երկրներ ավերող. քաղաքներ գրավող և քաղաքներ ավերող վրա արևմտական սուլթանությունը այդ արշավանքների մասին պատմող քաղաքագիր...—խորհրդ էլ թե ասորական, այլ ասորական (աշուրական) կամ ասորեստանյան, այսինքն՝ ոչ թե Ասորիքի, այլ Ասորեստանի թագավորների մասին է:

էջ 372, տող 5—6. գրված է համարյա քն «երկարագիր». հիմնավորց «պատվկեն-րով»—երկարագիրը հին հայերեն գրագրերի տառատեսակներից է, ըստ շատ մասնագետների կարծիքի, հնագույն տեսակը: Երկարագիրով ընդօրինակված են հնում առավել հարգված բնագրերը, առաջին հերթին Ավետարանները: Երկարագրերը հիմնականում այժմյան հայերեն գլխատառերն են: Եղել են բոլորագիր և ուղղագիր երկարագրեր: Պատվիլը կամ պատվկենը բառակրճատման նշաններն են, որոնք հին ձևագրերում դրվում էին կրճատված բառերի վերևում:

էջ 372, տող 9. Քյումրաթի ձոր—Գորիսում տեղացիներից իմացել ենք, որ այս անունով է կոչվել Գորիսի հինավուրց Շենի (Կյորեսի) թագավանքից մեկը (տե՛ս սույն հրատարակության առաջին հատորում «Հյումրաթի ձոր» ակնարկի ծանոթագրությունը):

էջ 373, տողեր 19—20 և հետո. ձորերի մեջ գտնվող գյուղերը՝ ժայռափոր տներով, որ Գորիսի շրջանին բնորոշ են եղել, այժմ տեղափոխված են հարթ վայրեր: Այս ակնարկի երկրորդ մասում հարուցված խնդիրը՝ գյուղերը ձորերից հանելու վերաբերյալ, առկա է նաև այլ երկրում, (օրինակ, «Հյումրաթի ձոր», «Կյորա» ակնարկներում. տե՛ս նաև վերջինի. ծանոթագրությունը այս հատորում):

Խ Ո Տ

(էջ 375)

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1925 թ. Նոյեմբերի 14-ի համարում (N 259)՝ Ալեսեյ ստորագրությամբ: Այս տեղ է գտել երկրի 1964 թ. երկհատորյալում: Այժմ տպագրվում է ԽՂ-ի բնագրից: Կատարված ուղղումներն են.

էջ 375, տող 18. ԽՀ-ի բնագրում՝ ապրանք ա որիս գցում — ուղղված է՝ ապրանք ա բնիս գցում:

էջ 376, տող 3. ԽՀ-ի բնագրում՝ Էշավարը — ուղղված՝ Էշավորը:

էջ 376, տող 9—10. ԽՀ-ի բնագրում՝ Կախվել ևն նաճապարհի վրա, կոսպել — [նկ] Արցախ — Սյունիքի բարբառում կա կոսպ արմատը ծուռ նշանակությամբ (կոսպատի տալ — ճամփան ծով, կոսպատի խոսել — ծռռռումու խոսել, կոսպող — ծուռ բուսած), բայց մեզ այս բնագրում կոսպել-ը տպագրական վրիթակ չէ այց և ուղղեցինք՝ Կախվել ևն նաճապարհի վրա, կոսպել:

էջ 377, տողեր 29—32. ԽՀ-ի բնագրում՝ Խոտում, ուր սևեռնի խաղողը փարարվում է բաճճ ծառերին, որ հնձաններում սևեռնի խաղողից բազմաբան գինին ևն ստանում է խմում փրեղով. հողի մեծ գավարներով. ուր հառաչներում մեծամեծ շինվելիները գալիս էին. լսվում — կարծում ենք, որ հնձաններում... -ի սկզբի որ-ը տպագրական վրիթակ է, ուղղել ենք՝ ուր:

Սկսած 378-րդ էջի 5-րդ տողից կան գրաբար հատվածներ ու բառեր, որոնք ԽՀ-ի բնագրում տպած են մե՛րթի դասական, մե՛րթի նոր ուղղագրությամբ. թողել ենք նույնությամբ:

Ոչ գրական մի բանի ձևեր, որոնք առկա են ակնարկի բնագրում, ըստ հարկի որոշ դեպքերում ուղղված են, այլ դեպքերում պահպանված. օրինակ, բնկույզ-ը չորս անգամ տպված է խոսակցական-բարբառային ձևով՝ բնկուզ (էջ 376, տողեր 17, 18, 22, 27), որ բաղնեցյան բնագրերում անսովոր է. որոշեցինք ուղղել հեղինակային խոսքում եղած էրեք գործածությունները (տողեր 17, 18, 27) և նույնությամբ թողեցինք հերոսի խոսքում եղածը (տող 22): Անգրեհա անունը մի շարք անգամ գործածված է միայն Անգրիաս ձևով (էջ 377—378). հեղինակային սկետը է լինի, ուստի չուղղեցինք:

Ակնարկի վերջում նկարագրված գլուհական թատրոնը ինչ-որ չափով նման է «Շատերից սեկը» («ОДНИ ИЗ МНОГИХ») ակնարկում նկարագրված թատրոնին:

էջ 375, տող 1. Խառ — Դորիսի շրջանի գյուղերից, Շինուհայրի մոտ, շրջկենտրոնից հարավ:

էջ 375, տող 2 և հետո. Կատարի խաչ — տե՛ս «Կածանով» ակնարկի ծանոթագրությունները:

էջ 375, տողեր 25—26. Բարկուշատ — Դեռ և նրա հովիտը Ագրեհանական ՍՍՀ-ում (տե՛ս «Հերոս նորարը», «Եղբայրության բնկուղենիները» երկերի ծանոթագրությունները): «Բա ևս կարող էի առաջ Բարկուշատ գնալ» — նկատի ունի աղգամիջյան կոխվների շրջանը, էրբ հայերը չէին կարող անվտանգ գնալ Բարկուշատի՝ ագրեհանցիներով բնակեցված հովիտը:

էջ 380, տողեր 4, 5. «Տորթ» — Ղափանի շրջանում կա Տորթնի գյուղ. հավանաբար այն նկատի ունի:

Մ Ե Ր Գ Յ Ո Ի Ղ Ն Ր Ո Ի Մ (Ե)

(էջ 381)

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Մարտահոշ» օրաթերթի 1925 թ. նոյեմբերի 14-ի համարում (№ 262)՝ Ալսեկ ստորագրությամբ: Այժմ տպագրվում է Երկրորդ անգամ ըստ նույն բնագրի:

Ուղղում:

էջ 383, տող 3. Մ-ի բնագրում՝ շինի—կարող է ենթադրվել, թե բարբառային ձև է, քանի որ գյուղացի հերոսի խոսքում է, բայց երևում է, որ չ-ից հետո տառ չի տպվել, ուղղել ենք ըստ այլ երկերում գյուղացի հերոսների խոսքում հղած ձևերի՝ շինի:

Վրիպակ է բնագրում հղած ուսուցչու ձևը (էջ 384, տող 10), որ ուղղված է՝ ուս-սյունով: Այս բնագրում ես (գլխավորապես հերոսների խոսքում) կ'եղանակիչը առան-ձին գրելու դեպքեր կան՝ կր գա (էջ 382, տող 32), կը սառն (էջ 383, տող 24), կը բե-րենեմ, կը կախենեմ, կը լինի (էջ 386 տողեր 4, 5): Դա, ըստ երևույթին, հեղինակային է, քանի որ այդ ձևերը առկա են «Մեր գյուղերում» շարքի երկու ակնարկներում (տե՛ս նաև շարքի առաջին ակնարկի ծանոթագրությունները)՝ ընդ որում, մեկը երևանում, մյուսը Թփղիսում տպագրված:

«Մեր գյուղերում» շարքի այս հիդերորդ և վերջին ակնարկը կարող է նաև պատ-մրվածք բնկավել, հատկապես վայրի որոշակիություն չլինելու պատճառով: Սակայն համարեցինք ակնարկ, քանի որ շարադրանքը ակնարկային է և նույն «Մեր գյուղերում» ակնարկաշարից է:

Այս, ինչպես և 1920-ական թվականների ակսելյան այլ ակնարկներում հաճախ հիշ-վող կոոպերատիվը.— սպառողական կոոպերատիվն է (տե՛ս նաև «Մեր գյուղերում» առաջին ակնարկն ու նրա ծանոթագրությունները):

Լ Ծ Ե Ն

(էջ 387)

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Մարտակոչ» օրաթերթի 1926 թ. մարտի 26-ի համարում (№ 67)՝ Ակսել ստորագրությամբ: Ապա տեղ է գտել Երկերի 1964 թ. երկ-հատորյակի առաջին հատորում: Այժմ տպագրվում է ըստ «Մարտակոչի» բնագրի:

Ուղղում.

էջ 388, տող 14. կոխ կապել մանի հետ—ուղղված է՝ կոխ կպել մանի հետ:

Լծենը գտնվում է Սիսիանից հարավ-արևելք, Դարապաս գյուղի մոտ, Որոտանի լոր վտակի ափին: Դա Սիսիանի շրջանի այն գյուղերից է, որոնցում բնակվում են խո-չեցիներ: Բակունցը, սովորաբար, իր երկերում տարբեր վայրերի հայ գյուղացիներին խոսեցնում է նրանց բարբառի երանգը պահպանելով, բացառություն են խոչեցիները, որոնց նա այս ակնարկում և այլ երկերում խոսեցնում է Զանգեզուրի խոսվածքի Լրանգով:

էջ 387, տող 14. Լծենը հաբլուր տալի առաջ խոչից զաղրել է, եկել...—իրոք, 1926 թ. մոտ հաբլուր տալի էր, ինչ խոչեցիները եկել էին խոչից ու շրջակայքի գյուղե-րից և հաստատվել Սիսիանի շրջանում (տե՛ս նաև «Մեր գյուղերում» երրորդ ակնարկն ու ծանոթագրությունները):

Ա Ր Մ Ա Շ

(էջ 391)

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1926 թ. ապրիլի 25-ի համարում (№ 97)՝ Ակսել ստորագրությամբ: Ապա տեղ է գտել Երկերի

1964 թ. Լրկհատորչաւում (հ. 1): Այժմ տպագրւում է Երրորդ անգամ՝ ըստ առաջին հրատարակման բնագրի:

Կատարւած ուղղումներն են.

էջ 393, տող 23. Խձ-ի բնագրում՝ ծծեճ—համարել ենք վրիպակ և ուղղել՝ ծնեճ:

էջ 394, տող 5. Խձ-ի բնագրում՝ բառաչին հոգրերը—բովանդակությունից լիովին պարզ է դառնում, որ վրիպում է. ուղղել ենք՝ բառաչին կովերը:

էջ 395, տողեր 6—7 Խձ-ի բնագրում՝ Պատմում, որ իրենց ապրած տեղերը—վրիպակ պետք է լինի. ուղղված է՝ Պատմում է, որ իրենց ապրած տեղերը:

Ահնարկը Բակունցի այն երկերից է, որոնք նվիրւած են արեւմտահայ վերաբնակիչների կյանքին, բացի «Արմաշից», այդ երկերից են նաև «Լատ-Մարգար», «Սիրանի փողոց», «Մուրցի գրուց»-ը, «Քնի Դավոն» պատմվածքները (տե՛ս առաջին հատորը), «Մարմարի տուն կառուցողը» ակնարկը (այս հատորում):

էջ 395, տող 1. Արմաշ—այս անունով հայկական բնակավայր եղել է Նիկոմիդիայի (Իդիքի) գավառում (Կ. Պոլսին մոտ)՝ Պարտիզակի, Ասլանբէկի և հայկական այլ բնակավայրերի հարեանությամբ (Արմաշն այժմ կոչւում է Գյուլուբախա): Հիմնավոր ենթադրութեան կա, որ հին Արմաշի բնակիչները Զաւախների ապստամբութեան ժամանակ (16-րդ դարի վերջեր, 17-ի սկզբներ) զաղթել եկել են այդտեղ Հայաստանի Տերսիմ—Երզնկա շրջանից, ավելի ստույգ՝ Սեպու՝ լեռան մոտակայքից, որ եղել է Զարմաշ վանքը (ստուգարանւում է՝ շարք մաշող): Ենթադրում են, որ Արմաշ անունը ծագել է Զարմաշ-ից չ-ի անկումով (թեև հնարավոր է նաև, որ առաջին բաղադրիչը արհայկական արհատը լինի): Հին Արմաշում կամ մոտակայքում եղել է Զարխափան Ս. Աստվածածին դպրեկանքը:

Բակունցի ակնարկը նվիրւած է նոր Արմաշին, որը հիմնադրվել է 1926 թ. ապրիլին: Հիմնադիրներից մեկի՝ հայապետ-բանասեր Համբարձում Գասպարյանի, վկայութեամբ նույն թվականի փետրվարին Դավալուի (այժմ՝ Արմաշ) հասարակական ժողովում, որին մասնակցել են հիմնադրվող դպրոցի ապագա բնակիչները, որոշում է ընդունվել կառուցվելիք բնակավայրը անվանել Արմաշ՝ ի պատիվ հին Արմաշում եղած դպրեկանքի: Այդ որոշումն ընդունվել է, չնայած կառուցվելիք բնակավայրի ապագա բնակիչների մեծ արմաշցիները աննշան փոքրամասնութեան են կազմել:

Արմաշը սկսել է կառուցվել Երևան—Նախիջևան խճուղու մոտ՝ չհասած ՀեՍՀ Արադ-դալան (այժմ Երասխ) երկաթուղային կայարանին: Ներկայումս Արմաշը մեծ բնակավայր է Արարատի շրջանում:

էջ 393, տող 4. Կալալա—գործածվում է նաև Կալալլա ձևով. Հունաստանի քաղաքներից է՝ Էգեյան ծովի հյուսիսային ափին, որի մոտ 1920-ական թվականներին հայ գաղթականների համբար կար (տե՛ս նաև «Լատ-Մարգար» պատմվածքն ու ծանոթագրութեանները սույն հրատարակութեան առաջին հատորում):

էջ 393, տող 4—5. Երիւայի ավազուտներից—նկատի ունի Սիրիայի ամայի անապատները, գլխավորապես Դեր-Ջորը, որ Թուրքիայի կառավարութեանը սկսած 1915 թվականից արսորում էր Արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի և Անատոլիայի հայութեանը, և որտեղ բազմից ու հիվանդութեաններից հարցուր-հաղարավոր մարդիկ մեռան:

էջ 393, տող 27. Յուվայի կալի կոծ—Յուվա դպրոցը (այժմ՝ Շահումյան) Ղամար-

լուի (այժմ Արտաշատի) շրջանում է և հայտնի էր բարձրորակ բրուտադրծությամբ: Արարատյան դաշտում լավագույն կավն ամանների կենտրոնն էր: Այժմ էլ այդ գյուղում կան բրուտներ:

Շ Ա Թ Ի Զ

(էջ 396)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1926 թ. հոկտեմբերի 22-ի համարում՝ Ակսել ստորագրությամբ: Այս տեղ է գտել Երկերի 1964 թ. երկհատորյակում (հ. 1): Այժմ տպագրվում է Երրորդ անգամ ըստ առաջին հրապարակման բնագրի: Կատարված ուղղումներն են.

էջ 396, տող 16. ԽՀ-ի բնագրում՝ փսյուամատը բերանբաց նայում է—տպագրական վրիպակ ենք դիտել վայտամատ-ը և ուղղել՝ վայտահատը:

էջ 396, տողեր 22—24. ԽՀ-ի բնագրում՝ սիտի կուսցած բաճառնալ, ձիու բաշից բռնած, ձիու բռնելուն միշտ պատրաստ, երև սմբակը սայրաֆի—վրիպակ ենք համարել ձիու երկրորդ ձեռ (ձիու բռնելուն), ուղղել ենք՝ ձիուց (ձիուց թռնելուն):

էջ 401, տողեր 16—19. ԽՀ-ի բնագրում՝ վեցերորդ ամիսն է բառերով սկսվող նախադասությունն անկանոն է. ասվում է մտնում մերք մանր, բայց երկրորդ մերք-ը չկա: Առաջին մերք-ը ավելորդ է, որ և հանեցինք:

Բնագրային աղբյուրում կան նաև այլ բառեր կամ նախադասություններ, որոնք գուցե և վրիպակով են տպագրված կամ կարող են լինել այդպիսիք. տարբեր նկատառումներով հիմնավոր չհամարեցինք դրանք ուղղել:

Օրինակ. էջ 397, տող 5. Մի ցանկություն է ծնում ներսդ՝ կանչել բաճառ—հնարաբավոր է, որ ծնում-ը վրիպակ լինի (ճիշտը՝ ծնվում) և գուցե իրոք վրիպակ է, բայց Բախունցի խոսքում այդ կարգի առանց վ ձևեր հանդիպում են, և հիմնավոր չհամարեցինք ուղղել:

Բնագրում կա մեկվել բայաձևը (էջ 396, տող 25. մեկվել են նյներն իրար), որ կարող է վրիպակ լինել (1964 թ. երկհատորյակում՝ հ. 1, էջ 694, ուղղված է՝ խննվել ևն): Սակայն արցախ-ոյունիքյան բարբառում կա մեկվել բայը խճճվելու իմաստով, և բնագրային աղբյուրում բառը ճիշտ է տպված (նույն բառը հեղինակը գործածել է նաև «Վարդագույն տուֆի երկրում» ակնարկի մեջ):

Այս ակնարկը մեկն է աղբյուրներիցների կյանքին նվիրված բախունցյան երկերի խմբից, որի մեջ են նաև «Սարու», «Հերոս նորարը» պատմվածքները, «Շյարբ Գափուխ», «Բիշանազ» ակնարկները, «Նեղբայրության ընկուղենիները» պատմվածքի ու «Կարմրաբար» վեպի որոշ մասեր և այլն:

Հետաքրքրական է ակնարկի երկրորդ մասի վերջում (էջ 400, տողեր 34—39 և էջ 401, տողեր 1—7) եղած նկարագրության նմանությունը «Ալպիական մանուշակ» պատմվածքի համապատասխան հատվածներին: Համեմատել. «Շաթրիզ»՝ «Քալլելիս գրնդում էին արծաթ ուլունքները, բարձրահասակ էին երեւում և բարակիրան, կռնում էին, նայում ինքնանուին, փշում: Թվում էր, թի սրբազան ծես են կատարում, ծունկ են չորում ինքնանուի պղնձի կուռքի առաջ և համբուրում նրա ժանգոտ ունկերը»: «Ալպիական մանուշակ»՝ «...բարակ մեջքով էր և բարձրահասակ... քայլում էր խսիրի վրա, զրնդում էին նրա թևերի արծաթագույն սուրմաները, փոքրիկ զանգակներին ձայն հա-

նում... նստել էր օջախի սուսք, հասախ բարձրացնում էր թեյամանի կախարիչը և նստում տարացող ջրին: Նա խառնում էր կրակը... օջախի մոտ նստած կինը, որի երկար զգեստի տակ պարզ երևում էին նրա ձեռքները, լվում էր քրմուհի՝ եռոտանո առաջ ձիվ շարժումները գուշակողը:

Այս նմանությունը հնարավոր է, որ տարբեր երեւոյթների միեւնոյն հեղինակային ընկալման արդյունք լինի: Բայց և չի բացառվում, որ Շաթիրիկում Բաղունցի ստացած տպավորությունը դեր է կատարել Ֆելպիական մանուշակը՝ գրելիս: Պետք է ենթադրել, որ Ֆելպիական մանուշակը՝ գրվել է Շաթիրիկցի հետո, այսինքն՝ 1926 թ. հոկտեմբերի երկրորդ կեսից մինչև դեկտեմբերի վերջն ընկած ժամանակամիջոցում (առաջին անգամ տպագրվել է «Նորհրդային Հայաստանի» 1927 թ. հունվարի 1-ի և 4-ի համարներում):

Բաղունցի երկերի սույն հրատարակության առաջին հատորում Ֆելպիական մանուշակի ծանոթագրություններում չիլտ չէինք համարել, թե ցեղերի սերմնադանը՝ ժողովածուի (1933 թ.) մեջ Ֆելպիական մանուշակի տակ գրված 25—27 թվականները, որոնք նշում են պատմվածքը գրելու և վերամշակելու ժամանակները: Հիմնվել էինք երկու փաստի վրա՝ ա) որ Մեղրու շրջանի Կարավաբերդում Բաղունցը եղել է 1926 թ. ուշ գարնանը կամ ամռանը և բ) որ հեղինակը պատմվածքն առաջին անգամ կարդացել է Երևանում իր ընկերուհի և պատմվածքի հերոսուհի (սե թավչի պիտակով կինը՝ ծովափին) Ժենյա Գյուլալյանին, իսկ զա կարող էր տեղի ունենալ 1926 թ. երկրորդ կեսին (երբ ժ. Գյուլալյանը երևանում է եղել): Այժմ հավանաբար, ավելանում է նաև երրորդ վերոհիշյալ փաստարկը, որ ավելի որոշակի է դարձնում պատմվածքը գրելու ժամանակը:

Էջ 396, տող 2. Սյուսանի սաբեր, այնուհետև նաև՝ Սյուսանի անտառները (էջ 397, տողեր 7—8) գտնվում են Ղափանից հարավ-արևելք՝ Ողջի գետի ձախ ափին (այժմ Ագրբեջանական ՍՍՀ): Այդտեղ բարձրաբերձ լեռնային անտառների մեջ է եղել նաև նկարագրված գյուղակը:

Էջ 396, տող 2. Բաբուլաթի տափառակ—Բաբուլաթ գետի հովիտը Ագրբեջանական ՍՍՀ-ում, Զանգեզուրից արևելք (մանրամասն տե՛ս «Հերոս նորար» պատմվածքի ծանոթագրություններում):

Էջ 397, տողեր 34—35. Քսենոֆոնի ուրախությունը, երբ նա ծովը տեսավ—խոսքը վերաբերում է հին հույն հեղինակ Քսենոֆոնին (մ. թ. ա. մոտ 430—355 թթ.), որն իր «Անաբասիս» երկում նկարագրել է առաջ հայտնի հույն զինվորների նահանջը, որոնց մեջ էր նաև ինքը իբրև հրամանատարներից մեկը: Զինվորներին վարձել էր Պարսից արքա Արտաշեսը և Բ-ի եղբայր Կյուրոս Կրտսերը, որի նպատակն էր տապալել եղբորը և արքա դառնալ: Հույն վարձկանները մ. թ. ա. 401 թ. արշավում են Փոքր Ասիայի արևմտյան մասին Միջագետք: Կյուրոսը պարտվում է, և հունական զորքը նահանջում է դեպի Սև ծով (Պոնտոս), անցնում նաև Հայաստանի միջով, ապա ծովով և ավերով շարժվում դեպի Փոքր Ասիայի արևմուտքը: Մինչև ծով հասնելը նահանջը շատ ծանր և տառապալից է լինում, երբ մի բարձունքից հույները տեսնում են ծովը, անսահման ուրախությունից ալմուկ են բարձրացնում, բոլորը ճչում են. «Ծովը, ծովը» (տե՛ս Քսենոֆոն, Անաբասիս, Ե., 1970, էջ 101): Բաղունցը նկատի ունի այս ուրախությունը:

«Պենդալի հանքերում» ակնարկի մեջ (տե՛ս այս հատորում) գրել է. «Ուղում ես կանչել Քսենոֆոնի նման»,—գործչալ նկատի ունի հույների բացականչությունները ծովը

տեսնելու առիթով (թեև «Անարատիս» մեջ մասնավորապես Քսենոֆոնի բացականչությամբ մասին խոսք չկա):

էջ 398, տող 15. Զանգիլան—նաև՝ Զանգեվան—բնակավայր Ադրբեջանական ՍՍՀ-ի հարավում, Ղափանի շրջանից արևելք, Բարկուշատ գետի հովտից հարավ, Ղափան—Մնջեան երկաթգծի շուրջը:

էջ 400, տողեր 5, 7, 10.—Շնորհակալ եմ շուրախից:— շուրախի իշխանություն և այլն.—շուրալ պարսկերեն նշանակում է խորհուրդ. գործածված է խորհրդային իմաստով:

Ծ Ա Ն Ո Թ Բ Ա Կ Ը

(էջ 403)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1926 թ. դեկտեմբերի 19-ի համարում (N 292)՝ Ալլադև ստորագրությամբ: Այժմ ստպարվում է երկբորդ անգամ ըստ նույն բնագրի: Կատարված ուղղումներն են.

էջ 404, տող 1. ԽՀ-ի բնագրում՝ կանանց—ուղղված է՝ կանաչ:

էջ 404, տող 9. ԽՀ-ի բնագրում՝ Սարեբին նողերում այժմ բամբակ են ցանում—առաջին բառն ըստ երկույթին, ազավադումն է ինչ-որ այլ բառի, որ չկարողացանք որոշել, պայմանականորեն ուղղել ենք այսպես՝ Սարեբի նողերում այժմ բամբակ են ցանում:

Բնագրում կան արևմտահայերենի ձևեր, ինչպես. էջ 405, տող 14. պահ մը, տող 27. իրկում, էջ 406, տող 14. սանուռել: Բյուզանդ-ը գրված է ըստ արևմտահայ արտասանության Փյուզանդ (էջ 404, տողեր 30, 36): Բնականաբար, ամենը նույնությամբ թողնելով է, քանի որ պետք է հեղինակային լինի՝ արված խոսքի ոճավորման նպատակով: Հեղինակը տկնարկի ղլխավոր հերոսի՝ իր նախնիին ուսուցչի, լեզվին հատուկ ձևեր գործածելով, հավանաբար, ցանկացել է զգացնել տալ արևմտահայերենի առկայությունը նրա խոսքում:

Բնագրում երկու անգամ գործածված է հղույթուն հնացած և այժմ սխալ թվացող ձևը (էջ 405, տողեր 25, 29) նույնպես թողել ենք:

Ակնարկում նկարագրված է էջմիածնի Գեորգյան ձեմարանի բակը, ինչպես նաև ձեմարանի և կապարանի ներքը: Այդ ամենը, իրոք, ծանոթ ու հարազատ են եղել նախնիին ձեմարանական Բակունցին, նա ձեմարան ընդունվել է 1910 թ. (միանգամից 3-րդ դասարան), չորս տարի անընդմեջ սովորել է, ապա 1915—16 ուսումնական տարում ընդմիջում տվել (զբաղվել ուսուցչությամբ), քանի որ ձեմարանի շենքը տրամադրվել էր արևմտահայ գաղթականությանը: 1916—17 ուսումնական տարում Բակունցը շարունակել է ուսումը և ավարտել դասարանական (գպրոցական) բաժինը: Այնուհետև, դիմել և ընդունվել է լսարանային բաժին (Ա լսարան), սակայն 1917 թ. աշնանը կարճ ժամանակ սովորելով ձեմարանի առաջին լսարանում, ղեկավարների 26-ին այլ ուսանողների հետ Գ. էյկլյանի ղեկավարությամբ մեկնել է ռազմաճակատ իրրե կամավոր:

Ապա՝ ինը տարի ընդմիջումից հետո այցելել է էջմիածին և ձեմարան, դա եղել է 1926 թ. նոյեմբերին (ակնարկի վերջում նկարագրվում է նոյեմբերի 7-ի կամ 29-ի տոնակատարությունը՝ Վաղարշապատում. «Ծրեկոյան քաղաքում հրավառություն կար: Պղնձի փուլերը հնչում էին հաղթական մարշով»): Այնպես որ, հեղինակի գրածը («Վա-

դուց, շատ վաղուց չէի եղել») ընդամենը ինը տարի պետք է հասկանալ: Այդ ալյցն էլ նկարագրված է ակնարկում:

Ակնարկի սկզբում և այլ տեղերում հիշված մշեցի Արրոն իրական անձ է, եղել է ճեմարանի պահակը և դոնապահ:

Բակի լորենիները, պարիսպը, տախտակա տնակը ճեմարանի նախկին բուկի իրական մասերն են կազմել. այժմ չկան պարիսպը, դարպասը, տնակը: Երկաթ ճաղերով պատուհանները, հյուսիսային դռները, սանդուղքները՝ մաշված ու ծոված երկաթներով ու տեղ-տեղ դողացած տախտակներով վերաբերում են ճեմարանի շենքի դրսին ու ներսին, և այժմ էլ ամենը կա դրեթն նույն ձևով: Նույն շենքի մեջ են ակնարկում հիշվող կլոր սրահը (հանդիսարանը), առաստաղի գերանին խրված զանգերի կեռերը և այլն:

Գամառ Քաթիկոսյան (Ռ. Պատկանյանի) բրոնզե կիսանդրին ակնարկում նկարագրված տեղից հանված է և փոխադրված շենքի հակառակ մասում եղած բակը, իսկ նրա տեղում Ա. Միկոյանի կիսանդրին է: Հիշվող հուշարձանը («դառնում եր մի այլ արձանի, որ նոր է, ավելի բարձր և որի տակ թաղված մարդկանց ռմի հատիկ իղձը» մեր շրջան էին» — էջ 406, տողեր 18—20) կառուցված է եղել ակնարկի հրապարակումից ոչ շատ առաջ. դա խորհրդային իշխանության համար զոհվածների սյուն-հուշարձանն էր, որ այժմ հանված է:

Բակունցի այս ալյցնությունն ժամանակ ճեմարանի շենքը տրամադրված էր Վաղարշապատի դպրոցին, և պիտներների մարզանքի մասին ակնարկի սկզբում ասվածը նույնպես իրողություն է:

Ակնարկի երրորդ մասում (կրկնորդ աստղանիշից հետո) նկարագրված ծառուղին (սկզբնական ծառուղին... վեհապառ զորնում է կամավորներին») տրդեն վանքի բակին է վերաբերում, քանի որ այն շրջանի կաթողիկոս Գեորգ և Սուրենյանը կամավորներին օրհնել է վանքի բակում, այն ժամանակվա վեհաքանի պատուհանից:

Ճեմարանը և նրա բակը (ծանոթ բակը) նկարագրելուց հետո հեղինակն անցնում է վանքի բակի նկարագրությանը: «Վանքի մոտ մարմար գերեզմանադարեր կան» — խոսքը վերաբերում է Մայր տաճարի զանգակատան շուրջը եղած շիրմաքարերին: Վանքի բակում է նաև Մատենադարանի նախկին շենքը, որ հետո տրամադրվեց հոգեքո ճեմարանին:

Ակնարկում հիշատակվող լինն ու անտառը նույնպես վանքի լինն է և նրա մոտից սկսվող անտառը:

Ակնարկից տեղեկանում ենք, որ նրա ղլխավոր հերոսը հեղինակի նախկին դասատուն է և այս մատենադարանի աշխատող: Միաժամանակ, ինչպես ասվեց, նրա արտասանությունից (Փյուզանդ և այլն) կարելի է ենթադրել, որ նա արևմտահայ է: Պարզ է դառնում, որ 1926 թ. այդ անձը բավական ծեր է եղել («Զեր բերանի խոռոչում ես ոչ մի առամ չտեսա»), ակնոց է դրել: Ո՞վ է այդ անձը:

Մենք ուշադրության առանք Գեորգյան ճեմարանում Բակունցի՝ մեկ հայտնի բոլոր դասատուներին (Գ. Հովսեփյան, Մ. Բերբերյան, Ա. Հովհաննիսյան, Կ. Տեր-Մկրտչյան, Գ. Էդիլյան, Ս. Տեր-Հակոբյան, Մ. Սանթրոսյան, Հ. Ստեփանյան, Ա. Հովսեփյան, Հ. Մանանդյան և ուրիշներ), նրանցից որեւէ մեկը չի համապատասխանում ակնարկի հերոսի տվյալներին: Դիմեցինք Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ավագ գիտաշխատող Ս. Էդանյանին, որն ուսումնասիրել է Մատենադարանի ձեռագրացուցակների և աշխատողների պատմությունը: Նա հայտնեց, որ այդ տվյալներով անձը Մատենադարանի

նախկին գրասփայլ Դադրիկ Ներսիսյանն է՝ արևմտահայ: Նա Մատենադարանում կազմել է, այսպես կոչված, «Դադրիկյան ցուցակը», որտեղ գրանցվել են Վասպուրականից և Մուշից 1915—16 թթ. էջմիածին բերված ձեռագրերը (տե՛ս նաև Ֆուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, Երևան, 1965, էջ 108—109):

էջ 403, տողեր 25—26. մի վարդապետ մեկնում էր «Կոռնրացոց քղրի» իմաստը— խոսքը վերաբերում է Պողոս առաքյալի «Թուղթ առ կորնթացիս» («Ուղերձ Կորնթացիներին») նորկտակարանային երկին: «Թուղթ առ կորնթացիս» երկուն են՝ առաջին և երկրորդ:

էջ 404, տող 3. «Էրֆուրտի ծրագիրը»—Գերմանիայի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության ծրագիրը, որ ընդունվել է 1891 թ. էրֆուրտ քաղաքում տեղի ունեցած համագումարում: Ֆ. էնգելսը բնադատել է այդ ծրագիրը որպես համաձայնողական: Բակունցը գրելով՝ «Իսկ մի աշակերտ զույսը կախ, հայրսուրբից ծածուկ կարողում էր ծընկների վրա դրած «էրֆուրտի ծրագիրը», ցանկացել է ակնարկել ճեմարանում հեղափոխական գրականության գաղտնի ընթերցումը: Սակայն բուն «էրֆուրտի ծրագիրը» այդ բանն ակնարկելու համար հաջող օրինակ չէ: Արդյո՞ք գրողը նկատի չի ունեցել 4. Մարքսի «Գոթայի ծրագրի բնադատությունը», որ կարճ կոչվում է նաև «Գոթայի ծրագիր» (սարունակում է գերմանական սոցիալ-դեմոկրատների 1875 թ. Գոթա քաղաքում ընդունած ծրագրի խիստ բնադատությունը): Դա այնպիսի երկ է, որ ճեմարանում կարող էր ընթերցվել Բակունցի նկարագրած ձևով:

էջ 404, տողեր 25—26. Ո՞ւտայր ինձ զծովսն ծխանի և զառալուոն նավասարդի...— հայկական հեթանոսական հին երգի տողերն են: Երգից մի փոքր հատված պահպանված է Գրիգոր Մազիստրոսի թղթերում (ԼԳ): Ահա այն.

«Ո՞ւտայր ինձ զծովսն ծխանի
նվ զառաւօտն նաւասարդի,
Հվաղելն եղանց և զվարդելն ևղջերուաց.
Մեր փող հարուար և թմբկի հարկանէար,
Որպես օրէն էր թաղատրաց»:

էջ 405, տողեր 2—3. Այն օրից հետո այնքան շատ վայրեր եմ տեսել, այնպիսի օրեր եմ անցել, խորխորատ... և այլն—խոսքը վերաբերում է մի ժամանակամիջոցի, որ սկսվել է 1917-ի վերջից՝ Բակունցի ռազմաճակատ մեկնելու օրերից և ավարտվել խարկովի գյուղատնտեսական ինստիտուտում սովորելու շրջանով (1920—1923): Այդ ընթացքում Բակունցը ծանր օրեր է ապրել. մասնակցել է 1918 թ. ձմռանն ու գարնանը Հայաստանի հողում՝ սկսած Կարիների մինչև Սարդարապատ, տեղի ունեցած մարտերին և աղետալի նահանջին, տեսել շատ արյուն, մահեր ու ավերածություն, «ճաշակել» քաղց, հիվանդություն, կրել այլ տառապանքներ՝ մարմնական, հոգեկան:

էջ 406, տողեր 5—6. «Այս իմ մի հատիկ իդձը կատարեմ»—Ռ. Պատկանյանի «Իմ կտակը» բանաստեղծության տողն է: Ահա ամբողջը.

Կյանքիս մեջ մի հատ սին փառք ունեցա.
Սուրբ էջմիածին թաղվել ցանկացա,

Սիրական իմ ազգ՝ ին Աստված օրհնւ,
Այս իմ մի հատիկ իդձս կատարես:

Էջ 406, տող 32—34. տասր տարի առաջ էր, է՛լ ավելի: Այստեղ «խմբեր» կային. «գեներ ու զբանից բնդում էին լերինք»—խոսքը վերաբերում է հայ կամավորական խումբերին, որոնք 1914—1915 թթ. անցնում էին էջմիածնով, կանգ առնում վանքի բակում: Այս գեղարմ՝ Շտաս տարի առաջ էր, էլ ավելի»—հիշտ տեղեկատվություն է:

«Ձեռք ու զբանից բնդում էին լերինք»—մարտաշունչ-ազգային երգերից մեկի վերափոխված տողն է:

Էջ 406, տող 35. «Շուշան Շավարչեան»—Ղ. Ալիշանի վրդերգն է, որտեղ նկարագրվում է հայոց Սանատրուկ թագավորի զուտը, բրիստոնեությունն քնդունած Սանդուխտի նահատակությունը:

Էջ 406, տող 35—էջ 407, տող 1. դովագներ Ավարայրի օրերից—նկատի ունի Վարդանանց պատերազմը Ավարայրի ճակատամարտով, որ տեղի ունեցավ 551 թ. Տղմուտ գետի ափին, Ավարայր գյուղի մոտ, համանուն դաշտում, որը կոչվում է նաև Արտաղի դաշտ, ավելի հին անունն է Շավարչավան դաշտ՝ Շավարչան (այժմ Մակու) քաղաքով: Այդտեղ հայերը անձնավիրտար գիմադրավեցին պարսկական մեծ բանակին:

Էջ 407, տողեր 1—2. Բասենը. Ալաշկերտ—նկատի ունի Հայաստանի Բասենի դաշան ու գավառը և Ալաշկերտի դաշտը (Բազրեանդ գավառ). երկուսն էլ Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի մասերն են: Բասենը գտնվում է Կարինից արևելք, գրադեցնում է Արարսի վերին հոսանքի շրջակայքը: Ալաշկերտի դաշտը (Ալաշկերտ քաղաքով) Հայկական պար լեռնաշղթայից հարավ է: Երկուսն էլ այժմ գտնվում են Սուրբակուն տիրապետության տակ:

Էջ 407, տող 24. «Նվագող վշտից հայրենայաց»—հայոց կաթողիկոս (1892—1907) Մկրտիչ Երեմյան Հայրիկի շիրմարարի մակագրության մի հատվածն է (ավելի ստույգ՝ Նուագող վշտից հայրենեաց Հայոց):

Էջ 408, տողեր 9—10. Ներսես կաթողիկոսի նամակը—Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսի (1843—1857) մատին է:

Կ Ա Մ Ա Ն Ո Վ

(Էջ 409)

Առաջին անգամ տպագրվել է «Մարտակոչ» օրաթերթում, 1927 թ. հունվարի 11-ին (N 7)՝ Ալեքսլ ստորագրությամբ: Երկրորդ անգամ երկերի 1964 թ. երկհատորյալում (հ. 1):

Գրականության և արվեստի թանգարանում պահվում է այս ակնարկի ձեռագիրը: Գրված է փոքր (10,7×17,5 սմ) թերթիկների վրա (յուրաքանչյուրի մեկ էջին), հեղինակի ձեռքով, մուգ մանուշակագույն թանաքով: Թերթերը դեղնած են, թուղթն անհարթ, յուրաքանչյուր էջում տողերի բանալին է 32—33: Էջերի վերեկ ձախ անկյուններում նույն թանաքով կա համարակալում, որ սկսվում է 2-ից և վերջանում 12-ով: Առաջին էջը չկա:

Երբ 1958—59 թթ. մենք կազմում էինք Ա. Բակունցի մատենագիտությունը, նրա

մեջ «Մարտակոչում» տպագրված «Կաժանով» ակնարկը զրեցինք, բայց առանց կարգալու, որ տեղիք տվեց թյուրիմացության: Մատենագիտության մեջ (1960 թ.) Պանկյանը վամ անտիպ գործեր վերնագրի տակ (էջ 113) նշեցինք երկու ձեռագրեր, որոնք ըստ Գրականության և արվեստի թանգարանի տեղեկատվության անտիպ են համարվում. զրանցից մեկը «Երբ որ բացվեն դռներ հուսո» պատմվածքն է, մյուսը, կոչված ըստ վանդակության, պայմանականորեն վերնագրեցինք «Տաշքենդ գնացող մարդը». ըստի որ ձեռագրի առաջին էջը (ուստի և վերնագիրը) չկար: Միաժամանակ, մատենագիտության մեջ (էջ 47) զրեցինք ձեռագրի 4-րդ էջի լուսանկարը՝ «Ա. Բակունցի մի անտիպ ակնարկի ձեռագիրը» բացատրությամբ:

Մատենագիտության օգնությամբ «Կաժանով» ակնարկը տեղ գտավ Երկերի 1964 թ. երկհատորյակի առաջին հատորում: Երկրորդ հատորի վերջում կա «Կազմելի կողմից» վերջաբան, որտեղ ասված է. «Երկհատորյակից դուրս է մնացել «Հովնաթան Մարը» վիպակը: Դուրս են մնացել հեղինակի նաև վաղ շրջանի երկու անտիպ գործերը (որոնցից մեկի առաջին թերթը չի պահպանվել)»։ Ուրեմն, կազմող՝ Ս. Պայազատը, նույնպես կարծիք է, թե ձեռագիրը, որի առաջին էջը պակաս է, անտիպ է՝ չիմանալով որ այն նույն «Կաժանով» ակնարկն է, որը տեղ է գտել իր կազմած երկհատորյակում:

1965 թ. «Սովետական գրականություն» ամսագրին հանձնեցինք Բակունցի հիշյալ երկու ձեռագրերի բնագրերը: «Երբ որ բացվեն դռներ հուսո» պատմվածքը չտպագրվեց, իսկ առաջին էջը պակաս ձեռագիրը տպագրվեց ամսագրի 1965 թ. 3-րդ համարում՝ «Գրական ժառանգություն» խորագրի ներքո: Որոշ ժամանակ անց թյուրիմացությունը պարզվեց. այսինքն, որ ձեռագիրը «Կաժանով» ակնարկն է, ուրեմն և անտիպ չէ: «Սովետական գրականություն» ամսագրում (1965, № 5, էջ 160) հրապարակեցինք նաև խմբագրության, որ ներողություն խնդրեցինք անփութության համար:

Ձեռագրի և «Մարտակոչում» տպագրված բնագրի միջև կան որոշ տարբերություններ. ներկա հատորում ակնարկը տպագրված է ըստ «Մարտակոչի» բնագրի, իսկ նրա և ձեռագրի միջև եղած տարբերությունները ներկայացված են Բնագրային տարբերակներ բաժնում:

«Մարտակոչի» բնագրում կատարված ուղղումներն են.

էջ 412, տող 4. Մ-ի բնագրում՝—Դե Երեսի քրոլ Եղածն իրան տամ—ուղղված է ըստ ձեռագրի՝—Դա. Երեսի քրոլ Եղածն իրան տամ:

էջ 416, տող 6. Մ-ի բնագրում՝ խոսողներ Են—ուղղված է ըստ ձեռագրի՝ խոսողներ Են:

«Կաժանով» ակնարկի ձեռագրում շեն նշված գրության թվականն ու վայրը: Գրականության և արվեստի թանգարանի տեղեկատվության համաձայն այդ ձեռագիրը «Երբ որ բացվեն դռներ հուսո» պատմվածքի հեղինակային ինքնագրի հետ թանգարան է հանձնել Ա. Կարինյանը՝ հայտնելով, թե դրանք ինքը ստացել է հեղինակից իր խմբագրած «Պայքար» շաբաթաթերթում տպագրելու համար: Քանի որ «Պայքարը» հրատարակվել է միայն 1923 թ., Բակունցն էլ խարկովից Հայաստան է եկել նույն թվականի հուլիսին, ուստի եթե ստույգ է հիշյալ տեղեկությունը, ապա երկու երկերն էլ պետք է գրված լինեն և «Պայքարին» հանձնված նույն 1923 թվականին:

«Կաժանով» ակնարկի բովանդակությունից իմանում ենք, որ հեղինակը այն գրելու ժամանակ աշխատելիս է եղել իրրե գյուղատնտես, շրջել է գյուղից գյուղ, գրադվել հո-

ղաշափական գործերով, և որ նկարագրվածը աշնանն է տեղի ունեցել: Սա լուրջ կասկած է առաջացնում 1923-ի նկատմամբ: Բանն այն է, որ այդ թվականի սեպտեմբերին Բակունցը Երևան էր տեղափոխվել և սեպտեմբերի 7-ին աշխատանքի անցել տեղի սերմնարածարանում, ապա Գորիս է տեղափոխվել մոտ մի տարի անց՝ 1924 թ. հոկտեմբերի երկրորդ կեսին և աշխատանքի անցել իբրև Զանգեզուրի գաղառական գյուղատնտես, հետո հողրամենի վարիչ: Այդ ժամանակից սկսած է, որ Բակունցը շրջել է Զանգեզուրի գյուղերում, զբաղվել գյուղատնտեսական գործերով: Թվում է, որ ակնարկում նկարագրվածը վերաբերում է 1925 կամ 1926 թ. աշնանը: Ենթադրության համար հիմք է ծառայում նաև այն, որ այս բնույթի մի ակնարկ հաղթել թե Բակունցը 1923-ին գրելուց հետո իր մոտ պահելու ավելի քան երեք տարի և հրապարակելը 1927 թ. հունվարին: Ի վերջո, չի կարելի հաշվի չառնել նաև Ավսել ստորագրությունը, որ գրողը սկսել է հեռագրականորեն դնել իր երկերի տակ 1925-ի սկզբներից: Ուստի, մեր կարծիքով, ակնարկը չի կարող գրված լինել 1923-ին «Պայքարի» համար, այն կարող էր գրվել միայն 1924 թ. հոկտեմբերից հետո, իսկ ավելի որոշակի՝ 1926 թ.:

Գծվար է անհրկրայորեն ասել, թե ակնարկում ինչ վայր է նկարագրված: Սկզբում հիշվում են Ահնաձորի անտառները: Առաջին պահ դա կարող է վրիպակ թվալ, ինչպես, որ թվացել է երկհատորյակը կազմողին. այնտեղ տեղանունն ուղղված է՝ Ահնիձոր. հավանաբար ենթադրվել է, թե խոսքը Ալավերդու շրջանի Ահնիձորին է վերաբերում: Կարծում ենք, որ նկարագրված վայրը պետք է Զանգեզուրում գտնվելիս լինի. ծնր գյուղացու Տաշենդ գնալու հանգամանքը և այլն, որ նրա որդին Տաշենդում է, ավելի հավանական են դարձնում նրանց զանգեզուրցի լինելը, բանի որ շատ ավելի բիշ հավանական է, որ լուսնու որդին Տաշենդ մոխարված լինի և հայրը գնալիս լինի այդ գաղաքը: Գյուղից սալով (ֆուրդոնով) մի խումբ մարդիկ են հնոանում, բանի որ ծնրուկը նստել էր նույն սալը, պետք է մտածել, որ սալի ուղղությունը ծնրուկու ուղածն է եղել (հավանաբար՝ դեպի Բաբու, որտեղից կարող էր Տաշենդ գնալ): Կնշանակի սալով մեկնողները դեպի Բաբու էին գնում, որ նույնպես բնորոշ է Զանգեզուրին և ոչ թե Լոռուն:

Ինչ վերաբերում է Ահնաձոր անվանը, ապա շկարագրացանք ստույգ որոշել, թե Զանգեզուրի որ մասում կա այդ անունով անտառ և նրա մեջ՝ Կատարի խաչ: Ահնաձոր (Այնաձոր) անունով գյուղ եղել է եղեգնաձորի շրջանում: Ահնաձոր է կոչվում Գորիսի շրջանի Հալիձոր գյուղից ոչ հեռու գտնվող մի անտառամաս: Արդյո՞ք այս վերջինն է Բակունցի նկարագրվածը, թե՞ մի այլ Ահնաձոր, որտեղ իրոր կա Կատարի խաչ:

«Խոտ» ակնարկում նույնպես հիշվում է Կատարի խաչ: Համեմատենք. «Կաժանով»՝ «Գաղաշին Կատարի խաչի սպիտակ ժայռերը մեջք-մեջքի տված բարձր բուրգ էին կաղ-մեղ», «Գյուղերում հավատք կա, թե Կատարի խաչը չբեր կանանց արգանդում պտուղ է ծնում»։ «Խոտ»՝ «Երբ «Կատարի խաչի» բարձունքից նայում ենք ներքև, խոր ձորին» (էջ 375, տողեր 2—3) կամ՝ «...չեք ուղում հեռանալ «Կատարի խաչից», նեղլիկ կածանով իջնել ներքև (էջ 375, տող 8)։ «Բեռն, Բեռն...» պատմվածքում գլխավոր հերոս Տիտոսը մտածում է. «Տեսնես Կատարի խաչի ուխտավորի չափ մարդ կլինի» (էջ 144, տողեր 12—13)։ Հնարավոր է, որ սրանք երեք կամ երկու տարբեր «Կատարի խաչեր» լինեն. բայց պույն և միևնույնի մասին է խոսքը:

Գորիսի շրջանում խոտ գյուղից հյուսիս-արևելք կա մի սար Խաչին ֆեռժ անունով (Աղբրեջանի սահմանի մոտ), արդյո՞ք այդ լեռն է Բակունցը նկարագրել «Կաժանով» ու «Խոտ» ակնարկներում:

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Մահկալ» օրաթերթի 1927 թ. փետրվարի 17-ի համարում (№ 14)՝ Ակսել ստորագրությամբ: Այժմ տպագրվում է երկրորդ անգամ ըստ նույն բնագրի:

Կատարված ուղղումներն են.

էջ 419, տողեր 20—21. ՄՃԿ-ի բնագրում՝ «վանեցեց զանգատը» — վրիպակ է (մի քանի տող ներքև տպված է ճիշտը). ուղղել ենք՝ «վանեցոց զանգատը»:

էջ 420, տողեր 7—8. ՄՃԿ-ի բնագրում՝ կարգադրվում ԲՆՆԵԼ—ուղղել ենք՝ կարգադրվում է ԲՆՆԵԼ:

էջ 421, տողեր 21—22. ՄՃԿ-ի բնագրում՝ բղղալել է—հավանաբար վրիպակ է, ուղղել ենք՝ բղալել է:

Մի քանի լեզվական և ուղղագրական անմիօրինակություններ ճիշտ չհամարեցինք ուղղել: Օրինակ, բնագրում առկա են կուրխացի (էջ 417, տող 1) և կուրխցի (էջ 418, տող 24, էջ 419, տող 34 և այլն) ձևերը, որ պահպանված են:

Ակնարկն այնպիսի տպավորություն է թողնում, որ Ա. Բակունցն ինքն է դնացի էություն՝ Անդրեասի գիմումը քննելու: Այն ժամանակ նա աշխատում էր «Մահկալ» թերթի խմբագրությունում և, ըստ երևույթին, նրան գործուղած են եղել Միդրու շրջան՝ դիմումի փաստերը քննելու:

էջ 417, տող 3. Մեղրու գավառի Կուրխ գյուղին—Կուրխն, իրոք, Մեղրու շրջանում է, շրջկենտրոնից հյուսիս-արևմուտք:

էջ 419, տող 20—21. Ռաֆայել Պատկանյանի «վանեցոց զանգատը» — խոսքը Ռ. Պատկանյանի «Հայի զանգատը» բանաստեղծությանն է վերաբերում. հաջորդ տողերում բերված է այդ բանաստեղծության մի քառատողը, բայց խիստ աղավաղված (տե՛ս Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1963, էջ 120):

«Ս Ո Ւ Ր Ի Ս»

(էջ 423)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Արվեստ, դրականություն, գիտություն» շաբաթաթերթի (Թիֆլիսում հրատարակվող «Պրոլետար» օրաթերթի հավելված) 1928 թ. հունվարի 1-ի համարում (№ 1)՝ Ակսել ստորագրությամբ: Այժմ նույն բնագիրը տպագրվում է երկրորդ անգամ: Կատարված են հետևյալ ուղղումները.

էջ 424, տողեր 31—32. ԱԳԳ-ի բնագրում՝ միտքը բողնում է Մաստաւա—խոսքի ժողանդակությունը թևադրում է, որ բողնում է—ն վրիպակ է. ուղղել ենք՝ բոշում է:

էջ 425, տող 2. ԱԳԳ-ի բնագրում՝ առ չալի՛, Մուկուչ, «Հուպուլը» չալե—կարծում ենք սկզբի չալի—ն վրիպակով է տպված, նույն խոսքում ճիշտ է՝ չալե—ն, ընդ որում բնագրում քիչ հետո (էջ 425, տող 15) դարձյալ չալե ձևն է, որ և Շիրակի խոսվածքի հաճախ տարրն է, (իսկ չալի ձևը՝ խորթ). հեղինակը չէր կարող նույն նախագասության մեջ իրար կից գործածել մե՛րթ չալի, մե՛րթ չալե, ուստի առաջինն ուղղեցինք՝ չալե՛:

էջ 425, տող 25. ԱԳԳ-ի բնագրում՝ նստել եմ վազո՜ռոն...—ըստ երևույթին, եմ-ը ճիշտ չէ, պետք է որ վրիպակով տպված լինի, ուղղված է՝ նստել ես վազո՜ռոն:

էջ 426, տող 1. ԱԳԳ-ի բնագրում՝ խոնկում Լճ ամբոխին — ուղղել ենք՝ խառնվում Լճ ամբոխին:

Անհարկում նկարագրված է Լենինականի կայարանը. տրված են տեղի ու շրջակայքի բնակիչների կենցաղային սովորույթների, խառնվածքային առանձնահատկությունների պատկերներ, որոյնք՝ ավելի բնորոշակ կտալով առկա են «Որդի Որոտման» վեպի պահպանված հատվածներում՝ «Մեր ծանոթը», «Վազոն մի ժամ դարձ (տե՛ս Երկերի սույն հրատարակության 3-րդ հատորը): Ընդ որում, թե՛ այս ակնարկում, թե՛ «Որդի Որոտման» մեջ նկարագրված է նաև գնացքը (վեպում՝ վագոնի ներսը):

էջ 423, տող 1 և 24. էջ 425, տող 31. սորուշ և վսեռքուշ—առաջինը երկրորդի (ВССОЩУ-ի) շիրակյան արտասանությունն է:

էջ 424, տողեր 8—9 և հետո. Մի վազոնում բլավալեցիք էին. մշտում հոռոմցիք, երրորդում մասսաբեցիք ու րալինցիք:—Խոսքը վերաբերում է Լենինականի շրջակայքի՝ համապատասխանաբար Ախուրյանի, Արթիկի, Թալինի շրջանների գյուղերի բնակիչներին:

էջ 425, տող 2. «Հոպսոլը» չալե—խոսքը ժողովրդական մի պարեղանակի մասին է:

էջ 425, տողեր 20—21.—Ընկել ե՛մ գերի...
—Օտար երկրներ...

էջ 425, տողեր 25—26.

Նստել ևս վազո՞նում...

Սալգամբ բալա ջան:

էջ 425, տողեր 34—35. Երկնույց կախված է Սողոմոնի գիրքը,

Կարդացեր, իմացեր սալգամբի միտքը:

Բոլորը 1910—1920-ական թվականներին տարածված ժողովրդական գինւորապանդխտային երգերի հատվածներ են: Նույնը և՛ էջ 426, տող 18, էջ 427, տող 2. Վազո՞ն, մի՞ ժամ տա՞. ժողովրդական երգի մի բառատողի սկիզբն է, որի տարբերակը կա «Որդի Որոտման» վեպում՝ «Վազոն, մի՞ ժամ դարձ» ձևով:

Կ Ա Պ Ը

(էջ 428)

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Արվեստ, գրականություն, գիտություն» շաբաթաթերթի («Պրոլետար» օրաթերթի հավելված) 1928 թ. հունվարի 22-ի համարում (№ 4)՝ Ալսել ստորագրությամբ: Այժմ տպագրվում է երկրորդ անգամ ըստ նույն բնագրի:

Ուղղել ենք բնագրի խումբ խումբ-ը (էջ 428, տող 7)՝ ավելացնելով գծիկ: Ինչպես այլ բնագրերում, այստեղ ևս չենք ուղղել ֆցաձ, ֆցենձ, ֆցել բարբառային գրության ձևերը, որոնք հեղինակային են:

Այս երկը մեկն է նրանցից, որոնց ակնարկ թե՛ պատմվածք լինելը դժվար է որոշել: Նկարագրված խոսակցության ու ժողովի վայրը նշված չէ, և առհասարակ վայրի ու անձանց որոշակիություն չկա. միայն հիշատակվում է Բաբուն, որ ակնարկի հերոսներից մի բանիսի աշխատանքի վայրն է: Չնայած դրան, պատումը այնքան ակնարկային

Միայն, որ գերադասելի համարեցինք զենել ակնարկների շարքում (ԼՍԼ մեկը ընկալի իբրեւ պատմվածք, հազիվ թե հնարավոր լինի լրջորեն առարկել)։

Չնայած վայրի անորոշությանը, նկարագրվածը պետք է լինի մեկը Զանգեզուրի գյուղերից, որոնց բնակչությունը զանգվածաբար թաքու էր տեղափոխվում կամ՝ Միջին Ասիա։

էջ 428, տող 12. «Զակապ» — Անդրկովկասի ֆեդերատիվ հանրապետության հեռագրական գործակալության ուսերեն անվան (Закавказское телеграфное агентство) հապավումն է։

էջ 428, տող 13. Դյանչայի զավառի Բանանց զուլում — խոսքը Գանձակի (այժմ Կիրովոբադ) մերձակա հայկական խոշոր գյուղերից մեկի մասին է։

էջ 430, տող 7. Վրասեսլի խոզ — նույնը տե՛ս «Կարմրաբար» վեպի 3-րդ մասում Արզումանի խոսքի մեջ։

Ո Ձ Ի Բ Ե Ր Ա Ն Ի Տ

(էջ 433)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1923 թ. Ռուսի 22-ի համարում (N 170), վերնագրից առաջ՝ Ակսել։

Ապա 1930 թ. հեղինակը ակնարկը կրճատած տպագրել է իր կազմած «Կարմիր արև» դասագրքում։ Այնուհետև անդ է գտել Երկերի 1964 թ. Երկհատորյակում (հ. 1)՝ որոշ կրճատումներով։ Այժմ տպագրվում է ըստ առաջին հրապարակման բնագրի։

Բնագրային աղբյուրի արժեք ունեն ե՛ «Խորհրդային Հայաստան», ե՛ «Կարմիր արև» հրապարակումները։ Վերջինում առաջինի համեմատ կրճատված են մեծ ու փոքր շատ հատվածներ (կեսից ավելին), ավելացված են կամ փոփոխված մի շարք խոսքեր։ Երկու բնագրերի բոլոր տարբերությունները ներկայացրել ենք Բնագրային տարբերակներ բաժնում։ Միաժամանակ, որպես հիմնական բնագիր այս անգամ ես (տե՛ս նաև «Մեր գյուղերում» (Ա) ակնարկի ծանոթագրությունները) համարել ենք երկի հեղինակային առաջին հրապարակումը, քանի որ դասագրքում եղած փոփոխումները գեղարվեստական մշակման արժեք չունեն, այլ մանկավարժական նկատառումներով արված կրճատումներ, լրացումներ և փոփոխումներ են։

Անհրաժեշտ համարեցինք հիմնական բնագրում մի քանի կետադրական և ուղղագրական ճշտումներ անել ըստ «Կարմիր արևի» բնագրի։ ԽՀ-ի բնագրում եղած լեզվական մի քանի անկանոնություններ հնարավոր չէղավ ճշտել ըստ ԿԱ-ի բնագրի, քանի որ համապատասխան հատվածները դասագրքում կրճատված են։ Դրանցից մի քանիսն ուղղել ենք այլ հիմնավորմամբ, մի քանիսն էլ թողել ենք նույնությամբ։

ԽՀ-ի բնագրում կատարված ուղղումներն են.

էջ 436, տող 28. ԽՀ-ի բնագրում՝ խորձերն, նաև էջ 436, տող 30՝ խրձեր — ուղղել ենք ըստ նույն բառի միևնույն բնագրում եղած այլ գործածությունների (էջ 436, տողեր 23, 25—26)՝ խուրձերը։

էջ 438, տող 3. ԽՀ-ի բնագրում Մինն էլ տեսնենք — ուղղված է ըստ ԿԱ-ի բնագրի՝ Մին էլ տեսնենք։

էջ 440, տող 6. ԽՀ-ի բնագրում՝ վայրենի մեղեր. — ուղղել ենք՝ վայրի մեղեր։

էջ 442, տող 17. ԽՀ-ի բնագրում՝ Մեկ էլ գաւ, ասեւ — ուղղել ենք ելնելով բովանդակությունից՝ Մեկ էլ կգաւ, կասեւ։

էջ 443, տող 26. ԽԶ-ի բնագրում՝ շնորհիվ էր համարում.— ուղղել ենք՝ շնորհ էք համարում:

էջ 445, տող 31. ԽԶ-ի բնագրում՝ ծառի— ուղղված է ըստ ԿԱ-ի բնագրի՝ Մառի:

էջ 445, տող 32. ԽԶ-ի բնագրում՝ շատ— ուղղված է ըստ ԿԱ-ի՝ Շատ:

էջ 445, տող 35. ԽԶ-ի բնագրում՝ փշացան— ուղղված է ըստ ԿԱ-ի բնագրի և բովանդակության թելադրանքով՝ փշացավ:

Չենք ուղղել լեզվական որոշ անհարթություններ. օրինակ, էջ 440-ի 16-րդ տողում կա թվի անհամաձայնություն՝ օղակներ կար հագցրած (փոխանակ՝ կալին), որ հեղինակային պետք է լինի, Շահ-Աբասով անունը գործածված է նաև Շահ-Աբասյան ձևով և այլն: Ամենը թողել ենք նույնությամբ:

«Կարմիր արև» դասագրքում «Օձի բերանից» ակնարկը համառոտված գնելով՝ վերջում Բակունցը կցել է հետևյալ հարցերը.

— Դյուղը ե՞րբ ազատվեց կալվածատերի լծից:

— Ի՞նչո՞ւ Չատի բիձան իրենց հին կյանքն անվանում է «Օձի բերան»:

— Ջեր գյուղում կալի՞ն կալվածատերեր. տեղեկացե՛ք, քե՛ս ի՞նչ էին վհարում գյուղացիները նրանց:

— Դյուղացիները կառո՞ղ էին ցարական կառավարության օրոք «աղվախատի» միջոցով ազատվել կալվածատիրոջ նշնամբից:

— Մեր պապերն ու տատերը մեզ սովորեցրել են, ու հիմա էլ շատերը նրանցից նույն համոզմունքին են, որ վանքը, եկեղեցիները ժողովրդին լուսավորել են, փրկել ու սլաշապանել. այս նորվածը ձեզ ի՞նչ համոզմունքի է բերում:

Անհարկում նկարագրված է գլխավորապես Ալավերդու այժմյան շրջանի Մարց գյուղը, իսկ ընդհանրապես խոսքը վերաբերում է Լոռու մի ոչ ընդարձակ շրջանի Անհարկում հազորդված գրույցը՝ հեղինակի և գյուղացիների միջև, տեղի է ունեցել Մարց գյուղի խոր ձորի մոտ գտնվող մի բարձունքում (Շշատ գեղատեսիլ մի բլրակի վրա), որտեղից անհարկի վերջում գրուցակիցները գյուղ են վերադառնում: Վանքապատկան հողերի հիշատակված կառավարիչները՝ Աղա Դարչո, Մարտիրոս, Կուրմանեցի Տիգրան, Շահ-Աբասով, Ռոստոմ, իրական անձինք են: Վերջինը Հովհ. Թումանյանի կրտսեր եղբայրն է՝ Ռոստոմ Թումանյանը (1872—1915 թթ.): Մենք գրույցը ենք Ռոստոմի գտնել՝ Վարսենիկ Թումանյանի հետ: Նա Բակունցի անհարկում իր հոր մասին գրվածի դեմ մի շարք լուրջ առարկություններ էր անում: Հովհաննես Թումանյանը գյուղում ապրող իր եղբայրների բաժանությունն առթիվ 1908 թ. Թիֆլիսից Դանդ գրել է համակ, որի մեջ կան Ռոստոմին վերաբերող բնութագրումներ. դրանցից որոշ պատկերացում կարելի է կազմել Ռոստոմի բնավորության այնպիսի գծերի մասին, որպիսիք, համապատասխան պայմաններում (վերատեսչի սլաշտոն և այլն) զարգանալով, կարող էին մոտենալ անհարկում նկարագրված Ռոստոմի հատկանիշներին. թեև հիմք կա մտածելու, որ այդ հատկանիշները անհարկում չափազանցված են: Ստորև բերում ենք Թումանյանի հիշյալ նամակը:

Սիրելի Ռոստոմ.

Ես պարզ տեսնում եմ, որ դուք բաժանվում եք: Դրա դեմ ոչինչ չունեմ, և շատ հասկանալի բան է: Բայց մարդու խելքն ու համուրը կգտնասի ժամանակներն են երեվում: Էնպես արեք, որ ոչ մի աղմուկ չը դուրս գա ձեր մեջ: Ամոթ է:

էնպէս արեք, որ մէկդ մլուսիդ չզրկէք: Առհասարակ մարդու զրկելը վատ բան է, բայց ախպերը ախպորը երբեք չպետք է զրկի: Աշխարհքում ամեն բան էլ աշխատելու օր: զանեկութեան է. բայց ախպեր չեն ծախում ոչ մի տեղ: Ապրելը նրա համար է լավ, որ քաղցրութիւն կա մեջը. Լիկ կուզուի ու դառնութիւնով է լինելու—ալիւի լավ է չլինի:

Կենանոց խելքով չընկնէք: Նրա՞նք կարճատես են, հեռուն չեն կարողանում տեսնել ու հասկանալ:

Վերջապէս ամեն կերպ աշխատեցէք նանին չըվշտացնէք: Մանավանդ բեզ համար նա շատ է եղել զլուխը ետ դրած:

Վահան էլ էն տեսակ տղա է, որ նրա հետ դալմադալ անելը մեղք կլինի:

Մի խոսքով, Լիկ մի դալմադալ, մի անհամութիւն դուրս եկավ—ես քեզանից եմ նեղանալու: Առաջինը, որ դու էս դրանց միջի մեծը, երկրորդը, որ քու համբերութիւնն է կտրած:

Լավ մտածի ու էնպէս արա, որ հավանեմ ձեր արածը:

Փառք Աստծու—մի մեծ բան չըկա մեջ տեղը: Իսկ ես իմ կողմից ամեն տեսակ ձեռք կօգնեմ: Իհարկեմ, ոչ մի բան չեմ ուզում ձեռքանից—ինչ ուզեք, էն էլ ձեզ կտամ իմ ունեցածից, միայն թէ էնպէս չանեք, որ սիրտս կտրեք ձեռքանից: Իմացած կաց, որ մի բան ալիւ կամ մի բան պակաս—դատարկ բան է, բայց մարդու նամուսն ու ախպոր կամ տան սերը—մեծ բան է: Ես լավ գիտեմ, որ ինչքան էլ դու անհամբեր լինես, այնուամենայնիվ լավ ես հասկանում ամեն բան, նրա համար էլ հույս ունեմ—որ այնպէս կանես, ինչպէս վայել է մեր օջախին ու մեր անունին:

30 հուլիսի

Թիֆլիզ

Քո Հովհաննես

Վանքապատկան հողերին վերաբերող՝ այս ակնարկում արծարծված խնդիրը նյութ է դարձել նաեւ Բակունցի բեմագրով 1930 թ. հանված «Աւ Բեկ տակ» (նախապես՝ «Ազգանշան ջրվիժի մոտ») շարժանկարի համար (բեմագրող Պ. Բարխուդարյան, նկարահանող Ա. Ստանկե): Մենք շկարողացանք գտնել բեմագրի հեղինակային բնագիրը, բայց բովանդակության պահպանված համառոտ վերաշարադրանքից հետեւում է, որ նկարի հիմքում ընկած են Ռոստոմ Թումանյանի հետ կապված դեպքերը, նրա սպանութիւնը, հաջորդ վերակացուի երևան գալը:

Էջ 433, տողեր 8—9. Մարցի զեւ—Մարց դյուղի մոտով անցնող դետ, որ սկիզբ է առնում Աղստեի լեռներից, հոսում դեպի հյուսիս-արեւմուտք, թափվում Դեբեդ:

Էջ 434 տող 4. Մարցը, Լոռուը, Շամուը, Աճնիճուը—Ալավերդու շրջանի գյուղերից են՝ շրջկենտրոնից հարավ-արեւելք, Չափինդաղ լեռից հարավ ընկած:

Էջ 435 տողեր 2—3. լուսավերջական սինդոյի կարգադրությամբ—սինդոը Հայոց լուսավորչական եկեղեցու խորհուրդն էր, որը ղեկավարում էր Ռուսաստանի հայոց եկեղեցիների վարչական ու տնտեսական գործերը կաթողիկոսի նախագահության ներքո: Հիմնվել է 1836 թ. ռուսական եկեղեցու սինդոյի օրինակով:

Էջ 435, տող 29. պլաստուն կազակներ—նույն արտահայտությունը կա նաեւ «Թրանջիա» պատմվածքում՝ «է՛յ, պլաստուն կազակ» (տե՛ս Երկերի սույն հրատ. հ. 1, էջ 125): Նախկինում հայերը այսպէս անվանում էին ցարական բանակի կազակային զորարար-միների զինվորներին:

Էջ 437, տող 29 և հետո. պրիստավ—տե՛ս «Իվան բեյը» պատմվածքի համապատասխան ծանոթագրությունը:

էջ 441, տող 33. ձեռնիկ է ինքն ինքն — նեւ (նեւն) . ըստ հայկական ամսնորոշի նշանակել է Քրիստոսի հակառակորդ, դաժանութիւն մարմնացում, սոստ առաքյալ, որ պետք է գա աշխարհի վերջից առաջ, աշտվար շարիքներ գործի, բայց պարտաւր Քրիստոսից: Նեւ ասում են նաեւ առհասարակ դաժան, չարագործ մարդկանց:

էջ 442, տող 1. Թոստոմբ մոտակա գյուղիցն էր — խոսքը Լոռու (Ալավերդու շրջան) Գանդ գյուղի մասին է, որ Բումանյանների ծննդավայրն է:

էջ 446, տող 7. Սեֆաւեցի մի ուրշաղենիկ կա — խոսքը, հավանաբար, այժմյան Իջևւանի շրջանի Սեբար գյուղի մասին է: Ուրշաղենիկ կոչվում էին ցարական շրջանում գաւառական ոստիկանութեան ստորին կարգի որոշ պաշտոնյաներ:

Պ Ե Մ Ձ Ա Յ Ի Զ Ա Ն Ք Ե Ր Ո Ւ Մ

(էջ 447)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1929 թ. հոկտեմբերի 15-ի համարում (№ 236)՝ Ակսել ստորագրութեամբ: Ապա տեղ է գտել «Նոր աշխարհ» . և տարիս դասադրում (ն., 1931) : Այժմ ստորագրվում է ըստ առաջին հրապարակման:

«Խորհրդային Հայաստանի» ստորագրութեանը վերականգնատ ու սխալաշատ է, կատարված ուղղումներից են.

էջ 447, տող 13. Խճ-ի բնագրում՝ զալեֆր — ուղղել ենք ըստ բառի այլ գործածութեան (էջ 448, տող 21)՝ զաղեֆր:

էջ 448, տող 9. Խճ-ի բնագրում՝ Բսենոֆոնի — ուղղված է Քսենոֆոնի:

էջ 449, տող 7. Խճ-ի բնագրում՝ մանրութեմ — ուղղված է՝ մանրութեմ:

էջ 449, տող 19. Խճ-ի բնագրում՝ Armenia — ուղղված է՝ Arménia:

էջ 449, տող 28. Խճ-ի բնագրում՝ առաձե — ուղղված է՝ Չագարաձե:

էջ 450, տող 22. Խճ-ի բնագրում՝ նուղավորվում է — ուղղված է՝ նյուղավորվում է:

էջ 452, տող 1. Խճ-ի բնագրում՝ պոթիաբաւարի — ուղղված է՝ պեթիուրաուրի:

Ուղղված են նաեւ այլ մանր վրիպակներ, այդ թվում կետադրական: Ալլահվերդի նախկին ձևը դարձրել ենք այժմ բնորոշված՝ Ալավերդի:

Չուղղելիքը բաբակնում (էջ 450, տող 30) դաժանաբանութեանը (բարականում իմաստով), որ հերոսի խոսքում է:

Ակնարկը, երևում է, գրված է թերթի պատվերով ու գործուղումով, հավանաբար, բնագրում կան խմբագրական միջամտութեաններ, ստորագրվելու էլ, կարծում ենք, չի սրբագրվել հեղինակի կողմից: Իսկ ընդհանրապես, Բախունցի շտապ գրված ակնարկներին է:

էջ 448, տող 9. ուղում եւ կանչել Քսենոֆոնի նման — իրականում ոչ թէ Քսենոֆոնը, այլ մյուս հույն գիւղորեններն են բացահայնել՝ Մովսէս, ծովսէս, մ. թ. ա. 5-րդ դարում, Էրր Միջագետքից սկսած տառապալից ցամաքային հասնաղարհ անցնելով դեպի հյուսիս, հասել են Սև ծովին (մանրամասն տե՛ս «Շալրիկ» ակնարկի համադասարանական ծանոթագրութեանում):

էջ 448, տող 33. Քրիստափորը «ուղում» է — ուղում նշանակում է հույն:

էջ 448, տող 34. աշխատել է Չիաուրում — Չիաուրիին բնակավայր է Վրաստանում:

էջ 448. տող 35. Նամուր—Ալաշկերդու շրջանի բնակավայր, որի շրջակայքում պղնձի հանքեր կան:

էջ 450. տող 9. Աստաֆյանը—Երևանի Արուսյան փողոցի նախկին անունը:

Վ Ա Ր Դ Ա Գ Ո Ւ Յ Ն Տ Ո Ւ Յ Ի Ե Ր Կ Ր Ո Ւ Մ

(էջ 454)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1929 թ. հոկտեմբերի 20-ի համարում (№ 241)՝ Ակսել ստորագրությամբ: Ապա տեղ է գտել «Նոր աշխարհ», Ե. տարի» դասագրքում (1931 թ.): Այժմ ստղագրվում է ըստ առաջին հրապարակման:

Կատարված ուղղումներն են.

էջ 454, տողեր 4—5. ԽՀ-ի բնագրում. արաբի սև խուրձեր ու մզլած խտաի կույտեր—որոշեցինք ուղղել, դարձրինք՝ արաբի սև կույտեր ու մզլած խտաի խուրձեր:

էջ 454, տող 5. ԽՀ-ի բնագրում՝ մեջ տեղը—ուղղված է՝ մեջտեղը:

էջ 456, տող 35. ԽՀ-ի բնագրում՝ բնառներ—ուղղված է՝ բիդներ:

էջ 457, տող 25. ԽՀ-ի բնագրում՝ չի լեղնի (արդի ուղղագրությամբ՝ չի կղնի). բանի որ բառը շորագլուցի բանվորն է գործածում, ըստ այդմ ուղղեցինք՝ չի կղնի:

էջ 458, տող 20. ԽՀ-ի բնագրում՝ ֆառհանքի, էջ 460, տող 14՝ ֆառհանքերը—ուղղված են ըստ միևնույն բնագրում նույն բառի ափելի մեծաբանակ գործածությունների (էջ 458, տողեր 12, 25, 26, էջ 460, տողեր 17, 21, էջ 461, տող 5)՝ ֆառհանքի, ֆառհանքեր:

էջ 459, տող 1. ԽՀ-ի բնագրում՝ շուքներն—վրիպակ է, ուղղել ենք՝ շուքներն:

էջ 459, տող 13. ԽՀ-ի բնագրում՝ մանուսայուրներ—ուղղված է ըստ նույն բառի այլ գործածումների (էջ 459, տողեր 23, 24, 25, էջ 460, տող 12)՝ մոնուսայուրներ: Նույն բառը մի տեղ (էջ 459, տող 16) գործածված է մանուսայուրները ձևով, պարձյալ ուղղված է՝ մոնուսայուրներ:

էջ 460, տողեր 14—17. ԽՀ-ի բնագրում կա անկանոնություն. Գործը դեռ չի մեծացել: Քառհանքեր, ինչպես և հիկոդ ժամանակավոր գործարանը, որտեղ կարքուրույր և աղամանյա սղոցները հղկում են տուֆը, կոկում այնպես, որ ֆառը ապակու նման ոլորել է դառնում:— չի մեծացել բառից հետո վերջակետը փոխարինել ենք միջակետով, որից փոքր-ինչ կանոնավորվել է խոսքը:

ԽՀ-ի բնագրում առհասարակ շատ են ուղղագրական անմիօրինակություններն ու հնացած ձևերը, որոնց մի մասը ճիշտ համարեցինք չուղղել՝ հեղինակային նախնական բնագրի տեսքին վնասած չլինելու նկատառումով: Կամ՝ ԽՀ-ի բնագրի մի տեղում (էջ 456, տողեր 20—21) գրված է, որ մայրամուտ է, իսկ հետո (էջ 459, տող 2)՝ աւեր նոր է ելել. կա՞մ հեղինակային վրիպում է, կա՞մ անփութություն (չի ասված, որ մի գիշեր անցել է): Նույնպես չուղղեցինք:

Ակնարկի բովանդակությունից և այլ հատկանիշներից երևում է, որ գրվել է «Խորհրդային Հայաստան» թերթի խմբագրության հանձնարարությամբ ու գործուղմամբ:

էջ 454, տողեր 7—8. «Եղիցի հոտ և հովիվ մի»—Աւետարան ըստ Յովհաննու—Ժ, 16. հայերեն դասական թարգմանությամբ՝ «Եղիցին մի հօտ և հովիւ».— Հիսուսի խոսքերն են իր հետևորդների ու իր մասին:

էջ 455, տող 8. և Նետո՝ Շոքազյալ—Շիրակը՝ հարակից մասերով (Եղեկ է նաև
այդ անվամբ գյուղ):

ՄԵՐ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ ԾԳՆՈՒՄ ԵՆ
ԶԲԱՎՈՐ ԴՅՈՒՂԱՅԻՆՆԵՐԻՑ
(էջ 463)

Մեզ ծանոթ առաջին հրապարակումը Մ. Գասպարյանի «Խորհրդային գյուղ» դա-
սագրքում է (Աշխատանքի գիրք գյուղական հանրակրթարանների համար), 1929 թ.
հրատարակության մեջ (էջ 33—34): Հնարավոր է, որ լինի ավելի վաղ տպագրություն:
Բացառված չէ նաև, որ այս հատորում տպագրվածը հատվածը լինի մի ավելի ընդար-
ձակ ակնարկի:

Հ Ա Ղ Բ Ա Կ Ա Ն Հ Ա Վ Ա Ք Ը
(էջ 464)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1931 թ.
հուլիսի 3-ի համարում (№ 154)՝ Ալսեկ տնտեսագրությամբ: Նույն թվականին տեղ է գտել
«Նոր աշխարհ» և տարի» դասագրքում: Այժմ տպագրվում է ըստ առաջին հրապարակ-
ման:

«Խորհրդային Հայաստանում» տպագրությունը վերիպակաշառ և սխալաշառ է: Կա-
ռարված ուղղումներից են.

էջ 464, տող 7. ԽՀ-ի բնագրում՝ կապարի—ուղղել ենք՝ կապարի:

էջ 465, տողեր 2—3. ԽՀ-ի բնագրում՝ մարդի առաջին անգամ—ուղղված է՝ մարդիկ
առաջին անգամ:

էջ 465, տող 18. ԽՀ-ի բնագրում՝ ձողին ուսին—ուղղված է՝ ձողն ուսին:

էջ 465, տող 32. ԽՀ-ի բնագրում՝ խոնհարում—ուղղել ենք՝ խոնհարում:

էջ 466, տող 3. էջ 468, տող 3. ԽՀ-ի բնագրում՝ բարձում—ուղղել ենք՝ բարձում:

էջ 466, տողեր 28—30. ԽՀ-ի բնագրում՝ Շրջանակի կենտրոնում մեկնեաճեր են՝
տրակտորներ, շարժացաններ: Նրանք ինչպես հեծյալ գնդի ձիերը զոհանաղեսի ժամա-
նակ:—անկանոնություն է. վերջակետը փոխարինել ենք ստորակետով, հանել ենք
Նրանք բառը՝ ...շարժացաններ, ինչպես հեծյալ... և այլն:

էջ 466, տողեր 32—33. ԽՀ-ի բնագրում՝ տեղը բռնում—ուղղել ենք՝ տեղ բռնում:

էջ 470, տող 5. ԽՀ-ի բնագրում՝ միախառնվում իրար—ուղղել ենք՝ միախառնվում
ենք իրար:

Ուղղել ենք նաև այլ վերիպակներ, այդ թվում կետագրական: Սարգարաբաղ ձևը
դարձրել ենք Սարգարապատ:

Զենք ուղղել բառերի մի քանի հնացած, նաև ոչ գրական դրույթան կամ արտասա-
նություն ձևեր, ինչպես՝ Մանտյուրներ (էջ 466, տող 24, այժմ՝ մոնտյոր), հարքոված
(էջ 467, տող 12, հիշողը՝ արդոված), տեղն ու տեղը (էջ 468, տողեր 24—25, այժմ՝
տեղնուտեղը), սահահարքներ (էջ 470, տող 2,—ավելի ճիշտ է՝ սահահարքեր): Այս
կարգի ձևերը զործածական էին ժամանակին և, կարծում ենք, հեղինակային պետք է լի-
նեն, ուստի ճիշտ համարեցինք շուղել (բնագրում մեր միջամտությունները չափից
ավելի չշատացնելու նկատառումով): Զենք ուղղել նաև մի քանի անկանոնություններ
(օրինակ, էջ 466, տող 36-ից մինչև էջ 467, տող 4):

Բերժում ակնարկի երրորդ սյունակում գծանկարված է դեմք, որի ներքևում գրված է. «Սարգիս Աղատյան. Աղջարխի կոլեկտիվի հիմնադիրներից: Ջրավոր գյուղացի, հարվածային»:

Ակնարկը, ինչպես ընթերցումից է նկատելի, գրված է լրագրի պատվերով և գործուղմամբ, իր վրա կրում է առօրյա հրատապության, լրագրայնության կնիք:

Էջ 464, տողեր 19—21. սկսած Այս տալիարակներում բառերից խոսքը վերաբերում է Սարգարապատի ճակատամարտին, որին մասնակցել է ինքը՝ հեղինակը, բայց տուրք տալով այն ժամանակ ընդունված տեսակետին, անձիշտ է ներկայացրել այդ ճակատամարտը:

Էջ 470, տող 3. «մինչև Հելսսպոնտ, մինչև ծովը՝ Վրկանա» — հմտ. Հ. Թումանյանի «Հոգևհանդիստ» բանաստեղծություն մեջ. «Մինչև Միջագետք, մինչև Ասորիք, մինչև Մեզին հայոց, մինչև Հելսսպոնտ, մինչև Պոնտոսի ափերն ալեկոծ»:

Գ Յ Ո Ի Ղ Ա Շ Խ Ա Տ Ա Վ Ո Ր Ի Տ Ե Տ Ր Ա Կ Ի Յ
(էջ 471)

Մեզ ծանոթ առաջին հրապարակումը Ե. Չարենցի կազմած «Գրականության և լեզվի դասընթաց. Ուսման յոթերորդ տարի» դասագրքի 2-րդ պրակում է (Ե. 1932. Կազմեց՝ Ե. Սողոմոնյան): Այժմ տպագրվում է երկրորդ անգամ՝ ըստ այդ բնագրի, որի մեջ ուղղված են տպագրական վրիպումներն ու որոշ բառերի գրության շատ հնացած կամ անձիշտ ձևեր, ինչպես. «Ճամպի տակ»-ը դարձրել ենք «Ճամփի տակ» (էջ 471, տող 16, էջ 472, տող 34), մոմոաց մեկը դարձրել ենք՝ մոմոաց մեկը (էջ 482, տող 12), հրհուղ-ը՝ հոհուղ (էջ 482, տող 35, էջ 483, տողեր 6—7), վարտիկ-ը՝ վարտի (էջ 477, տող 9) և այլն:

Բարբառայնությունները, այդ թվում բախտեցյան բնագրերում շատ հանդիպող Գեկ-ը ու թվի բարբառային անհամաձայնությունը (ինչպես. Կոռտամեր քափված են—էջ 475, տող 19)՝ չենք ուղղել:

Քյոթանլու անունով գյուղեր 1930-ական թվականներին եղել են Վայոց ձորում, Աշտարակի և Էջմիածնի շրջաններում: Նկարագրված է, հավանաբար, Էջմիածնի շրջանինը: Դասագրքի մեջ ակնարկի վերջում Ե. Չարենցը գրել է հետևյալ 15 հարցերը և առաջադրանքները.

Խմբավորեցե՛ք այստեղ հանդես եկող անուններն ըստ դասակարգային պատկանելության:

— Ի՞նչ միջոցներով են կուլակները պայմարում Խորհրդային իշխանության ձեռնարկումների դեմ գյուղում:

— Բնութագրեցե՛ք գյուղի չփախույթյան վերաբերմունքը դեպի բամբակացանի կամպանիան և դեպի կուլակությունը:

— Բնութագրեցե՛ք Սեբոյին, Սահակին և Կոմերիտունի Հրանուշին:

— Միջավայրը և մարդկանց բնորոշող ի՞նչ մանր-մունր, բայց կարևոր և սրամիադիտողություններ ունի հեղինակը. ընդգծեցե՛ք:

— Հեղինակը լա՞վ է նախաձեռն գյուղական միջավայրը, գյուղացիների կենցաղն ու նոգեբանությունը և այլն. ի՞նչ փաստեր կարող ե՞ք բերել:

— Մասերի բաժանեցե՛ք այս հոդվածը և վերնագիր դրե՛ք ամեն մի մասին:

— Գիտեցե՛մ, թե գյուղացիներն լեզվի մեջ, բարբառից զատ, ի՞նչ նոր բառեր, ձևեր և այլն են մտա՛մ գործել և բնօգծեցե՛մ:

— Ինչո՞վ ե՛մ բացատրում այդ նորամուծությունները:

— Գյուղացիների խոսքերը վերածեցե՛մ մաքուր գրական լեզվի:

— Ինչպե՛ս տարվեց բամբակագանի կամպանիան ձեզ մոտ:

— Ի՞նչ մասնակցություն ցուցաբերեցի՛մ այդ կամպանիային:

Մ Ա Ր Մ Ա Ի Ի Տ Ո Ւ Ն Կ Մ Ո Ո Ի Յ Ո Ղ Ը

(էջ 455)

Առաջին անգամ Դրասարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1933 թ. հունիսի 14-ի համարում (№ 135), վերնագրից առաջ՝ Ա. Քսիլունց: Ապա տեղ է գտել նրկերի 1964 թ. երկհատորյակում (հ. 1): Այժմ տպագրվում է ըստ առաջին Դրասարակման բնագրի:

Կատարված ուղղումներն են.

էջ 486, տողեր 4—5. ԽՀ-ի բնագրում՝ հանդիսանություն—ուղղել ենք՝ Լյնելով շա-րակարգի բովանդակությունից՝ հանդիմանություն:

էջ 488, տողեր 34—36—էջ 489, տողեր 1—2. ԽՀ-ի բնագրում. Եվ դեռ երկար ևս նայում էի այդ պարզ և ոչ խորամանկ դեմքին. որի վրա հին խեղճությանը դրոշմը ֆերծ-վել և դառնում էին նորոգ վեհության և երկարյա կամֆի կրակները, հին «շինականի» խաբխված սլատկերի միջից բարձրանում էր համալսական դաշտերի նոր մարդը:— Անկանոնություն կա խեղճությանը դրոշմը բառերից հետո մինչև նորոգ վեհությանը բա-րերը: Տպագրական աղճատում է. ըստ Երևույթին, ինչ-որ բառ սխալ է տպվել և դարձել ֆերծվել (գուցե ֆերվել), այսպե՛ս համաճարաբ., վառվում էին-ը դարձել է դառնում էին. և ինչ-որ այլ բառ կամ բառեր են դուրս բնկել: Անկանոնությունը փոքր-ինչ մեղմելու նպատակով ֆերծվել-ը դարձրինք ֆերվել և ավելացրինք էր օժանդակ բայն ու միջա-կետ, այսպես՝ ...հին խեղճությանը դրոշմը ֆերվել էր. և դառնում էին նորոգ վեհության և երկարյա կամֆի կրակները...

էջ 489, տող 33. ԽՀ-ի բնագրում՝ հայտնում էիր, աշավադում պետք է լինի, ուղղել ենք Լյնելով բովանդակությունից՝ հարցնում էիր:

Այս ակնարկը գրված է «Խորհրդային Հայաստան» լրագրի խմբագրության պատվե-րով՝ Թերթի տոնական հատուկ համարում Դրասարակելու համար:

Ակնարկը մեկն է արևմտահայ վերաբնակիչների կյանքին նվիրված բակունցյան եր-կերից (տե՛ս «Արմաշ» ակնարկի ծանոթագրությունը), տվյալ զեպրում պատկերված է Արարատյան դաշտի գյուղերից մեկում հաստատված վերաբնակիչ: Ի տարբերություն մյուսների, այստեղ ղզալի է 30-ական թթ. հատուկ շրթնայնության կնիքը: Թերթի հա-մարը բաղկացած է 6 էջից, առաջին էջի ճաշկապին կա կոչ՝ «Հարվածային կոլտնտեսու-կաններին ջերմ ողջույն»: Նույն համարում տպագրված տոնական նյութերից է Ե. Չա-րենցի «Նրզ կոլտնտեսիկներին» բանաստեղծությունը: «Մարմարի տուն կառուցողը» լրագրապաթետիկ բնույթով համահնչյուն է սոնական համարում զետեղված մյուս նյութերին:

էջ 487, տող 16. «ցորեն լեզու»—նույն արտահայտությունը տե՛ս նաև «Եղրայրու-թյան ընկույններում»:

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1935 թ. հունվարի 14-ի համարում (№ 12)։ Վերնագրից առաջ՝ Ալսել Բակունց։ Ապա տեղ է գտել Երկերի 1964 թ. երկհատորյակում (հ. 1)՝ կրճատումով։ Այժմ տպագրվում է ըստ առաջին հրապարակման բնագրի։

Ակնարկի վերջում անկանոն թվաց մի նախադասություն, էջ 497, տողեր 14—16. այդ ամենը ձուլվում է, ինչպես որոշացող, եւ հզորանում է, և զեղչով բարբառով մի պատգամավոր կին խոսում է գյուղերի մասին.—որոշացող ղերբայից հետո, ըստ էրևույթին, դուրս է բնկել մի բառ։ Նախադասությունը թողել ենք նույնությամբ։

Թերթում ակնարկի վերջում տպված է՝ Հունվարի 10, որ զրկու թվականը պետք է լինի։

Ակնարկում նկարագրվածը վերաբերում է Վաղարշապատի (այժմ՝ էջմիածնի) շրջանի Արշալույս գյուղին։ Կոլանտեսության նախկին նախագահ Սերգո Հովակիմյանը, որ ակնարկի հերոսներից է, մեզ պատմել է, թե ինչպես Բակունցը երկու անգամ եղել է իրենց գյուղում, բնակվել միառժամանակ և զրկել երկու ակնարկ՝ մեկն այս, մյուսը «Խոսում են Ջավոյի բնակարանից»։ Երկուսն էլ զրկել են «Խորհրդային Հայաստան» թերթի պատվերով։

Ակնարկում հիշատակվող բոլոր անձինք իրական են, արշալույսցիներ՝ Թանկագինը (կամ Թանգոն), Շողոն, Հոռոմսիմը, Ջավո մայրիկը, Ոսկինարը։ Թանգոն՝ Թանկագին Մովսիսյանն է, իրոք, եղել է Հայաստանի Խորհրդայինների 8-րդ համագումարի պատգամավոր, ինչպես նաև այն պատգամավորության անգամ, որը Հայաստանի Խորհրդայինացման 15-ամյակի առթիվ 1935 թ. դեկտեմբերի 30-ին ընդունվեց Երևանում (տես «Խորհրդային Հայաստան», 1935, 31 դեկտ. № 301)։

Այնուհետև, հիշատակվող ՄՏ կալանի խաչիկը նույն թվականին Վաղարշապատի ՄՏ կառանի պես խաչիկ Հակոբջանյանն է։

Ակնարկը տպագրվել է Հայաստանի Խորհրդայինների 8-րդ համագումարին (1935 թ. հունվարի 9—11) նվիրված հանդիսական համարներից վերջինում, և մյուս նյութերի նման իր վրա կրում է համապատասխան դրոշմը։ Այս, ինչպես նաև հաջորդ՝ «Խոսում են Ջավոյի բնակարանից» ակնարկում Ստալինի անվան հիշատակությունը արդյունք է 30-ական թվականներին ստեղծված միջոցառումի։

Էջ 493, տողեր 5—9. հմտ. «Ընկեր Գալուստը» պատմվածքում եղած նույն կարգի մտքերի հետ (էջ 253, տողեր 16—19)։

Խ Ո Ս Ո Ւ Մ Ե Ն Ջ Ա Վ Ո Յ Ի Բ Ն Ա Կ Ա Ր Ա Ն Ի Յ

(էջ 498)

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1935 թ. հունվարի 29-ի համարում (№ 275)՝ Ալսել Բակունց ստորագրությամբ (հեղինակի ինքնագիր ստորագրությունն ապոմոնի է)։ Ապա տեղ է գտել Երկերի 1964 թ. երկհատորյակի մեջ (հ. 1)՝ կրճատումներով։ Այժմ տպագրվում է ըստ առաջին հրապարակման բնագրի։

Այս, ինչպես և ժՄԻ կին պատգամավոր է՝ ակնարկում պատկերվածը Վաղարշապատի (այժմ Էջմիածնի) շրջանի Արշալույս գյուղն է։ Զավոն (այսինքն՝ Զավահիրը), ինչպես և ակնարկում հիշված մյուս անձինք՝ իրական են։ Իրողությունն է նաև այն, որ 1935 թ. նոյեմբերի 24-ին Արշալույս գյուղում ղեկավարության կողմից կազմակերպվել է Զավոյի հին տան հրապարակային հրկիզումը և այդ կնոջ հանդիսավոր փոխադրությունը նոր տուն։ Բակունցը, ինչպես վկայում է Արշալույս գյուղի կոլտնտեսության նախկին նախագահ Սերգո Հովակիմյանը, ներկա է եղել այդ արարողություններին։ Նորամուտի սեզանի պլանի նստող երկու հոգուց մեկը Վաղարշապատի շրջանի այն ժամանակվա բարտուղար Պետիկ Պետրոսյանն է։ Իրողությունն է նաև տան հինավուրց պուտիկը ջարդելու մոլեգին փորձերը։

Զավոյի՝ նկարագրված ցնծության կողքին աեղ են գտել խոսքեր նաև նրա տրտմության մասին։ «Զավոյի ղեմը մտալվում է, նա մտադրադ է՝ կամ՝ «մերթ պարողների շարքից դուրս է դալիս և ձևորեր կրծքին ծալած նայում է կրակին։ Նայում է դառն կսկիծով» և այլն։ Արդյո՞ր ավանդականը հիմնահատակ ալքելու, ջարդելու կսկիծը չէր դա։

Այս ակնարկը ևս գրվել է թերթի խմբագրության պատվերով։ Այդ և նախորդ թվականներին՝ Բակունցի ղեմ ավելի պուղ սկսված հալածանքը սաստկացրել էր (տե՛ս, օրինակ, ժեղորդային արվեստ» 1934, № 7, 13, 1935, № 1, 2, «Первый Всесоюзный съезд советских писателей», 1934, էջ 630 և այլն)՝ հաջորդ երկու թվականներին դադարեցնելով հասնելու համար։ Բակունցի տաղանդն իրապես զնահատողները՝ Հիկնետկոմում, ժեղորդային Հալաստանի՝ խմբագրությունում, Գրողների միությունում ջանում էին ոչ միայն գրողին պաշտպանել՝ հրապարակելով հոդվածներ ի նպաստ նրա երկերի, այլև նրան հանձնարարելով գրել այսպիսի ակնարկներ, որոնք պետք է որ նաև վահանի դեր կատարեն արձակվող նետերի դեմ։ Նշենք, որ թերթի նույն համարում (բաղկացած 12 էջից) տպված էին տոնական-ներբողական այլ նյութեր. ինչպես՝ Ե. Զարենցի «Տասնհինգ տարի (դիֆերամբ)» բանաստեղծությունը, Ն. Զարյանի «Ստալինը», Ա. Իսահակյանի «Այս շրջանը դուրսագնեցողություն է՝ հողվածը (գրված արտասահմանից), Ա. Շահումյանի, Ա. Գուրույանի, Ս. Մարտիրոսյանի հողվածները և այլն։ Հանդիսական նույն բնույթի հողվածներով կամ շախաժողով հանդես էին եկել նաև Վ. Թոթովենցը, Ալ. Թամանյանը, Մ. Արեղյանը, Մ. Սարյանը, Հ. Ներսիսյանը, Հ. Դանիելյանը, Դ. Դեմիրճյանը, Հ. Կոչոյանը, Դ. Մահարին, Ն. Տիգրանյանը, Փ. Թերլեմեզյանը, Հ. Քոչարը և ուրիշներ։

էջ 499, տող 5. «մի տուն լիբը մանուկներ» — տող 2. Թումանյանի «Դուրանի երգից»։

Ա Ղ Վ Ե Ս Ա Գ Ի Ր Ք

(էջ 505)

Վարդան Այդեկցու (կամ ըստ Բակունցի գործածության՝ Այդեցու) առականի բակունցյան փոխադրությունների առաջին հրապարակումը կատարվել է 1934 թ. նոյեմբերի 29-ին, «Գրական թերթում» (№ 30)։ Թերթի այդ համարում տպագրվեց 8 առակ «Աղվեսագիրք» ընդհանուր վերնագրի տակ։ Այդ առականն են. «Աղվես» և թղթատար

քայլ», «Առյուծ և գալլ և աղվես», «Հալալ մարդ», «Իշխանն և ալրի կին», «Ալրի կին և խորթ որդի», «Բեմատուն զինվոր», «Հայր-որդի», «Առյուծ և Աղվես»: Կա փոքր բացատրություն՝ Վարդան Այգեկցու «Աղվեսագիրքը» վերնագրով: Այնտեղ մասնավորաբար ասված է. «Ընկ. Ա. Բակունցն այս տարի գրադրել է վերջինիս (Վարդան Այգեկցու—Ռ. Ի.) առակաների ուսումնասիրությանը և ընաբովի 40 առակ փոխադրել ժամանակակից գրական լեզվի»: Հաջորդ՝ 1935 թ. Պետհրատը առանձին գրքույկով հրատարակեց հիշյալ 40 առակները (նրանց մեջ՝ և Գրական լեզվում տպվածները), Աղվեսագիրք վերնագրով. անվանաթերթին նաև հեղինակն է նշված՝ Վարդան Այգեկցի, առակագիր Ժ. Գաբի: Առաջարանը («Նախաշաղիղ») և ծանոթագրությունները գրել է Ս. Բակունցը: Գրքույկը ձևավորել է և նկարազարդել Հ. Կոջոյանը: 117-րդ էջում կա հիշատակարան՝ ձևավոր գրված. «Այս գիրքը կազմել է Ախսե Բակունցը, նկարազարդել է Հակոբ Կոջոյանը: Տպված է Պետհրատի տպարանում: Նրան, Հաղար ինը հարյուր երեսունհինգ թվին»:

«Գրական լեզվում» տպագրված 8 առակների և գրքույկում նրանց վերատպված բնագրերի միջև աննշան տարբերություններ կան: Դրանք են. «Առյուծ և գալլ և աղվես» առակի մեջ—լեռքում՝ ել դարձյալ առյուծն ասաց, գրքույկում՝ ել դարձյալ ասաց առյուծն: «Հալալ մարդ» — լեռքում՝ ծնված օրից իմ դուստրն, գրքույկում՝ ծնված օրից իմ աղջիկ (տե՛ս ուղղումները), լեռքում՝ և ոչ քեզ հալալ կանեմ, գրքույկում՝ և ոչ հալալ կանեմ, լեռքում՝ աղջիկն ամենևին, գրքույկում՝ աղջիկը ամենևին: «Ալրի կին և խորթ որդի» առակում—լեռք՝ և տալիս էլին, գրքույկ՝ տալիս էլին:

Ապա՝ 1940 թ. մանուկների համար նկարազարդ լույս տեսավ «Առյուծը, աղվեսն ու բաբը» գրքույկը (վերևում՝ Վ. Այգեկցի)՝ առանց Բակունցի անվան հիշատակության և Բակունցյան բնագիրը աղավաղված: 1955 թ. «Աղվեսագիրքը» վերահրատարակեց Հայպետհրատը՝ Ա. Բակունցի առաջարանով, բայց առանց նրա ծանոթագրությունների և առանց կազմողի ու գրական արևելահայերեն վերատարգմողի անունը նշելու: Թե՛ առաջարանում, թե՛ առակների բնագրերում կատարված են մի շարք լեզվական չհիմնավորված փոփոխություններ: 1972 թ. Հայպետհրատը «Գյուրոցական դրաղարան» մատենաշարով հրատարակեց գրքույկ, որի անվանաթերթին կարդում ենք՝ Վ. Այգեկցի Առակներ: Դրված են 37 առակներ Բակունցյան վերատարգմությանը, սակայն առանց Բակունցի անվան հիշատակության, առանց նրա առաջաբանի և ծանոթագրությունների: Առակների բնագրերում կատարված են լեզվական անհիմն փոփոխություններ (նաև Վարդանի անվան, կարճում ենք, չհիմնավորված հապավում՝ Վ.): Այս երկու հրատարակություններով Վարդան Այգեկցու միջնադարյան առակների Բակունցյան վերատարգմությունները, որոնք Լեռնամ հեռացած են սկզբնաղբյուրներից (տե՛ս ստորև), ներկայացվեցին որպես զուտ Այգեկցու առակներ: Այնուհետև, «Աղվեսագիրք» Նախաշաղիղը «Վարդան Այգեկցի» վերնագրով տեղ է գտել Ա. Բակունց, «Գրականության մասին» ժողովածուի մեջ. (Ե., 1959) և Նրկերի 1964 թ. հրատարակության 2-րդ հատորում՝ հեղինակային բնագրում կատարված փոփոխություններով (նույնիսկ Բակունցի գործածած Այգեկցի ձևը ամենուրեք փոխարինվել է Այգեկցի ձևով):

Ներկա հատորում 1935 թ. «Աղվեսագիրքը» դրված է նույնությամբ՝ երեք մասերով. 1. Բակունցի առաջաբանը (Նախաշաղիղ), 2. Այգեկցու առակները՝ նույն դասավորությամբ, 3. Բակունցի ծանոթագրությունները:

Նույնությամբ պահպանել ենք նաև բոլոր վերնագրերը:

կատարված ուղղումներն են. էջ 516, տողեր 6—10. 1935 թ. բնագրում. Հետագայում առակները փոխարինված են ենթադրվել. մշակվել են՝ բեռնացի պատմելով— վերջին բառն ուղղել ենք երևելով նախադասության բովանդակությունից՝ պատմվելով: Ուղղել ենք նաև 1922 թ. ուղղագրությամբ ապագրված միջին հաշիվներն և զրաբար որոշ հատվածներ. էջ 513, տող 6, էջ 514, տողեր 10—13:

Քաղաքացիական պատերազմի ժամանակահատվածի ընթացքը և արևելահայերենի վերածելիս ձևերի տակ է ունեցել Ն. Մառի «Ժողովածուք առաջաց Վարդանայ» («Сборник притч Вардана») աշխատությունը՝ երեք մասից բաղկացած. 1-ին մասը (Պետերբուրգ, 1899) Մառի ծավալուն ուսումնասիրությունն է Վարդան Եղեղեցու առակների վերաբերյալ, 2-րդ մասը (Պետերբ., 1894) առակների բնագրերն են, 3-րդը՝ հավելվածն է: Քաղաքացիական պատերազմի ընթացքը և արևելահայերենի փոխադրել է բացառապես ըստ Մառի հրատարակած բնագրերի, նախաշավիղը զրեյիս և ծանոթագրությունները կազմելիս էլ մեծապես օգտվել է Մառի ուսումնասիրությունից: Նույնիսկ նախաշավիղի սկիզբը («Վա՛ր ինձ, ով իմ որդիներ...») Մառի ուսումնասիրության մեջ բերված (մաս 1, էջ 283) բաղվածքից է իրարցմանված:

Մառից մեջ բերված ընդարձակ հատվածը (էջ 514, տող 31—էջ 515, տող 10) ազատ թարգմանություն է հիշյալ աշխատության 1-ին մասի 382-րդ էջից:

Ն. Մառի ուսումնասիրությունից Քաղաքացիական պատերազմի ընթացքը և արևելահայերենի վերածելիս ձևերի տակ է ունեցել Ն. Մառի «Ժողովածուք առաջաց Վարդանայ» («Сборник притч Вардана») աշխատությունը՝ երեք մասից բաղկացած. 1-ին մասը (Պետերբուրգ, 1899) Մառի ծավալուն ուսումնասիրությունն է Վարդան Եղեղեցու առակների վերաբերյալ, 2-րդ մասը (Պետերբ., 1894) առակների բնագրերն են, 3-րդը՝ հավելվածն է: Քաղաքացիական պատերազմի ընթացքը և արևելահայերենի փոխադրել է բացառապես ըստ Մառի հրատարակած բնագրերի, նախաշավիղը զրեյիս և ծանոթագրությունները կազմելիս էլ մեծապես օգտվել է Մառի ուսումնասիրությունից: Նույնիսկ նախաշավիղի սկիզբը («Վա՛ր ինձ, ով իմ որդիներ...») Մառի ուսումնասիրության մեջ բերված (մաս 1, էջ 283) բաղվածքից է իրարցմանված:

Ներսես Շնորհալու մասին կիրակոս Գանձակեցուց բերված բաղվածքը (էջ 513, տողեր 15—20) այդ հեղինակի «Պատմություն Հայոց»-ից է, ըստ 1909 թ. Թիֆլիսի հրատարակության (էջ 111): Նախաշավիղի 1935-ի բնագրի մեջ բաղվածքի զրաբարյան ուղղագրությունը ամբողջովին փոխված է 1922 թ. ուղղագրության, ինչպես և տեղ են գտել բառերի ազգայնականների (որոնք պաշտպանված են նախաշավիղի հետագա հրատարակություններում): Մենք վերականգնել ենք հատվածի ուղղագրությունը և բառաձևերը: Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմություն Հայոց»-ի լավագույն հրատարակության բնագրում (Կ. Մեյր-Օհանջանյանի պատրաստած, Ե., 1961) նույն հատվածը փոքր-ինչ այլ տեսք ունի. «զի այնպիսի էին կամք սրբոյն, զի թէ հնար իցէ՛ ոչ որ խօսեսցի ի խօսս աշխարհականս, բայց ի զրոց, ոչ ի զինարրուս և ոչ յայլ ուրախութիւնս: Վասն այնորիկ արար նա երգս և ուտոյց այնոցիկ, որ պահէին զբերդն, զի փոխանակ վայրապար ձայնից զայն առասցեն» (էջ 120): Ներսես Շնորհալու նմանօրինակ գործունեության մասին Գանձակեցին գրել է նաև իր գրքի մի այլ մասում. «Եւ զի յամենայնի հանճարեղ

էր ներսէս, արար և առակս խորհրդաբարոյ ի գրոց և հանելուկս, դի փոխանակ առաս-
պելեաց՝ դայն աստացեն ի գինարբունս և ի հարսանիս (ն. տ., էջ 147):

Գանձակեցու գրբի այս հատվածները ժամանակին անձիշտ են մեկնաբանվել. դրա
արձագանքն է նաև Բակունցի նախաշարժում ասված հետևյալ միտքը. «Կարելի է են-
թադրել, որ զինվորները «վայրապար» խոսում էին բարբառով, որը հայերեն չէր, և ահա
Շնորհալին նպատակ է գնում այնպիսիներին լեզու սովորեցնել, և ինքը հեղինակում է
առականը և հանելուկներ, որ գրված են ոչ խրթին գրաբարով, այլ պարզ հայերեն»
(էջ 514, տող 3—8): Մինչդեռ որևէ ոչ հայերեն, օտար լեզվի մասին Գանձակեցու գրած-
ներում խոսք չկա: Ասվածը վերաբերում է հայ զինվորների (այսինքն՝ զինվորի զգեստ
հագած հայ շինականների) մայրենի, հայերեն բարբառներին, որոնցով խոսում էին, Լը-
զում, պատմում: Շնորհալին ձգտել է, որ բարբառախոս զինվորները (և ոչ միայն նրանք)
երգեն և պատմեն ժամանակի հայոց գրական լեզվով, որն այժմ անվանում ենք միջին
գրական հայերեն: Գա ժողովրդին հասկանալի լեզու էր: Ուստի ճիշտ չէ, որ իբր Շնոր-
հալին ցանկացել է օտարախոսներին հայերեն սովորեցնել: Նա ձգտել է բարբառախոս-
ներին գրական լեզու սովորեցնել, և թե՛ բարբառը, թե՛ գրական լեզուն հավասարապես
հայերեն էին:

Շնորհալին գրել է հին գրական (գրաբար) և միջին գրական հայերենով երգեր:
Սուաչինները նախատեսված են եղել գերազանցապես եկեղեցու, երկրորդները ժողովրդի
(այդ թվում զինվորների) համար: Գանձակեցին թե՛ գրաբարը, թե՛ միջին հայերենը
գրոյ է անվանում: Եվ իրոք, երկուսն էլ գրի կամ գրվող լեզու էին:

Բակունցի ենթադրության վերջին մասն է հիմնավոր. այն, որ զինվորների համար
Շնորհալու հեղինակած երկերը «գրված են ոչ թե խրթին գրաբարով, այլ պարզ հայե-
րեն», այդ «պարզ հայերենը» նեղ միջին գրական հայերենն է, որով գրված են նաև Վար-
դան Այվեկեցու շատ առակներ:

Ընդհանրապես, Ա. Բակունցին հայ միջնադարի և միջնադարյան գրականությանը
լրջորեն սկսել են հետաքրքրել, հավանաբար, 1920-ական թվականների երկրորդ կեսից,
բայց հատկապես՝ 30-ական թվականներին: Նա էջմիածնի մատենադարանում եռանգով
որոնել է միջնադարյան հայ աշխարհիկ մի ծավալուն վիպերգի ձեռագիր, թեև ապարդյուն:
Ինքը հայ միջնադարի կյանքից գրել է պատմվածաշար, որից առանձին երկեր կարողա-
ցել է ընկերներին ու ծանոթներին: Ապա գրողին հրապուրել է Վարդան Այվեկեցու արձա-
կը: Հետաքրքրությունը երկու պատճառ ուներ. նախ, 30-ական թվականների սկզբից Չա-
րենցի շուրջը համախմբված հեղինակների և նեղ Չարենցի համար հայ միջնադարյան
գրականությունը սկսեցին ուշադրությամբ առարկա էր դարձել, որ ոչ միայն հայեցողական,
այլև գործնական՝ միջնադարյան որոշ գրական-լեզվական ափսոսանքների կիրառման նշա-
նակություն ուներ: Ապա՝ Բակունցը նույն այդ շրջանում ռճական որոնումների մեջ էր,
հատկապես փնտրում էր խոսքի սեղմության օրինակելի նմուշներ: Մ. Արաղին հիշում է.
«Մի ժամանակ նրան շատ մտահոգում էր ստեղծագործության ձևի հարցը:

— Ուզում եմ գտնել մի այնպիսի ձև,— ասում էր նա,— որ լինի ավելի քան
պարզ, հակիրճ և հասկանալի» («Գրական թերթ», 1939, № 43):

Հայ միջնադարյան արձակը, մասնավորապես Վարդանի առակները այդպիսի լեզվի
լավ օրինակներ տալիս էին և չէին կարող չգրավել զբոսի ուշադրությունը:

Այվեկեցուն Բակունցը զնահատել է այսպես. «Նա մեկն է այն զազալներից, որոնց
վրայով է անցնում միջնադարյան հայ քաղաքային մշակույթի սահմանագիծը», և ապա՝

«...Վարդան Այգեղին կառուցող վարպետներից է այն հիմքի, որի վրա պետք է բարձրանար միջնադարյան հայ արձակի շենքը: Իմ էմի հետագա ճանաչարի և խաղաղության մամանակներում այդ շենքը շարժարագավ, այնուհանդերձ հիմքը վկայում է կառուցողների, նաև Վարդան Այգեղու, մեծ վարպետությանը» (էջ 516, տողեր 15—17, էջ 517 տողեր 1—6):

Գուցե վիճելի լինեն Վարդան Այգեղցուց հետո ստեղծված միջնադարյան հայ արձակի մասին հայտնված մտքերը (այդ շենքը շարժարագավ, այդ արձակը հետագա դարերում չծավալվեց), բայց և դրանք, իհարկե որոշ հիմքեր ունենալով Մինչդեռ նույն տեղում չափաժողի մասին ասվածը դժվար թե հիմնավոր լինի և, ըստ երևույթին, հեղինակի համոզումը չի արտահայտում. ժմիջնադարյան հայ բանաստեղծության առանձին գոհարները չկապելին ո՞չ թաղ, ո՞չ պոսալ (էջ 516, տողեր 35—36): Այգեղցուն և մասամբ միջնադարյան արձակ առակին նվիրված այս ոչ մեծ առաջարկում, կարծում ենք, հարկ չկար նաև միջնադարյան հայ բանաստեղծությանը դնահատական տալու Թերևս, այդ ձևակերպումը դրողն ակամայից զետեղել է իր նախաշավում՝ տուրք տալով այն բնագիտությանը, որ ուղղված էր ե. Չարենցի թեև իմ անուշ—ի և նրա հայտնի տողի դեմ՝ Նարեկացու, Քուչակի պես լուսապսակ հակառակ կառուցված հայտնի է, Չարենցի անգամ մի ժամանակ ստիպված էղավ Վարժարկին իր այդ բանաստեղծությանից:

էջ 514, տողեր 10—13. է նա կանաչ բառերով սկսվող բառատուրք ներսև Շնորհալու հայտնի հանելուկներից է (վերջին հրապարակումը տե՛ս Ներսես Շնորհալի Յաղագս երկնի և զարդոց նորա, Ե., 1968, էջ 38):

էջ 517, տող 28: Fuchsbuch—գերմաներեն է, բառացի նշանակում է Ազվեսագիրք:

Ա. Ղ. Վ. Ի. Ս. Գ. Ի. Բ. Բ.

(էջ 518)

Առակների 1935 թ. բախտիցյան բնագիրը հշտորեն տպագրելով՝ ուղղագրության նորացումից և կետագրական ու մեծատառերի որոշ ճշտումներից բացի, կատարել ենք հետևյալ ուղղումները.

էջ 522, տող 33. 1935 թ. բնագրում՝ բաբճրանում էլիմ—տպագրական վրիպակ է, ուղղված է՝ բաբճրանում էլին:

էջ 527, տող 6. 1935 թ. բնագրում՝ խոսացին—ուղղել ենք՝ խոսեցին:

էջ 527, տող 6. 1935 թ. բնագրում՝ Ձին ասաց—ուղղված է ըստ բովանդակության՝ եզն ասաց:

էջ 530, տող 33. 1935 թ. բնագրում՝ այս ոչխար—պետք է վրիպակ լինի, ուղղված է՝ այս ոչխարը:

էջ 531, տող 9—10. 1935 թ. բնագրում՝ քաղալբ բող յուր նախիլին բոնի—ուղղված է՝ քաղալոր բող յուր նախիլին բոնի.

էջ 533, տող 29. 1935 թ. բնագրում՝ իմ աղջիկ—կարծում ենք վրիպակ է, ուղղված է՝ իմ աղջիկը:

էջ 534, տող 2. 1935 թ. բնագրում՝ տեսակ տեսակ—ուղղված է՝ տեսակ—տեսակ:

էջ 535, տող 2. 1935, թ. բնագրում՝ երկրե երկիր—ուղղված է՝ երկրե—երկիր:

էջ 538, տող 11. 1935 թ. բնագրում՝ չղիտես—ուղղված է ըստ բովանդակության՝

չղիտես՝ս:

կան անմիօրինակություններ, որ շենք ուղղել, օրինակ՝ Բակունցը «Աղվեսագրքի» Մանոթյություններում երկու անգամ գործածել է ավագէշ բառաձևը (էջ 542, տողեր 10, 12, նույնը կա առակի միջնագարջան ձևագրում, մինչդեռ առակի բակունցյան բնագրում (էջ 522, տող 29) առկա է ավագ էշ անշատ ձևը, նրկու ձևն էլ թողել ենք անփոփոխ: Չենք ուղղել նաև հնացած, նոր գրական հայերենին այժմ անհարազատ, բայց ունական արժեք ունեցող ձևերը, ինչպես՝ աբսուսուֆ էլին քափվում (էջ 538, տող 6):

Բիւհ Բակունցի կազմած «Աղվեսագրքի» առակները երբեմն կոչում ենք թարգմանություն, հաճախ՝ փոխադրություն, բայց իրականում նրանք թարգմանական վերարտադրություն չեն և փոխադրություն էլ չեն՝ սովորական իմաստով: Առակներին Բակունցի կցած ծանոթագրությունների ընթերցումն արդեն իսկ պարզ է դարձնում, որ նա հաճախ մի առակի տարրեր փոփոխակներից առանձին հատվածներ միմյանց միացնելով՝ առակին տվել է բոլորովին նոր բնույթ, մի շարք դեպքերում էլ սեփական լրացումներն է արել առակների բնագրերում, կրճատումներ է կատարել՝ հաճախ էական և այլն: Ընդ որում, այդ կազմի փոփոխությունների մի մասն է միայն նշված Բակունցի Մանոթյություններում:

Միաժամանակ, առակների մի շարք մասեր (որոնք գերակշիռ են), իրոք թարգմանություն են միջնադարյան բնագրերից և ճշգրիտ, ստույգ թարգմանություններ են՝ ոճական հմուտ նմանողականությամբ արված:

Ուրեմն, Վարդանի առակների բակունցյան վերարտադրությունները զրական յուրովի աշխատանքի արդյունք են և իրենց վրա կրում են Բակունցի հնդիւնակային կնիքը, ինչպես և, անշուշտ, 1930-ական թվականներին իշխող որոշ մտայնությունների դրոշմը: «Աղվեսագրքի» լույս տեսնելը 1935 թ. անակնկալ էր շատերի համար: Հիշենք, որ հայ միջնադարյան գրականությունը այդ շարքինքն մերժվում էր՝ իրրև «կղերաֆեոդալական», «ռեակցիոն» և այլն: Բակունցի կազմած «Աղվեսագրքով» խորհրդային Հայաստանում առաջին անգամ հանրային ընթերցանության համար, մեծ տպաքանակով (10.000) լույս էր տեսնում միջնադարյան մի հոգեորական հնդիւնակի երկերի ժողովածուն: Դա այն օրերի հալոց գրական կյանքում բացառիկ երևույթ էր:

Բակունցի կազմած «Աղվեսագրքի» մեջ տեղ գտած զրական արեւահայերեն 40 առակների լեզվական, գրական առանձնատկությունների մասին ուշագրավ աշխատանք է գրել Մայիս Ավդալբեկյանը. բարձր գնահատելով Բակունցի աշխատանքն ու արվեստը՝ զրականագետը անդրադարձել է նաև գրողի ծանոթագրություններին այսպես. «Առակների սոցիալական բովանդակության երբեմնի բնութագրումները սեփական են (այսինքն՝ Բակունցին) — Խ. Ի.), բայց ավելի պատմական հետաքրքրություն են ներկայացնում, բան գիտական» («Ակսիլ Բակունցի ստեղծագործությունը» (հոլմ. ժող.), Ե., 1959, էջ 254):

Համամիտ ենք այս գիտողությանը և պետք է ավելացնենք, որ Բիւհ առակների մեծ մասի բակունցյան վերարտադրությունները՝ դրողի ստեղծագործական կնիքով հանդերձ, պահպանել են հարազատություն միջնադարյան խոսքի և բովանդակության նկատմամբ, բայց մի շարք դեպքերում էլ գրողի ծանոթագրությունների մեջ տեղ գտած որոշ նորարարույթ մեկնարարումներ թափանցել են առակների բնագրերը՝ որպես լրացումներ, կրճատումներ, խմբագրումներ: Եվ նոր «Աղվեսագրքում» տեղ գտած մի ոչ մեծ խումբ առակներ արտահայտում են ոչ Բիւհ Վարդան Այվեկցուն և առհասարակ միջնադարյան առակին բնորոշ մտածելակերպ, այլ՝ 1930-կան թվականներին հատուկ մոտեցումներ:

Երբեմն այդ առակների բնագրերից հանված են ոչ միայն վերջույթները (մեկնությունները)՝ Յուդա՛ն, առակս սկզբով, այլև Բաղունցի Եսայրած ժամանակի տեղակախյոջ հանձարմարս հատվածները. օրինակ, «Միաշնակեաց և գամբո շուն» առակի մեկնությունը հետ հանված է նաև այսպիսի հատված առակի բուն բնագրից. «արդ ողորմեայ ինձ Քրիստոս. և խեղայ զիս ի ձեռաց սատանայի. և ի նոյն ժամն լիթոզ զնայ զին պոռնկութեան, որ զղջացաւ և ուղայշտեաց» (Ն. Մատ. ժողովածոյը տողաց Վարդանայ, մասն Բ, ՄՊր, 1893, էջ 9—10: Ուղղագրութիւնը բոլոր բաղվածքներում նույնութեամբ պահպանված է): Այս հատվածը շարունակությունն է Բաղունցի անավարտ թողած նախադասության (էջ 519, տող 36): Նախադասությունն ամբողջությամբ մերժումն է անհատկության և շունի այն խմսար, ինչ Ետակը ստացել է նախադասությունը կեսից կրճատված վիճակում: Ընդ որում, առանց այդ կրճատման առակին լիովին համապատասխան է Վարդանի տված մեկնությունը. «Յուդանէ առակս, թե շատ մարդիւր ապրին ի մեզաց և ի գծիսոց ի յահէ սորինաց և յամալթոյն և ի նախատանաց» (նույն տեղում, էջ 26):

Առնաառակ, Վարդանի անունով հայտնի առակների մեծ մասը հեղինակային ստղծագործություններ են՝ Վարդանը, ինչպես ամեն հեղինակ, նյութ հավաքելու համար օգտվել է տարրեր սղոյտորներից՝ ժողովրդական բանահյուսությունից, եղողոսի և Ուխտախոսի առակներից, Բարոյախոս (Նիզիտոզ) ժողովածուի նյութերից և այլն, բայց հավաքածը մշակել է որպես հեղինակ: Այգեկցու միևնույն առակի տարրերակներն անգամ բովանդակությամբ կամ առանցքով միաձնական են: Եվ ամեն առակի բաղադրիչ մասերը, այդ թվում վերջույթը («Յուդանէ առակս»), մեծ մասամբ անկապտելի մասերն են ամբողջի: Չի կարելի համաձայնել այն տեսակետին, ըստ որի միջնագարջան առակների բոլոր վերջույթները կամ մեկնությունները բարոյախոսական ավելորդ կցորդներ են: Հատ զեպրերում հակառակն է դիտվում: Օրինակ, «Մուկն և ուղտ» առակի մեկնությունը բուն առակի բնականոն շարունակությունն է, առանց որի առակը կիսով չափ է հասկանալի, բայց հանված է նոր խմբագրման մեջ. «Յուդանէ առակս, թե շատ ի հարստութենէ հարստանայն. և այլ ի փառաց աշխարհիս, որ պաշ նոցա, և այլը ի գիտութենէ. իսկ որ խելք ունի, նայ յորժամ որ փառք աշխարհիս գայ, նայ յայնժամ խոնարհի և հեղ լինի, որ գովի ի յԱստուծոյ և ի մարդկանէ» (նույն տեղում):

Ամեն զեպրում մեկնությունների հանումը Վարդանի առակների նվազագույն չափի փոփոխումն է: Խմբագրումները երբեմն շատ ավելի խոր են թափանցել: Օրինակ, «Աղբատ և երկը և Աւետարան» առակի բովանդակությունը անձանայելի է փոխված (էջ 528, տողեր 6—29): Նախ այդ վերնագիրը չի պահպանված, նրանից հանված է և երեց-ը, մինչդեռ առակն ամբողջությամբ երեցին է վերաբերում: Վերնագրի այդպիսի կրճատման համապատասխան՝ խմբագրված է այնպես, որ լիովին փոխվել է բովանդակությունը: Այգեկցու առակն ուղղված է երեցի կամ քահանայի դեմ, որը չի հետևում Ավետարանի հանձնարարականին՝ աղքատներին ու զրկվածներին օգնելու վերաբերյալ: Ընդ որում, առակի երկու տարրերակներում էլ զա է բովանդակությունը, ինչպես և այն, որ քահանան վերջում բնորոշում է իր սխալը: Եթե միայն այդ վերջին մասը հանվի, առակի բովանդակությունը չի փոխվի, բայց արմատական խմբագրման հետևանքով առակը դարձել է այնպիսին, որպիսին չէր կարող զրել Այգեկցին և չի զրել նոր խմբագրման մեջ, օրինակ, չկա հետևյալ հատվածը, որ վատ կողմից է բնութագրում քահանային. «և արձակեաց էրէցն ժամն և զնաց և էթող զաղքատն անդ և ոչ տարաւ ի տուն. զիտէր էրէցն

և ոչ արարած: Այսինքն՝ քահանայի պարտականությունն էր աղքատին իր տունը տանել, կերակրել, հագցնել, բայց նա չի արել: Սա է առակի առանցքը, որ հանվել է: Նոր խմբադրման մեջ չկան աղքատի հետևյալ խոսքերը, որոնք նա ասում է իրեն ծնող քահանային. «Մի յարկաներ դիս, թէ հանց կու հաւատար, որ տւետարան է խօսք Քրիստոսի, ընդէ՞ր ոչ կատարեցեր, զոր կարգացնր. ես օտար էի և ոչ ժողովեցեր, մերկ էի և ոչ զգեցուցեր, քաղցեալ էի և ոչ կերակրեցեր» (նույն տեղում, էջ 264): Հանված է նաև սրա անմիջական շարունակությունը՝ «և էրէցն ամօթալից եղև» ու ավարտը՝ «պարտ է հաւատալ և կատարել, որ հրամայել է»: Առակի տարբերակը ավարտվում է այսպիս. «Մի՞թե Աստուած ինչ պակասություն ուներ, որ իր համար ասաց դայն, վասն կարօտելոց և աղքատաց համար ասաց, թէ որ ի փորձականցս յայնցանէ միոյն արարէր, նա ինչ արարէր. դարձեալ՝ որ ողորմին աղքատին, փոխ տայ Աստուծոյ» (նույն տեղում, էջ 265): Այս հատվածն էլ կրճատվել է այնպես, որ լիռվին հակառակ միտքն է ստացվել:

Այսպիսի խմբադրման ենթարկված առակները, բնականաբար, հիշատակելով Վարդան Այգեկցու երկեր, և նրանց միջոցով որոշել Այգեկցու մտածելակերպը կամ միջնադարյան հայ արձակի բնույթը: Ուստի հիշատակելով Հայկաճախում միջնադարյան առակների 1930-ական թվականների վերահիշյալ բնույթի խմբադրումները առակների մյուս վարդանությունների հետ 1955 և 1972 թթ. ներկայացնելով իրեն զուտ Վարդան Այգեկցու հեղինակած երկեր (վերափոխման և խմբադրման մասին ակնարկ անգամ չանելով): Բաժնունց իր կազմած «Ազվեսագրերի» Մանրություններում բարեխղճություն է ունեցել բացատրություններ տալու, հասկացնելու այդ մասին, իսկ նոր հրատարակչները իրավունք են համարել առակների բաժնունցի վերադրությունները լույս ընծայել առանց Մանրությունների:

Այժմ դժվար է որոշել, թե Վարդանի անունով հայտնի մի քանի առակների մեջ վերահիշյալ բնույթի փոփոխումները, կրճատումներն ու լրացումները Բաժնունցի ինքնակա մտահղացման արդյունք են եղել, թե՞ ասուրբ էին մամանակի որոշ պահանջներին՝ «Ազվեսագրերը» գոնե այդ կերպ հրապարակ հանելու նպատակով:

Իրողությունն այն է, որ «Ազվեսագրերը» նույնիսկ այդպիսի խմբադրումներով և հարմարեցումներով հանդերձ սվիններով ընդունվեց այն մարդկանց կողմից, որոնք կարծես հատուկ առիթի էին սպասում, որպեսզի «Ազվեսագրերի» կազմողի ու առակների վերադրողի հասցեին լուրջ մեղադրանքներ տեղադրեն:

«Գրական թերթում» 1934 թ. նոյեմբերի 29-ին տպված 8 առակների առթիվ «Նովետական արվեստը» հրատարակեց ծաղրանկար և երկար մեկնաբանություն («Նորհրդային արվեստ», 1934, № 13, գեկտ. 31, էջ 10), որտեղ Բաժնունցը մեղադրվում էր այն բանի համար, որ նոր դրական լեզվի է վերածել ու որոշել է հրապարակել առակները, իսկ «Գրական թերթն» ու Պետհրատը դատապարտվում էին, որ հանձն են առել տպագրելու: Մագրանկարում Պետհրատի տնօրենն ասում է. «...այդ «Վարդանությունների» մի մասը տպագրվեց «Գրական թերթ»-ում, և թերթի ասելով ընթերցողները «համարադրված» իրավունք կհանեին»: Ազվեսը պատասխանում է. «Կլանեցին: Բայց վախենում եմ, որ այդ ձևով շատերը ստամոքսի լուրջ խանգարումներ ստանան»: Այդ հանդեսի խմբադրությունը հարց է տալիս, թե ինչու Պետհրատը հրատարակում է «Ազվեսագրերը» և ոչ թե Եղուպոսի, Լաֆոնթի, Կոլիովի առակները. հետևում է պատասխանը, ըստ որի՝ «Թե Պետհրատը վաղաժամ է համարում» այդ այլազգի հեղինակների առակների հրատարա-

Էռմը, թերևս, դատարարական և դադարական տեսակետից, ապա առավել այդ վարող է վերաբերել «Ազվեսագրերին»:

Հանգեսի հաջորդ համարում երկու մեծագիր էջ տրամադրվեց նույն կարգի մեղադրանքներին՝ «Ազվեսագրերի» և լիրերալիզմի թակարդն ընկած ազվեսների մասին: Վերնագրի տակ (ստորհրդային արվեստ, 1935, № 1, հունվ. 15, էջ 6—7), «Գրական թերթը» մեղադրվում էր այն բանի համար, որ «շմուռնված շտապողականությամբ աշխատել էր առակների մի մասը, որպես խղիղողական դաստիարակության դրվագացրել պիլուներ լիպանքի» տալ ընթերցողներին... Մեր ընթերցողները հարկ եղած կերպով քննադատորեն արժեքավորելով Այգեկցու առակները, հակառակ «Գրական թերթ»-ի խմբագրության հավաստիացումներին լիպանում են: Ոչ թե վերոհիշյալ առակների մոտ չկա, այլ շտեմնված ոգևորությամբ դիմավորում են բոլորակյան արվեստի լավագույն նմուշներից մեկը՝ «Զապահը»:

«Ազվեսագրերի» կապակցությամբ ավելի խիստ արտահայտություններ էլ արվեցին գրողի հասցեին (տե՛ս «Ստորհրդային Հայաստան», 1935, № 107, մայիսի 11, խմբագրական): Նույն նաև Բակունցին պաշտպանողներ («Գրական թերթ», 1935, № 1, հունվ. 10), բայց, իհարկե, իշխեց մեղադրանքների գիծը: Իրոք, ինչ կլինեք, եթե «Ազվեսագրերը» նույն տպարանակով աշխարհարար լույս տեսներ լիովին բոլորակյան Այգեկցու:

Ծ Ա Ն Ո Թ Ո Ւ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր (էջ 540)

Բակունցը իր վերադարձից բոլոր առակները չէ, որ ծանոթագրել է: Չեն ծանոթագրվել «Իմաստուն զինվոր», «Կոռնի» թագավոր թաղանթի և էջ», «Էջին թոռ ծնվեց», «Այրի կին և խորթ որդի», «Մուկն և ուղտ», «Գալ և ազվես և ջորի», «Գող բահանա և ալրի կին» առակները:

Ինչպես վերև ասվեց, Ծանոթությունները կազմելիս գրողը օգտվել է ն. Մառի վերոհիշյալ աշխատությունից՝ զլխավորապես առաջին մասից, որտեղից և Ծանոթությունների ու առաջարանի մեջ են թափանցել բոլոր անձնատվություններ:

Բացի դրանից, մի շարք քաղվածքներ, որոնք գրարար են կամ միջին հայերեն, առաջին պետք է դասական ուղղագրությամբ գրվեին, Բակունցը գրել է նոր ուղղագրությամբ (ինչպես Ծանոթություններում, այնպես էլ նախաշավտում): Առավել շփոթեցնող դեպքերում նոր ուղղագրությունը դարձրել են դասական:

Միևնույն առակը բնագրում (էջ 528, տող 30) վերնագրել է Հայր ու որդի, Ծանոթություններում՝ Հայր որդի (էջ 545, տող 16): Այս վերջինը համապատասխանեցրել են բակունցյան բնագրի վերնագրին:

Ծանոթություններում հիշատակված հեղինակների անունները՝ Նդուպոս, Սոֆոկլես, Ուլիսես, Լոման և այլն, ինչպես և որոշ երկերի վերնագրեր՝ «Բարոյախոս» (Յիզիլոդ), «Կալիլա և Դիմնա», Ոսկեփորիկ (միջնադարյան հայերեն ժողովածու), Պանջատրա և այլն առնված են ն. Մառի վերոհիշյալ աշխատությունից:

Գրականության և արվեստի թանգարանում պահվում է Բակունցի հետևյալ նամակը (ինքնագիր) ուղղված Կարեն Միրախլյանին:

«Ազվեսագիրքը» լույս տեսավ, մի օրինակ ուղարկում եմ քեզ. որպես խոստացել էի: Ինչ վերաբերում է ուսերեն հրատարակության՝ սուր քո և պարանոց մեր. տնօրինիր, ինչպես բեֆե կուզի: Մամիկոն Գևորգյանը ևս մի նամակ է գրել Զիվելեգովին, որպեսզի «Ազվեսագիրքը» հրատարակի Academia-ն: Ռուսերեն հրատարակության ղեկավարում կարելի է առակաների թիվը հասցնել 50-ի, նաև փոխել նախաշավիղը և ծանոթությունները:

Կարճ ևս իմ պարտքը կատարելի և եթե հարկ չիկնի, ավելին կանեմ, որպես զի ուսաներն էլ կարգան մեր Այգեցուն: Մնացածը՝ դու գիտես:

Քո Ակսել

16. 2. 35

Ուրեմն, ծրագիր է եղել Բակունցի վերաբաղում և կազմած «Ազվեսագիրքը» հրատարակել ուսերեն: Ինչպես նամակում է ասված, զորոջը ծրագրել է՝ ուսերեն հրատարակության համար ավելացնել առակաների քանակը, փոխել առաջարանն ու ծանոթությունները և եթե հարկ չիկնի ավելին անել: Արդյոք առակաների մի մասի վերաբաղումը ռուսերենները նույնպե՞ս նա մտադիր է եղել վերանայել՝ բնագրերին հարադատ դարձնելու նպատակով: Հնարավոր է, որ նման նպատակ էլ եղած լինի, քանի որ հրատարակիչը պետք է լինե՞ր Academia-ն, որը բնագրերի հարադատությունը պահպանելու տեսակետից կարող էր պահանջվո՞ւ լինելու: Բայց և հազիվ թե 1930-ական թվականներին որե՛է հրատարակչություն հանձն անե՞ր նույնությամբ հրապարակելու Այգեցուն առակաները:

Ինչ վախճան է ունեցել «Ազվեսագիրքը» ուսերեն տպագրելու ծրագիրը, չգիտեմք, համեմատյան զեպս, վերոհիշյալ դժվարությունները հաղթահարելը հեշտ գործ չէր: Հնարավոր է նաև, որ հրատարակությունը խափանվել է 1936-ի ամռանը Բակունցի «անհայտ բացակայման» պատճառով:

Ա Յ Լ Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ո Ի Մ Ն Ե Ր

Վ Ա Ղ Ը Մ Ա Ր Տ Ի 8-ն է

(էջ 551)

Տպագրվում է ըստ պատմվածքի առաջին հրապարակման՝ «Հայաստանի աշխատավորուհի», 1927, № 2 (փետրվար), վերնագրից ձախ՝ Ակսել: Այդ բնագրում կատարված ուղղումներն են.

էջ 551, տողեր 5—6. ՀԱ-ի բնագրում՝ եվ այնքան վառ էր—ուղղված է ըստ ՍԶԺ-ի բնագրի՝ եվ այնքան վա՛ռ էր:

էջ 551, տող 26. ՀԱ-ի բնագրում՝ Ի՞նչ ա, հասկանում է խեղճը, որ շահչ ևս անում—տպագրական վրիպակ պիտք է լինի, ուղղված է ըստ ՍԶԺ-ի բնագրի՝—Ի՞նչ ա հասկանում. է՛, խեղճը, որ շահչ ևս անում:

էջ 552, տող 25. ՀԱ-ի բնագրում՝ Այնքան սիրուն է փառանձեմը—հավանաբար վրիպակ է, ուղղված է ըստ բովանդակության (նախորդ և հաջորդ նախադասությունների բայերը անցյալ անկատար են), որ և՛ հաստատվում է ՍԶԺ-ի համապատասխան հատվածով՝ Այնքան սիրուն էր փառանձեմը:

էջ 553, տող 17, ՀԱ-ի բնագրում՝ դաւաճումի—ուղղված է բառ նույն բնագրում բառի ալլ գործածության (էջ 551, տողեր 9—10), որ և ալլիի համապատասխան է թվում գործիսյան արտասանությանը՝ դաւաղամի:

էջ 556, տող 24. ՀԱ-ի բնագրում՝ Մինան տեսալ—ուղղված է բառ ՍԶԺ-ի բնագրի, որ և համապատասխան է շարակարգի բովանդակությանը՝ Մինան եկալ:

էջ 555, տողեր 2—3. ՀԱ-ի բնագրում պատմություն և սեղեն վերջացրել ու նայում էր—պետք է տպագրական վրիպակ լինի, ուղղել ենք բառ ՍԶԺ-ի բնագրի՝ պատմությունն արդեն վերջացրել ու նայում էր:

Չուղղեցինք բարբառային — արտասանական գրության այնպիսի ձևեր, ինչպես՝ քրոց, աղչի, ջանիլ կամ բարբառային անհամաձայնությունը՝ շատ մաքուր են եկել (էջ 554, տող 31) և այլն:

Պատմվածքի և նրա նախակերպարների մասին տեղեկությունները՝ տե՛ս հիմնական բնագրի ծանոթագրություններում:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ

« Ե Բ Բ Ո Բ Բ Ա Յ Վ Ե Ն Դ Ռ Ն Ե Բ Հ Ո Ի Ս Ո »

(էջ 561)

Պատմվածքը նրապարակվում է ստաջին անգամ: Բնագրային աղբյուրն է Երևանի գրականության ու արվեստի թանգարանում պահվող ձեռագիրը: Գրված է հեղինակի՝ ձեռքով 13 փորրաղի (13×20,5 սմ) թերթիկների վրա (յուրաքանչյուրի մեկ էջում): Թուղթը սպիտակ է (բիշ դեղնած), փայլուն: Յուրաքանչյուր էջում կա 35—36 տող: Վերջում ստորագրված է՝ Ակսել Բակունց, որից ցած, ձախ կողմում դարձյալ հեղինակի ձեռագրով փակագծում գրված է՝ Герусы, Агроному Ал. Бакунцу: Սման էջի վերեի ձախ անկյունում գրված է համար, այդպես՝ 1-ից մինչև 13: Թվական չկա: Բնագրում կատարել ենք հետևյալ ուղղումները.

էջ 561, տող 5. 2-ում վիզկապ—ուղղել ենք՝ վզկապ:

էջ 561, տող 8. 2-ում՝ լրագիր կկարդա՞ր կոր—հարցական նշանը տեղում չէ, ուղղել ենք՝—լրագիր՞ կկարդա՞ր կոր:

էջ 562, տող 9. 2-ում՝ շոքի դեմ (չի բացահայտում, որ խոսակցական ձևի գերադասումն է, ինչպես ԲԵԼ-ը, որ այն ժամանակ զորոջ հաճախ էր գործածում, բայց ալլիի հավանական է, որ վրիպում է)—ուղղել ենք շոքի դեմ:

էջ 562, տող 13. 2-ում՝ պարապվում—հավանաբար վրիպում է—ուղղել ենք՝ պարապում:

էջ 562, տող 26. 2-ում՝ «ձայնը հնչեց ..»—երգի առանձին տող է, ուղղել ենք՝ «Ձայնը հնչեց...»:

էջ 563, տող 15. 2-ում՝ Նա հագիվ էր յուր բանձրամիս մաւմնի ծանրությունը ոտ-բերին բարձել—հավանաբար, վրիպում է, ուղղել ենք՝ Նա հագիվ էր յուր բանձրամիս մաւմնի ծանրությունը ոտբերին բարձել:

էջ 564, տողեր 13—14. 2-ում՝ «պաղ աղբյուրի ջո՛ւր...»—ուղղել ենք՝ «Պաղ աղբյուրի ջո՛ւր...»:

էջ 564, տող 23. 2-ում՝ «Երևելի հայկական անուն ունիս» — ուղղել ենք՝ «Երևելի հայկական անուն ունիս»:

էջ 565, տող 31. 2-ում՝ գոլորշացալ — ուղղված է՝ գոլորշիացալ:

էջ 566, տող 25. 2-ում՝ «Եւր գնն ու գրանից...» — ուղղել ենք՝ Եւր «գնն ու գրանից...»:

էջ 567, տող 4. 2-ում՝ Գետաճի, վրիպում է — ուղղել ենք՝ Գետաղաճի:

էջ 568, տող 12. 2-ում՝ Իր սենյակ մտնելուց առաջ — ուղղել ենք՝ Իր սենյակը մտնելուց առաջ:

Կատարել ենք նաև մի քանի կետադրական ու այլ կարգի աննշան շտկումներ: Դիւոր գալ-ը, դիւորալի-ն, դիւոր եկալ-ը (էջ 565, տողեր 32, 34, էջ 566, տող 23) դարձրել ենք դիւր գալ, դիւրալի, դիւր եկալ: Որոշ հնաբանություններ թողել ենք, այդ թվում դիտել Մաւաւտին (էջ 564, տողեր 25—26), Արաւաւտին դիտելուց հետո (էջ 564, տող 28) ձև-վերը: Ի տարբերություն գրողի այլ ձևադրերի, այս մեկի մեջ նկատելի է անսխալություն. շատ են հեղինակային վրիպումները: Արդյո՞ք շտապ գրված սևագիրը չէ:

Պատմվածքի ձեռագիրը, մի ուրիշի հետ (տե՛ս «Կածանով» ակնարկի ծանոթադրությունները) Ա. Կարինյանը հանձնել է գրականության և արվեստի թանգարան՝ հայտնելով, որ Երկու ձեռագրերն էլ հեղինակը ներկայացրել է իր խմբագրած «Պայքար» գրական շաբաթաթերթին հրատարակելու համար: Ձեռագրի տակ հասցեի առկայությունը վկայում է, որ պատմվածքը գրվել է այն ժամանակ, երբ Բախունցը հաստատված է եղել Գորիսում: 1923 թ. հուլիսին Խարկովից դալով Գորիս՝ նա այդտեղ մնացել է մինչև սեպտեմբեր (կամ օգոստոս), ապա տեղափոխվել է Երևան, այնուհետև, 1924 թ. հոկտեմբերի Երկրորդ կեսին նորից էլ մեկնել Գորիս և այդտեղ բնակվել մինչև 1926-ի մարտը: Եթե վստահի է Ա. Կարինյանի տված տեղեկությունը, ապա պատմվածքը Բախունցը գրել է 1923 թ. հիշյալ ժամանակամիջոցում, քանի որ «Պայքարը» հրատարակվել է միայն 1923-ին: Բայց չի բացառվում, որ Ա. Կարինյանի տված տեղեկությունը ստույգ չէ (նա «Կածանով» ակնարկի ձեռագիրն էլ է «Պայքարին» հանձնված նյութերից համարել, որ սակայն չի հաստատվում), և պատմվածքը «Պայքարին» չի եղել հանձնված: Այս դեպքում այն կարող է գրված լինել 1924, 1925 թվականներին, բայց ոչ ուշ, քան 1926-ի մարտը:

Ակսել Բախունց ստորագրությունը նույնպես քիչ բան է ասում այս կապակցությամբ. 1924 թվականից գրողը սովորություն ուներ իր գեղարվեստական երկերը ստորագրելու Ակսել, թեև՝ թե՛ այդ, թե՛ հաջորդ թվականներին երբեմն ստորագրում էր նաև Ակսել Բախունց՝ հատկապես ամսագրերին և շաբաթաթերթերին տված նյութերի տակ (օրինակ, «Նոր Ակոս», 1924, № 7):

Այս պատմվածքը մեկն է գրողի այն երկերից, որոնցում պատկերված են սփյուռքահայ գործիչներ. այդ խմբի մյուս գործերից են «Հովնաթան Մարչը» (Երկերի սույն հրատարակության 3-րդ հատոր) և «Տրանդիտ Վա Բայանդուր»-ը (այս հատորում): Կարծում ենք, ավելի հաջողված է «Հովնաթան Մարչը», իսկ ամենաթույլը, ըստ երևույթին, «Նոր որ բացվեն...»-ն է: Երկուսում էլ սփյուռքահայ գործիչը գալիս է Հայաստան, և ցույց է տրվում նրա անտեղյակությունը իրական Հայաստանից, վիպական, համախառն պատրանքային հայրենասիրությունը: Զ. Շապանը ժամանակին նկատել է, որ Բախունցի Մարչը կենդանագիրն է «արտասահմանն ունի միսիոնով Հայաստան եկող

գաղութաճայի, և որուն մեջ, որոշ չափով ամեն մեկս կարող ենք ինքդիներնիս գտնել» (9. Եսայան, Պրոմեթեոս ազատագրված, Մարսել, էջ 154):

«Երբ որ բացվեն դռներ հուսո» պատմվածքը «Հովնաթան Մարչի» նախափորձն է, նրա գեղեկ շատ նախնական, անմշակ մի տարրերակր: Բացի դրանից, այս պատմվածքի երևան գալն ունի այլ զրգազդատմաներ. նախ այդ ժամանակ սուր էր պայքարն ընդ-դեմ անցյալի որոշ քաղաքական մտայնությունների, և Ա. Բակունցը՝ իր ազդական, Հիլ(ր)ի Կենտրոնի քարտուղար Կրեմիա Բակունցի կողմից գեղեկ 1923 թվականից ներ-քաշվել էր այդ գործի մեջ: Նա համապատասխան բովանդակությամբ գեկուցում տվեց, հոգովածներ գրեց մամուլում (տե՛ս «Եռորդդային Հայաստան» 1923, № 206, 215, 261, 262) և այլն: Այս պատմվածքը, ինքնա, այդ շարքի օղակներից է Էդել, և «Հովնաթան Մարչից» ու «Տրանզիտ Վձ Բայանդուր»-ից տարբերվում է նաև նրանով, որ քննադատությունը միայն սիյուրաճայ գործչին չէ, որ վերաբերում է:

«Երբ որ բացվեն...» պատմվածքում, ինքնա, կարելի է նկատել նաև արձագանքը Բակունցի որոշ հիասթափությունների, որոնք այլ կերպարանքով մասամբ սկիզբ էին առել գեղեկ 1918 թ. Կարին-Կարա-Ալեքսանդրապոլ դժբախտ իրադարձությունների ժամանակ:

Ամեն գեղարվեստ, Բակունցի նման արվեստագետը չէր կարող չզգալ, որ «Երբ որ բացվեն...»-ը ինչ-որ չափով բռնադրոսիկ է ստացվել, և գուցե հենց իր խնդրանքով է, որ այն չի հրապարակվել ժամանակին: Համենայն դեպս, ԷՄԽ Տիշտ է, որ այն «Պայ-րարին» է հանձնված Էդել և ԷՄԽ նրա խմբագիրն ինչ-ինչ պատճառներով չի կարողացել տպագրել՝ հակառակ Բակունցի ցանկության, ասպա դրողը, ցանկանալու գեղարվեստ, կարող էր այդ կամ հաջորդ թվականներին հրապարակել որևէ այլ պարբերա-կանում: Բայց փաստ է, որ չի հրապարակել: Ուրեմն չի ցանկացել: Ինչ էլ Էդած լինի, Երկրի ակադեմիական հրատարակության մեջ այս պատմվածքը պետք է տեղ գտներ: Նկատի առնելով, որ գրելուց հետո որոշ ժամանակ անց հեղինակը կարող է և որոշած լինել առհասարակ չհրապարակել պատմվածքը, ինչպես և պատմվածքը գրելու թվակա-նի անորոշությունը (որ թույլ չի տալիս այն տեղադրել հատորի պատմվածքների ժամա-նակագրական շարքում),—որոշեցինք այս երկը տպագրել հավելվածում:

էջ 561, տող 1, էջ 567, տող 28. «Երբ որ բացվեն դռներ հուսո» և հետո՝ էջ 567, տողեր 29, 32. Եվ մեռ երկրեն փախ տա ձմեռ... Յանկամ տեսնել զիմ Կիլիկիա... — «Կիլիկիա» երգի (խոսք ն. Ուտինյանի) առաջին, երկրորդ և յոթերորդ տողերն են:

էջ 562, տող 26. «Ձայնը հնչեց էրգրումի հայոց լեռներեն» — սկզբնատողն է ազգա-յին-մարտաշունչ երգի, որի տարբերակներից մեկը սկսվում է այսպես.

Ձայն մը հնչեց էրգրումի հայոց լեռներեն,
Թունդ-թունդ ելան հայոց սրտեր գենքի շարժումին:

էջ 564, տողեր 29—30. «մինչև ծովը Վրկանա» — կա նաև «Հաղրական հավաք» ակնարկում (տե՛ս ծանոթագրությունները):

էջ 565, տող 9 և հետո. Պետրոս Գևաղաբա՝ հայոց կաթողիկոս 1019—1058 թթ., որ բյուզանդական ուժեղ կողմնորոշում ուներ: Նրա միջոցով Հովհաննես Սմբատ Բագա-վորի կտակը՝ Անին Բյուզանդիային հանձնելու մասին, 1023 թ. մատուցվեց Բյուզան-դիայի կայսր Բարսեղ II-ին: 1045 թ. նա Վնստ Սարգսի հետ Անիի բանալիները հանձ-

Նեց րյուպանդացիներին, որով վերջ տրվեց հայոց Բագրատունյաց թագավորությանը, և հող ստեղծվեց Անին սելջուկների կողմից 1064 թ. գրավվելու համար:

էջ 566, տողեր 25—26. «զենն ու զրանից քնդում էր լեռինն»—նկատի ունի 1915 թ. Հիւսիսային Կովկասի շարժումը (տե՛ս նաև «Ծանոթ բակը» ակնարկում):

էջ 567, տողեր 26—27. Նրա ձայնը հնչում էր «Բամբ, որոտան»—երգիծորեն նկատի են առնված (ու փոփոխված) «Օն անգր առաջ» երգի առաջին բառերը. «Բամ, փորոտան» (խոսք Ղ. Ալիշանի):

էջ 569, տող 29. Վիլսոնը—խոսքը ԱՄՆ-ի բաղադրական գործիչ Վուդրո Վիլսոնի մասին է (1856—1924), որ պրեզիդենտ էր 1913—1921 թթ.: Հայտնի է առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Հայաստանի սահմանները որոշող վիլսոնյան ծրագիրը, որ վավերացվեց Սևրի դաշնագրով (1920 թ.) և որով առաջարկվում էր հայկական պետության համար տրամադրել ընդարձակ մի տարածք Սև ծովից հարավ-արևելք՝ դեպի ծով ելք ունեցող: Այդ ծրագիրը մնաց միայն թղթերի մեջ և խանդավառեց շտապ օգնորվող մարդկանց:

էջ 570, տող 18. Նույն կլեպ պողոդ—մի տող ժողովրդական երգից, որ հիշված է նաև Բակունցի «Սև հացը» պատմվածքում (տե՛ս երկերի սույն հրատարակության 1-ին հատորը): Երգի մի տարբերակը հրապարակված է Մ. Արեղյանի «Ժողովրդական խաղիկներում» (Երևան, 1940, էջ 222, № 716):

Շ Ա Տ Ե Ր Ի Յ Մ Ե Կ Ր

(էջ 576)

О Д И Н И З М Н О Г И Х

(էջ 571)

Մեղ ծանոթ առաջին հրապարակումը ուսերեն է՝ «Զարյա Վոստոկա» օրաթերթի 1925 թ. մարտի 15-ի համարում (№ 827) Այժմ տպագրվում է երկրորդ անգամ ըստ «Զարյա Վոստոկայի» բնագրի:

Ուղղումներ.

էջ 572, տող 26. Զվ-ի բնագրում до зареза—ուղղված է՝ до зарезу:

էջ 574, տող 9. Զվ-ի բնագրում шопотом—ուղղված է՝ шепотом:

Լրագրում վերնագրից հետո փակագծում տպված է՝ От нашего зангезурского корреспондента, վերջում՝ Аксель.

Ակնարկը թարգմանել է Լիանա Հովսեփյանը:

Ա. Բակունցն առհասարակ ուսերեն գրում էր, բայց հնարավոր չէ ստույգ որոշել, թե այս ակնարկը նախապես ուսերեն է գրել, թե՞ հայերեն: Որոշ արտահայտություններ մտածել են տալիս, որ թարգմանված է հայերենից և այն էլ ոչ հեղինակի կողմից (տե՛ս նաև «Багратаван» ակնարկի ծանոթագրությունը):

Ցայջի (այժմ Հարժիս) դուղը, որի դպրոցն ու ուսուցիչն են ներկայացված ակնարկում, Գորիսի շրջանում է, շրջկենտրոնից հարավ-արևմուտք:

էջ 578, տողեր 26—27 (հայերեն). աեղական «Ռաշպարն» է. էջ 573, տող 18 (ուսերեն) Местная еженедельная «Рашпар» —խոսքը Գորիսում 1921 թվականից մինչև 1930-ը հրատարակված «Կարմիր ուշալար» գյուղացիական թերթի մասին է:

էջ 579, տող 3 (Հայերեն). զտվառական Բաղաւի կրանից. ապա՝ ստիպւած Բաղաւ կնի գնում. էջ 573, տողեր 29—32 (ռուսերեն) уездного города, ապա՝ приходится идти в город—այդ քաղաքը Գորիսն է:

Բ Ա Դ Բ Ա Տ Ա Վ Ա Ն

(էջ 586)

БАГРАТАВАН

(էջ 581)

Մեզ ծանոթ առաջին հրապարակումը ուսուրեն է՝ «Ջարյա Վոստոկա» օրաթերթի 1925 թ. ապրիլի 3-ի համարում (N 841): Այժմ տպագրւում է երկրորդ անգամ՝ ըստ նույն բնագրի:

Կատարւած ուղղումներն են.

էջ 582 տողեր 8—9. Ջվ-ի բնագրում՝ ИЖУМ ИЗ ОДНОГО ИЗ ДОМОВ—ուղղւած է՝ ИЖУМ ИЗ ОДНОГО ДОМА:

էջ 583 տողեր 18—19. Ջվ-ի բնագրում՝ кроме его—ուղղւած է՝ кроме него:

էջ 584 տողեր 27—28 Ջվ-ի բնագրում покою—ուղղւած է՝ покоя:

Էրադրում վերնագրից հետո փակագծում տպւած է՝ От нашего заңгезурского корреспондента, վերջում Аксель. ձախ կողմում կա՝ Герюсы:

Թարգմանել է է. Հովսեփյանը:

Ակնարկը պետք է գրւած լինի 1925-ի ձմռանը: Զի կարելի բացառել, որ հեղինակը, որպէս «Ջարյա Վոստոկայի» թղթակից, նյութը գրած լինի ուսուրեն՝ հատուկ այդ թերթի համար: Թեև Բակունցի ակնարկներից ու պատմվածքներից մի բանիսը, որոնք տպագրվել են «Ջարյա Վոստոկայում», անտարակոյտ նախապես գրվել են հայերեն, ապա թարգմանվել ուսուրեն (օրինակ, «Մինա Բիրի» պատմվածքը.—տես ճրկերի սույն հրատարակության առաջին հատորում):

Սալգրատավան Սիսիանի շրջանի Բաղարշայ գյուղի հին տնունն է: Բաղարշայը երկվանից Եղեգնաձորով Գորիս գնացող խճուղու վրա է, Ազիյրեկովի շրջանի սահմանին մոտ: Այժմ այդ գյուղը պետք է անդափոխվի մոտակա սարահարթը, բանի որ նրա տեղում լին է լինելու:

Ռուսերեն МОЛОКАН բառը այժմ Հայերեն տառադարձւում է մոլոկան ձևով, սակայն բանի որ Ա. Բակունցն ունի գործածած մալական ձևը (տե՛ս, օրինակ, «Քիչանագ» ակնարկը), ուստի այն թողեցինք նաև «Բաղրատովան» ակնարկի թարգմանության մեջ:

Մ Ե Բ Դ Յ Ո Ւ Ղ Ե Բ Ո Ւ Մ (Բ)

(էջ 596)

ПО СЕЛАМ ЗАНГЕЗУРА

(էջ 591)

Մեզ ծանոթ առաջին հրապարակումը ուսուրեն է՝ «Ջարյա Վոստոկա» օրաթերթի 1925 թ. հունիսի 3-ի համարում (N 891): Այժմ տպագրւում է ըստ նույն բնագրի:

Ուղղում.

էջ 592, տող 35. Զվ-ի բնագրում՝ стень—ուղղված է ըստ բովանդակության՝ сцену:
էջ 593 տողեր 27—28. Զվ-ի բնագրում՝ сказал хозяин чайхане— ուղղված է՝
сказал хозяин чайханы:

էջ 594 տող 32. Զվ-ի բնագրում՝ шопот—ուղղված է՝ шепот:

«Զարյա Վոստոկայում» վերնագրից հետո փակագծում տպված է От нашего корреспондента—վերջում՝ Аксель:

1925 թ. ընթացքում Բակունցը միմյանց հետևից հրապարակում էր «Մեր գյուղերում» վերնագրով ակնարկներ՝ նրանի «Խորհրդային Հայաստան» և Թփղիսի «Մարտակոչ» թերթերում, որոնց թղթակիցն էր նա: Նույն ժամանակ Բակունցը իբրև «Զարյա Վոստոկա» լրագրի հատուկ թղթակից այդ թերթում ևս հրապարակում էր իր գործերը: «Մեր գյուղերում» հայերեն ակնարկները հրապարակվել են հետևյալ ժամանակագրությամբ. 1925 թ. մայիսի 13-ին, հուլիսի 10-ին, հոկտեմբերի 20-ին, նոյեմբերի 14-ին:

Նույն թվականին «Զարյա Վոստոկայում» սուսերեն հրապարակվել են հետևյալ թղթ-թակցությունները. մարտի 15-ին՝ «Один из многих», ապրիլի 3-ին՝ «Багратаван», հունիսի 3-ին՝ «По селам Зангезура», նոյեմբերի 5-ին «Мина бибн»: Ռուսերեն հրապարակված երկերից վերջինը պատմվածք է, մյուս երեքը՝ ակնարկներ, որոնք նման են «Մեր գյուղերում» հայերեն ակնարկներին: Ակնարկներից երրորդը՝ «По селам Зангезура» շատ ընդհանրություններ ունի «Մեր գյուղերում» վերնագիրը կրող ակնարկների հետ: Այդ վերնագիրը անդրկովկասյան ռուսերեն թերթի համար այն ժամանակ հաղիվ թե թարգմանեին տառացի՝ «По нашим селам», քանի որ դա ոչինչ չէր ասի սուս, ինչպես և առհասարակ ոչ հայ ընթերցողներին: Ըստ երևույթին, ռուսերեն վերնագիրն ավելի որոշակի դարձնելու համար НАШИМ-ի փոխարեն Зангезура բառն են դրել, ձիշտ է, մոտ չորս ամիս անց (1925 թ. հոկտեմբերի 15-ին) նույն «Զարյա Վոստոկայում» հրապարակված «Արտելիա» պատմվածքի ենթավերնագրում փակագծի մեջ նույնպես կա По селам Зангезура, բայց դա նախ վերնագիր չէ, այլա, կարծում ենք, որ հեղինակային չէ. ավելի վաղ «Խորհրդային Հայաստանում» հրապարակված նույն «Արտելիան» այդպիսի ենթավերնագիր չունի:

Ռուսերեն հրապարակված այդ երրորդ ակնարկը կառուցվածքով նման է հայերեն հրապարակված «Մեր գյուղերում» Գ, Դ, Ե ակնարկներին, որոնք բոլորն էլ բաղկացած են երեք մասից, և այդ մասերից յուրաքանչյուրը առանձին գյուղի կամ առանձին հարցի է նվիրված: Բացառություն է Ա ակնարկը, որը մի գյուղի ու մի հարցի է նվիրված և մասերի չի բաժանված: Այսպիսով, հիմք կա ենթադրելու, որ հայերեն «Մեր գյուղերում» առաջին ակնարկից հետո ռուսերեն հրապարակված «По селам Зангезура» ակնարկը նույն շարքի երկերից է: Ըստ ակնարկների հրապարակման ժամանակագրության այն ստացել է Բ համարը (դրել ենք հայերեն վերնագրի մոտ): Հիմք չգտանք նույն ակնարկաշարի մասերից համարելու միևնույն թվականին տպված «Один из многих» և «Багратаван» ակնարկները. նախ նրանք ավելի վաղ են տպագրվել, քան «Մեր գյուղերում» վերնագիրը կրող հայերեն առաջին ակնարկը և այսպե՛ս այդ երկուսի վերնագրերը որևէ հիմք չեն տալիս նրանց այդ շարքի գործ համարելու: Հիշենք, որ նույն 1925 թվականին, «Մեր գյուղերում» շարքից բացի, Բակունցը հայերեն հրապարակել է նաև մի շարք այլ ակնարկներ՝ երկու «Գալստական նամականի», «Թիշանագ», «Մարալու», «Կյորա» և այլն: Դրանց բնույթի են նաև ռուսերեն տպագրված հիշյալ երկու ակնարկները:

Արդյոք «Մեր գյուղերում» այս Բ ականարկը ինքը Բակո՞ւնցն է ոռւսերեն թարգմա-
նել իր հայերեն գրածից, թե՞ թարգմանվել է «Զարյա Վոստոկայի» խմբագրությունում:
Հավանական է վերջինը:

Ակնարկի առաջին և երկրորդ մասերում տեղանուն չկա, երրորդ մասում խոսվում է
Շուշիի խճուղու և նրա մոտ գտնվող Ծակեր գյուղի մասին: Դա Դորիսի շրջանի փոքր
գյուղերից է, շատ մոտ Տեղ գյուղին (դեպի արևելք): Սա ենթադրել է տալիս, որ ալ-
նարկի նախորդ մասում նկարագրվածը նույն խճուղու մոտ գտնվող Տեղ գյուղն է:

Ակնարկի երկրորդ մասում նկարագրված է գյուղական բնակավայր, բայցիսին գտնում
ենք նաև «հոտ» ականարկում (տե՛ս այս հատորում):

էջ 597, տող 19 (հայերեն). վրձն է անում՝ «Մայր Արախի», էջ 592, տողեր 20—21
(ռուսերեն). репетирует «Майр Арахш» — խոսքը վերաբերում է հայկական «Մայր
Արաքսի ավերում» երգին (խոսք Ռ. Պատկանյանի, երաժշտություն Պ. Աֆրիկյանի):

էջ 598, տող 27 (հայերեն). Շուշիա խճուղին. էջ 593, տող 23 (ռուսերեն). Шы-
шинское шоссе — խոսքը վերաբերում է Դորիսից Լաչինով Շուշի տանող խճուղուն:

«По селам Зангезура» ականարկը նույնպես թարգմանել է Լ. Հովսեփյանը: Վեր-
նագրի՝ «Զանգեզուրի գյուղերում» թարգմանությունը մենք դարձրել ենք «Մեր գյուղե-
րում»՝ նկատի առնելով վերն ասվածը՝ «Զարյա Վոստոկայի» խմբագրությունում հա-
յերեն վերնագրի հնարավոր ազատ թարգմանության մասին:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

	Երկեր	Բնագրային տարբերակներ	Մանրագր.
Պատմվածքներ և պատկերներ	5		
Հիմար մարզը	7		625
Աղոյթ	10		627
Աշուղ	12		631
Անտառում	15		631
Էն տարին	20		632
«Արտեկիա»	26	605	633
«Տրախտորի մաշին»	33	606	634
Արգարենց Իվանի դատը	59		635
Իվան բեյը	42		636
Սասուն տղան	66	606	637
Բանդին	72	607	637
Դալուստի վիկը	78		638
Դրոպադան Դեռն	93		640
Հին տանը	111		641
Արարաջի Զաքին	117		643
Վաղը մարտի 8-ն է	129		643
Րեան, Րեա՛ն...	137		644
Տրանդիտ Նյա Բայանդուր	166		646
Չմուսն մի գիշեր	175		648
Մայրը	185		649
Վճիռը	198		650
Հերոս նորարը	209		651
Տպարանի «պապաշան»	225		653
Աշխատանքի հերոսները	230		654
Կոմսոմոլի փոկերով	238		655
«Ընկեր Դալուստը»	244		656
Ժպտում էր մարզը	260		657
Կապու գերանը	269		658
Եզրայրույթյան ընկուղենիները	276		659
Ալեհարկներ	309		662
«Շյարք դափուսի»	311		662
Դավառական նամականի (շարք)			663
Դավառական նամականի (Ա)	320		665
Դավառական նամականի (Բ)	326		665
Դավառական նամականի (Գ)	331		666
Մեր գյուղերում (շարք)			667
Մեր գյուղերում (Ա)	337	607	667
Բիլանագ	343		669

Մեր գյուղերում (Գ)	349	670
Սարալու	356	671
Կյորա	364	672
Մեր գյուղերում (Դ)	370	672
Խոտ	375	673
Մեր գյուղերում (Ե)	381	674
ԼձԼՆ	387	675
Արմաշ	391	675
Շախրիզ	396	677
Ծանոթ բակը	403	679
Կածանով	409	609 682
Կուրխեցի Անգրեասի գիմումը	417	685
«Սորուշ»	423	685
Կապը	428	686
Օձի բերանից	433	619 687
Պեմզայի հանքերում	447	690
Վարդագույն տուֆի երկրում	454	691
Մեր խորհրդային անտեսությունները ոգնում են չբավոր գյուղացիներին	463	692
Հաղթական համարը	464	692
Գյուղաշխատավորի աևարակից	471	693
Մարմարի տուն կառուցողը	485	694
Մի կին պատգամավոր է	491	695
Խոսում են Զավոյի բնակարանից	498	695
Վարդան Այգեցի, Աղվեսագիրք	505	696
Ա. Բակունց Նախաշավիզ	507	698
Աղվեսագիրք	518	700
Գարու հաշիվ	518	
Այրի կին և որդի	519	
Միայնակաց և դամբա շուն	519	
Այծեր և գալկեր	519	
Երկու նկարիչ	520	
Առյուծ և աղվես	521	
Իմաստուն դատավոր	521	
Առյուծ և գալլ և աղվես	521	
Գինի	522	
Իմաստուն և ավագ էշ	522	
Միամիտ գողեր	523	
Եղեգն և ծառեր	523	
Իշխան և ալրի	524	
Իմաստուն զինվոր	524	
Թաշավոր և օձ	524	
Առյուծ և աղվես և արջ	525	

Կաթ մեղու պատճառ պատերազմի	525	
Կտակ վասն գանձի	526	
Ուղտ և դալլ և աղվես	526	
Կռունկ՝ թագավոր թռչունների և էշ	526	
Եղն և ձի	527	
Հիմար և ձմերուկ	527	
Էշին թռռ ծնվեց	528	
Աղբատ և Ավետարան	528	
Հալը ու որդի	528	
Մարդն և ընկույզ և ձմերուկ	529	
Եկեղեցի և ջրաղաց	529	
Ամենագետ մարդ	529	
Աղվես և որսորդ	531	
Իշխաններ և իմաստուն	532	
Աղվես և թղթատար դալլ	532	
Այրի կին և խորթ որդի	533	
Հալալ մարդ	533	
Առյուծ և մարդ	534	
Մուկն և ուղտ	534	
Արվեստ կնոջ	535	
Գալլ և աղվես և ջորի	535	
Գող քաշանա և այրի կին	536	
Անզգամ կին	536	
Դրախտ և գեղջուկ մարդ	539	
Մանորություններ	540	704
Այլ խմբագրումներ	549	705
Վաղը մարտի Տ-ն է	551	705
Հավելված	559	
«Երբ որ բացվեն դռներ հուսո»	561	706
Один из многих	571	709
Շատերից մեկը	576	709
Багратаван	581	710
Բազրատավան	586	710
По селам Зангезура	591	
Մեր գյուղերում (Բ)	596	716
Բնագրային տարբերակներ	601	
Մանրագրություններ	613	
Ա. Բակունցի երկերի այն հրատարակությունները, որոնք հիշատակված են երկրորդ հատորում	615	
Հատորում գործածված պայմանական հապավում- ներ	615	
Բնագրերը	616	
Ընդգրկումը	619	
Պատմվածք թե ակնարկ	620	

ՊԱՍՏԵԼ ԲԱԿՈՒՆՅԱՆ

Ե Բ Կ Ե Բ

Հատոր II

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբագիր

Ս. Ա. ԱՆԱՍՏԱՍՅԱՆ

Գեղարվեստական խմբագիր

Հ. Ն. ԳՈՐԾԱՆՆՅԱՆ

Տեխնիկական խմբագիր

Ս. Կ. ԶԱԲԱՐՅԱՆ

Սրբագրիչ

Է. Ա. ՍՈՆԻԿՅԱՆ

ИБ 111

Պատվեր 869

Հրատ. 1831

Տպարանակ 20.00

Հանձնված է շարվածքի 26. 07. 1978 թ.: Ստորագրված է տպագրության 9. 08. 1979 թ.

Տպագրական 44,75 մամուլ + 3 ներդիր, պայման. 11,62 մամուլ, հրատ. 37,35 մամուլ:

Տառատեսակը՝ «գրքի սովորական», տպագրությունը՝ հարթ:

Թուղթ № 1, 60×84¹/₁₆: Դինը 4 ս. 15 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան 19, Բարեկամության 24 գ.

Издательство АН Арм. ССР, Ереван 19, Барекамутян 24г.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, Երևան 19, Բարեկամության 24.

Типография Издательства АН Арм. ССР, Ереван 19, Барекамутян 24.

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Եջ	Տող	Տարված է	Պետք է լինի
8	11	Քո վերջին օրերը	— Քո վերջին օրերը
17	22	Սկ	Սկ
40— (հերդեր)	1	էջմիածնի ճեմարանի երգչա- խումբը 1913 թ.	էջմիածնի ճեմարանի երգչա- խումբը 1911 թ.
100	13	լացակումած մորն էր պատմում	լացակումած մորն էր պատմում
177	33	ինչքան տեղ ա թուել է	ինչքան տեղ ա թուել է
177	36	մեկելը	մեկելը
215	30	ուրախացած 20	ուրախացած 30
425	25	վազո՞ն	վազո՞ռոն
470	10—11	արարտյան	արարտյան
507	20	ձևադրերը	ձևադրերը 20
507	21	բարացել՝ 20	բարացել՝
645	13 հ.	տողեր 33	տող 33
657	22 վ.	ԺՊՏՈՒՄ է ՄԱՐԳԸ	ԺՊՏՈՒՄ էՐ ՄԱՐԳԸ
661	15 վ.	տողեր 13	տող 13
662	14 հ.	1 այնուհետև	1 հ այնուհետև

~~A II~~
~~56673~~

A II
62513

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220062513